

LARS BORGERSRUD

LIKE GODE
NORDMENN?

Den norske militærfascismens historie II

sap

www.larsborgersrud.no

«Et løfte skal Du gi mig, kjære Ven,
og det er at blir den norske Arme
inkaldt til et eller andet, gaar vi ikke
fra hverandre før vi har rensket op lidt
i politikken. Det er et helt vanvittig
princip at vort kjære fedreland skal
regjeres av antallet rumper, og ikke
efter vegten av hjerner. Vi maa rette
lidt paa systemet.»

OBERSTLØYTNANT KONRAD SUNDLO
til major Olaf Fife, oktober 1929

Like gode nordmenn?

LARS BORGERSRUD

Like gode nordmenn?

Den norske militærfascismens historie

BIND II

sap SCANDINAVIAN
ACADEMIC
PRESS

www.larsborgersrud.no

Like gode nordmenn? Den norske militærfascismens historie II

© Scandinavian Academic Press / Spartacus forlag AS 2012

OMSLAG: Øystein Vidnes

SATS: Punktum forlagstjenester

TRYKK: Bookwell

Printed in Finland

ISBN 978-82-304-0096-8

Boken er utgitt med støtte fra Institusjonen Fritt Ord.

Forfatteren har mottatt støtte fra Norsk faglitterært fond.

Scandinavian Academic Press

Et imprint av Spartacus Forlag AS

Postboks 6673 St. Olavs plass, 0129 OSLO

www.academicpress.no

Innhold

FORORD	7
INTRODUKSJON	9
ENDELIG VED MAKTEN	13
OS SOM NORGES KONGE LYDIG OG TRO	71
LIKE GODE NORDMENN?	108
SPIONASJE OG ARRESTASJONER	159
«VI VENTER MED SPENDNING»	201
ADMINISTRASJONSRÅDET OG ARBEIDSTJENESTEN	240
MILITÆRE I NY TID	261
ARBEIDSTJENESTE SOM VERNEPLIKT	308
HIRDEN I TO FASER	326
DET INDRE APPARATET	359
FORTJENT GJENNOM DELTAKELSE	407
AT – NAZIFISERT OG BESKYTTET	449
SIDEN TYSKERNE IKKE VIL HA OSS	507
DEN MILITÆRPOLITISKE ARVEN	531

FORKORTELSER	562
KILDER OG LITTERATUR	563
NOTER	575
PERSONREGISTER	637

Forord

Tittelen på denne boken er hentet fra et brev som oberst Konrad Sundlo skrev til major Olaf Fivie i desember 1941. Sundlos tanke var at de norske soldatene i Waffen-SS var like gode nordmenn selv om de kjempet i tyske uniformer med tyske våpen i stedet for i norske uniformer med norske våpen. For oss i dag kan det være vanskelig å forstå at det hadde gjort noen stor forskjell. Det ene var like ille som det andre. Men for NS-offiserene var dette et viktig spørsmål som ledet rett inn til deres store drøm om å opprette et nytt norsk forsvar og en ny, suverren, norsk nazistat, som kunne delta i rasekrigen mot den jødiske bolsjevismen på lik linje med Tyskland. Striden om hvordan krigsdeltakelsen skulle foregå skapte mye vondt blod. Det splittet samholdet mellom NS-offiserene og førte til krise i forholdet til tyskerne.

Disse ordene fra Sundlo gir oss en introduksjon til hans ekstreme tankeverden. Han var en typisk representant for den norske militær fascismen. Denne boken «Like gode nordmenn?» fortsetter beskrivelsen av *Den norske militær fascismens historie* fra bind 1, «Vi er jo et militært parti», som kom i 2010.

En rekke personer har bidratt i arbeidet med denne boken, har lest hele eller deler av manuskriptet, men selvfølgelig uten noe som helst ansvar for sluttresultatet. Her vil jeg spesielt nevne Jon Lundesgaard, som har stillet sine kunnskaper og arkivkilder om Prytz til rådighet, Yngve Astrup, Per Ole Johansen for innspill om Statspolitiet, Hans Fredrik Dahl med sine kunnskaper og bøker om Quisling og NS, Alf R. Jacobsen med innspill og synspunkter, Carl Dunker, med materiale om Hvoslef, Svein Hansen og Magnar Saltnes for sine kunnskaper om IR 4. Videre skylder jeg stor takk til Tommy Natedal og Geir Brenden for opplysninger om frontkjemperbefalet, Bernt Roughtvedt, med dokumenter fra det svenske Riksarkivet om Jonas Lie, og Bibi Huitfeldt, som har latt seg plage med vanskelige

spørsmål om Prytz. På Riksarkivet har jeg fått tålmodig hjelp og oppmuntrende kommentarer av Kåre Olsen, Vidar Øverland, Ole Kolsrud, Åse Lange og mange flere. Jeg må også få takke Riksarkivet for praktisk hjelp og støtte med blant annet bruk av forskerrom. Sist vil jeg takke for samarbeidet med Ingrid Myrstad og Frode Molven fra forlaget.

Framstillingen er preget av stor detaljrikdom for at leserne skal få et innblikk i hvor stor oppslutning militærfascismen hadde. For å unngå at dette skal gå for mye utover lesbarheten er en rekke ytterligere opplysninger flyttet ned i fotnoter.

Kun de kilder som er direkte referert i tekst og noter er tatt med i kilderegisteret bakerst i boken. Der vil det også framgå hvilke forkortelser som brukes i noteverket og hvilken betydning de har.

Arbeidet er muliggjort med støtte fra Norsk kulturråd, Norsk faglitterært fond og Institusjonen Fritt Ord.

Oslo august 2012

Lars Borgersrud

Introduksjon

Et løfte skal Du gi mig, kjære Ven, og det er at blir den norske Arme inkaldt til et eller andet, gaar vi ikke fra hverandre før vi har rensket op lidt i politikken. Det er et helt vanvittig princip at vort kjære fedreland skal regjeres av antallet rumper, og ikke efter vegten av hjerner. Vi maa rette lidt paa systemet.

OBERSTLØYTNANT KONRAD SUNDLO TIL MAJOR OLAF FIVE, OKTOBER 1929.¹

Det er trist med Stalingradforsvarerne. Men et tilbakeslag no og da har alle store hærførere hatt. Jeg kan ikke tjene jøssingene i å tru at dette er begynnelsen til nedgangen for Tyskland. Jeg skjelner mellom undtakelsen og regelen. Nei, det er på tide at vi får utskrivning her i landet også. Det blir naturligvis vanskelig å skaffe befal, men en fikk sette i gang utdannelseskurser [...] Kompanisjefer og bataljonssjefer kan vi skaffe av folk fra den gamle hæren.

FIVE TIL SUNDLO, JANUAR 1943.

I bind 1 av *Den norske militærfascismens historie*, «Vi er jo et militært parti», blir militærfascismen beskrevet som en offiserstrømning og en offisersideologi som oppsto rundt 1930. Den var et politisk svar på den voldsomme internasjonale økonomiske krisen som rammet landet det året, med omfattende arbeidsløshet og tilhørende sosial og politisk uro. Revolusjonspøkelset lå i luften. Offiserskorpset så med den største bekymring på den framvoksende arbeiderbevegelsen og dens krav om større rettferdighet og sosialisme. Offiserene var vant til å se seg som vokterne av makten. I tiåret tilbake til Første verdenskrig og den russiske revolusjonen ble denne rollen underbygd. Det var offiserer som hadde skapt Norges

Samfundshjelp og Samfundsvernet, organisasjoner som skulle bryte truende arbeidskamper og holde hjulene i gang i krisesituasjoner. Det var de som hadde sikret eiendom og inntekt under indre uro ved lockout og arbeidskamper. De var seg bevisst at Forsvaret var satt i stand til å kunne hamle opp med den formidable trusselen fra arbeiderbevegelsen og at politikere ville stille seg bak.

Nå, i 1930, nettopp mens situasjonen etter deres syn var i ferd med å bli akutt, sviktet denne tilliten. Det borgerlige samfunnet sto overfor rystelser i sine grunnvoller. Det skyldtes først og fremst at frykten for masseuroligheter og revolusjon fikk en ny dimensjon. Etter alt å dømme ville arbeiderbevegelsens partier i nær framtid få flertall i stortingsvalget. Kapitalismen kunne bli avskaffet så og si fra regjeringskontorene, etter lovlig fattede vedtak av et stortingsflertall. Det var bare et spørsmål om tid. Ansvar for hva man da skulle gjøre ble følt særlig tungt på offiserkorpset, som jo var tilvant rollen som samfunnets vern. Samtidig med at disse formidable spørsmålene utfordret offiserene, ble korpset utsatt for store rystelser fra et annet hold. Den økonomiske krisen gjorde det umulig å opprettholde det store antallet offiserer fra Første verdenskrig. Antallet fastlønte, fulle stillinger måtte skrumpes fra nesten 3000 til 5–600.

Denne situasjonen med trusler mot samfunnets grunnstrukturer, kombinert med innskrenkninger og oppsigelser fra tidligere så trygge militære stillinger såvel som tvil til politikere og frykt for hva fremtiden kunne bringe, la grunnlaget for denne aggressive ideologien og bevegelsen blant offiserene som betegnes som militærfascismen. Den var et norsk fenomen. Det betyr ikke at det ikke fantes strømninger i denne retning i andre land, for eksempel i Sverige og Danmark, som historikeren Nils Ivar Agøy har vært inne på i sin banebrytende doktoravhandling.² Det var den særegne norske militære formen for fascisme som skapte partiet Nasjonal Samling og forløperen Nordiske Folkereisning. Det var både logisk og naturlig at den fikk en særlig appell og tilslutning fra offiserkorpset. Offiserer satt i nøkkelposisjonene og preget bevegelsens aktiviteter. Det nye partiet NS ble faktisk beskrevet direkte som et militært parti av dens kanskje mest sentrale bakmann og skaper, forretningsmannen og kapteinen Frederik Prytz, som har vært sterkt undervurdert av etterkrigstidens historieskrivning om NS.

Den innerste kjerne i bevegelsen, offiserene Frederik Prytz, Vidkun Quisling, Ragnvald Hvoslef og Adolf Munthe, var alle overbeviste om at Norges eneste redning fra arbeiderbevegelsen og den sosialistiske revolusjonen lå i å avskaffe parlamentarismen med militærmakt for å innføre et fascistisk statssystem, som skulle forby fagforeninger og den politiske arbei-

derbevegelsen. Klassekamp skulle avskaffes. Klassekamp ble sett på som noe fremmed som var importert fra et bolsjevikinfisert utland, via fremmede ideer som marxisme og fremmede mennesker av mindreverdige østraser, som infiltrerte det tidligere så homogene norske rasesamfunnet. I stedet for den ødeleggende klassekampen, skulle arbeidsliv og samfunnsliv organiseres med grunnlag i et trygt, hjemlig fellesskap av de som alltid hadde befolket Norden. Fordi den norske befolkningen hadde en naturlig førerrolle i den nordiske rase, skulle det gamle norgesvelde gjenskapes og opprinnelige norske bosettingsområder, særlig i nordøst Russland, inkorporeres i Norge.

Kravstore og opprivende fagforeninger skulle erstattes av korporasjoner som i samarbeid jobbet for et harmonisk rasefellesskap. «Bolsjevikere», «marxister» og personer utenfor den nordiske rasen skulle støtes ut av samfunnet og landet. For å få endelig slutt på arbeidsløshet med tilhørende sosial og politisk uro, men også finansspekulantenes spill som truet inntekt og velstand, skulle arbeidsmarkedet militariseres med en tvungen arbeidstjeneste og andre tvangsmidler. Samfunnet skulle styres av en kunnskapsrik elite. Deres beslutninger skulle settes igjennom med et militært kommandosystem, et førerprinsipp. Denne kommandostrukturen skulle erstatte alle former for valg.

Bind 1 tar for seg utviklingen av militærfascismen fram til 9. april 1940, da Quisling gjennomførte det kuppet som hadde ligget til grunn for bevegelsen politiske planer siden det første mislykkede militærkuppet høsten 1932. I dette bindet skal vi ta for oss militærfascismen under okkupasjonsårene 1940–45. Kapitlene er tematisk organisert innenfor en grov kronologisk oppdeling. De første seks omfatter tiden under felttoget og sommeren 1940, de neste syv om resten av krigen, det siste gir et overblikk.

Det overordnede temaet som skal belyses er militærfascismen og NS-offiserenes betydning for NS-regimet. Her legges særlig vekt på hvordan beslutninger som ble fattet av forsvarssjef og Kommanderende general Otto Ruge og Administrasjonsrådet etter felttogets avslutning, kunne lede direkte over i nazifisering av de to nøkkelinstitusjonene Sivilforvaltningen for Hær og Marine og Arbeidstjenesten. Kombinasjonen av innordningen under disse to institusjonene og avgivelsen av æresord kom til å binde officerskorpset til okkupasjonsstaten og gjøre det ubrukelig for motstandskamp. Her skal vi se hvorfor ingen NS-offiser var i tvil om at det hersket krigstilstand mellom Norge og Tyskland, og hvordan ønsket om avslutning av denne tilstanden hang sammen med ønsket om gjenoppbygging av Forsvaret og mulighetene til å tvangsutskrive soldater til østfronten.

Endelig ved makten

Naar jeg skriver i dag er det for aa be Dig hjelpe mig med at hverve N. S. medlemmer blant befalet. Naar vi kommer til magta trenger vi nemlig en masse befal baade til det ene og til det andre, og vi vil jo helst ha paalidelige folk.

SUNDLO TIL FIVE, JULI 1940.³

Den 9. april gjennomførte Quisling det statskuppet som NS-bevegelsen i mer organiserte former hadde jobbet for siden starten i 1931. Det var drømmen om makten som hadde holdt dem sammen i disse årene. De var ikke i tvil om at makten rettelig tilhørte dem. Retorikken under aprilregjeringens seks dagers korte periode gir et ekko av ordbruken fra tiden rundt 1933. Den hadde de samme elementene om at de ansvarlige, nasjonalbevisste menn måtte gripe inn på grunn av sviket mot Forsvaret, sviket mot nasjonens selvoppholdelse, sviket mot rasen og den kommunistiske villfarelsen. Det var de plutokratiske politikerne som ikke hadde tatt truslene mot land, folk og rase på alvor, som hadde ansvaret for at det ble som det ble.

At det var tyskerne som hadde gjort det mulig å komme til makten affiserte dem lite. Den store historiske misjon som endelig ble realisert, kunne ikke forkludres med slike detaljer. Endelig var tiden kommet for NS-staten. Tilbakegangen under parlamentarismen etter 1884 skulle snus. Den katastrofale, «marxistiske» AP-regjeringens tid var forbi. Nå skulle dette avløses av «den nye tid». Den nasjonale omdanningen av samfunnet kunne starte. For å komme i gang med alt dette, var den første betingelsen å få slutt på motstanden, det partipropagandaen betegnet som «tøvet» under felttoget i 1940.

Kan det da stemme, som mange hevder, at NS-offiserene likevel var

lojale overfor sine konstitusjonelle plikter som offiserer? Eller opptrådte de i strid med sin fører og sitt parti? Vi skal her forsøke å gi et svar på hva som er myter om dette og hva som var realiteter.

En må i utgangspunktet være forsiktige med å skjære alle under en kam. Situasjonen artet seg svært forskjellig rundt i landet. Særlig var ulikhetene store mellom det sørlige Norge og i nord. Den enkelte befalingsmannen ble stilt overfor svært ulike situasjoner. Noen hadde det enkelt fordi de *måtte* følge sine overordnede. Andre sto helt alene. Konsekvensene av å gjøre det ene eller det andre var uforutsigelige. Men individuelle handlinger må tolkes i lys av kollektive tankemønstre for å bli forstått riktig. Og, som vi har vært inne på i bind 1, fantes det etter de interne stridighetene i Forsvaret i 1930-årene, et rikelig innslag av fascistiske tankemønstre, det som her kalles militærfascisme, blant mange offiserer.

Lojalitet var ikke lenger, som i 1905, det samme som konstitusjonelle plikter. Noe nytt var kommet til. Lojalitetsbegrepet var koplet sammen med nasjon og rase. Deres oppfatning av disse begrepene var hevet over den enkle og praktiske hverdagen, for noens vedkommende så høyt over at det ga dem rett nærmest uansett hva de hadde gjort. Ja, så underlig det enn kan høres fra offiserer som var vant til regelverk, etter krigen påberopt flere av dem seg moralsk og juridisk absolusjon. Selv Quisling hevdet i 1945 at han hadde tjent Norge best ved å bryte sine konstitusjonelle plikter som offiser. Han forsvarte seg med at han selv visste best hva som var riktig. Hans lojalitet- og pliktfølelse var ikke av denne verden, heller ikke hans begrep om forræderi.

Plikt og lojalitet i NS' verden

Denne formen for ukonstitusjonell lojalitet- og pliktfølelse i Forsvaret trivdes langt utenfor NS' egne rekker. Det var i og for seg ikke noe nytt at offiserer følte seg hevet over samfunnets lover. Dette døde heller ikke med krigen. Vi skal se på et uttrykk den fikk.

I 1949 ble det startet en solidaritetsaksjon for en av krigstidens mektigste militærbyråkrater, NS-major Finn Hannibal Kjelstrup. Kjelstrup hadde vært leder av Sivilforvaltningen for Hær og Marine, Forsvarsdepartementets nye navn etter at tyskerne hadde oppløst departementet 1. oktober 1940. Kjelstrup ble dømt til 18 års tvangsarbeid i lagmannsretten i slutten av 1947. Mange offiserer satte pris på den 65 år gamle Kjelstrup og kunne identifisere seg med hans karriere. Kjelstrup hadde tatt krigsskolen i 1906 og hadde deretter i tre år gjort tjeneste som kompani- og

territorialsjef for den belgiske konge i Kongo. I 1915 hadde han, i spissen for en gruppe offiserer, henvendt seg til tyskerne for å gjøre tjeneste i stor-krigen.⁴ Siden 1920 hadde han vært i Forsvarsdepartementet, samtidig som han som privatperson hadde startet et våpenimportfirma for å skaffe den halvoffisielle militærorganisasjonen Samfundsvernet våpen.

Kjelstrup var blitt med i den nazistiske bevegelsen fra starten med Nordiske Folkereisning i 1931. Siden beholdt han sin beundring for og lojalitet til Quisling, men uten å bry seg med trivielle detaljer som å betale kontingenten år for år. Han regnet seg som NS-mann. Under felttoget i 1940 gikk han på jobb i departementet som vanlig, og etterpå utførte han de oppdragene han fikk av NS, enten det nå var som sjef for Sivilforvaltningen for Hær og Marine, staben til Den norske legion eller NS' befalsorganisasjon. Som sjef for Sivilforvaltningen for Hær og Marine hadde Kjelstrup vært både arkitekt og iscenesetter for offiserenes skjebne under krigen. Han sørget for at de fikk nye jobber og for at de fikk lønn under såvel felttoget som under krigsfangenskapet i 1940 og senere, etter at okkupasjonsmakten i 1943 sendte mange av dem til tyske leire.

Etter at Kjelstrup ble dømt i 1947, stilte noen av landets fremste offiserer seg bak en benådningssøknad. En av dem var generalløytnant Otto Ruge. En annen var generalmajor Ragnvald Roscher Nielsen, mannen som på Ruges vegne hadde undertegnet kapitulasjonsavtalen i Trondheim 10. juni 1940. En tredje var generalmajor August Tobiesen. De understreket i sine støtteskriv at Kjelstrup utvilsomt var patriot så god som noen. Ruge skrev at den som ut fra «et ærlig, men mislykket forsøk på selvstendig vurdering av situasjonen og dens krav til den enkelte borger, den gang kom til at det var rett overfor landet å avfinne seg med situasjonen eller endog aktivt følge Quisling», burde vurderes mildere enn den som bare skjøttet sine egne interesser. Kjelstrup var «i utpreget grad en 'bra mann', hederlig, energisk, selvstendig inntil steilhet, vel også litt snever», en som «ærlig har ment å gå den rette vei».⁵ Roscher Nielsen skrev at «det kan ikke være tvil om at Kjelstrup var patriot og en varm forsvarsvenn. Jeg tror at motivene for hans opptreden under okkupasjonstiden var subjektivt plausible».⁶ Tobiesen beskrev ham som en «rettlinjet og bestemt karakter», som gjorde det han gjorde for «å tjene sitt land».⁷ Det var ikke så verst å få støtte av tre generaler. De tre la ikke skjul på at Kjelstrup hadde gjort dem og deres familier store tjenester under okkupasjonsårene. Kjelstrup ble benådet ett år etter.⁸

Den offiserseden som han og alle offiserer hadde avgitt ved sin første utnevnelse var utformet som ed til kongen som representant for den ut-

øvende makt, og til konstitusjonen. For mange offiserer ble denne handling tolket bokstavelig som en ed til kongen personlig og til grunnlovens bokstav. Men etter norsk rettslig praksis innebar lojalitet for en offiser noe mer, ikke bare troskap mot regjering, storting og til konstitusjonell praksis, men også til de beslutninger som de lovlige statsmyndighetene foretok. Offiseren var forpliktet til

[...] med Forpligtelse til uden Erstatning at finde sig i de Forandringer, som ved Lov eller af Kongen med Stortingets Samtykke maate blive bestemt [...] Thi skal han holde sig Norges Konstitution og Love nøie efterrettelig, være Os som Norges Konge lydlig og tro, samt ved Nidkjærhed og Troskab opfylde de Pligter som det ham overdragne Embede paalegger ham.⁹

Det var domstolenes oppgave å tolke og hevde denne plikten, og offiserer ble fradømt sine embeter når de brøt med lovlig fattede vedtak av statsmyndigheter.¹⁰ For Ruge, som selv neppe kan beskrives som demokrat i moderne forstand, var dette selvsagt. For ham fulgte det av definisjonen av officersyrket. Ingen offiser var i tvil om hva dette innebar, heller ikke en *hardliner* som Kjelstrup. I et brev til oberst Johan L'orange i 1941 innrømmet han at

hvis De herr Oberst eller jeg hadde forhandlet med Tyskland før den 8/4 angående spørsmålet om en eventuell okkupasjon av norske havner og kystbefestninger, så vilde det vært brudd på vår embedsed som fastlønte offiserer og kunde betegnes som landsforræderi i betragtning av at Kongen og Regjeringen fulgte en annen kurs, selv om denne etter vårt skjønn ikke var stemmende med landets interesser.¹¹

For Quisling derimot, som politiker, mente Kjelstrup at det stilte seg helt annerledes. For det første var han ikke lenger fastlønt offiser og dermed ikke bundet av noen embedsed. Her tok imidlertid Kjelstrup reelt sett feil. Quisling var fortsatt bundet av sin offisersed.¹² For det andre, og det var det viktigste i følge Kjelstrup, var Quisling helt på det rene med «regjeringens svik», «folkets nøytralitetsvilje» og «landets interesser». Denne erkjennelsen ga ham en historisk plikt til «å velge den linje som var best stemmende med landets interesser og hensynet til rasesamhörigheten med den ene av de 2 stridende parter». Å snakke om landsforræderi i den forbindelse «blir en lek med ord – intet annet.» Det var altså en høyere erkjennelse, et «objektivt klarsyn», som lå i disse begrepene som definerte førerens plikt og hvem og hva han hadde rett til å vise lojalitet til, ikke noe så enkelt som å lyde de til enhver tid lovlige myndigheter.¹³

Som vi har vært inne på, var det slett ikke alle NS-offiserer som anerkjente regjeringen, verken i sitt hjerte eller som embetsmenn. Høsten 1939 hadde Quisling selv brukt dette som begrunnelse for at han ikke ønsket å være mobiliseringsdisponert som bataljonssjef ved AR 3 for året 1940. Daværende Kommanderende general Kristian Laake hadde godtatt dette lojalitetsbruddet. Andre i NS-ledelsen, som kaptein Frederik Prytz og major Ragnvald Hvoslef, søkte tvert imot kommando i 1939. Hvorfor denne forskjellen? Det kan være at Quisling tenkte at han ville få større handlefrihet og påvirkningsmulighet i Hærens Overkommando, HOK, som var hans ønske, enn i en kaserne i Trondheim.

For Prytz og Hvoslef, som begge var ferdige med tjenesteplikten, telte det trolig mer å komme innenfor i det hele tatt. De delte nok, som Quisling, oppfatningen om at man ikke skyldte lojalitet til en regjeringen som var ulovlig. Det hadde de ment siden 1935, fordi Arbeiderpartiet var et revolusjonært parti. Og revolusjon var ulovlig. Dermed mente de seg ideelt sett moralsk løst fra lojalitetseden.

Den siste begrunnelsen for et slikt standpunkt var forlengelsen av stortingsperioden 1936–39, i forbindelse med overgangen fra tre- til fireårige valgperioder. Denne nokså trivielle valgreformen framstilte de som avskaffing av valg i det hele tatt, for å etablere et bolsjevistisk diktatur etter sovjetisk modell. Den staten som tillot dette fortjente ingen lojalitet. De anerkjente heller ikke at politikerne hadde rett til å organisere staten i tråd med parlamentarismen. Det sto nemlig ikke noe om parlamentarisme i grunnloven. Deres lojalitet var altså rettet mot en høyere erkjennelse av hva staten egentlig var, en ide om statens vesen. For dem var *det*, som vi har vært inne på i bind 1, en raseren, korporativ kommandostat.

Det var derfor Quisling kunne forsvare at han ikke møtte til mobilisering. Han hadde vært lojal overfor en høyere plikt, mente han. Slik så også mange av de gamle NS-medlemmene det, ikke bare de militære som hadde sverget embetsed. Det fantes flere NS-offiserer som deltok i felttoget og fortsatte sitt NS-medlemskap etterpå og begrunnet det med offiserseden. Men da var det gjerne for å forsvare seg mot kritikk fra okkupasjonsmyndighetene. Det betydde ikke at de hadde mindre forakt for regjering og parlamentarisme enn hjemmesittende kolleger. Slike offiserer kunne etterpå framstå som ytterst NS-lojale. Quisling var selvfølgelig skuffet over slike mens felttoget pågikk. Men etterpå så han stort på det. Offiserseden var en godtagbar grunn. Han aksepterte dem stort sett tilbake i folden igjen.

Bakgrunnen for kuppet

Makttovertakelsen voldte ikke Quisling noen form for moralske anfektelser. Han møtte situasjonen med de forutsetningene han hadde. Han gjorde bare sin plikt, mente han. Utad forsvarte han seg med at regjeringen og Stortinget hadde desertert fra folket ved å flykte fra hovedstaden. De kunne ha blitt og underkastet seg, som i Danmark. Han var selvfølgelig klar over at dette var Hitlers ønske. Han var jo blitt spurt til råds. Derfor hadde den norske føreren også svart at Oslo måtte avskjæres fullstendig av tyske tropper, slik at enhver flukt ble umulig, og han hadde advart mot torpedoene ved Oscarsborg og at det kunne være minfelt i fjorden. Han hadde anbefalt å gå i land i Fredrikstad og Larvik. Men lenge før han hadde blitt spurt om dette hadde han foreslått for Hitler at han og hans bevegelse skulle ta makten gjennom et fullstendig statskupp, og deretter invitere tyskerne til å komme for å beskytte nordmennene mot de allierte.

Dette forslaget hadde Quisling lagt fram i Berlin 14. og 18. desember 1939. For ettertiden er få detaljer kjent om hvordan forslaget var utformet. Men hovedtrekkene er klare. Det gikk ut på at han skulle ta makten i Oslo med et kupp utført av norske tropper under kommando av major Ragnvald Hvoslef, som var plassjef på Gardermoen. Kongen og regjeringsmedlemmene skulle settes i arrest av tyske kommandosoldater fra kamuflerte kullskip på havnen. Deretter skulle den tyske krigsmarinen, som allerede skulle ligge oppankret i skjul i nærheten, løpe inn på Oslo havn.

Wehrmacht baserte seg ikke på hans råd og hans forslag. General Nikolaus von Falkenhorsts særstab, som utformet «Weserübung», invasjonen i Danmark og Norge, hadde fått instruksjoner fra Hitler om å holde seg til et rent militært overraskelsesangrep, et såkalt «strategisk overfall», uten sideblikk eller hensyn til noe politisk kupp fra Quislings side. De hadde arbeidet med detaljplanleggingen siden 17. februar 1940, da den britiske oppbringen av det tyske hjelpeskippet «Altmark» i norsk farvann alarmerte Hitler om de alliertes hensikter. «Weserübung» var igjen basert på en forstudie, kalt «Studie Nord», fra dagene etter Quislings besøk i Berlin i desember 1939. Så på den ene siden var det Quisling som hadde utløst det hele, men på den andre siden hadde han tilsynelatende ikke fått noen rolle å spille, i alle fall innenfor de rent militære planene. Det var fordi Hitler ville ha det slik. Men hva visste Quisling om dette på morgensiden 9. april?

Under landssviksaken i 1945 opptrådte Quisling som om han var totalt uvitende om de tyske angrepsplanene mot Norge. Et stykke på vei ble han

trodd på det. Tysk etterretningsvirksomhet i Norge forut for 9. april 1940 var ham totalt ukjent. Men denne uskyldsaktige, ja bent fram naive uvitenheten var bare et skuespill. Den må tilskrives hans siste kamp for livet, for intet kunne være fjernere fra sannheten. Det fantes en lang forhistorie som viser en annen virkelighet.

Selv om Quisling først fikk etablert personlige forbindelser med Hitler i desember 1939, hadde andre personer i partiets ledelse etablert forbindelse med det tyske nazipartiets utenlandsavdeling tidligere. Og enkelte av partiets militære medlemmer hadde utvekslet informasjon med tyske militære tjenester i minst fire år. Ikke minst hadde en rekke av partiets offiserer vært praktisk talt omklamret av tysk etterretning og påvirkning de siste fire månedene før angrepet på Norge. Det gjaldt i perioder også partiføreren selv. Her skal vi kort rekapitulere hvordan dette hadde artet seg.

For det første hadde NS, som vi har sett i bind 1, allerede ved årsskiftet 1936 skapt et eget etterretningsapparat under Hvoslefs ledelse, som hadde innlatt seg på samarbeid med hemmelige tyske tjenester. Men Hvoslefs forbindelser med tysk militær etterretning var eldre enn det. De skrev seg tilbake til tiden før partistiftingen, mens han ledet Samfundsvernet og var ivrig deltaker i den indre kjernen av Nordiske Folkereising, sammen med Prytz, Munthe, Halvor Hansson og andre offiserer i den såkalte Hafsfjordskretsen.

Vi vet dette fordi den tyske marine- og etterretningskapteinen, Horst von Pflugk-Harttung, har bekreftet at han kom til Oslo i 1932 for å oppsøke Hvoslef. Pflugk-Harttungs hensikt var å etablere et militært spionasjenettverk.¹⁴ I 1966 bekreftet Pflugk-Harttung at selv om hans hensikt den gang også var å treffe Quisling, hadde hans egentlige kontakter vært major Hvoslef og kaptein Fritz Clodius Skaar.¹⁵ Bakgrunnen for dette og hva som kom ut av det, ligger fremdeles i mørket.

Kontakten i 1932 var trolig årsaken til at Hvoslef høsten 1936 fikk en henvendelse fra den tyske legasjonssjefen i Oslo, Dr. Heinrich Sahn.¹⁶ Hvoslef var da blitt sjef for et nydannet etterretningsapparat i NS.¹⁷ Utgangspunktet for kontakten i 1936 var at en veteran fra bevegelsen, flykaptein Tryggve Gran, etter en flyreise i Nord-Norge 2. desember 1936, hadde hatt en bredt anlagt reportasje i *Tidens Tegn*. Den handlet om den angivelige russiske trusselen mot nord. Reportasjen hadde fattet spesiell interesse i den tyske legasjonen.

Indre overvåking og sikkerhetstiltak var da under skjerpning i hele landet som følge av utbruddet av den spanske borgerkrig. De borgerlige avisene krevde inngrep mot verving og støttarbeid til den spanske re-

publikken. I Nord-Norge hadde sjefen for 6. divisjon, generalmajor Carl Erichsen, angrepet regjeringen i pressen og krevd ekstraordinære militære beredskapstiltak.¹⁸

Sahm ba Hvoslef om å foreta en reise i Nord-Norge på legasjonens vegne, for å undersøke kommunistenes og russernes aktiviteter i landsdelen. Reisen ble gjennomført i dagene 8. til 23. desember 1936, i samarbeid med major Karl Ziegler, tysk konsul i Trondheim og hemmelig representant for den nyorganiserte *Abwehr der Oberkommando der Wehrmacht*, den tyske militære overkommandos etterretningstjeneste, i byen, samt Johann Dunkelberg, leder av *Stützpunkt Drontheim der NSDAP*. Dunkelberg var altså stedlig representant for det tyske nazipartiet NSDAPs hemmelige utenlandsorganisasjon.¹⁹ Den korte tiden som hadde gått siden Grans rapportasje, tilsier at Sahm allerede kan ha hatt kontakt med Hvoslef. Hvoslef skrev under dekknavnet «Nemo» to rapporter på tysk fra reisen, som begge ble vedlagt i en omfattende rapport fra Sahm til det tyske utenriksdepartementet *Auswärtiges Amt* 2. februar 1937.²⁰ Sahm beskrev at Hvoslef, som «forhenværende høy offiser, hadde gode forbindelser på de militære kommandosteder, og at han som norsk patriot og erklært fiende av kommunismen betraktet den økende fare med uro og bekymring».²¹

Rapporten gikk videre til krigsministeriet og ledelsen i Abwehr. Der la den grunnlaget for en sterk opptrapping av tysk etterretningsvirksomhet i Norge, som vi i dag vet ganske mye om takket være utrettelige kildegranskere som Sverre Hartmann og Tore Pryser.²² Sahm, som opplyste at han hadde finansiert Hvoslefs reise med legasjonens midler, foreslo nå at man skulle engasjere Hvoslef i lønnet stilling for å drive etterretningsvirksomhet for tyskerne. Hvoslef selv ba om «at hvis det er utsikter til å fortsette disse undersøkelsene, ville det være svært gunstig med enkelte tyske fullmakter, slik at jeg ikke pådrar meg oppmerksomhet.»²³ Tydeligere kunne han neppe ha bedt om en mer permanent tilknytning.²⁴

Men Abwehrs ledelse hadde høyere ambisjoner. Sjefen, admiral Wilhelm Canaris, ønsket å sende en tysk spesialist til Norge som kunne organisere et eget nettverk. Resultatet ble at daværende kaptein, senere major Berthold Benecke, ble sendt til Norge av Abwehrs etterretningsavdeling, i første omgang som ingeniør for et stålverk for en periode på seks uker, i annen omgang som assisterende handelsattaché stasjonert ved legasjonen i Oslo høsten 1937. I løpet av tiden fram til 9. april 1940 drev han omfattende reisevirksomhet og rekruttering av medarbeidere i Norge, med rapportering av militære, politiske og økonomiske forhold til Abwehr i Berlin.²⁵

Høsten 1938 ble Abwehr i Norge utbygget til en såkalt *Kriegs-Organisation*, KO, som innebar at alle utstasjonerte Abwehr-agenter ble organisert under en felles administrativ ledelse under Benecke. I mellomtiden var agenter blitt sendt til en lang rekke norske kystbyer under dekke av å være konsuler, fiskerioppkjøpere, mennesker med frie yrker og andre dekkstillinger. En rekke nordmenn ble rekruttert, både fra NS-miljøet, blant utmeldte NS-medlemmer, noen offiserer, men også sivilister. *KO Norwegen* skulle ha en så lav profil at personellet kunne være operativt ved krigsutbrudd. Man skulle opptre med diskresjon. Dette lyktes ikke i alle tilfeller. Enkelte av dem ble avslørt og idømt fengsel eller utvisning fram mot 9. april 1940. Det gjaldt for eksempel Benecke selv og hans radiotelegrafist, men ingen av de to hadde forlatt landet pr. 9. april 1940.

Det er en myte at det var et skarpt skille mellom det profesjonelle tyske diplomatiet og spionasjen i utlandet, som ikke minst den norske historikeren professor Magne Skodvin har skapt.²⁶ Benecke hadde hatt et betrodde forhold til Sahm, og da Sahm døde høsten 1939 og karrierediplomaten Dr. Curt Bräuer overtok som legasjonssjef, lyktes det Benecke også å etablere et godt forhold til ham. Bräuer var således fullt orientert om *KO Norwegen*'s virksomhet fram til angrepet på Norge.²⁷ Legasjonens bemanning ble trappet opp under Bräuer med marineattaché Korvettenkapitän Richard Schreiber og flyattaché Eberhard Spiller. Begge rapporterte til Abwehr, men også til sine respektive etater. Schreiber var svigersønn til den tyske flåtesjefen under Første verdenskrig, admiral Reinhard Scheer, og sto dermed storadmiral Erich Raeder nær. Spiller var gift med en norsk kvinne, snakket norsk og var godt kjent i landet.

Det samlede antallet tyske etterretningsagenter i Norge ble etterhvert så stort at det oppsto en viss konkurranse innad om kontakter og rapportering. Høsten 1939 måtte endog Abwehrs sjef, admiral Canaris komme til Oslo for å ordne opp i slike konflikter. Det ble ikke bedre da Hitler sendte sin personlige agent, Hans Wilhelm Scheidt, til Norge i januar 1940.

Slik var situasjonen i januar 1940, etter at Quisling hadde hatt sine møter med Hitler i desember 1939, og Abwehr startet den målbevisste innsamlingen av militære opplysninger for angrepet på Norge. For å ivareta dette ble major Erich Pruck sendt til Norge for å styrke ledelsen av *KO Norwegen*.²⁸ Pruck var som Benecke kommunistekspert og russlandsspesialist. Sammen med Pruck kom marineflygeren, løytnant Hermann Kempf. Benecke, Pruck og Kempf var de viktigste tyske etterretningsoffiserene i Norge fram mot 9. april. Enkelte dokumenter av det store etterretningsmateriale som de samlet inn og som ble sendt til

Abwehrs etterretningsavdeling, og derfra direkte over til særstaben som jobbet med Weserübung, er bevart.²⁹ Det holder stort sett høy etterretningsmessig kvalitet. Benecke hadde sin egen sender og sin egen telegrafist kamuffert i en villa på Blommenholm.³⁰ Selv om mye av materialet var innsamlet fra reiser og fra åpne kilder, er det helt åpenbart at deler av det stammer fra militærkyndige, sympatiserende nordmenn, mest sannsynlig NS-offiserer.³¹

Det er en myte at det var et skarpt skille mellom partiet NS og tysk militær etterretning. De kildene vi kjenner i dag tilsier tvert i mot at tysk etterretningsvirksomhet på ulikt vis hadde infiltrert NS fram mot 9. april 1940. Vi skal se på fem forhold som viser dette.

For det første var det major Ragnvald Hvoslef personlig som skrev de rapportene som var årsaken til opptrappingen av tysk etterretningsaktiviteter fra 1937 av. Det var den økte internasjonale spenningen som fulgte med utbruddet av den spanske borgerkrig og dens virkning i Norge som utløste tyskernes interesse for Norge i slutten av 1936. I hele denne perioden 1936–40 var Hvoslef en av Quislings nærmeste, ikke bare som en av veteranene fra Nordiske Folkereisning, men først og fremst fordi han ledet etterretningstjenesten til NS. Hvoslefs betydning framgår også av at det var ham som var utpekt til å lede det militære kuppet som Quisling planla vinteren 1940, før han i slutten av mars ble sendt til Finland for å hente hjem de finlandsfrivillige.³² Gitt det nære forholdet mellom Hvoslef og Quisling er det utenkelig at partiføreren ikke kjente til slike forespørsler fra Benecke og Prucks mange agenter rundt i landet.

For det andre hadde Abwehr i forkant av utbruddet av storkrigen også opparbeidet en kanal direkte inn til NS' politiske ledelse. Dette hadde skjedd via NS' rådsmedlem, dr. Hermann Harris Aall. Abwehr rekrutterte Aall i forbindelse med forarbeidet for et norsk-tysk handelskammer i 1938–39, som Aall tok initiativet til.³³ Hans føringsoffiserer i Abwehr var majorene Theo von Hippel og Walter de Laporte, som ga ham i oppdrag å etablere en clearing-sentral for Abwehr i Malmö, kamuffert som et filosofisk institutt for utbredelse av den filosofiske retningen «Socialindividualismen». Fra sommeren 1939 opptok Aall hyppig forbindelse med partikontoret i Oslo fra Malmö og overførte regelmessig penger til NS. Aall hadde også god forbindelse med det norsk-tyske miljøet i Berlin og rekrutterte flere derfra. En av de viktigste var forretningsmannen Albert Wiljam Hagelin, som hadde etablert seg i Dresden. Aall etablerte også kontakt med Scheidt, som for uten å være utsendt av Hitler, var ansvarlig for Skandinavia i NSDAPs utenlandsavdeling, *Aussenpolitischen Abtei-*

lung, under Alfred Rosenberg. Ved hjelp av Scheidt, Hagelin og Abwehrs kontakter, lyktes det å få Quisling invitert til Berlin i juni 1939, introdusert ham for innflytelsesrike personer, og invitert en delegasjon av NS-ledere til Berlin i august.

For det tredje kom denne kanalen til den norske partiføreren til å få stor politisk betydning etter at Frederik Prytz, umiddelbart etter utbruddet av storkrigen i september 1939, foreslo for Quisling at de to skulle ta initiativ overfor Hitler og den britiske statsministeren, Neville Chamberlain, om å inngå en allianse rettet mot Sovjetunionen. Et slikt initiativ var imidlertid ikke i tyske interesser. Under innflytelse av Aall ble Prytz' forslag forvandlet til en ensidig tilnærming til Tyskland. Det skjedde ved at henvendelsen til Chamberlain ble offentliggjort i *Fritt Folk* og dermed torpedert, mens henvendelsen til Hitler, takket være Aalls kontakter i Berlin, ledet fram til Quislings hemmelige møter med Hitler 14. og 18. desember 1939, som igjen utløste den tyske planleggingen av angrepet på Norge.

For det fjerde førte møtene 14. og 18. desember 1939 til at Hitler utnevnte Rosenbergs norgesekspert, Scheidt, som sin personlig utsendte agent i Norge. Han skulle særlig rapportere om britiske aktiviteter, men også opprette et kontaktnett i kretsen rundt Quisling. Scheidt hadde av diskresjonsgrunner forbud mot å kontakte den norske føreren personlig, og var avhengig av å benytte seg av Hagelin og Aall som mellommenn. Hagelin ble raskt en aktiv rapportør for Scheidt, og hans rapporter kom både til Rosenberg og til Abwehr. Blant annet rapporterte Hagelin militære råd fra Quisling om hvordan et tysk angrep på Norge kunne utføres, særlig når det gjaldt hvordan en skulle hindre at regjeringen unnslopp Oslo. Hvoslef var også blant Scheidts mange informanter.³⁴

Endelig, for det femte, hadde Quisling også personlig hatt direkte kontakt med Abwehr så sent som få dager før angrepet. Det skjedde først i Oslo i dagene 22.–26. mars, da Aall introduserte sin føringsoffiser, major Walter de Laporte, for ham. Major de Laporte hadde åpent presentert seg som representant for Abwehr og stilt ham spørsmål om militære forhold. Dernest skjedde det i København 3. april, da oberst Hans Piekenbrock, sjefen for Abwehrs etterretningsavdeling, regelrett hadde intervjuet Quisling utfra en liste med en rekke spørsmål om norske militære forhold som han hadde med fra planleggingsstaben for Weserübung.

Til sammen viser dette at flere i NS' ledelse og flere av partiets medlemmer var blitt viklet inn i hemmelige tyske tjenesters virksomhet i Norge før 9. april 1940. Det er ingen tvil om at Quisling personlig hadde vært

rapportør og rådgiver for Abwehr, og at han var blitt knyttet til det tyske angrepsprosjektet mot Norge etter møtene med Hitler i desember. Partiførerens bevegelse 8. april viser at han etter alle solemerker må ha vært klar over at tyskerne ville komme innen kort tid. Men, som mange andre, var han usikker på om de allierte ville lande samtidig, eller kanskje noen timer før. Det mest logiske for ham var å være forberedt på å handle i tråd med den opprinnelige planen som han hadde foreslått for Hitler i Berlin i desember 1939. Detaljer i Weserübung kjente han neppe. Det irriterte ham, slik Pickenbrock ganske riktig hadde rapportert etter møtet i København.³⁵ Men han hadde nok forståelse for, som tidligere generalstabsoffiser, behovet for strengt hemmelighold. Han så dessuten stort på det. Den overtroiske partiføreren mente at disse hendingene var skjebnebestemt, at det var slik den historiske bevegelsen som hans eget liv sto så sentralt i, falt på plass. Han var, i motsetning til hva han selv hevdet, så definitivt involvert. Quisling var *unser Mittelsmann*, «vår hjelper», skrev Goebbels i sin dagbok 11. april.³⁶

«Vår hjelper»

At «unser Mittelsmann» kom *ans Ruder*, «til roret», 9. april, som Goebbels skrev, var mer enn Hitler hadde sett for seg i slutfasen av forberedelsen til angrepet. Den løsningen han da foretrakk var å tvinge regjeringen, slik som i Danmark. Han omgjorde altså Quislings rolle så å si under begivenhetenes gang. Det er ikke tilstrekkelig å forklare dette med NS-førerens ønsker. Ingen kunne være i tvil om at Quisling ønsket makten i årene etter 1932. Nå var han imidlertid avhengig av at Hitler installerte ham. Hvorfor fravek Hitler sin opprinnelige plan, og innsatte Quisling likevel? For å forstå det må vi se nærmere på hvordan Hitler oppfattet utviklingen i Norge. Mye ble annerledes enn planlagt, og Hitler fulgte med, time for time.

Hitler ledet personlig angrepet fra rikskanselliet i Berlin. Han var hardt presset. Operasjonen i nord måtte lykkes hurtig for at den gigantiske vestoffensiven kunne gå av stabelen før det ble for sent på året. Mye sto på spill, nesten hele krigsmarinen var satt inn og kunne gå tapt. Resultatet avhang blant annet av fallskjermangrep mot flyplassene på Sola og Fornebu. Det var de første fallskjermangrep i krigshistorien. Marinen måtte satse på at minefeltene ikke var lagt ut og at kystfortene ikke skjøt. Været måtte klaffe. Det internasjonale prestisjetapet kunne bli skyhøyt. Så inntrådte altså det som så ut som en katastrofe, nemlig senkningen

av «Blücher», med hele det sentrale okkupasjons- og kommunikasjonsapparatet om bord. Været ble dårlig og hindret angrepet på Fornebu. Et lavt skydekket tvang de fleste flyene i den første angrepsbølgen til å gjøre vendereis til nyokkuperte flyplasser i Danmark.

Det tok flere timer før Berlin ble klar over hva som hadde gått galt. Stemningen var nervøs i rikskanselliet. Man visste lite på grunn av radiotaushet fram til *Weserzeit*, klokken 05.15 tysk sommertid, en time før norsk tid, da Kriegsmarine og Luftwaffe skulle innta sine mål samtidig over hele landet.³⁷ Årsaken var selvfølgelig at «Blücher» ikke lot høre fra seg. Abwehrsjefen i byen, major Pruck, hadde riktignok forsøkt å sikre seg. Før *Weserzeit* hadde han sendt løytnant Kempf ombord i kullbåten «Widar», som lå så og si på orkesterplass i Frognerkilen.³⁸ «Widar» hadde nemlig blitt utstyrt med et militært radiotelegrafutstyr før avreisen fra Bremen.³⁹ På kvelden 8. april hadde Kempf forsikret seg om at dette apparatet sto i løpende forbindelse med Hamburg fra midnatt. Ved 04-tiden hørte Kempf kanondrønn og observerte røyk fra Drøbak-sundet, og han telegraferte til Hamburg om de første tyske oppklaringsflyene og deretter alt som kunne ses fra skipet.⁴⁰ Klokken 08.10 rapporterte han at Fornebu var tatt. Henimot klokken 12 ble han bedt av Hamburg om å rapportere virkningen av Stuka-bombingen mot Akershus festning som han så fra «Widar».

Bräuer hadde vært hos utenriksminister Koht på Victoria Terasse fra klokken 04.30 til omlag 05.00, og meldte deretter om avslaget fra den norske regjeringen til Berlin fra den tyske legasjonen klokken 05.52. Meldingen må ha vært framme hos Hitler ikke lenge etter. I mellomtiden var rikskanselliet orientert om meldingene fra Kempf og kunne indirekte slutte seg til at noe alvorlig måtte ha skjedd med «Blücher». Hitler forstod altså en gang mellom klokken 06 og 07 at overraskelsesmomentet var i ferd med å glippe. Han kunne ikke lenger ha håp om å tvinge regjeringen, som i Danmark. Kempfs meldinger viste at man hadde tatt opp kampen i hovedstaden. Det er usikkert når Hitler fikk vite at kongen og regjeringen hadde forlatt Oslo rundt klokken 08.00. Men allerede klokken 07.25 ble NTBs intervju med utenriksminister Koht på Østbanestasjonen sendt ut til NRK og til avisene, også til den nye dagsavisen *Fritt Folk*. Derfor kan vi med stor sikkerhet legge til grunn at det senest på dette tidspunkt var fanget opp av tysk etterretning. I meldingen sto det klart og tydelig at regjeringen skulle ta opphold på Hamar. Vi må følgelig anta at det omlag klokken 08.00 var blitt klart for Bräuer, Pohlman og Scheidt at hovedmålet for *Weserübung* var forfeilet og at regjeringen og kongen hadde

unnsloppet. Dette var et helt avgjørende punkt. Utviklingen hadde endret de politiske forutsetningene for en fredelig løsning. Det hadde oppstått et behov for andre alliansepartnere som kunne stoppe videre motstand.

Innen kort tid gjorde Hitler sitt første drastiske politiske linjeskift for Weserübung. Han bestemte seg for å kjøre fram Quisling som «minister-president». En slik løsning hadde vært en mulighet siden møtene mellom de to i Berlin 14. og 18. desember 1939. Det hadde imidlertid endret seg etter Altmark-episoden, da de militære hadde fått instruks fra Hitler om å se bort fra noen rolle for den norske partiføreren. Men nå var det krise.

Fra Scheidts rapporter og sist oberst Piekenbrocks møte med ham 3. april i København, visste Hitler at Quisling var mer enn villig til å medvirke. Alle midler måtte brukes for å få slutt på skytingen og få kongen og regjeringsmedlemmene under kontroll. Noen på norsk side måtte sende ut ordrer til befalingsmenn om å innstille all motstand. Quislings råd om resolutt og kommandoaktig inngripen i traktene nord for Oslo for å hindre flukt fra hovedstaden, må ha vært kjent av Hitler, Abwehr i Berlin, Gruppe XXI i Hamburg og ikke minst Pohlman og Scheidt. Men for at Quislings ord i sin alminnelighet, og særlig hans ordre til de militære om ikke å skyte, skulle ha vekt, måtte han få en autoritativ posisjon som statsleder. Alt dette er rimelig sikkert. Det er derimot ikke vet noe om, er nøyaktig når Hitler tok denne politiske beslutningen, og hvordan ordrene om å iverksette endringene kom fram til Scheidt, Pohlman, og i annen omgang til Bräuer.

Det var altså Hitlers ønske om å få slutt på motstanden som lå til grunn for innsettingen av Quisling som statsminister 9. april. Han ble skjøvet inn i rollen uten å kjenne nøyaktig når og hvordan dette ble bestemt og iverksatt av Hitler. Det Hitler ikke hadde regnet med, var at den norske partiføreren også hadde sine egne politiske ambisjoner. Hans drøm om å bli statsminister var sterkere og mer ukontrollerbar enn hans liaison, Scheidt, hadde forutsett. Scheidt hadde heller ikke fanget opp at Quisling hadde et politisk rykte i de brede lag av den norske befolkningen, som ikke uten videre ville tjene tyske interesser. Det kom tvert i mot til å vise seg, i løpet av en knapp uke, at virkningen ble dramatisk negativ for dem.

Selv om mange offiserer lyttet til Quislings appeller og ordre, ble befolkningen bare mer provosert. Frivillige strømmet til mobiliseringsstedene og motstanden styrket seg, ja til og med en rekke prominenser fra det borgerlige samfunn og tidligere medlemmer av NS reagerte sterkt. Det kom til å bli en vanskelig situasjon for Hitler. Den store vestoffensiven, i seg selv en gigantaffære, var allerede vedtatt og troppene oppmarsjert. Det hastet. Presset for å få avsluttet kampene i Norge var stort.

Igjen kom Hitler til å gjøre kort prosess. Quisling ble avsatt. I stedet kom Administrasjonsrådet, som mange taleføre Oslo-borgere foreslo for Bräuer. Hitler håpet rådet skulle bli en motregjering som kunne få slutt på kampene. Det fikk en uke på seg. Men heller ikke dette grepet ble en suksess. Det lyktes ikke å få rådet til å stoppe krigshandlingene. Den 20. april brast Hitlers tålmodighet. Resultatet kom 24. april, da han ved *Führer-Erlass*, førerforordning, erklærte Norge krig formelt og utnevnte *Reichskommissariat* – en direkte, tysk okkupasjonsmyndighet. Denne beslutningen lå fast, på tross av riksrådsforhandlingene sommeren 1940, avskjedigelsen av Administrasjonsrådet og innsettingen av de kommissariske statsrådene 1. oktober 1940, og til sist, etableringen av Quislings nasjonale regjering 1. februar 1942.

I løpet av tiden 9. til 20. april forsøkte Hitler altså tre ulike styringsmodeller for å få slutt på den norske motstanden, før han endte med den fjerde og endelige. Da først etablerte han en formell krigstilstand som varte krigen ut. For Quisling og hans offiserer var denne krigstilstanden, og det okkupasjonsregimet som fulgte av den, den største ulykke. Den kom til å hindre etableringen av en selvstendig NS-stat og et nytt vernepliktsforsvar som kunne kastes inn på tysk side i storkrigen.

Dette korte framtidblikket forteller hvorfor det var så viktig for Quisling å gripe makten før, eller så tidlig som mulig, etter en tysk landgang. Bare en NS-regjering kunne garantere et samarbeid med okkupanten og dermed hindre at det i folkerettslig forstand ble krig med Tyskland. Han visste selvfølgelig at Hitler først og fremst satset på å tvinge den sosialdemokratiske regjeringen til dette, slik han faktisk lyktes med i Danmark. Men at det skulle lykkes i Norge uten reelt sett å ta regjeringen og kongehuset til fange hadde han ingen tro på. Her var den vestallierte orienteringen altfor sterk. Landet de allierte først, ville faren for krig med Tyskland være enda større. Hva skulle Quisling og NS da gjøre? Trolig ville de få en ublid skjebne. Det var slett ikke merkelig at denne faren opptok dem sterkt.

Hitlers alternative plan

Det er på denne bakgrunn vi må forstå Quislings handlinger 8. og 9. april. Da han ble kjent med den britiske mineleggingen 8. april, innså han at en alliert flåteaksjon mot norskekysten, trolig en invasjon, var umiddelbart forestående. Det var en oppfatning han delte med flere offiserer i Marinen. Kommanderende admiral Henry Diesen gikk selv ut fra at

engelskmennene ville gå til aksjon. Han bekreftet etter krigen at den britiske marineattachéen om formiddagen 8. april hadde informert sjefen for Admiralsstabens etterretningsvesen, kaptein Erik Anker Steen om at «der forestod en britisk flåteaksjon». ⁴¹ Slik ble situasjonen også forstått av regjerings- og stortingspolitikere og i General- og Admiralsstabens ledelse. Stortinget hadde møter utover dagen 8. april, der dette var på alles lepper. Til og med avisene skrev om det. Senere viste det seg at Quisling hadde hatt all grunn til å bekymre seg. Dokumenter om prosjektet ble senere funnet av tyskerne blant britiske etterlatenskaper ved Tretten i Gudbrandsdalen og i Åndalsnes. ⁴² En enda mer utførlig dokumentasjon ble funnet i den franske generalstabens arkiv etter Frankrikes kapitulasjon. Dokumentene ble offentliggjort av det tyske utenriksdepartementet og utnyttet til minste trevl i propagandakrigen. ⁴³ Denne gang var det ikke nødvendig for propagandafolkene å lage falske dokumenter.

Vi må repetere noen av hovedpunktene. Den allierte landgangsoperasjonen i Norge, under operasjonsbetegnelsen *Winfred* og *R 4*, ble etter flere forsinkelser vedtatt og satt i gang av det britiske krigskabinett 6. april, fem dager etter at Hitler hadde satt i gang *Weserübung*. ⁴⁴ Det allierte prosjektet ble aldri bekreftet fra alliert hold under krigen, men heller ikke direkte benektet. I 1950-årene fikk historieprofessor Magne Skodvin et visst gjennomslag for at landgangsoperasjonen nærmest var en fiksjon, at det aldri hadde eksistert noe egentlig alliert angrepsprosjekt. ⁴⁵ Skodvin begrunnet dette med at de allierte etter planen først skulle gå i land hvis man hadde sikre informasjon om at et tysk angrep var i gang, og at det dermed ikke var et selvstendig prosjekt.

Han hadde rett i at slike tanker lå til grunn fram til 13. mars, da freden i Moskva gjorde det vanskelig å bruke vinterkrigen som påskudd. Men etter 28. mars var det kommet en ny driv over de allierte intensjonene, som 6. april fant sin form i et vedtak som kort og klart anga landgang i Stavanger, Bergen, Trondheim og Narvik, uten noen henvisning til tyske intensjoner. For Skodvins del hang neddempingen av det allierte prosjektet trolig sammen med hans syn på Quislings aktivitet før 9. april og hans statskupp 9. april. Skodvin mente at Scheidt og Rosenbergs *Aussenpolitischen Abteilung*, og Scheidts norske vedheng, forretningsmannen Albert Hagelein, oppkonstruerte frykten for en alliert landing i Norge som ledd i egen karrierebygging, og at de i dette øyemed, uten instruks fra Hitler, skjøv fram den norske partiføreren. Det spilte kanskje også inn for Skodvin og hans samtidige at det var vanskelig å tro at våre allierte virkelig kunne ha iverksatt noe slikt mot Norge.

La oss forsøke å rekonstruere Quislings vurdering av situasjonen om morgenen 9. april, før han ble kontaktet av Scheidt. Han følte nok en tilfredsstillelse over å ha analysert den allierte angrepstrusselen mot Norge nokså riktig på møtene med Hitler i desember. Nå var dette bekreftet. Britene var underveis. Videre visste han at tyskerne også *ville* komme, uansett om det ble før eller etter britene. Han hadde avtalt med Hitler at han skulle ta makten før britene landet og be om tysk hjelp. Det hadde vist seg umulig. Men han kunne gjøre det nest beste: å komme med en regjeringsproklamasjon, en invitasjon og en takk, i forvisning om at Hitler likevel ville holde sin del av avtalen.

De to hadde kommet godt overens. Møtene med de Laporte i Oslo 22.–25. mars og med Pickenbrock i København 3. april, hadde bekreftet for Quisling at det fortsatt var slik. Han måtte anta at Hitler hadde forstått at makten var utenfor rekkevidden, siden han ikke hadde fått spørsmål om det eller fått nye politiske signaler fra Berlin. Han var ikke bedt om å spille en annen politisk rolle. Han forsto selvfølgelig at Hitler måtte forholde seg til den regjeringen som fantes og forsøke å tvinge den til å godta fredelig besettelse. Han hadde ikke noen tro på at det ville lykkes, hvilket morgenradioens meldinger om nattens møter mellom Koht og Bräuer bekreftet, likeledes regjeringens flukt. Uten militære maktmidler til å fange regjeringen og kongen var det ikke realistisk. Hva var da mer naturlig enn å falle tilbake på den løsningen som han og Hitler hadde snakket om i Berlin? At han skulle ta makten og spille rollen som vert for tyskerne? Det var helt logisk. Nå var det opp til ham å innfri.

Full av forvisning om at det kommende døgnet ville avgjøre alt, forlot han litt over midnatt 8. april hjemmet i Erling Skjalgssonsgate ved hjelp av en liten krets betrodde hjelpere, og installerte seg på Hotel Continental. Hvorfor valgte han akkurat dette hotellet? NS-aktivisten Franklin Knudsen, som hadde kommet inn fra Porsgrunn 8. april for å slutte seg til sin fører og som nå tiltrådte som hans sekretær, skriver at de hadde vurdert også andre hoteller i sentrum og at det var tilfeldig at valget falt akkurat på Continental.⁴⁶ Det er mulig at det er sant, for det fantes andre hoteller i nærheten, som Grand og Bristol, hvor Quisling ville ha samme tilgang til kommunikasjoner, lett kunne kontaktes og lett ta kontakter, og hvor hans personlige sikkerhet kunne ivaretas. Continental lå like ved NRKs lokaler og omlag midtveis mellom Stortinget, regjeringsbygningene, det militære sentrum på Akershus festning og den tyske legasjonen i Drammensveien. Det var et gunstig sted som hovedkvarter for et statskupp.

Det var imidlertid en annen grunn til at særlig Continental var gun-

stig. Hotellet var nemlig på forhånd utpekt som midlertidig stabshovedkvarter for general Erwin Engelbrechts' 163. infanteridivisjon som skulle besette Oslo, og det lå vegg i vegg med den tyske handelsattachéens lokaler i Klingenberggaten 7, som i disse timene ble omgjort til hovedkvarter for *Abwehrstelle Oslo*, den tyske militære etterretningstjenestens hovedkvarter i Oslo. Trolig var dette den egentlige forklaringen på stedsvalget. Scheidt og hans medhjelper Albert Hagelin, må ha fått tips om dette av den tyske marineattachéen Richard Schreiber, som igjen hadde blitt orientert om ordrene fra Berlin noen timer tidligere av Falkenhorsts spesialkurer, oberstløytnant Hartwig Pohlman.

Når dannet Quisling sin regjering? Franklin Knudsen vitnet i rettsaken mot Quisling at Scheidt kom til Quislings suite på Continental første gang ved 07-tiden om morgenen 9. april, og at Schreiber og Hagelin kort tid etter også sluttet seg til.⁴⁷ I mellomtiden må Scheidt ha hatt kontakt med rikskansliet i Berlin. I løpet av dagen kom og gikk Scheidt og Schreiber flere ganger.⁴⁸ Det var de som legitimerte ham fra tysk side og skaffet ham den fysiske makt som var nødvendig for å gjennomføre det han ikke hadde klart på egenhånd. Scheidt jobbet meget målbevisst og hurtig med Quisling.

Med Schreiber på slep sørget Scheidt for at den nye statsministeren innfant seg i Forsvarsdepartementet kort tid etter at troppene fra 324. infanteriregiment, under oberst Helmuth Nickelmann, hadde besatt festningsområdet og hadde satt ut poster foran departementet. Første besøk var omlag klokken 13 og det andre ved 17-tiden. Derfra forsøkte Quisling å nå kystfortene i Oslofjorden på telefonen for å få dem til å innstille skytingen. Han ringte også til Generalstaben på Eidsvoll om å avgi to offiserer fra mobiliseringsavdelingen til ham, og minst en gang til oberst Hiorth på Terningsmoen om å arrestere regjeringen. Quisling opptrådte med andre ord som regjeringssjef i alle fall fra omlag klokken 13, da den første av disse telefonene ble tatt. Men da han under landssviksaken ble spurt om han før dette tidspunktet hadde «overveiet» å danne regjering, svarte han: «Ja, det må jeg vel si at jeg gjorde.»⁴⁹ Det var «utover dagen». Nærmere ville han ikke gå. Det skjedde etter at en rekke NS-ledere hadde innfunnet seg på Continental, hvor man diskuterte regjeringdannelsen og hvordan lanseringen av den skulle foregå.

Er det mulig å tidfeste nærmere når de tyske militære i Oslo begynte å agere etter nye instruksjoner fra Hitler? Pohlman var første generalstabsoffiser i «Gruppe XXI», den spesialstaben som hadde forberedt invasjonen og skulle lede den operativt etter overføringen til Oslo. Han var altså den

øverste sjef under Falkenhorst og dennes stabssjef, oberst Erich Buschenhagen. Pohlman hadde kommet med tog til Oslo 8. april om kvelden, sammen med en utsending fra det tyske utenriksdepartementet, for å overlevere ordre til legasjonssjefen Curt Bräuer og andre tyske tjenestemenn, om hva de skulle foreta seg i angrepsfasen. Ut over å informere Bräuer om å legge det tyske ultimatumet fram for den norske regjering klokken 05.15, hadde Pohlman ingen politiske oppgaver. Klokken 23.00 åpnet han ordrepakken fra Berlin sammen med Bräuer i legasjonen på Drammensveien, slik han hadde instruks om. Han hadde ingen anvisninger for hvilken rolle Quisling spilte «innen rammen av tyske hensikter».⁵⁰

Klokken 04.30 hadde Bräuer lagt fram det tyske ultimatumet i Utenriksdepartementet, og mottok regjeringens avslag kanskje allerede ved 5-tiden. Pohlman hadde foreslått at han skulle delta i møtet med Koht, men det hadde Bräuer avvist. Mens han ventet, fikk Pohlman legasjonen til å telegrafere til Utenriksdepartementet i Berlin at «Blücher» ennå ikke var kommet, at nordmennenes holdning var uklar og at motstand var sannsynlig. En halv time senere kom Bräuer og orienterte om avslaget, som umiddelbart ble telegrafert «som avtalt til våre marineangrepsgrupper og til Gruppe [XXI] i Hamburg».⁵¹ Tidspunktet var 05.52. Meldingen gikk selvfølgelig også til Utenriksdepartementet og rikskanselliet.

Mellom 07.00 og 08.00 telegraferte man flere ganger til Hamburg med spørsmål om hvor «Blücher» ble av, men fikk ingen svar. Klokken 8 fikk man melding fra 69. infanteridivisjon om at Bergen var i tyskernes hender. I mellomtiden fikk Bräuer tak i morgenavisene, og leste høyt for de tilstedeværende at Bergen og Trondheim var tatt, at en tysk jager var sett ved Narvik og at det var kamp i Oslofjorden.

Rett før klokken 9 hørte Pohlman motordur fra tyske fly over Oslo, og fra vinduene i legasjonen kunne han se luftkamper med norske fly. For å finne ut av situasjonen reiste flyattachéen, Hauptmann Eberhard Spiller ut til Fornebu. Spiller fant ut at noen fly hadde landet, og fortalte til Pohlman på telefonen kort etter klokken 12 at ingen høyere offiserer var blant dem. De visste derfor ikke hva de skulle gjøre. Før Pohlman foretok seg noe mer med det, kom en overraskende kunngjøring fra Goebbels over tysk radio. Han hevdet nemlig med suveren forakt for virkeligheten at Oslo allerede var tatt.

Kanskje var det denne talen til Goebbels som inspirerte Pohlman til å improvisere neste skritt. Han ba Bräuer om å få låne legasjonens bil og kommanderte den norske sjåføren til å kjøre sporenstregs ut til Fornebu. Ved Lysaker stasjon passerte bilen en styrke på omlag tre hundre norske

gardister og infanterister, som lå i skytterstillinger langs veien og forsøkte å kontrollere trafikken med vaktposter. Pohlman ble nervøs og redd for å bli arrestert. Han var i full tysk generalstabsuniform og lyden fra skytingen på Fornebu kunne tydelig høres. Men de arresterte ham ikke. Han fikk passere.

Vel framme på flyplassen ble han orientert av Spiller om at det foreløpig bare var kaos der, soldater uten kommandører og kommandører uten soldater. Ingen visste hva man skulle gjøre. Dermed tok Pohlman selv kommandoen og fikk først satt de gjenværende norske maskingeværstillingene ut av spill. Deretter ga han ordre til regimentssjefen for 324. infanteriregiment, Nickelmann, om å ta med seg sine soldater inn til byen, få besatt Akershus festning, få stoppet flyktningsstrømmen ut fra byen, arrestere mobiliserende soldater og sperre utfartsveiene, særlig Drammensveien.

Nickelmann lyktes i å få orden på fem kompanier og startet på marsjen innover mot byen. De fulgte Drammensveien, brydde seg ikke om å rykke fram i feltformasjon, men marsjerte i sluttet tropp. Ved Lysaker stasjon kom de forbi forpostene til de samme garde- og infanterikompaniene som Pohlman hadde bløffet seg fordi. Det var 2. kompani av Garden under ledelse av NS-kaptein Christian Hulbert Hielm Winsnes, og 6. kompani av IR 55 nøytralitetsvaktbataljon under kaptein Jesper Eilert Hesselberg Lüthje. Som ved et under kunne de marsjere rett forbi. Ingen løsnest skudd. Etter krigen undersøkte Den militære undersøkelseskommissjonen hvordan dette hadde skjedd. Det viste seg da at verken gardesjefen, oberst Trygve Frivold Graff-Wang, eller sjefen for 2. divisjon, generalmajor Jacob Hvinden Haug, hadde gitt noe grønt lys for å åpne ild. Ingen av de to hadde klart for seg om det var krig eller ikke. Og uansett så ville de ikke ta ansvar for at det ble krig på grunn av en konfrontasjon med tre ganger så mange tyske elitesoldater på Drammensveien. Den ordren som var gitt var at avdelingene skulle være forsiktige og eventuelt trekke seg tilbake.⁵² Det hadde altså ikke vært på tale å åpne ild. Det hadde hersket full forvirring om hva de i det hele tatt hadde der ute å gjøre, som om de nærmest skulle fungere som trafikkpoliti. Det var grunnen til at verken Winsnes eller Seip var forberedt. Derfor ble Oslo i løpet av middagstimen besatt av disse fem tyske infanterikompaniene, samt regimentets musikkorps.

Selv tok Pohlman med seg en gruppe fallskjermjegere og bega seg tilbake til legasjonen på Drammensveien. Ved Lysaker passerte han nok en gang de norske soldatene, som fortsatt ikke viste tegn til å løsne skudd.

Vel framme i legasjonen fikk han kontakt med Hamburg via legasjonens telegraftjeneste. «Jeg melder inn situasjonen til sjefen [...] Han er enig i mine tiltak, overdrar meg inntil videre den militære kommando i Oslo, også over de med lengre tjenesteansiennitet», noterte han. Noe hadde altså i mellomtiden skjedd i Berlin. Han agerte ikke lenger på egenhånd. Han var inntil videre overdratt den øverste kommando, også over offiserer med lengre tjenesteansiennitet. Berlin hadde sanksjonert.

Pohlman's neste trekk var å forsøke å arrestere kongen. Det var kort vei til slottet fra legasjonen. Men på slottet fikk han opplyst av vakthavende gardister at kongen før klokken 09 var reist til ukjent bestemmelsessted. Fuglen var altså fløyet. Deretter konfererte han med politiet på Møllergata 19 om betydningen av ro og orden i byen, og deretter med plassmajoren på Akershus festning, den pensjonerte obersten Hans Peter Schnitler, som skjebnens lunefulle veier nå hadde forvandlet til øverste militære sjef i byen. Tidligere på dagen hadde Schnitler nemlig fått ordre av general Jacob Hvinden Haug om å ta i mot tyskerne. Sammen med politimester Welhaven, som hadde fått en liknende ordre av justisminister Terje Wold, var de brått blitt regjeringens øverste representanter i byen. Obersten ble med ettertrykk overtalt til å gi ordre til kystbatteriene i Oslofjorden om å innstille ilden, og til å få militære tjenestesteder i Oslo til å innstille mobiliseringen. Ellers ville bombene regne over dem. Det var ren bløff. Men begge deler lyktes over all forventning, skrev Pohlman, takket være disse «falske ordrene».

Det var fra Akershus Pohlman fikk iverksatt sitt mest spektakulære prosjekt. Omlag klokken 14.30 sendte han avgårde en improvisert støtgruppe av fallskjermjegere i retning Gardermoen for om mulig å få tak i kongen, regjeringsmedlemmer eller andre myndighetspersoner. Ved en kontrollpost som de satte opp på Trondhjemsveien ved Grorud, ble den norske generalstabsoffiseren, kaptein Øivind Øi, skutt. Trolig på grunn av en misforståelse.³³ Derfra kjørte de nordover mot Romerike forbi Kjellerholen bru. Nøyaktig hvor langt oppover Romerike de kom vet vi ikke. De fant imidlertid ingen nobiliteter, og snudde mot Oslo etter å ha arrestert en liten gruppe soldater.

I mellomtiden hadde en ny avdeling fallskjermssoldater ankommet Oslo. Dermed fikk Pohlman større aksjonsmuligheter. Han ga sjefen, Hauptmann Erich Walther, i oppdrag å kjøre i full fart til Mjøsområdene og Hamar, hvor man hadde fått vite at kongen og regjeringen oppholdt seg. Formålet var å ta dem til fange. Flyattachéen i Oslo, Spiller, som Pohlman hadde lært å kjenne i løpet av natten som en ivrig og handlekraftig

offiser, ble også tatt med. I følge Pohlman var det fordi han var lokalkjent. Men vi må tro at den viktigste grunnen var at han hadde diplomatisk status og dermed også var en offisiell statsrepresentant som kunne iverksette statlige beslutninger på vegne av Bräuer. Pohlman ga ham en papirlapp med navnene på personer som de først og fremst skulle få tak i. På den sto: «König Hakon, Hambro, Koht.»⁵⁴ Walthers gruppe forlot Akershus ved 16-tiden og kjørte nordover samme vei som den første patruljen. De to patruljene møttes kort vei utenfor byen, og slo seg deretter sammen til en kraftigere gruppe på til sammen omlag 150 soldater. Nye meldinger om regjeringens bevegelser fikk de underveis. Da var det blitt ettermiddag. Denne ferden endte som kjent med trefningen på Midtskogen, som vi skal komme tilbake til.

Disse to raidene for å ta kongen og regjeringen til fange, som ofte blandes sammen, viser at Pohlman handlet etter andre retningslinjer enn de opprinnelige instruksene for Weserübung. Det har vært vanlig blant historikerne å tolke dem som improvisasjoner på initiativ av Spiller, ja man har endog gitt dem navnet «Spiller-raidet». Spiller var nok også viktigere for resultatet enn Pohlman ville ha det til. Delvis skyldtes dette en viss rivalisering mellom den karrierebevisste generalstabsoffiseren fra Falkenhorsts stab som brått hadde dukket opp i Oslo med alle fullmakter, og attachéene Spiller og Schreiber, med langt mer erfaring fra norske forhold. Spiller døde dessuten uten å etterlate seg noen rapport. Under trefningen på Midtskogen var det Spiller som forsøkte å drive soldatene fram, mens Walther ser ut til å ha spilt en mindre aktiv rolle. Da Spiller falt ble videre framrykking avblåst, neppe fordi soldatene var for utslitte til å fortsette, men rett og slett fordi det bare var flyattsjéen som hadde oversikten og visste hva man skulle.

Raidene ser unektelig ut til å være i slekt med råd som Quisling hadde kommet med til de Laporte, Scheidt og Hagelin, om hvordan man skulle kunne ta kongen og regjeringen til fange. Dette var råd som Pohlman og Schreiber var kjent med, muligens også Spiller, men neppe Walther. Pohlman framstår som mer av en politiserende militær, mens Walther hadde rollen som teknisk utfører. Det går en direkte linje fra Pohlmans initiativ i denne forbindelsen til terrorbombingen av Elverum og Nybergsund 11. april. Begge hadde som formål å drepe kongen og regjeringsmedlemmene, ettersom det ikke hadde lyktes å ta dem til fange.

Pohlman var ikke involvert i Scheidts politiske gjøremål. Selv hevdet han at han ikke engang kjente Scheidt. Som høyeste offiser fra «Gruppe XXI» som var tilstede i Oslo, skrev han at han måtte avstå fra å forholde

seg til spørsmålet om Quislings politiske rolle. Han var imidlertid klar over at Scheidt «hadde visse bestemte fullmakter».⁵⁵ Både Pohlman og Prucks beretninger er skrevet etter krigen, da de hadde nye militære karrierer å ivareta. Det var naturlig at de distanserte seg fra Quisling, Scheidt og Schreiber. De hevdet at de hadde vært skeptiske til påstandene om at Norge ikke ville sette seg til motverge mot angrep. Pruck skrev for eksempel følgende:

Den grove undervurderingen av den norske forsvarsviljen mot invasjon fra en av de krigførende maktene som dominerte den øverste tyske ledelsen, hadde grunnlag i visse personers innberetninger til Berlin utenom de militære tjenesteveiene. Det var denne undervurderingen som førte til de senere så tunge ofrene. Her må særlig meldingene fra marineattachéen nevnes [...] som ga inntrykk av at en fredelig besettelse av Norge var mulig. Men også rapportene fra den svært aktive utsendingen fra Rosenberg, SA-brigadefører Scheidt, spilte en rolle. De støttet seg i alle fall tildels på Quislings fargede etterretningsinformasjon.⁵⁶

Pruck mente at Schreiber og Scheidts rapporter ikke bare hadde ført til en grov undervurdering av nordmennenes motstandsvilje, men var den direkte årsaken til de «tunge ofrene». Denne oppfatningen stred med enkelte kjensgjerninger. Pruck måtte vite at vakuemet som var oppstått i Oslo var en følge av Hitlers feilvurderinger, nedfelt i Weserübung-planene. De skyldtes ikke at man hadde tatt hensyn til de viktigste opplysningene fra Quisling og hans venner. Gruppe XXI hadde tvert i mot avvist dem. Og hvor mye Pruck enn mislikte det, så var det ikke til å komme forbi at det var Hitler selv som hadde sørget for at Scheidt var på plass i Oslo. Han hadde jo en grunn til det. Stasjoneringen var i seg selv en bekreftelse på at Hitler kunne få bruk for den norske føreren.

Den logiske forklaringen på at Pohlman kunne operere etter nye militære linjer, om lag samtidig som Scheidt sørget for at Quisling ble ministerpresident, uten at det var noen kontakt dem i mellom, var nettopp at en slik ny situasjon var oppstått. Det vites ikke hvordan Pohlman fikk nye instruksjoner, men vi kan tenke oss hvordan det foregikk. Pruck og KO-Oslo hadde nemlig en egen sender og mottaker i en villa på Blommenholm. Denne hadde kontakt med Abwehrs sentrale etterretningsavdeling i Berlin, ikke med Gruppe XXI. Normalt ville det ha vært oppgaven til rikskanselliets militære liaison, oberst Rudolf Schmundt, å viderefremme ordre til de militære, i dette tilfellet direkte til Gruppe XXI eller til Abwehrs etterretningsavdeling. Men vi vet at etterretningsavdelingen også i andre sammenhenger videresendte meldinger vedrørende norges-

aksjonen direkte og ubearbeidet til Gruppe XXI. Det kan ha vært denne Blommenholm-stasjonen som formidlet en direkte ordre til Oslo.

Vi må huske på at Gruppe XXIs radioforbindelse skulle gå til «Blücher», som på dette tidspunktet ikke svarte på anrop. Endelig vet vi at Gruppe XXI om natten til 9. april var under flytting fra Bendlerstrasse i Berlin til Hotel Esplanade i Hamburg, samtidig som man forberedte overføring til Oslo. Det kan virke underlig at den militære ledelsen for aksjonen på denne måten var temmelig desorganisert i de avgjørende timene. Det var planlagt slik. Det var Hitler personlig som hadde tømmene i angrepsfasen, mens de enkelte angrepsgruppene i Norge hadde alle nødvendige stabsfunksjoner med seg. Men konsekvensen var at Gruppe XXI i noen timer ikke var særlig operativ, hvilket kunne være grunn nok til å kontakte Oslo direkte i et så viktig sak som nye ordrer fra Hitler.

Kunne Pohlman ha operert helt ut fra sitt eget hode, uten nye fullmakter? Det er lite sannsynlig. De tiltakene han iverksatte var drastiske og gikk dessuten inn på politikkenes område. Det var ikke vanlig at Hitler holdt tøylene i militære aksjoner. Men når det skjedde var kommandoforholdene rundt ham så rigide at det var forbundet med risiko å blande seg inn i avgjørelser endog fra hans høyest betrodde. Man måtte passe seg. Hitlers sans for raske linjeskift var vel kjent. På den annen side vet vi ikke nøyaktig når Pohlman fikk nye instruksjoner. Vi kan ikke se bort fra at han improviserte da han ble kjent med at Scheidt innsatte den nye ministerpresidenten.

Scheidts virksomhet kulminerte med Quislings radiotale om kvelden. Talen fikk enorm betydning for de videre hendingene. Norske historikere har siden Skodvins tid sett på Scheidts aksjon som en *köpenickade* som han iverksatte for å sikre «sin egen veg mot stjernene [...] den saka han skulle slå seg opp på», slik Skodvin skriver i sin doktoravhandling.⁵⁷ For Skodvin var Scheidt en ren karrieremaker, som her hadde funnet en måte å bløffe seg til makt og innflytelse på. Denne versjonen hadde Skodvin fra Bräuer selv.

Pohlman skriver i sine *Erindringer* at han først ble oppmerksom på Quislings statskupp og figuren Scheidt ved 18-tiden 10. april, altså først et døgn etter at Quisling var på luften i NRK og hadde skapt sitt politiske bombesnell. Det er ikke særlig troverdig. Alle snakket jo om kuppet og avisene hadde naturligvis slått det opp. Uansett, han forteller om en underlig konfrontasjon i den tyske legasjonen.⁵⁸ Han og Bräuer hadde fått flere henvendelser fra nordmenn ut fra rykter om at tyskerne nå satset på Quisling. Hvordan kunne det stemme med det de hadde lovet Koht,

nemlig å ikke blande seg inn i norske politiske forhold? Bräuer fortalte Pohlman at han ikke hadde fått noen instruksjoner om Quisling. Det hadde heller ikke Pohlman eller kureren fra det tyske utenriksdepartementet. Hva nå? Pohlman skriver at da kom plutselig Scheidt inn i rommet «og presenterte seg som S. A. Standartenführer fra Rosenbergs kontor. Han hadde nettopp forhandlet med herr Quisling, som kom til å overta som ministerpresident og selv utnevne øvrige ministre.» Pohlman og Bräuer så forbauset på hverandre. Pohlman sa: «Hvem lager egentlig tysk utenrikspolitikk, utenriksministeren eller riksleder Rosenberg?»

Mens dette foregikk, ringte ifølge Pohlman den nylig ankomne general Engelbrecht til Pohlman og spurte hva det skulle bety at «en herr Quisling» bodde på hotell Continental, hvor han skulle ha sitt hovedkvarter? Og denne Quisling hadde bevæpnet livgarde og kaller seg ministerpresident? Kan jeg la ham arrestere? Pohlman svarte: «Hadde De ringt et kvarter tidligere, herr general, så hadde jeg sagt at De kunne kaste fyren ut. Men nå sitter en representant for Rosenberg her sammen med oss, og erklærer at Quisling er beskyttet av Rosenberg og er Rosenbergs mellommann. Da kan vi ikke gjøre noe. Vi må avvente situasjonen til øverstkommanderende ankommer, kanskje er han orientert.» Deretter ringte Pohlman til sin sjef i Hamburg, oberst Buschenhagen, men denne vinket ham bare av: «Hold fingrene unna Quislingsaken.» Videre ble han forklart at det var uttrykkelig forbud mot å blande seg i politikken. Det kunne heller ikke øverstkommanderende gjøre noe med.

Pohlman forveksler etter alt å dømme datoene. Engelbrecht kom nemlig til Oslo om ettermiddagen 9. april. Dessuten vet vi at Bräuer hadde ringt til Berlin kort tid etter Quislings tale om kvelden 9. april, ikke for å melde om Quislings kupp, men fordi han ville vite om han skulle ta opp igjen forhandlingene med regjeringen Nygaardsvold. Han søkte utenriksminister Ribbentropp, men da denne var i rikskanselliet hos Hitler, fikk han i stedet Hitler direkte på tråden. I et referat av samtalen fortalte Bräuer at Hitler helt kategorisk slo fast at Tyskland holdt fast på Quisling og at det ikke kom på tale å satse på den regjeringen som hadde gitt ordre til å skyte. Bräuer måtte gjerne forhandle med kongen for å forsøke å få ham tilbake til Oslo, men det var «eit uomgjengeleg vilkår at Quisling skulle bli statsminister».³⁹

Det er hva Bräuer fortalte Skodvin etter krigen. Det rimer dårlig med teorien om at det hele var et påfunn av Scheidt. En ting var at Scheidt kunne ha bløffet Quisling inn i NRK, at han kunne ha bløffet Pohlman og Bräuer. Men kunne han ha bløffet selveste Hitler? Skodvin antyder det,

og skylder på kaoset i ledersjiktet av det ellers så strømlinjeformede tyske statsapparatet. Det er likevel vanskelig å tro, særlig fordi vi vet at Hitler personlig hadde tatt tømmene og satt tett på hendingene i Norge. Å bløffe den mektige nazilederen ville ha medført den aller største personlige risiko, ikke minst for Scheidt.

Skodvin kommenterte ikke at von Falkenhorst hadde en annen oppfatning. Etter krigen hevdet von Falkenhorst at det ikke var Scheidt, men Bräuer som var hovedaktøren. Hitler hadde gitt en personlig førerordre til Bräuer om å innsette Quisling. Det skulle etter planen ha skjedd umiddelbart etter at det tyske ultimatum var overlevert regjeringen og regjeringen og kongen var arrestert. Den mektige generalen ble imidlertid ikke trodd av Skodvin eller Skodvins elever.⁶⁰

Det synes som om Skodvin legger til grunn at Scheidt bare var i Norge på oppdrag fra Rosenberg, hvilket i og for seg stemmer for hans opphold i 1939. Men etter møtet mellom Quisling og Hitler 18. desember, der Scheidt var tilstede, hadde Hitler tatt Scheidt til side og beordret ham til Norge som sin og rikskanselliets representant. Det var altså som Hitlers representant Scheidt kunne opptre så suverent som han gjorde fram mot 9. april 1940, som gjorde at han kunne dirigere marineattachéen Schreiber og som gjorde at Bräuer og Pohlman måtte avfinne seg med ham, ikke hans formelle ansettelsesforhold på Rosenbergs kontor.

Den enkleste og mest logiske forklaringen må være at Scheidt, og trolig derfor også Quisling, opererte direkte på instruks fra Hitler. Det er overveiende sannsynlig at Scheidt har vært i kontakt med rikskansellet allerede tidlig på morgenen og formiddagen 9. april, og at han da hadde fått grønt lys for den politiske snuoperasjonen som brakte Quisling til makten. Quisling selv forklarte etter krigen at han hadde oppfattet at Scheidt var tildelt ham som «sambandsmann» 9. april av marineattachéen Schreiber, altså av Wehrmacht.⁶¹

Prytz' versjon

Et lite påaktet, men viktig vitnesbyrd om at nettopp dette kan ha skjedd, er gitt oss av Quislings kanskje nærmeste venn, kaptein Frederik Prytz. Prytz var hele krigen sterkt opptatt av at NS fra første øyeblikk 9. april hadde gått inn for fred med Tyskland, både av hensyn til ønsket om å skape et nytt forsvar, av hensyn til spørsmålet om tyske skadeserstatningskrav, og av hensyn til vennen Quisling. Dette gjorde han til tema i en tale han holdt 16. november 1941, som senere ble utgitt som egen trykksak på NS-

forlaget Gunnar Stenersens Forlag, under tittelen *Omkring 9. april 1940*.⁶² Her forklarer Prytz om Quislings regjeringdannelse 9. april at «før regjeringen ble dannet, var det samme dag blitt meddelt ham at regjeringen Quisling ville bli anerkjent de jure av den tyske stat. D. v. s. regjeringen Nygårdsvold ville fra det øyeblikk tyskerne satte foten på norsk jord bli betraktet som en opprørsregjering [...]»⁶³ Et så klart offentlig utsagn fra en mektig person som Prytz, som aldri noen gang ble imøtegått under okkupasjonen fra tysk hold eller fra Quisling selv, er bemerkelsesverdig.⁶⁴

Først etter krigen, under straffesaken, ble dette kommentert av Quisling. Da benektet han det. «De jure er fullstendig galt i Prytz' fremstilling. Vi har aldri fått noen de jure-ankjennelse, for den tyske legasjon henvendte seg til Nygårdsvold-regjeringen. Den hadde forbindelse med den inntil 12. april», forklarte han og føyde til, som for å forklare hvorfor han tidligere hadde forholdt seg taus til dette: «Jeg har aldri sett denne fremstilling, aldri lest den.» Han avviste aktors formodning om at det kanskje var høyere instanser i Tyskland enn den tyske legasjonen eller utenriksdepartementet som kunne ha gitt tilsagn. I stedet forsøkte han å gi en psykologiserende forklaring på Prytz' tale, ved å knytte den til oppnevningen av vennen som finansminister i 9. april-regjeringen, «et meget sår punkt for Prytz, og jeg ble på en måte også litt snurt over det.» Det ble først oppklart mellom de to på dødsleiet til Prytz vinteren 1945, føyde han til.

Det som lå under denne sårheten var at Prytz aldri var blitt informert om hva som hadde foregått hos Hitler i desember 1939, selv om det var hans forslag om en allianse mellom Tyskland og England som hadde banet vei for Quisling til Berlin. Prytz visste ikke om kuppet på forhånd. På tross av at denne indiskresjonen fra Quislings side kom til å legge en skygge over deres videre vennskapsforhold, fortsatte altså Prytz å forsvare vennen ved å hevde at hans kuppregjering var avtalt med Hitler på forhånd, «de jure». Likeså mye som Quisling hadde soleklare motiver til å benekte dette etter krigen, hadde han hatt motiver til å la det være en halvoffisiell sannhet tidligere. Men en ting er motiver. Noe helt annet er om han virkelig hadde kunnet ta sjansen på å la noe slikt bli sagt og skrevet, slik Prytz gjorde, hvis det var helt usant? Det er lite trolig. Quisling kom til å få mektige fiender blant tyskerne, som utnyttet hans minste feiltrinn. En slik løgn ville de neppe ha nølt med å utnytte.

Er det mulig at Quislings maktovertakelse hadde et direkte forhåndstilsagn fra Hitler? Vi kan ikke se bort fra det. Men det er ingen kilder som kan bekrefte det. Er det mer sannsynlig at Quisling bare satset på

godkjennelse i etterkant? Mange har hevdet det. En slik forklaring bryter imidlertid med det vi ellers vet om den norske førerens forhold til den tyske. Quisling ville ikke drømme om å intrigere mot Hitler. «Quisling arbeider [...] for sin sak i full og ubetinget disiplin for Føreren», skrev Rosenberg til Hitler 20. mai 1940, og dette er en treffende beskrivelse.⁶⁵

Fasit her er at Quisling neppe ville ha gitt seg inn på et regjerings-eventyr hvis han ikke visste på forhånd at han hadde Hitlers støtte. Han la til grunn at Scheidt faktisk hadde de fullmaktene fra Hitler som han hevdet. Det samme gjorde både Bräuer og Pohlman. Det samme bekrefter den omfattende korrespondansen i NSDAPs Aussenpolitischen Abteilung. Den la også til grunn at Hitler hadde en alternativ politisk plan på forhånd, som åpnet for en slik løsning hvis de politiske forutsetningene for Weserübung sviktet. Men hva mente da Prytz med at regjeringsdannelsen var anerkjent «de jure» på forhånd, i motsetning til «de facto», altså formelt i motsetning til reelt? «De jure» måtte bety at det tyske utenriksdepartementet via sendemannen Bräuer formelt hadde kommet med en godkjennelse, noe som ikke var tilfellet. De forholdt seg strengt til regjeringen Nygaardsvold til etter statsrådsmøtene på Nybergsund om kvelden 10. og morgenen 11. april.

Prytz' formulering står altså som en uløst gåte. Men den er vanskelig å komme forbi. Bitene i puslespillet lar seg ganske enkelt ikke passe sammen uten å ta med i betraktningen at noe må ha foregått «på forhånd». Mest sannsynlig må dette «på forhånd» henseile på «samme dag», som Prytz skrev, at Scheidt faktisk var i kontakt med Hitler og fikk grønt lys denne samme morgenen, før statskuppet ble iverksatt. Trolig var det slik det foregikk. Om den første tanken oppsto i Oslo eller Berlin, eller begge steder omlag samtidig, er umulig å avgjøre. Den kan ha oppstått etter Kohts avslag til Bräuer allerede ved 05-tiden, som følge av kaoset som oppsto på Fornebu, eller som følge av de første meldingene om senkningen av «Blücher».

Ett er i alle fall sikkert, og det er at Quisling selv tok ansvaret for regjeringsdannelsen. Han prøvde aldri å skyldte på noe initiativ fra Hitler. Professor Magne Skodvins hypotese om at han opererte helt på egen hånd, påskyndet av Scheidt og Hagelin, og slik stilte Hitler overfor et fullbyrdet faktum, virker på den andre siden urimelig. Det rimer ikke med det bildet vi har av kommandoforholdene i den tyske nazistaten. Det er lite sannsynlig at den underordnede Scheidt fra Rosenbergs utenrikspolitiske kontor, riktignok sendt til Norge som Hitlers personlige politiske representant, men likevel bare som en passiv lyttepost, ville tatt sjansen på å påtvinge

Hitler en ny storpolitisk løsning i strid med den allmektige nazilederens ønsker. Som vi har vært inne på, må forklaringen være at Hitler selv sto bak innkoplingen av Quisling i morgentimene 9. april, etter at det var klart at overraskelsesangrepet på Oslo var mislykket. Da Hitlers plan om å satse på en dansk løsning mislyktes, var dette like logisk som nødvendig. Quisling selv ønsket det, medvirket til det, stilte seg i det hele tatt til rådighet for det, men kunne gjøre lite uten «kingmakers».

Det er ingen tvil om at kuppet ble tatt i mot med stor glede i rikskanselliet i Berlin. Et nytt regime ga som nest beste løsning en tiltrengt legitimering av besetterne og alliansepartnere som kunne passivisere militær motstand. Det var en helt logisk og forståelig grunn. Selv om tapet av «Blücher», senere også «Königsberg» i Bergen og en rekke jagere i Narvik, var tunge, var det i Oslo at den akutte krisesituasjonen oppsto. Den kunne ha satt hele aksjonen i fare. Det var dermed heller ikke stats-handlinger den nybakte statssjefen fikk i oppdrag å utføre, men, som vi har sett, å utstede helt enkle militære ordrer som han ikke kunne ha gitt uten status som regjeringssjef. Hans jobb var å få slutt på skytingen, kort og greit. Ennå var Wehrmacht i utlastningsfasen, og kunne lite annet gjøre enn å sikre sine bruhoder. Pohlman innrømmet senere, i et brev fra 1953, at han allerede 9. april hadde fått kjennskap til Quislings statskupp. Men det var først ved 18-tiden 10. april, etter Bräuers mislykkede misjon til kongen på Elverum, at han hadde fått anledning til å reflektere over hva kuppet betydde for operasjonene. Han hadde da også snakket med Scheidt:

I ettertid har det undret meg at jeg ikke fikk noen anvisninger på hvilken Rolle Quisling skulle spille [...] og hvordan jeg skulle forholde meg til ham. Den 9. april fikk jeg kjennskap til Quislings radiotale og politiske ambisjoner av sendemannen, dr. Bräuer. Jeg oppfattet hans opptreden som svært forstyrrende på mine militære tiltak, fordi vårt oppdrag gikk ut på å komme til en fredelig enighet med nordmennene. Quislings opptreden førte til en stor oppstandelse i befolkningen. Det satte inn en stor strøm av frivillige ut av hovedstaden. Utsiktene til en fredelig løsning som i Danmark ble stadig mer forhåpningsløs [...] Scheidt avsluttet samtalen med å vise til at hans oppdrag for Rosenberg var å sette inn Quisling som regjeringssjef, og at han, uten å uttrykke det med rene ord, lot det skinne gjennom at dette skjedde med Hitlers vilje.⁶⁶

Pohlman erindret altså at han hadde godtatt at innsettingen av Quisling var Hitlers vilje, iverksatt av Scheidt. Quisling, på sin side, hevdet under straffesaken i 1945 at marineattachéen Schreiber om morgenen 9. april hadde bekreftet for ham at Scheidt var «sambandsmann» også vis a vis de militære, så han hadde ingen grunn til å tvile på hva tyskerne mente.

Etter å ha avtalt det hele i morgentimene, brukte så Scheidt, Schreiber, Hagelin og Quisling timene fram mot klokken 12–13 til å rådføre seg med andre i NS-ledelsen, før det hele ble satt i bevegelse ved det første besøket i Forsvarsdepartementet. Dette stemmer med den versjonen Scheidt har gitt i sine mange skriv og utredninger, og må være det som faktisk skjedde. Det fortonte seg for ettertiden som at Quisling og hans hjelpere på egen hånd hadde tatt makten, og dermed kom i konflikt med Engelbrechts og Falkenhorsts interesse av å unngå politisk uro. For ettertiden var det utvilsomt riktig. Men på kort sikt, fra time til time, var det viktigere for Hitler å få en norsk autoritet til stoppe mobiliseringen og å få slutt på skytingen. Siden Nygaardsvold ikke ville gi ordre om det, trengte man en annen som kunne ta på seg statsklærne og gjøre det.

Noen må gi ordre

La oss så vende tilbake til hvilke forutsetninger Quisling hadde for å gå inn i en slik rolle, etter at han fra og med møtet i København 3. april hadde innsett at et tysk angrep var på trappene. Han visste ikke nøyaktig når og om han var tiltenkt noen politisk rolle fra tysk side. I tråd med dette hadde han arrangert partiets rådsmøte 7. april, hvor han advarte mot alliert invasjon og ba om høynet beredskap i bevegelsen. Han ville samle Hirden i Oslo. I løpet av natten mellom 8. og 9. april spredde hans nærmeste en løpeseddel og plakat i de sene nattetimene. Under den prangende overskriften «Landsmenn!» bekjentgjorde han at det var NS' «plikt og rett» å kreve regjeringsmakten, og at det sittende styret «straks må fjernes».

Det sto selvfølgelig ikke noe om tysk invasjon. Men at det sittende «vanstyre» har ført «landet vårt til avgrunnen»: «De må ikke få drive sitt spill videre og utlevere vårt land til England og Frankrike for å prøve å redde sitt eget skinn [...] Nå gjelder det intet mindre enn vår eksistens som individer og nasjon.»

Det sto heller ikke noe i løpeseddelen om hva han ville foreta seg eller hva som var hans appell til publikum, annet enn å melde seg inn i NS og at landet straks måtte skaffes en «handlekraftig nasjonal regjering». Litt patetisk, kanskje. Men det passet ganske godt inn i den planen han hadde lagt fram for Hitler i desember. Dette var oppspillet til et statskupp.

Hva mer kunne han ha gjort? Han hadde trengt tropper hvis han ville iverksette neste skritt. Og Hvoslef. Men Hvoslef var i Sverige. Nøytralitetsvaktbataljonen med sine mange NS-befal som han hadde hatt forvent-

ninger til, var ferdig med sin periode og var nå under demobilisering på Trandum. Selv om den fortsatt hadde vært inne, ville han hatt små muligheter til på egen hånd å påvirke regimentssjefen, oberst Thor A. Dahl, til å transportere den inn til Oslo. Det visste han selvfølgelig. Det er et tankekors at forsvarsminister Birger Ljungberg allerede tidligere hadde foreslått å sløfve innkalling av nettopp denne bataljonen til nøytralitetsvakt, noe Hatledal og Munthe hadde protestert heftig mot og fått gjennomslag for.⁶⁷ Hadde Ljungberg hatt mistanke om irregulære planer for bruken av bataljonen?

Men tyske «kullskip», det vil si tyske sivile fartøyer med dekkslaster av kull som kamuflasje, var på plass i Oslo havn. Det var akkurat som han hadde foreslått for Hitler. Bare dekkslastene var blitt visitert. Under befant det seg krigsmateriell, og på skipet «Widar», også et radioanlegg for å kommunisere med «Gruppe XXI», spesialinstallert før avreisen. Hvis Quisling var oppmerksom på skipene kunne han legge sammen to og to og nikke gjenkjennende.

Visshet hadde han fått da han leste i *Dagbladets* kveldsutgave 8. april at det tyske troppeskipet «Rio de Janeiro» var torpedert utenfor Lillesand med soldater ombord som fortalte at de skulle til Bergen. Nyheten ble også fortalt ham av en partikamerat som hadde hørt det fra Stortinget og ble lest opp i NRKs nyhetssending klokken 22.00.⁶⁸ Quisling må da ha forstått at tyskerne kom til å lande før han kunne foreta seg noe som helst for å innfri sin del av det han hadde lovet Hitler. De kom uten invitasjon fra noen regjering.

Da Quisling under landsviksaken ble spurt om han hadde «et slags tilsagn fra Hitlers side fra konferansen i midten av desember i Berlin» om å danne regjering, svarte han at

Jeg mente man kunne tøyle det så langt, for vi ville gjenopprette Norges nøytralitet. Og Hitler hadde spurt, som jeg henpekte på, om det var utsikt for NS til å overta regjeringen i Norge, og jeg sa at sånn som det var i øyeblikket, var det ikke tale om, men at forholdene kunne utvikle seg, at det til og med kanskje kunne bli ønsket. Og han sa at han ville hilse med glede om det kom noen av NS' folk inn i regjeringen, for det ville være en garanti for Norges nøytralitet. Og det mener jeg at jeg kunne ta som et tilsagn om at tyskerne og Hitler ville hilse med glede at det kom folk av NS i styret her for å gjenopprette Norges nøytralitet, og det var det jeg ville [...] jeg hadde ikke noen avtale med tyskerne om dette, og de hadde ikke noen avtale med meg om det. Men jeg kunne i verste fall si at kom det en regjering av NS, så skulle de ikke ha noe imot det i og for seg. Og det var det som ble gjort.⁶⁹

Dette var det nærmeste Quisling kom innholdet av møtene med Hitler 14. og 18. desember 1939. Som så mange ganger ellers i straffesaken, forsøkte han å stille seg i et forsonende lys. Det han egentlig hadde foreslått i Berlin, var jo at han skulle ta makten og innkalle tyskerne. Men han gikk temmelig langt i å innrømme at det hadde vært en slags avtale eller noe som liknet en avtale.

I dag virker det derimot logisk at da Scheidt, Hagelin og Schreiber kunne dukke opp på Continental om morgenen 9. april, uten å bli avvist, så måtte det ha å gjøre med at de faktisk var ventet. Quislings utsagn om at han var uforstående og at det hele var tilfeldig, er urimelig. Man begår vel ikke statskupp sammen med noen som tilfeldigvis kommer innom fra gaten? Han innrømmet langt på vei at det var i samtaler med dem at de neste skritt ble avtalt.

De tre hadde dårlig tid. Det hastet med å få ut ordre om å innstille skytingen. Så banet Scheidt vei for ham fram til radiostudioet i NRK om kvelden klokken 19.32, senere klokken 22.00.⁷⁰ I proklamasjonen, som allerede da i trykt form var under spredning i byen, offentliggjorde han en regjeringsliste. Han skulle selv være stats- og utenriksminister, professor Birger Meidell kirkeminister, Jonas Lie justisminister, Gulbrand Lunde sosialminister, Hagelin handels- og forsyningsminister, Tormod Hustad landbruksminister, Ragnar Skancke arbeidsminister, Prytz finansminister og Hvoslef forsvarsminister. Fire var altså offiserer.⁷¹

Både denne listen og deler av teksten i proklamasjonen må han ha hatt klar fra tidligere på vinteren, da han var i gang med å planlegge hvordan han skulle ta makten nettopp for å innfri sin del av avtalen fra desember. Han trengte bare å redigere teksten litt for å få den til å stemme. Han kunne selvfølgelig ikke skrive at tyskerne skulle innbys som venner for å hjelpe mot sovjetisk og britisk invasjon, slik planen opprinnelig hadde vært. For nå visste han at tyskerne lå praktisk talt utenfor fjæresteinene. Han kunne heller ikke skrive at man måtte innby tyskerne for å verge nøytraliteten, ei heller at det måtte mobiliseres. Nå var det tvert i mot å velge Tysklands side som gjaldt, og derfor for all del å hindre mobilisering. Men følgende formulering, som nesten ordrett fantes også i løpeseddelen fra natten til 9. april, må vi anta stammer fra et tidligere utkast:

Under disse omstendigheter er det den nasjonale samlingsbevegelses plikt og rett å overta regjeringsmakten for å verne om det norske folks livsinteresser og Norges sikkerhet og selvstendighet. Vi er de eneste som i kraft av forholdene og vår bevegelses nasjonale mål kan gjøre dette, og derved redde landet ut av den desperate situasjon som partipolitikerne har ført vårt folk op i.⁷²

For en utenforstående var det ikke lett å forstå hvorfra hans bevegelses «rett og plikt» til å ta makten kom, særlig da det var Tyskland som angrep. Hva mente han med «i kraft av forholdene og vår bevegelses nasjonale mål»? Det ville jo vært mer logisk å foreslå at det ble dannet en samlingsregjering slik det kom til å skje i Danmark. Nei, disse formuleringene får bare mening hvis vi legger til grunn at Quisling ville innfri løftene han hadde gitt til Hitler. Det var dette som var «plikten» og «i kraft av forholdene». Det eneste, som etter det som hadde skjedd, kunne redde Norges stilling i framtiden, var en overbevisende innsats fra hans side for Tysklands sak.

Han tilbakekalte ikke mobiliseringsordren eksplisitt i radiotalen, men han omtalte den som «hensiktsløs» på en slik måte at det ikke kunne være tvil om meningen. Ifølge historikeren Hans Fredrik Dahl var talen klokken 22 identisk med den første. I begge var det formuleringer om at offiserer og andre embetsmenn utelukkende skulle lyde ordre fra den nasjonale regjering. En melding fra Quisling med direkte ordre til «alle militære sjefer og alle vernepliktige» om at mobiliseringen var stoppet og at alle innkalte straks skulle sendes hjem, kom først 10. april om morgenen til NRK. I følge Dahl ble meldingen trolig lest opp. NRKs ledelse hevdet bestemt at slike ord aldri ble sagt på radio 9. eller 10. april. Det ville de ikke tillatt, hevdet de, akkurat som de stoppet en henstilling direkte til offiserene på Bolærne fort.⁷³ I en proklamasjon til pressen 10. april skrev Quisling at «ordren om innstilling av den alminnelige mobilisering må overalt og uten unntagelse efterkommes». Meldingen ble formidlet av NTB.

Radiotalene og de militære ordrene var, så langt vi vet, ikke klarert med Berlin på forhånd. I det hele tatt ser det ikke ut til at slike detaljer i en plan B var tenkt på av Scheidt på forhånd. I så fall hadde han trolig skrevet om det i sine mange *Berichte*.

Betydde Quislings maktovertakelse at Hitler definitivt hadde gitt opp en forhandlingsløsning? At det sto klart for ham at det ikke lenger var mulig med en «fredelig besettelse» som i Danmark? Helt som i Danmark kunne det ikke lenger bli. Regjeringen hadde jo unnsått seg, satt i gang med mobilisering og det hadde vært skutt. Men Hitler var pragmatisk og tenkte kortsiktig. Målet var å unngå militær motstand, som jo var det altoverskyggende problemet. Hitler hadde satset på at Nygaardsvold-regjeringen skulle utstede de nødvendige militære ordrer til det norske offiserskorpset. På formiddagen 9. april var den muligheten ikke lenger tilstede.

Da trengte han en annen som kunne utstede dem, og vedkommende måtte ha en statssjefs myndighet. Her sto Quisling klar. Det var bare å gi grønt lys. Det betydde ikke at det var utelukket i fremtiden å påtvinge den flyktede regjeringen en «fredelig besettelse», i alle fall hvis man klarte å få tak i kongen og regjeringsmedlemmene. For den norske partiføreren kunne man alltid finne en ny og tilpasset rolle, noe Quisling gang på gang også bekreftet at han var forberedt på og som vi kan tro ham på. Hans tid ville uansett komme.

Denne typen spill med alternativer var helt typisk for Hitler. Det lå ikke strategiske linjer bak hans politiske manøvrer, men enkle, dagsnære behov. Hitler var en mesterlig pragmatiker, og hadde demonstrert disse egenskapene ved en rekke anledninger tidligere. Det klassiske eksempelet er hvordan han spilte ut den britiske statsminister Neville Chamberlain under München-forliket. Da hadde han garantert den tsjekkosllovakiske stats sikkerhet og uavhengighet for å få avtalen i havn, hvorpå han uten hemninger okkuperte landet.

Det burde derfor ikke forvirre noen da den tyske øverstkommanderende general Nikolaus von Falkenhorst sendte ut et opprop om formiddagen 9. april hvor man oppfordret til ro i påvente av en overenskomst med

den kongelige norske regjering. Disse overenskomster skal sikre at kongehuset består videre, at hæren og flåten opprettholdes, at det norske folks frihet æres, og at dette lands fremtidige uavhengighet fullt ut sikres. Inntil disse forhandlinger er avsluttet, må det ventes at hæren og flåten har forståelse for dette, og likeledes at folket og alle kommunale steder er fornuftige og viser god vilje slik at de unnlater enhver passiv eller aktiv motstand. Det ville være uten nytte og bli brutt med alle maktmidler. Alle militære og kommunale steder anmodes derfor om straks å opppta forbindelsen med de tyske kommandører [...] ⁷⁴

Det var dette såkalte forhandlingstilbudet som ble lagt fram for stortingsmedlemmene i møtene på Hamar og Elverum 9. april og som de godtok og oppnevnte en delegasjon til å føre med alle fullmakter. At tyskerne skulle blande seg inn i regjeringens lovlige disposisjoner var selvfølgelig i strid med løftene om å respektere dens uavhengighet. Men som vi vet, var det helt i Hitlers ånd.

Vi må derfor ikke la oss bli forvirret av at Bräuer reiste til Elverum 10. april i et nytt forsøk på å finne en løsning. Forslaget om dette kom nemlig ikke fra Berlin, men var klekket ut av Bräuer selv. For å sikre at legasjons-sjefen holdt seg til den nye linjen, hadde han fått klare direktiver fra Hitler om at kongen måtte aksepterte Quisling som ny statsminister, hvis det skulle bli noen ny løsning. Det var et nytt og utvidet forhandlingskrav i

forhold til det ultimatumet som han hadde presentert for Koht om morgenen 9. april. Bräuer mislikte kravet om Quisling, ikke fordi han hadde moralske anfektelser, men fordi han synes det var uklokt. Det fikk han i og for seg rett i. Han likte trolig heller ikke å medvirke i det han oppfattet som et dobbeltspill. Men det var ikke noe dobbeltspill. Det var en ny politisk linje. Nå var nemlig Quisling i full gang med å gi militære ordre til de han kunne få kontakt med, og Berlin hadde forhåpninger til at det ville hindre mer skyting fra norsk side.

Noen videre militær motstand av betydning anså Quisling som helt usannsynlig. Han trodde fullt og fast at de militære ville følge ham. Det var ikke uten grunn. Ikke bare hadde han vært deres konsekvente talsmann i ti år, men han hadde i samarbeid med dem skapt en bevegelse i deres bilde. Da han om kvelden 9. april klokken 19.32 proklamerte sin maktovertakelse i NRK var han selvfølgelig forberedt på storm fra det gamle regimets politikere og særlig fra arbeiderbevegelsen. Men det spilte liten rolle, all den tid han var overbevist om at de militære ville følge ham. Og kom det til mer kamp ville tyskerne seire på slagmarken og dermed også i historieskrivingen.

Quislings budskap nådde fram til mange militære sjefer. Med deres forutsetninger var det ikke så underlig at de kom i villrede. Den lovlige regjeringen lot dessuten ikke høre fra seg, kom ikke med appeller eller proklamasjoner og opptådte som om den var i full oppløsning. Det var heller ikke langt fra sannheten. Hamar kringkaster, som fortsatt sto under regjeringens kontroll, spilte bare musikk. Generalstaben hørte man ikke noe fra. Offiserene var derfor usikre på hva de skulle gjøre. Men så, nettopp da det hele var i ferd med å gå Quislings vei, kom omslaget. Virkningen av statskuppet i Oslo viste seg å få den stikk motsatte virkningen av hva tyskerne ventet. Mange vanlige mennesker var blitt rasende over en slik utrolig frekkhet. Kuppet forårsaket at en slags motor i folkedypet kom i gang, og denne motoren lå langt utenfor tyskernes kontroll. Forundret observerte de unge, vinterklede menn med ryggsekker på gatene i den okkuperte hovedstaden. På mobiliseringsstedene utenfor byen dukket frivillige opp. De forlangte å få våpen.

Det tok ikke lang tid før rapportene om disse høyst uventede og foruroligende hendingene tikket inn til Berlin. I dem lå kimen til en ny snuoperasjon fra den tyske førerens side. Hitler hadde valgt å se bort fra skepsisen mot sin norske førerkollega, en feilvurdering som var hans egen og var basert på det inntrykket Quisling hadde etterlatt seg i Berlin i desember 1939 og senere rapporter. Nå ble han i første omgang rasende på

rådgiverne. At feilen allerede lå i kravet om Quisling som statsminister, tok lengre tid å forstå.

Ikke skyt-regjeringen

Quislings seksdagersregjering 9.–15. april, kom som nevnt aldri sammen, fikk aldri opprettet noe administrativt apparat eller kollegium, og fikk aldri fattet noe regjeringsvedtak. Det var bare ett par statsråder som rakk å slutte seg til før det hele var over.⁷⁵ Quislings ivrigste og nærmeste, som aktivistene fra Gjøvik, ventet i mjøsbyen på nyheter om kuppet utover dagen. Så kom en telefon fra partikontoret, trolig fra partisekretær Rolf Fuglesang, som innkalte dem til Oslo. De var orientert på forhånd om at noe skulle skje. På beskjed strømmet de til partikontoret i Rådhusgata 17, mens Quisling og hans «regjering» etablerte seg i Stortingets lokaler. Mange hirdfolk kom også til. Den nye statsministeren hadde proklamert seg som utenriksminister, og, i Hvoslefs fravær, som forsvarsminister. Det siste var viktig for å kunne tilbakekalle mobiliseringsbeslutningen og å gi ordre til landets offiserer om å innstille skytingen og være lojale til ham.

Hvordan ble Quislings ordrer mottatt? Generalstaben fikk flere innmeldinger som ga grunn til bekymring. Kaptein Aage Pran, som var stabssjef i 4. divisjon i Bergen, klaget til Generalstaben på at «folk hørte ikke noe fra den (regjeringen), men bare fra regjeringen Quisling, og hverken folk i sin alminnelighet eller avdelingen visste hvad de hadde å holde seg efter».⁷⁶

Generalmajor Jacob Laurantzson, sjefen for 5. divisjon, nøyde seg ikke med klager. Han overga sin divisjon med våpenutstyr og materiell intakt i Trondheim om morgenen 9. april, og under inntrykk av Quislings tale fortsatte han å spre usikkerhet og kaos i trøndelagsfylkene, noe som gjorde det lettere for tyskerne å ta Værnes og ellers gjennomføre sin lynoffensiv i landsdelen. Laurantzson var den av generalene som sto NS nærmest.⁷⁷

For å kunne stoppe selve mobiliseringen var Quisling avhengig av hjelp fra sine folk i Generalstaben. En av de første han fikk kontakt med var kaptein Lars Kvendbø. Han hadde blitt dimittert fra Generalstaben 4. april og hadde reist hjem til Kristiansund via Trondheim, hvor han hadde forsøkt å mobilisere de borgerlige avisredaktørene for å bli kvitt Laake og få generalmajor Carl Gustaf Fleischer som forsvarssjef. Han hadde så vidt nådd hjem, da han hørte nyhetene fra Oslo på radioen om morgenen 9. april.

Samme dag reiste han tilbake til Oslo, hvor han nådde fram på for-

middagen 10. april. Der oppsøkte han Quisling på Continental. Det vet vi fordi han var med i et forsøk på å bane vei for Quisling til mikrofonen i NRK senere samme dag.⁷⁸ Da opptrådte Kvendbø som adjutant. Han var i full uniform og utstyrt med bandolær og pistol. Det gjorde inntrykk på de ansatte i radioen. Kvendbø deltok altså i utføringen av Quislings statskupp.

Det er naturlig å se denne opptreden i lys av de aktivitetene han hadde bedrevet i Generalstaben i de siste fem-seks ukene før 4. april, for å få fjernet den militære ledelsen. Trolig hadde han vært innviklet i det siste kupp-prosjektet fra Quislings side vinteren 1940, noe det ellers er få informasjoner om. Men Kvendbø hadde ikke kjennskap til hvilke mobiliseringsordre som var sendt ut om morgenen 9. april og kunne ikke være til hjelp for dette formålet. I stedet fikk han en forespørsel fra Hirdens stabssjef Orvar Sæther om han ville gå inn i ledelsen av Hirden.⁷⁹ Det ønsket han imidlertid ikke, hvis vi kan tro ham på hva han forklarte etter krigen.

Kvendbø skulle som Quisling mobilisere i Generalstaben, men gjorde ingenting for å innfinne seg der eller ved noen annen avdeling. Tvert imot ble han gående tilsynelatende uvirksom i Oslo «for å være i begivenhetenes sentrum», som han senere skrev. Han kom i kontakt med kontorsjef Kjelstrup i Forsvarsdepartementet og andre som forsikret ham om at mobiliseringen var avsluttet. En av Kvendbøs bekjente, en medisinerstudent, som tilfeldigvis traff ham i Oslo 10. april, skrev i 1945 at Kvendbø da på det sterkeste hadde frarådd ham å reise ut av byen for å sloss. Kvendbø var en «militær kjeltring som det ikke var verdt å konferere med om krigen i Norge», fortalte studenten senere.⁸⁰ Først ut på sommeren vendte Kvendbø tilbake til Kristiansund, i forvisning om at krigen var slutt for Norges del. Det er vanskelig å vite hva han foretok seg i disse to månedene i Oslo, annet enn at det må ha vært noe viktig. For sine fortjenester ble han nemlig utnevnt til NS-ordfører i Kristiansund. Senere drev han et ingeniørfirma som bygde anlegg for Wehrmacht.⁸¹

Kvendbø var ikke den eneste som ville, men ikke kunne hjelpe Quisling med å tilbakekalle mobiliseringsordrene. En annen og mektigere var major Kjelstrup. Vi vet at Kjelstrup tidlig om morgenen 9. april hadde forsøkt å overtale Ljungberg til gå inn for tyskerne.⁸² Kjelstrup var som offiser fra 1906 med lang utenlandstjeneste og som fortsatt major i infanteriet, den mest innflytelsesrike av NS-offiserene i Forsvarsdepartementet. Departementet ble på sin plass i byen med en slags indirekte velsignelse fra general Hvinden Haug, sjefen for 2. divisjon, og politimester Welhaven, som på sin side hadde fått beskjed fra justisminister Terje Wold om

å opptre på regjeringens vegne. Regjeringen så altså ikke for seg at den sto overfor en langvarig krigstilstand.

Bortsett fra noen timer i forvirringen 9. april, gikk offiserene i departementet på jobb om morgenen og hjem igjen på ettermiddagen under hele felttoget. At de ikke mobiliserte, men optrådte omtrent som på vanlige arbeidsdager, var en stor seier for Quisling. Tyskerne så det og noterte at hans innflytelse tydeligvis var stor. Ikke alle i departementet likte situasjonen, men følte at de måtte følge Kjelstrup og andre blant offiserene. Noen dager senere gikk Kjelstrup ut med en stor artikkel i *Fritt Folk*, som nå, takket være tyske penger, kom ut hver dag.⁸³

I departementet fikk Quisling altså hjelp. Derfra ringte han, som vi har vært inne på, en rekke offiserer, ikke bare partimedlemmer, for å få dem til å innstille mobiliseringen. Særlig gjaldt det regimentskontorene i Oslo. Kjelstrup, plassmajor Schnitler og andre offiserer i og utenfor departementet hjalp til med dette.

Kjelstrup hadde normalt ikke noe med mobilisering å gjøre. Det hadde derimot løytnant Jens Henrik Nordlie og kaptein Kåre Vagn Knudsen i Generalstabens mobiliseringsavdeling, samt deres sjef major Adolph Fredrik Munthe, alle tre gamle medlemmer av NS. Munthe holdt lav profil. Det var han som skulle ha ekspedert ordrene til hovedpostkontoret i Oslo om morgenen 9. april. Han hadde ikke ennå foretatt seg noe med å få sendt dem ut, da Hatledal, etter at lyset forsvant på Akershus omlag klokken 04.30, beordret krigsutflytting til Fossheim Hotell på Slemdal, Generalstabens reservestandplass ved delvis og stille mobilisering. Fordi hotellet var fullt beordret Hatledal videre flytting til Eidsvoll Lands-gymnas. Før avreisen innså sjefen for operativ avdeling, oberstløytnant Ragnvald Roscher Nielsen, at Munthe ikke foretok seg noe med å få ut mobiliseringsordrene.

Resolutt samlet Roscher Nielsen sammen de han fikk tak i fra mobiliseringsavdelingen, og tok dem med seg hjem til sin privatbolig i Sørkedalsveien 49, ikke så langt fra hotellet. Det var ved Roscher Niensens stue- og kjøkkenbord alt det praktiske arbeidet med mobiliseringsordrene ble utført.⁸⁴ Da de var ferdige ble løytnant Jens Henrik Nordlie sendt på hovedpostkontoret med brevpakkene. Først ut på formiddagen la denne improviserte mobiliseringsavdelingen veien etter Generalstaben til Eidsvoll landsgymnas.

Typisk for kollegialiteten innad i Generalstaben, ble denne improviserte og nokså tilfeldige eksekveringen av regjeringens mobiliseringsordre forbigått i stillhet av de involverte etter krigen. Hatledal selv hevdet

ganske freidig overfor Den militære undersøkelseskommissjonen av 1946 at ordrene var blitt sendt ut før staben forlot Akershus. Roscher Nielsen nevnte ingenting i sine forklaringer, og selvfølgelig ikke Munthe selv, den som virkelig sviktet og burde vært tatt fatt. Den eneste som berørte det, var ironisk nok Hans Peter Lorange, i sin *Krigsdagbok* fra 1942, hvor han skrev følgende kryptiske formulering: «Av Generalstabens savnedes Mobiliseringsavdelingen. Den var dradd et annet steds for å kunne utarbeide og sende ut mobiliseringsordrene i fred og ro.»⁸⁵ Det ble aldri undersøkt om Munthe begikk en bevisst embetsforsømmelse, eller om han bare hadde vært handlingslammet.

Generalstabens kjørte i ti biler fra Slemdal, via Kirkeveien, gjennom Sagene og Torshov til Trondheimsveien, som de fulgte over Gjelleråsen til Kjellerholen bru, og derfra til Eidsvoll landsgymnas, hvor de kom ved 11-tiden. Der nådde Quisling dem på telefonen. Hvordan han så hurtig kunne vite at de var kommet dit er ikke oppklart. Han ble ikke spurt om det under rettsaken i 1945. Generalstabens hadde strenge regler for hemmelighold ved forflytninger. Men her, som ved en rekke senere anledninger, viste det seg at tyskerne og Quisling var forbløffende presist orientert om hvor regjeringen og den militære ledelsen til enhver tid oppholdt seg.

Fra departementet fulgte så telefonene til Generalstabens, til regimentskontorene i Oslo, til kystfortene i Oslofjorden, først i en omgang ved 13-tiden, og senere, da han kom tilbake, ved 17-tiden. Da Quisling i mellomtiden måtte forlate departementsbygningen instruerte han som vi har vært inne på, oberst Schnitler om å ringe for seg. Den gamle plassmajoren, som var under voldsomt press også fra Pohlman, var underlagt 2. divisjons sjef generalmajor Hvinden Haug. Generalen var i villrede. Riktignok hadde han beordret framrykkingen mot Fornebu, men uten å gi ordre om å åpne ild, slik at tyskerne bare kunne marsjerte forbi dem. Som Pohlman forbauset kunne konstatere, byen lå forsvarsløs.

Hvinden Haug var derfor ikke uten ansvar for at fem små infanterikompanier og et regimentsorkester uhindret kunne besette sentrum av byen. Dette hadde Wold tatt til etterretning da han ga Welhaven ordre om å samarbeide med Schnitler om overgivelse. Hvinden Haug hørte også Quislings tale om kvelden i NRK. Han hørte ingenting fra regjeringen. Så kom han i tvil om hvem som var lovlig regjering. For å nå en upartisk dommer i dette spørsmålet forsøkte han å nå kongen personlig på telefonen. Han ble raskt irrettesatt.

Det var altså slik den pensjonerte plassmajor Schnitler, som bestyrte en administrativ sinikyrestilling i sin alderdom, kom i en maktposisjon som

Quisling visste å utnytte også i fortsettelsen. Som ny regjeringssjef ga han Schnitler ordre om å beordre Garden til vaktjeneste i den besatte byen, luftvernregimentet til å fortsette sin virksomhet ved batteriene, Forsvarsdepartementet og andre militære institusjoner til å fortsette sin virksomhet som normalt, og aller viktigst, han ga ordre til alle regimentskontorene i byen om å informere vernepliktig befal og mannskaper som møtte opp, om at mobiliseringen var innstilt. Fra da av ble det en opprørshandling å søke seg ut av byen for de mange tusener av vernepliktige. Ikke desto mindre ble anledningen effektivt utnyttet under den såkalte panikkdagen 10. april, da tyskerne mistet kontrollen over sine utsatte vaktposter rundt byen.

Alt i alt hadde tyskerne slett ikke oppnådd så lite ved hjelp av Quisling i løpet av det første okkupasjonsdøgnet. Det var utvilsomt mange offiserer, særlig i Oslo, som fulgte hans ordrer, henstillinger eller hva man skulle kalle det. Regulære krigshandlinger hadde det ennå ikke blitt noe av. Det var viktigere for tyskerne enn alt annet. Det å gi ham en politisk rolle hadde altså betalt seg, så det ut til.

Fanget av mobiliseringsordningen

Quisling var trolig klar over at hans videre politiske skjebne som statsminister var avhengig av at han kunne levere det tyskerne hadde bestilt. Det var selvfølgelig ikke nazistiske eksperimenter, men slutt på væpnet motstand. Allerede regjeringens mobiliseringsvedtak omlag klokken 03.30 om morgenen hadde gitt et signal om motstand. Det var imidlertid ikke ment sånn. Quisling selv trodde at det var bestemt alminnelig mobilisering, som «gikk omkring alle steder», etter Kohts uttalelse på Østbanestasjonen før avreisen til Hamar.⁸⁶ Quisling hadde altså misforstått, og alle hans bestrebelsler 9. april på å tilbakekalle mobiliseringen var basert på denne misforståelsen. Først senere fikk han vite at det var delvis og stille mobilisering som regjeringen faktisk hadde vedtatt. Men hans misforståelse kom til å bidra avgjørende til at svært mange kom til å tro som ham, og dermed opptrådte som om det var slik.

Vi må undersøke dette nærmere. Innebar mobiliseringsbeslutningen at Norge befant seg i krig med Tyskland? Når inntrådte i så fall etter datidens folkerett det vi kaller krigstilstand? Startet krigen ved det første skuddet? Eller startet den da utenriksminister Halvdan Koht på regjeringens vegne avslø ultimatumet fra den tyske sendemannen Bräuer? Eller, hvis ikke da, når startet egentlig krigen?

Under resten av okkupasjonen hevdet regjeringen at krigen hadde startet 9. april om morgenen. Rent moralsk var dette et forståelig standpunkt. Det ble også gjort til et nødvendig juridisk standpunkt av hensyn til landssvikoppgjøret, hvor medlemskap i NS etter Quislings statskupp 9. april ble selve lakmustesten på skyld eller uskyld. I domspremissene i sak etter sak ble straff avgjort ut fra om den tiltalte visste eller ikke visste at Norge var i krig fra 9. april 1940. Dette ble opphav til mye forvirring, også blant historikerne. Det juridiske grunnlaget for å idømme straff for medlemskap etter denne datoen lå nemlig ikke i folkeretten, men i den norske straffelovs bestemmelser om forbrytelser mot statens selvstendighet og sikkerhet.⁸⁷

Så enkel var nemlig ikke folkeretten.⁸⁸ I Danmark ble det ikke krig, selv om landet ble angrepet på samme tidspunkt og på nøyaktig samme måte som Norge. Det inntrådte ingen krigstilstand mellom Danmark og Tyskland. Folkeretten krevde mer enn skuddløsning i seg selv. Det visste Koht. Han hadde nemlig formulert nøytralitetserklæringen fra september 1939, hvor Norge forpliktet seg til å verge sin nøytralitet med militær makt mot nøytralitetskrenkelser, i siste instans også med å skyte, uten at landet kom i krig. Dette var godtatt av stormaktene. Kjernepunktet i folkeretten på dette punktet var at krigstilstand først inntrådte når regjeringen svarte på krenkelser med bevisste krigshandlinger. En nødvendig minimumsforutsetning for det var å gjennomføre krigsmobilisering, altså alminnelig mobilisering. Og det hadde ikke regjeringen gjort.

Det som skjedde i natt- og morgenmøtet på Victoria Terrasse 9. april var at regjeringen besluttet mobilisering av fire feltbrigader i Sør-Norge, etter at Laake, og særlig Hatledal, hadde mast om mobilisering siden 5. april.⁸⁹ Det ser imidlertid ut til at det var den allierte trusselen Laake og Hatledal først og fremst hadde hatt i tankene. Dette må også ha vært grunnen til at såvel regjeringen og Stortinget nølte, ja til og med kongen hadde avslått en direkte appell fra Hatledal om mobilisering.⁹⁰ Hvis de allierte hadde landet på norskekysten før tyskerne, og det kunne meget vel ha skjedd hvis ikke de hadde blitt utsatt for flere forsinkelser enn tyskerne, så ville en mobilisering kunne blitt farlig. Mobiliserte tropper på kysten under ledelse av NS-offiserer ville selvfølgelig økt faren for skuddløsning og krig med de allierte. Det dreide seg for eksempel om nøytralitetsvaktbataljonen av IR 9, som lå på Ulven ved Bergen. Den sto under kommando av NS-majoor Carl Stenersen, kjent som en særdeles frittalende og protysk offiser. I henhold til den allierte landgangsplanen «R 4» skulle Ulven besettes av britiske styrker. Det er lett å forestille seg hvor konfliktfylt det kunne ha blitt.

Ennå på natten mellom 8. og 9. april, hadde frykt i regjeringen for alliert landgang blandet seg sammen med de sjokkerende uttalelsene av soldatene som ble reddet fra det torpederte tyske skipet «Rio de Janeiro» utenfor Lillesand, og skapt en tilstand av nærmest total handlingslamelse. Regjeringen ville for all del ikke eskalere situasjonen med en krigsmobilisering, en såkalt alminnelig mobilisering. Det er først i ettertid at denne passive holdningen virker så uforståelig på oss, i kontrast til vår kunnskap om tyskernes operasjon Weserübung og meldinger om tyske skipsbevegelser nordover, som ikke fikk tilstrekkelig oppmerksomhet verken på politisk eller militært hold.

Hvordan mobiliseringsvedtaket skjedde vet vi ennå i dag lite om, så det er ikke underlig at endog velinformerte mennesker som Quisling, var i villrede. Det er ingen kjente referater eller andre skriftlige kilder fra regjeringssmøtene på Victoria Terrasse om morgenen 9. april. Det er heller ikke sannsynlig at slike vil dukke opp, så ettertiden vil trolig aldri få full klarhet i enkelthetene. At det ikke ble skrevet referater er i seg selv påfallende, også med tanke på historikeren Kohts sans for skriftlige kilder. Det eneste vi vet helt sikkert er at regjeringen avsto Bräuers ultimatum, men samtidig uten å erklære Tyskland krig. Skytingen fra kystfortene fra klokken 05.00 og utover falt etter avgjørelser fra de enkelte fortssjefene og kunne tolkes som avvergelses av enkeltstående nøytralitetskrenkelser. Dette vet vi med stor sikkerhet fordi ikke en gang oberst Birger Eriksen på Oscarsborg fikk noen ordre da han ringte til Victoria Terrasse og ba om det. Han fikk beskjed fra folkerettseksperten Koht om å handle etter eget skjønn.

Heller ikke senere på dagen, i stortingsmøtene på Hamar og Elverum, argumenterte noen for å erklære krig. Det var et underlig dobbeltspill. For i det korte referatet fra statsråd forut for stortingsmøtet på Hamar, blir forslaget om å flytte regjeringens oppholdssted til byen begrunnet med «den krigstilstand som er inntruffet».⁹¹ Det var imidlertid ikke krigrepresentantene var opptatt av i stortingsmøtet på Elverum. De oppnevnte en forhandlingsdelegasjon og ga regjeringen fullmakt til å godta forhandlingsresultatet på Stortingets vegne. Dette var den mye omtalte «Elverumsfullmakten», som altså hadde et mye mer begrenset siktemål enn den kom til å bli tillagt senere.

Oppnevningen av delegasjonen ble kjent gjennom avisene også i de okkuperte områdene. Planen var først at den skulle reise til Oslo. Men så kom det melding om at Bräuer ønsket å møte delegasjonen i Elverum. Det viste seg imidlertid at Bräuer først og fremst ønsket å snakke med

kongen, for å få ham til Oslo. Møtet fant sted på Elverum Folkehøgskole ved 15-tiden 10. april, og varte et par timer. Bräuer tilbød fred, slik han hadde gjort om morgenen 9. april, men nå var, som vi vet, prisen høyere. Kongen måtte godta Quisling som statsminister.

Historikerne har vært forbløffet over dette nye kravet. Hvorfor insisterte tyskerne denne gang på Quisling, nå som Stortinget i realiteten hadde gitt etter, hadde oppnevnt en forhandlingsdelegasjon og gitt Regjeringen fullmakt til å godta en fredsløsning? Da ville jo tyskerne likevel få det som i Danmark? Forklaringen som tidligere historieskriving har gitt er at Quislings maktovertakelse var et påfunn av ham selv og Scheidt, en selvtekt som Hitler bare nølende hadde godtatt, men som han egentlig ikke trengte å forholde seg til. Forklaringen kommer i et annet lys når det legges til grunn at denne nye linjen kom fra Hitler selv. Hitler hadde satset på en alternativ løsning, og Quisling hadde allerede bevist at det var en riktig vurdering. Tyskerne så ham slik: Han hadde fått kystfortene til å avslutte skytingen og regimentsskontorene i Oslo til å avlyse mobiliseringen, han hadde sikret besettelsen av Oslo på tross av problemene ved Drøbak og Fornebu, han hadde sikret at Forsvarsdepartementet fortsatte i byen som vanlig, at Garden voktet i sentrum sammen med tyske soldater og at landets militære sentrum, Akershus festning, med alle sine depoter, magasiner og andre institusjoner, kom på tyske hender. Hitler hadde dermed all grunn til å tro at Quisling virkelig hadde så stor innflytelse som han hadde hevdet i desember 1939. Her var mannen som hadde gjort at krisen var over. Han var mannen som kunne hindre videre motstand.

Hva var da hensikten med Bräuers reise til Elverum? For det første vet vi at det ikke var etter Hitlers ønske. Det var Bräuers personlige forslag å forsøke å finne en løsning, etter meldinger om det som hadde foregått i stortingsmøtet på Elverum. På Bräuers forespørsel hadde Hitler svart at han ikke lenger var interessert i regjeringen. Han mente, uriktig, at den hadde gitt ordre om å skyte. Bräuer måtte gjerne prøve å få kongen tilbake til Oslo. Men ellers skulle linjen ligge fast. Å gi opp kravet om Quisling som statsminister var uaktuelt.

Med statsrådsvedtakene på Nybergsund, om kvelden 10. april, da kravet om at kongen skulle utnevne Quisling ble avvist, og deretter om morgenen 11. april, da Laake fikk avskjed og Ruge ble utnevnt, kan man ut fra en folkerettslig argumentasjon hevde at regjeringen foretok de handlinger som avsluttet en uklar forhandlingssituasjon og brakte landet over i en de facto krigstilstand. Men regjeringen passet fortsatt på ikke i klartekst å

erklære at Norge var i krig med Tyskland. Bräuer på sin side hevdet heller ikke at det var krig med Norge. Det kom først senere.

Vedtakene på Nybergsund forveksles ofte med Kohts avslag på Bräuers ultimatum om morgenen 9. april og hans uttalelser om mobilisering til NTB på Østbanestasjonen ved halv åtte tiden om morgenen, umiddelbart før spesialtoget med kongefamilien, regjeringsmedlemmene og stortingsrepresentantene forlot byen. Kohts uttalelse til NTB ble referert av NRK syv ganger ut over dagen. Den ble registrert fra landsende til landsende gjennom NRK. Den ble også sendt ut av NTB til Reuter og avisene. Over praktisk talt hele landet ble mobiliseringsplakatene for alminnelig mobilisering som følge av denne uttalelsen slått opp av lensmenn og politi. De hadde ligget klar siden krigsutbruddet i 1939.

Hva hadde skjedd? Hvorfor uttalte Koht seg slik han gjorde? Var det fordi han ikke forsto forskjellen på alminnelig mobilisering og stille og delvis mobilisering? Det har vært vanlig å svare ja på dette. Det Koht sa til NTB i tillegg til opplysningen om at det var alminnelig mobilisering, styrker en slik tolkning. Han uttalte nemlig at regjeringen ikke kunne gå med på de tyske «forslagene», men at «vi får håbe at denne tilstand ikke vil vare altfor lenge».⁹² Det var et klossete forsøk på å dysse ned det hele. Når var tyskernes brutale ultimatum blitt til «forslag»? Dessuten opplyste han at regjeringens nye oppholdssted var Hamar. Denne opplysningen gikk også verden rundt. Han sa ikke med et ord at Norge var i krig. Hans Fredrik Dahl har pekt på at NRK og NTB dessuten bare formidlet Kohts uttalelse som en nyhetssak, ikke som pålegg.⁹³

Andre har ment at Koht allerede da hadde skiftet mening, slik han kom til å gjøre flere ganger senere under felttoget. Var det i tilfelle slik at Koht var blitt mer kampinnstilt og mindre oppgitt enn sine regjeringskolleger på disse tre, fire timene? Det står i motstrid til at han enda noen timer fram i tid, på Elverum påfølgende kveld, ga beskjed om at sperringene på Midtskogen skulle heves av hensyn til forhandlingene med Bräuer. På den annen side må vi heller ikke glemme at det var Koht som passet på at Kongen formulerte seg riktig under møtet med Bräuer på Elverum 10. april. «Kongens nei» var like mye Kohts fortjeneste. Senere hørte han til de statsrådene som ikke ville flykte over i Sverige.

Koht har aldri bidratt til å oppklare gåten rundt vedtaket om mobilisering og hans overraskende utspill på Østbanestasjonen. Vi må leve med at vi neppe noen gang får vite om han med hensikt feiltolket beslutningen. Hvis det var en misforståelse, så har vel aldri en misforståelse fått en slik virkning. Ikke noe kunne være politisk gunstigere for den videre

motstanden. I det militære mobiliseringsapparatet tenkte man imidlertid ikke i slike baner.

Hvorfor var dette skillet mellom alminnelig og delvis mobilisering så viktig for de militære? Vi skal se på noen hovedpunkter.⁹⁴ Alminnelig mobilisering skulle brukes ved en krigssituasjon eller en umiddelbar krigsfare. Da skulle alle avdelinger som inngikk i forsvarsordningen settes opp og alle vernepliktige som ikke var fritrukket skulle møte. Selv etter den reduserte forsvarsordningen av 1933 var en alminnelig mobilisering svært omfattende. Hele samfunnet skulle omstille seg til krig, kirkeklokkene skulle ringe, mobiliseringsplakater skulle slås opp, aviser og radio skulle underlegges militær sensur og uten stans formidle militære ordre, nøkkelbedrifter og offentlig transportvesen skulle underlegges militær kommando og Generalstaben skulle omdannes til en krigsledelse, under betegnelsen Hærens Overkommando, HOK.

Delvis mobilisering var noe helt annet. Det skulle skje i hemmelighet og mannskapene skulle innkalles med brev og offiserene med kurerer. Den skulle bare omfatte noen bestemte avdelinger, en feltbrigade av hvert regiment og langt færre antall bataljoner enn ved alminnelig mobilisering. På grunn av lave bevilgninger i 1930-årene, var Generalstaben ikke blitt ferdig med forberedelsene for noen av alternativene etter den nye forsvarsordningen av 1933, selv om begge forelå teoretisk som alternativer. Det var bare forberedelsene etter den gamle ordningen av 1927 som var forberedt, men antallet vernepliktige og befal stemte selvfølgelig ikke lenger med denne gamle strukturen. Nå var de jo langt færre, fordi en tredjedel av de vernepliktige var fritrukket. I 1938 hadde Laake forstått at det var helt utenkelig at regjeringen ville sette av penger til å få begge alternativer i orden, nærmest uansett hvilken situasjon landet var oppe i.

Men Laake hadde innsett at det kunne bli behov for å innkalle nøytralitetsvaktavdelinger hver for seg under den truende internasjonale situasjonen. I så fall ville det bli nødvendig å ta i bruk delvis mobilisering for å kunne innkalle avdelinger og mannskaper enkeltvis. Hvis det skulle gjøres hadde Laake, slik tingenes tilstand var, et problem. Systemet med å innkalle den enkelte pr. brev, såkalt stille mobilisering, hadde bare vært brukt for den hemmelige indre mobiliseringsordningen, som var forberedt til å sette opp spesielle ordensvern avdelinger ved indre uroligheter eller opprør. Det var en ulovlig og hemmelig ordning, startet i 1918, ferdig utformet i 1922 og rettet mot blant andre de politikerne som nå, etter 1935, satt i regjering. Det ville blitt en skandale av dimensjoner hvis den ble kjent. Hele ordningen var en udetonert, tikkende bombe. Derfor lå det Laake

tungt på skuldrene at den verken måtte omtales eller endres under medvirkning fra den sosialdemokratiske regjeringen. Men ikke desto mindre fantes her et vel forberedt og vedlikeholdt innkallingssystem, bestående av tusenvis av ferdig utfylte brev, kompani for kompani, bataljon for bataljon, regiment for regiment.

Under den årlige divisjonssjefsøvelsen våren 1938 hadde Laake lagt problemene fram for generalene. Han kunne ikke lenger ta ansvaret for å utsette å gjøre det mulig å innkalle nøytralitetsvaktavdelinger enkeltvis, forklarte han. Politikerne kunne komme til å ønske det. Han kunne ikke bare fortsatte med den gamle indre ordningen, som om intet hadde skjedd i verden siden 1918. Derfor la han en plan om å slå sammen den indre ordningen med innkalling for nøytralitetsvaktoppdrag. Generalene var innforstått med hva det dreide seg om. Teknisk sett var det ikke noe i veien for å ta i bruk den brevlige innkallingsmåten for ytre formål. Det var enkelt og nærmest kostnadsfritt i kroner og øre. Den eneste betingelsen Laake satte var at ordensvernets funksjoner måtte kunne ivaretas av de feltavdelingene som eventuelt skulle innkalles under denne «nye» ordningen. Det betydde at innkallingen ikke bare måtte skje pr. brev til den enkelte, men at den måtte skje i hemmelighet. Og her kunne man tenke seg ulemper. Det var jo lite sannsynlig med opprør i 1938. Ble det derimot krig var det tungvint med hemmelig mobilisering. Den ulempen måtte man godta. Det var prisen for å slå ordningene sammen. Uten mer omfattende endringer måtte man ta med på kjøpet at delvis mobilisering heretter utelukkende kunne foretas som stille mobilisering.

Generalene hadde ikke kommet med vesentlige innsigelser. Derfor hadde Laake fastsatt at denne nye ordningen skulle være gjeldende fra 1. januar 1939. Ingenting om den indre ordningen hadde blitt kjent for politikerne i prosessen. Under innkallingene av nøytralitetsvaktens høsten 1939 ble det nye systemet tatt i bruk for første gang. Og bortsett fra noen praktiske problemer vis à vis postverket, som hang sammen med at man tidligere hadde brukt umerkede konvolutter, gikk det helt utmerket.

Men da regjeringen 9. april vedtok å innkalle feltbrigadene, hadde Generalstabens mobiliseringsavdeling bare en måte å iverksette innkallingen på, nemlig med brev i posten til bestemte soldater i et begrenset antall avdelinger. Det var dette som ble gjort av de militære, nøyaktig slik de skulle. Mens fienden allerede sto i landet gikk det altså på morgenen 9. april ut titusenvis av hemmeligstemplete innkallingsbrev med ordre om å la seg mobilisere fra og med det som het 2. mobiliseringsdag, det vil si fra 11. april og utover. Mannskapene skulle møte i en nøye avstemt rekkefølge,

alt ettersom de skulle settes opp i feltavdelinger, stabsavdelinger eller annet. Dette var den rent ordretekniske siden av saken.

Ser man forsvarspolitisk på det, fortonte det seg som meningsløst. Det var en hodeløs gjerning å innkalle med brev etter at fienden allerede var landet. Men folkerettslig ga det mening. Det ga handlefrihet til regjeringen. Det ga tilstrekkelige maktmidler til å kunne føre troverdige forhandlinger. Alternativet var kapitulasjon. Det var også slik de militære oppfattet situasjonen. Ved krig skulle Generalstaben omdanne seg til HOK. Det ble ikke beordret og følgelig ikke gjort. At intensjonen var å forhandle ble understreket ytterligere ved at det ble gitt ordre om at Oslo var såkalt «åpen by» og ikke skulle forsvares, og at flere av divisjonssjefene fra om kvelden 9. april ga ordre om inntil videre ikke å skyte på tyske tropper.

Slik var situasjonen da Quisling proklamerte sin opprørsregjering gjennom NRK klokken 19.32 og tilbakekalte det han trodde var en beslutning om alminnelig mobilisering og avkrevde lojalitet fra offiserene.

Forhandlingsløsning likevel?

Quisling fikk ikke lang tid på seg til å bevise sin betydning. I praksis fikk han bare et døgn. I løpet av 10. april hadde han oppnådd å spre atskillig kaos og ubesluttsomhet i offiserenes rekker. Hans tale og ordrer spilte en rolle ved ildopphør og kapitulasjoner en rekke steder. Men for tyskerne hadde han likevel ikke lykket i det avgjørende, nemlig å hindre at situasjonen utviklet seg til virkelig krig. Den avgjørende begivenheten som illustrerte dette, var den formelle behandlingen av svaret på Bräuers «tilbud» til kongen i statsråd på Nybergsund denne kvelden. Regjeringen vedtok da med kongelig samtykke et offisielt avslag. I et nytt statsråd noen timer senere, på morgensiden 11. april, avsatte regjeringen Laake som Kommanderende general og utnevnte i stedet oberst Otto Ruge. Han hadde erklært seg villig til å lede militær motstand og anmode de allierte om hjelp. Dette var regjeringens første bevisste motstandshandlinger. Etter folkeretten var dermed vedtakene ensbetydende med en krigserklæring, riktignok uten at regjeringen brukte begrepet «krig».

Hadde regjeringen egentlig noe valg? Kravet til kongen om å utnevne Quisling tvang fram en klargjøring, selv om statsminister Nygaardsvold og de fleste av statsrådene var aldri så oppgitte. Hvis kongen hadde utnevnt Quisling så måtte han bryte konstitusjonell praksis siden 1884 om at regjeringen skulle utgå fra flertallet i Stortinget. Hvis statsrådet ikke hadde støttet ham i det måtte han abdisere eller innføre kongelig diktatur.

Det første ville bety å avskaffe monarkiet, det andre slutten på den norske stat. Det var store spørsmål. Den som på dette tidspunktet var aktivisten blant statsrådene, justisminister Terje Wold, hadde nettopp kommet fra et stormfullt møte med Generalstabens på Rena, hvor han i skarpe ordelag hadde kritisert at de militære ikke foretok seg noe. Wold var inspirert av resultatet fra trefningen på Midtskogen bare timer før og av samtaler med Ruge, som hadde hevdet at de ennå hadde muligheter. Tyskerne sto bare i brohoder langs kysten. Frivillige strømmet til og kapitulasjon ville ikke bli forstått. Motstandskraften var slett ikke uttømt. De allierte ville komme til hjelp.

For Hitler var de to regjeringsvedtakene på Nybergsund det verste som kunne skje. Utsiktene til rask avslutning svant. Bräuer, som på sin side hadde håpet å utnytte en splittelse mellom kongen og regjeringen, måtte innse at det ikke lenger var mulig å overtale kongen til å følge eksempelet fra hans kongelige bror i Danmark. Slik situasjonen nå ble, ville offiserene bli tvunget av sin embetsed og kongen som statssjef og øverstkommanderende, til å følge regjeringen. Dermed var Quislings muligheter til å utnytte den uklare situasjonen vesentlig redusert.

Det tok noen tid før Berlin forsto rekkevidden. Men Quislings motstandere i det okkuperte Oslo forsto hurtig at når han ikke var i stand til å forhindre fortsatt motstand, så kom Hitler til å trenge nye norske medspillere. Det utkrystalliserte seg nå en gruppe embetsmenn, næringslivsleder og politikere, inklusive flere av renegatene som hadde brutt med NS i 1937, som forberedte seg på å gå inn i en slik rolle. Noen av dem henvendte seg til Bräuer og Pohlman allerede om ettermiddagen 10. april, med sterke inntrykk fra den panikkartede evakueringen som hadde foregått i formiddagstimene. Mange unge menn hadde benyttet situasjonen til å forsvinne fra byen, og flere av disse menns sønner tenkte på det samme. Målet var mobiliseringsstedene utenfor byen hvor tyskerne ikke hadde kontroll. I Oslo snakket man om faren for borgerkrig.

Det hadde ikke falt Scheidt og Schreiber inn at bruken av Quisling i løpet av 9. og 10. april skulle provosere folkemeningen så sterkt. De hadde virkelig forvekslet offiserenes mening med folkemeningen og gjort en gedigen feilbedømming av norsk politisk liv. Nygaardsvolds regjering var manøvrert inn i en tvangssituasjon, uten mulighet for tilbaketog med en eller annen form for ære i behold. Feilberegningen var ikke Scheidts eller Pohlmans skyld, selv om de begge hadde bidratt til tvangssituasjonen. De hadde gjort som de pliktet, Scheidt ved å sørge for at Quisling ble skjøvet fram som statsminister, og Pohlman ved å iverksette «ta til fange eller

drepe»-aksjonene mot konge og regjeringen. I dag, i etterpåklokskapens lys, er vi nokså sikre på at Hitler ville ha fått det som han ville hvis han med litt større tålmodighet hadde fulgt Bräuers råd etter stortingsmøtet på Elverum.

Hitler innså det for sent. Da han endelig lyttet til den drevne diplomaten var kongen og regjeringen blitt krigførende, tvunget av en situasjon de minst av alt ønsket. Bräuers råd til mottrekk i den nye situasjonen var å skape en bredt sammensatt motregjering, basert på de kretser i Oslo som ville finne en fredelig ordning. Det betydde at Hitler måtte la «vår hjelper» falle. At han virkelig kunne gjøre det falt ikke Scheidt inn og enda mindre Quisling. Men igjen fulgte Hitler sin egen logikk. Ennå hadde han ikke erklært Norge krig. Han kunne heller ikke gjøre det så lenge Quisling-regjeringen satt ved makten i Norge. Uansett hvor innholdsløs Quislings regjeringen var, så hadde jo Tyskland anerkjent den. Det ville betydd å erklære krig mot Tysklands mest trofaste venn i Norge. Det hadde vært for drøyt, selv for Hitler og hans nazifiserte utenrikspolitikere. Men det hastet. Hitler var under et voldsomt tidspress. Han ventet, utålmodig, på å iverksette den forlengst besluttede, men stadig utsatte vestoffensiven.

Fred med Tyskland

Administrasjonsrådet kom 15. april. De norske medløperne hadde forespeilet Bräuer at rådet ville gi Quisling en ærefull avgang som statsminister, uten å fjerne ham helt, at de ville klare å få kongen tilbake til Oslo, få satt regjeringen ut av spill, avsluttet motstanden og få til en fredsslutning. Disse betingelsene ble formidlet av Bräuer til Berlin og lå til grunn for Hitlers beslutning om å la Quisling-regjeringen falle.⁹⁵ Derfor anla Bräuer Administrasjonsrådet som en motregjering fra første stund. Det fikk i praksis en uke på seg til å innfri. Arrangementet forutsatte at kongen ville godta det med en eller annen henvisning til konstitusjonell nødrett. Igjen startet kappløpet fra Oslo om å overtale kongen. Men 17. april holdt kongen en tale, igjen utformet av Koht, hvor han tok rådets eksistens til etterretning som et administrativt nødsorgan. Samtidig påpekte han at det var ukonstitusjonelt, altså uten grunnlag i norsk rett. Det måtte styre på tysk diktat. Kongen bekjentgjorde at han og regjeringen ville fortsette motstanden.

Hitler hadde ventet at regjeringen og kongen denne gang hadde tatt til fornuften. Det var siste gang han rakk ut en hånd til dem. De kunne fått

en smidig avvikling av motstanden uten krig hvis de hadde godtatt Administrasjonsrådet som en overgangsregjering. Kongens medvirkning ville i så fall vært nødvendig. Han var statsoverhodet som kunne ha garantert at det ville bli en reell avvikling av motstanden. Men slik ble det altså ikke. Dermed var også rådet spilt ut over sidelinjen, hva Hitler angikk.

Forberedelsene til formell krigstilstand mot Norge gikk i to trinn: Den 19. april brøt Tyskland formelt de diplomatiske forbindelsene med Norge ved å utvise den norske sendemannen i Berlin, med henvisning til den norske regjeringens væpnede motstand.⁹⁶ Den 24. april innsatte så Hitler ved *Führer-Erlass* et rent okkupasjonsstyre, med henvisning til at regjeringen Nygaardsvold med sine proklamasjoner, opptreden og militære kamphandlinger hadde skapt krigstilstand mellom Norge og det tyske riket.⁹⁷ Dette innebar en krigserklæring etter folkeretten. Det ble nå et rent tysk okkupasjonsstyre, i form av Reichskommissariat under Josef Terboven.⁹⁸ Den tyske legasjonen i Norge ble avviklet og Bräuer tilbakekalt. Hans karriere var over.

Hva betydde dette for officerskorpset? De fleste hadde fått med seg at utviklingen i Danmark ble annerledes. Der hadde tyskerne fått til en forhandlingsløsning. Det inntrådte dermed ikke krigstilstand mellom Tyskland og Danmark. Derfor opprettet heller ikke tyskerne noe okkupasjonsstyre, og den danske forsvarsmakten kunne fortsette som før. Den tyske krigserklæringen mot Norge 24. april medførte derimot, i henhold til folkeretten, oppløsning av den norske forsvarsmakten. Hva dette ville medføre for fremtiden var nok uklart for den enkelte offiser, så lenge motstanden fortsatte og utfallet var uklart. Men for Quisling og NS-offisere fortonte dette seg annerledes. For dem sto det klart at en regjering, anerkjent av Tyskland, var eneste mulighet til å unngå varig krigstilstand og oppløsning av Forsvaret. Hvis Administrasjonsrådet hadde fått regjeringstatus og fått avsluttet det hele med en minnelig ordning, ville det samme kunne vært oppnådd. Slik det nå ble, med krigserklæringer fra begge sider, var oppløsning av Forsvaret en nødvendig konsekvens av tysk seier. Det eneste man da kunne feste lit til, var en snarlig avslutning av storkrigen mellom stormaktene, fredsslutning med Tyskland og tysk aksept for en ny suveren norsk stat innen en tysk interessesfære.

Alle i NS forsto at Hitler ikke kunne godta noe nytt norsk forsvar så lenge det var krig med Tyskland. Og et nytt forsvar var nødvendig for Quislings visjoner om å bygge en norsk NS-stat. Fred med Tyskland ble dermed hovedspørsmålet for partiet umiddelbart etter *Führer-Erlass* 24. april 1940. Det hadde gitt håp for Quislings statsprosjekt at Tyskland

ikke hadde definert tilstanden mellom Norge og Tyskland mellom 9. og 24. april som krig. Seksdagersregjeringen fra 9. til 15. april var basert på at besettelsen kunne ordnes i fredelige former. Quisling «trådte» ikke tilbake, som det så fint ble hetende, på ordre fra Berlin, men fordi den militære motstanden i Norge, understøttet av de allierte, gjorde det umulig for Tyskland å unngå å gå til et slikt skritt. Hitler kunne jo ikke erklære krig mot sine egne marionetter.

Quisling mente at han var helt uskyldig i denne utviklingen. Det han ville var å komme i gang med å bygge NS-staten. Så stilte «marxist-regjeringen» seg hindrende i veien for det, ved sin uansvarlige motstandslinje. Han *måtte falle* da han ikke fikk slutt på motstanden, på samme måte som det påfølgende Administrasjonsrådet. Derfor ble det heller ingen endring på krigstilstanden ved kapulasjonsavtalen 10. juni, etter at kampene i nord ble innstilt og de allierte trakk seg ut.⁹⁹ Hitler endret ikke på sitt *Erlass*. Så problemet for resten av krigens varighet, var ikke hvorvidt det hersket krigstilstand fra tysk side, eller at NS-myndighetene ikke ønsket slutt på den, *men at Hitler ikke ville det*. Bak dette lå den egentlige sannheten at Hitler aldri kunne anerkjenne NS-myndighetene som statsmyndigheter. For ham kunne de og skulle de, gjennom alle omskiftelser, aldri være noe annet enn et klientstyre, en forlengelse av den tyske forvaltning, slik folkeretten ga en okkupant lov til.

Krigstilstanden med Tyskland kom til å bli Quislings største politiske problem. Det han ønsket var altså en ny NS-stat, som kunne ta i bruk alle statens tvangsmidler for å realisere sine politiske mål. Da måtte han ha et nytt forsvar. Men det kunne ikke komme på tale så lenge Tyskland var i krig med Norge. Hitler tillot det ikke. Men hvordan kunne Quisling ellers mobilisere de vernepliktige til den store krigen for en nazistisk verdensordning, skulder ved skulder med Tyskland? Det lot seg simpelthen ikke gjøre. Det kunne bare skje etter at Hitler hadde gitt Norge fred. Bare gjennom fred med Tyskland kunne Norge og den nordiske rase få utfolde sin rettmessige makt i verden, særlig da i øst-områdene, side om side med Tyskland som en likeverdig partner. Bare gjennom en slik fred kunne man få avvirket det tyske stattholderskapet i Norge, og bli kvitt visekongen selv, Terboven, med hele hans kostebinderi av «beratere» og politifolk.¹⁰⁰ Tyske militære, derimot, kunne man godt leve med på norsk jord, så lenge de var her som ledd i en allianse basert på likeverd mellom våpenbrødre.

Kravet om fred med Tyskland fikk stort gjennomslag blant de offiserene som gikk i krigsfangenskap allerede etter kapulasjonene i Sør-Norge, mens kampene fortsatte i nord. Da kapulasjonsavtalen i Trondheim ble

undertegnet 10. juni 1940, la man fra norsk side til grunn at Tyskland hadde vunnet storkrigen. Det gjaldt særlig bestemmelsen i kapitulasjonsavtalen om æresord for offiserene og at norske tropper i Øst-Finnmark på Ruges ønske ble unntatt fra kapitulasjonen og opprettholdt, med kamuflerte kommandoforhold. Dette antok Ruge var kortsiktige arrangementer.

Sommeren 1940 ventet han og andre militære og politiske aktører hjemme på en fredskonferanse mellom stormaktene og på det nye europakartet. Offiserer langt utenfor rekkene til NS antok at disse folkerettslige forholdene nokså snart ville falle på plass, slik at Norge igjen kunne få fred og uavhengighet, og at de kunne gå i gang med å bygge opp et nytt forsvar. Forventningene om dette var fortsatt store høsten 1940, på tross av at Hitler 25. september ga signal om at Reichskommissariatet skulle fortsette og at NS igjen skulle få dominere okkupasjonsstyret.

De måtte vente forgivees. For Norge var ikke det eneste landet som var okkupert av Tyskland, og Hitlers store krig var slett ikke ferdig. I 1941 ble det klart for alle at krigen bare hadde sett sin begynnelse. For NS-offiserene ble det klart at veien til en ny politisk verdensorden gikk gjennom tysk seier ikke bare mot England, men også mot Sovjet og USA. Først da ville det bli fred i verden utenfor Norge. Først da ville europakartet, ja verdenskartet, bli tegnet om. Men måtte virkelig Norge også vente på fred så lenge? Ville det nye forsvaret først kunne oppstå i en fjern framtid? Quisling, og særlig Prytz, hadde et svar på dette. For det første var deres tidshorisont ikke særlig lang.¹⁰¹ Kunne ikke Norge oppnå en særordning med Hitler? Kunne man ikke overtale Hitler til å gi Norge den fredserklæring som var nødvendig for å skape en selvstendig stat med et nytt forsvar? Uten fred og selvstendighet kunne ikke NS gjeninnføre et vernepliktssystem for å tvangsinnkalle de vernepliktige. Uten de vernepliktige kunne man ikke skape en ny hær av noe omfang.

Slik hang spørsmålet om fred med Tyskland og muligheten for et nytt forsvar sammen. Derfor ble det under hele okkupasjonstiden et politisk hovedspørsmål for Quisling og Prytz å overbevise Hitler om kravet «fred for Norge». Og Quisling trodde virkelig at dette var mulig å oppnå, først ved «statsakten» på Akershus 1. februar 1942, da han ble innsatt som ministerpresident og ved flere anledninger senere. Det Norge hadde å tilby var massemobilisering av vernepliktige for innsats på tysk side på østfronten, ikke bare spredte grupper av frivillige. Ja, han var så sikker på at dette var mulig, at han la alt til rette for med et håndgrep å kunne få det til. Han lot Arbeidstjenesten organisere et topp moderne, hullkortbasert innkallingssystem, designet med dette for øye, han lot Den norske Legions

stabsapparat utforme til forveksling lik den nylig oppløste Generalstab, han lot nøkkelfunksjonene til det gamle Forsvarsdepartementet fortsette gjennom Sivilforvaltningen for Hær og Marine, slik at yrkesoffiserene ble sikret lønn i påvente av at det plutselig igjen kunne bli bruk for dem igjen og han lot Hirde organisere etter den gamle hærens divisjonsordning.

NS-offiserene, og for såvidt andre aktive medlemmer av partiet, var dermed aldri i tvil om at det hersket krigstilstand med Tyskland. Kildene viser at dette var et problem som de ustanselig vendte tilbake til i utallige kontakter med representanter for okkupasjonsmakten, ja som Quisling plaget Hitler med i til sammen 8 møter mellom 16. august 1940 og krigsslutt. Det var hovedtema under hans besøk hos Hitler i «Wolfsschanze» i Rastenburg 21. januar 1944 og også under de siste møtene i dagene 20. til 28. januar 1945 i Berlin. Hvordan skulle man overbevise Hitler? Det kunne bare skje ved velvillighet overfor okkupasjonsmakten, ved samarbeid der det var viktig for Tyskland, ved å innordne seg tyske interesser, og ved å gjøre seg fortjent gjennom frontinnsats i øst, om det så bare var med frivillige.

Men lot dette seg forene med å bygge opp en ny nazistisk stat i Norge? Med nazifisering av arbeidsliv, kultur, skole, idrett og kirke? Gjennom å avskaffe fagforeninger og erstatte dem med korporasjoner under direktørenes ledelse? Med rikstinget? Kort sagt, lot det seg forene med det som egentlig var budskapet i programmet til NS siden starten? Nei, det viste seg at det slett ikke var mulig å komme i gang med slike prosjekter så lenge krigstilstanden fortsatte. For krigens behov bare vokste. Og det viste seg, at i forhold til de stadig større problemene på slagmarken, betydde NS' ønsker lite. Ja, verre enn det. Quislings forsøk på slike ting i Norge, som om krigens behov kunne ignoreres, ble sand i maskineriet for tyskerne. De ville ha ressurser til krigshusholdningen. Ikke politisk uro i Norge. NS-revolusjonen fikk vente.

Et nytt forsvar forutsatte altså fred med Tyskland. Og da det var umulig, var det bare en vei: man måtte gjøre seg fortjent til det. Slik ble «fortjent gjennom innsats» på mange måter et hovedmantra ikke bare for den militærfascistiske strømmingen i officerskorpset som sådan, men også et mål for den enkelte offisers stillingstagen og karriereutsikter, så lenge man hadde rimelige utsikter til at Tyskland ville vinne storkrigen. Offiserene hadde store tanker om hvordan dette nye forsvaret skulle bli. Det gamle var det ikke snakk om å gjenskape. Det var forlenget ødelagt av plutokratene. Det var forkastet under felttoget som krampetrekninger fra et døende system.

Mange av de mest sentrale NS-offiserene hadde, som vi skal se, slike tanker klart for seg allerede under starten på felttoget. Likevel kunne deres manglende innsats etter krigen bli karakterisert som feighet. Men hva er nå «feighet»? Slike moralske kvaliteter kan være vanskelig å definere. Var ikke det snarere en urettferdig avsporing? Hva med dem som senere også hadde meldt seg som frivillige til østfronten? Hva da med de som bare satt hjemme resten av krigen, eller i relativ trygghet i Storbritannia eller i USA? Var NS-offiserene i det hele tatt feigere enn andre? Karakteristikkene som «feighet», «ondskap» og «galskap» er lite egnet til historisk forklaring. Vi kommer trolig nærmere sakens kjerne ved å spørre om interesser og ønsker. Hvis vi for eksempel spør om de hadde et politisk motiv til å opptre annerledes, får vi ofte svar om at de ønsket å få slutt på det gamle «tøvet», som de sa, at de ønsket å følge sine politiske instinkter og sin fører i den grad det var mulig for dem. Og i så fall var det vel ikke personlig mot de manglet, men tilstrekkelig politisk ballast til å kunne forstå nazismen og den verdenskatastrofen den forårsaket?

Boken *Vi sloss for Norge* i 2007 reiste et enda mer grunnleggende spørsmål.¹⁰² Var det i det hele tatt noen forbindelse under «det militære felttoget mellom Quisling og de tyske okkupantene i april dagene»? Boken ga selv svaret: Ettertiden har vist at det «overhodet ikke eksisterte en slik forbindelse». Dette ble skrevet som en kommentar til rettens vurdering av gjøviknazisten Bjørn Østrings desertering under felttoget. Formuleringen søkte å formidle at Østring, tross sine ubetenksomheter, ikke hadde opptrådt som agent for tyskerne, hvilket ble forsterket ved å siterte retten på at han ikke hadde vært «ondsinnert». Østring var en hederlig nazist, en like god nordmann som de som sloss på den andre siden. Trolig formulerte boken her en oppfatning som deles av mange: De militære i NS gjorde like god innsats i felttoget som andre.

Denne oppfatningen har fått fornyet kraft de senere årene. Det er lett å forstå hvorfor. Mange gamle NS-medlemmer har i tiden etter sovjetsystemets sammenbrudd i 1989 søkt å forstå sine handlinger under krigen som «patriotiske». De har funnet bekræftelse for dette i stadig ny dokumentasjon av statsterroren i Stalin-tiden. I deres bilde hadde Stalin vært mye verre enn Hitler. Hitler var på mange måter bare et svar på Stalin. NS hadde vært de virkelige forsvarsvennene før krigen og advart gang på gang mot bolsjevikene. Det var det som hadde motivert dem. Det var dette som hadde vært deres virkelighetsforståelse. Holocaust hadde de ikke kjent til i det hele tatt. Sto ikke da NS i et mer forsonende lys?

Det er lett å peke på mangler i et slikt bilde, som at mange NS-

medlemmer meldte seg til Waffen-SS lenge før det ble krig på østfronten. De meldte seg mens tyske bomber falt over England og England var målet også for propagandaen i NS-pressen her hjemme.

Slike innvendinger viser hvor usikker og farget hukommelsen kan være. Det samme gjelder et så brennbart spørsmål som hvorvidt militære, som jo hadde sluttet seg til bevegelsen av fri overbevisning, uten de mange hensyn som påvirket tilslutningen etter 9. april, var lojale under felttoget eller ikke. Det kan ikke deduseres ut fra resonnementer, men må besvares gjennom konkrete undersøkelser av hva de enkelte foretok seg.

Hvem og hvor mange

For å kunne undersøke dette må man kartlegge hvilke befalingsmenn som var medlemmer av NS før 9. april 1940. Det eksisterer bare sikker kunnskap om hvem som var medlemmer blant de 648 mest sentrale av det totale befalskorpset. Det sentrale granskningsutvalg for militære befalingsmenn av 1945 beregnet korpset til 12 631. Er det mulig å ut fra granskningsmaterialet å finne ut hvem av de resterende omlag 12 000 som hadde vært medlemmer før 9. april?

Vi har få kilder som kan hjelpe oss med dette, fordi verken Forsvaret, politiet eller påtalemyndighetene kartla medlemskap før 9. april i forbindelse med landssvikoppgjøret. Bare medlemskap etter 9. april 1940 var juridisk interessant.

Noen tall kan likevel hjelpe oss. Det sentrale granskningsutvalg for militære befalingsmenn av 1945 ga i siste fase av sitt arbeid i 1947 en statistisk oversikt på hvor mange befal som var «passive» under felttoget, det vil si offiserer som unndro seg mobilisering. Den kan gi oss et utgangspunkt.¹⁰³ 88 offiserer ble forkastet på grunn av det som ble kalt «passiv holdning under mobiliseringen og krigen i 1940» og 196 ble godkjent på tross av merknader om det samme. Tilsammen utgjør dette 284. De fleste av disse var NS-offiserer, men ikke alle. I tillegg ble en rekke saker om svikt under felttoget skjøvet til side i alvorligere saker senere under krigen, vedrørende frontinnsats, deltakelse i statspoliti, militære formasjoner med mer. Dessuten gjelder disse 284 sakene kun saker der «passivitet» under felttoget *alene* var grunnen.

Antallet som ble forkastet på grunn av medlemskap i NS etter 9. april og som ble godkjent på tross av det samme, utgjorde til sammen 589. Disse omfatter imidlertid en rekke som også var passive under felttoget, men som ikke ble forkastet eller godkjent av denne grunnen alene. Det

virkelige tallet på passive under felttoget vil derfor måtte korrigeres oppover. Tallet må korrigeres nedover fordi det også fantes andre enn NS-medlemmer som var «passive» og fordi ikke alle disse var offiserer med krigs- eller befalsskole. Her fantes også sersjanter. For enkelthets skyld ser vi bort fra dette skillet og anslår tallet på passive NS-befalingsmenn til 400.

Hvis vi skal beregne andelen av «passive» NS-befalingsmenn i forhold til alle NS-befalingsmenn støter vi imidlertid på vanskene med å beregne hvem som var med i NS før 9. april. Det kunne finnes ved å undersøke NS-medlemsregister. Men der brukes ikke militære grader systematisk og medlemmer før 9. april er ikke kartotekført for seg. Å gå igjennom hele kartoteket på omlag 60 000 forskjellige navn for å skille dem ut, er ikke overkommelig.¹⁰⁴

En annen løsning kan være å ta utgangspunkt i de 648 høyeste offiserene pr. 9. april, der 74 ble identifisert.¹⁰⁵ Dette antallet er senere blitt oppjustert til 89.¹⁰⁶ Hvis vi legger til grunn at medlemsandelen var den samme for disse 648 og hele korpset på 12 631, vil det svare til omlag 1700 i alt. Men dette tallet er for stort.

Granskningen av befalet konkluderte med at bare 589 hadde vært NS-medlemmer. Andre kilder, for eksempel for ansatte i Arbeidstjenesten, oppgir at omlag 800 var NS-medlemmer i årene 1942–44, de fleste av dem befalingsmenn. NS Befalsgruppe, som omfattet omlag 1170 navn, omfatter også befalingsmenn som ikke ble gransket og gir trolig et bedre bilde. Men hvor mange av dem hadde vært medlem før 9. april er ikke godt å avgjøre. Hvis vi setter tallet til 800, så vil andelen passive NS-befalingsmenn i forhold til alle NS-befalingsmenn 400/800 svare til hver annen. Her er imidlertid mange usikkerhetsfaktorer i regnestykket.

Det er i og for seg ingen prinsipielle vanskeligheter med å finne hver enkelt NS-offiser i arkivet etter den militære granskningen 12 631 navn, hvis man først har funnet dem blant medlemsarkivets 60 000. Problemet er som vi har vært inne på, knyttet til omfanget av en slik undersøkelse. Erfaring med stikkprøver tilsier imidlertid at en slik undersøkelse trolig ville frambringe høyere antall NS-offiserer enn den som granskningen ga.

Dette illustrerer problemene med en statistisk framgangsmåte. En mer overkommelig framgangsmåte kan være å undersøke hvordan et utvalg av NS-offiserer opptrådte. Å velge noen kjente og representative offiserer, offiserer i partiledelsen pr. 9. april, NS-befal i en bestemt avdeling, personer litt lavere på rangstigen i ledersjiktet i frontkjemperavdelinger eller som fikk sentrale sivile verv. En slik selektiv undersøkelse av kjernegruppen

vil, selv om den ikke vil være statistisk representativ, gi oss en pekepinn på hvordan hovedstrømmen blant NS-offiserene opptrådte.

For at en slik undersøkelse av opptreden under felttoget skal gi mening, må den relateres til den situasjon den enkelte NS-offiseren var i. Hadde han mulighet til å velge fritt? Eller var han av ulike grunner tvunget til å følge regjeringen? Det første spørsmålet hvor NS-offiserenes lojalitet ble satt på dagsorden var for eksempel selve mobiliseringsbeslutningen. Quisling mente at den var ulovlig, fordi den var vedtatt av en ulovlig regjering som var utgått fra et ulovlig storting. For å få kunnskap om Quislings offisersvenner respekterte den må vi se hva de gjorde i perioden inntil regjeringens vedtak i Nybergsund 10. og 11. april gjorde at valgmulighetene lukket seg igjen. Som vi har vært inne på, viser kildene at hans budskap nådde fram. De ble registrert av militære sjefer over hele landet. Det er ikke vanskelig å vise at mange langt utenfor rekkene til NS kom i tvil om hvem som egentlig var regjering. Den gamle regjeringen hørte de ikke noe fra. Over hele landet ble det i denne kortvarige perioden gitt ordre om å innstille mobiliseringen og om ikke å skyte. Noen steder strakk de våpen. Til og med i Generalstaben kan vi spore denne usikkerheten, og selvste Kommanderende general var i villrede.

Denne perioden, da alt syntes å stå åpent, varte altså ikke lenge. Da nyheten om trefningen på Midtskogen natten mellom 9. og 10. april ble kjent, var situasjonen allerede i ferd med å endre seg. Frivillige strømmet til mobiliseringsstedene, de forlangte å få våpen og å få befal som ville sloss. Innen nok et døgn var gått hadde regjeringen gitt etter for presset om å ta kampen. Slik ble kortene delt ut på nytt. NS-offiserene måtte deretter forholde seg til krigshandlinger som allerede var i gang og kunne ikke lenger velge fritt. Det var vanskelig for de av dem som var partimedlemmer eller som sto partiet nær. Langt de fleste offiserene, også blant Quislings nærmeste, forsto selvfølgelig at hans proklamasjon var et statskupp. Noen så åpenbart pragmatisk på dette. Andre var rasende. De fleste, også blant partimedlemmene, følte vekten av offiserseden, som de hadde lært var hellig og ubrytelig. Offiserseden var avlagt til kongen. Men selv om han var statsoverhodet gjennom blod, hevet over politikk og lov og hadde krav på uinnskrenket lojalitet til sin person, så inneholdt også offiserseden klare forpliktelser om lydighet til Stortingets bestemmelser, til alle lover, ikke bare grunnloven, og til regjeringen.

Det var altså slett ikke slik, som det ofte blir hevdet, at offiserene bare sverget ed til kongen. Eden var rettet til kongen som representant for det politiske systemet, eksplisitt forklart med vedtak og handlinger fra Stor-

ting og regjering. Og slik hadde eden vært siden før 1905. Når kongen var i felt måtte de følge ham uansett. De måtte kunne anta at offiseren Quisling ville forstå. Det fantes selvfølgelig mange andre grunner til ikke å følge Quislings proklamasjoner og ordre, også for partimedlemmer, ikke minst personlige grunner, personlig sikkerhet og tilfeldigheter. Flere var for eksempel ambivalente til personen Quisling.

Annerledes ble det etter felttoget, da kongen forsvant som flyktning til utlendighet på ubestemt tid, og samtlige offiserer fikk ordre av kongens øverste militære underordnede i Norge, general Otto Ruge, om å avgi æresord om ikke mer å delta i krigen mot Tyskland. Det innebar på lang sikt en fabelaktig seier for NS og Quisling, som de kunne høste helt utilsiktet. Praktisk talt alle undertegnet. Noen så på æresordet som påtvunget og følte seg dermed ikke bundet av det. Men langt de fleste følte at æresordet var riktig og nødvendig. I og med at ordren om å undertegne kom fra øverstkommanderende, så fritok det dem fra deres offisersed og påbød lojalitet til de myndighetsorgan som okkupasjonsmakten bestemte etter gjeldende folkerett. Alt var i den skjønneste orden. Enhver kunne lene seg tilbake og fortsette med sitt.

Den praktiske virkeligheten under det åtte uker lange felttoget kom altså til å bety høyst forskjellige utfordringer for lojalitet og gjorde en og samme standard for opptreden umulig. NS-offiserene måtte gjøre høyst ulike valg og sto for første gang splittet seg i mellom. Det var ikke til å unngå at det satte varige spor. Fortiden under felttoget kom til å bli hentet fram senere under krigen, ikke minst av tyskerne.

Os som Norges Konge lydig og tro

Kjære Ola, Heil og Sæl og vel møtt igjen [...] Jeg tenker det felttoget vil staa som mønster paa hvorledes man ikke skal optræ [...]

SUNDLO TIL FIVE, JULI 1940¹⁰⁷

[...] ja – det var endog soldater og offiserer på Nygaardsvold-siden som rømte fra sin avdeling og drog til Oslo for å melde seg til tjeneste.

LØYTNANT THORVALD THROSEN, FEBRUAR 1943¹⁰⁸

Opprådte NS-offiserer lojalt under felttoget? Var de «os som Norges konge lydig og tro», som de hadde undertegnet på ved sin offisersutnev-nelse? Vi skal forsøke å besvare dette spørsmålet.

Først skal vi undersøke noen bestemte offiserer i sentrale stillinger i Forsvaret, deretter de offiserene som hadde formelle verv i NS' sentrale ledelse, så befalet i en bestemt militær avdeling, og til sist noen andre of-fiserer som var vel kjent i mediabildet.

Kildene som kan belyse dette er relativt gode. Etter at felttoget var slutt i 1940 ble det samlet inn et stort antall såkalte fektningsrapporter fra offiserene. Dette ble organisert av Institutt for Historisk Forskning, som var opprettet av Administrasjonsrådet og var en slags fortsettelse av Generalstabens krigshistoriske avdeling. Etter folkeretten var offiserene ikke forpliktet til å rapportere til et slikt organ som var underlagt myn-digheter som landet var i krig med. Likevel gjorde langt de fleste det, tro-lig fordi de mente at krigen var slutt. Så, høsten 1945, fikk de ordre om å

rapportere nok en gang, denne gang til Krigshistorisk institutt, som var det nye navnet på krigstidens institutt. Disse settene med fektningsrapporter inneholder verdifulle og nesten samtidige egenberetninger om felttoget i 1940. Sammen med materialet som ble samlet inn av Det centrale granskingsutvalget for militære befalingsmenn, Den militære undersøkelseskommisjonen av 1946 og materialet fra landssviksakene, setter disse kildene oss i stand til å rekonstruere de fleste offiserenes opptreden.¹⁰⁹

Jens Henrik Nordlie og Kåre Vagn Knudsen

Historien om hvordan Jens Henrik Nordlie og Vagn Knudsen fikk ordre om å melde seg for Quisling på Continental 9. april 1940 framkommer ikke i fektningsrapportene fra Institutt for Historisk Forskning, hvor Nordlie for øvrig kom til å bli ansatt etter felttoget, eller i annet materiale fra krigen. Den framkommer heller ikke i noe offisielt arbeid etter krigen, da Nordlie var avdelingsleder i Forsvarsstabens etterretningstjeneste og Vagn Knudsen hadde flyktet til Sør-Amerika. Historien framkommer i en brevveksling mellom kriminalpolitiet i Oslo, Forsvarets Overkommando og oberstløytnant Wrede Holm i august 1945, og er bevart i det strengt hemmeligholdte materialet etter Den militære undersøkelseskommisjonen av 1946, som først ble tilgjengelig i 1980. Det har dermed vært meget vanskelig for sivile forskere å danne seg noe bilde av hva som hadde foregått.

På Eidsvoll fikk altså Generalstabens telefon fra Oslo, første gang fra Quisling personlig. Ordren ble tatt i mot av en adjutant, men kom til avdelingssjef Wrede Holm. Den oppsiktsvekkende henvendelse kom ikke til generalstabssjefen, Hatledal. Han hadde blitt hentet av Ljungberg til Hamar. Forklaringen var at Kongen hadde forlangt at generalstabssjefen, Kommanderende general, admiralstabssjefen og Kommanderende admiral skulle innfinne seg i kongens følge. Dermed befant den 150-manns store Generalstabens, landets militære ledelse, uten sine to øverste sjefer i disse avgjørende timene. At kongen fikk lov til å opptre som om han var landets reelle øverstkommanderende, som en middelalderfyrste, har blitt forbigått i stillhet av hensyn til kongen. Dette var altså grunnen til at eldste avdelingssjef Wrede Holm var blitt midlertidig generalstabssjef, og fikk denne telefoniske ordren fra Quisling. Wrede Holm skrev at han refererte ordren for Vagn Knudsen og Nordlie. De spurte ham om de måtte adlyde. «Tvert i mot», hadde han svart.¹¹⁰

En tid etter ringte oberst Schnitler og lurte på om ikke ordren var

kommet fram. Wrede Holm bekreftet at den hadde det, men føyet til at «noe annet er å etterkomme den», hvorpå Schnitler spurte spisst om det var Quisling eller Nygaardsvold som var regjeringssjef. Wrede Holm svarte at det var Nygaardsvold. En stund senere kom det en tredje telefon til Eidsvoll. Denne gang var det i følge Wrede Holm uklart om det var Quisling, Schnitler eller en tredje person som ringte. Nå ble det truet: dersom de to ikke meldte seg straks ville det «bli gjort kort prosess eller noe lignende». Wrede Holm forklarte at han deretter orienterte Hatledal på telefon til Hamar. Men så ble det ikke tid til å tenke mer på det. Det ble nemlig meldt om tyske tropper.

Det var konvoien med kaptein Walthers busser og biler som var observert. De var på vei mot Hamar. Generalstabens måtte komme seg unna. I hui og hast ble det pakket inn i bussene for tredje gang denne dagen. Veien gikk til Elverum. For å komme unna den tyske styrken kjørte man sørøstover, krysset Glomma ved Skarnes og kom via Kongsvinger omsider til Elverum litt før 02-tiden om natten. Så langt Wrede Holms forklaring.

Nordlie ga en annen versjon. Han hevdet at han aldri var blitt meddelt noen ordre av Wrede Holm fra Quisling, eller at han hadde spurt om han skulle adlyde den.¹¹¹ Han hevdet at det var Vagn Knudsen som hadde snakket med Schnitler på telefonen og at det hadde skjedd på hotellet på Elverum, hvor de var innkvartert.¹¹² Ifølge ham var det Schnitler som hadde overbragt ordren fra Quisling om at de hadde å innfinne seg i Oslo innen midnatt, «hvis ikke ville de bli skutt». Nordlie forklarte at Vagn Knudsen hadde ledd av samtalen:

Vagn Knudsen spurte om jeg kjente Quisling personlig. Jeg svarte nei, og forsto det slik at han heller ikke gjorde det. Vi ble så sittende og snakke om hvor greit det nå var for Quisling når han skulle stoppe mobiliseringen at han fant alle opplysningene han trengte om mobiliseringen og nøytraltsvaktbataljonene i Generalstabens mobiliseringsavdeling hvor Vagn Knudsen og jeg var de to offiserene som hadde hatt det direkte arbeide med disse oversiktene.

Men i fortsettelsen bekreftet Nordlie at de faktisk hadde bedt om ordre om hvordan de skulle forholde seg. De hadde fått tak i Hatledal og spurt ham: «Vi skal naturligvis ikke reise?» Hatledal hadde ikke svart med en gang. Så, på gjentatt spørsmål, repliserte han bare at «Nei, dere skal naturligvis ikke reise», før han strenet videre til andre gjøremål. Det eneste Nordlie synes var interessant ved saken var at Quisling tydeligvis ikke visste hvordan han skulle avblåse mobiliseringen og trengte hjelp fra de to som hadde hatt dette som arbeidsoppgaver.

Det fantes imidlertid også noe annet av interesse, som han unngikk fokus på. Quisling måtte jo ha en grunn til å kunne gi ordre. For Vagn Knudsens del var det åpenbart da han kommenterte dette i 1945. Han hadde vært en av landets mest profilerte NS-offiserer fra begynnelsen i 1933. Han hadde stått under førerens kommando til siste slutt i 1945. Men for Nordlie?

Quisling må ha lagt til grunn at han var medlem fortsatt, siden han ga ordre til ham. I 1945 kunne Nordlie ha rimelig håp om at hans fortid som hirsdsjef i Oslo og hans NS-medlemskap før 9. april ikke ville bli kjent. NS' medlemskartotek var beslaglagt og befant seg på etterretningsstabens kontor, hvor Nordlie selv var avdelingssjef. Noe utmeldingsskriv som kunne bekrefte medlemskapet fantes ikke. Riktignok fantes noen skriv han hadde signert for NS' finansutvalg i 1938. Men trolig var det arkivet ødelagt. Her, i granskningen av disse telefonsamtalene etter krigen, satt han faktisk med noe som kunne bli den eneste offentlige bekreftelsen på hans medlemskap. Det er derfor ikke underlig at han benektet at det hadde vært noen samtale til ham på Eidsvoll landsgymnas. Hvordan det enn er med enkelhetene i disse oppringningene, så er det liten grunn til å tvile på at Wrede Holms forklaring er korrekt. Hatledal bekreftet det. Trolig var det en tredje eller en fjerde oppringning som hadde nådd dem på Elverum.

Her er imidlertid mer av interesse. Hvordan visste Quisling og Schnitler at de to var på Central Hotel på Elverum, hvor de oppholdt seg bare et par timer, før de fortsatte til Rena? Svaret på det har vi ennå ikke. Det finnes heller ingen forklaring på hvordan de kunne vite at Generalstaben tidligere på dagen hadde vært noen korte timer på Eidsvoll landsgymnas. En forklaring kan være at NS sto relativt sterkt på Elverum. Både regimentssjef Hans Hiorth og politimester Erik Håvie var medlemmer.¹⁴³ Her bodde også kaptein Oliver Møystad, som senere skulle ble en av de sentrale figurene i det nazistiske sikkerhetspolitiet. Noen kan ha gitt et tips om hotellet. Det er flere å velge mellom.

En som fulgte tett på var NS' fylkesfører, tannlegen Ørnulf Lundesgaard. Han hadde deltatt på NS' rådsmøte i Oslo 7. april, deretter vært hjemme hos kaptein Oliver Møystad, før han 9. april om formiddagen «av nyskjerrighet» reiste til Hamar.¹⁴⁴ Der ble han observert i «travel aktivitet» på Festiviteten, som et vitne opplyste senere.¹⁴⁵ Det var der Stortinget var samlet. Da statsrådene og stortingsmennene reiste videre til Elverum fulgte han etter dit. I Elverum farten han rundt og ble blant annet avvist på Terningmoen. På spørsmål om hva han gjorde der, hadde han svart at det var for å «finne ut av de militæres holdning til Quisling». På mor-

gensiden 10. april, etter trefningen på Midtskogen, oppnådde han til og med å agere noen timer som sjåfør for Ruge. Han spurte i den forbindelse om Ruge ikke kunne ta ham i sin tjeneste. Men det hadde ikke Ruge lyst til. Dagen etter, den 11. april, reiste Lundesgaard til Quisling i Oslo. Det er sannsynlig at så sentrale NS-folk som Lundesgaard og Møystad snakket med Quisling eller andre på partikontoret i Oslo på telefonen flere ganger i løpet av 9. og 10. april. De hadde alle muligheter til å fortelle hvor de militære var. Men ingen av dem innrømmet noe om dette under landssvikoppgjøret.

Det var mange andre telefonsamtaler mellom Oslo og Elverum i disse timene 9. og 10. april som kunne gi Quisling og tyskerne kunnskap om hvem som var hvor på Elverum. Den mest kjente, og for Quisling mest belastende, var med oberst Hans Hiorth, sjefen for IR 5. Quisling ringte til ham for å få arrestert regjeringen og å få kongen til å vende tilbake til Oslo. Det førte ikke fram.

Deretter ba Quisling oberst Johan L'orange om å forsøke å få kongen i tale, helst ved et personlig møte. Om han visste hvor han skulle før han reiste oppover er usikkert. Oberst L'orange var far til Hans Peter L'orange, som var organisasjonsleder i NS. Senior hadde vært sentral i Leidangen og generalinspektør for hærens infanteri, hadde St. Olavs orden, og var NS-medlem fra starten. Han hadde gått av for aldersgrensen i 1938. L'orange senior var lojal til Quisling og gjorde som han ba om. Men uvisst hvorfor, så fikk han ikke lov til å passere de tyske linjene.¹¹⁶ Dernest overtalte Quisling sjøkaptein Kjeld Stub Irgens, den karismatiske skipperen på «Stavangerfjord» som var omgangsvenn med kongen, om å gjøre et forsøk. Irgens var på det tidspunktet ikke NS-medlem. Irgens visste ikke ved avreisen fra Oslo hvor kongen og regjeringen var. Men han skaffet seg kunnskap om det underveis, og nådde dem ved Nybergsund 11. april. Han fikk overbrakt Quislings budskap, men uten resultat. Irgens hadde altså ikke vansker med å finne ut hvor kongen var, også i de timene da kongen forflyttet seg fra Elverum til Nybergsund.

Hans Hiorth og Christian Winsnes

Først skal vi se nærmere på Quislings telefonsamtale med Hiorth. Den nybakte statsministeren nådde regimentssjefen på hans kontor på Terningmoen om ettermiddagen 9. april. Ifølge Hiorths referat av samtalen, som han la fram i sin vitneforklaring under landssviksaken mot Quisling, fant samtalen sted mellom klokken 17 og 18. En nokså bisk Quisling

hadde forklart ham at han var personlig ansvarlig for å «arrestere marxist-regjeringen».¹¹⁷ Quisling bekreftet at en slik samtale hadde funnet sted, riktignok «på en annen måte». Han benektet imidlertid ikke direkte innholdet. I tillegg opplyste han at Hiorth hadde svart at han skulle utføre ordren og hadde spurt Quisling om han skulle fortsette mobiliseringen. Hiorth benektet å ha sagt dette. Hvem av dem var mest troverdige? Det finnes ingen samtidige vitner til samtalen som kan styrke Hiorths versjon av den. Men det finnes en bekreftelse fra juni 1945. Da ble telefonsamtalen beskrevet først i et brev fra gardekaptain Arne Hagtvedt og deretter av oberst Olaf Helset.¹¹⁸

Hiorth hadde bedt begge om å komme inn på hans kontor på Terningmoen umiddelbart etter Quislings oppringning. Deretter hadde han fortalt dem om oppringningen og at han hadde svart at han ikke aktet å følge ordren, men ville være tro mot konge og forfatning. Helset noterte at han selv hadde takket Hiorth for betroelsen og for at Hiorth ville holde sin offisersed, for «du må være klar over at du som gammelt medlem av NS og likeledes som en der har hatt lett for å komme med friske uttalelser, i dag står i en vanskelig stilling».

Under landssviksaken hevdet Quisling at hensikten med arrestordren hadde vært å forhindre at regjeringen flyktet til Sverige. Det gjorde ikke saken bedre. Samtalen med Hiorth ble svært belastende for ham. Hiorth derimot kom glatt gjennom vitneavhøret. Da han ble spurt om sine forbindelser med Quisling svarte han unnvikende at han bare hadde truffet ham den gang Quisling var forsvarsminister. Han ble ikke spurt om han hadde vært medlem av NS eller om han fortsatt var medlem 9. april.¹¹⁹ Det kom aldri for en dag at han fortsatt var lagfører i Elverum lag av NS, at han ikke bare abonnerte på *Fritt Folk*, men også betalte av egen lomme for et abonnement til offisersmessen og regimentskontoret på Terningmoen. Det var først etter felttoget at han hadde bedt postkontoret om å stoppe de to abonnementene.¹²⁰ Hiorths medlemskap hadde vært kjent blant kollegene. Om det var kjent i det politiske livet er mer usikkert, men etterforskerne visst det. Forklaringen på at han ikke ble spurt mer inngående om når han meldte seg ut, kan ha vært et ønske om å beskytte den gamle obersten.

Både Quisling og Hiorth mente nok at de snakket sant om telefonsamtalen. Quislings utgangspunkt var at han hadde rett til å gi ordre fordi Hiorth ikke bare var medlem, men en betrodd tillitsmann, som helt frivillig hadde underlagt seg NS' kommandostruktur. Dessuten er det sannsynlig at Hiorth hadde hatt en rolle i kupplanene vinteren 1940, uten at noe ble

nevnt om det, og også i den sammenheng hadde forpliktet seg til en spesiell troskap til føreren. Kuppplanene var de samme selv om iverksettelsen først kom 9. april. Den belastningen det innebar at kuppet kom i stand i en så vanskelig situasjon, tok Quisling på egen kappe. Men det fritok ingen nedover i kommandokjeden, som Hvoslef og Hiorth, for deres lojalitet til ham. Derfor var det tilstrekkelig for Quisling å avkreve Hiorth en muntlig kvittering på at ordren var mottatt, noe Hiorth trolig bekreftet.

Hiorth på sin side hadde små muligheter til å følge ordren. Han hadde løpt en meget stor personlig risiko hvis han hadde prøvd. For selv om han var sjef for IR 5 og var øverste militære sjef for avsnittet, var jo en rekke andre militære sjefer kommet til stedet eller var like i nærheten, som Hatledal og Laake og andre fra Generalstabten. De ville umiddelbart ha grepet inn. I tillegg var gardekompaniet under kaptein Hagtvedt ankommet og tilstrømmingen av frivillige til Terningmoen, som neppe var særlig vennligsinnede overfor NS-obersten, var påtakelig. Hiorth var smertelig klar over at han allerede var i et mistenkelig lys fra en rekke av sine kolleger. Hans ordre om ulike forsvarstiltak både mot sør og mot vest for Elverumsdistriktet tyder imidlertid heller ikke på at han tenkte på å følge Quisling. Selv om noen av disse tiltakene ikke var like gjennomtenkte, kunne han ikke ut fra sine disposisjoner anklages for illojalitet mot den lovlige regjeringen.

Hiorths videre skjebne viser at han ble beskyttet av Ruge, selv om det ikke skjedde kritikkløst. Han fikk sitte som avsnittssjef noen dager til. Etter tilbaketrekningen nordover fra Elverum hadde han ansvaret for å organisere en stilling ved Åsta, og demonstrerte manglende militære lederegenskaper under sammenbruddet der. Han var sta og bitter og samarbeidet ikke. Ruge erstattet ham i all stillhet med oberst Oscar Strugstad. Etter felttoget var Hiorth aktiv under arbeidet med å få i gang Arbeidstjenesten. Senere fikk han en ubetalt stilling ved statsarkivet i Hamar. Tyskerne lot ham i fred resten av krigen på grunn av høy alder. Hiorth etterlot seg ingen tilgjengelig kilder om disse dramatiske dagene i hans liv. Det finnes ingen utmelding av NS fra hans side i arkivene.

Quisling hadde imidlertid større lykke med å beordre andre offiserer, som kaptein Christian Winsnes i Garden. Det gjorde inntrykk og ble oppfattet som et gjennombrudd, at en hel militæravdeling stilte seg på Quislings side.¹²¹ Ordren førte til at gardistene sto vakt sammen med tyske soldater i Oslo i tiden mens Quisling var regjeringssjef. Etter krigen kunne Winsnes vise til at ordren hadde gått gjennom oberst Schnitler, via stabssjefen kaptein Ragnvald Heyerdahl Larsen og gardesjefen, oberst

Graff-Wang, og at kritikken i så fall også ville ramme alle disse. Trolig var dette grunnen til at han slapp straff for dette etter krigen.

Men resultatet av hans handlinger ble ille nok: Garden gikk vakt på Continental, ved Stortinget og utenfor Forsvarsdepartementet, de to siste stedene sammen med tyske vaktposter. Ytterligere en gardeoffiser skal ha sverget troskap til Quisling på Continental, men vi vet ikke hvem han var.¹²² Indirekte påvirket gardevaktholdet at også luftvernet i Oslo fortsatte under tysk kommando. Det påvirket også aktivitetene i Forsvarsdepartementet. Nesten ingen av offiserene i Garden, luftvernet eller departementet innrømmet imidlertid i ettertid at de hadde hatt kontakt med Quisling. Det er derfor vanskelig å bedømme hvilket utbytte han hadde av ordrene han ga til disse.

Det kan se ut som at Quisling, etter de to famøse radiotalene 9. april, først kom på lufta 11. april med en beroligende melding etter panikkdagen 10. april, som også inneholdt en skarp ordre om innstilling av mobiliseringen.¹²³ I dagene fram til 12. april ble flere meldinger fra ham med samme budskap lest opp i NRK.

Munthe og Renamøtet

Oberstløytnant Adolf Munthe kom i en vanskelig situasjon etter Quislings tilbakekalling av mobiliseringsordren. I motsetning til oberstløytnant Johan Beichmann, som var sjef for Laakes adjutantstab og hadde vært med i Nordiske Folkereisning i alle fall fram til partistiftelsen i 1933, var Munthe fortsatt svært aktiv i NS. Som avdelingssjef i Generalstabens hadde han ansvaret for mobiliseringsaker. Han var NS-ombudsmann i forsvarsspørsmål, og hadde medlemsnummer 1 i Kamporganisasjonen sammen med Quisling og Hvoslef. Hans lojalitet til Quisling hadde vært ubetinget. Som vi har vært inne på, saboterte han utsendelsen av mobiliseringsordrene om morgenen 9. april, men det er usikkert om det skjedde med forsett eller bare fordi han falt sammen. Fordi Quisling var i kontakt med hans underordnede Nordlie og Kåre Vagn Knudsen, er det sannsynlig at også han ble forsøkt kontaktet. Det eksisterer imidlertid lite fra hans hånd om dagene rundt 9. april, og ingenting om noe slikt.¹²⁴ Hvilken innstilling han hadde, kom først til uttrykk på Generalstabens møte med Terje Wold på Rena om ettermiddagen 10. april, hvor Generalstabens i realiteten anbefalte regjeringen å gi seg.

Quislings statskupp og Stortingets forhandlingsvedtak 9. april hadde skapt et momentum som ganske sikkert hadde ført til politisk sammen-

brudd hvis ikke det tyske kommandoraidet var blitt stoppet på Midt-skogen. Generalstaben, som hadde vært på reisefot via Slemdal, Eidsvoll, Elverum til Rena, hvor den ankom i grålysningen 10. april, hadde ennå ikke konstituert seg som Hærens Overkommando. Den hadde ikke fått noen ordre om å gjøre det fra regjeringen, eller noen orientering overhodet. Men enkelte offiserer hadde snappet opp informasjon om at det ble ført forhandlinger. Generalstaben ventet og hadde følgelig heller ikke gitt noen ordre.

Før stortingsvedtaket på Elverum om å oppta forhandlinger hadde lokale politi- og militærmyndigheter mange steder hengt opp plakater om alminnelig mobilisering. Etter Quislings tale ble mange tatt ned igjen og erstattet med oppslag om at mobiliseringen var opphørt og at mannskapene skulle dra hjem igjen. I Generalstaben antok man at Kohts mobiliseringsopplysning til NTB var kommet ut gjennom NRK ganske tilfeldig, og at han hadde misforstått det som faktisk var vedtatt og dermed ufrivillig hadde forårsaket mobiliseringskaoset.

Quisling, derimot, trodde at Kohts opplysning var korrekt. Det var logisk. For hvis det hadde vært stille mobilisering, skulle ingen oppslag ha kommet opp. Det kan se ut som at svært mange offiserer, lensmenn og politimyndigheter hadde hørt på Quislings tale klokken 19.32, eller fått referat av den. Nyheten gikk fra landsende til landsende. Hva foregikk inne i deres hoder? Valgte de den gamle eller den nye statsjefen? Det kan se ut som at svaret var mindre selvsagt enn vi i ettertid har trodd. Det var et kappløp om å definere virkeligheten, der ordrer fra den nye regjeringen og taushet fra den gamle stilte hver enkelt militære sjef på en vanskelig prøve.

Stortingsmøtene på Hamar og Elverum foregikk før man visste sikkert hva Quisling ønsket på. Spørsmålet var for eller mot det tilbudet som danskene hadde godtatt. Stemningen var preget av frykten for krig og ødeleggelser. Statsminister Nygaardsvold var i en tilstand av personlig og politisk sammenbrudd. Han var i fullt villrede og innstilt på å trekke seg. For å unngå å låse situasjonen hadde han på Hamar gitt ordre om at Hamar kringkaster skulle avbryte samsendingene med NRK i Oslo og ellers ha full radiotaushet. Ordren sto ved lag helt til midnatt 10. april.¹²⁵ I disse to dagene kom ingen kunngjøringer eller appeller om hva som var regjeringens politikk, utover en appell til tyskerne i Oslo om å innstille fiendtlighetene, slik at regjeringen kunne «områ seg», som det het i avisene.

Etter stortingsmøtet på Elverum om kvelden, sendte så NTB ut melding om at det var nedsatt en forhandlingsdelegasjon med alle fullmakter

som skulle reise til Oslo, sammen med utenriksministeren, for å forhandle med tyskerne om en løsning «etter de linjer som statsministeren hadde anbefalt». Dette sto også i avisene 10. april, både i besatte og ubesatte områder. Alle som hadde tilgang til aviser visste altså at det pågikk forhandlinger som trolig ville finne en ordning. I de samme avisene denne dagen kom også nyheten om Quislings maktovertakelse i Oslo. Men avisene var usikre på om tyskerne sto bak initiativet. I *Morgenbladet* sto det, ganske beskjedent, på side fire at «Quisling lager regjering på egen hånd», hvorpå talen ble referert helt uten kommentarer, mens kunngjøringene fra Bräuer og Wehrmacht sto på forsiden, uten henvisning til noen ny statsminister.

Generalstaben fikk melding om at mobiliseringsplakatene i Akershus og Østfold mange steder nå ble tatt ned igjen. Det var sjefen for IR 4, oberst Thor A. Dahl som hadde gitt ordre om det. Det vakte reaksjoner blant de som var i ferd med å reise til sine mobiliseringsplasser. Da hadde Dahl allerede beordret regimentets mobiliseringsplakater på Blindern og Bislet i Oslo tatt ned. Så kom Dahl i tvil. Han ringte til Wrede Holm og spurte hva han skulle gjøre. Wrede Holm var klar over at det egentlig var strid med regjeringens vedtak å henge opp plakater. Men når de nå engang hadde blitt hengt opp, så ville kanskje folk tro at Quislings ordre skulle følges hvis de ble tatt ned igjen. Derfor ga han ordre om at de som var tatt ned skulle henges opp igjen. Men dette skjedde ikke over alt. Skaden var skjedd. Over deler av Østlandet ble det i disse timene gitt ordre om ikke å skyte på fienden.

Generalstabens sjefspersonell hadde ikke fått noen orientering om situasjonen fra regjeringen etter stortingsmøtet på Elverum folkehøgskole om kvelden 9. april og den påfølgende trefningen på Midtskogen. De hadde kommet til Elverum omlag klokken 02 og tatt inn på Central Hotel. Derfra så de brannen på Midtskogen og hørte skytingen. Oppholdet varte bare omlag to timer. Ved 04-tiden reiste de videre til Rena, hvor de installerte seg først på Trudvang Hotel, mellom klokken 06 og 07. Noen timer senere flyttet de til Granlund Hotel, hvor de oppholdt seg til ettermiddagen 11. april.

De fleste regjeringsmedlemmene og kongefamilien hadde reist direkte videre fra Elverum til Nybergsund, med tanke på å fortsette inn i Sverige. Da Generalstaben ankom Rena i morgentimene 10. april hadde nyhetene om forhandlingene nådd enkelte av offiserene. Quislings maktovertakelse og den vellykkede innsatsen på Midtskogen kjente alle til. Resultatet fra Midtskogen hadde nok oppildnet noen, men for de fleste illustrerte det faktum at tyskerne så hurtig kunne nå så langt, bare at den militære si-

tuasjonen var håpløs. En overenskomst med tyskerne så ut til å innebære en overenskomst med Quisling. Det er vanskelig å skille mellom de som argumenterte for dette ut fra den militære situasjonen og de som gjorde det fordi de støttet Quisling, slik Munthe trolig gjorde.

Det dramatiske møtet mellom Generalstaben og justisminister Terje Wold på Granlund Hotell på Rena 10. april skulle gå ned i historien som det absolutte nullpunktet i forsvarshistorien. Ja, ikke siden 9. august 1814, da kong Kristian Fredriks generalstab gikk i oppløsning på Vegger ved Moss under liknende omstendigheter, hadde en større skandale rystet forsvarsledelsen.¹²⁶ Det var egentlig tre møter i staben denne dagen. Det finnes rapporter om hva som foregikk fra to av dem.

Først hadde Laake en orientering med avdelingssjefene om formiddagen. Vi vet lite om hva som ble sagt. Så kom møtet med justisminister Terje Wold, som hadde kommet til Rena sammen med stortingsrepresentant Neri Valen, ekspedisjonssjef Carl Platou og luftvernssjef Harald Meyer om natten. Dette andre møtet fant sted ved 17-tiden, altså omlag samtidig med at kongen, Koht og resten av forhandlingsdelegasjonen møtte Bräuer på Elverum folkehøgskole. Fra de militære deltok Laake, Laakes adjutant Beichmann, Hatledal, og avdelingssjefene Roscher Nielsen, Ole Berg, Wrede Holm og Adolf Munthe. Dette møtet ble avsluttet da Wold fikk telefon fra Trygve Lie om å komme til regjeringen i Nybergsund. Det tredje møtet var senere på kvelden, da de øvrige stabsoffiserene ble orientert om møtet med Wold. Ingen skrev noe referat der og da, men de fleste som hadde deltatt lagde sine notater i løpet av månedene etterpå.

Det var tilfeldig at møtet med Wold kom i stand. Det naturlige hadde selvfølgelig vært at forsvarsminister Ljungberg, som selv var oberst, hadde holdt kontakten med staben og holdt den løpende orientert. Men Ljungberg hadde reist direkte til Nybergsund. Det var også dit Wold hadde vært på vei da han, etter å overnattet på Rena, tilfeldigvis traff på Hatledal og forsto at Generalstaben var der. Wold, Ljungberg og Lie var nå de i regjeringen som ivret mest for at man skulle ta opp kampen.

Regjeringen som kollektiv hadde imidlertid ennå ingenting å si til de militære, og Ljungberg avventet, like lojalt som Laake, en politisk beslutning om kamp eller ikke.¹²⁷ Problemet var statsministeren. Han hadde gitt fullstendig opp. Alle tre hadde gått gjennom en forandring etter Midtskogen. Wold hadde, etter hans famøse beskjed til politimester Welhaven om å innrette seg på samarbeid i Oslo, innsett det katastrofale i situasjonen. Nå var han blitt energisk og pågående. På Elverum hadde han gitt Meyer ordre om å ringe lensmennene i distriktet for å påskynde mobiliseringen.

Det var en ren tilfældighet at han på vei til Nybergsund traff på Hatledal under frokosten og derfor forsto at Generalstaben var der. Men det var Hatledal, og ikke Wold, som ba ham om å orientere Laake og avdelings-sjefene.

Laake og avdelingssjefene befant seg i et vakuum. De ventet på innspill fra en regjering som de knapt nok visste hvor var. Ingen kunne mistenke den aldrende generalen for å ha noen sympati med angriperne. Laake var venstremann og ubestikkeligheten selv. Han hadde ni turbulente år bak seg som øverste militære sjef. I årene mens Quisling var forsvarsminister hadde han motarbeidet dennes omorganisering av Forsvaret for sine indrepolitiske formål, særlig gjaldt det kupprosjektet i 1932. Han hadde en god del av æren for at Samfundsvernet og Leidangen ble holdt mest mulig utenfor Forsvaret. Senere hadde han forsøkt å samle generalene lojal bak den nye AP-regjeringen og startet arbeidet med å avvikle den indre mobiliseringsordningen.

I april dagene, da Hatledal og andre i Generalstaben ønsket å mobilisere under inntrykket av den allierte landgangstrusselen, hadde Laake, mye mot sin egen mening, men lojal mot regjeringen, stått mot presset fra sin generalstabs sjef. Den tyske militære etterretningen Abwehr hadde ikke klart å finne ut hvilke utenrikspolitiske preferanser han hadde. I et notat hadde de registrert at han hadde tatt i mot både tyske og britiske invitasjoner, blant annet hadde han tatt i mot invitasjon til feiring av Hitlers 50-årsdag.¹²⁸ De hadde registrert at han politisk hørte til på Venstres venstrefløy og at hans forhold til Ljungberg ikke var spesielt godt. Hans forhold til Tyskland visste man ikke mer om enn at han i sin tid hadde levert en studie av et tysk artilleriregiment.

Laake hadde vært hjemme på sin gård på Strømmen om natten 9. april og hadde reist av gårde i hui og hast da han ble varslet av adjutanten, Leif C. Rolstad. Uniformen lå igjen i generalstabsbygningen, så han måtte reise i sivil. Han hadde ennå ikke rukket fram til Generalstaben på Eidsvoll da han, sammen med Hatledal fikk ordre av kongen om å slutte seg til hans følge på Hamar, hvilket førte til at staben ikke fikk informasjonen ovenfra og at den ble uten ledelse. Slik uforstand var nok til å gjøre den gamle generalen rasende. Men han holdt masken. På Hamar og Elverum hadde Laake forsøkt å holde følge med kongen og regjeringen, mens Hatledal satt ved telefonen for å få opp sperreiltak på Mjøsas østside mot det tyske kommandoraidet.

Laake hadde ikke fått noen ordre fra regjeringen etter at Stortinget hadde bestemt seg for forhandlinger. Han ble heller ikke spurt om råd. Han registrerte nok at det pågikk en indre strid om hvilken vei man skulle

velge, men deltok ikke, som Ruge, i forsøkene på å peke ut en alternativ linje for de oppgitte statsrådene. I stedet avventet han utfallet, slik han mente var korrekt. Han hadde heller ikke spilt noen personlig rolle under etableringen av det improviserte forsvaret på Midtskogen. Det hadde han overlatt til Hatledal og 2. divisjons folk. Selv hadde han holdt seg til kongen, som kongen hadde bedt om. Etter mange års kamp mot politikernes uforstand hadde Laake kommet til veis ende. Det var nesten noe symbolsk ved hans sivile påkledning. Hans sinne svingte til resignasjon over denne regjeringen som kollapset totalt foran øynene på ham. Han var 65 år 9. april, men hadde aldersgrense til 67 etter den gamle ordning.¹²⁹ Det var en bitter og oppgitt Laake som møtte en kampinnstilt, lite selvkritisk og tilsynelatende uforstående Wold på Granlund Hotel 10. april.

Laake orienterte først om vanskelighetene og anbefalte at regjeringen måtte finne en forhandlingsløsning, i det minste i påvente av engelsk hjelp. Hvis hjelpen ikke kom innen to døgn var situasjonen håpløs, sa han. Hatledal og avdelingssjefene støttet Laake. Senere ble det strid om hva han hadde sagt. Wold, Meyer og Valen mente at han hadde gått lenger, Meyer understreket dette så sterkt at han rett ut skrev at «jeg er ikke i tvil om at Kommanderende general Laake og hans stab overfor statsråd Wold forlangte fiendtlighetene endelig innstillet, hvis man ikke fikk hjelpen innen den av KG nevnte frist».¹³⁰

Deretter tok Wold ordet og provoserte de militære sterkt ved å etterlyse Generalstabens dagsbefaling til avdelingene og spørre om hvorfor 1. mobiliseringsdag først var «i morgen» når det hadde vært «krig» siden «i går».¹³¹ Laake og Hatledal repliserte at Generalstabens ikke hadde noen ordre å gi fordi den ikke visste om det var krig eller ikke. Den var ikke orientert om resultatet av forhandlingene. Wrede Holm viste til telefonsamtalen med stabssjefen i 4. divisjon, Pran, som hadde etterlyst svar fra regjeringen på Quislings utsagn over radio om at den hadde gått av.¹³² Wrede Holm tillot seg en ironisk bemerkning om at mobiliseringen kunne vært ordnet på en annen måte hvis regjeringen hadde besluttet det. Wold spurte indignert om hvordan man kunne være i tvil om hvem som var den lovlige regjering.

Verken kongen eller regjeringen kunne godta Quisling som statsminister, opplyste han. Ellers kunne man kanskje ha gått med på de tyske krav.¹³³ Wrede Holm spurte «om personvalget hadde så stor betydning når det bare stod på det». Beichmann noterte at «man» selvsagt ikke ønsket å blande seg inn i politiske spørsmål, «og at vi ikke ville uttale oss om regjeringsspørsmålet».¹³⁴

Det tredje møtet var om kvelden, etter at Wold hadde reist. Da ble de øvrige offiserene i staben orientert om møtet med Wold. Stemningen var opprørt. «Møtet på Rena hører til mine tristeste minner fra krigen», skrev Roscher Nielsen.¹³⁵ «Stemningen var meget pessimistisk», skrev Wrede Holm. «Det var eit frykteleg trist møte», skrev Valen.

Hvor sto Munthe oppe i dette bildet? I 1947 opplyste han til Stortingets undersøkelseskommissjon at han samme kveld hadde gjort notater fra møtet i samråd med Roscher Nielsen, som han delte rom med. Notatene hadde han senere brukt til en beretning som han sendte inn til undersøkelseskommissjonen.¹³⁶ Bare en side av denne beretningen er gjenfunnet.¹³⁷ Der opplyser han ikke noe om hva han selv sa på møtet. Heller ingen andre opplyste noe om hva han hadde sagt. Så trolig har han holdt en lav profil og bare markert enighet med de øvrige. Men han var ærlig nok til å innrømme at han og de øvrige hadde ment at «[...] Den militære stilling i øieblikket tilsier derfor at forhandlingsveien inntil videre holdes åpen», som han konkluderte. Det hadde alle ment. Ingen benektet det. Og det på tross av at de var inngående orientert av Wold om at tyskernes betingelse for videre forhandlinger var å godta Quisling, og at dette var uantakelig for regjeringen og kongen. Flere av de militæres innlegg, kanskje alle, markerte seg i realiteten mot den steile avvisningen av Quisling. Wold hadde heller ikke sagt at forhandlingene var definitivt slutt. Regjeringen hadde ennå ikke stadfestet bruddet.

Særlig de yngre offiserene i staben hadde presset Laake, noterte Beichmann.¹³⁸ De var rasende på regjeringen og irriterte over Laakes tafatthet. Ingen formulerte det mer treffende enn kaptein Leif C. Rolstad, som ikke var tilstede under møtet med Wold, men som ble orientert senere på kvelden: «Stemning i genst. for å gi seg», noterte han i sin dagbok. Senere, etter kapitulasjonen 7. juni, føyde han til en setning med blyant: «[...] av hensyn til å spare landet».¹³⁹ Det gjorde det litt penere.

Rolstad var egentlig i Forsvarsdepartementet. Han hadde tjenestegjort som stabsadjutant for Laake og Hatledal fra 8. april. Jens Henrik Nordlie var også blant disse unge offiserene. Han skrev i 1947: «Jeg kom inn [...] umiddelbart etterpå. Hallen i huset hvor Generalstabens arbeid var da full av folk og stemningen var meget oppbragt». Særlig en setning hadde brent seg fast i ham. Det var Hatledal, som helt på slutten av sin redegjørelse hadde sagt: «Militært sett begynner vi nå der hvor en ellers står etter et avgjørende nederlag.»¹⁴⁰ Rolstad var som Nordlie selvfølgelig klar over Munthes dilemma. Han hadde også vært medlem av NS noen år tidligere. Blant de omlag 150 indignerte offiserene som virret rundt på Rena denne kvelden, var en rekke av hans tidligere partikamerater.¹⁴¹

Rolstads politiske bakgrunn gjør hans dagboknedtegnelser spesielt interessante. Den 8. april hadde han skrevet at han hadde fått ordre av Hatledal om å ringe «og berolige» alle distriktskommandoene, hvilket han hadde gjort «meget mot min vilje». Etter at Hatledal hadde beordret mørklegging av Oslo og luftvarsling ved midnatt, hadde en rekke offiserer, blant dem major Henrik Bjerkelund fra departementet, ringt og spurt «hva dette var for noe tull». Og Laake, som hadde reist hjem til sin gård på Strømmen, hadde først skjønt at det var alvor da Rolstad hadde holdt telefonrøret ut av vinduet så han kunne høre selv luftvernsirenene, skytingen og det som foregikk i luften over Oslo. Men ennå etter at mobiliseringsvedtaket var gjort, hadde ikke Laake tatt situasjonen på alvor. Rolstad oppga sine adjutantkolleger, løytnantene Anthon B. Nilsen og Nils Anton Riise-Hansen, som vitner. Det ligger en ekstra troverdighet i det når det gjelder Riise-Hansen. For han hadde også vært med i NS.

Da Wold satte seg i bilen ved Granlund Hotel sammen med Roscher Nielsen for å kjøre til regjeringen i Nybergsund, etterlot han seg en generalstab i oppløsningstilstand. Avreisen skjedde brått, uten at man egentlig hadde konkludert eller forsto hvorfor Wold plutselig fikk det så travelt. Wold hadde nemlig blitt kalt til telefonen og snakket med Lie. Lie hadde fortalt at regjeringen nå var stemt for å flykte over til Sverige. Det var altså ikke bare Generalstaben som var i ferd med å gi opp. Regjeringen var i en liknende tilstand. De hadde regnet med at de med fullmakten de hadde fått til å forhandle, skulle vært i stand til å finne en ordning som var mulig å godta, som i Danmark. Nå, etter møtet med Bräuer på Elverum, som hadde pågått samtidig som Wold var hos Generalstaben, var de spilt ut over sidelinjen. Bräuers krav om Quisling gjorde ethvert kompromiss umulig. Dessuten hadde angrepet ved Midtskogen demonstrert at forhandlingene bare var skuebrød. Og så, må Wold ha resonnerert, anbefaler Generalstaben å fortsette forhandlingene, som om den kan lukke øynene for disse kjensgjerningene.

Epilogen kom i statsråd i Nybergsund senere samme kveld, ennå før Wold hadde rullet fram. Da ble Bräuers nye krav formelt avslått i et dramatisk og tårevått møte og meddelt Bräuer, som ventet på endelig telefonbeskjed på jernbanestasjonen på Eidsvoll. Det syntes som det ikke fantes noen annen utvei enn å forlate landet. Det paradoksale var at den totale oppgittheten som hersket på dette møtet, skulle bli innledningen til omslaget. Under bilturen hadde Wold åpenbart tenkt igjennom situasjonen nok en gang og bestemt seg for ikke å gi opp.

Vel framme orienterte han om samtalene på Rena og de anklagene mot

regjeringen som hadde framkommet der. Han la ikke skjul på noen ting, og indignasjonen han følte over svikten fra de militære smittet over. Et nytt regjeringsmøte ble berammet til om morgenen 11. april og Laake ble innkalt fra Rena. Møtet ble satt da han ankom omlag ved 07-tiden. I det ble han tvunget til å søke avskjed som Kommanderende general. Samtidig ble Ruge utnevnt til generalmajor og ny Kommanderende general. Men typisk nok bestemte man da, i en på alle måter desperat situasjon, å lyve om grunnen til Laakes avgang. Man bestemte å grunngi det med at han hadde gått for aldersgrensen. Ruge, som fortsatt var i Elevrum, ble varslet telefonisk om å reise til Rena og overta.

Utpå dagen kom Ruge til Rena. Han samlet offiserene og informerte om at regjeringen og kongen hadde svart nei på de tyske krav og at det var krig med Tyskland. Det var typisk for situasjonen at det altså er til Ruge vi må søke for å finne en klar uttalelse om at det var inntrådt krigstilstand i landet.

Først da, og av Ruge, ble det gitt ordre til Generalstaben om å omdanne seg til Hærens Overkommando, slik det skulle skje etter gjeldende mobiliseringsreglement. Men den reelle omdanningen kunne først skje etter nok en flytting. Ruge forsto med en gang at Østerdalen var for periferert som oppholdssted for den militære ledelsen, som skulle forsøke å lede spredte soldatflokker til kamp så langt unna som på Sør-Vestlandet. Derfor beordret han om kvelden flytting til Øyer, like nord for Lillehammer i Gudbrandsdalen. Det ble igjen en komplisert flytting, med nedpakking av arkivsaker, bilkjøring langs oppløste veier ned til Elverum, forbi Terningmoen og Midtskogen, via Hamar forbi Lillehammer til Øyer, hvor de fleste av dem kom fram kort etter 23-tiden 11. april. Der kunne de, for fjerde gang siden flukten fra Akershus festning, pakke opp igjen. Men nå var det for første gang for å rigge opp en krigsledelse. Ruge samlet en del betrodde offiserer i en engere stab på Neremo Turisthotell, mens de øvrige offiserene ble innkvartert rundt omkring i bygden.

Her ble Munthe, sammen med en rekke andre i staben, penset over til mer perifere oppgaver. De ble erstattet av yngre og mer pågående offiserer, som Ruge brukte dels til rene stabsoppgaver, dels sendte ut som sine «reisende offiserer» til militære avdelinger rundt i Sør-Norge for å stive opp moralen og hindre at de stedlige sjefene der ga seg. Der han kunne, forsøkte Ruge også å erstatte slike. Hiorth var blant dem. Hatledal ble nå sykemeldt. Han fikk ikke lenger sove, skrev Ruge. Han var fullstendig utbrent.

Hvordan Munthe skikket seg videre under felttoget vet vi lite om. Etter kapitulasjonen i nord 10. juni kom han tilbake til Oslo 2. juli. Først 20.

august bestemte han seg for å melde seg ut av NS.¹⁴² Det forhindret ikke at han fra 15. oktober fikk en prominent stilling som brigadefører i AT. Etter fire måneder i denne stillingen, kom han seg over i A/S Hafslund. Som NS-avhopper kom han i den gruppen offiserer som Terboven bestemte seg for å arrestere i august 1943. Resten av krigen tilbrakte han sammen med dem i såkalt æresfullt krigsfangenskap i Tyskland. Etter krigen var det krefter i gang for å få reist landssviksak mot ham. Saken ble imidlertid henlagt etter inngripen fra Forsvarsdepartementet. Hans sentrale rolle i NS, sene utmelding, hans stilling i AT og passivitet ellers, forfulgte ham, i alle fall på den måten at han ble avvist som militærattaché i London i 1945 på grunn av britisk motvilje. Men han avanserte likevel til oberst og militærattaché i NATO i 1954. Det gjaldt ham som flere NS-offiserer da krigen kom på avstand, at der det fantes tvil om deres oppførsel, ble den stort sett godskrevet dem. Munthe og Hiorth var blant de mest prominente som byttet side. Men, som vi har vist, ingen av dem hadde stått fritt til å velge hvordan de skulle opptre etter at de hadde fått vite hva som var Quislings linje.

Hvoslef

Etter å ha bidratt til Generalstabens oppgittethet på Rena 10. april, ser det altså ut til at Munthe hadde kommet seg gjennom felttoget uten anmerkninger. Han hadde ikke fortalt noen om han fortsatt var medlem av NS eller om han betraktet seg som utmeldt. Som vi har sett så hadde han ikke foretatt seg noe med saken før flere uker etter tilbakekomsten fra Tromsø. Han trengte en tenkepause. Hvordan håndterte de andre to som hørte til det indre militære adelskapet i NS, Hvoslef og Prytz, situasjonen?

Hvoslef hadde, trolig uten ønske fra Quisling, engasjert seg i frivilligbevegelsen for Finland. Den 9. april befant han seg i Torneå, hvor han hadde ankommet 30. mars fra Oslo. Oppdraget var som utsendt representant for Finlands-komiteens leder, general Ivar Aavatsmark, og med permisjon fra sin stilling som plasskommandant på Gardermoen, å demobilisere de 725 norske frivillige og organisere deres hjemreise. Hans rapporter hjem er nøkterne og fulle av informasjon. Men talen han holdt ved oppstillingen av de frivillige i kasernegården i Torneå 9. april refererte han ikke i sine brev hjem. Det gjorde derimot frivillig nr. 5161 Maximo Manus:

Så kom det tassende en gammel norsk offiser, major Hvoslef. Vi skammet oss over ham, og tenkte med gru på hva de svenske og finske offiserene måtte tenke om vår offiserstand. Han mimret i vei med en fantastisk dårlig tale og takket

oss og var stolt over vår kolossale innsats (når jeg leser norske aviser fra den tiden vi lå ved fronten kunne jeg forstå at han var imponert). Vi fikk tre av og kastet oss over ham med spørsmål om det virkelig var sant dette med tyskerne. Han svarte at han ikke hadde greie på noe mer enn det vi allerede hadde hørt. Han fortalte at han syntes det ikke var noe annet å vente at tyskerne angrep Norge når engelskmennene hadde minclagt kysten. Vi ble temmelig paff over hans innstilling. Han sa også at vi kunne ikke vente at folk skulle forsvare seg når Forsvaret hadde vært motarbeidet i alle år av Arbeiderpartiet. På vårt spørsmål om hva vi skulle gjøre, svarte han at det bare var å reise til Oslo. Tyskerne kom ikke til å gjøre oss noe. Tvert imot, som militære hadde de respekt for oss som hadde sloss for våre idealer.¹⁴³

«Vi var fullstendig hjelpeløse og følte oss latt i stikken», fortsatte Manus: «Jeg skal aldri glemme da vi stod i Torneå og følte oss fortapte og glemt av fedrelandet, mens en norsk offiser våget å snakke til oss slik han gjorde.» På toget hjem leste de så i en svensk lokalavis at Hvoslef var utnevnt til ny forsvarsminister: «Guttene ble straks helt sinnsyke av forbannelse, og det holdt på å bli virkelige tumulter på toget, da alle ville være med på å hive ham under hjulene.» Så bestemte de seg for i stedet å avlevere ham til legasjonen i Stockholm, hvilket de også gjorde: «Vi leverte det nye Norges forsvarsminister til den norske legasjon, med et enfoldig forslag om å skyte ham i legasjonen som jo var norsk grunn.

Legasjonen var øyensynlig ikke enig, for det neste vi hørte om ham var at han satt som kommandant ett eller annet sted ved Elverum. Han var blitt sendt over med fly.» Det voldsomme raseriet hadde selvfølgelig ikke kommet hvis Hvoslef hadde tatt avstand fra Quisling. Men etterhvert må han ha forstått at han var ille ute. I de militære rapportene kan vi bare lese at han ankom legasjonen, som hjalp ham med å komme hjem.

Hvoslef hevdet selv at han først 11. april fikk vite at han var utnevnt til forsvarsminister gjennom svenske aviser. Quisling derimot, hevdet at han hadde varslet Hvoslef telegrafisk, og at denne hadde akseptert og svart at han skulle returnere så snart som mulig.¹⁴⁴ Hvoslef opplyste imidlertid at han telegraferte til NRK fra Krylbo at det var utelukket av ham å akseptere utnevnelsen fordi Tyskland var i krig med Norge.¹⁴⁵ Og det Manus beskrev som «avlevering» til legasjonen, presenterte Hvoslef selv to år senere som at han «meldte seg til innsats» for legasjonen i Stockholm.

Det var stortingspresident Carl J. Hambro som håndterte saken i legasjonen. Han var nettopp kommet fra Norge med vide fullmakter som regjeringens representant. Hambro skrev om møtet med Hvoslef allerede i 1941.¹⁴⁶ I 1945 ga han noen ytterligere opplysninger om hva som hadde foregått.¹⁴⁷ Han bekreftet det Manus skrev, at Hvoslef ble avlevert til

legasjonen, praktisk talt som fange. Det hadde vært ganske dramatisk. Hambro hadde først bedt minister Wollebæk om å holde seg vekk fra legasjonen denne dagen, for ikke å bli implisert «for om vi skulde bli nødt til å gå litt hårdt tilverks». Dernest hadde Hvoslef blitt kryssforhørt med en offiser på hver side av seg. Til sitt forsvar hadde han lagt fram en kopi av telegrammet han hevdet han hadde sendt til Quisling «et par timer tidligere». Så hadde han fått ultimatum om han ville la seg frakte over grensen til Norge for å forklare seg for sine overordnede, bli stillet for krigsrett eller bli sendt ut for å kjempe. Dette hadde han bekreftet at han ville. «Vi hadde ikke noen dyp tillid til ham og likte ikke å slippe ham av syne», fortsatte Hambro. «For sikkerhets skyld bad vi overløge Bang om å holde opsyn med ham. Intet hendte; han blev ført til grensen og over den.»

Det er korrekt som Manus skrev at Hvoslef ble sendt med fly. Men det var en retur under en slags frivillig tvang. Fra Drevsjø kom han til oberst Hiorths hovedkvarter på Torgerstuen ved Øksna, noen kilometer nord for Elverum. Det var neppe tilfeldig at han dro til Hiorth. Han var nå den mest høytstående NS-offiseren som fortsatt hadde kommando. Hos Hiorth møtte Hvoslef en rekke offiserer fra IR 5 og 2. divisjon som var uten kommando, deriblant en av hans kolleger fra Samfundsvernet, major Lars Dannevig, som også kom fra Sverige. Dannevig hadde krysset grensen ved Trysil iført svensk offisersuniform. Han var ikke med i NS, men ble regnet som å stå bevegelsen nær. Trolig fikk Hvoslef og Dannevig vite om Rena-møtet og om Laakes avgang av Hiorth, og at Ruge, den mannen som hadde vært skyteskive for så mye av deres agitasjon, nå var blitt deres nye sjef og bestemte deres videre skjebne. Mest sannsynlig diskuterte de den ugrie situasjonen nøye. Hiorth må ha redegjort for det som hadde foregått mellom ham og Quisling. Hva skulle de nå gjøre?

Mens de var hos Hiorth kom en av Ruges reisende offiserer som de begge kjente godt fra bevegelsen i tiden rundt 1933, oberstløytnant Johan Beichmann, til Hiorths kvarter. Beichmann var nok orientert om at Hvoslef var tvangstransport fra Stockholm. Trolig hadde han som oppdrag å få ham til overkommandoen eller å arrestere ham. Men verken Hvoslef eller Dannevig skapte problemer.¹⁴⁸ Begge sa seg villige til å dra til Øyer hvor HOK oppholdt seg. Vel framme fikk de møte Ruge. Hva som ble sagt vet vi ikke. Hambro, som er den eneste kilden vi har, skrev bare at Hvoslef gjorde rede for seg og fikk lov til å kjempe. Men Ruge ga ingen viktige oppdrag til noen av dem.

Jonas Lie

I sine publiserte krigsmemoarer fra felttoget spanderte Ruge et kort kapittel på Hvoslef, Dannevig og Jonas Lie.¹⁴⁹ Lie kom nemlig også fra Sverige, men først litt senere, 20. april. Og det var nettopp Hvoslef som hadde tatt i mot ham på Drevsjø.¹⁵⁰ Ruge hadde satt Hvoslef til å arbeide med forsyninger i Røros-traktene, Lie med trafikk i Gudbrandsdalen og Dannevig som kommandant i Ottadalen, med oppgave om å styre en krigsfangeleir i Lom.¹⁵¹

Ved krigsutbruddet hadde Jonas Lie vært i Kirkenes, under general Fleischers kommando. Han var vernepliktig kaptein og hadde den meget viktige stillingen som krigspolitisjef.¹⁵² Verken Fleischer eller Faye foretok seg noe med ham på grunn av hans NS-medlemskap. Men da nyheten kom om at han var utnevnt av Quisling til justisminister reagerte general Fleischer. Den 10. april kl. 22.30 fikk Faye ordre om å forelegge Lie et dementi «om at han var medlem av opprørsregjeringen». Fleischer hadde selv utformet det, og gitt beskjed om at hvis Lie ikke undertegnet skulle han straks arresteres.¹⁵³ Etter ti minutters betenkning svarte Lie at han ikke bare ville undertegne, men også skjerpe formuleringene noe. Han sørget selv for at dementiet ble sendt ut som telegram fra *Tidningarnas Telegrambyrå* i Sverige.¹⁵⁴

Ifølge en av Jonas Lies biografier, Bernt Roughtvedt, ønsket Lie umiddelbart å bevise at han var god nordmann.¹⁵⁵ Derfor foreslo han for Faye at han skulle frakte ammunisjon fra Kirkenes til major Sigurd Omdals lille styrke av flyktninger fra oberst Sundlos kapitulasjon i Narvik. Styrken sto trengt opp mot riksgrensen ved Bjørnfell, nesten uten våpen og utrustning. Å gjennomføre noe slikt måtte bevise for alle hvilken side han sto på. En annen av Lies biografier, politiveteranen Sverre Rødder, gir en litt mindre flatterende versjon. Han skriver at Lie rett og slett søkte permisjon for å slutte seg til sin avdeling sørpå, for å vaske skampletten av, og at han i den forbindelse kom med tilbud til Faye om å ta med noe ammunisjon til Omdal.¹⁵⁶

Det er et spørsmål om ikke begge forfatterne her er blitt offer for Lies egen versjon. Mye tyder på at dette forslaget ikke kom fra Lie selv. Det er mer sannsynlig at det var den handlekraftige Fleischer eller hans minst like handlekraftige stabssjef, Lindbäck-Larsen, som sto bak. Det ville ha vært i tråd med kravet om dementi å avkreve Lie et slikt lojalitetsbevis. Lie var etter Quislings utnevning forvandlet fra å være Øst-Finnmarks forsvarsavsnitts kommunistekspert til bli en belastning og en urokråke.

Fleischer må ha sett det som nødvendig å få ham til å forsvinne ut av syne til Sverige, hvor han nødvendigvis måtte bli en god stund, kanskje for resten av de pågående kampene. Det var en lang og omstendelig vei fra Kirkenes til Kiruna. Ja, prosjektet var i seg selv meget usikkert, fordi det høyst sannsynlig ville bli stoppet av svensk overvåkingspoliti. Ikke uventet, finnes ingen vurderinger av realismen i prosjektet i noe arkiv fra 6. divisjon. I norske arkiver finnes i det hele tatt ikke spor av saken. Det eneste vi har, er en anmodning som Faye 12. april skrev uadressert «til svenske myndigheter» der han ba om at forsendelsen måtte få passere svensk territorium. Det dreide seg om seks kasser mitraljøseammunisjon, står det.

Lie hadde neppe noe valg. Trolig var han komfortabel med en slik løsning på de problemene som Quisling hadde brakt ham opp i. Samme dag la han og hans to politibetjenter, Albert Storvand og Hilmar Bylterud, ut på den lange reisen, først inn i Finland og derfra sørvestover mot Sverige. Med seg hadde de ammunisjonen som reisegods i ammunisjonskasser. Det må ha vært lett gjenkjennelig for enhver politimann.

De kom seg etter vidervedigheter over den finsksvenske grensen, men var tidlig under observasjon av svensk politi. Det endte som det måtte. I Kiruna fikk landfiskalen ordre fra landsfogden i Luleå om å foreta pågripelsen.¹⁵⁷ Ammunisjonen ble beslaglagt på riksgrensen ved Bjørnfjell.¹⁵⁸ Men Lie og hans to betjenter ble ikke internert.

Istedenfor å vende tilbake til sine militære foresatte i Kirkenes, reiste Lie og hans følge til den norske legasjonen i Stockholm, hvor han, som Hvoslef noen dager tidligere, hadde møte med stortingspresident Carl J. Hambro. Men i motsetning til Hvoslef var det «helt uoppfordret», skrev Hambro i 1945.¹⁵⁹ Som i tilfellet med Hvoslef, så kommenterte Hambro møtet med Lie litt annerledes i 1941. Da skrev han at Lie først fortalte at han «hade haft tjänstgöring i allra nordligaste Norge, där han hållit ett skarpt öga på kommunister och ryska agenter». Så sa han at «överbefälhavaren i Finnemarken» hadde sendt ham på oppdraget med ammunisjonskassene. I 1945 rettet Hambro «överbefälhavaren» til «kommandanten». Da skrev han også at Lie var «i slett humör, hard og usympatisk som alltid». Lies forklaring på ministerutnevnelser beskrev Hambro likt i de to bøkene. Quisling kjente han slett ikke, fortalte Lie. Han hadde aldri hatt noe med ham å gjøre og han hadde aldri blitt spurt om å stå på en ministerliste. Nå forlangte han å få slutte sig til hæren. «Det var ingen lett sak», skrev Hambro.

Det kan ikke ha vært riktig, som Rødder skriver, at Lie ville slutte seg til «sin avdeling» for å renske seg. Han hadde nemlig ingen avdeling.

Lie skulle ved mobilisering møte som krigspolitisjef ved Hærens overkommando HOK. Men hvor var HOK? Det var for å finne svar på dette at han kontaktet legasjonen. Han ønsket også hjelp til å komme seg til grensen. Og Hambro hjalp ham. Lie fikk sitte på med løytnant Kim Urbye som kjørte kurerbil til Norge.¹⁶⁰ De kom til Drevsjø 20. april. Der traff Lie Hvoslef, som kunne orientere om det som hadde skjedd og fortsatte videre til Rena. Hva han gjorde der er uklart. Trolig hadde han kontakt med Hiorth. Men 21. april finner vi Lie tilbake hos Hvoslef igjen, i Drevsjø, uvisst hvorfor. Denne dagen ble han så fløyet over til Gudbrandsdalen av NS-flygeløytnant Aslak Rønning Nesheim, som på dette tidspunktet hadde overtatt kommandoen over Hærens flygeskoles flyavdeling på Nordre Osen.¹⁶¹

Etter alt dette strevet, erfarte Lie bittert at Ruge ikke engang hadde tid til å snakke med ham. Men fungerende generalstabssjef, Wrede Holm, ba ham hjelpe byråsjef Eivind Rognlien med trafikkavviklingen i Gudbrandsdalen. Rognlien var utnevnt til krigspolitisjef av Ruge istedenfor Lie. Lie var blitt utnevnt til krigspolitisjef høsten 1939 av regjeringen, samtidig som han ble sendt til Finnmark som overvåkningssjef. Nå ble han ikke mindre bitter av å bli redusert til en simpel trafikkbetjent. Men han hadde iallfall sin offisersære i behold, så langt. Og noe overvåkingsarbeid ble det likevel, da Rognlien lot ham få være med i forhørene av mistenkte spioner som satt som arrestanter i Sel fengsel, hvor major Eivind Krohn var sjef.

Hva Dannevig tenkte om situasjonen vites ikke. Ruge satte ham, Hvoslef og Lie i samme bås. Både Hvoslef og Lie var tvunget til å renvaske sin offisersære ved å gjøre en innsats. Begge hadde standretten hengende over sine hoder. Ruge skrev ironisk om Lie, at da han «endelig» ville slåss, så ble han til slutt sendt til en stridende avdeling. Men da det gikk i oppløsning så reiste Lie til Oslo og skrev i *Aftenposten* «hvor skitt det hele hadde vært».¹⁶²

Ut fra hva vi kan lese i Lies dagboksnotater, syntes han at det var greit at det hele var over da han ble tatt til fange av tyskerne ved Dombås 30. april.¹⁶³ Dannevig satt som en krigsherre i Lom og vokter på tyske krigsfanger, deriblant fallskjermjegerne fra Dombås, og noen norske nazister, som var internert sammen med dem. Da sammenbruddet i Gudbrandsdalen kom, bestemte han seg for å forsøke å evakuere de tyske fangene på ski over fjellet til Luster, og derfra med båt til England. Men det ble for vanskelig. Det ble ikke noe av. I stedet ble han selv krigsfange og fangene frie da de første tyske troppene dukket opp.

I motsetning til Lie og Dannevig, som begge befant seg langt fra svenkegrensen da kampen i sør ble gitt opp, var Hvoslef på Drevsjø. Han hadde fortsatt truslene om reaksjoner hengende over hodet da oppløsningen kom 3.-4. mai. Trolig var det grunnen til at han for annen gang krysset grensen til Sverige, kom til Stockholm, og der traff igjen sin livsgarantist, Hambro. Hambro gikk nå god for at han hadde gjort en tapper innsats. Hvoslef fortalte ham at han bare hadde ett ønske: å få dø i kamp for å renvaske seg.¹⁶⁴ «Dessverre fikk han ikke sitt ønske oppfylt», føyde Hambro til. Deretter la Hvoslef 15. mai, sammen med noen andre militære, ut på den lange reisen til Troms via Kirkenes, hvor han kom 23. mai. HOK beordret ham til Alta hvor han ankom 2. juni for å nyorganisere det «sørnorske» IR 1, sammen med oberstløytnant Harald Hjort. Hvoslef var på Finnmarksvidda 7. juni da han fikk telefonbeskjed om demobilisering.¹⁶⁵

Hvoslefs deltakelse i felttoget skapte ikke konflikter med Quisling i tiden etterpå. Grunnen var selvfølgelig at han handlet under tvang. Som Lie måtte han simpelthen renvaske seg. I ettertid kan det være vanskelig å forstå om de egentlig hadde løpt noen risiko ved å reise til Oslo. Men, som vi skal se, det var nærmest borgerkrigsliknende tilstander i Norge i disse første dagene, og ingen visste hvordan det kunne komme til å ende. Annerledes ble det etter at felttoget var over, og både Hvoslef og Lie hadde fått ristet vekk truslene om represalier fra sine hoder. Hvoslef fortsatte som etterretningsmann for NS, først på et hemmelig oppdrag til Svalbard sommeren 1940. Deretter ble han utnevnt til politioberstløytnant i Ordenspolitiet, før han i 1942 ble politipresident i øst-Finnmark. I 1943 ble han sjef for partiets etterretningstjeneste, NS' kontrollavdeling NSKA og dens dekkorganisasjon Teknisk Nødhjelp, TN, og kunne fortsette på et felt han mer eller mindre sammenhengende hadde arbeidet med siden 1924. Og Lie skulle bli politiminister, statspolitisjef, frontkjemper og landets høyest rangerte SS-mann.

Prytz

Vi skal så undersøke hvordan kaptein Frederik Prytz håndterte situasjonen. Prytz var på mange måter NS' grå eminense, strateg og bakspiller i partiet og Quislings kanskje nærmeste personlige venn helt tilbake til 1918. Prytz hadde arbeidet tett sammen med Hvoslef i 1930-årene.

Hvoslef var født i 1872 og Prytz i 1878, de var altså henholdsvis 68 og 62 år gamle. De var begge for gamle til å ha feltkommando. Hadde Hvoslef fulgt normalt avansement ville han ha vært pensjonert regimentssjef.

Alder kan imidlertid ikke være noe argument for vurderingen av Prytz. Han hadde så sent som ett år tidligere søkt beordring som bataljonssjef i landvernet. Verken han eller Hvoslef hadde vært på rådsmøtet i NS 7. april i Oslo, og kunne av praktiske grunner heller ikke ha rukket å bli informert om hva som hadde foregått der. Prytz var hjemme på Storfosen 9. april, da hans datter Else hørte Quisling tale på radio om at han var blitt utnevnt til finansminister. Etter det familien forteller ble han rystet. Han ville ikke ha noe å gjøre verken med kuppet eller den regjeringen han nå var utnevnt som finansminister i.¹⁶⁶

Prytz hadde siden sommeren 1939 ivret for at Tyskland og England måtte slå seg sammen mot Sovjetunionen, og hadde tatt initiativ til Quislings henvendelse til Chamberlain og Hitler om en fredsavtale mellom de to stormaktene. Det var disse henvendelsene som var utgangspunktet for Quislings berømte besøk hos Hitler i desember 1939, et besøk som endte med at Quisling droppet allianseplanen til fordel for støtte til Tyskland. Men både besøket og resultatet av det ble holdt skjult for partiorganisasjonen. Det ser ikke ut til at Prytz fikk vite om noe av dette. Han var derfor helt uforberedt på Quislings statskupp 9. april.

Prytz hadde grunn til å være overrasket. Men, i motsetning til Lie og Hvoslef, var han utenfor rekkevidde for de lovlige myndighetene. Han kunne ikke trues til noe som helst. Han hadde full bevegelsesfrihet. Hvis han hadde ønsket å mobilisere hadde han alle muligheter til uhindret av tyskerne å komme seg fra Storfosen til Molde og IR 11, ett av de to regimentene han hadde søkt beordring som bataljonssjef i 1939. Der var det stort behov for befall fordi så mange fra Østlandet ikke kunne nå fram. Han kunne også ha reist til Oslo, hvis det var det han ville. Ennå 10. april kunne han ha kommet seg videre med tog fra Åndalsnes til Oslo. Men han gjorde ikke det.

I stedet valgte han 11. april bokstavelig talt å reise inn i løvens hule til det tyskbesatte Trondheim, som to dager tidligere var overlatt fienden av hans venn, sjefen for 5. divisjon generalmajor Jacob Laurantzson. I og for seg hadde Prytz familiære grunner til å reise inn. To av hans døtre gikk nemlig på skole i byen, og fordi telefonlinjene var kuttet, hadde familien ikke fått noen informasjon om hvordan det sto til med dem. Kystruten gikk ikke, så han fikk en fiskeskipper til å frakte seg. Han fant døtrene på Hotell Britannia, hvor de hadde tatt inn fordi deres losjiverter hadde sagt dem opp da det ble kjent i byen at han var utnevnt til finansminister i Quislings regjering.

Trolig ville han søke råd hos general Laurantzson, men denne hadde

reist bort. Derimot fikk han tak i NTH-professor Ragnar Skancke, Quislings nye arbeidsminister. De var i samme situasjon. Prytz forsto fort hvor hatsk stemningen i byen var mot Quisling. Nå kom han virkelig i tvil. Han forsto hvilken enorm bommert Quisling hadde gjort, og gode råd var dyre. Mens han og Skancke snakket sammen om dette i vestibylen på Britannia ble han kontaktet av en journalist i *Adresseavisen* og lot falle noen bemerkninger om situasjonen. «Mysterier omkring regjeringen Quisling», sto det i avisen dagen etter, om at verken Prytz, Skancke eller Jonas Lie kjente til regjeringsdannelsen og utnevnelsene før de hørte dem i radio.¹⁶⁷ Nyheten ble forvrengt til at de var mot regjeringsdannelsen, hvilket det, i alle fall i Prytz tilfelle, ikke var dekning for. Men nyheten spredte seg fort over hele landet og også til Berlin.

For Quisling kom den som et sjokk. Han må ha følte det som han ble forrådt av sin beste venn. Den ellers så reflekterte Prytz hadde for en gangs skyld vært løsmunnet, og nå kom han i en vanskelig situasjon. Han hadde ikke brukt lang tid på å forsone seg med den tyske besettelsen som et faktum. For ham var det avgjørende ikke å komme i motsetning til tyskerne. Men støttet de Quislings kupp? Han visste ikke. De tyske militære i Trondheim visste det heller ikke. De hadde streng ordre om å holde seg unna politikk. Nå var det om å gjøre det beste ut av situasjonen.

Prytz kontaktet den tyske konsul Mark August Nolda for å få hjelp. Nolda var en erfaren Abwehr-offiser, som hadde hatt flere viktige konsulære oppdrag i Norge som dekke for etterretningsvirksomhet. Trolig kjente Prytz ham fra før. Nolda var også i tvil. Han hadde allerede 9. april fått en ordre over radio fra det militære hovedkvarteret i Oslo om å arrestere Quislings regjeringsmedlemmer. Men skiftet i tysk politikk skjedde så fort at han ikke rakk å følge med. Forbindelsen til Oslo var dårlig. Takket være telefonlinjene til Sverige var han i stand til å søke råd hos Abwehravdelingen i den tyske legasjonen i Stockholm.¹⁶⁸ I følge avskriftene av telefonsamtalene, som ble lagt fram under rettsaken mot Quisling i 1945, var de også der usikre. De var kjent med arrestordren, men legasjonen var skeptisk til hvor klokt det ville være. Både Skancke og Prytz var kjent som «mycket ordentliga» og var forberedt på å arbeide for «oss», og nå ville de til Oslo for å forhandle. Spørsmålet var om de burde hentes med fly eller om man burde gjøre «något annat» med dem.

Nolda mente imidlertid at han måtte følge ordren.¹⁶⁹ Dette svarte legasjonen at man var uenig i. Men Nolda beroliget med at arrestasjonen ville foregå «i mild form», ved å plassere dem på et hotell. Dette ble godtatt av Stockholm, under forutsetning av at det ikke medførte mer enn

at de ikke kunne forlate Trondheim. Legasjonen var innforstått med at både Prytz og Skancke avviste Quisling. Det hadde vært mye bedre om en mann som Skancke dannet regjering, ble det sagt. Nolda opplyste at ingen av de to hadde noen forbindelser med den tyske regjering. Men man var kjent med at de hadde en viss almen tillit i Trondheim. Han føyde til at den tyske militære sjefen i Trondheim ikke hadde noe i mot at de ble sendt til Oslo. Men Oslo måtte selv hente dem med fly. Det var ikke aktuelt å godta Quisling, slik Nolda så det. Han var ikke kjent med at den norske partiføreren var satt inn av Berlin og hadde oppfattet at Berlin allerede hadde bestemt at han skulle fjernes. Det gikk rykter i Trondheim om at Bräuer påny forsøkte å få kontakt med kongen.

Etter disse meningsutvekslingene mellom Nolda og legasjonen, ble samtalen avbrutt av at den tyske konsulen, general von Utman kom til ved telefonen i legasjonen. Telefonoffiseren gjentok for ham at man i Trondheim ville ha hva som helst framfor Quislings «gangsterregime». Han ses på som en forbryter, ble det gjentatt, selv om man ikke kunne si det offentlig i radio. Man tok gjerne en nasjonalsosialistisk regjering, bare ikke Quisling. Ellers kunne han berolige med at alt var bra i Trondheim. Så langt Stockholmslegasjonens syn på Prytz og Skancke.

Prytz innrømmet det aldri, men realiteten var at han deretter på en svært hensynsfull måte faktisk ble satt fast i Trondheim. Det varte fram til Quisling var offisielt fjernet 15. april, samt noen dager til for syns skyld. Arrestasjonen kom altså ikke for å hindre ham i å slutte seg til landets væpnede styrker. Det var heller aldri i Prytz' tanker. Den kom for å gi ham et plausibelt hinder mot å etterkomme Quislings ønske om å innfinne seg i Oslo. Det var en løsning Prytz etter alt å dømme var komfortabel med, inntil Berlin hadde innsatt Administrasjonsrådet. Da var også tyskernes militære kontroll etablert i distriktet, slik at det ble praktisk umulig for Prytz å komme seg til Molde eller andre mobiliseringssteder under norsk kontroll. Quisling fikk først høre om interneringen etter at felttoget var over.

Under interneringen i Trondheim i april dagene ble Prytz inngående informert av en annen etterretningskontakt om det som hadde foregått i Oslo.¹⁷⁰ Han mente derfor at han var kjent med alle detaljer da han reiste hjem til Storfosen 27. april. Trolig hadde han mistanke om at Quisling hadde operert utfra en eller annen slags overenskomst med Hitler, som skulle iverksettes hvis situasjonen gjorde det nødvendig. Senere ga han også uttrykk for det offentlig. I dagene etter frigivelsen kom han til at både han og Quisling var blitt lurt. Han følte at hans navn var skandali-

sert i folks omdømme, og at den som hadde skyld i det var dels den ivrige journalisten han hadde truffet på Britannia, dels den tyske sendemannen Bräuer, som han tilla ansvaret for både Quislings regjeringsdannelse og for fellingen av ham 15. april.

I begynnelsen av juni skrev Prytz til Nolda at han følte at det var tyskernes ansvar å forklare hans handlinger overfor offentligheten. På dette tidspunkt hadde Berlin latt Bräuer falle og innsatt Reichskommisariat under Josef Terbovens ledelse. Prytz kan ha tatt det til inntekt for sin analyse av sendemannen. Det var imidlertid Administrasjonsrådet og kretsene bak som var Terbovens samtalepartnere. Quisling var blitt informert om at han foreløpig ikke hadde noen rolle å spille i denne sammenhengen, men var ønsket i Tyskland. Hvis det var riktig at Quisling hadde operert med godkjennelse fra Hitler, måtte dette oppfattes som et pålegg, som ikke kunne kritiseres åpent. Ringreven Prytz var imidlertid i en annen situasjon. Han hadde Wehrmachts lokale representanter i ryggen, og selv om han følte seg kritisert fra Terbovens nye samtalevenner, forsto han at spillet kunne snu. Derfor måtte kreftene settes inn for styrke NS' langsiktige posisjoner. I brevet forklarte han Nolda at han og Quisling ikke hadde hatt noen annen hensikt enn å støtte tyskernes sak. 9.-aprilregjeringen var dannet i ren «hensynsfullhet». Hvis tyskerne hadde støttet den hadde det ikke oppstått problemer, og hadde de ikke ønsket den hadde det vært best «for alle parter om regjeringsdannelsen ikke hadde vært tillatt». I brevet ba han igjen Nolda om hjelp. Han la ved et utkast til en artikkel som han ønsket inn i avisene over hele landet. Han hadde i tillegg laget en tysk oversettelse som han ville ha inn i *Deutsche Zeitung in Norwegen*, Reichskommisariats nye organ som hadde kommet med sitt første nummer 25. mai.

Det ser ikke ut til at Prytz fikk gjennomslag for forslaget. Tiden var ennå ikke moden. Selv følte han at det uheldige intervjuet i *Adresseavisen* hadde skandalisert ham i tyske øyne, i alle fall blant de som nå spilte førstefolin rundt landets nye visekonge, den ambisiøse 42-årige Terboven, en karrierepolitiker og Gauleiter fra Essen. Bekreftelsen kom da han ikke fikk plass blant de kommissariske statsrådene som ble utnevnt av Terboven 25. september 1940. Quisling ville ha ham som sendemann til Stockholm, trolig en slags uformell utenriksstatsråd, som imidlertid heller ikke ble godkjent av Terboven. I stedet ble han foreløpig utnevnt til fylkesmann i Sør-Trøndelag, forøvrig slett ingen sinekyre-stilling, som han skrev til Laurantzson.¹⁷¹ Prytz følte et sterkt behov for å rettferdiggjøre seg, men uten tysk støtte ville han ikke gå offentlig ut. For å kunne dokumentere

sitt standpunkt valgte han som siste utvei å skrive et brev til det nye prestisjetunge Innenriksdepartementet, hovedorganet for iverksettelsen av tysk politikk i Norge, under ledelse av NS' nye *wonderboy*, Albert Hagelin. I brevet klaget han på hvordan journalister kunne forvrengte uttalelser og endog konstruere intervjuer:

Kort etter 9. april, da jeg var blitt utnevnt til finansminister i Quislingregjeringen, tillot en Trondhjemsjournalist seg å konstruere opp et sådant intervju hvorunder der ble lagt meg i munnen meningsuttalelser om regjeringsdannelsen, som i det hele tatt ikke var falt. I dette intervju lot han meg ta avstand fra regjeringsdannelsen, mens det faktiske forhold er at jeg fra første stund har hevdet at denne regjeringsdannelse var riktig og nødvendig. Intervjuet ble oppkonstruert på basis av et par intetsigende ord som var vekslet mellom vedkommende journalist og meg en dag vi så hverandre i hotell Britannia's vestibyle. Av lett forståelige grunner virket dette falske intervju svekkende for Quislingregjeringens hele stilling under de vanskelige forhold som den gang forelå.¹⁷²

Nå ville han ha en presseforordning om retten til å godkjenne et intervju før det ble offentliggjort. Hvor alvorlig forslaget var ment er usikkert. Den siden av saken var neppe heller noe annet enn en knagg han måtte henge informasjonen på. Det han ikke kunne si eller skrive, men som var realiteten, var at han ikke hadde hatt noe ønske om å slutte seg til Quisling 9. april. Det var ikke av prinsipielle grunner. Det var ikke avgjørende for ham om det ville være illojalt mot den lovlige regjeringen eller landsforrædersk. Det var hva som var klokt rent taktisk. Han hadde ganske sikkert flagget sin støtte allerede 9. april etter at landet de facto var besatt, hvis han hadde følt seg sikker på at Hitler sto bak. Gitt at saken var avgjort, var han helt på linje med Berlin. Hans problem hadde vært vanskene med å henge med i svingene.

Først 1. februar 1942 fikk Prytz tilbake sin post som finansminister, som han beholdt helt til sin død i 1945. På sykeleiet ble han tildelt storkorset av St. Olav av Quisling. Han var den eneste nordmann som ble beåret med kondolansetelegram fra Hitler ved begravelsen. Det var en klar markering av hvor mye Hitler hadde satt pris på hans politiske opptreden under okkupasjonen og hans lojalitet ellers. Prytz hadde nok vært uenig med Quislings situasjonsbedømmelse før 9. april. Men da valget var gjort hadde Prytz innstilt seg på realitetene og fulgt denne kursen konsekvent, i alle fall så langt han hadde makten.

Ingen av disse tre, Hvoslef, Lie og Prytz kan i noen betydning av ordet sies å ha opptrådt lojalt under felttoget. De tilpasset seg situasjonen som

best de kunne. Grunnleggende sett er det ingen tvil om hvor de sto, selv om de i vekslende grad måtte tilpasse seg de vanskelighetene den norske føreren hadde skapt for dem.

Militære i partiledelsen

Prytz hadde egen status i NS' hovedstyre. Han var alltid med i ledelsen, formelt som spesielt oppnevnt. Hvordan opptrådte de andre militære som satt i NS' ledelse? I tillegg til kaptein Per Kjørstad, som ikke hadde deltatt i hovedstyremøtet i desember 1939 fordi han var i tjeneste, var oberst Konrad Sundlo det eneste ordinære medlem av hovedstyret som var offiser.¹⁷³ Blant distriktsrepresentantene til hovedstyret finner vi kaptein Severin Søndenaas i Stavanger, major Olaf Five fra Trondheim, kaptein Oliver Møystad fra Elverum og kaptein Thor Bekeng fra Kirkenes. I selve rådet satt fortsatt i tillegg kaptein Hans Peter Lorange.

Kaptein Severin Søndenaas var utnevnt av Quisling til fylkesfører for NS i Rogaland fra 1. januar 1939 og var også en av distriktsrepresentantene i hovedstyret da krigen kom. Han bodde i Stavanger. Det er uklart om han var tilstede på hovedstyremøtet 7. april i Oslo. Han hadde gått den tunge veien fra sersjant i 1905 fram til stilling som løytnant i IR 8, hvor han fra slutten av 1930 var beordret som ulønnet kaptein i regimentsstaben. I 1940 var han 61 år gammel. Alder ble imidlertid ikke noe argument for ham til å sitte hjemme. Han var mobiliseringsdisponert som kompanisjef for stabskompaniet til feltbataljonen til Rogaland Infanteriregiment nr. 8 og møtte som han skulle. Her som i landet forøvrig foregikk mobiliseringen under kaotiske forhold. Men Søndenaas lyttet ikke til Quislings appell. Han klarte å få 120 mann satt opp i Dirdal og Sviland og ledet kompaniet inntil overgivelsen i Dirdal 23. april, etter at bataljonssjefen major Fredrik Brandt var drept i kampene. Deretter satt Søndenaas i krigsfangenskap inntil 15. mai.¹⁷⁴

Mens Søndenaas gjorde sin plikt, opptrådte hirdsjefen fra 1935, kaptein Per Kjørstad, helt annerledes. Han var uten nøling tro mot sin fører og tok konsekvensene av valget. Han ble Ruges krigsfange. Vi skal se noe mer inngående på hans oppreden i neste kapittel.

Den siste av distriktsrepresentantene var major Olav Five, fylkesfører for Sør-Trøndelag. Han hadde også vært hirdsjef fra høsten 1935 til 1940 i det nordenfjeldske, som omfattet Trøndelag og Møre- og Romsdal. Det var typisk for forholdene i partilaget i fylket at Five, på tross av at han var i samme aldersgruppe som Prytz og hadde vært frimurer som ham,

opptrådte helt annerledes da krigen kom.¹⁷⁵ Han søkte heller ikke kontakt med Skancke, partilederen i Trondheim, for å få råd. Den 9. april hadde Five influensa med feber, og fikk med seg at ordføreren uttalte til avisene at alle skulle holde seg i ro. Han var 59 år gammel og sto fortsatt i rullene i IR 12, det regimentet hvor han første gang hadde gjort tjeneste som premirløytnant i 1904. Han skulle møte som bataljonssjef for landvernsbataljonen 10. april på Værnes. Av regimentets to linjebataljoner var II/IR 12 på nøytralitetsvakt i Sør-Varanger, mens I/IR 12 hadde sine magasiner i Trondheim sentrum. De hadde gått tapt da Laurantzons overga byen om morgenen 9. april. Det gjaldt forøvrig også artilleriregimentet AR 3 med sine store beholdninger av kanoner, haubitzer og ammunisjon. Alle våpen i byen var ubrukeliggjort, ved at vitale mekanismedeler var gjemt unna på hemmelige steder, som ledd i sikkerhetsforanstaltningene mot indre opprør. Det hadde derfor ikke hjulpet så mye om man hadde klart å redde noe av dette utstyret. Men landvernbataljonens beholdninger på Værnes kunne kanskje reddes.

Imidlertid kom Five til Værnes først etter at tyskerne var kommet også dit. Han fikk med seg en fenrik, to sersjanter og et par lastebil fra flyavdelingen og kjørte til Skogn hvor han ankom 11. april. Der telegraferte han til DR 3 i Levanger. Men tyskerne var da kommet også dit. På dette tidspunktet må han ha hatt kjennskap til Quislings tale i NRK med tilbakekalling av mobiliseringsordren. Uansett om det var dette, influensa, eller to døgn uten søvn, eller en kombinasjon av alt dette som avgjorde, så ga han opp. Han dro hjem. Dagen etter dro han inn til regimentskontorene i byen, der det fortsatt var virksomhet tilnærmet normalt. Her må han så igjen ha ombestemt seg. Han reiste til Bergkåk, hvor han ankom om kvelden 23. april og meldte seg for oberstløytnant Nils Eggan ved Løkken verk. Eggan var sjef for Trøndelag ingeniørbataljon. Han hadde nektet å følge Laurantzons kapitulasjonsordre. Soldater fikk han av frivillige og mannskaper fra sin egen bataljon og IR 12, som også hadde nektet å gi seg. Han hadde to ubrukeliggjorte kanoner som han stilte opp i en narrestilling, innsatsvillige mannskaper, men ellers lite utstyr.¹⁷⁶

I denne improviserte styrken fikk Five kommando over to kompanier ved en stilling i Nåverdalen, som oppholdt tyskerne i trefninger 25. og 27. april. Nå kunne Five reist hjem, hvis han hadde søkt etter en anledning til å gi seg. Men det gjorde han ikke. Da Eggans styrke ble oppløst 30. april, forsøkte han i stedet å komme til Romsdal, hvor 2. divisjon hadde trukket seg tilbake fra Gudbrandsdalen. På Nesset ble han arrestert ved en misforståelse, men ble satt fri og nådde 2. divisjon samme dag som den

kapitulerte. Deretter ble det krigsfangenskap i form av husarrest hjemme i to måneder, etter å ha skrevet under på at han ikke ville motarbeide tyske interesser.

Det er derfor ingen tvil om at Five virkelig hadde strevet for å oppfylle sin offisersed, på tross av flere grunner til å sitte hjemme, ikke minst hans høye alder. Men å melde seg ut av NS kom ikke på tale. Som Prytz, Sundlo, Hvoslef, Kjelstrup og andre eldre NS-offiserer var han dypt identifisert med bevegelsen etter et langt engasjement, tilbake til tiden før 1933. Det var snakk om et livsengasjement. Det innbefattet hele familien og hadde hatt sin pris for karrieren.

Five var like lojal overfor Quisling som før. Han så ingen motsetning mellom egen opptreden i forhold til Quislings agerende 9. til 15. april, heller ikke i forhold til hva oberst Sundlo hadde foretatt seg. Sundlo og Five hadde vært nære venner siden 1917, et vennskap som kom til å vare livet ut. De kom begge til å stille seg beredvillig til disposisjon for Quisling og tyskerne senere under krigen. Ingen av dem kom til å bli helt stuerene for de tyske makthaverne. For Sundlos del er det ikke så lett å forstå. Men det kan ha hengt sammen med hans bråkjekke og uberegnelige innfall, ikke hans oppførsel 9. april, som tyskerne satte overmåte stor pris på. Men for Fives del, ble hans opptreden under felttoget en plett på hans rulleblad, som aldri helt kunne tilgis. Under landsviksaken mot ham, som førte til en dom på hele tolv års tvangsarbeid, ble imidlertid ingen kritikk rettet mot hans innsats under felttoget. Noen av hans kolleger fra den gang engasjerte seg spesielt for at det ikke skulle glemmes.¹⁷⁷

Det siste ordinære militære medlem av hovedstyret var kaptein Oliver Møystad. Han opptrådte såpass ambivalent og motsigelsesfylt under felttoget at det har krav på spesiell interesse. Vi skal se nærmere på ham i neste kapittel.

I tillegg til disse hovedstyremedlemmene hørte kaptein Hans Peter L'orange til innerkretsen av partiledelsen. Han var partiets hovedorganisasjonssekretær, organisasjonssekretær i Oslo fylkesparti, sekretær i Embetsmennes Landsforbund og medlem av NS' råd. Han fikk KO-medlemskap nr. 4 i 1936, etter Quisling, Prytz og Munthe. Alle solmerker tilsa at denne dyktige offiseren, med høy anseelse og standsmessig militær familiebakgrunn fra beste vestkant i Oslo, ville komme til å bekle de aller høyeste embeter innen Forsvaret. For en mann med hans bakgrunn hadde det vært helt uproblematisk å slutte seg til NS. Han la overhodet ikke skjul på det selv. Tvert i mot, da han forklarte seg under etterforskningen mot ham i 1945, la han vekt på at han straks sluttet seg til partiet i 1933 fordi

han var tiltalt av partiets program og retningslinjer. «Partiet var lovlig godkjent på foreskrevet måte, og det ble da heller aldri reist spørsmål om NS-medlemskap var i strid med plikter og bånd som lå på offiserer og embetsmenn», opplyste han videre.¹⁷⁸

Han var også høyt betrodd i Forsvaret. Fra november 1939 var han beordret som kontorsjef under Wrede Holm i Generalstabens etterretningsavdeling, altså en av landets mest sentrale etterretningstillinger. I vinterukene 1940 hadde han sittet midt i informasjonsstrømmen om de militære hendingene i nord. Opprinnelig var han mobiliseringsdisponert som kompanisjef i IR 5, men for terminen 1940 var han beordret som stabssjef for 4. divisjon.

Hva gjorde han da Quisling heiste opprørsfanen? Denne morgenen måtte L'orange for første gang velge mellom sine plikter som embetsmann og NS-mann, forklarte han da han satt arrestert i 1945.¹⁷⁹ Hvis det er sant, kan det tyde på at han forventet, eller var orientert om at noe skulle skje. Ettersom hans nylig pensjonerte far tok på seg å være et hemmelig sendebud fra Quisling til kongen, var det å vente at også sønnen stilte seg ved sin førers side. Hva han innerst inne ønsket å gjøre kan vi ikke vite. Men vi vet at han ikke fikk noen slik mulighet. Da L'orange junior hørte om Quislings demobiliseringsordre var han nemlig allerede underveis til Voss for å mobilisere. Generalmajor William Steffens, sjefen for 4. divisjon, hadde ringt til Hatledal og bedt generalstabssjefen sørge for at det mobiliseringsdisponerte personell fra Generalstaben kom seg avgårde, ikke minst gjaldt det L'orange som skulle være stabssjef for 4. feltbrigade under oberst Gudbrand Østbye. L'orange fikk ikke noe valg. Det var Wrede Holm som sørget for at de kom seg av gårde. Sammen med kaptein Eilif Guldberg og løytnant Paal Frisvold forlot L'orange Generalstaben på Eidsvoll klokken 17.30 i en utlånt bil. Penger til reisen hadde han lånt av den gamle sjefen for Norges Samfundshjelp, nå generalinspektør for luftvernet, oberst Christopher Fougner.

De hadde instruks om å kjøre over Gjøvik for å unngå tyskerne. I mjøsbyen tok de med en fjerde offiser, løytnant Frisvolds onkel, kaptein Sølfest Frisvold, som også skulle mobilisere på Voss. Fra Gjøvik kjørte de over Vardal. Det var der, på Vardalsåsen at de først hørte om Quislings tale. En gruppe lokale ungdommer stoppet bilen. De var sterkt opphisset fordi de hadde hørt Quislings radiotale med tilbakekalling av mobiliseringsordren. Nå ville det bli borgerkrig i landet, skrev L'orange at de hadde sagt.¹⁸⁰ De stoppet alle biler og undersøke om det var nazister i dem. Det var ubehagelig for de tre. Både Guldberg og L'orange hadde vært med-

lemmer i NS siden 1933. Nå sto de overfor en aggressiv mobb, mente de, som ikke ga dem noe valg. «Men», fortsatte L'orange i sin krigs dagbok, «situasjonen var unektelig blitt mere komplisert i det store og det hele og fortonet seg for oss – sett på bakgrunn av uttalelsene om borgerkrigen som var på trappene – som svært lite oppmuntrende rent forsvarsmessig sett». Det var først da, om kvelden 9. april, at de forsto at Quisling åpent tok tysk parti mot landets lovlige myndigheter. Skulle de desertere, med den risiko det innebar? Det fristet selvfølgelig ikke, stilt overfor udisiplinerte bygdeungdommer med våpen.

De passerte Ringerike. Sjefen for IR 6, oberst Carl Mork, nølte og var i villrede om situasjonen. Han hadde ikke gitt mobiliseringsordre for dalene. På Gol fikk politimesteren i Hallingdal ordre av L'orange om å slå opp plakaten og beordre mobilisering.¹⁸¹ Nå hadde L'orange bestemt seg. Fra denne datoen, 10. april, «betraktet jeg meg som stående utenfor partiet, og vilde gjøre det inntil nærmere klarhet kunne fåes», skrev han i sin forklaring fra 1945. På Ål kom de seg på det siste vestgående toget, som ennå, underlig nok, hadde kunnet forlate det tyskokkuperte Oslo uhindret. Ombord var marinegaster som allerede var demobiliserte etter kapitulasjonen i Horten, det var sivile som flyktet til sine hytter i fjellet og militært personell som skulle mobilisere på Voss.

L'orange deltok deretter som stabssjef for 4. brigade, først i Bergensavsnittet, og deretter i det trøstesløse og kaotiske felttoget i Valdres, inntil kapitulasjonen på Fagernes 1. mai. Deretter satt han fem uker på Grini som krigsfange. På Grini ble han, som vi skal komme nærmere tilbake til, en aktiv bakspiller i en gruppe offiserer som på grunnlag av et eget politisk program forsøkte å få avbrutt krigshandlingene og å få kongen tilbake til Oslo, og som brukte oberst Østbye som frontfigur. Fra Grini skrev han 31. mai til NS at han sto utenfor partiet. Det bekreftet Østbye etter krigen.¹⁸² Den 10. juni ble han løslatt sammen med de andre etter å ha avgitt æresord om ikke mer å delta i krigen mot Tyskland. Deretter meldte han seg for Sivilforvaltningen for Hær og Marine.

L'oranges videre karriere under okkupasjonen ble på mange måter typisk for offiserer som ut fra sin fagkompetanse ønsket å nå de høyeste stillinger. Dagen etter Terbovens tale 25. september meldte han seg inn igjen i NS, slik landets nye visekonge ga signal om. L'orange hevdet at han hadde holdt seg unna politiske stillinger, Hirden og SS: «Min innsats har vært på det faglige området hvor jeg har ofret all min tid og arbeidskraft.»¹⁸³ Det var en sannhet med meget store modifikasjoner. Det gjorde han først i politiet, deretter som stabssjef for Den norske Le-

gion, så som sjef for personalavdelingen i Sivilforvaltningen for Hær og Marine og fra begynnelsen av 1943 som trafikkdirektør, den svært viktige stillingen for samordningen av innenlandstransport og trafikk som senere ble hetende Generaldirektør for transport. Også Hirdens Flykorps ble underlagt ham.

Da kapitulasjonen kom i 1945, låste han sitt kontor med alle arkiver og utstyr intakt, overlot nøklene til politiet og ble, som han selv påsto, overraskende arrestert. I 1946 ble han idømt tyve års tvangsarbeid i en av de strengeste landssvikdommene overhodet. I 1950 ble han benådet.

Hadde L'orange vært lojal under felttoget? Ja og nei. Omstendighetene hadde gjort at han måtte fylle sin rolle som stabssjef for 4. brigade. Men han hadde ikke gjort det med entusiasme. Først da han kom på Grini sto han fritt til å gjøre som han ville. Da opptrådte han ytterst illojalt.

Det kan være naturlig i denne sammenhengen også å se nærmere på hva kaptein Nils Holby Houge gjorde under felttoget. Han var forøvrig en fjern slektning av L'orange og hadde delt hans interesse for NS siden 1933 og hadde vært hirdsjef i Oslo før Jens Henrik Nordlie. På slutten av 1930-årene hadde han ikke lenger noe sentralt verv i NS, men han hadde lokale verv i Oslo og var fortsatt aktiv. Han hadde vært bataljonsadjutant under IR 4s vinterrekruttskole i 1940.¹⁸⁴ Dermed må han ha samarbeidet tett med IR 4s adjutant Rolf Andresen i de kritiske vinterukene. Fra 26. mars var han sammen med sin bataljon, Jägerkorpsets feltbataljon av IR 2 på nøytralitetsvakt på Madlamoen ved Stavanger, hvor han var kompanisjef. Bataljonssjef var major Georg Otto Lorange.

Bataljonen rykket ut ved 6-tiden om morgenen 9. april, og ble kjørt med busser via Sandnes til Oltedal-Dirdal-Gloppedal sammen med I/IR 8, hvor denne styrken under avsnittsjefen, oberst Spørck, deltok i de militære operasjonene der fram til de overga seg 23. april. Også i dette avsnittet ble det gitt ordre om å ikke skyte på tyskerne etter Quislings tale. Et helt døgn gikk tapt før man fikk klarhet i situasjonen. Houge ble ikke klandret for noe under sin deltakelse her.

Ut fra hva vi kan forstå av de rapportene som foreligger, løste han sine oppgaver på en lojal måte. De store feilvurderingene som ble fattet over hans hode kunne ikke motvirkes verken av ham eller andre.¹⁸⁵ Særlig var man kommet i en håpløs situasjon fordi man ikke hadde sørget for å ødelegge Sola flyplass, som bare var forsvart av personellet fra den norske bombevingen som var stasjonert der. Trolig var grunnen til dette at man hadde ventet britiske forsterkninger den veien. Etter at flyplassen var tatt var det håpløst å ta den tilbake.

Etter at kampene var over tilbrakte Houge tre uker i krigsfangenskap. Med en gang han slapp ut skrev han utmelding til NS. Bekreftelsen kom tre dager senere, 15. mai 1940. Etterpå fortsatte Houge i Norges Geografiske Oppmåling, NGO, hvor han hadde hatt fast stilling som topograf siden 1938. Han engasjerte seg ikke i noen regimekritiske aktiviteter, og gikk klar da massearrestasjonene av offiserer kom i august 1943. Trolig var grunnen at han ble ansett som vennligsinnet og nødvendig i NGO. Under granskningen etter krigen ble han likevel godkjent. Riktignok var det noen riper i lakken. Granskningsutvalget kritiserte ham for å ha vært passiv under okkupasjonen.¹⁸⁶

Houge hadde vært nær kollega med Lorange og ville trolig nådd høyt opp i Forsvaret om ikke krigen hadde kommet. Han utmerket seg ikke på noen måte under krigen. Men han hadde ikke vært illojal under felttoget.

Befalet i Akershus infanteriregiment nr. 4

Vi skal nå se på hvordan noen mindre profilerte NS-offiserer opptrådte ved å ta for oss en bestemt bataljon, nemlig 2. bataljon i Akershus infanteriregiment nr. 4, II/IR 4. Det er ikke et tilfeldig valg. Det var den bataljonen som Quisling mest sannsynlig hadde utsett til sitt kupprosjekt i mars, som vi har vært inne på i bind 1.¹⁸⁷ Den 6. mars hadde Quisling notert i sin *7de sans* at bataljonen hadde 8 NS-medlemmer, 10 sympatisører, 14 indifferente og 8 motstandere. Bataljonen skulle, under sin sjef major Sverre Hermansen, mobilisere mannskaper fra Oslos vestlige bydeler, Romerike og Kongsvinger-traktene og hadde mange NS-befal. Regimentssjefen, oberst Thor A. Dahl, oppholdt seg 9. april om morgenen på regimentets standplass på Blindern Studenthjem i Oslo. Utsiktene for regimentet var ikke de beste, på tross av at bataljonen nettopp hadde vært inne til nøytralitetsvakt og var fullt oppøvd.

Grunnen var, som vi har vært inne på, at Dahl hadde gitt ordre om å henge opp plakater om at mobiliseringen var innstilt i hele mobiliseringsdistriktet og at mannskapene måtte vende tilbake til sine hjemsteder. En løytnant som møtte til innsats på Blindern fortalte at han fikk kategorisk beskjed av Dahls meget stramme adjutant, NS-kaptein Rolf Andresen, om bare å komme seg hjem.¹⁸⁸ Mannskapene fra Oslo som møtte på mobiliseringsstedet på Bislett fikk derfor beskjed om at mobiliseringen var innstilt.

Det samme gjaldt en stor gruppe mannskaper fra Kongsvinger-traktene som ble stoppet på toget ved Årnes. En konduktør gikk gjennom

vognene og ropte at alle militære som skulle mobilisere i IR 4 skulle forlate toget og begi seg hjemover. 50–60 mann fulgte beskjeden, som må ha kommet fra regimentskontoret.¹⁸⁹ Andresen ga liknende beskjeder til befal som møtte på Blindern og på Trandum. Et oppslag til befalet hang fortsatt på regimentskontoret på Trandum om morgenen 10. april, undertegnet av en av kompanisjefene.¹⁹⁰

Opphengingen av oppslagene var gjennomført med sjelden konsekvens i akkurat dette regimentet, som jo hadde deler av sitt mobiliseringsdistrikt utenfor tyskernes rekkevidde. Trolig var det Rolf Andresen som var den skjulte hånd bak oppslagene. Men helt sikkert er det ikke. Det kan også ha vært Dahl selv. Noen blant det NS-befalet som Quislings var så opptatt av i mars, responderte omgående. En av dem, kompanisjef kaptein Thorvald Lynau, kom til stede ved regimentet 9. april. Deretter forlot han sitt kompani og reiste tilbake til Oslo.¹⁹¹ Senere viste han seg ikke ved noen avdeling under felttoget. Underlig nok kom Lynau inn igjen i Forsvaret i 1945 og gjorde tjeneste ut 1946. Først i 1948 ble han dømt ved krigsrett til seks måneders fengsel og tap av stilling som offiser.

Noe liknende gjaldt en fenrik som møtte på Bislet. Han fikk ordre av Andresen om å holde seg i Oslo. Hva han gjorde der vet vi ikke. Etter et par dager meldte han seg igjen. Da fikk han ordre om å komme seg til Trandum på egen hånd. Toget til Hauer seter ble imidlertid stanset. Senere forsøkte han å komme seg gjennom Nordmarka, men hevdet at han ble stoppet av hirdfolk i norske soldatuniformer. Senere ble han sittende hjemme.¹⁹² En annen, som meldte seg på oppsetningsstedet, en løytnant, ble brått akutt syk og sendt på sykehus som uskikket. Ut fra opplysningene i saken kan det være tvil om hvorvidt det var en reell sykdom.

Situasjonen ved avdelingen var ikke til å kjenne igjen. Oppslagene og beskjedene om at folk skulle reise hjem igjen førte til at bataljonen var sørgelig redusert. En kilde sier at bare 100, en annen at bare 225–250 av oppsetningsstyrken møtte.¹⁹³ De skulle vært 650 menige med 57 befal. Det var altså bare rester av den opprinnelige så velorganiserte og veltrente bataljon Hermansen som kom til innsats, først under kampene på Stryken og Harestua, deretter nordover fra Vardal til Synnfjell og kapitulasjon i Gausdal 22. april. I realiteten var den redusert til en improvisert styrke av frivillige. Den lille styrken gjorde så godt som mulig under tilbaketog. NS-adjutanten, Andresen, som hadde gitt ordre til flere av sine kolleger om å dra hjem, fulgte selv med avdelingen inntil kapitulasjonen. Etter felttoget fikk Andresen en tid stilling i NS Generalsekretariat, før han ble en av de sentrale byråkratene i Departementet for Arbeidstjeneste og idrett,

som en slags høyre hånd for den karismatiske statsråden, Axel Stang. Etter krigen fikk Andresen en mild landssvikdom.

II/IR 4 var en bataljon med mange NS-befal, den var tipp-topp utrustet, var godt øvd og hadde etter norske forhold god erfaring fordi den nettopp hadde bak seg en tremåneders tjenesteperiode. At resultatet ble så dårlig skyldtes den forvirring som mobiliseringsrotet hadde skapt, etter alt å dømme stimulert av regimentsadjutanten det første døgnet 9. april, en situasjon som ble mulig på grunn av usikkerheten til regimentssjefen Dahl.

Andresen var en særdeles aktiv NS-mann, og sett på bakgrunn av hva han gjorde det første døgnet, er det overraskende at han senere fulgte avdelingen. Om det var fordi Dahl da ikke lenger ga ham andre muligheter, eller om det skjedde av fri vilje, er vanskelig å avgjøre. Men i tillegg til ham, var det to andre NS-befal som meldte seg og deltok ved avdelingen. Deres motiver har ikke latt seg undersøke. I siste instans er det altså utvilsomt at det var responsen på den usikkerheten som Quisling skapte om mobiliseringen som ødela bataljonen som feltenhet. På den andre siden finner vi overraskende at minst to NS-befal deltok slik de skulle.

Like gode nordmenn?

Høyst ærbødige [...] Jeg vil sette pris på om De vil informere propagandaministeren om at jeg for tiden befinner meg som sjef for en norsk arbeidsbataljon i samarbeid med den tyske Vernemakt [...] Det virkelige formålet med propagandaen må være å få næringslivet i gang igjen og å berolige og informere det norske folket. Jeg står under general Engelbrechts ansvarsområde.

KAPTEIN TRYGGVE GRAN TIL DR. DRÅGER, MAI 1940.¹⁹⁴

Vi har sett på hva et utvalg av sentrale NS-offiserer foretok seg under felttoget. Vi har også sett på hva som skjedde med en avdeling med svært mange NS-befal som sto sentralt i Quislings planer i tiden rett før 9. april. Nå skal vi ta for oss noen godt kjente NS-offiserer utenfor partiledelsen som var involvert i felttogets mest omtalte hendinger.

Det ble kapitulasjon uten kamp i Narvik, Trondheim, Kongsberg og på Sørlandet, på tross av at det på disse stedene fantes oppøvde og etter forholdene godt utstyrte avdelinger. Det samme gjaldt H. M. Kongens Garde i Oslo, som befant seg ved Drammensveien ved Lysaker mens tyske militære pendlet fram og tilbake foran dem, mellom Fornebu og sentrum av byen. Offiserene nektet dem å skyte. Den gang var gardekompaniene landets best øvde feltavdelinger. Nyhetene om at Garden slapp tyskerne forbi uten å løsne skudd måtte nødvendigvis flise opp anstendighetsfølelsen på norsk side. Det som for noen var å sette livet inn, fortonte seg for andre som et rent operettespill.

Kapitulasjonene fra disse avdelingene viser at det ikke var noen sammenheng mellom forsvarsevne og -vilje under felttoget i 1940. Forsvarsevne forklares gjerne med teknisk og organisatorisk standard og øvelsesgrad, som varierte veldig i Hæren. Det samme synes i marinen, hvor flere

fastøyer, også helt nye, ga seg uten kamp. I tillegg til forsvarsevne kreves noe mer, nemlig forsvarsvilje. Forsvarsvilje henger igjen nøye sammen med fiendebildet og med ens politiske og moralske standarder. Å sette livet inn i kamp krever enighet om hvem som er fienden, og solidaritet med verdiene og forholdene i landet og menneskene man skal forsvare.

Kapitulasjonene ble begrunnet med tyske trusler om ødeleggelse, gjerne av eiendom og bebyggelse uten militære forsvarsmidler. Slike trusler var brudd på gjeldende folkerett, som tyskerne ellers påberopet seg å følge under felttoget. Truslene virket. Med unntak av Narvik ble det ikke motstand på noen av disse stedene senere under felttoget. Men Narvik ble et internasjonalt fokus for storkrigen i åtte uker framover. De heftige kampene om byen ble en verdensbegivenhet fram til kapitulasjonen i nord 10. juni. Den innledende fasen av disse kampene kom for alltid til å bli knyttet til oberst Konrad Sundlos navn, og stå som en evig påminnelse for Arbeiderparti-regjeringen om hvilken fatal feil de gjorde da de unnlot å rydde opp i Forsvaret på 1930-årene. Sundlo hadde i mange år satt spor etter seg som en av de mest uttalte norske militære nazistene. Han hadde helt siden Første verdenskrig vært en uttalt Tysklands-venn, og siden 1933 utilsårløst flagget sine Hitler- og Quisling-sympatier.

Hendingene i Narvik og Sundlos forræderi 9. april gjorde voldsomt inntrykk på en hel generasjon, langt utenfor Norges grenser. Ikke noe annet sted fikk en aktiv NS-offisers politiske holdninger og personlige handlinger større betydning. Derfor er det av interesse å se på de historiske føringene omkring Narvik som gjorde hans opptreden mulig. I dette kapittelet skal vi ta for oss flere eksempler på hvordan NS-offiserer var viklet inn i forhold som etter datidens og ettertidens vurderinger har blitt oppfattet som forræderi. Noen av større betydning, andre på et mer avgrenset, individuelt plan.

Et varslet forræderi

Sundlo var blitt utnevnt av Quisling til regimentssjef for Nordhålogaland Infanteriregiment nr. 15 i Narvik i 1933. Det var en omstridt utnevnelse. I egenskap av regimentssjef ble han også forsvarssjef for Ofoten-avsnittet etter storkrigens utbrudd i 1939. Det var ikke mindre omstridt. Etter mange av hans kollegers oppfatning, manglet Sundlo enkelte hemninger i sin framferd, fordi han så åpenlyst brøt med hvordan en embetsmann skulle oppføre seg. En regimentssjef skulle ikke eksponere seg partipolitisk slik han gjorde. Likevel var han ikke uten støtte fra sine kolleger, fordi han vå-

get å konfrontere overordnede og sivile myndigheter. Ved evalueringer ble han rost for en frisk lederstil, men kritisert for manglende vekt på systematikk og orden. Han var en skvær sjef, mente flere av hans underordnede.

Dessuten syntes den internasjonale utviklingen etter 1936 å gi ham mer og mer politisk rett. AP-regjeringen gjorde aldri noe alvorlig forsøk på å fjerne ham, verken da han i 1936 hadde tillatt den tyske krigsmarinens «Grille» med mannskaper oversvømme byen med feltmarskalk Blomberg i spissen, eller da han hadde organisert skytetrening for byens ung-nazister i regimentsgårdens kjeller. Han hadde pleiet omgang med tyske såkalte fiskeoppkjøpere som i 1938–39 dukket opp stadig oftere, og han hadde tillatt en tysk fotograf å ta bilder inne på strengt militært område midt i selveste Elvegårdsmoen. Han hadde pleiet omgang med personer som i avisene ble utropt som tyske spioner, som den tyske konsul Fritz Wussow. Det var ikke tabber eller ubetenksomhet som gjorde at Sundlo ble anklaget for slikt. Han gjorde det med fullt overlegg. Derfor var det ikke underlig at han ble forbigått ved beordringer til divisjonssjef og utnevnelser til generalmajor sørpå, som han hadde søkt og mente han hadde krav på etter alder og ansiennitet.

Sundlo var den mest kjente yrkesmilitære frontfiguren til NS, i tillegg til Quisling selv. Han hadde kjempet for partiet med bitende ironi i offentlig debatt. Som landsdelsleder, fylkesleder og lagsleder for NS reiste han stadig rundt i Nord-Norge med foredrag i foreninger og partilag og ble hyppig sitert, også i hovedstadspressen, til irritasjon for divisjonssjefen i nord, generalmajor Carl Erichsen, og Laake. I sine mange brev til føreren og partiledelsen i Oslo la han ikke skjul på at han forsøkte å påvirke sine soldater så langt det var mulig. Dessuten rekrutterte han til partiet. Det var han som i 1936 rekrutterte fenrik Håkon Kyllingmark, forsvarsminister og ledende høyrepolitiker etter krigen.¹⁹⁵

Sundlo hadde det til felles med Quisling, Prytz og Kjelstrup at han var anti-bolsjevik ikke bare av indrepolitiske grunner. Som Prytz hadde han reist til Russland i 1907–08 for å lære språket og utforske mulighetene. Etter et opphold i Frankrike i 1913–14 med tanke på å gå inn i Fremmedlegionen, kom han tilbake til Kaukasus i 1919–20 «nærmest på eventyr», hvor han var norsk konsul og representant for Elektrokjemisk. Dette firmaet hadde store interesser i Georgia, som var selvstendig republikk i 1919, før innlemmelsen i Sovjet. Han hadde som Quisling deltatt i Fridtjof Nansens hjelpevirksomhet i Russland i 1921. Han hadde lært seg russisk og hans tilknytning og interesse for det «hvite» Russland var som «for intet fremmed land», skrev han i 1924.¹⁹⁶ Ute i verden hadde han,

som Kjelstrup, lært seg at den germanske rase var langt overlegen i møte med andre mindreverdige raser. Sundlo hadde også prøvd seg i pressen. I 1912–18 hadde han vært medarbeider i bladet *Nidaros*, og i noen år etter 1924 sjefsredaktør i *Drammens Tidende*. Han var flink til å skrive.

Alt i alt var det ikke underlig at arbeiderpressen advarte mot en person som Sundlo, som i full offentlighet erklærte seg som Mussolinis, Hitlers og Quislings mann og samtidig hadde det militære ansvaret i malmbyen Narvik, som i løpet av storkrigens første måneder kom i fokus for stormaktens militærplaner.

I 1936 hadde det skjedd en viktig forandring som fikk stor betydning for det strategiske forsvaret av Narvik og Nord-Norge. Skiftet kom ganske riktig med utbruddet av den spanske borgerkrigen. For personer som Sundlo var den spanske republikkens forsvar mot Francos fascisttropper et kommunistisk opprør.¹⁹⁷ Sovjets støtte til republikken ble sett på med den største mistenkelighet i offiserskretser i Norge. Sympatien for Franco var delt av mange. Høsten 1936 bevilget Stortinget til ekstraordinære militære anskaffelser for Finnmarks-avdelingene. Et intenst arbeid startet for å fylle opp mobiliseringslagre og legge opp ekstra forsyninger og ammunisjon. Kommanderende general Laake signaliserte høyere beredskap for landsdelen. Tiltakene var ledd i en omlegging av APs forsvarspolitik, motivert av bekymring i regjering og Storting over den sovjetiske støtten til republikken. Den økede ytre beredskap gikk sammen med nye indre sikkerhetstiltak, som samme år førte til opprettelse av Politiets Overvåkingstjeneste POT med landsdelsavdelinger, også i nord. Det førte med seg skjerpet indre overvåking, først mot antatte ververe av frivillige til republikken, senere «kommunistiske spioner» og såkalte infiltratører i militære avdelinger. «Infiltratører» var nærmest gått inn i offentlig ordbruk som betegnelse på kommunister som avtjente verneplikt. Sundlo kastet seg ut i dette med den største iver.

6. divisjons hovedsvakhet var, som ellers i landet, avdelingenes manglende feltmessige trening. Dette var vanskelig å gjøre noe med. Verken Sundlo eller andre regimentssjefer hadde i tiden etter 1933 hatt regiments-samlinger, eller i det hele tatt kunnet øve en krigsoppsatt avdeling. Det ble likevel avholdt reduserte øvelser hvert år, også i Narvik-området. Øvelsen i 1937 fant sted i området Lavangen-Bjerkvik. Ytre sett kunne trusselbildet som lå til grunn til forveksling likne det tyske angrepet tre år senere. Men i realiteten var det en sovjetisk landgang divisjonen øvde mot.

I januar 1939 ble oberst Carl Gustav Fleischer utnevnt til generalmajor og sjef for 6. divisjon. Med ham og hans handlekraftige stabssjef major

Odd Lindbäck-Larsen, ble det ytterligere kraft i forsvarsforberedelsene. Da storkrigen brøt ut i september 1939 hadde divisjonen klar en detaljert og godkjent plan for landsdelens nøytralitetsvern. Den ble riktignok ikke fulgt fullt ut. På grunn av manglende bevilgninger måtte divisjonsledelsen nøye seg med å innkalle to bataljoner.¹⁹⁸

Etter at Sovjet kort tid senere gikk til angrep på Finland, ble både sivile og militære myndigheter overbevist om at faren for sovjetisk angrep på Norge økte ytterligere. Den 7. desember 1939 varslet general Laake forsvarsministeren om etterretninger han hadde fått fra Sverige, om at tre infanteridivisjoner og en bombeflybrigade lå klar i Murmansk. Der lå også tilstrekkelig antall store handelsskip, som i en hånd vending kunne beslaglegges og brukes til å føre styrken fram, eskortert av mindre krigsskip.¹⁹⁹ Generalen mente at angrepet ville komme mot hele Nord-Norge så langt sør som til Narvik, hvor hovedangrepet ville komme. Narvik «synes å være det sannsynligste strategiske mål», skrev han. De veiløse fjordene og øyene i landsdelen, som Vesterålen og i Lofoten, lot seg etter hans syn ikke forsvare. Øst-Finnmark ville bli avskåret og norske tropper der «må før eller senere ansees for tapt». Derfor burde det etter hans syn ikke stasjoneres mer enn to bataljoner i Sør-Varanger. Troms-området måtte bli det viktigste oppmarsjområde for norske styrker. Hvis man stasjonerte styrker i indre Troms kunne man støte nordover til Tromsø-Lyngen, og sørover mot Narvik. Generalen konkluderte med at det ikke var tilrådelig å øke styrken i Øst-Finnmark vesentlig, og at hovedstyrken av det som ble satt opp i Nord-Norge måtte samles i indre Troms.

Divisjonen protesterte. De mente at forslaget innebar å oppgi Øst-Finnmark. Det ble gjort klart i både telegram og i brev.²⁰⁰ Laake tok hensyn til protestene og anbefalte at to infanteribataljoner og en artilleribataljon fra Trøndelag skulle øremerkes og forberedes som en strategisk reserve for Nord-Norge. Forsterkninger fra Trøndelag ble beordret nordover. Det ble gjennomført en delvis mobilisering av divisjonen for å forsterke nøytralitetsvernet. Det som var av brukbare marinefartøyer ble sendt nordover. En artilleribataljon fra Østlandet ble omprioritert og personellet sendt nordover.

Den dramatiske utviklingen i vinterkrigen økte frykten. I begynnelsen av mars ble det etter sterkt press fra divisjonen gitt klarsignal til å skyte på sovjetiske fly som krenket grensen. Styrkene i Øst-Finnmark improviserte en ekstraordinær 7. brigade som omfattet styrkene i grenseområdet. Utbygging av blokkhus, andre forsvarsstillinger og forberedelser til issprengning i Grense Jakobs elv pågikk for fullt. Marinens jagere patruljerte i

Varangerfjorden. Fra begynnelsen av januar 1940 tok divisjonsledelsen initiativ til en serie med indre og ytre overvåkingstiltak. Soldatene skulle overvåkes med «indre observatører», kommunister skulle fjernes fra avdelingene, og internering av dem skulle forberedes. I divisjonens skriv ble de beskrevet i klartekst som landsforrædere. I et forslag til Kommanderende general 24. januar, karakteriserte Lindbäck-Larsen deres virksomhet som «direkte landsforræderi og straffbar».²⁰¹ Divisjonen hadde fått melding om at kommunistene forberedte å opprette «folkeregjeringer og innkalling av russiske tropper til hjelp» etter modell fra den finske «Kuusinen-regjeringen», opplyste han, og forslo at i tillegg til de tiltak som Politiets overvåkingstjeneste og krigspolitiet drev i landsdelen, at det også måtte gjennomføres regelrett forbud mot «det kommunistiske parti og dets organer». Dette var helt nødvendig for at «kampen mot landsforræderisk propaganda og mot spionasje i Nord-Norge» skulle få aktiv støtte av befolkningen, skrev han.

Altmark-episoden tvang fram en endring i dette fiendebildet. Mens 6. divisjon tidligere bare hadde hatt den sovjetiske invasjonsfaren for øye, skulle man nå hindre landgangsforøk av fremmede tropper «uansett nasjonalitet». Det var Jøssingfjord-affæren som var bakgrunnen.²⁰² Ordren svekket fokuset på den imaginære fienden i øst. Svakheten var at den erstattet et ensidig fiendebilde med et annet. Den tyske trusselen fikk fortsatt ligge upåaktet.

Bortsett fra fokuset på Øst-Finnmark var det Ofoten-avsnittet, som omfatter fjordinnløpet fra Vestfjorden til Narvik/Bjerkvik-området, 6. divisjon la mest vekt på. Her satte man under Sundlos ledelse i gang med å bygge blokkhus i havnen for å kunne hindre landgang. En kanon ble rigget til i en pansret jernbanevogn og et maskinkanonbatteri ble rigget opp. Et planlagt kystfort på Ramnesodden ved Ramsund, som med lett- het kunne tatt innseilingen til Narvik under ild, var påbegynt i 1917 og sprengningsarbeidene var fullført i 1920. På høsten 1920 ble imidlertid arbeidene stoppet i påvente av videre planer.²⁰³ Tre 15 cm kanoner var innkjøpt og lå opplagret i Ramsund.

Dette uferdige batteriet fikk stor betydning i tysk spionasje umiddelbart før 9. april. Det var ikke uten grunn. Det var velplassert ut mot Ofotfjorden og kunne sperre både denne og den sørlige innseilingen til Ramsund orlogsstasjon. Litt lengre nord, på Ramstad, var det plassert et batteri som sperret Tjeldundet, Forholten batteri. Det var russerfrykten på slutten av Første verdenskrig som gjorde at dette batteriet var blitt prioritert og ferdigstilt. Det stengte nemlig fiendtlige krigsskip i å benytte

snarveien fra nord gjennom Tjeldsundet mot Narvik. Det var fra det hold man forestilte seg at et angrep mot Narvik kunne komme. Batteriet var uten verdi mot en trussel fra sør.²⁰⁴ Det påbegynte batteriet på Ramnesodden ble aldri fullført. Flere ganger forsøkte 6. divisjon å få bevilgninger, senest 2. februar 1940, da Lindbäck-Larsen og Fleischer innstendig ba Laake om ferdigstilling.²⁰⁵ Man hadde alt man trengte for monteringen av skytset og mannskaper til å utføre arbeidene, forsikret de. Det hele skulle kunne ordnes på to–tre måneder.

På dette tidspunktet var det bestemt at kanonrørene skulle fraktes til Bergen. Dette måtte omgjøres, krevde de. Laake fulgte opp med «en inntrengende henstilling om å bestemme at fortet på Ramnes skal gjøres ferdig» til forsvarsminister Ljungberg.²⁰⁶ Men verken Kommanderende admiral eller Ljungberg delte 6. divisjons vurdering. Kanonene kom ikke til sin rett ble det hevdet. En undersøkelse viste at det ville ta ett år å ferdigstille batteriet på Ramnesodden og halvannet år for en alternativ plassering på Tjeldbergodden, der admiralen foreslo å plassere kanoner fra de gamle panserskipene. Ljungberg fastholdt derfor at de tre 15 cm kanonene for Ramnesodden skulle sendes til Bergen.²⁰⁷

Det lå nesten noe symbolsk i at transporten gikk i månedsskiftet, et par uker etter freden i Moskva 12. mars, uten videre protester. I Bergen kom det til å bli tyskerne som monterte kanonene. Få visste om transporten sørover. Alt ved denne saken ble behandlet strengt hemmelig. At man unnlot å ferdigstille et nesten ferdig batteri som effektivt kunne sperre Ofotfjorden var nesten for utrolig. Det ble, som vi skal se, heller ikke trodd av de virkelige fiendene som i de samme dagene planla angrepet mot Narvik.

Selve byen Narvik og dens nærområde var vanskelig å forsvare. Bak lå fjordene og fjellene som stengte alle muligheter for å trekke seg nordover. Til grunn for forsvarsplanene lå Kommanderende generals bestemmelse om at hovedstyrken var forberedt sammendratt i Indre Troms. Derfra kunne man raskt rykke ut til Elvegårdsmoen som lå i nærheten av Bjerkvik, rett over fjorden fra selve byen Narvik.

Noen ganske få dager etter freden i Moskva 13. mars kom imidlertid på ny planer om en norgesaksjon opp i det britiske krigskabinettet. Nyhetene spredte seg til parlamentet og pressen og videre over Nordsjøen. Varslene gikk ut fra Utenriksdepartementet og Generalstabens etterretningsavdeling. Med ett var det frykten for alliert landgang på norskekysten og tyske mottiltak som dominerte. I denne perioden ga regjeringen ordre om å flytte marinens moderne fartøyer sørover og beordret en viss reduksjon

av nøytralitetsvernet i nord. Skiftet kom til uttrykk i Fleischers ordre om at beredskapen måtte rettes mot kuppforsøk «uansett nasjonalitet».²⁰⁸ Frykten for sovjetisk angrep var imidlertid ikke fjernere enn at da meldingen kom om britenes minelegging om morgen 8. april, var både Fleischer og Lindbäck-Larsen på inspeksjon i Øst-Finnmark.

Først sent 8. april forsto divisjonsledelsen, som altså befant seg langt på avveie fra begivenhetene, hvilken krig man kunne komme til å stå ovenfor. I løpet av kort tid og i samarbeid med fylkesmann Hans Gabrielsen beordret de en rekke tiltak gjennom rikstelefon og over Vadsø kringkaster. Omlag klokken 04 om morgenen 9. april kom meldingene om angrepet på Narvik og tyske operasjoner i Sør-Norge. Fleischer beretter at han ved 05-tiden fikk telefon fra Sundlo om «at tyskerne var gått i land i Narvik og Bjerkvik, og at det var unyttig å gjøre motstand [...]» Fleischer reagerte kontant. Han avsatte pr. telefon Sundlo, utnevnte major Sigurd Omdal til ny forsvarssjef, ga ham ordre om å arrestere Sundlo og trekke ut det som kunne reddes fra Narvik.

Snøstorm gjorde det først mulig for Fleischer å fly tilbake til Troms 10. april. På en mellomlanding i Tromsø overtok han formelt som øverstkommanderende i landsdelen og dermed også kommandoen av sjøforsvarsdistriktet. Om kvelden samme dag møtte han distriktskommandoen i Troms innland og organiserte divisjonens feltkommando. Den fikk ordre om at hovedstøtet skulle gå mot Bjerkvik/Narvik-området fra nord, mens en bataljon skulle styrke oberst Ole Berg Getz' 5. brigade i Nord-Trøndelag for å hindre tyskerne å unnsette de innesluttede styrkene i Narvik fra sør. For å skaffe tilstrekkelige styrker for angrepet mot Narvik ga Fleischer ordre om å overføre en bataljon fra Øst-Finnmark og om å mobilisere Alta bataljonen. Men fortsatt satt russerfrykten der: For å sikre seg mot at Sovjet skulle rykke inn i Finnmark beholdt han for sikkerhets skyld to bataljoner infanteri samt grensevakten i Sør-Varanger. Dette var en betydelig andel av de elleve bataljonene som tilsammen kom under 6. divisjons kommando under felttoget.

Om dette var det ikke full enighet. «Vi trengte i høy grad avdelingene ved fronten», skrev Lindbäck-Larsen i 1955.²⁰⁹ For senere å øke divisjonens angrepsstyrke ble 7. brigades ledelse, sammen med artilleri og forsyningselementer, overført til Troms rundt 1. mai. Den 5. mai besluttet Fleischer å overføre Varanger bataljon til Ofoten-avsnittet. Men Ruge grep som forsvarssjef inn og stanset overføringen.²¹⁰ Den var heller ikke praktisk gjennomførbar uten allierte skip, og slike skip fikk man ikke til rådighet.

Avdelingene i Øst-Finnmark ble derfor liggende uvirksomme under felttoget. Britene ønsket ikke å medvirke til en flytting av styrkene. Under den siste fasen av felttoget ble de enda «strammere mot Russland», som Lindbäck-Larsen skrev: «De (allierte) ville sende polakkene til Finnmark og i siste omgang før de forlot landet var de britiske staber sterkt interessert i de topografiske forhold på østgrensen.» Etter den norske krigsledelsens anmodning, ble den polske brigaden isteden landsatt sør for Narvik og deltok med heder i gjenerobring av byen 28 mai.

Trolig var det signaler om snarlige fredsforhandlinger fra den britiske krigsledelsen som lå bak denne fornyede interessen for østgrensen i Finnmark.

Sundlo og overgivelsen av Narvik

Vi vender så tilbake til Sundlos delaktighet i hendingene i selve Narvik 9. april. Som forsvarssjef hadde han altså ansvar for forsvar av Ofoten og Narvik og hadde etter ordre fra Fleischer fått seg overført I/IR 13 under major Sverre Spjeldnes fra Elvegårdsmoen. Elvegårdsmoen lå etter overføringen tom for mannskaper, med sine store lagre av geværer, karabiner, bombekastere, maskingevær, mitraljøser og ammunisjonsbeholdninger. Det hadde etter forsvarsplanen vært meningen at leiren skulle forsterkes av andre styrker fra 6. divisjon.²¹¹ Nå ble ikke det noe av. Alt dette verdifulle materiellet tok tyskerne, fordi værforholdene gjorde det umulig for andre norske avdelinger å nå fram og fordi Sundlo overga Narvik så hurtig.

Varslene om tysk angrep mot Narvik forelå klokken 20 den 8. april, da 6. distriktskommando i Harstad oversendte et telegram fra London som, med kilde i det britiske admiralitetet, opplyste at en tysk flåtestyrke var observert i Nordsjøen med sannsynlig mål Narvik, hvor de kunne ankomme ved 22-tiden.²¹² Det viste seg å stemme ganske bra. Klokken 02 kom det meldinger om tyske fartøyer som angrep i Oslofjorden, og litt over en time senere meldte to vaktskip i Ofotfjorden om tyske skip på vei inn. Fire og en halv time over midnatt løp de inn mot Narvik havn, etter at de hadde kastet bort verdifull tid med å lete etter kystbatteriet ved Ramsund. Det var fire timer etter at det første kompaniet av IR 13, under kaptein Peder Langlo, og en mitraljøsetropp hadde kommet over fjorden fra Elvegårdsmoen og gått i nattkvarter uten ordre om beredskap eller forsvar av kaianleggene.

Det var lite artilleri til disposisjon i byen bortsett fra det svære skips-

skytset på panserskipene «Norge», som lå ved kai, og på «Eidsvold», som gikk ut til innløpet til havnen da meldingen om tyske fartøyer kom. Om bord var man i tvil om nasjonaliteten til skipene. Rett før klokken 04 fikk de ordre fra Kommanderende admiral at det skulle skytes på tyskerne, men ikke på engelskmennene. Begge ble overrumplet og senket etter å ha avfyrt noen få skudd, med et tap på 295 av mannskapene. Dessuten fantes de to ubåtene B 1 og B 3 i byen med sine torpedoer. De foretok seg ikke noe. På land fantes også noe artilleri. Kanonen i den pansrede jernbanevognen sto parkert bak en fjellknaus og kunne ikke bestryke kaiene uten først å bli flyttet av lokomotiv. Lokomotiv ble ikke rekvirert. Langs kaiområdene var det blitt anlagt to godt beskyttede blokkhus med mitraljøser. Men mannskapene var ikke varslet og ikke i alarmberedskap. Dessuten fantes maskinkanonbatteriet, men heller ikke det varslet.

I boken *Der Heldenkampf um Narvik*, som ble utgitt under krigen skrev den tyske marinehistorikeren Otto Mielke om Sundlo at det «Til slutt lykkedes [...] å vinne ham for et lojalt samarbeide med de tyske besetelsestropper. Denne innsikt fra plasskommandantens side kan man takke for at byen og havnen i Narvik innen en time fullstendig var i hendene på de tyske tropper uten å avfyre et skudd eller utgyde en dråpe blod».²¹³ Denne beskrivelsen passer godt med den vurderingen som ble gjort under landssviksaken mot Sundlo i 1947, der obersten fikk livsvarig fengsel etter at to dommere og to domsmenn hadde stemt for dødsstraff.²¹⁴ I dommen ble forholdene 9. april beskrevet som «uaktsomme forgåelser». Retten fant det ikke bevist at Sundlo hadde bedrevet spionasje for tyskerne før krigen, at han sto i ledetog med dem under angrepet og at han kaldt og bevisst hadde overgitt byen isteden for å sloss.

Riktignok var det mange indisier i den omfattende saken som pekte i en slik retning. Men retten fant dem ikke juridisk bevist. Mange undret seg over en slik velvillighet overfor obersten. Handlingsforløpet var nesten for opplagt. Han var blitt varslet om tyske fartøyer av distriktskommandoen i Harstad åtte timer før angrepet, to timer før hadde han fått vite om kamper med tyske skip i Oslofjorden. Han hadde tilogmed fått godt utstyrte forsterkninger. Det hjalp jo lite da soldatene, etter at de var kommet fram, ble sendt i nattkvarter istedenfor å gå i stilling langs kaiene i havnen. Han hadde fått klar ordre om å skyte på tyskerne, men ga den ikke videre til sine underordnede. Han hadde til disposisjon et moderne maskinkanonbatteri og en jernbanekanon. Men mannskapene ble ikke varslet og ingen beredskap innført. Kanonkommandøren forsøkte å få tak i et lokomotiv for å dra det i stilling, men stasjonsmesteren nektet.²¹⁵ Da

kommandøren ringte Sundlo svarte denne at han fikk gjøre som han fant for godt. Sundlo hadde da allerede overgitt seg. Det var han som skulle sørget for tilstrekkelig varsling og for at det overalt langs kaiene lå mannskaper i stilling bak våpnene, klare til å åpne ild.

Slik det ble, kunne de tyske jagerne laste ut sine soldater og sette dem på land som om det var ordinært lossearbeid. Da general Eduard Dietl, sjefen for landgangstroppene, marsjerte opp i byen i spissen for sine tropper, traff han på Sundlo nærmest tilfeldig. På oppfordring fra Dietl overga Sundlo byen. Kunne dette ha skjedd uten forræderi? Ja, svarte retten, og viste til at det faktisk hadde vært tvil om de skipene som dukket ut av skodden først, var engelske eller tyske. Det hjalp lite med artilleriet på panserskipene «Norge» og «Eidsvold», all den tid begge ble klar over situasjonen for sent. Og de to ubåtene? De ble ikke satt inn i det hele tatt.

Under landssviksaken forklarte Sundlo at situasjonen hadde vært helt håpløs. Etter senkningen av panserskipene handlet tyskerne så hurtig og kontant at det ble umulig å forsvare byen. Han innrømmet imidlertid at han ikke hadde varslet de ulike avdelingene. Det var dette retten beskrev som «uaktsomme forgåelser». Å forsvare byen hadde bare vært mulig hvis mannskapene hadde ligget i stilling i full alarmberedskap før lossingen startet. Hadde det hatt noen hensikt? Dette avfeide Sundlo og fikk støtte fra flere av sine tidligere kolleger under rettsaken. Uansett hva han hadde gjort så kunne han ikke oppnådd noe annet enn en utsettelse. Hans tropper lå i en rottefelle i byen, uten muligheter for retrett eller forsterkninger.

Så enkelt var det imidlertid ikke. Det beviste major Omdal da han over telefonen fikk ordre av Fleischer om å overta kommandoen, arrestere Sundlo og komme seg ut av byen med så mange som mulig. Å arrestere obersten var ikke mulig. Om han var fange eller gjest hos tyskerne var uklart, men han var omgitt av tyskere. Men Omdal og Spjeldnes fikk med seg omlag 200 soldater og marsjerte uhindret mot Bjørnfjell på malmbanen. De ytte fortsatt motstand og hindret tyskerne å bruke banen i flere dager før de ble overmannet. Men flere av dem, blant andre Omdal, kom seg unna og fortsatte kampen. Sundlo hadde rett i at det ville kostet å gjøre motstand. Det var en pris han ikke var villig til å betale. Det var lite troverdig av en mann som skrøt av at han skulle skyte ned bolsjeviker på gatene i Moskva.

Det ville selvfølgelig ha hatt stor symbolsk verdi at kampen hadde blitt tatt opp selv om det så håpløst ut. Verdens øyne var rettet mot Narvik som ingen annen norsk by. Sundlo overdrev dessuten antallet tyskere. Han forsvarte seg med at den tyske general Dietl hadde overbevist ham om

at det var en halv divisjon, omlag 10 000 mann. I virkeligheten var det omlag 2000. Kanskje ble han lurt av tyskerne om dette? Men obersten måtte som militær ha en oppfatning av hvor sannferdig slike opplysninger gitt av fienden ville være. Det verden så var at Sundlo tok i mot tyskerne praktisk talt med åpne armer. Hans militære hilsen og håndtrykk med Dietl gikk verden over.

Etter krigen ble ryktene om tysk spionasje i Narvik undersøkt. To offiserer ble sendt til byen for å kartlegge de som hadde vært implisert. Før de reiste ble Sundlo avhørt.²¹⁶ Han nevnte noen navn på NS-folk. Ellers var han vag om sine tyske kontakter. Den tyske konsulen i byen hadde vært med i NS siden 1933. Sundlo hadde vært med i en selskapsklubb som pleiet samrøre mellom de tyske, franske og britiske konsulene, oberstløytnantene Opshaug og Five, Aagaard, majorene Hermansen og Omdal, kaptein Hjalmar Eriksen, løytnant Ueland og «visstnok et par offiserer til». Fra november 1939 overtok tyskeren Fritz Wussow som konsul, og hos ham hadde Sundlo truffet noen tyske fiskeoppkjøpere, innrømmet han.

Offiseren som ledet avhøret konkluderte med at «Sundlo viste seg å ha meget dårlig hukommelse, så resultatet var meget magert. Mitt umiddelbare inntrykk av saken er at Sundlo nok har vært implisert i spionsaken, men at dette har vært mere ubevisst og at han ikke var direkte knyttet til organisasjonen, men at han bare har hjulpet dem uten direkte å vite i hvilken hensikt». Rapporten fra de to offiserene som reiste til Narvik bekreftet at Wussow hadde ledet Abwehrs spionasje i byen.²¹⁷ Det hele var organisert av admiral Werner Steffan fra Abwehrs skandinaviske hovedkontor i Stockholm. Men noe nytt om Sundlos medvirkning kom ikke fram.

Hva så med Sundlos rolle i det som skjedde 8.–9. april? I et foredrag Sundlo holdt i 1941 fortalte han at han hadde fått ordre om å skyte på tyske, men ikke på engelske skip allerede om kvelden 8. april. Det var en oppsiktsvekkende påstand. For hvis det var sant så indikerte det at regjeringen hadde stått i ledetog med britene, slik Quisling hadde påstått. Det ville kunne revaske ham for statskuppet 9. april. Det var flere slike påstander som sirkulerte under okkupasjonen, som selvfølgelig interesserte NS sterkt. For å granske dem oppnevnte partiet Granskningskommisjonen av 1943, med offiserer og jurister som medlemmer. Vi skal senere presentere denne kommisjonen nærmere. Her skal vi begrense oss til behandlingen av Sundlo.

I februar 1944 tok de for seg Sundlos uttalelser.²¹⁸ I sin forklaring for kommisjonen fastholdt Sundlo at han kvelden og natten mellom 8. og

9. april ble oppringt flere ganger fra divisjonskontoret i Harstad. Omlag klokken 22 kom det beskjed fra Colban i London om at en britisk admiral hadde fortalt at tyske fartøyer forfulgt av engelske var på vei mot Ofotfjorden hvor de kunne ventes ved midnatt. Han fikk ordre om å skyte på tyskerne, men ikke på engelskmennene. Han fortalte videre at mens dette skjedde satt han på sitt kontor sammen med andre offiserer, og da man ikke hadde fått føling med de tyske fartøyene «spøkte man over at tyskerne var upresise». Klokken 23 fikk han så ordren om å trekke en infanteribataljon I/IR 13 over til Narvik. Major Spjeldnes kom, som følge av ordren til ham, fra Elvegårdsmoen omlag en time senere og fikk da også ordre om å skyte på tyskerne, men ikke på britene. Også de andre offiserene på kontoret fikk samme beskjed. Det var kapteinene Strømsnes, Brønstad, Bjørnson, kaptein Langlo som var i Narvik fra før, løytnant Eidsvaag og kaptein Hjalmar Eriksen, den siste var pr. 1943 blitt NS-rådmann i Asker. Sundlo fortalte at han deretter ringte til kommandør Askim på «Norge» og Ofoten-avdelingen. Så gikk, utrolig nok, offiserene med hans tillatelse hjem for å sove.

Det var kommisjonsmedlem kaptein Kåre Vagn Knudsen som pekte på at dette ikke kunne stemme. Spjeldnes hadde sagt at han fikk ordren om morgenen da han og hans kompani kom slepende på sine sleder samtidig med at det smalt på havnen. Sundlo fastholdt imidlertid sin påstand og hevdet at det skjedde lenge før. Men kommisjonen hadde også en rapport fra kaptein Brønstad som hadde gått i land med kp. 4/IR 13 ved Øyjord ved 01-tiden. Han hadde notert at han først hadde fått denne ordren av Omdal da han hadde nådd sitt oppholdssted i Narvik omlag klokken 04.00. Endelig hadde man en rapport datert 20. april 1940 fra kommandørkaptein Askim på panserskipet «Norge» som gikk ut på at ordren fra land kom etter klokken 03.20. Vagn Knudsen opplyste at skytingen mellom panserskipene og de tyske jagerne startet 04.30. Stilt overfor så klare opplysninger måtte Sundlo medgi at han kanskje tok feil. I en sluttklæring åpnet han for at meldingen kunne ha kommet i to omganger.

Det kom altså ikke fram noe under granskningskommisjonen som kan gi oss bevis på at Sundlo direkte hadde samarbeidet med angriperne i forkant av angrepet eller sto i hemmelig ledetog med dem. Derimot ble det nokså klart for kommisjonsmedlemmene at han i sin iver etter å bevise at regjeringen sto i ledetog med britene, enten var offer for en erindringsforskyvning, eller at han rett og slett bløffet.

Kommisjonen kunne derfor ikke bruke noe av det som framkom for å gi Quisling alibi. Kommisjonen besto av høyt betrodde partifolk. En

av dem, NS-veteranen Hermann Harris Aall, var endog Abwehr-mann fra før felttoget og visste trolig det som var å vite om hvilke offiserer som hadde hatt Abwehr-kontakter før 9. april, slik han selv hadde hatt. Det svekket Sundlo ytterligere at to av de offiserene som motsa ham, kapteinene Langlo og Hjalmar Eriksen, var NS-medlemmer. Langlo hadde vært med siden 1936.²¹⁹ Eriksen hadde vært Sundlos adjutant fra 1939 og meldte seg inn i oktober 1940.²²⁰

Det er grunn til å tro at Sundlo hadde kontakt med tysk militær etterretning før 9. april. Mange kilder antyder det. Quisling hadde nevnt ham for Hitler i desember 1939, og Ræder hadde oppgitt ham som pålitelig 6. mars 1940. Scheidt hadde navngitt ham som pålitelig flere ganger. Han er også en av dem som eksplisitt navngis av andre tyske kilder.²²¹ Det er imidlertid ikke bevist at han visste om angrepet eller at han samarbeidet med tyskerne under angrepet. Det kan ikke helt utelukkes at Abwehr holdt ham på avstand på grunn av hans rykte som litt av en bajas. Hans oppførsel gjorde inntrykk, og kan ha skremt dem. Et eksempel på det var da han i et selskap like før jul 1939, likefrem fortalte den engelske konsul i byen at han ville skyte på russerne og engelskmennene, men ikke på tyskerne.²²²

Da Fleischer fratok Sundlo kommandoen om morgenen 9. april, etter at overgivelsen var et faktum, var Sundlo allerede tysk krigsfange under særlig ærerike vilkår. General Dietl lot ham fortsatt bo i regimentsboligen. Ingenting tyder på at obersten forsøkte å solidarisere seg med motstanden mens flere av hans offiserer og et par hundre mannskaper trakk seg kjempende tilbake mot riksgrensen langs malmbanen, før de etter noen uker ble overmannet ved Bjørnfjell. I realiteten bleknet mye av dette i forhold til hans senere skyldregister. Han var heldig som fikk livstidsdom i 1947. Det var nemlig dissens for dødstraff. Det var for hans senere innsats som Rikshirdsjef fra høsten 1940, plasskommandant og sjef for IR 1 av Den norske Legion inntil 5. september 1941, da han ble beordret til «særoppdrag» sammen med Five. Dommen var dessuten begrunnet med hans øvrige innsats som NS-fylkesmann i Akershus og Sogn- og Fjordane og for hans årelange arbeid for at norske vernepliktige skulle settes inn på tysk side på østfronten.

Under landssviksaken forsvarte Sundlo seg med at den som egentlig hadde begått den store feilen 9. april var Fleischer, som hadde beordret overført I/IR 13 fra Elvegårdsmoen til Narvik. Hadde det ikke skjedd, ville tyskerne ikke kunnet ta dette viktige mobiliseringsstedet med dets store mobiliseringsbeholdninger av håndvåpen og ammunisjon, og dermed heller ikke kunnet starte sitt felttog nordover mot Gratangen og Salangen.

Narvik var uansett tapt og umulig å forsvare hevdet han. Her hadde han unektelig et poeng. Fleischer var død og kunne ikke forklare tankegangen bak ordren. I ettertid kan det neppe være tvil om at Fleischers tankegang først og fremst hadde vært forsvarspolitisk begrunnet. I en situasjon med total forvirring og oppløsning hadde det stor symbolsk betydning at det faktisk ble skutt mot fienden.

Det kan heller ikke være tvil om at general Dietls landstigning i byen ville blitt mye vanskeligere hvis feltbataljonen fra IR 13 hadde vært utplassert langs kaiene og åpnet ild, støttet av jernbanekanonen og maskinkanonbatteriet og de to blokkhusene med sine mitraljøser. Fleischer var realistisk nok til å innse at det ville krevd store tap på norsk side, men det ville heist motstandsfanen. Det var det det dreide seg om. At Fleischer var villig til å ta disse tapene viser at han forsto krigens logikk. Mot dette hevdet Sundlo at det var forbrytersk å kommandere ut soldater som nærmest var forsvarsløse mot en så godt trent og utstyrt angriper. Det ville blitt det rene slakt mot det tyske skipsartilleriet. Situasjonen var i realiteten håpløs og det var regjeringens ansvar. Den fikk ta følgene. Det var synspunkter han delte med mange andre militære ledere i en liknende situasjon. Mot dette kan det med styrke hevdes at krig av og til krever ofre.

Det var imidlertid et annet forhold som gjorde at Sundlos kritikk var vanskelig å imøtegå. Som vi har vært inne på, viser kildene at forsvaret av Ofoten og Narvik i perioden 1936–39 var utformet mot en helt annen fiende. Da planene om batteriet på Ramfjordneset, blokkhusene, jernbanekanonen og maskinkanonbatteriet ble lagt, hadde man et helt annet angrep i tankene enn ti toppmoderne tyske destroyere med hurtigskytende skipsartilleri. At det var slik det kom til å bli, var utenfor ethvert resonnement. Invasjonsfaren etter utbruddet på den spanske borgerkrigen kom fra Murmansk, hadde man ment. Som vi også har sett, hadde man gode etterretninger fra ishavsbyen, som viste at det ikke fantes tyngre krigsskip der. Ut fra planleggingen høsten 1939 tenkte man seg en invasionsstyrke fraktet i beslaglagte, uarmerte handelsfartøyer, støttet av mindre patruljebåter. En slik styrke ville man ha alle muligheter til å hamle opp med ved hjelp av artilleriet på de to panserskipene og torpedoene til de to ubåtene, støttet av de øvrige forsvarstiltakene i Narviks havneområde. Det var først da utviklingen i vinterkrigen i Finland gjorde en slik invasjon mindre sannsynlig at man bestemte seg for å sende kanonrørene fra Ramfjordneset til Bergen. Der var man ganske så brått etter Jøssingfjord-affæren blitt klar over faren for britisk angrep, og trengte skytset bedre.

Under landsvikoppjøret hadde verken aktoratet eller Sundlo noe øn-

ske om å trekke fram fra glemselen at det faktisk var dette skiftet i trusselformet kort tid før 9. april som var årsaken til mye av forvirringen. Antikommunisten Sundlo, som hadde hatt ansvaret for utformingen av de lokale forsvarsforberedelsene og visste dette utmerket godt, var naturligvis klar over at å innrømme dette ville slå tilbake på ham selv. Han framsto som forsvarsvenn i sin store alminnelighet, mens han i realiteten bare hadde vært det så lenge sovjeterne eller britene var fiendene. Aktoratet la på sin side til grunn at alle hadde forstått at det var tyskerne som kom. Det var et tilbakeprojisert fiendebilde som lå til grunn i rettssaken. Oghvis alle hadde forstått at det var tyskerne, så hadde det ut fra alle solmerker vært lite fornuftig å la feltbataljonen fra IR 13 bli hamret i stykker i byen av det tyske skipsartilleriet. Den burde ikke vært overført. Det var derfor vanskelig å vise at Sundlo tok feil da han hevdet at Narvik var umulig å forsvare.

Noe forsvarstiltak eller unnsetning til Narvik sørfra Helgelandskysten var naturligvis ikke forberedt, etter som forutsetningen var at man skulle kunne hamle opp med russerne i Narvik. Derfor var det heller ikke gjort noen forberedelser til å hindre et tysk angrep nordover fra Trondheim, slik det faktisk skjedde. Her spilte oberst Sundlos bror, major Halfdan Sundlo, en særlig rolle. Han var sjef for II/IR 14 i Mosjøen. Bataljonen hadde vært på grensevakt i Kirkenes om vinteren og var blitt demobilisert 6. april. Fleischer beordret øyeblikkelig mannskapene innkalt igjen, utnevnte majoren til forsvarssjef for Helgeland og ga ham ordre om å rykke sørover med bataljonen til Steinkjer-området. Hensikten var å hjelpe oberst Getz med å stoppe tyskerne som rykket nordover fra Trondheim for å unnsatte general Dietls innesluttede styrker i Narvik. Fra tysk side ble dette den viktigste strategiske målsettingen under hele felttoget, i tillegg til å knytte sammen Oslo og Trondheim.

Britene hadde landsatt tropper i Åndalsnes og Namsos i et forsøk på å nedkjempe de tyske troppene i Trondheim, etter at de hadde oppgitt å sende hjemmeflåten direkte inn i Trondheimsfjorden, slik marineminister Churchill opprinnelig hadde ønsket. Det ble for dristig etter at tyskerne hadde bemannet de uskadede batteriene til Agdenes festning med sine egne mannskaper, og overtatt AR 35 kanonmaterieell i Trondheim. Etter noen dager med rot og uvisshet ble britenes styrker i Namsos trukket ut igjen, og veien lå klar for at et tysk unnssetningskorps kunne støte nordover mot Narvik. Det eneste som kunne hindre dem i det var oberst Ole Berg Getz' IR 13, som hadde regimentsstandplass i Steinkjer. IR 13 var underlagt 5. divisjon og dens sjef var generalmajor Jacob Laurantzson.

Generalen hadde, som vi har vært inne på, forlatt Trondheim om mor-

genen 9. april etter å ha beordret byen overgitt til tyskerne. Laurantzson var trolig den av generalene som sto NS nærmest og var venn av Prytz. Han foretok seg ikke noe for å gi ordre om å ødelegge landsdelens store forsvarsanlegg og magasiner, noe som ble spesielt viktig for tyskerne akkurat her, etter som de ikke hadde fått med seg artilleri til byen. AR 35 store kanonmaterieell ble brukt til å nedkjempe norske styrker både i Sør-Trøndelag, til å nedkjempe Hegra fort i Verdalen og til å støte nordover mot Steinkjer. Aller viktigst for tyskernes evne til å støte nordover var at de ved hjelp av arbeidskraft som ble tvangsutskrevet under medvirkning fra kommunen og rådmann Oscar Christian Gundersen, underlagt Administrasjonsrådet, lyktes i å sette i stand Værnes flyplass i rekordfart, slik at de fikk effektiv flystøtte.²²³

Laurantzson reiste til Steinkjer, men kunne ikke hindre mobiliseringen av regimentet på grunn av det britiske nærværet. Da britene kort tid etter trakk seg ut, kapitulerte imidlertid også Getz. Obersten hadde etter hva vi vet ikke vært medlem av NS i 1930-årene, men ble da rasende antibritisk. Å trekke seg tilbake nordover hevdet han var umulig. Det var Fleischer uenig i. Hans forsøk på å beordre en slik tilbaketrekning falt på stengrunn. Fleischer klarte heller ikke å hindre at Getz overga sitt regiment. Men Fleischer beordret major Halfdan Sundlo, som altså hadde rykket sørover fra Mosjøen mot Steinkjer-området med sin bataljon, om å rykke nordover igjen. I et kaotisk ledet tilbaketog sammen med norske frivillige og små grupper av landsatte britiske tropper, forsøkte de å bremse tyskerne på deres lange marsj nordover for å unnsatte Narvik. Det gikk dårlig. Tyskerne feide motstanden til side i noe som kunne minne om en parademarsj i iltempo. Det endte til slutt med at majoren ble fratatt kommandoen.

Det var flere NS-offiserer og sympatisører i nøkkelposisjoner i Trøndelag. Blant dem var en av fortssjefene på Agdenes festning, kaptein Øivind Lange; også løytnant Rolf Rynning Eriksen, som var Laurantzons adjutant i Trondheim og ble sittende som en slags bostyrer for divisjonsstabens; i tillegg gjaldt det oberst Getz; hans stabssjef kaptein Aleksander Johannes Eidsmo; og major Halfdan Sundlo. Kaptein Lange og oberst Getz utga sine fektningsrapporter som bøker i 1940 og 1941, hvor de øste sin forbittelse over regjeringen og britene, og ønsket den nye tid velkommen.²²⁴

Getz ble som oberst verdifull for tyskerne. Han ble rost opp i skyene av Terboven sommeren 1940 for at han så lojalt hadde innrapportert om britenes aktiviteter i Nord-Trøndelag. Han søkte om medlemskap i NS slutten av desember 1940, men trakk så tilbake søknaden. Under landssviksaken hevdet han at han aldri hadde vært medlem. I mellomtiden hadde han

vært konstituert av Jonas Lie som politipresident i Trondheim, vært stabssjef i AT og i Direktoratet for spesialoppdrag under Sivilforvaltningen for Hær og Marine. Hans navn var sterkt fremme som forsvarsminister i den kommissariske regjering høsten 1940, før det ble klart at tyskerne ville oppløse Forsvaret, og i juli 1941 som bataljonssjef for Den norske Legion. Han ble imidlertid vraket til fordel for kaptein Jørgen Bakke. I slutten av juli 1941 skrev Getz til NS at hans medlemskap falt bort. Deretter trakk han seg ut av det hele og flyttet tilbake til hjemstedet i Os i Østerdalen. Landssviksaken mot ham ble henlagt, i realiteten fordi det var uaktuelt å bruke ham som oberst på grunn av høy alder.

Kaptein Lange døde i 1942. Major Halfdan Sundlo meldte seg inn i slutten av oktober 1940, men hadde trolig også vært med på 1930-årene. Han skrev i et eget bidrag til NS-boken *Jeg er med. Uttalelser av 70 norske kvinner og menn* at «Når bolsjevismen er likvidert [...] så kommer turen til å gjennomføre Nasjonal Samlings program som jeg enno ikke har hørt noen er uenig i». ²²⁵ Han fikk en landssvikdom på seks års tvangsarbeid og tap av stilling. ²²⁶ Eidsmo meldte seg inn i desember 1940, men trakk så søknaden tilbake, slik som Getz. Han avanserte til sjef for 5. AT-distrikt før han søkte avskjed fra AT og ble sendt som krigsfange til Tyskland. ²²⁷

Løytnant Rolf Rynning Eriksen fikk den underligste karrieren av disse. Faren var en kjent offiser, men ikke med i NS. Broren var derimot med i NSUF. ²²⁸ Rolf Eriksen var vakthavende offiser på divisjonskontoret i Trondheim om morgenen 9. april, da han fikk oppdrag av Laurantzson om å stå for overgivelsen. I følge opplysninger han selv ga ble han gående på kontoret fram til 1. mai. Om han deretter var krigsfange er uklart. Men i juli ba oberst Erland Frisvold, som da var militær distriktsforvaltnings-sjef i Trondheim, major Henrik Bjerkelund i Forsvarsdepartementet om tillatelse til å bruke ham på kontoret fortsatt. I september startet han ved Norges Geografiske Oppmåling sammen med blant andre kaptein Kåre Vagn Knudsen. Deretter fikk han stilling i sentralledelsen i AT, hvor han fortsatte fram til 1. juni 1941. Han fikk innmeldingsdato i NS 25. oktober 1940, men vi kan ikke utelukke at han også hadde vært medlem på 1930-årene.

Det ser ikke ut til at Rolf Eriksen noen gang meldte seg ut. Så sent som i oktober 1943 sto han oppført på en liste over NS-medlemmer med ukjent adresse. ²²⁹ Han ble godkjent i offisersgranskningen etter krigen. Noe granskningsskjema etter ham er aldri funnet. Han gjorde, som en av de ytterst få av NS-offiserene, en strålende karriere, og endte til slutt som generalløytnant, sjef for Forsvarets Krigshistoriske Avdeling og var

som pensjonist forskningsleder ved Hjemmefrontmuseet. I bind seks av storverket *Norge i krig*, med tittelen «Hjemmefront», blir han omtalt som motstandspioner fra 1940.²³⁰ Han holdt sitt NS-medlemskap skjult for ettertiden, på tross av at det var kjent i Erstatningsdirektoratet. Der ble imidlertid dokumentene fjernet av politiinspektør Lars L'Abée-Lund.²³¹ Eriksens vita har mye til felles med Jens Henrik Nordlies. De var begge i 1942, som de to eneste generalstabsoffiserene, i gang med å bygge opp Milorg i samarbeid med dennes nye dynamiske sjef Jens Christian Hauge. Begge kom til å høre til hans indre krets av sosialdemokratisk orienterte offiserer etter krigen.²³²

Laurantzon, som i ubetenksomhet og forsømmelser hadde skapt så mye kaos og uklarheter i Trøndelags-distriktet, og som indirekte hadde bidratt til at tyskernes ilmarsj mot Narvik ble mulig, ble siktet og tiltalt for militær krigsrett. Han ble dømt til 60 dagers vaktarrest.²³³

Kielland og overgivelsen av Telemark regiment

Neppe noe sted utenom Oslo ble kapitulasjonene i 1940 en større suksess for Quisling enn på Kongsberg, hvor sjefen for Telemark Infanteriregiment nr. 3 overga sitt regiment uten kamp 13. april, samme dag som motstanden også brøt sammen i Østfold og på Egge i Setesdalen. Dermed hadde to av de tre infanteridivisjonene på Østlandet gitt seg, praktisk talt uten motstand. Her som andre steder hadde offiserer med NS-bakgrunn en finger med i spillet.

I motsetning til i Narvik, hadde man på Kongsberg fått relativt god tid til å forberede seg. Man hadde styrker tilsvarende tre ferdigoppsatte infanteribataljoner og ett kompani til disposisjon. Likevel overga regimentet seg uten forsøk på motstand til en liten gruppe tyske soldater som hadde funnet fram. I disse begivenhetene oppviste den aldrende regimentssjefen, oberst Einar Steen, og hans litt eldre stabssjef, major Jan Theodor Kielland, ynkelige figurer. All den uklarhet som ble skapt av Generalstabens, regjeringen og Quisling, fikk full uttelling gjennom deres passivitet.

Obersten overlot i realiteten kommandoen til stabssjefen, med den begrunnelse at han selv var så sterkt forkjølet. Den sterke mann som drev gjennom kapitulasjonen var major Jan Kielland. Kielland var en ambisiøs offiser med fortid ikke ulik Kjelstrup, Munthe og Prytz. Både Steen og Kielland ble tiltalt etter krigen. Steen ble stilt for krigsrett for kapitulasjonen ved IR 3, mens Kielland, som hadde et langt synderegister fra hele okkupasjonen, ble tiltalt for landssvik. Men ingen av de to ble dømt for

kapitulasjonen 13. april. Under etterforskningen mot Kielland undersøkte påtalemyndighetene om det hadde framkommet noe i krigsrettsaken mot Steen som kunne gi tiltale mot Kielland. Krigsadvokaten beklaget nærmest at han ikke hadde funnet noe slikt bevis. Hans personlige oppfatning var at han hadde hatt en «meget uheldig innflytelse på oberst Steen, særlig når det gjelder beslutningen om kapitulasjon».²³⁴ Kielland ble i stedet dømt for andre forhold.

Både Kielland og Steen var gamle offiserer, Kielland endog fire år eldre enn sin sjef. Begge hadde startet sine karrierer med å sverge troskap til vår påtvungne svenskekonge før 1905. Ingen av dem hadde nådd helt til topps i det militære hierarki. I Kiellands tilfelle var grunnen trolig politisk. Han hadde vært med i NS-bevegelsen helt fra folkereisningstiden i 1931, «og bar allerede den gang Solkorsmerket», som han skrev i avisene i 1944. «I virkeligheten har mine politiske anskuelser alltid vært i overenstemmelse med NS grunnprinsipper», skrøt han.²³⁵ Som pionerene for forslagene om militær arbeidstjeneste før krigen, kaptein Jon Dugstad og oberstløytnant Nils Bøckman, hadde Kielland vært aktiv i Høire, og særlig i Unge Høire på 1920-årene. Senere arbeidet han for en blokkdannelse med NS. Han meldte seg aldri ut av NS, men måtte som alle andre fornye medlemskapet sommeren 1940, slik tyskerne forlangte. Hans nye medlemsdato ble 16. oktober 1940.

Kielland hadde som Prytz, Quisling, Sundlo og flere andre offiserer gitt etter for eventyrlysten i årene etter 1905. Som Kjelstrup hadde han valgt seg Afrika og Kongo. Kong Leopold drev en aktiv rekruttering av unge offiserer til tjeneste i sitt private kongerike i Afrika for å organisere den økonomiske utnyttningen av det veldige, ressursrike området. Den belgiske kongen bød både på eksotiske eventyr og militære utfordringer. Kielland var der i seks år fram til krigsutbruddet i 1914, og fikk den belgiske stjerne som takk for innsatsen. I 1920 fikk han den belgiske løveorden. Kielland gikk senere gradene, og tok dessuten lærerutdanning. På 1920-årene var han aktiv frimurer. Fra 1934 hadde han vært stabssjef i IR 3, som Steen hadde overtatt et år tidligere. I egenskap av stabssjef hadde Kielland hatt ansvaret for både Samfundsvernet og Leidangens aktiviteter i nedre del av Buskerud og Telemark. Det var altså en erfaren og meget selvbevisst senioroffiser som sto bak de fatale beslutningene i regimentet i dagene 9.–13. april 1940, mens den svakelige obersten valgte å holde seg i bakgrunnen.

På Kongsberg fikk man samme problemstilling som ellers i landet etter regjeringens vedtak om stille mobilisering. Skulle man slå opp mobilise-

ringsplakatene som gjaldt for alminnelig mobilisering, eller skulle man la det være? Skulle man fastsette fram møte straks, eller vente til torsdag 11. april som regjeringens ordre gikk ut på? Skulle man la frivillige sette opp, eller skulle man sende dem hjem? Som sjefen for IR 6 på Hønefoss, oberst Carl Mork, på Hønefoss, rådet Steen politiet om å avvente situasjonen, på tross av at han hadde fått ordre fra 1. divisjon som regimentet var en del av, om å forberede mobilisering natten til 9. april. Steen ble samtidig orientert om at tyske skip angrep i Oslofjorden.²³⁶

Politimesteren beordret på eget initiativ plakatene opp i hele sitt distrikt, hvilket omfattet store deler av begge regimentsdistriktene.²³⁷ Omlag kl. 07,30 fikk Steen mobiliseringsordre fra 1. divisjon i Halden, og startet med å sende den ut for linjebataljon II/IR 3 og regimentets landvernsbataljon. I/IR 3 var på nøytralitetsvakt på Evjemoen og sto under kommando av 3. divisjon. Ordren, som ikke sa noe om oppmøtetidspunkt, ble tolket som at oppmøtet skulle skje straks. Etter de gamle forsvarsplanene mot Sverige skulle avdelingene overføres til Østfold, en umulighet nå. De fikk derfor ordre om ikke å forlate oppsetningsplassen på Heistadmoen. Noen timer senere kom det telegram fra 1. divisjon som korrigererte mobiliseringsordren slik at den stemte med bestemmelsene for stille mobilisering, med oppmøtetidspunkt torsdag 11. april. Landvernsbataljonen var ikke omfattet av ordren. Men nå var apparatet i gang og Steen gjorde ingen endringer.

Natten til 11. april hadde regimentets ene bataljonssjef kaptein Einar Rønning telefonkontakt med Hærens Overkommando, og snakket med NS-løytnant Kåre Vagn Knudsen. Knudsen hadde ingen forholdsordre til regimentet.²³⁸ Dette var siste kontakt regimentet hadde med den militære ledelsen. Ruge hadde, som vi har vært inne på, sendt oberstløytnant Johan Beichmann og løytnant Anthon B. Nilsen til Ringerike for å stive opp oberst Mork. Meningen var at Beichmann skulle reise videre til Kongsberg. Han kom så langt som til Sokna 12. april. Der ga han opp. Selv om veien videre ikke var så lang, var den kanskje strabasjos. Hadde han fortsatt ville han trolig nådd fram og kunne ha hindret den katastrofen som var under oppseiling i IR 3.

Regimentet hadde ingen planer for forsvar av Kongsberg-distriktet ved krig. Avdelingene skulle i en slik situasjon sendes til Østfold. Ved indre uroligheter og opprør skulle de settes inn i Skien-distriktet, slik det skjedde under Menstadkonflikten i 1931, mot industriområdene ved Drammen, og de skulle sikre Kongsberg Våpenfabrikk mot «ondsindede» arbeidermasser blant byens befolkning. Andre planer fantes ikke.

Men de naturgitte mulighetene for forsvar var gode. Ved å plassere ut styrker langs et lite antall veitilganger, defileer og bruer i områdene mot Hokksund ville man kunne ha håp om å overfalle og i alle fall å synke tyskerne framrykking i lengre tid. Men man måtte selvfølgelig regne med bombing av byen og særlig av våpenfabrikkens mange anlegg. Det var også rundt disse spørsmålene avgjørelsen kom til å falle.

Våpenfabrikkens og byens ledelse ville ikke ha noen kamp som kunne føre til ødeleggelse. Det kan se ut som at de ikke hadde noe begrep om at våpenfabrikken var uten verdi hvis byen ble erobret, ja at det i en slik situasjon var bedre at den ble ødelagt. Våpenfabrikken var en militær bedrift og hadde militær ledelse. Den la et voldsomt press på obersten om ikke å ta opp noen militær strid foran byen. Som om det ikke var nok, oppnådde avdelingssjef på våpenfabrikken, major Halfdan Alstad, å forhindre at broene over Numedalslågen, som renner midt gjennom byen, ble sprengt. Dermed ville tyskerne uhindret kunne okkupere hele byen, inklusive våpenfabrikken, og ha fri vei videre vestover mot indre deler av Telemark og veiovergangen til Vestlandet. For regimentet betydde denne inngripen i forsvaret av byen at det eneste alternativet som sto igjen var å trekke troppene vestover mot Meheia, det nesten veiløse området i traktene mot Notodden.

Det var også dette som i første omgang ble besluttet. Tilbaketreknin-gen til området mot Meheia gjorde et dystert inntrykk på soldatene. I tillegg ble det foretatt en kaotisk avløsning av II/IR 3 og øvelsesbataljonen om natten 12./13. april, som skapte ytterligere oppgittethet. I realiteten hadde obersten og de fleste av hans stabsoffiserer mistet enhver tro på videre motstand. Selv om det ikke har latt seg påvise, spilte trolig også Quislings appell en stor betydning, særlig for Kiellands vurdering av situasjonen. Under krigsrettssaken i 1947 hevdet Steen at han trodde årsaken til at han ikke fikk kontakt med Hærens Overkommando, var at det pågikk forhandlinger og at det ville komme til en ordning med tyskerne. Dette var en underlig påstand å komme med så sent som 13. april, hele fire dager etter angrepet, og etter dagevis med oppfordringer fra Quisling og tyske militære over Oslo Radio til norske militære om å innstille motstanden. Men den militære krigsretten valgte å se gjennom fingrene med det.

Om morgenen 13. april kom det en falsk melding om at et par tusen tyske soldater var kommet til Kongsberg. Snart gikk ryktene over hele regimentet. I virkeligheten var det bare et par hundre, noe de sivile myndigheten i byen var klar over uten å formidle det til regimentet. Noe eget etterretningsapparat som kunne korrigert meldingen hadde regimentet

ikke fått i orden. Regimentet hadde i det hele tatt ikke engang sørget for å ha observatører som kunne følge tyskerne bevegelser fra Drammen og Hokksund, på tross av at de kom kjørende på hovedveien som om de var turister.

Kielland, som Steen hadde utnevnt til fungerende regimentssjef, foreslo å oppta forhandlinger. I stedet for å ta ansvaret selv, innkalte Steen et befalsmøte. Slike møter var ikke reglementsfastet og var i seg selv i strid med det militære kommandoansvar. Men under felttoget dukket de opp ved avdelinger som kapitulerte uten kamp. Det er rimelig å anta at de oppsto som resultat av press nedenfra, kombinert med sjefer som, akkurat som i tilfellet med Steen, ønsket å fraskrive seg ansvar ved å skyve det nedover på et slikt ureglementert organ. På dette møtet, som varte i omlag en time morgenen 13. april, var det Kielland som førte ordet og orienterte. Han foreslo å kapitulere. Bare en kompanisjef ville slåss. I 1947 erklærte Steen at han hadde vært enig med Kielland. Etter møtet bestemte Steen at han ville følge befalsmøtets råd. Han sendte deretter Kielland inn til tyskerne i byen, hvorpå kapitulasjonen etterhvert ble avtalt.

Selve overgivelsen fant sted 13. april kl. 17. Det var en makaber forestilling. Fedrelandslagetets formann Viktor Mogens skrev i 1943 at det var resultat av defaitisme og forræderi, i «lydighet mot Quislings ordre om ikke å yte motstand». Han siterte avisen *Fremtiden*: «Troppene stod oppstilt ved Hedenstad kirke. Det var på samme tid både et imponerende og tragisk syn. Om lag 1600 mann var oppstilt, men situasjonen hadde gjort det umulig for disse unge menn å gå til den oppgave de var innkalt for. I noen få ord takket befalet for at de hadde møtt fram og ihvertfall hadde vist vilje til å forsvare landet.»²³⁹ Deretter ble omlag 1900 soldater kjørt inn igjen for demobilisering på Heistadmoen, hvor omlag 200 tyskere hadde rukket å nå fram.²⁴⁰ De fleste blant befalet ble tatt som krigsfanger. Det var plassjefen, fungerende regimentssjef Kielland, som arrangerte det hele med tyskerne og orienterte egne styrker.²⁴¹

Stemningen blant mannskapene var dels oppgitt, dels rasende. Blant de som ikke godtok beslutningen var sekondløytnant Thor Hannevig. Raseriet hadde han bygget på helt siden han som ansvarlig for å sprengte broene over Lågen var blitt stoppet av Steen etter inngripen fra major Alstad ved våpenfabrikken. Hannevig hadde da protestert uten virkning.²⁴² Da kapitulasjonsordren kom, var glasset fullt for Hannevig. Han kjørte rundt til avdelingene og opplyste at de ikke trengte å kapitulere. Steen og Kielland forsøkte å stoppe ham. Han ble rasende og svarte: «Jeg sa at jeg vilde ikke motta ordre om kapitulasjon fra fædrelandsforrædere.»²⁴³ Han-

nevig satte deretter umiddelbart i gang arbeidet med å få mest mulig våpen og utstyr ut av magasinene. Dette forsøkte Kielland å stoppe ved å hente inn hjelp fra den pensjonerte regimentssjefen oberst Nicolai Hoff. Hoff ble kontaktet og bedt om å bidra med en siste aksjon. Hoff har vi tidligere støtt på som støttespiller for Munthes opprørsplan fra 1930, og som den landskjente seierherren ved Menstad året etter. Nå så han sitt snitt til å spille en ny rolle. Kielland kunne jo ikke arrestere Hannevig selv, siden regimentet hadde kapitulert og dermed hadde overdratt den militære politimyndighet til tyskerne. Alternativet måtte ha vært å be tyskerne om å arrestere ham. Men man kunne i stedet sette i sving Hoff.²⁴⁴

Hoff reiste inn til byen fra sin gård på Skollenborg, fikk med seg et par intetanende politifolk og kjørte i full fart til Heistadmoen. Ut fra rapportene å dømme, var politifolkene ikke særlig interessert i å bidra. Mens Hoff løp rundt på sin kant, kom politifolkene i kontakt med noen menige soldater som de oppfattet som mistenkelige. Soldatene innrømmet at de hadde sluttet seg til Hannevig. De fortalte også at de hadde plassert noen lastebiler ute i skogen like ved, som de ønsket å fylle med våpen og utstyr. Politifolkene var i en underlig situasjon. De hadde en følelse av at de var beordret til å medvirke til forræderi. Etter å ha vurdert saken, fant de ut at de ikke ville blande seg inn, heller hjelpe til litt. Slik ble flere billass kjørt ut rett foran nesen på tyske mannskaper, som bare så vidt var begynt med å sette ut vaktposter. Den tyske ledelsen var, mens dette skjedde, travelt opptatt med å organisere oversendelsen av de overgitte offiserene til Oslo.

Samme kveld oppdaget Kielland at Hoff hadde mislyktes med sin misjon. Da henvendte Kielland seg rett til politiet og ba dem om å arrestere Hannevig, «som han sa var blitt gal», noterte en politimann. Da politiet ba om nærmere opplysninger, svarte Kielland at Hannevig «nektet å lystre ordre om overgivelse og ville ha folk med seg til å kjempe». Men politiet nektet å medvirke, og forklarte at «ingen kunne nekte ham å sloss og mente det var plikt». Hvor på Kielland avbrøt samtalen.

Den videre historien om Hannevig og hans soldater faller utenfor i vår sammenheng. De klarte å få seks–åtte fullastede biler avgårde fra Heistadmoen til Åmot, og til Vinjesvingen i indre Telemark hvor de reetablerte IR 3, gjennomførte en lokal mobilisering og oppholdt tyskerne fram til 7. mai.²⁴⁵

I krigsrettens dom mot Steen i 1947 ble obersten kritisert for enkelte av sine disposisjoner, men ikke straffedømt for noe. Kielland gikk helt fri. Hans handlemåte ble bare overflatisk vurdert, i lys av de andre langt alvorligere forhold han ble tiltalt for, men til slutt nesten ikke dømt for.²⁴⁶

I historisk lys er det ingen tvil om at han som fungerende regiments-sjef var den egentlige aktøren bak den fatale, og fullstendig unødvendige, kapitulasjonen. Det har ikke vært mulig å påvise at Kielland bevisst handlet i tråd med Quislings oppfordringer, selv om det er sannsynlig at han var enig med førerens handlinger og handlet i tråd med det. At Kielland bevisst styrte og la premissene for sin svake og halssyke oberst er det liten tvil om. Han kom også til å bli rikt belønnet med de høyeste stillinger i okkupasjonsstaten. Sammen med en liknende kapitulasjon av 3. divisjon ved Evje samme dag, ble kapitulasjonen av Telemark regiment en stor suksess for Quisling.

Hirdsjef i fangenskap

Fra 1937 var kaptein Per Kjørstad fylkeshirdsjef i Stor-Oslo og et aktivt styremedlem i sitt partilag. Han hadde fortsatt disse vervene da krigen kom 9. april. Fra 1938 var han adjutant for sjefen i Ingeniørregimentet, og hadde sin daglige arbeidsplass på regimentskontoret på Akershus festning. Han hadde altså en tilsvarende stilling som Rolf Andresen i Akerhus infanteriregiment IR 4. Om morgenen 9. april ble han ringt opp av regimentssjefen, oberst John Johnsen, og kalt til kontoret. Sammen pakket de mobiliseringsaker og fulgte Generalstaben, først til Slemdal Hotell og deretter til Eidsvoll Landsgymnas, hvor regimentet fikk mobiliseringsordrene av Generalstaben. Oppsettingen skulle skje på Hvalsmoen nord for Hønefoss, regimentets hovedstandplass.

Skarpe beskyldninger mot Kjørstad, som senere ble fremmet av fenrik Øystein Os, dreide seg nettopp om hans opptreden på Hvalsmoen under mobiliseringen. Da mannskapene til regimentets brukkompanier begynte å komme ut på dagen 10. april, ga Kjørstad ordre til befalet om å sende dem hjem.²⁴⁷ Etter mobiliseringsordren skulle de ikke settes opp, mente han. Forslag om å bruke mannskapene i andre kompanier avviste han bryskt. Da et vaktkompani ble satt ut, ga han ordre om at de ikke skulle skyte i tilfelle tyskerne kom.²⁴⁸ De skulle bare stå oppstilt når tyskerne passerte. I regimentsbilen kjørte han rundt til vaktavdelingene i traktene, og ga beskjed om at det ikke skulle skytes. Fenrik Karl Peter Steinum, som hadde kommandoen for vaktavdelingen, «forbannet seg på at han skulle åpne ild allikevel».

Da tyske fly begynte å sirkle over Hvalsmoen ble det besluttet å evakuere mannskaper og materiell til gårdene rundt. Også dette motarbeidet Kjørstad. Men det var mer. Os forklarte at en telefonlinje var koplet di-

rekte til Kjørstads rom, og telefonvakten rapporterte at han hadde overhørt telefonsamtaler mellom kapteinen og noen i Oslo. Kapteinen hadde fortalt hva som foregikk på Hvalsmoen. Så skjedde noe som så ut som et mistenkelig sammentreff. Ruge hadde nemlig ringt og bedt om å få sendt opp radiostasjoner fra magasinet til sitt hovedkvarter. Kort tid etter denne anmodningen dukket plutselig tyske fly opp og bombet den delen av magasinet hvor radioene var oppbevart. Da det så kom en falsk melding om tysk framrykking mot Klekken fra Jevnaker, som forårsaket en kaotisk omkalfatring av stillingene i Haugsbygda, appellerte flere befal om at oberst Johnsen måtte arrestere Kjørstad. Obersten var usikker på hvordan han skulle gripe situasjonen an. Han konsulterte derfor sine kompanisjefer. Så bestemte han seg. Han lot Kjørstad arrestere og fraktet opp til en gård i Valdres. Der ble han sittende under vakt til 15. mai.

Under etterforskningen mot Kjørstad etter krigen ble det klart at han neppe hadde hatt noe å gjøre med bombingene av Hvalsmoen. Meldingen om tysk framrykking fra nord hadde også sin logiske forklaring. Men ellers ble flere av anklagene mot ham bekreftet av annet befal, noen også forsterket. Blant annet skulle han ha sagt at det ikke skulle være noen mobilisering fordi Quisling hadde bestemt det.

Oberst Johnsen forklarte at da Kjørstad ble beordret til å møte på regimentskontoret på Akershus om morgenen 9. april, så hadde han møtt i sivil.²⁴⁹ Det likte ikke obersten. Det var som han møtte til vanlig kontorarbeid i en krigssituasjon. Så var det andre uregelmessigheter. På Eidsvoll hadde han beordret kapteinen til å møte på Hvalsmoen samme kveld. Kjørstad ankom imidlertid først ut på dagen 10. april. Det var et irritasjonsmoment, og obersten var blitt usikker på hvor han hadde sin adjutant. Den 10. april var alle kjent med Quislings ordre til offiserene i radiotalen dagen i forveien. Det skjedde mens Kjørstad oppholdt seg i Oslo med ukjente gjøremål. Da han endelig dukket opp på Hvalsmoen ba Johnsen derfor Kjørstads om å bekrefte sin lojalitetsed. Ellers ville han bli arrestert. Kjørstad svarte unnnvikende, men antydte at han nok kunne komme til å følge Quislings ordre. Obersten syntes ikke at det var klar nok grunn til å arrestere ham der og da og lot ham foreløpig gå fri.

I dagene etterpå observerte flere at Kjørstad hadde mange telefonsamtaler, som de antok var med personer i Oslo. Etter krigen benektet Kjørstad ethvert kjennskap til at han skulle ha hatt noen telefonforbindelse med Oslo.²⁵⁰ Fenrik Os fastholdt sin forklaring om at han med selvsyn hadde sett felttelefonlinjen som koblet kaptein Kjørstad utenom sentralbordet på Hvalsmoen, og hans forklaring virker troverdig.²⁵¹ Kjørstad for-

svarte seg med at han bare var et vanlig NS-medlem og ikke hadde noen forbindelse med NS sentralt. Han var så ubetydelig at han trodde ledelsen knapt visste om hans eksistens. Ellers hadde han bare lojalt fulgt ordre.

Kjørstads versjon hadde kanskje blitt stående hvis han ikke senere under krigen hadde svekket sin troverdighet. Da han mottok rapportskjema til befalet for deltakelse i felttoget fra Institutt for historisk forskning, skrev Kjørstad til Sivilforvaltningen at han ønsket «opphavsmennene straffet og skaffe meg selv oppreisning» for arrestasjonen under felttoget.²⁵² Kjørstad var da blitt en innflytelsesrik person, som ikke kunne avvises. Saken ble derfor oversendt til Justisdepartementet, som beordret etterforskning. Den 17. mars 1942 skrev han en lengre forklaring til departementet, hvor han insinuerte at arrestasjonen av ham hadde vært forberedt i lengre tid før den skjedde, og stilte spørsmål om det hadde foreligget lister over folk som skulle arresteres fra før krigen.²⁵³ Både oberst Johnsen, politimester Leif H. H. Neiden på Hønefoss og hans betjent avga forklaring i saken. Det var nemlig politiet som hadde brakt Kjørstad til interneringsstedet i Valdres natten mellom 11. og 12. april.

Obersten forklarte at Kjørstad frivillig hadde gått med på å la seg internerere, for å unngå senere tvil og anklager. Han var ikke anklaget for forræderi. Begge politifolkene støttet oberstens fremstilling. Kjørstads følte at han hadde makten og retten på sin side.²⁵⁴ «Det er feilaktig», forklarte han. Han var blitt arrestert kun fordi han hadde vært medlem av NS. Likeledes hadde han slett ikke vært «usikker» på hva han ville gjøre dersom han fikk ordre av Quisling. Han hadde absolutt ikke vært i tvil: «En ordre fra Quisling vilde og måtte jeg følge, såfremt den angikk meg». Dette hadde han forklart obersten, skrev han, og det var «utilstedelig» å forlange en lojalitetserklæring «in blanco» fordi han da måtte avskjære seg adgang til å gå i mot «de værste forbrydelser». Når det gjaldt uttalelsen om at han «bare var et vanlig NS-medlem», så stemte ikke det overens «med de faktiske forhold» i følge Kjørstad: «Jeg har vært KO-medlem siden 1937, og var til 9. april leder av Rikshirden i Stor-Oslo», skrev han.²⁵⁵

Klarere kunne Kjørstad neppe ha bekreftet bruddet på sin offisersed. For å rettferdiggjøre innrømmelsen, konstruerte han opp en veritabel politisk konspirasjon mot Quisling, hvor han trakk inn Ruge og Helset som hovedaktører. Et krigsråd som hadde blitt holdt mellom sjefene for Ingeniørregimentet og IR 6 11. april og Ruges utsendte kommissær major Helset, tolket han inn i en slik sammenheng:

Intrigene mot NS Fører og den nasjonale regjering var ikke bare allerede i full gang, men planene hadde alt tatt fast form, og man var nu i gang med å innvi

de rette personer rundt omkring i landet i dem, således også de militære chefer med flere på Hønefoss. Først hadde altså major Helset som utsending fra Generalstaben om formiddagen gitt sin militære orientering, og så fikk man nu om aftenen denne politiske orientering,

som altså skulle ha ført til hans arrestasjon. I virkeligheten dreide krigsrådet seg om noe ganske annet. Det var ledd i Ruges plan om å sende ut kommissærer fra den nye overkommandoen med alle fullmakter for å få i gang væpnet motstand.

I 1942 var Kjørstad ovenpå og ærekjær. Han ville ha slutt på «rykter» om hva han skulle ha foretatt seg på Hvalsmoen, særlig til hva en «student Ivan Rosenqvist» skulle ha spredd i «studentkretser». ²⁵⁶ Ham ville han også ha straffet. Selv hadde han aldri snakket med Rosenqvist, men han viste til sin «hjemmelsmann» og «kampfelle Alf Gysler». ²⁵⁷

I Justisdepartementet var man, etter å ha gått gjennom forklaringene, i tvil om hva man skulle gjøre. Først forsøkte man det enkleste, nemlig å be Johnsen om å forfatte en oppreisning. Det ville ikke Johnsen. Men han skrev en ny forklaring, hvor han presiserte at det som hadde skjedd var av hensyn til Kjørstad selv, ikke basert på noen anklage om at han faktisk hadde foretatt seg noe landsskadelig. ²⁵⁸ I departementet pønsket man seg fram til en tekst til Kjørstad, der det sto at fordi det ikke forelå noen landsskadelige handlinger, hadde «den forføyning som ble truffet» mot ham heller ikke skadet hans gode navn og rykte. ²⁵⁹ Departementet tilbudte ham å offentliggjøre teksten. Dette ville ikke Kjørstad. Han ville ha en oppreisning, noe teksten ikke var.

Ruge beskyttet Kjørstad. I sin krigsberetning skrev han:

Det var en ingeniøroffiser som var så ivrig tilhenger av NS at han hadde nektet å kjempe da Quisling opkastet seg til statssjef. Ham holdt jeg arrestert under hele felttoget. Etter almindelig krigsbruk burde jeg naturligvis latt ham skyte, men da jeg skjønnte at gutten var forskruet hadde jeg ingen grunn til å behandle ham så hardt. ²⁶⁰

Da Ruge fikk spørsmål fra Den militære undersøkelseskommissjonen om hvem denne «gutten» var, nektet han å oppgi navnet. «Gutten» var 40 år i 1940, rikshirdsjef, fremtredende medlem i Quislings Kamporganisasjon og regimentsadjutant, også ingeniør fra NTH og hadde gått Krigsskolens øverste avdeling og Militær Høyskole. Ruge fikk han til å framstå som en mindreårig, ja nærmest som en undermåler. Undersøkelseskommissjonen slo seg til ro med det. Som vi skal se, hadde Ruge ikke bare Kjørstad, men også en annen NS-offiser i tankene da han skrev dette.

Landssviksaken mot Kjørstad ble liggende helt til 1947. Da hadde man plukket hans illojalitet i 1940 ut av tiltalen og oversendt det til Den militære undersøkelseskommissjonen av 1946, som eventuelt fikk anlegge krigsrettssak.²⁶¹ Også et punkt om hans forsøk på straffeforfølgning av Johnsen med flere ble tatt ut. Resten av tiltalen, som omfattet Kjørstads NS-medlemskap med diverse verv samt at han hadde søkt å verve seg til Waffen-SS, førte til dom først i 1948, på to år og seks måneders tvangsarbeid, rettighetstap i ti år, samt tap av stillingen som offiser.²⁶² Kjørstad anket, men anken ble avvist. Den 14. mars 1949 ble han sluppet ut, med en resttid på 410 dager.

«Lovlig» fylkesmann

Kaptein Thor Bekeng kom i en spesiell stilling under felttoget, fordi han befant seg i Kirkenes hvor regjeringen hadde kontroll. Det var en ubehagelig situasjon, som han riktignok delte med kapteinene Karl Marthinsen, Bell Evjen, Erling Søvik og andre NS-offiserer i de mobiliserte avdelingene i Øst-Finnmark, og forsåvidt også krigspolitisjefen, kaptein Jonas Lie. Bekeng var partiveteran. Opprinnelig var han fra Kongsvinger, hvor han hadde tatt artium i 1924. Året etter tok han nederste avdeling på Krigsskolen. Etter et opphold i Chile tok han så juridicum i 1930 og flyttet til Kirkenes. I 1935 gikk han inn i NS, hvor han samme år ble fylkesfører for Finnmark. Det var han fortsatt 9. april da krigen brøt ut. Han drev sakførerpraksis i Kirkenes, og var en høyt profilert NS-mann. Siden 1939 hadde han vært mobiliseringsdisponert som kompanisjef i Varanger bataljon. Han var derfor på nøytralitetsvakt på Nyborgsmoen i Varanger fra høsten 1939. Den 12. april ble han arrestert etter ordre av politimester og sorenskriver Arne G. Aas i Vadsø, og satt fengslet der til 7. juni.

Omstendighetene rundt arrestasjonen av ham i april 1940 kom fram under landssviksaken i 1947. Sorenskriver Aas i Vadsø hadde hatt en rettsesjon i Kirkenes akkurat ved krigsutbruddet, og hadde vært innom Bekengs kontor for å hente noen dokumenter.²⁶³ Bekeng hadde hørt Quisling på radioen og uttalte i etterkant at det måtte være ham, og ikke Hans Gabrielsen, som var rettmessig fylkesmann. En domsmann i Kirkenes rapporterte en liknende uttalelse til politimester Eilif Arff i Kirkenes samme kveld. Dagen etter traff Aas og Bekeng hverandre igjen ombord på hurtigruten «Alta». Bekeng var i kapteinsuniform og på vei til Nyborgsmoen sammen med andre vernepliktige offiserer og mannskaper for å mobilisere. Da gjentok han det samme.

Som fylkesmannens stedfortreder hos forsvarsstaben i Øst-Finnmark, rapporterte Aas uttalelsene for fylkesmann Hans Gabrielsen etter at han var kommet tilbake til Vadsø. Denne tilkalte politimester Erling Th. Heggelund. Heggelund forklarte i 1947 at forsvarssjefen i Øst-Finnmark, oberstløytnant Edvard Os, hadde nektet å ta inn Bekeng da denne kom til Nyborgmoen, både fordi han var suspekt som fylkesfører i NS og fordi hans misbruk av alkohol var en offiser uverdigg.²⁶⁴ De uttalelsene han fikk referert hos fylkesmann Gabrielsen, gikk ut på at tyskerne var i sin gode rett til å besette Norge, at det var NS som var de lovlige myndigheter, samt at det i grunnen var han som var lovlig fylkesmann fordi han var fylkesfører i NS. Dessuten hadde han sagt at det var helt uriktig å oppta kampen mot tyskerne som var kommet som venner og beskyttere. Heggelund mente at det ville være farlig å ha en slik mann gående løs og anholdt ham. Siktelsen i 1947 ble opprettholdt av lagmannsretten etter at Bekeng anket. Eilert Arff forklarte seg likelydende til retten.

Det syntes derfor ganske klart at det var Bekengs utfordrende uttalelse og øvrige oppførsel som førte til arrestasjonen, ikke det at han var NS-medlem. Karl A. Marthinsen, som også satt i fylkesstyret og var nyutnevnt kaptein i Varanger bataljon 5. april og etterretningsoffiser i Faye's stab, ble også arrestert.²⁶⁵ Her er omstendighetene uklare. Vi har bare Marthinsens versjon av det som skjedde. Han ble arrestert i april, men oppgir ingen dato. Hans kontor og hjem ble ransaket og hans partisaker ble beslaglagt.

Løytnantene Trygve Westgård, Cornelius How, Jon Bell Breivik og to sivilister, alle medlemmer av fylkesstyret, ble derimot ikke fengslet. Partiarkivene ble brent for ikke å havne i politiets klør, slik at politiet ikke fikk listene over de 150–200 medlemmene i fylket. Listen over KO-medlemmene fikk politiet i Kirkenes tak i.²⁶⁶ Andre NS-medlemmer blant offiserene, som kaptein Søvik, ble ikke arrestert. Han var stabssjef for Faye. Det ble heller ikke Bell Evjen, etterretningssjefen. Begge ble fra 28. april overført til den nydannede 7. brigade i Salangen, som Faye var utpekt til å lede. Jonas Lie fikk valget mellom å bli arrestert eller å bevise sin lojalitet med et hemmelig oppdrag i Sverige, som vi har vært inne på.

Bekeng gjorde toppkarriere i «den nye tid». I 1941 ble han NS-fylkesmann i Finnmark. Han ble en sentral mann i NS' juristgruppe. Lokalt var han særlig opptatt av faren fra kommunens mange kommunister ved AS Sydvaranger i Kirkenes, og lot seg innrulle som «Vertrauens-mann» for det tyske Sikkerhetspolitiet.²⁶⁷ Han hadde også gode forbindelser med den tyske militære etterretningen Abwehr.²⁶⁸

Gardekaptein Winsnes

Kaptein Christian Hielm Winsnes var 9. april sjef for 2. gardekompani og ledet kompaniet i en nølende framrykking mot Lysaker og Fornebu om formiddagen 9. april. Dette var etter ordre fra generalmajor Hvinden Haug, sjefen for 2. divisjon som Garden var underlagt. Gardistene kom seg i stillinger ved Lysaker. Der lå de i uvirksomhet mens tyske militære, som Pohlman og Spiller, passerte fram og tilbake mellom Oslo sentrum og Fornebu. Etterhvert passerte også grupper av fallskjermssoldater på biler, og regulære soldater kom marsjerende i godt humør inn mot sentrum av byen. Gardistene skjøt ikke.

Etter krigen ble Winsnes kritisert for denne passiviteten av Den militære undersøkelseskommissjonen. Men det var et langt alvorligere forhold som opptok kommissjonen mer. Kompaniet drev nemlig vakthold i de følgende dagene i sentrum av byen sammen med Hirden, tyske soldater og byens politi. Det var vanskelig å utrede hva som hadde foregått. Ordre på kryss og tvers, tildels med bakgrunn i beskjeder fra forsvarsminister Ljungberg, politimester Welhaven, Quisling og Nygaardsvold, ble en eneste kvase. Det endte uten rettslig ansvar mot noen. Ikke desto mindre ble denne bruken av Garden en viktig grunn til forvirringen i Oslo i disse dagene, en seier for Quisling og hans kuppetregjering som ble registrert helt til Berlin.

Winsnes hadde vært med i NS fra 1934, og hadde vært aktiv i Samfundsvernet og Leidangen. Det var derfor ikke tilfeldig at Quisling gjennom sin nyutnevnte sekretær Franklin Knudsen om morgenen 10. april ringte inn en ordre til Winsnes om å innfinne seg i Stortinget til disposisjon for «statsminister Quisling». Ordren, som ble nedtegnet i gardejournalen på et senere tidspunkt, var påhengt en opplysning om at nyutnevnt «distriktskommandosjef» oberst Schnitler og gardesjef oberstløytnant Trygve Frivold Graff-Wang «hadde intet å bemerke».²⁶⁹ Dokumentene ble etter alt å dømme konstruert for å dekke de fire som var involvert, Graff-Wang, Schnitler og kapteinene Ragnvald Heyerdahl Larsen og Winsnes. Selv om Graff-Wang ikke hadde vært medlem av NS, hadde han vært svært aktiv i Leidangen og Samfundsvernet, han ble trolig regnet som sympatisør.²⁷⁰

Winsnes gikk ikke til Quisling alene. To andre uidentifiserte offiserer var med da de hadde samtalen på Continental. Da var Garden allerede i gang med sin vaktteneste, som etter samtalen ble utvidet til også å omfatte Continental og Stortinget. De impliserte var enige i at vaktholdet

var viktig for å bevare ro og orden og å hindre uoverveide angrep mot tyskerne.

Forut for dette hadde Schnitler etter telefonsamtale med statsminister Nygaardsvold på Hamar overgitt Oslo til tyskerne ved middagstid 9. april. Hvinden Haug lot Graff-Wang få lov til å fortsette vaktholdet i byen «som bestemt ved mobilisering».²⁷¹ Først hadde generalen gitt ordre om å få gardistene ut av byen. Dette ønsket ikke Graff-Wang. I stedet kjørte han opp til Hvinden Haug på Gardermoen. Generalen var i villrede om det var forhandlinger eller krig. Han visste at Ljungberg hadde vært i departementet og på festningen før han forlot byen om morgenen 9. april, og sagt at de skulle fortsette som vanlig.²⁷² Politimester Welhaven fikk en liknende beskjed av justisminister Wold. Så disse to var like uklare som vedtaket om å innlede forhandlinger på Hamar og Elverum ga uttrykk for. Kaoset i regjeringen hadde forplantet seg nedover i rekkene, og gjorde det altså mulig for Quisling å utnytte situasjonen.

Etter det famøse felttoget mot Fornebu, og etter at Garden hadde inn tatt tilnærmet normale vaktoppdrag i byen, ringte Quisling til gardekasseren. Han ville at vaktvirksomheten skulle utvides. Det var på samme måte som han ringte etter Nordlie og Vagn Knudsen. Winsnes utførte lojalt den tjenesten som var pålagt ham, og som også ble utvidet til å omfatte luftvernregimentet i byen. Det var først tyskerne som avvirket vaktholdet 19. april. Den som hadde godkjent det hele, oberst Schnitler, døde under krigen. Etter ham var det gardesjefen som var ansvarlig, men han skyldte på Schnitler. Selv hadde han gått for aldersgrensen allerede i 1940.

Winsnes gjorde karriere i Kirkedepartementet etter 25. september 1940, da Terboven utnevnte de kommissariske statsrådene. Fra høsten 1942 var han byråsjef. Etter krigen ble han tiltalt for sitt langvarig NS-medlemskap. Men kritikken av gardevaktholdet rant ut i sanden. Han lyktes å få saken utsatt til han kunne søke avskjed etter oppnådd aldersgrense. Departementet ønsket ikke å få belyst ansvarsforholdene rundt overgivelsen og vaktholdet i Oslo gjennom en åpen rettsak. Da ville uvergerlig regjeringens ansvar også komme fram. Riksrettproblematikken spøkte fortsatt i bakgrunnen. De godtok derfor å utsette saken til Winsnes hadde ordnet sine pensjonsforhold med Statens pensjonskasse.²⁷³ Det endte i slutten av 1948 med en symbolsk bot, som ble ansett avsonet i den tid han hadde sittet i varetekt.

Winsnes var den første offiseren som hadde stilt norske soldater under fiendens kommando. Det må ha vært bittert for de som ofret liv og lemmer under krigen at denne handlingen aldri ble gjennomlyst ved rettsbe-

handling etterpå. De kritiske merknadene om saken som ble nedtegnet i rapporten til den militære undersøkelseskommisjonen og dokumentene i saken, ble hemmeligstempelt.

Noen må gjøre det

Major Finn Hannibal Kjelstrup var kontorsjef for 4. kontor i Hærstyret i Forsvarsdepartementet. Han hadde vært med i kretsen rundt Nordiske Folkereisning og anså seg som selsagt partimedlem uten å behøve å bry seg med kontingent. Han løste medlemskort 1. juli 1940. Han var en erfaren offiser av samme årgang som Prytz, Hvoslef og Quisling. Hva foretok han seg under felttoget?

Den 8. april sa han til venner at valget sto mellom å miste handelsflåten eller selvstendigheten.²⁷⁴ Om morgenen 9. april ble han tilkalt til departementet av oberst Fredrik Abel. Abel var departementets øverste embetsmann, sjef for Hærstyret og avdelingssjef for 1. avdeling. Han orienterte om situasjonen. Så dukket forsvarsminister Birger Ljungberg opp, i følge Kjelstrup «rolig og smilende som alltid», og orienterte om det tyske ultimatum. «Jeg spurte: Er det for sent å gå sammen med tyskerne mot englenderne? Han svarte at det tyske ultimatum ikke innbad til vennskapelige forhandlinger.» Deretter forlot Ljungberg departementet for å slutte seg til regjeringen. Abel ga Kjelstrup og det øvrige personellet ordre om å gå hjem og møte opp neste dag klokken 9. «Det var jo (en) grei, men noe uforklarlig beskjed», noterte Kjelstrup i sin tilbakedaterte dagbok. Etter krigen skrev han at oberstløytnant Peter Mjøllner, sjefen for Luftfartsstyret i departementet som også var tilstede, mente at mobiliseringsordren bare hadde til hensikt å markere motstand for å unngå tap av handelsflåten til England.²⁷⁵ Dette ble det strid om etter krigen. Sjefen for Hærstyrets 2. avdeling, ekspedisjonssjef og major Arvid Helgerud, hevdet at Abel hadde henstilt til offiserene om å følge sine avdelinger. Abel selv kunne ikke avklare hva som var sant, Han hadde skutt seg.²⁷⁶

Da Kjelstrup kom på jobb morgenen 10. april var det tysk vakt i og utenfor bygningen. Personellet, inklusive Helgerud, Peter Mjøllner og Andreas Thue, ble samlet i inngangshallen i påvente av at den nye forsvarsministeren skulle komme. Etter noen tid telegraferte Kjelstrup først etter Hvoslef, så etter Quisling. Så dukket Quisling opp, og ba om å få oversikt over de mest presserende oppgavene som måtte ordnes, «og forordnet diverse radiobudskap.» Kjelstrup fikk fullmakt til å opptrø på hans vegne. Senere kom den tyske legasjonsråd Weber som på vegne av

okkupasjonsmakten avkrevde personalet lojalitetserklæringer. Ingen oppnerte, skrev Kjelstrup. Samme ettermiddag kom oberst Schnitler med ordre som skulle sendes Bolærne om å innstille skytingen mot tyske skip. Hans adjutant, kaptein Arne Breilid, sørget for at den ble sendt over Oslo kringkaster. Den 11. brakte avisene en forordning om at alle som uteble fra departementene ville miste sine stillinger.

Kjelstrups egne beretninger vitner om en ansvarsfull embetsmann som alltid eksekverte ordre. Andre kilder gir et mindre flatterende inntrykk. Ifølge en kollega i departementet hadde han i det første møtet i departementet med tyskerne 10. april uttalt, på vegne av sine eldre kolleger, at det var forbrytersk å fortsette kampen mot tyskerne. Uttalelsene var «som klippet ut av den vanlige tyske klisjeen».²⁷⁷ Om det første møtet med Quisling i departementet fortalte han videre at Kjelstrup

hadde ihvertfall kommet ut fra «statsrådets» rom hvor Quisling var sammen med en del tyske offiserer og spurt tilstedeværende kontorsjefer om noen visste om det var noen direkte linje til Oscarsborg (telefon). En av de tilstedeværende hadde kommet med en bemerkning til (ham) om at «det var da svært så beskjeflig du er» og (han) hadde da sagt at «når ikke Lorch har tiltak nok, så må vel noen gjøre det.

Den 13. april hadde Kjelstrup rykket inn en stor artikkel i *Fritt Folk*, hvor han ga uttrykk for sitt syn.²⁷⁸ Da han tre måneder senere kommenterte hva han hadde skrevet i april, bekjente han seg «helt ut til det jeg som jeg her ga uttrykk for». Det var England, «vår naturlige motstander», som hadde påført oss krigen. Tyskland hadde bare ivare tatt sine berettigede livsinteresser. Regjeringens linje var «forbrydersk»:

Quislings linje vilde vært landets redning uanset hvad man sier om ham. Opinionen er villedt av propaganda rettet imot Tyskland og Nasjonal Samling. Quisling er en god og nasjonalsindet normann. I denne situasjon uredd og mer klarttenkende enn de fleste. Så kom Adm.rådet med reven Christensen som formann.²⁷⁹

Kjelstrup opptrådte som om han hadde nær forbindelse med Quisling. Men var han NS-medlem? Dette spørsmålet er ikke lett å svare på. Kjelstrup selv ga motstridende svar. I et udatert dokument fra høsten 1940 med tittelen *Min vei frem til NS* forklarte han at han hadde delt Quislings oppfatninger helt fra tidlig på 1930-årene, ja at han hadde stått for en germanistisk, rasistisk ideologi langt tidligere. At han ikke hadde sluttet seg til partiet fra starten, skyldtes hans tjenestestilling og mistanke om

at partiet var for inflasjon og mot privat eiendomsrett.²⁸⁰ Innmeldingen skjedde først da Administrasjonsrådets tid gikk mot slutten, skrev han. Men han føyde til at han da hadde «forøvrig i noen tid vært opptatt av noen arbeider for NS uten at jeg ennå var meldt inn som medlem». Et annet sted skrev han at hans stilling «som 'Rikshirdchef' har hittil vært usynlig efter avtale med Quisling, men mitt medlemskap i NS er nå offisielt og kjent [...]»²⁸¹ Og en av Kjelstrups kolleger fra departementet rapporterte i London i 1944 at han «vistnok» hadde vært sjef for Rikshirden helt siden 1938 eller 1939.²⁸² Forestillingen om at han hele tiden hadde vært medlem var sterk. Den formelle innmeldingsdatoen ble satt til 1. juli 1940. Betegnende nok fikk han medlemsnummer så lavt som 3017. Det betyr at han må ha blitt medlem første gang i 1933.²⁸³ Konklusjonen er at han trolig hadde et spesialarrangert, hemmelig medlemskap.

Kjelstrup ble leder av NS Befalsgruppe, leder av hovedstaben til Den norske Legion og leder av Sivilforvaltningen for hær og marine. Han tilpasset seg det meste under krigens gang, sto last og fast ved Quislings side, drømte om og arbeidet målbevisst for gjenoppbygging av Forsvaret og fredsslutning med Tyskland. Hans syn på krigsbegivenhetene endret seg forøvrig i takt med krigsutviklingen. Mens han i 1940 tok avstand fra den militære motstand mot tyskernes invasjon, var han i 1945 kommet til at den hadde vært både nødvendig og riktig. I dagene før kapitulasjonen i 1945 ville han at NS skulle stille seg «nøytrale» til eventuelle tyske videre planer. Som fange i celle 323 i Oslo Kretsfengsel skrev han til forsvarsminister Oscar Torp 14. juni 1945, med forslag om at 5000 topptrente frontkjempere med hans hjelp kunne settes inn som en ekspedisjonsstyrke i den nye kampen «i østen».²⁸⁴

Kjelstrups kommandopost i Sivilforvaltningen gjorde ham til en av dem som bestemte over flest skjebner blant offiserene. Hans kontaktflate mot tyskerne er nærmest ugjennomtrengelig. I dette henseende minner han om ATs mektige sjef, oberst Carl Frølich Hanssen. Begge hadde solidarisert seg med partiet på 1930-årene, begge hadde hatt tyske kontakter og forbindelser før 9. april som det idag ikke er så lett å bringe klarhet i, og begge fornyet sine medlemskap som på kommando av Terboven.

Obersten som ble forkjølet

I 1940 var Carl Frølich Hanssen oberst og sjef for landets største og mest velutstyrte artilleriregiment, AR 1, med regimentskontor i Oslo og depot og magasiner på Ski og i Fredrikstad. Regimentet hadde fått svekket sitt

personell ved overføringer til Øst-Finnmark og redusert sine beholdninger av skyts ved overføring av 12 feltkanoner til finnene under vinterkrigen.²⁸⁵ Regimentet var tross disse reduksjonene godt utstyrt. Den 6. april hadde Frølich Hanssen vært på inspeksjon av regimentets nyopprettede nøytralitetsvaktbataljon i Fredrikstad og blitt forkjølet, etter det han selv skrev.²⁸⁶ Om morgenen 9. april ble han varslet om at 1. divisjon hadde gitt ordre til regimentet om avmarsj fra Fredrikstad til Mysen. Han fikk varslet stabssjefen, regimentets nestkommanderende major Sverre Refsum, som oppholdt seg på Gardermoen på et skytekurs. Deretter reiste Frølich Hanssen fra sin bolig i Oslo til Ski, hvor regimentet hadde magasiner. En del våpen og utstyr ble kjørt over Glomma til Askim, mens personellet ble utstasjonert i det såkalte «Askim-detasjementet» til vakt ved bruovergangene over Glomma ved Fossum og Langenes.

Men obersten tok ikke selv kommandoen. Han dro i stedet til divisjonssjef Carl Erichsens kvarter og meddelte ham «min dårlige helse-tilstand», som han skrev. General Erichsen påla deretter major Refsum kommandoen over vaktgruppene ved bruene. Hva som hadde foregått mellom generalen og obersten er aldri blitt fullgodt klarlagt. Begge var ærekjære offiserer. Erichsen visste hvor Frølich Hanssen sto politisk. Det kunne se ut som en praktisk løsning for dem begge at obersten ble stilt på sidelinjen. Uten direkte å være fratatt kommandoen ble han dermed gjort ansvarsfri. I sine senere rapporter og redegjørelser skrev Erichsen bare at Frølich Hanssen var sykemeldt på grunn av influensa. Andre mente at han hadde hatt et nervesammenbrudd. Motstandsmannen Wilhelm Münter Rolfsen skrev at den «senere så beryktede AT-generalen [...] ble sykemeldt» etter «å ha gjort seg mindre fordelaktig bemerket», og antydde et mer politisk betont sammenbrudd.²⁸⁷

Frølich Hanssen fant seg deretter et eget kvarter i nærheten av Askim for å hvile, hvorpå han 13. april igjen dro til Erichsen. Da var imidlertid divisjonens sammenbrudd et faktum og de enkelte avdelingene var på flukt i retning Ørje og Sverige. Flukten var utløst av rykter om forræderi, som spredde seg etter tyskernes elvekryssing ved Fossum bru. Ryktene dreide seg om at obersten var forræder, at soldatene hadde fått utlevert våpen uten stempelfærer og tennstempler, og at en bataljon artilleri fra Høitorp fort var kjørt over til Sverige uten å bli brukt.

Obersten fulgte etter strømmen av soldater via Ørje til den svenske grensestasjonen. Han ble internert sammen med innpå 5000 mann i svenske leire. Hadde han virkelig vært syk? Det er høyst relevant å stille spørsmålet sett i lys av den sentrale rollen han senere kom til å spille som

«general» for AT. Han hevdet selv å ha fått diagnosen «antagelig lungebetennelse» av avdelingslegen rundt 10. april. Men noen bekreftelse på dette savnes i saken mot ham etter krigen. Uansett bedret tilstanden hans seg svært hurtig og han ser ut til å ha vært i full vigør igjen to, tre dager senere. I juli vendte han tilbake til Norge sammen med sine soldater, undertegnet æresordet, ordnet sitt medlemskap i NS i oktober og ble utnevnt som distriktssjef i den nye Arbeidstjenesten.

Når vi ser bort fra innsatsen til «Askim-detasjementet» og vaktgruppene ved Fossum bru da tyskerne kom dit natten mellom 12. og 13. april, hadde felttoget i Østfold karakter av en eneste stor flukt over i Sverige. Under Frølich Hanssens forkjølelsesfravær og divisjonssjefen, generalmajor Carl Erichsens, ubeslutsomhet, ble Refsum den viktigste militære aktøren i Østfold. Refsum hadde også en bakgrunn i Quislings bevegelse. Han ble medlem i 1935.²⁸⁸ Hans vaktgruppe forsvarte seg mot de revansjesugne tyske soldatene som bare timer tidligere hadde vært på Midtskogen. I skuddvekslingene som fulgte, falt tyve på norsk side, inklusive sjefen på stedet, kaptein Fredrik Solie. Flere av disse tyve ble trolig drept av norske granatnedslag.

Felttoget i Østfold utviklet seg kaotisk og endte med flukt over grensen til Sverige, tross en tallmessig langt underlegen tysk styrke.²⁸⁹ Rotet startet allerede ved evakueringen av Ski magasin. Derfra fikk de bare tatt med seg to kanoner, og lot skyts til to bataljoner stå igjen. De to var de eneste som kunne brukes. Grunnen til det var at tennstemplene og stempelfjærene til skytset var lagret på Oscarsborg festning, hvor tyskerne satt fra kvelden 9. april. Tilsvarende var tilfellet med en bataljon motoriserte 10,5 og 12 cm haubitser på Høitorp fort ved Mysen. De var Norges mest moderne feltartilleri. 12 cm-haubitsene var levert fra våpenfabrikken på Kongsberg rett før krigen. Men også disse haubitsene manglet tennstempler og stempelfjærer. For at tyskerne ikke skulle få tak i dem kjørte derfor bataljonssjefen dem rett over til Sverige.²⁹⁰ De mange soldatene som befant seg på veien Mysen-Askim observerte transporten og ristet på hodet over slik uforstand. De hadde grunn til det. De hadde selv fått utlevert Krag Jørgensen-rifler uten tennstempler og stempelfjærer. Ryktene om sabotasje fra offiserene hadde forlenget spredd seg. Et sted ved Høitorp hadde soldatene kastet fra seg riflene og reist hjem. Etterhvert lyktes det å få tak i de bortgjemte mekanismedelene og få det meste av geværene i orden.

Over hele landet var Hærens våpen lagret på samme måte. Det var ledd i opprørs- og revolusjonsberedskapen etter Første Verdenskrig som fortsatt var gjeldende.²⁹¹ Det var bare nøytralitetsvaktavdelingene som hadde

intakte våpen 9. april. Slik påvirket revolusjonsberedskapen fra før krigen krigsberedskapen og felttoget, akkurat som med mobiliseringsreglene.

Den siste skandalen under felttoget i Østfold dreide seg om ett av batteriene til nøytralitetsvaktbataljonen av AR 1 som hadde kommet fra Fredrikstad. Batteriet hadde parkert i nærheten av Mysen, hadde ikke sett en tysker og ble «glemt» da flukten mot Ørje startet 13. april. I stedet for å skyte søkte batterisjefen kontakt med tyskerne for å overgi seg. Han klarte imidlertid ikke å finne dem før etter et døgn. Tyskerne lot ham få kapitulere i høytidelige former og avmarsjere tilbake til Fredrikstad, hvor skytset ble stående under norsk tilsyn under hele krigen.²⁹² Det er disse kanonene som idag er saluttbatteri på Akershus festning i Oslo.

Det hele skjedde uten tillatelse fra høyere sjefer. Batterisjefen, kaptein Rolf Graff, har vi tidligere stiftet bekjentskap med som generalsekretær i Norges Forsvarsforening. Vi har sett ham som aktivist i Samfundsvernet og Leidangen i Oslo og ivrig Quisling-tilhenger i årene rundt 1932–33.

Oberst Frølich Hanssen inntok en ganske upolitisk rolle under landssviksaken etter krigen. Han forklarte NS-medlemskapet nærmest som et nødvendig onde han hadde påtatt seg for å stå imot tysk innflytelse. Hans politisk beleilige sykdom i april dagene ble ikke gått nærmere etter i sømmene. Det kan imidlertid se ut som at han var bedre informert før 9. april enn det han ga inntrykk av. Han hadde tyske kontakter før 9. april, uten at det har vært mulig å påvise hvor omfattende de var. Noe av dette ble kjent for landssvikpolitiet gjennom den norske forretningsmannen Jacob Jervell.²⁹³ Jervell hadde hatt oppdrag for den britiske etterretningstjenesten mens han oppholdt seg i Tyskland før krigen. Inntil han ble arrestert i Norge i desember 1940, hadde han hatt omgang med nordmenn med tyske etterretningskontakter. Det som særlig interesserte politiet, var forbindelsen mellom den norsk-amerikanske professoren Charles Stangeland og Frølich Hanssen.²⁹⁴ Jervell opplyste at han så sent som 6. april hadde konferert med Frølich Hanssen. Obersten var nettopp kommet fra Fredrikstad i embets medfør og «var sterkt forkjølet».

Jervell hadde truffet Stangeland i Berlin i mars. Professorens bakgrunn var mistenkelig. Han hadde vært ansatt ved den amerikanske legasjon i London.²⁹⁵ Våren 1940 arbeidet han for Auswärtiges Amt, altså tysk UD. Men hans tilknytning til Aalls dekkprosjekt, «sosialindividualismen», peker i retning av at den reelle arbeidsgiver var de Laporte og von Hiller, altså Abwehr i OKW.

Jervell beskrev Frølich Hanssen som «en slu rev». Ved deres samtaler 6. april hadde han vært meget spent på å høre nyheter fra Tyskland. De

snakket videre om at Hermann Harris Aall hadde etablert seg i Malmö. Jervell mistenkte Aall for å bedrive spionasje for Tyskland og han trodde at Frølich Hanssen hadde med det å gjøre. Obersten hadde i fortrolighet bekreftet at han hadde fått hemmeligstemplete dokumenter påtegnet fra Aall. Og det var mer. Jervell opplyste at obersten samarbeidet tett med societetsløven Mathias «Macken» Aas.²⁹⁶ Også at det var Aas som på vegne av obersten, ringte rundt til offiserer som var invitert av den tyske legasjon til å se den tyske filmen *Die Feuertaufe*, «Ilddåpen», om angrepet på Polen, 8. april. Filmen var allerede vist 5. april for en engere gruppe med Laake i spissen.²⁹⁷ Da Frølich Hanssen ble sjef for AT, sørget han for at Aas ble ansatt i AT som ansvarlig for bilparken. Det varte til våren 1944, da Aas ble avskjediget fra AT og ekskludert fra NS etter anklager om underslag. I personkretsen rundt Frølich Hanssen opererte dessuten angiveren Otto Robsahm, norsk forretningsmann og en av landets mest sentrale Abwehr-agenter under hele krigen.²⁹⁸

Jervells rapport antydte altså at Frølich Hanssen hadde Abwehr-kontakter før krigen og at hans forbindelse med Aas og Robsahm måtte forstås i en slik sammenheng. I forlengelsen lå det også en mistanke om oberstens «forkjølelse» i Østfold. Under et beslag hos Aas under landsviktetterforskningen ble det funnet merkelige notater fra obersten fra før 9. april. Noen slik sammenheng lot seg imidlertid ikke bekrefte.²⁹⁹

Det er ganske klart at Frølich Hanssen fikk høy stjerne både hos Wehrmacht, Reichskommissar og Quisling i 1940 og 1941. Trolig hadde dette å gjøre med at han ikke hadde ledet tropper i kamp under felttoget. Det var ham Quisling tok med på råd da AT skulle dannes. Han ble sjef for denne viktige organisasjonen i 1941 og ut hele krigen. Han var også med i en indre krets da Den norske Legion ble unnfanget sommeren 1941.

Jørgen Bakke og Halvor Hektoen

Under felttoget i Østfold var det flere NS-offiserer i tillegg til Frølich Hanssen som bidro til det indre kaoset som brøt denne omlag 5000-mann store styrken i biter i løpet av 12. og 13. april. En av disse var kaptein og rektor ved Mysen Høiere Almenskole, Jørgen Matheus Knutsen Bakke. Bakke hadde vært på nøytralitetsvakt på Madla fram til 28. mars med sin bataljon fra IR 11, hvor han hadde vært kompanisjef. Hans kompani var altså nylig oppøvd. Ved mobilisering skulle han stille på Setnesmoen ved Molde. Men det gjorde han ikke. I stedet stilte han i full kapteinsmundur på Mysen jernbanestasjon om ettermiddagen 9. april, hvor han ifølge

edsbekreftede vitneutsagn sa til de mange tilstrømmende frivillige noe sånt som «Reis hjem karer, det blir ingen mobilisering.»³⁰⁰ Det ble sterke reaksjoner. Episoden ble fort kjent. Senere samme dag, etter Quislings tale i NRK, ringte Bakke til Forsvarsdepartementet og forsøkte å komme i kontakt med Quisling. Det lyktes ikke, men på tysk oppga han sitt navn og ga beskjed om at han stilte seg til disposisjon for Quisling. Telefonsamtalene ble overhørt og innrapportert til divisjonsstaben. Staben fikk også rapport om samtalene fra avlyttingstjenesten ved telefonsentralen på Mysen. Som følge av disse to handlingene ble Bakke beordret arrestert og innsatt i Sarpsborg fengsel fram til 20. april, da all motstand var knust og tyskerne hadde overtatt.

Mens han satt fengslet i april forsøkte Bakke å skjønne det hele. Han hadde ikke hatt forbindelse med Quisling eller NS siden 1936, da det ble brudd mellom dem, hevdet han i en erklæring. Det var usant. Bakke hadde vært «meget aktiv» for bevegelsen fram til 1937, og representerte partiet i Mysen herredstyre fra 1934, opplyste NS fylkesfører i 1940.³⁰¹ Hans holdning kom fram 15. april da han krevde svar av politimesteren i Sarpsborg om han sto under norske eller tyske myndigheters bevoktning og jurisdiksjon. Selv fant han det «ganske uten hensikt» å sitte arrestert.³⁰² Politiet foretok imidlertid avhør av de impliserte og resultatet var avslørende for Bakke. Vitner sto fram og bekreftet det som hadde skjedd. Saken ble påstemplet «henlagt».³⁰³ Men etter Terbovens innsetting av NS-styret 25. september, og etter at Møystad og andre hadde reist krav om erstatning, engasjerte Bakke advokat.

Først krevde Bakke at Justisdepartementet renavasket ham. På tross av «den nye tid» gjorde departementet dette uten entusiasme. Først skrev de til fylkesføreren for NS i Østfold, som skamroste Bakke. Han hadde i mellomtiden avansert til undervisningsinspektør i Kirke- og undervisningsdepartementet. Justisdepartementet noterte at Bakke hadde opptrådt «riktig tåpelig».³⁰⁴ Men Bakke sto steilt på med krav om oppreisning fra general Erichsen og andre involverte.³⁰⁵ I et internt departementsnotat ble det foreslått en kompromiss i form av en erklæring som var godkjent på forhånd av Erichsen. Den ble imidlertid stoppet av ekspedisjonssjef Carl Platou som noterte at Bakke ikke kunne løpe fra telefonsamtalen 9. april. Deretter ble saken sendt tilbake til Sarpsborg politikammer med forslag om etterforskning mot de militære, og injuriersak mot vitnene. Slik ble det også. Begge sakene endte, ikke uventet, med henleggelse.

Under landsviksaken skrev Bakke at det var mange andre i tillegg til ham som hadde sendt frivillige hjem, vel vitende om at aktorateret her

hadde et svakt punkt. Det var sant at frivillige i mengdevis var blitt sendt hjem fra mobiliseringsstedene på Ski, Hafslund, Askim og Mysen. Dette fordi divisjonsledelsen i morgentimene 9. april ikke visste om det var mobilisering, deretter hva slags mobilisering det var og om de skulle sloss, og i de påfølgende dagene, hva de i så tilfelle skulle bruke slike mengder av frivillige til. Tilstrømmingen var så stor at antallet oversteget 4000 mann. Men dette ga selvfølgelig ikke en tilfeldig kaptein rett til på egen hånd og helt uten myndighet å sende folk hjem.

Bakke løy om sitt NS-medlemskap. Han undersøkte at han hadde presset et vitne til offentlig å dementere hva som hadde foregått på Mysen jernbanestasjon, og han lagde fantasirike utredninger omkring de telefonsamtalene han hadde hatt. Det viste seg at det ikke hadde vært noe brudd mellom Bakke og Quisling og NS i 1936. I 1934 hadde han vært kretsleder i Østfold og militær rikstingsrepresentant, i 1937 hadde han vært propagandaleder i Mysen, og mens han var utkommandert på nøytralitetsvakt på Madlamoen fra slutten av 1939 var han kretsfører i Nord-Hordland.³⁰⁶ Hele familien var med i partiet. Innad ble han sett på som en veteran. Også overfor sine skoleelever hadde han opptrådt meget aktivt. En av dem som kom til England under krigen opplyste at han hadde skremt sine elever 8. april med en tale om at landet sto foran en stor overgangstid.³⁰⁷ Da han fra 1. november 1940 ble konstituert som sjefsinspektør for skolevesenet av Kirke- og undervisningsdepartementet, ble han godkjent av NS' personalkontor med sammenhengende medlemskap tilbake til 1933, på tross av hans store handikap, nemlig hans frimureri.³⁰⁸ Og da han selv skulle skryte av sitt medlemskap i artikkelserien *Hvorfor jeg er medlem av NS*, skrev han at han hadde vært nasjonalsosialist siden et opphold i Köln i 1927.³⁰⁹ Bakke ble en av de mest mediaprofilerte norske nazistene. Det var ham Quisling spurte aller først om å være bataljonssjef i Den norske Legions regiment Viken.

På Høitorp fort i Mysen møtte en annen av NS' gamle offiserer til mobilisering 11. april, nemlig kaptein i festningsartilleriet Halvor Hektoen. Hektoen var opprinnelig kystartillerist. Han var partimedlem fra 1933, og hadde hatt en partikarriere ikke ulik Bakkes. Hektoen var også ingeniør fra NTH og fra 1927 bilsakkyndig i Aust-Agder, hvor han hadde vært nestor i partiarbeidet fram til 1937. Han ble så bilsakkyndig i Aker og Follo. Hektoens deltakelse i felttoget varte bare litt over to døgn. Den 14. april, mens «Askim-detasjementet» og resten av 1. divisjon var i kaotisk flukt mot grensen ved Ørje, ble det avholdt et høyst ureglementert befalsråd på Høitorp fort, under ledelse av kommandanten, oberstløytnant Lau-

rits Rodtwitt. Kl. 13.40 ble det satt opp en høytidelig protokoll fra dette krigsrådet, hvor Hektoens votering er inntatt som punkt 6 og lyder slik:

Uten forbindelse med forsvarrets ledelse i distriktet, uten forbindelse med landets ledelse, og efter de av de før voterte gitte opplysninger, som jeg i det vesentlige slutter meg til, finner jeg å tjene mitt land best ved å stemme for den av landskjente menn offentliggjorte anmodning om å oppgi kampen.³¹⁰

Hans begrunnelse var altså direkte å henvise til Quislings ordre til offiserene om å gi seg, riktignok noe sminket om til en «anmodning». Hektoen hørte til det samme sjiktet av NS-ledere som Bekeng og Sundlo, med flere som ble fylkesførere og fylkesmenn under okkupasjonen. Hele hans familie meldte seg inn i partiet. To sønner meldte seg til tjeneste hos Quisling 9. april, en av dem var endog med i det vaktmannskapet som føreren samlet rundt seg i april dagene, mens faren altså mobiliserte på Høitorp. En av sønnene falt senere som frontkjemper.

Det er for såvidt irrelevant om videre kamp på Høitorp ga mening eller ikke, slik man også kunne spørre når det gjaldt den fortvilede, men heroiske innsatsen på Hegra i Trøndelag og i Vinjesvingen i Telemark. Også der kunne det se meningsløst eller håpløst ut. Det er selve begrunnelsen for handlingen som er interessant for å bedømme om offiserer som Bakke og Hektoen fulgte sin plikt eller fulgte Quisling.

Kaptein Graham i sivil

Noen NS-befal, som korporal Bjørn Østring og vernepliktig fenrik Sverre Tidemann Ruud, befant seg så lavt på den militære rangstigen at de nesten ikke kunne regnes med som befal, men har likevel krav på oppmerksomhet fordi de var to av partiets mest sentrale ungdomsledere under krigen. Vi skal komme tilbake til dem. Andre NS-offiserer kan være interessante å trekke fram fordi de deserterte og på grunn av måten deserteringen foregikk på. En slik var kaptein Odd Brynjulf Graham, som i 1940 var adjutant for Generalinspektøren for hærens artilleri, oberst Oscar Klingenberg. Graham var yrkesoffiser. Han hadde vært til stede på Gardermoen siden 3. april i forbindelse med et skytekurs. Graham la ikke skjul på sine politiske sympatier.

Artilleristaben og Generalinspektøren hadde ikke fått mobiliseringsordre i løpet av den 9. april. Om kvelden bestemte obersten å marsjere nordover med så mange som mulig for å slutte seg til Generalstaben. Resten av staben, som besto av en løytnant og annet lavere befal, ble etterlatt

under kommando av kaptein Graham. Både Klingenberg, hans stabssjef major Wilhelm Hassel, og andre, bevitnet etter krigen at Graham hadde fått orde om å følge etter nordover så fort som mulig.³¹¹ Graham derimot ble værende med sine folk til 19. april, da han tok toget til Oslo og meldte seg for Mjøllner, Thue og Helgerud i Forsvarsdepartementet.

I mellomtiden hadde Graham i følge forskjellige vitneutsagn av hans kolleger blamert seg på Gardermoen. Hassel bevitnet at han ved avskjedden, da de reiste nordover, skulle ha sagt at «nu er det intet annet å gjøre enn å si Heil Hitler!». Løytnant Andreas Stenerud, som var stabens arkivar, hevdet i sin forklaring at da det kom et tysk fly, ga han på eget initiativ ordre om ikke å skyte.³¹² «Noen skuddveksling eller annen kamphandling forekom ikke». Etter at staben hadde installert seg på nord-vestsiden av Gardermosletta, kom Quislings radiotale, hvorpå Graham i følge Stenerud «rettet seg etter talen opp og strakte høyre arm til nazi-hilsen».³¹³ Dagen etter skulle Graham ha sagt omtrent ordrett: «Jeg tror jeg reiser til Oslo og melder meg for Quisling».

Noe mer kontakt med staben fikk ikke Graham. Derimot forsøkte han gjentatte ganger å få råd fra regimentssjefen for AR 2, oberst Oswald Nordlie, og oberstløytnant Peder Mjøllner i departementet, begge to aktive i miljøet rundt Quisling i 1933 og artillerikolleger og meget «godt bekjente» av Graham fra 1930-årene. Han søkte også kontakt med divisjonssjefen, generalmajor Hvinden Haug. Men både Hvinden Haug og Nordlie husket lite av disse samtalene etter krigen. Graham derimot rapporterte det som ble sagt i 1941 på basis av sin dagbok, og det er mindre grunn til å tvile på at det han skrev ned faktisk stemte, enn på det han utelot. Den 10. april skrev han følgende:

Av oberst Nordlie fikk jeg rede på at han hadde fått ordre om at «mobiliseringen stopper». Senere på dagen, da jeg igjen snakket med obersten i telefon meddelte han at det nå var kommet ordre om at «mob. fortsetter». Situasjonen var derfor meget floket, sa obersten. Det samme uttalte general Hv. Haug. «Har ikke hatt forbindelse oppover på 18 timer», telefonuttalelse sen ettermiddag 10.4. Fra AR 2 fikk jeg gjennom oberst Nordlie meddelelse om at oberst Klingenberg og kaptein Hassel var tatt til fange.³¹⁴

Nordlie var i artillerileiren som også befant seg på Gardermoen, kort vei unna. Som regimentssjef, kongens overadjutant og NS-veteran, veide hans vurderinger tungt for Graham. Nordlies opplysning om at mobiliseringen skulle stoppe, må trolig ha vært inspirert av Quislings radiotale. En av hans bataljonssjefer hadde etter ordre marsjert ut av Gardermoen om kvel-

den 9. april med en avdeling for å komme unna tyskerne. Men et døgn etter ga Nordlie ham ordre om å vende tilbake, og opplyste at avdelingen «er lovet fri gjennommarsj. Fredsmarsj med hvitt flagg oppe». Denne ordren refererte Nordlie personlig for Graham. Graham brakte den videre, blant annet til løytnant Andreas Stenerud i Gnerrealinspektørens stab, som uttalte i landsviksaken mot Graham etter krigen at de hadde inntrykk av at det hersket noe i retning av våpenstillstand, i hvert fall på norsk side.³¹⁵

I Forsvarsdepartementet var Mjøllner brydd over disse telefonene fra Graham, fordi han ikke hadde noe tjenstlig forhold til ham.³¹⁶ Men Graham ringte og maste, og til slutt hadde Mjøllner bedt ham om å melde seg i departementet.³¹⁷ Det var 17. april. Graham hadde anmodet om å bli beordret til byen. Den 19. april kledte Graham seg i sivil, tok toget inn fra Jessheim og meldte seg på departementets personalkontor. Kontoret ga ham ordre om å holde seg klar hjemme.³¹⁸ To dager senere fikk han beskjed om å sette seg i forbindelse med kaptein Lars Heyerdahl-Larsen, som departementet hadde avgitt til Administrasjonsrådets nyopprettede Utvalg for norske krigsfanger, for å fungere som sekretær. Den 24. april begynte han i den nye jobben.

Senere ble Graham distriktssjef i AT, en stilling som var rangert som regimentssjef, og en av AT-general Frølich Hanssens høyest betrodde menn. NS-medlemskapet beholdt han til siste slutt. Under landssvikoppgjøret forelå det i tillegg til anklager om desertering i 1940, rapporter om angiverier og omstridte embets handlinger. Hendingene på Gardermoen i april dagene 1940 fikk stor plass. Men Graham lyktes i å trenere etterforskning og avhør. Politiet var heller ikke særlig ivrige. Saken ble utsatt helt til 1949, og da den endelig kom opp var punktet om desertering tatt ut av tiltalen. «Som kjent har man i en rekke tilfeller unnlatt påtale mot offiserer som har gjort seg skyldig i samme eller liknende forhold», skrev advokat Ivar Follestad ved Generaladvokatembetet.³¹⁹ Generalmajor Wilhelm Hansteen i Hærens Overkommando godtok at Generaljurisdiksjonssjefen samtykket i dette også fordi «der er gått lang tid siden forbrytelsen, og offentlige hensyn heller ikke ellers krever påtale.»³²⁰ Det endelige kompromisset sto riksadvokat Sven Arntzen for. Han foreslo et forelegg med betinget straff, forutsatt at Graham underhånden godtok tap av stilling som kaptein.³²¹

Graham godtok forelegget 21. januar 1949. Han hadde vært fri mann siden september 1945, da han slapp ut av varetekt. I hans sak lyktes det å bruke handlinger fra overordnede som Nordlie og Hvinden-Haug til å bortforklare rettslig ansvar. Begge disse, særlig Nordlie, var prominente

personer etter krigen. Grahms medlemskaphistorie i NS, som startet i 1933 og sluttet i 1945, skulle alene normalt ha ført til ubetinget dom. I stedet fikk han medhold i at han aldri egentlig hadde vært nazist, men bare hadde vært medlem for å hindre tyskerne i å blande seg inn i norske forhold. Det var en underlig avgjørelse.

I 1941 var Grahms syn på sin rolle ganske annerledes. Da opplyste han at han ikke bare hadde meldt seg inn i partiet i 1933 og i september 1940, men at han også var opptatt i NS-Kamporganisasjon, selve adelskapet i partiet, i tillegg til at hans kone også var medlem og hadde tillitsverv. Men han skrev også at hans medlemskap var begrunnet med et ideologisk valg:

Helt siden 1933 følte meg som medlem av NS. Stemte med NS så vel 1933 som 1936. Har vært nasjonalsosialistisk innstilt siden 1923 da jeg første gang lærte systemet å kjenne under studieopphold i Italia og har så vel i artikler som foredrag talt systemets sak.³²²

Sin troverdighet hadde han altså selv torpedert under krigen, akkurat som Kjørstad.

Flygeresset Tryggve Gran

Grahms ønske om å delta i det nye som foregikk i Oslo, isteden for å kaste seg ut i den håpløse militære motstanden, ble utvilsomt delt av mange NS-offiserer. Likevel kunne ikke alle, på grunn av forholdene, gjøre som ham. Men det fantes andre måter å vise sin samarbeidsvilje på. En som utmerket seg i så måte var det norske flygeresset over alle, kaptein Tryggve Gran. Under politietterforskningen etter krigen beskrev han seg selv som en misforstått patriot med nerveproblemer. Det var han ikke alene om å gjøre. Men etterforskerne forsto ganske snart at de her hadde å gjøre med en offiser som sto i en særstilling. Til offiser å være hadde han hatt mer enn vanlige kontakter med tyske militære under okkupasjonen, trolig også tidligere. Det var en vanskelig sak, for Gran var et nasjonalt ikon lenge før krigen. Som vi skal se, ble utfallet også meget spesielt.

Etter slutten på felttoget i Valdres, enda mens kampene pågikk andre steder, ba Wehrmacht Gran om hjelp til å gjøre det mulig å føre tropper over til Lærdal i Sognefjorden. Som kjent NS-offiser hadde han ikke politiske problemer med å takke ja til det. Vi skal komme nærmere tilbake til dette. Men først skal vi se på Grans gjøren og laden i en noe bredere sammenheng.

Kaptein Jens Tryggve Herman Gran var Norges mest kjente flyger.³²³ I

det politiske bildet var han NS-mann fra 1933 til 1945, glødende antikomunist og forsvarsvenn. I april dagene 1940 var han på en foredragsturné på Sørlandet sammen med Fedrelandslagets sekretær Ivar Christensen. Gran var en av datidens markerte mediakjendiser, med en rekke artikler, bøker og foredrag om populære emner. Han reiste rundt og holdt foredrag om kommunismens trussel mot Norge og regjeringens svik mot Forsvaret.

Hans offentlige karriere startet egentlig i 1910. Da var han med på den britiske marinekapteinen Sir Robert Scotts sydpolekspedisjon. Som overklassegutt fra Bergen hadde han da rukket en tid som sjømann, å være med på Norges første landslag i fotball i 1908 og å avlegge artium på rekordtid. Etter tre år i isen kom han så tilbake til England, ble flyger, og gjennomførte den første Nordsjø-kryssingen rett før verdenskrigen startet i 1914.³²⁴ Hjemme ble han utnevnt til «honorær premierløytnant» og ridder av St. Olavs orden som takk for innsatsen.³²⁵ Så gjorde han nøytralitetsvaktjeneste i 1914–15. I 1916 reiste han tilbake til England, hvor han vervet seg til flyåpenet der. Han fikk en britisk kapteinsgrad og hevdet at han sendte rapporter om militære forhold til forsvarsminister Holtfodt. Etter at han i 1917 søkte avskjed som norsk offiser vervet han seg til britisk tjeneste. Han berettet om at han «Hele vaaren 1917 var [...] med paa aa utruste og tilrettelegge den ekspedisjonsstyrke som i paakommende tilfelle skulle avsendes til Norge».³²⁶

Han reflekterte ikke det var lojalt å medvirke til planlegging av en britisk invasjon i Norge. Etter en periode i Frankrike fikk han en britisk majorsgrad.³²⁷ Han reiste hjem og søkte om en norsk militær stilling. Dette var imidlertid vanskelig. Forsvaret var under sterk nedbemanning og stillingene ble stadig færre. Uten ansiennitet og utenfor avansementsreglene ga det ikke annet resultat enn at hans honorære grad ble endret til ulønnet kaptein med utløp av tjenesteplikt i 1930.

Uten stilling og med atskilling agg til statsmaktene, som Gran mente ikke verdsatte hans tjenester, startet så hans karriere som journalist, forfatter og foredragsholder. Han gikk mer og mer i nazistisk retning. I 1933 var han med på å starte NS.³²⁸ På ett eller annet tidspunkt i slutten av 1936 eller begynnelsen av 1937 etablerte han etter alt å dømme kontakt med hemmelige tyske tjenester. Trolig startet det, som vi har vært inne på i bind 1, etter at han 2. desember 1936 hadde foretatt en flyreise i Nord-Norge som avfødte en reportasje i *Tidens Tegn*. Den tyske legasjonssjefen, Dr. Heinrich Sahn, fattet stor interesse for reportasjen. Han kjente Grans meritter og forsto at han var av interesse for Tyskland. Reportasjen ble den direkte oppakten til Hvoslefs etterretningsreise i Nord-Norge på initiativ

fra Dr. Sahm, og i annen omgang opptakten til etableringen av NS' etterretningstjeneste under Hvoslefs ledelse.³²⁹ I årene fram til krigen reiste Gran mye i inn- og utland, til Italia, Franco-Spania, Tyskland og England.

Den 8. april 1940 om kvelden hadde han holdt foredrag i Grimstad. Fra han 9. april forlot byen til han 20. april dukket opp på Fagernes i Valdres, er hans bevegelser uklare. I sitt skjema til Den militære granskningskommisjonen i 1945 hevdet han at han søkte å reise til «min avdeling». Men noen slik avdeling fantes ikke for hans vedkommende. Fordi hans offisersgrad kun var en æresgrad, var han ikke rulleført.³³⁰ Derimot ser det ut til at han i aprildagene hadde forklart til ulike personer at han ville reise til kongen. Han var venn av kongen, hevdet han.

Gran la først veien mot Kristiansand, men ble stoppet fordi veien var sperret. Deretter gikk turen mot Bykle og Byglandsfjord, over Hovden til Haukeli, og så tilbake til Valle og Bykle. Hans oppførsel var mistenkelig. Han kom med tyskvennlige uttalelser, mottok hemmelige brev og hadde telefonsamtaler som fikk folk til å undre seg.³³¹ Han ble forsøkt stoppet og kontrollert, og det ble utstedt arrestordre på ham, uten at noe skjedde. Så kom han over i Telemark og krysset gjennom Vinje, hvor sekondløytnant Thor Hannevigs styrke var under oppbygging. Flere steder hadde han mulighet for å finne grupper av soldater som ville sloss. Men Gran sluttet seg ikke til noen av dem. Han ville stadig videre, fra lensmannsdistrikt til lensmannsdistrikt. Til slutt kom han til Gol, hvor han ble tatt i mot med mistenkelighet av den militære sjefen. Han kom seg imidlertid nok en gang videre, til Grindaheim ved Fagernes, der oberst Gudbrand Østbye var etablert med sin stab som sjef for 4. brigade fra Voss.

Østbye lot Gran arrestere.³³² Han fikk valget mellom å sitte i fengsel eller å være i en øvingsavdeling på Heggenes i Østre Slidre. Han valgte det siste. Her ble han sittende under tilsyn, men forsøkte likevel å komme i kontakt med tyske fanger og å stikke seg vekk på andre måter. Gran satt fanget til 4. brigade kapitulerte 30. april. Kort tid etter fikk Østbye en henvendelse fra tyske militære om å opprette tre arbeidsavdelinger, hver på 120 mann, for å sette bruer og veier i stand. Østbye syntes det hørtet plausibelt ut, men lot seg forhøre om det kunne ligge andre motiver bak. Det viste seg da at den egentlige hensikten var å få brøytet veien gjennom Hemsedal så tyskerne kunne få tungt artilleri fram til Lærdal. Østbye avsto og viste til at det var i strid med folkeretten.

Tyskerne henvendte seg i stedet til Gran, som da gikk fritt omkring på Fagernes. Etter krigen forsøkte han å bortforklare det som videre skjedde. Men politiet fant en notatbok fra aprildagene hvor han hadde skrevet 2.

mai: «Fikk i morges en henstilling fra den stedlige tyske overkommando om å organisere en norsk arbeidsbataljon.»³³³ Han skrev at han påtok seg oppgaven «idet jeg er overbevist om at det er den eneste maate som situasjonen foreligger å gavne Norge og folket». Han kunne velge mellom 2000 soldater og befal. Han plukket ut offiserer fra troppsbefalet, for offiserene ble samme dag sendt til Oslo, og «hermed blev de norske soldater overlatt sin skjæbne».

Ved avreisen til arbeidsstedet holdt Gran en tale til soldatene, som ble referert i etterforskningsdokumentene under landssviksaken mot Gran. Flere hevdet at Gran blant annet hadde sagt at arbeidsbataljonen under hans kommando «var kjernen i den nye norske hær som skulle reise seg efter at Norge hadde kapitulert».³³⁴ En av dem som bekreftet at han hadde sagt dette var sakfører Otto Sverdrup Engelschiøn, som fungerte som en slags nestkommanderende i Grans arbeidsbataljon. Han mente at Grans tale var grunnen til at flere hundre mann meldte seg til innsats.³³⁵ Engelschiøn var ingen hvem som helst. Han hadde vært Johan B. Hjorts allierte i NS inntil 1937. Fra januar 1940 hadde han vært redaktør for det nazistiske og tyskvennlige tidsskriftet *Ragnarok*.³³⁶ Som vi skal komme tilbake til, var han 10. april først med på Johan B. Hjorts henvendelse til Bräuer om å droppe Quisling, og deretter på Hjorts reise mot Elverum for å få kongen tilbake til Oslo. Så, på et tidspunkt da kampene var slutt i Oslo, men fortsatte i Telemark, hadde han evakuert sin familie fra Oslo til Kviteseid. Det var der han traff Gran som han kjente fra NS-tiden. Han fulgte ham til Fagernes, meldte seg som frivillig og ble deretter befal i Grans arbeidsbataljon.

Soldatene ble innkvartert på Bjøberg Hotell, og satt i gang med snømåking på veien mot Lærdal. Etterhvert som tiden gikk ble det imidlertid mer og mer misnøye med forholdene. De var under tysk vakthold. Mange forsto etterhvert den virkelige hensikten med arbeidet. Til slutt ringte Engelschiøn til Thomas Neumann, som hadde fått en stilling hos Hjort i Administrasjonsrådets krigsfangekontor, også han en av «renegatene» fra 1937. Resultatet ble at de ble løslatt 17.–18. mai. Da holdt Gran nok en entusiastisk tale til «sine soldater».

Mens dette skjedde, 12. mai, sendte Gran et brev til Dr. Dräger ved «Nordischer Verbindungsstelle», der han ba om at «Propagandaministeriet» ble underrettet om at han «for tiden» var sjef for en norsk arbeidsbataljon i samarbeid med Wehrmacht.³³⁷ Da avdelingen kom til å bli avviklet i nær framtid, ba han om å få tillatelse til å arbeide gjennom norske aviser og norsk radio. Målsettingen med propagandaen måtte være

å få arbeidet i gang igjen, og å berolige og informere befolkningen. Og, som for å rydde all uklarhet av veien, føyde han til: «Ich stehe unter dem Kommandogebiet des General Engelbrecht», og «Meine alte Adresse ist in Ordnung».³³⁸

Etter krigen fikk Gran store problemer med å forklare dette brevet. Det eneste han innrømmet var at han var blitt kjent med denne Dr. Dräger på en foredragsreise i Tyskland i 1936.³³⁹ Senere innrømmet han at Dräger hadde vært president i Nordischer Gesellschaft i Lübeck.³⁴⁰ Nordischer Gesellschaft var vel kjent for norske høyreradikale intellektuelle. Opprinnelig var formålet å forbedre kulturforbindelsene med Norden. Fra 1933 ble institusjonen underlagt NSDAPs utenlandskontor, Aussenpolitischen Amt, og bygget ut i Tyskland og de nordiske land. Fortsatt var formålet germanistisk kulturutveksling. Men institusjonen ble også et organ for partiets rekruttering av sympatisører og påvirkningsagenter. Gran hadde vært der rett over nyttår 1936/37, på en av sine mange foredragsturneer i Tyskland.³⁴¹

Et av temaene under disse foredragene hadde vært Tysklands forhold til Finland. Det var et forhold Gran hadde forsøkt å forske på etter oppdrag fra professor Wilhelm Keilhau. En rapport om tysk-finske forhold lyktes han med å få publisert i USA. En annen rapport om samme sak ledet til at han dro til Finland i januar 1940 for å skaffe landet ambulansedy. Han måtte imidlertid da forlate landet uten å ha fått de rette kontaktene. Men noe kom likevel ut av affæren. Den ga ham et ry, om ikke helt sannferdig, av å ha vært finlandsfrivillig.

Gran var et ideal for ungnazister og partiet utnyttet ham for alt det var verdt. Men det var vanskelig å bruke ham som lederfigur i partiarbeidet. Til det var han for vanskelig å ha med å gjøre. En av hans gamle venner fra tiden tilbake til 1930, Fedrelandslagets sekretær Anders Lange, uttalte i landssviksaken at han ikke var helt «normal» og «at han elsket å gjøre seg interessant og mystisk, samtidig som han i sin impulsivitet var i stand til å gjøre hva som helst». Rett før krigen hadde Lange avbrutt vennskapet, fordi han følte seg sikker på at Gran var blitt tysk spion.³⁴²

Gran var dessuten uberegnelig. Det viste han en gang i 1943, da han ved et tilfeldig møte med en skipsreder fra Arendal, følte at han ikke ble behandlet med tilstrekkelig respekt. Gran var stor og sterk. Han slo skipsrederen rett ned. Skipsrederen anmeldte ham.³⁴³ Det ble kjempeskandale. Saken ble dysset ned av Statspolitiet fordi man forberedte jubileet for 1914-flygningen over Nordsjøen, blant annet med utgivelsen av jubileumsfrimerker med Gran som motiv. Men saken ble tatt opp igjen etter krigen.

Også da ble den dysset ned, etter at Gran hadde bedt om unnskyldning og skyldt på nedslitte nerver.

Selv om Gran altså var lite anvendelig som føreremne, så kunne hans prestisje utnyttes på det militærpolitiske felt. Blant Kjelstrups mange skyggeprosjekter for å forberede en ny norsk forsvarsmakt, var også et prosjekt for et nytt flyvåpen. Dette var selvfølgelig ikke tillatt av tyskerne. Men de tillot i løpet av krigsårene to vikarierende prosjekter, nemlig Statens Seilflyverkontor og Hirdens Flykorps, som begge hadde som formål å opprettholde et organisert flygermiljø som kunne forvandles til et nytt flyvåpen, hvis mulighetene bød seg. Her fikk Gran en rolle. Kjelstrup opprettet Statens Seilflyverkontor fra desember 1940, med Gran som sjef. Da Hirdens Flykorps senere kom til, ble Gran først satt utenfor, så utnevnt til æresmedlem. Begge deler aksepterte han. Vi skal komme nærmere tilbake til dette i kapittelet om Hirden.

Guttebokfiguren Gran var selvkomponert. Hans aktiviteter under krigen gir imidlertid et annet bilde. Han kunne for eksempel ikke løpe fra at han hadde tatt initiativ til å registrere flygere som hadde forlatt landet. Retten hadde store vansker med å godta forklaringer om at dette var utslag av motstand. Hans siste strategi ble å framstå som så redusert at enhver oppklaring ble umulig. Men psykiaterne avviste sinnssykdom. Den 13. november 1948 ble han dømt til fengsel i halvannet år i Sand herredsrett i Lillesand. Han anket ikke. Arbeidsbaraljonen for Wehrmacht i 1940 ble han ikke dømt for, heller ikke spionasjeanklagene. Den honorære offisersgraden hadde han allerede mistet i befalsgranskningen. I realiteten var det en mild dom. Fire måneder etter ble han benådet.

Grans krigsvita etterlot en rekke ubesvarte spørsmål. Spionmistanken mot ham fra 1940 og senere, kom man aldri til bunns i. I en fengslingsbegjæring heter det av saken ble behandlet av landssvikpolitiets avdeling G, den egentlige forløperen til Overvåkingspolitiet, «mhs. til siktedes forhold til Abwehr (det hemmelige tyske etterretningsvesen) og hans spionasjeforhold i det hele».³⁴⁴

Trolig hadde han vært tilknyttet Abwehr fra tidlig i 1937. Hans mange reiser i utlandet i denne tiden må ses i denne sammenhengen. Hans britiske tilknytning og store kunnskaper om britiske forhold kan ha vært en viktig faktor. Fra høsten 1941 ble han fulgt nøye av den britiske etterretningstjenesten. I et notat fra august 1940 opplyste de at Gran der var mistenkt for tysk spionasje fra 1938.³⁴⁵ Man hadde opplysninger om at han hadde erkjent at hans reise til Finland under vinterkrigen var ledd i tysk

spionasje, som finnene var blitt gjort oppmerksomme på.³⁴⁶ Videre hadde han «gjort seg bemerket på samme måte» under felttoget i 1940.

Men aller mest interesserte britene seg for Gran fordi han i 1941 skulle ha «formidlet» en reise til England for to nordmenn som var tyske agenter. I et senere notat skrev MI 6: «Reported to be working for German I. S. in the Bergen area.» Fra da av ble Gran fulgt tett fra etterretningskontoret MI IV ved den norske legasjonen i Stockholm. Agenter rapporterte fra Norge om hans aktiviteter, særlig hans mange tysklandsreiser.

Hans rolle i forbindelse med de to tyske spionene dreide seg om Abwehr-agentene «Jack» og «Tege». Tore Pryser har trukket historien fram i lyset i boken *Hitlers agenter*.³⁴⁷ Begge er også omtalt i tidligere agentlitteratur.³⁴⁸ Helge John Neal Moe var rekruttert av tidligere NNSAPs Yngvar Fyhn til Abwehrs postkontroll i Prinsensgate i Oslo, der den andre, Tor Glad, allerede var ansatt. Glad var engasjert av major Benecke i Abwehr. De to fikk opplæring i morse og sabotasje og ble 7. april 1941 fraktet med sjøfly fra Stavanger til Skottland. Med seg hadde de radioutstyr og sabotasjemateriell. Oppdraget var å rapportere om britiske invasjonspåberedelser mot norskekysten, bedrive annen spionasje og ellers skape uro med sabotasje. De ble umiddelbart tatt av politiet.

MI 5 lyktes med å «snu» de to agentene. De ble satt til å oppta sin sendervirksomhet til Abwehr i Norge, men sendte falske meldinger som var produsert av britene for å holde tyskernes frykt om invasjon på Vestlandet i age. De iverksatte også fiktive sabotasjeaksjoner, som ble omtalt i britiske aviser.

Som i alle historier om dobbeltagenter, er det mange uklarheter. Gran gikk klar av anklagene etter forklaringer av de to agentene. Kriminalrat og SS-Hauptsturmführer Siegfried Fehmer benektet at Gran hadde hatt noe direkte med tysk sikkerhetspoliti å gjøre. Ingen Abwehr-offiserer ble avhørt om Gran hadde vært agent for dem. Den mystiske Dr. Dräger ble aldri søkt etter. Vi kjenner fra andre saker at Abwehr-saker ble neddysset fordi materialet på den ene eller annen måte var relevant for etterretningstjenestens aktiviteter etter krigen. Om dette var tilfelle i Grans sak, vites ikke. Men den etterlater mange ubesvarte spørsmål.

Spionasje og arrestasjoner

Kjære Ola [...] Hvorledes er det, har Du vært arrestert? Min familie har vært det. Den sat 3 døgn i finka i Harstad.

SUNDLO TIL FIVE, JULI 1940.³⁴⁹

Den 16. april 1940 ble kaptein Oliver Møystad arrestert på sitt hjemsted i Hernes ved Elverum.³⁵⁰ Bakgrunnen var en provisorisk anordning av 14. april «om særlege åtgjerder i krig». Den ga hjemmel for fengsling i inn-til 30 dager, opp til 60 dager med tillatelse fra Justisdepartementet, uten rettsframstilling, av personer som kunne mistenkes for statsfiendtlig virksomhet.³⁵¹ Anordningen var en direkte reaksjon på Quislings statskupp. Den var en av de første regjeringshandlingene etter at avgjørelsen om krig var fattet. Anordningen var en naturlig del av de unntaksordningene som måtte gjelde for en stat i kamp på liv og død. Selv om teksten ikke nevnte NS-medlemmer, var den et svar på den uro som det medførte at kjente NS-folk kunne gå fritt omkring i de regjeringskontrollerte områdene uten å ta avstand fra Quislings statskupp. Det var som om de kunne velge om de ville samarbeide med okkupantene, slåss for dem eller spionere for dem. Uten en slik bestemmelse ville enhver militær motstandskamp framstå som en farse.

Militære myndigheter fikk ordre om å iverksette anordningen innen «krigsskueplass», det ville i praksis si alle ikke-besatte deler av landet. Bemyndigelsen til å foreta arrestasjonene ble gitt av Hærens overkommando, og i de fleste tilfeller utført av lokale militære sjefer. Opplysninger om anordningen kom i lokalavisene og over Hamar kringkaster 16. april. Kort tid etter ble det foretatt arrestasjoner flere steder. Til sammen ble 16 arrestert i Elevrums-området. De ble fraktet nordover under retretten. Alle ble sluppet fri 24. april, da tyske tropper hadde knust motstanden i

Hedmark. Det samme skjedde andre steder. Noen full oversikt over hvor mange som ble satt inn på landsbasis, eller hvem de var, finnes ikke. Et 20-talls klager med krav om erstatninger kom inn til Justisdepartementet i tiden etter felttoget. De fleste ble avvist, men noen få erstatninger ble utbetalt.³⁵²

Arrestasjonen av Oliver Møystad

Ironisk nok var det oberst Hiorth som var formelt ansvarlig for arrestasjonen av sin partikamerat, bonde og kaptein Oliver Møystad.³⁵³ Dobbelt ironisk var det at den som skulle utført arrestasjonen var Elverums politimester Erik Håvie, også han partimedlem.³⁵⁴ Men fordi Håvie ble innlagt på sykehus etter bombingene 11. april, ble sekretær i Justisdepartementet, Knut J. Frigaard, konstituert av Wold som politimester.³⁵⁵ Han hadde kommet i Wolds følge fra Oslo. Det var han som utførte arrestasjonene. Frigaard skulle senere bli sjef for det norske sikkerhetspolitiet, fra 1. juli til omlag 30. september 1941. Da ble han avsatt og erstattet av nettopp Møystad.

De arresterte var NS-medlemmer. I forbindelse med at Møystad senere krevde erstatning og oppreisning, erklærte Håvie at det ikke forelå noen kjensgjerninger som tydet på at de arresterte på Elverum hadde foretatt seg noe «uhederlig». Det var ikke nok for Møystad. Den 19. august 1941 skrev han til Justisdepartementet at det var Hiorth som hadde ansvaret, men at det var lokale «revolusjonsagenter» som hadde levert navnelistene over de som skulle arresteres.³⁵⁶ «Alle mennesker, også politiet og de militære, visste utmerket godt at ikke en eneste NS-mann gjorde det ringeste forsøk på å hindre de tøvede militære operasjoner,» føyde han til.

I det samme brevet tok Møystad opp et annet forhold, som lå ham tungt på hjertet. Han hadde nemlig deltatt i trefningen på Midskogen og var beskyldt for å ha desertert. I forbindelse med landsviksaken mot ham i 1946 ble detaljene om dette belyst. Møystad var vernepliktig kaptein i IR 5. Han hadde meldt seg hos oberst Hiorth på Terningmoen ut på dagen 9. april. I messen til infanteriets skyteskole på Terningmoen hørte han at oberst Ruge holdt en kort orientering omlag klokken 21.30. Den gikk ut på at det var meldt om fire busser med omlag 120 tyske soldater på vei mot Hamar. Ruge opplyste at de var ventet til Elverum ved 01-tiden. De skulle stoppes, sa Ruge: «Norges fremtid gjennom alle tider kan være avhengig av hvordan dere, mine herrer, greier å løse deres oppgave som består i å hindre fienden i å oppnå sin hensikt – lykke til!»³⁵⁷

Det ble i en fart planlagt tre sperringer, bestående av mannskaper som var for hånden. Noen av dem var fra kaptein Arne Hagtvedts gardekompani, andre fra et rekruttkompani som var innkalt for mitraljøsøvelser, atter andre var tilkalte skytterlagsfolk og frivillige leirarbeidere. Mannskapene ble kjørt ut og fordelt. Den fremste av stillingene lå ved Midtskogen gård, hvor to tropper ble plassert. Tilsammen var det 66 mann, befal og menige. Den ene av troppene sto under kommando av Møystad.

Det var sjefen for Infanteriets skyteskole og plasskommandant på Terningmoen, major Olaf Helset, som ledet organiseringen. Fordi de fleste mannskapene og befal hørte til IR 5, bestemte han at det var befal fra regimentet som under kaptein Mikael Gaalaas skulle ha kommandoen framme i stillingen. Skyteskolens faste lærer, kaptein John Rognes, var «teknisk sjef».³⁵⁸

Utfallet er kjent. Ildgivingen startet da bussene med kaptein Walthers fallskjermjegerkompani kjørte inn mot stillingene. Da var klokken 01.30. Skytingen pågikk i omlag en time. På norsk side ble kun to-tre mann såret, mens tyskerne mistet sin kjentmann, den tyske flyattachéen Hauptmann Eberhard Spiller. Kaptein Walther avbrøt sitt oppdrag og returnerte til Oslo.

Møystads tropp hadde vært plassert på nordsiden av veien. De lå svært utsatt til framme ved sperringen. Planen var at troppen skulle trekke seg tilbake etter ildåpning, som man kalkulerte med ville tvinge tyskerne ut av bussene. Deretter skulle den andre troppen ved Midtskogen gård overta ildgivingen. Dette skjedde som planlagt. Tilbaketøget forhindret tyskerne i å foreta en omgående bevegelse gjennom skogen på nordsiden av stillingen.

Det var på det tidspunktet problemene med Møystad startet. På tilbaketøget gjennom den meterdype snøen i skogen fikk han et sammenbrudd. Ulike rapporter forteller at han ble hengende etter, og at han uttalte ting som at han ikke orket mer og liknende. Et løytnant refererte at han skulle ha sagt at han ikke ville skyte på sine egne. Løytnanten avviste det som soldatprat.³⁵⁹ Men noe hadde skjedd med Møystad. Tilbake på Terningmoen tok han kontakt med Hiorth og ba om å bli dimittert. Kaptein Kristian Barlinn, som hadde ledet den andre troppen ved Midtskogen, forklarte det slik:

Jeg er [...] tilbøyelig til å anta at den omstendighet at han som medlem av NS hadde folks mistillit og mistenksomhet mot seg, var den egentlige årsak til hans sammenbrudd. Han hadde jo faktisk også trusselen om arrestasjon hengende over seg, og han ble da også noe senere arrestert og transportert til

Tynset. Vi arresterte etterhvert de NS-medlemmer som vi fikk kunnskap om. Det var en sikkerhetsforanstaltning til tross for at det i mange tilfelle ikke kunde påvises noen straffbare handlinger eller unnlatelser subjektivt sett.³⁶⁰

De fleste blant kollegene gikk god for Møystad. Ikke minst gjaldt det Gaa-laas, som også var NS-medlem.³⁶¹ Men hadde ikke Møystad i realiteten desertert etter trefningen? Dette protesterte Møystad heftig mot i sitt brev til Justisdepartementet i 1941. For det første var han blitt «permittert». For det andre var det hans overordnede Hiorth som hadde permittert ham. Og for det tredje skjedde dette 10. april, en dag før hans egen militære enhet etter mobiliseringsplanen skulle vært oppsatt. Han mente derfor at den styrken han hadde vært med i måtte anses som en irregulær tropp av frivillige, av «hurtig sammenraskede folk, også sivile utstyrt med våpen».

Kanskje kunne man se det slik. Det ble likevel hengende igjen at han heller ikke hadde mobilisert 1. mobiliseringsdag. Under landssviksaken fant retten at Møystad hadde oppfattet sin stilling som befal som uholdbar, fordi han som NS-offiser ble sett på med mistenksomhet av sine offiserskamerater og underordnede. Det var på en måte anti-nazistene som hadde skylden for at han ble «permittert». Han hevdet at han hadde tatt avstand fra Quislings tale, og ble faktisk trodd på det, riktignok uten at det ble dokumentert i retten.

Det var ikke bare Møystad og 15 andre på Elverum som ble arrestert. Vi har allerede vært inne på det som skjedde med Kjørstad, Bekeng og Marthinsen. I disse dagene etter at regjeringen ble presset over på motstandslinjen og Ruge ble innsatt, skyllet en bølge av patriotisme og motstandsoptimisme over landet. I utsagn fra soldater, frivillige og sivilister som deltok i de militære hendingene, kommer gammelt nag til offiserer og NS til overflaten, men også en entusiastisk tillit til egne krefter og muligheter. Denne bølgen gjorde det mulig for Ruge og andre handlekraftige offiserer og politikere å erstatte de tilvante rutinene i fredssamfunnet med et minimum av militær handlekraft. Oppe i denne oppbruddsstemningen, som jo egentlig var konservativ i sitt vesen for å bevare det demokratiske Norge, ble nok også noen personer arrestert med urette, uten at det finnes noen fullgod oversikt over det. Likevel, faktumet var at det ble vist en viss handlekraft. Vi kjenner imidlertid ingen tilfeller av overgrep eller avstraffelser.

Etter at Ruge hadde etablert overkommandoen i Gudbrandsdalen, gjennomførte han tre tiltak med umiddelbar virkning. Det første og avgjørende var at han utmeislet en plan for forsvarskrigen. Den var basert på at britene ville være i stand til å gjenerobre Trondheim og det sentrale

Trøndelag med en massiv innsats av tropper. I mellomtiden skulle den norske hæren utkjempe en såkalt oppholdende defensiv med front mot framrykkende tyske styrker fra Oslo-området. Planen var å bremse tyskerne mest mulig uten å risikere tilintetgjørelse, inntil de allierte hadde fått på plass tilstrekkelige styrker. Deretter skulle offensiven sørover mot Oslo-området starte. Denne planen, som slett ikke var urealistisk, fortsatte at britene innfridde de løftene de hadde gitt. Og ulikt andre ordre som bare ble gitt til underliggende ledd, ble denne spredd direkte til mannskapene og befalet i alle avdelinger og skapte, for en stund, tillit til ledelsen.

Det andre Ruge gjorde, var å skjære vekk mindre viktig personell og funksjoner i den 150-mann store overkommandoen. Han satt igjen med en mindre gruppe handlekraftige offiserer som ble hans egen stab så lenge kampene pågikk i Sør-Norge. Men også innad i denne skilte han ut en gruppe offiserer som nå, uten hensyn til tidligere oppgaver, stillinger eller politiske oppfatninger, ble sendt ut på oppdrag til de militære avdelinger som det var praktisk mulig å nå. De hadde med seg klare ordre til alle om ikke å gi seg, og fullmakter til å avsette militære sjefer som ikke ville slåss. En optimistisk innbitthet smittet over på disse omreisende militærkommisærerne, og videre over på lokale sjefer. Den illeluktende kapitulasjonsstemningen fra Rena-møtet ble feid vekk, i det minste for tre ukers tid. Det var en oppbruddstid med mange av de tegn som karakteriserer en revolusjonær situasjon.

På tysk hold ble denne stemningsbølgen registrert som en trussel. De forsto for sent at det var eksperimentet med Quisling som slo tilbake på dem. Frykten for friskarer, sivilister som tok til våpen utenfor militære forband og en glidende overgang til borgerkrigstilstander, motiverte dem til oppslag om standretter med henvisning til Haag-konvensjonens landkriksreglement. Antakelsen om bevisste aktører bak panikkdagen i Oslo, sprengningen av Lysakerbrua 13. april og rykter om skyting i Hønefoss, ble tolket i den retningen. En liknende frykt gjorde seg gjeldende i høyborgerlige kretser i Oslo, som kontaktet Bräuer og den tyske militære ledelsen med tilbud om å gripe inn. En av de særlig aktive var Oslo-bispen Eivind Berggrav, som med tysk hjelp ble kjørt opp i Nordmarka med ropert for å komme i kontakt med personer som han trodde var i gang med uorganisert krigføring. En annen var Quislings gamle allierte, advokat Johan B. Hjort med ingeniør Thomas Neumann på slep. Den 16. april holdt Berggrav en tale i NRK med det samme budskapet. En tredje initiativtaker var Høyesteretts justitarius Paal Berg. Resultatet av Berggravs, Hjorts, Bergs

og andre likesinnes initiativ ble opprettingen av Administrasjonsrådet 15. april. Det var et spontant tilbud til tyskerne om et alternativ til Quisling, som kunne dempe stemningen, hindre sabotasje og dempe frykten for borgerkrig. Rådet ble fra første øyeblikk bekjentgjort med paroler for å skape ro og orden i de okkuperte områdene.

På norsk side av fronten skapte oppbruddsstemningen en entusiasme av forsvarsvilje som var til å ta og føle på. Noen steder, som på Kongsberg 13. april, førte det til et veritabelt opprør mot kapitulerende offiserer. Resultatet ble de påfølgende begivenhetene i Vinjesvingen. Det samme skjedde i Trondheim, hvor forbannelsen mot general Laurantzons kapitulasjon ledet noen offiserer til å heise motstandsfanen på Ingstadkleven fort i Hegra i Verdalen og andre i dalførene sør for byen. Og selv om disse militære hendingen, akkurat som Midtskogen, i og for seg var små og ubetydelige i forhold til de større krigshandlingene, så var de store moralsk.

Dette var den tredje delen av Ruges initiativ. Han hadde klart for seg karakteren hans hær hadde: «Den lille styrken vi hadde på benene, var jo mere et slags revolusjonært opbud å regne for enn en organisert hær», skrev han. Den var båret fram av en bølge av entusiasme og mot, med skrikende mangel på materiell og erfaring. Det var til å begynne med ingen mangel på frivillige som ville være med å slåss. Der hvor det ikke fantes militære å henvende seg til, ble det dannet sivilavdelinger, eller «håndstrekningsavdelinger» som Ruge kalte dem. De overtok selvbestalt, under en eller annen kyndig person, lokalt vakthold i bygdene. Det kunne være bruer, veier, jernbaner eller offentlige bygninger. Noen steder satte de i gang med å bygge stillinger. Når og hvis anledningen bød seg, ble slike tilfeldige grupper innpasset i mer regulære avdelinger som de fikk kontakt med. Det kunne selvfølgelig ikke holde i lengden uten hjelp utenfra. Et særlig problem var at det høyere befalet ikke delte den samme entusiasmen. De så «gjennomgående pessimistisk på situasjonen», forklarte Ruge: «Jeg fikk også enkelte direkte henvendelser fra disse menn om at jeg skulle få Kongen og Regjeringen til å gi op striden som håpløs.»³⁶² Ruge flyttet hele tiden på avdelingssjefer som ikke dugde, og utnevnte istedet andre som pekte seg fram. Men tiden var for kort til å få fram et stort antall av slike.

Det er i lys av denne oppbruddstemningen arrestasjonene og interneringene av enkelte NS-folk og andre mistenkte i disse dagene må sees. Møystad, som var blant disse, hadde «revolusjonsperspektivet» klart for øye i 1941, da han, som vi har nevnt, klaget saken inn for Justisdepartementet. Regjeringens anordning av 14. april kalte han «revolusjonsloven». Arrestasjonene mente han skjedde etter «ferdiglagde lister»

på «forhatte NS-folk» fra «lokale revolusjonsagenter», som han for Elverums del oppga ti navn på, hvorav tre «jøder». Hans voldsomme konspirasjonsteorier om dette hadde lite med virkeligheten å gjøre. Men betegnelsen «revolusjonsloven» var ikke ueffen. Dette var jo ikke bare en krig mot Tyskland, men mot det nazistiske systemet, hvilket Quisling hadde bekreftet så tydelig.

Møystad var ikke den eneste som klaget. En rekke av de arresterte gjorde det. Og selv om de i de fleste tilfellene bare hadde sittet fengslet i noen få dager, mente de seg berettiget til erstatninger for tort og svie, moralsk oppreisning og i noen tilfelle også økonomisk kompensasjon. Saken kom på bordet til det nazifiserte Justisdepartementet ut på høsten 1940, hvor byråsjef Reinhard Breien fikk ansvar for å utrede hver enkelt av dem. Det var en vanskelig sak, ettersom så mange av Quislings statsråder fra april i praksis hadde underkjent førerens ordre og dermed også hadde akseptert Nygaardsvold-regjeringens legale rett til å utferdige anordninger. Det ble innhentet politiforklaringer og i noen saker utbetalt erstatninger.³⁶³ I mars 1941 var det hele ferdig. Noen samlet utredning ble ikke laget. Men justisminister Sverre Riisnæs ønsket å utnytte saken i propagandaen mot London-regjeringen og kontaktet en pålitelig pressemann som hadde engasjert seg, nemlig redaktør i *Teknisk Ukeblad* og avdelingssjef i Oslo kommune, kaptein Øivind Lange.

Kaptein Lange hadde, som vi har vært inne på, fått et navn som forfatter av en bok som ga regjeringen det glatte lag for elendigheten og ønsket den nye tid velkommen. Han hadde vært fortsjef på Hysnes, en del av Agdenes festning, ikke langt fra Prytz' hjemsted på Storfosen, som hadde sluppet tyskerne inn i fjorden uten nevneverdig motstand. Lange hadde også vært sjef for infanteriforsvaret av festningen, og hadde ledet en nærmest symbolsk ildgivning mot tyske mannskaper da de overtok batteriene etter forseringen. Han hadde vært med i NS fra 1933, og før det en aktiv Høire-mann med mange verv og redaktør i Høire-aviser. Han var en aktiv debattant og foredragsholder.

Lange ville utnytte propagandaeffekten av arrestasjonene under felttoget maksimalt. Han ville skrive artikler som behandlet sakene distriktsvis, med trykking i aktuelle lokalaviser. I de utkastene han laget gikk han gjennom sak for sak, brukte departementets notater som underlag og refererte erstatningsbeløpenes størrelse der slike var gitt. I stedet for å dempe det hele ned til det nivå som var nødvendig for å tilfredsstille behovet for oppreisning, slik departementet mente var klokt, blåste han det hele opp. Byråsjef Breien var svært misfornøyd. Artikkene var altfor kategoriske og

unyanserte. Det er tydelig i en sak vi skal komme nærmere tilbake til, at det absolutt fantes grunnlag for beskyldninger om forræderi, ja endog spionasje. NS ønsket ingen offentlighet om dette, neppe heller departementets tyske beraterne. I et brev til Riisnæs forkastet Breien artiklene som ubrukelige.³⁶⁴ De ble heller aldri trykt, men er idag sammen med notatene til Breien våre eneste kilder til informasjon om arrestasjonene.

Thorvald Thronsens beleilige granatsjokk

Møystads innsats under trefningen på Midtskogen viser at det fantes NS-offiserer som opptrådte spontant patriotisk i de uoversiktlige første timene av felttoget, før den politiske ettertanken brakte dem inn på førerens sti. I Møystads tilfelle skjedde det i form av et påstått nervesammenbrudd. Under hans videre karriere under okkupasjonen ble hans handlinger på Midtskogen ikke til hinder for ham.

Møystad ble sjef for Rikshirden i begynnelsen av 1942. Da hadde han en stabssjef som kunne oppvise en ikke ulik historie fra felttoget. Det var gardeløytnant Thorvald Thronsen. Thronsen var som Møystad gammelt medlem av NS, helt fra starten i 1933. Han kom med i Hirden fra 1934 og i KO fra starten i 1936. Thronsen var fra Porsgrunn. Hans foreldre og hans fem søsken var alle med i NS.³⁶⁵ Tidlig på 1930-årene hadde Thronsen vært med i Leidangen og hadde i den forbindelse fått utlevert våpen. I 1936 hadde han gjennomgått ingeniørvåpenets befalsskole og i 1939 Krigsskolens øverste avdeling, der han ble nummer seks av tyve. Fra 2. januar til slutten av mars 1940 hadde han vært på nøytralitetsvakt på Terningmoen. Fra 1. april var han beordret som troppsløytnant ved 1. gardekompani på samme sted, hvor han møtte 6. april og tjenestegjorde 6.–13. april.

I løpet av natten til 14. april forsvant Thronsen fra sin avdeling. Kaptein Arne Hagtvedt, som var Thronsens daværende kompanisjef, forklarte etter krigen at forsvinningsnummeret ble rapportert til divisjonsstaben og at «han ble stanset».³⁶⁶ Det var ikke helt sant. Etter felttoget meldte Thronsen seg igjen for Hagtvedt. Hagtvedt hadde fra 18. april fått ny stilling i Administrasjonsrådets demobiliseringskontor, og fra november samme år blitt sjef for Arbeidstjenestens lederskole i Gausdal. Thronsen på sin side hadde vært stabssjef for Hirden og Obersturmführer i Waffen-SS med tjeneste i «Germania» fra Lemberg til Rostov, og vært propagandataler for NS og politioberstløytnant. Hans sak var svært alvorlig. Sannheten var at Hagtvedt ikke ønsket å rote opp i denne saken etter krigen. Hagtvedt skrev: «Det som oberst Tobiesen og jeg visste om forholdet ble

vi av gode grunner enige om å holde for oss selv [...] Det er ikke mitt ønske idag å legge sten til byrden.» Hva var det som hadde foregått?

En soldat ved avdelingen ga utdypende detaljer.³⁶⁷ Gardekompaniet hadde vært stasjonert i Elverum under bombingene 11. april. Deretter var en tropp fra kompaniet dirigert til Rena og til svenskegrensen. Thronsen var sjef for denne troppen. Den 13. april var de tilbake i Elverum. Natten til 14. april ble soldaten og en kollega beordret av løytnanten til å fylle bensin på en personbil. Thronsen forklarte at han skulle ha den til «et spesielt oppdrag» noen timer om natten. Så forsvant han og kom ikke tilbake. Noen dager senere informerte kompanisjef Hagtvedt soldatene om at Thronsen hadde rømt og ville bli stilt for krigsrett «hvis de fikk fatt i ham».

Thronsens ferd lar seg spore. Den 14. april nøyaktig klokken 14.40 ble en personbil stoppet ved Berkåk i Sør-Trøndelag. Den kom sørfra over Ulsberg og forsøkte å kjøre forbi en vaktavdeling under kaptein Leif Odd-sønn Klingenberg, som var stabssjef for gruppesjefen i området, oberstløytnant Nils Eggan.³⁶⁸ Kapteinen måtte trekke sin pistol for å få bilen til å stoppe. Det var Thronsen. For Klingenberg var han en helt ukjent løytnant. Thronsen forklarte til Klingenberg at han hadde et viktig ærende fra regjeringen til avsnittsjef Eggan. Dette ærende skulle være å rekognosere for en engelsk støtteaksjon i avsnittet, framholdt Thronsen. Eggan ringte til Ruge for å kontrollere historien. Ruge opplyste at opplysningene var falske. Thronsen ble arrestert og sendt under bevoktning til overkommandoen ved Lillehammer. Kanskje ville historien ha sluttet med dette.

Uheldigvis for Thronsen kom også Klingenberg til å melde seg inn i NS. Det skjedde på høsten 1940, tre dager etter at Terboven holdt sin berømmelige tale 25. september. Dermed var karrieren ryddet for en stilling i frontkjemperstaben, utdannelse i Tyskland og senere stilling som politimajor i Trondheim. Det ville vært uten betydning for Thronsen, hvis de ikke hadde truffet hverandre igjen under et festarrangement i Trondheim i 1942 og Klingenberg fant å måtte beklage arrestasjonen 14. april 1940. Thronsen fortalte da den egentlige sannheten bak historien fra Berkåk 14. april 1940:

Thronsen sa til meg [...] at han hadde i oppdrag fra Quisling å søke forbindelse med tyskerne i Trondheim samt å finne utvei til å få «statsrådene» Prytz og Skancke sydover til Oslo. Han fortalte meg også at han hadde unngått å bli stillet for krigsrett ved å simulere at han hadde fått bombesjokk.³⁶⁹

Senere føyde Klingenberg til at «Thronsen svarte flirende at han greidde å lure dem alle ved HOK ved å simulere sinnsforvirret» og at formålet med

reisen var å få tyskerne til å frakte Prytz og Schanke til Oslo med fly.³⁷⁰ Thronsens aktiviteter i april dagene kom dermed i et helt annet lys. Han var ikke bare desertør, men han sto i forbindelse med Quisling i Oslo og var engasjert i et politisk stunt av store dimensjoner. Det var jo en ganske annen historie enn den han selv serverte til landssvikpolitiet. Oberstløytnant Eggan ga ytterligere detaljer i en rapport på Kjesäter etter sin flukt til Sverige i 1943.³⁷¹ Han forklarte at han hadde avhørt Thronsen i enerom, og der hadde han forklart at den egentlige grunnen til kjøreturen var at han skulle rekognosere muligheter for kongefamilien til å finne veiforbindelse til Vestlandet fra Østerdalen. På spørsmål om hvorfor han da kom kjørende fra Ulsberg til Berkåk, mot Støren, Trondheim eller Orkdal, altså rett inn i de tyske linjene, ble han svar skyldig. Det var derfor han hadde blitt arrestert. Og derfor hadde Eggan beordret en løytnant til å føre Thronsen på toget til Gudbrandsdalen for å avgi ham til overkommandoen sammen med en skriftlig melding. Eggan avsluttet sin rapport med at han ikke var i den minste tvil om at Thronsen hadde vært på vei for å melde seg for de tyske troppene i Trondheim.

Hva skjedde med Thronsen etter at han ble sendt til overkommandoen? Oberst Hagtvedt opplyste at han ble avlevert til lensmannen på Lillehammer til forhør, og nevnte ellers ingenting om hvor han ble av. Han forsvant, kort og godt. Thronsen selv ga noen korte opplysninger, som gir oss en ledetråd:

Avhørte deltok i krigen, fikk granatsjokk etter en ukes kamphandlinger. Kom på feltlasarett i Lillehammer, derefter overført til Presteseter sinnsykeasyl. Slapp ut herfra i begynnelsen av mai.³⁷²

Til Klingenberg hadde han altså fortalt en helt annen historie. Men det var under krigen. Han «var blitt presset hos overkommandoen, og [...] han hadde sluppet standrett ved å simulere gal».³⁷³ Det er ingen grunn til å mistro Klingeborgs forklaring. Den stemmer med det Thronsen selv skrev da han søkte om beordring til stabstjeneste i SS-divisjon «Der Führer» i februar 1941: «Fire dager etter krigsutbruddet forsøkte jeg å få kontakt med den nye regjeringen, men ble i den forbindelse arrestert. Etter min flukt meldte jeg meg hos bevegelsen i Oslo (Nasjonal Samling)».³⁷⁴ Ikke et ord om granatsjokk.

Thronsen har utvilsomt lånt noen trekk til den anonyme offiseren som Ruge hevdet han holdt under arrest under felttoget. Men, som vi har sett, den ene var i virkeligheten to, nemlig Kjørstad og Thronsen. Begge var ingeniøroffiserer og begge var sentrale i Hirden. Ruge blandet dem sammen,

bevisst eller ubevisst. For ham var det i og for seg likegyldig hvem de var. Han ønsket ingen skråblikk utenfra på offiserenes omdømme. Han ønsket i det hele tatt ingen kommisjoner eller granskningsutvalg og behandlet slike med aristokratens uinteresserte forakt. Ruges ord «forskruet» var typisk for ham. Det er en apolitisk betraktning som det var hensiktsmessig å bruke i en tid da Ruge var mer opptatt av å demme opp mot den nye sterke mann i forsvarssaker, nemlig Arbeiderpartiets dynamiske forsvarsminister Jens Christian Hauge, enn å fortsette den evinnelige diskusjonen om hvem som hadde sviktet under krigen.

Thronsens egen forklaring må ses i dette lyset. «Granatsjokk» kan forklare det meste. At Thronsen tidfestet det til en uke etter 9. april er lite troverdig. Det burde fått historikeren Øystein Sørensen, som har biografert ham, til å fatte mistanke.³⁷⁵ I stedet har Sørensen ikke bare overtatt Thronsens historie om «granatsjokk», men gitt den en større betydning, at det var «noe som medførte sterke psykiske plager», som en slags forklaring på hva slags galskap Thronsen involverte seg i senere under krigen. Historien om «granatsjokk» må Thronsen ha pønsket ut som fange på toget til Lillehammer 15. april. Situasjonen da var jo ganske alvorlig for ham. Han hadde utvilsomt gjort seg fortjent til standrett. Det fantes bare en dom for skyldig ved standrett.³⁷⁶ Han trengte med andre ord akutt en forklaring som «forskruet». Det er ingen grunn til å tro at Ruge trodde ham. Men Ruge visste at han ledet en skjør front som kanskje ville sprekke hvis han startet med å skyte forrædere. I stedet for å bli skutt, ble Thronsen derfor bare sendt videre til Presteseter sykehus. Hans galskap rettet seg imidlertid hurtig etter at de tyske troppene var kommet til Lillehammer. Thronsen reiste til Oslo og overtok på kort tid vervet som stabssjef i Hirden etter et intermesso som annonsesjef i *Fritt Folk*.

Det gikk lett for løytnant Thronsen under den nye tid. En av grunnene var at hans bror John var riksøkonomisjef i NS, og en mektig mann. Men løytnantens videre krigsvita var imponerende nok. Han ble ordonansoffiser i Division «Wiking» på hele strekket fra Lemberg til Rostov, deretter sjef for Hirdens etterretningstjeneste, så utnevnt til politioberstløytnant, sjefsinspektør i det sivile luftvern og regimentsfører for 1. hirdfordeling. Det var mange verv og stillinger som neppe kunne vært fylt av en «forskruet» mann. Da det hele var over i 1945 og det langdryge fangenskapet ble innledet, må hans erfaringer med å simulere igjen ha fristet ham. Det framgår av landsviksaken at han igjen hadde fått nerveproblemer. Igjen ble det trodd. Saken ble utsatt i påvente av medisinsk behandling. I 1947 ble han derfor løslatt mot meldeplikt. Det utnyttet han til å rømme til Spania.

Det er uklart om han deretter dro til Sør-Amerika.³⁷⁷ Han endte imidlertid i Spania, som var nærmere hjemme og mer praktisk for å holde kontakten med familien. Thronsen kom først hjem i 1956, lenge etter at langt de fleste landssvikdømte var løslatt. Etterforskingen mot ham ble på nytt satt i gang. Igjen ble han syk og fikk medisinsk behandling. Igjen ble han trodd. Saken mot ham var i og for seg «meget alvorlig» skrev statsadvokaten i Oslo til riksadvokat Andreas Aulie: «Han har i egenskap av sjef for hirden og som offiser i tysk fronttjeneste tilhørt kretsen av de ledende og mest landskjente av de nordmenn som gikk fienden til hånd under okkupasjonen.»³⁷⁸ På tross av det foreslo statsadvokaten at saken måtte innstilles og at han måtte bli benådet. Det forelå uttalelser fra landets mest kjente psykiatere om hans utilregnelighet, riktignok under tvil fra en av dem.³⁷⁹ Aulie var enig. Thronsen ville neppe tåle fengselsstraff, hadde han funnet ut. Ja, den mektige riksadvokaten hadde til og med hatt en samtale med Thronsen «for å danne meg et personlig inntrykk», som han skrev. Granatsjokk-historien hadde han hentet opp fra dokumentene. Igjen fikk den uttelling.³⁸⁰ Forslaget ble imidlertid i første omgang ikke godtatt av Justisdepartementet. Det ble avslag på benådning og meldeplikten ble beholdt. Straffesaken ble forsøkt berammet i 1956 og 1957. Men hver gang ble Thronsen syk. Så, endelig, i oktober 1957 fikk Aulie overtalt departementet. Tiltalen ble trukket og saken ble henlagt.

Opp mot spillet rundt Thronsens sak står erklæringene fra de militære som opplevde ham i april dagene og hans egne ord under krigen. De ble ikke tillagt vekt. Men trolig inneholdt de det nærmeste vi kommer sannheten om Thronsens aktiviteter under felttoget. Han hadde hatt kontakt med Quisling i Oslo, han hadde desertert fra sin avdeling, han hadde forsøkt å iverksette en aksjon for å få Prytz og Skancke til en hardt trengt Quisling i Oslo, og han hadde blitt arrestert. Hans historie gir oss et orlite innblikk i at det foregikk ting i kulissene mens kampene pågikk, som aktørene lyktes med å holde skjult for politiet under landssvikoppgjøret og historikerne etterpå.

Borgerkrigsfrykt

Det kunne ikke falle Ruge inn å internere de av hans egne generalstabsoffiserer som han måtte vite eller hadde grunn til å tro hadde vært NS-medlemmer, som Munthe, Søvik, Vagn Knudsen, Eilif Alf Guldberg, Odd Melsom, Hans Peter Lorange, Ole Otto Paus, Rolf Rynning Eriksen med flere. De var rett og slett for mange. Her var han hensynsfull og skjøv dem

bare i bakgrunnen, så lenge de ikke gjorde noe galt. Det var omlag som han gjorde med Hvoslef, Lie, Dannevig og Hiorth. Andre blant generalstabens offiserer som Leif C. Rolstad, Jens Henrik Nordlie og Nils Anton Riise-Hansen, skikket seg dessuten vel og utførte hans ordrer så godt de kunne.

Ruge ble mindre forståelsesfull etter at hans revolusjon fikk egne ben å gå på og truet nødvendige autoritetspersoner. I Østerdalen ble situasjonen spesielt «ondartet», skrev han i sin fektningsrapport, da «initiativrike offiserer hadde etablert sig opigjennom dalen [og] lot til å arrestere folk villig vekk».³⁸¹

Da rittmester Harald Normann begynte å arrestere lensmenn i Østerdalen på mistanke om å være spioner for tyskerne, grep Ruge inn. Den som fikk oppgaven med å rydde opp var en av hans omreisende «kommisærer», oberstløytnant Johan Beichmann. Beichmann hadde da allerede vært sendt til oberst Carl Mork, sjefen for IR 6 på Hønefoss. For å stive opp Mork ble både løytnant Anthon B. Nilsen og Olaf Helset avgitt til oberstens stab. Meningen var at Beichmann også skulle prøve å komme seg til Kongsberg for å hindre at IR 3 kapitulerte. Men dit nådde han ikke før det var for sent. Regimentsjefen kapitulerte med over 1500 mann allerede 13. april. Den 14. april var Beichmann tilbake hos Ruge, som da var etablert på Øyer. Han fikk ordre om å reise til Østerdalen, hvor «stemningen i distriktet var opphisset og panikkartet».³⁸²

Grunnen var altså at sjefen for Hærens Flygeskole, rittmester Harald Normann, hadde arrestert tre lensmenn i Østerdalen for spionasje. Dette hadde Normann forsøkt å informere Ruge om, uten å få skikkelig kontakt eller tilbakemelding. Normann hadde tidlig om morgenen 9. april evakuert Flygeskolens fly fra Kjeller flyplass til den islagte Øieren og dermed reddet flyene. Kjeller ble nemlig bombet om formiddagen, faktisk samtidig som toget med den flyktende regjering og stortingsmenn sto på Lillestrøm stasjon. Fra Øieren hadde Normann evakuert flyene videre til Nordre Osen i Åmot. Det hadde skjedd uten ordre, hvilket i og for seg ikke var underlig med tanke på beslutningsvegringen i Generalstaben før Rena-møtet. Likevel hadde praten begynt å gå om Normann i staben. Noen mente at han måtte ha visst om bombingene av Kjeller på forhånd. Var han bare en klarsynt offiser? Eller var det også noe annet med ham?

Dette var tanker som Beichmann skulle forsøke å finne svar på. Først oppsøkte han oberst Hiorth, politimester Håvie og major Trygve Sandvik. Men verken Hiorth eller Håvie visste noe om arrestasjonene av lensmennene. Håvie var ennå ikke frisk etter skader han hadde fått under bombingene av Elverum 11. april. Sandvik derimot visste beskjed. Han var den

drivende kraften i organiseringen av forsvaret av Elverums-traktene med sin feltbataljon av IR 5, og i motsetning til de to andre visste han hva som foregikk i distriktet. Han mente at det faktisk var «atskillig spionasje og forræderi i sving». Beichmann rapporterte dette til Hiorths hovedkvarter ved Øksna, hvor en rekke offiserer på gjennomreise var samlet. Det var her Hvoslef og hans kollega fra Samfundsvernet, major Lars Dannevig, hadde vært innom på vei fra Sverige.

Hos Hiorth traff Beichmann endelig Normann, som var kommet ned fra Nordre Osen for å rapportere og få informasjon fra avsnittsjefen. Beichmann ble med opp til Flygeskolens kvarter. Normann kom der med den oppsiktsvekkende opplysningen at han hadde arrestert lensmennene etter å ha konstatert at de hadde formidlet et brev som skulle leveres til Kongen. Normanns offiserer hadde oppdaget dette ved å avlytte telefonnettet. Brevet hadde han beslaglagt og lest. Nå fikk Beichmann det. Det viste seg å være fra «en høy, nylig avgått offiser i Oslo, hvis navn jeg ikke finner å burde sette i denne beretning», skrev Beichmann. Brevskriveren hadde forsøkt å komme til kongen, men var blitt stoppet av sperringer, sprengte bruer med videre. Derfor hadde han skrevet brevet i stedet. Etter å ha lest brevet forsto Beichmann at det var av største betydning. Han tvang Normann til å attestere at han hadde lest det, og påla ham taushetsplikt om innholdet.

Beichmann hadde fått instruksjer av Ruge om å frata Normann kommandoen, og om nødvendig å arrestere ham. Dette ble vanskelig, ettersom de øvrige av flygeskolens offiserer støttet ham. Det er sannsynlig at de også kjente innholdet i brevet. Etter bombingene av Elverum og særlig det ørlille stedet Nybergsund, hvor ingen andre enn en utvalgt krets visste at regjeringen oppholdt seg, var spørsmålet om sikkerhet og spionasje kommet i fokus. Hvordan var det mulig? Det var helt naturlig å spørre om noen hadde ringt om dette til Oslo. Dette var flygeskolens offiserer opptatt av, fordi de disponerte over et verdifullt flymateriell som kunne komme til nytte. De var et logisk bombemål. Deres jakt på spioner var altså begrunnet. Mistanken gikk mot telefonsentralen på Rena.

Mens Beichmann var på Nordre Osen ble en patrulje sendt ned dit for å gjennomføre telefonsentralen. Mistanken ble bekreftet, ble det rapportert. De skulle ha gjort mistenkelige funn. Beichmann visste ikke helt hva han skulle tro. Hans hemmelige oppdrag var ikke bare å finne ut av om det var noe i ryktene om hvem som spionerte. Han skulle også arrestere Normann og var bekymret for at en arrestasjon, slik saken sto, kunne føre til «uhyggelige konsekvenser». Han reiste derfor tilbake til Rena, hvor han

fant at det hersket «panikk og stor forvirring». Alle jaktet på forrædere og spioner. «Min norske officersuniform ble ikke betraktet som noen garanti», skrev han.³⁸³ Han følte seg lettet da han kunne forlate Østerdalen for å rapportere til Ruge:

Den opphissede og fortvilte sammenbruddsstemming som hersket i vide kretser på grunn av frykten for spionasje og forræderi var av en uhyggelig virkning og gjorde det klart at en borgerkrig er langt, langt værre og mer oppløsende enn krig mot en fremmed makt. Jeg hadde nok også på mine ferder annetsteds de første krigsdager sett lignende ting, men heldigvis ikke i så sterk grad. Jeg tror nok derfor at alle følte en tung byrde lette fra sitt sind da det neste dag ble kjent at Quisling var trådt tilbake. Det forfærdelige borgerkrigsmomentet trådte jo dermed i bakgrunnen – kampen mot tyskerne var «renslig» og grei.³⁸⁴

Hos Ruge berettet Beichmann at han hadde gitt Normann ordre om å underlegge seg Hiorth i militære saker og å overlate overvåkingen til Håvie. Det hadde Normann godtatt. Når det gjaldt den delikate affæren med brevet til kongen, ville Ruge ikke at Beichmann skulle levere det til ham personlig. Derimot kom oberst Oswald Nordlie til overkommandoen samme dag, 16. april. Han var en av de offiserene som Ruge ikke ønsket å bruke til annen kommando. Han var dessuten kongens overadjutant. Brevet ble overlevert til ham. Så fikk obersten ordre fra Ruge om å melde seg for kongen med brevet, en ordning «jeg ikke var misfornøyd med», skrev Beichmann.³⁸⁵

Hva skjedde videre med brevet? Hva inneholdt det som gjorde saken så delikat? En kan anta at Nordlie ga det til kongen. Hva som videre skjedde med det vites ikke. Det finnes ikke i slottsarkivet eller i Riksarkivet. Men det er ingen tvil om hvem som skrev det. Det var oberst Johan L'orange, tidligere Generalinspektør for infanteriet og oberstkollega av Nordlie, inntil han etter oppnådd pensjonsalder hadde gått i avskjed i 1938. L'orange var far til organisasjonssekretær i NS, løytnant Hans Peter L'orange. Han var trolig den høyest rangerte NS-offiseren i Hæren. Han hadde fått all den ordensmessige glans som samfunnet kunne gi en offiser.³⁸⁶ Etter krigen ble hans navn ikke nevnt i sammenhenger der brevet ble omtalt. Det var jo også oppsiktsvekkende at en så betrodd og høyt rangert offiser hadde tatt på seg et slikt oppdrag fra Quisling. Brevet inneholdt etter alt å dømme Quislings tilbud til kongen 9. april, det som L'orange etter planen skulle framført muntlig for kongen. Brevet ville trolig belyse hendingene rundt Quislings statskupp, hans forbindelse med kongen og ledende NS-offiserer. Ingen tilgjengelige kilder belyser om L'orange etter

krigen ble avhørt om brevet. Det er borte, trolig for alltid. L'orange selv ble ikke etterforsket.³⁸⁷

Hva skjedde videre med Normann? Etter Beichmanns besøk var han underlagt oberst Hiorths kommando, som i praksis nesten ikke eksisterte. Uten kontakt med eller bruk av overkommandoen eller avsnittskommandoen, så flyskolesjefen ingen andre utsikter til bruk av sine fly enn å la dem ligge uvirksomme på Nordre Osen. Selv om flyene var ubevæpnede kunne de med sitt spesielle understell vært utmerkede for alle slags sambands- spane- og fraktoppdrag. Men Normanns fly fikk ingen oppdrag. Da Normann mente at han var etterlatt med vitende og vilje, sendte han flyene til Sverige, for at de ikke skulle bli tatt av tyskerne. Han regnet med at tyskerne også kom til å angripe Sverige og at flyene da ville komme til nytte. Selv meldte han seg for 2. divisjon, ble arrestert og satt i Sel hjelpefengsel, for øvrig sammen med NS-løytnant Hans Waaler, som også hadde spionasjemistankene hengende over sitt hode. Ruge slapp ham så ut og lot ham få gjøre innsats som infanterist under kampene i Nåverdalen i Sør-Trøndelag.

Hadde det som skjedde med Normann noe å gjøre med innholdet i brevet fra L'orange? Det er ikke usannsynlig. Normann trodde antakelig det resten av livet. Han var lojal og fortalte aldri hva det sto i det. Det gjorde heller ikke Beichmann, Ruge, Hiorth eller Nordlie. Men arrestasjonen av ham skyldtes åpenbart at han uten ordre sendte flyene til Sverige. Ruge nærmest latterliggjorde hele episoden i sin beretning om felttoget.³⁸⁸

Det fantes altså realiteter bak det som senere ble karakterisert som spionhysteriet under felttoget. Det ble demonstrert for all verden da tyske bombefly kunne gå rett på det ørlille stedet Nybergsund 11. april.

Lite er kjent om det sikkerhets- og overvåkningsarbeidet som Ruge satte i gang under felttoget og som Beichmanns oppdrag var ledd i. Beichmann opplyser at det var plasskommandanten på Jørstadmoen, kaptein Kolbjørn Arnulv Øiberg, som hadde med dette å gjøre i mjøsdistriktet. Som øverste sivile sjef, «krispolitissjef», hadde Ruge, som vi har vært inne på, utnevnt byråsjef Eivind Rognlien fra Justisdepartementet. Munthe hadde opprinnelig plassert Jonas Lie i denne stillingen for mobiliseringsoppjøret for 1940, en kaderdisponering som passet godt inn i Quislings planer på vinteren 1940. Det passet dessuten godt i det fiendebildet som dominerte i Generalstaben høsten 1939, nemlig å ha landets fremste kommunistjeger i en slik stilling ved mobilisering. Men det passet ikke Ruge eller Terje Wold etter 9. april.

I overkommandoen var det Wrede Holm som fikk hovedansvaret for

overvåkings- og etterretningsvirksomheten, slik han hadde hatt før krigen. Sammen med Rognlien, Øiberg og andre spesielt utnevnte, lyktes det å få etablert en viss form for kontroll og indre sikkerhet i de ikke-okkuperte områdene. Vaktposter ble etablert på mange veier, med stramme instruksjoner om å kontrollere alle reisende og å sette fast mistenkelige.

Femtekolonnen på Gjøvik

Noen områder pekte seg ut som mer utsatt for spionasje enn andre. Et distrikt hvor det ble nødvendig med spesielle tiltak var på Gjøvik-kanten, det eneste større befolkningsentrum mellom Mjøsa og Randsfjorden, som på grunn av krigsutviklingen kom til å bli liggende sentralt bak fronten til norske styrkene. Her fantes ammunisjonsfabrikken på Raufoss med store lagre av ammunisjon, som i de følgende dagene kom til å bli kjørt ut til ulike norske avdelinger. Her fantes også et stort kornmagasin på Lena, som ble forsøkt evakuert nordover.

På Gjøvik fantes landets mest aktive ungnazister, med ikke så få engasjerte sympatisører. De dominerte partiaktivitetene i Oppland. Den mest markante var Bjørn Østring, som allerede er introdusert. Han hadde satt spor etter seg som en av partiets lovende ungdomspolitikere. Han var 23 år gammel i 1940 og hadde vokst opp hos sine besteforeldre, en tannlegefamilie. Stor interesse for Quisling og NS i familie- og vennemiljøet hadde ledet ham inn i den norske NS-bevegelsen.

Fra januar 1940 var Østring fylkesleder for NS i Hedmark. De siste ukene før 9. april hadde de vært opptatt med støttearbeidet for finnene, som pågikk med stor energi på tross av partiets offisielle ikke-standpunkt til konflikten. Gruppen var proppfull av entusiasme over resultatene.³⁸⁹ Samtidig holdt Østring kontakten med partilaget på Gjøvik, hvor reklamemannen Willy Klevenberg var lederfigur, mens Sverre Tidemann Ruud, som var fenrik, spilte en mer tilbaketrasket rolle. Han var innehaver av et bilverksted og bidro til å finansiere aktivitetene. Bilverkstedet var hyppig brukt til partilagets aktiviteter. Alle tre skulle komme til å sette tydelige spor på okkupasjonshistorien. På grunn av Østrings beretning i Arvid Brynes bok *Vi kjempet for Norge*, skal vi se nærmere på deres aktiviteter 9. april.³⁹⁰

Partigruppen på Gjøvik kom i offentlighetens fokus 9. april fordi de aksjonerte direkte mot norske soldater i byen. Det var en avdeling fra Luftvernet, som under nøytralitetsvakten hadde tilhold i Vaksdals Sparebanks lokaler. De utgjorde en varslingsstasjon, Gjøvik Samlestasjon. Lokalet

lå i samme bygning som bilverkstedet til Tidemann Ruud. Den 9. april samlet partimedlemmene og deres sympatisører seg i verkstedlokalene, anført av Klevenberg og Tidemann Ruud. Bjørn Østring, og en annen av aktivistene, Gotfred Aanensen, hadde noen dager tidligere reist til Jørstadmoen på Lillehammer, hvor de var innkalt til nøytralitetsvaktjeneste i II/IR 5. De sto i jevnlig telefonkontakt med Gjøvik. Aktivistene var blitt informert fra Oslo om Quislings statskupp og lå i beredskap i påvente av beskjed om hva de skulle gjøre. De visste at Quisling skulle holde tale i NRK. Det var særlig hans ordre til de militære om å følge den nye regjeringen de ventet på. De hadde nemlig bestemt seg for å aksjonere mot samlestasjonen «dersom vi ikke ville legge ned våpnene», fortalte en av de vernepliktige soldatene.³⁹¹

Det startet med at samlestasjonens nestkommanderende, fenrik Erland Rygh, ble kontaktet av Klevenberg rett før klokken 19.³⁹² Klevenberg informerte soldatene om at Quisling hadde overtatt makten og at han noen minutter senere ville gi direktiver over radio som de hadde å følge, ellers kunne det bli skyting. Soldatene satte på radioen og hørte Quislings tale.³⁹³ Etter talen kom Klevenberg tilbake og forlangte å få vite om de støttet Quislings «regjeringsutnevning». Han ble avvist, men stemningen ble nervøs på samlestasjonen. De antok at nazistene hadde våpen, men ante ikke hvor mange de var. Løytnant Anders Lundberg fant det nytteløst å ta opp kamp. Politimester, sekondløytnant fra 1895 og NS-medlem Johan Christian Lorange ble bedt om å assistere soldatene, men avslø.

For å unngå å tilspisse situasjonen ble sluttstykkene tatt ut av geværene og andre håndvåpen gjemt. Ifølge en av soldatene ble løytnanten så nervøs at han ga ordre om at sluttstykkene skulle overleveres Klevenberg.³⁹⁴ Men etter å ha konferert med sin nestkommanderende ga han kontraordre; geværene ble satt i orden igjen og magasinene fylt.³⁹⁵ Stasjonen ble barrikadert og ekstravakt ble satt ut «for å avverge et kup». For å sikre seg mot å bli overrumplet i mørket ble gatebelysningen, som hadde vært avslått, påsatt igjen. Noe kupp kom ikke. Men soldatene følte seg truet. Etter en stund bestemte Lundberg seg for selv å forsøke å arrestere de aggressive nazistene.³⁹⁶ Da var de imidlertid forsvunnet. Med unntak av Tidemann Ruud hadde de reist til Oslo for å slutte seg til Quisling.

Disse hendingene på Gjøvik fikk følger. Ikke noe annet sted i landet hadde lokale NS-folk oppført seg like aggressivt. Her var det snakk om en direkte aksjon for å få en hel avdeling norske soldater til å desertere, til å gå over til Quisling, altså det som har blitt kalt en femtekolonne.³⁹⁷ I

krigshistorien har den normale reaksjonen mot slikt bunnløst forræderi bare vært en: standrett.

Det var derfor ikke det minste underlig at reaksjonene ble sterke i distriktet. Formannskapet satte ned et utvalg for å kunne iverksette den provisoriske anordningen av 14. april og å bistå de militære. Avisen *Vest-oppland* kalte det senere «revolusjonstribunalet». ³⁹⁸ Ruge brukte begrepet «velferdsutvalg» etter modell fra den franske revolusjon i 1789. ³⁹⁹ Man innførte kontroll av veifarende, bisto med arrestasjon av NS-medlemmer og andre mistenkte og bisto med ransakninger.

Politimester Lorange ble avsatt da han forsøkte å iverksette Quislings tilbakekalling av mobiliseringsordren. Senere ble han arrestert. Hans sønn, også ivrig NS-medlem, ble sammen med et 40-talls andre medlemmer også arrestert. ⁴⁰⁰ Lederen av «velferdsutvalget» ble utnevnt til ny politimester. Fangene ble først satt inn i Gjøvik fengsel, og senere fraktet til Sel fengsel under militærvakt. Da de tyske troppene nærmet seg ble de sluppet fri. Ruge synes nok det som skjedde der, og andre liknende steder, gikk noe for langt. Men for Beichmann og de av hans kolleger som hadde bakgrunn fra høyreekstreme organisasjoner som NS, Samfundsvernet og Leidangen var denne utviklingen direkte skremmende.

Bjørn Østrings spionasje

To av Gjøvik-nazistene ga i løpet av de etterfølgende dagene et ugjendrivelig bevis på at mistanker om spionasje var begrunnede. De hadde ikke vært med på de tumultene som vi har beskrevet her, men var vel kjent med dem. Hovedpersonen, Bjørn Østring, befant seg 9. april på Trandum, hvor nøytralitetsvaktbataljonen II/IR 5 var transportert. Han var utnevnt til nestkommanderende ved tropp i sitt kompani, og hadde allerede gjort seg bemerket ved å henge opp et bilde av Quisling på sitt rom. Om morgenen ble bataljonen kjørt til Jessheim og satt i marsj mot Oslo. Om kvelden ble det slått leir der Kjellerholen bru krysser Leirelva. Her var Østring vaktkommandør for sin tropp, som skulle ha bruvakt. Han var da midlertidig troppsjef.

Brått forsvant Østring inn i en lastebil som kjørte i retning Oslo. Først etter noen timer kom han tilbake. Han ble umiddelbart mistenkt for å ha vært i Oslo, eller på annen måte å ha hatt kontakt med NS eller tyskerne. Han ble ført fram for kompanisjefen. Denne tillot ham imidlertid å vende tilbake til sin tropp. ⁴⁰¹ Men fra da av ble han passet på. ⁴⁰²

Dagen etter begynte bataljonen å trekke seg tilbake nordover mot

Eidsvoll. Ved Dal stasjon passerte flere personbiler fra Gjøvik sakte gjennom avdelingen. I en av dem satt Willy Klevenberg og andre av Gjøvik-nazistene. De var på vei til Quisling i Oslo. De bar NS-merker på jakkeslagene. De stoppet og snakket med Østring. Så fikk de ordre om å forsvinne. Østring la ikke skjul på at han kjente dem. Begeistret fortalte han til en av troppsjefene at disse vennene hans var på vei til Oslo, hvor Hirten skulle mobiliseres.⁴⁰³

Da bataljonen var i nærheten av Jessheim skjedde det nok et intermesso, denne gang mer dramatisk. Der møtte de nemlig den tyske fallskjermjegerstyrken til kaptein Walther, som var slått tilbake på Midtskogen. Etter en bedre frokost på Bondeheimen på Hamar, var de på full fart sørover mot Oslo. Underveis hadde de kjørt inn i flere grupper av norske soldater og befal som var på vei nordover. Befalet hadde de lastet inn i biler og busser som de hadde beslaglagt, mens soldatene var blitt etterlatt måpende i veikanten. De hadde også vært innom den forlatte Gardermoen, hvor de hadde forsynt seg med materiell.

De var 80 tyskere med 500 norske offisersfanger som møtte II/IR 5 med sine vel 800 soldater med 72 befal. Tyskerne hadde brukt oberst Meinenich som et slags gissel til å bløffe seg gjennom de norske avdelingene som befant seg på veiene mellom Oslo og Minnesund. Det samme skjedde her ved Dal. Bataljonssjefen, oberstløytnant Hans Løken, beordret sine soldater til å stå oppreist ved sine våpen slik at tyskerne kunne passere. Det var forsmedelig, og soldatene raste. Men Østring var blid og fornøyd. «Vi andre skjønte jo ingenting», forklarte Østrings troppsjef.

Omkring Eidsvold Verk forsvant Østring for annen gang fra sin avdeling, denne gang for godt. Det ble omgående gitt arrestordre mot ham, men da var det for sent. Om flukten 10. april skrev han selv høsten 1940:

Samme dags formiddag får jeg rede på at min Fører hadde overtatt regjeringsmakten i Oslo og at en demobiliseringsordre var utsendt etter at den gamle ulovlige regjering hadde rømt. Jeg ventet hele dagen på at denne ordre skulle bli etterkommet, og snakket med flere befal og menige som alle var av den mening at det å fortsette var det rene vanvidd. Jeg forsto også at vi nasjonale som så sammenhengen i det hele ikke på noen måte burde fortsette denne latterlige kampen og bestemte meg derfor om kvelden etter at min troppsjef var kommet tilbake og mitt ansvar for 2. tropp falt bort å reise hjem til Gjøvik. En kamerat som hadde bil og jeg reiste så nordover, broene ved Skreia var imidlertid sprengt og vi måtte snu og reise til Oslo. At jeg skal ha hjulpet tyske soldater o. a. er loddrett løgn. Dette kunne som «Nasjonal Samlings» medlem aldri ha falt meg inn. Med Vidkun Quisling for et fritt Norge. Heil og Sæl. Bjørn Østring.⁴⁰⁴

Den kameraten Østring refererte til i brevet var et annet av partimedlemmene fra Gjøvik. Han var menig i bataljonens stabskompani og sjåfør for bataljonslegen. Det var med bataljonens sanitetsbil som de hadde utstyrt med et Røde Kors-flagg, at de deserterte og kom til Oslo. Der meldte de seg på partikontoret i Rådhusgata 17, akkurat som Lars Kvendbø og andre av landets håpefulle nazister som strømmet til byen.⁴⁰⁵ Snart gjorde de seg synlige i bybildet i sentrum, iført en underlig blanding uniformseffekter, som de hadde stjålet fra arsenalet på Akershus festning.

Østring ble tildelt vaktopp-gave på Continental, mens kameraten hadde tjeneste på partikontoret. Som Kvendbø har ikke Østring vært spesielt meddelsom om sine aktiviteter i de påfølgende dagene. I II/IR 5, som i mellomtiden var forflyttet fra Eidsvoll til Romedal, gikk ryktene om at han fortsatt kjørte rundt og spionerte i frontlinjen. Hva som er fakta og hva som er rykter av dette er ikke lett å avgjøre. Men et førstehåndsvitne hevdet å ha observert ham iført offisersuniform utenfor leiren i Romedal.⁴⁰⁶ Trolig var det episoden med Østring som satte i gang det Ruge og Beichmann beskrev som ryktehysteri blant de menige.

I Østrings tilfelle var det imidlertid ikke bare rykter. Den 11. april skrev han en rapport som ugjendrivelig beviser at militær spionasje foregikk og at han var delaktig i det. Rapporten er ikke stilet til noen, men skrevet på brevpapiret til *Fritt Folk*.⁴⁰⁷ Rapporten starter med en beskrivelse av stemningen blant mannskapene: «Det er meget stor stemning i nasjonal retning. De nasjonale i kompaniene arbeider målbevisst.» Deretter kom et avsnitt om den «Militære stilling», hvor stillingene til II/IR 5, 4. gardekompani og et artilleribatteri ved Andelva var beskrevet, samt hvordan broen ved Eidsvoll var sperret med artilleri. Så fulgte opplysninger om sperrearbeidene langs Mjøses vestsida og veien gjennom Hurdal til Toten, og en meget presis opplysning om hvor staben til general Hvinden Haug lå. Til slutt var et avsnitt som het «Ad. ordrer», om at det først var beordret skyting mot kaptein Walthers fallskjermjegere da de passerte ved Jessheim, deretter ordren om at de skulle slippe igjennom. Rapporten ble signert av Østring og hans kamerat og, i følge Østring, overlevert Quisling.

Da Hvinden Haug fikk seg forelagt dokumentet etter krigen, bekreftet han at opplysningene om stillingene ved Eidsvoll var korrekte. Om tyskerne brukte dem ville han ikke uttale seg om, selv om han ikke fant det sannsynlig.⁴⁰⁸ Det er imidlertid et faktum at tyskerne ikke rykket fram mot disse stillingene før II/IR 5 var trukket tilbake til Romedal. I stedet følte de seg fram på Vormas østside, hvor det i følge dokumentet,

som også finnes i tyske militærarkiver i tysk oversettelse, ikke var noen norske stillinger.

Østring ble landskjent i 2007 gjennom boken *Vi sloss for Norge*. I den røper han ikke med et ord at han skrev en slik rapport.⁴⁰⁹ I stedet framstår han som et offer for kaos og uheldige omstendigheter, som nærmest måtte frita ham for det man rent teknisk kunne oppfatte som desertering. Hans opptreden var høyst menneskelig, slik situasjonen nå engang var. Østring kommer heller ikke inn på at han bare kort tid etter felttogets avslutning i tillegg forsøkte, og lyktes, med å utnytte deserteringen til personlig formål. Da skrev han nemlig til IR 5s forvaltningskontor, som hadde ansvar for avlønning av personell fra felttoget og krevde lønn for tjeneste som sersjant.⁴¹⁰ Saken kom til bataljonssjef Hans Løken. Løken ble indignert og skrev at Østring måtte tiltales som desertør. Spørsmålet om avlønning ville han ikke ta standpunkt til. Det måtte avgjøres med ordre.⁴¹¹ Men Østring visste å utnytte sin stilling under de nye herrer. Han klarte å oppnå at saken ble forelagt regimentssjefen, Østrings partikamerat Hiorth. Men Hiorth tok ikke standpunkt. Det var tidligere regimentsadjutant, da administrasjonsoffiser under Sivilforvaltningen for Hær og Marine, kaptein Gunnar Ruud, som på Administrasjonsrådets vegne avgjorde saken. Østring fikk sersjants lønn.⁴¹²

Østring ble i 1948 dømt til syv års straffarbeid for desertering og en rekke andre forhold til. Men spionasje ble han underlig nok ikke tiltalt for, på tross for at rapporten ble gjengitt i helhet både i saksdokumentene og i domsslutningen. Noe bedre bevis for spionasje fantes knapt. Det ser i det hele tatt ut til at ingen ble dømt for spionasje under felttoget. Da er veien ikke lang til å konkludere med at fenomenet ikke fantes.

Østring har vært en sentral informant for mange historikere og har, som en kan se av Brynes bok, formidlet et skjønnmalt bilde av seg selv og hans kamerater under felttoget. Hans Fredrik Dahl skriver for eksempel at han hadde «store samvittighetskvaler» da han dro til Quisling. Det er imidlertid ingenting i kildene som tyder på det. Tvert i mot. Han var en helstøpt, målbevisst nazist som fulgte sin fører i tykt og tynt, også med spionasje, som heller ikke gikk av veien for å utnytte situasjonen til personlig vinning.⁴¹³

Sverre Tidemann Ruud

Også mot en tredje i Gjøvik-gjengen, vernepliktig fenrik Sverre Tidemann Ruud, finnes det spionasjebeskyldninger i kildene, men i motsetning til i

Østrings tilfelle kan de ikke etterprøves. Som de andre rømte Tidemann Ruud fra Gjøvik da løytnant Anders Lundberg bestemte seg for å arrestere dem. Ifølge forklaringer som han ga etter krigen dro han til Fluberg, hvor han etter nærmere ettertanke kom til at han skulle reise nordover for å mobilisere. Han skulle egentlig ha møtt i Hålogaland ingeniørbataljon på Elvegårdsmoen ved Narvik, et sted som allerede 10. april var okkupert av tyskerne. Dit kunne han ikke nå. Han gjorde heller ikke noe forsøk på det. I stedet tok han toget til Trondheim, hvor han kjøpte ski, turutstyr og dro opp til Selbu, hvor han traff på en gruppe som skulle til Ingstadkleven fort ved Hegra. Han skrev at han slo følge med dem, «for å bli orientert om situasjonen». Vel framme på Hegra ble han tatt godt i mot av kommandanten, major Reidar Holtermann. Holtermann opplyste at veien videre nordover var sperret. På tross av at flere frivillige var avvist ved fortet, tilbød Holtermann ham stilling som sambandssjef. Han manglet nemlig en sambandsmann.

Under landsviksaken mot Tidemann Ruud etter krigen forklarte Holtermann, som da var blitt oberst og generalinspektør for Hærens artilleri, at Tidemann Ruud hadde fungert godt som sambandssjef.⁴¹⁴ Men han måtte innrømme at det hadde vært mistanke om kontakt med tyskerne. Mannskapene som mistenkte ham for dette, ante ikke noe om hans NS-bakgrunn. Holtermann mente at grunnen til mistankene var at han tilbrakte mye tid ute om natten med lommelykt og stadig tilbød seg å overta vaktjeneste for andre. Men noe bevis hadde Holtermann ikke og personlig holdt han det for å være mindre sannsynlig.⁴¹⁵

Etter nedkjempingen av fortet ble Tidemann Ruud plassert som krigsfange på Kathedralskolen i Trondheim sammen med de andre offiserene fra Hegra. De ble løslatt 25. mai etter å ha undertegnet æresord på oppfordring fra Holtermann. To uker senere meldte Tidemann Ruud seg på ny inn i NS, og fikk beholde sitt lave medlemsnummer. Karrieren åpnet seg for ham. Han ble etter hvert avdelingsjef i det nye prestisjededartementet for Arbeid og Idrett, regimentssjef i Rikshirden og landsleder i NSUF. Senere meldte han seg som frivillig til Den norske Legion, gikk på offiserskurs i Bad Tölz og meldte seg deretter til Skijegerbataljonen. Ved krigsslutt ledet han det politikompaniet som hadde ansvaret for vaktholdet på Gimle.

Tidemann Ruud ble aldri populær hos Reichskommissariat. Om dette var basert på vurderinger av hans generelle kvalifikasjoner, eller om kritikken først og fremst var politisk motivert, er ikke helt klart. Han hørte under størstedelen av krigen til det sentrale sjiktet av ung-

domspolitikere i NS og var blant de ytterst få NS-offiserene som hadde deltatt aktivt på motstandssiden under felttoget. Tross spionasjeryktene som også gikk om ham, ble han husket og negativt belastet for sin deltakelse på Hegra. Etter kritikk fra Einsatzstab Wegener over forholdene i Forsyningsdepartementet, ble han fjernet som NSUF-leder. Så sent som i januar 1945 ble han angrepet voldsomt av Einsatzstab for å ha sviktet ungdomsarbeidet. I 1948 ble Tidemann Ruud dømt til tolv års tvangsarbeid, en dom han anket. To år senere ble han som så mange andre av NS-offiserene benådet.

Teknokraten Christian Preuthun

En helt annen type spion enn Østring var flyløytnant Christian August Selmer Preuthun. Preuthun var født i 1891 og altså ingen ungdom som Østring, da krigen kom til Norge. Hans etternavn var egentlig Hellesen, som han endret til Preuthun i 1935.⁴¹⁶ Som mange andre NS-offiserer kom han fra et overklassemiljø på Kristianias vestkant. Han tok artium i 1909, og Krigsskolens nederste avdeling året etter og ble vernepliktig løytnant.⁴¹⁷ Deretter tok han NTH og ble ingeniør i 1915. Etter flygerutdannelse på Kjeller og ytterligere utdanning i England under Første verdenskrig, forsøkte han seg først med en flyfabrikk i Tønsberg. Det gikk dårlig. I stedet slo han til på et vikariat på NTH et par år, før han reiste til Frankrike for ytterligere flyutdanning ved fabrikker der. I 1927 kom han hjem til Norge og startet med leilighetsflyging. Han var da stasjonssjef på Gressholmen, Oslos første lufthavn. I 1935 fikk han stilling ved Det norske Luftfartsselskap DNL, først som flyger, og senere statistiker.

Preuthuns offisielle innmeldingsdato i NS var 26. september 1940, dagen etter Terbovens tale. Men hans lave medlemsnummer tyder på at han var medlem i alle fall fra midten av 1930-årene. Den 9. april om morgenen bilte han ned til Akershus, angivelig for å melde seg til tjeneste for flyvåpenet. Der var ingen tilstede. Men han fikk opplyst av plassmajor Schnitler at «ledelsen» var på Slemdal. Der fikk han beskjed om at de var reist til Eidsvoll. Dit fulgte han ikke etter. Dagen etter kom han i kontakt med den tyske majoren von Necker på Tordenskiolds plass, og lot seg engasjere som en slags hjelper for forskjellige gjøremål for tyske tropper. Da han i de påfølgende dagene forlangte utlevert DNLs papirer om Herdla flyplass ved Bergen, fikk han 16. april sparken av direktør Hjalmar Riiser-Larsen. I de samme dagene var han med tyskere på Marinens kontorer på søk etter karter over Herdla flyplass. Flere vitner observerte Preuthun sammen med

tyske militære rundt i byen. Trolig hadde han allerede på dette tidspunkt blitt rekruttert av Benecke til Abwehr.

Det var von Necker som førte Preuthun sammen med Benecke på Abwehrstelle Norwegens kontorer i Klingenberggaten 7. Preuthun sa seg villig til å gå i tysk tjeneste, fikk bil til disposisjon, sine utgifter dekket og agentnavnet «Henrik Ibsen». Den første reisen gikk til Lillehammer, hvor han forhørte seg hos ordføreren om de britiske soldatene som hadde vært i byen. Han kontaktet også en politifullmektig, presenterte ham for tyske offiserer og forsøkte å pålegge ham å rapportere hvis britene kom tilbake. Tilsvarende gjennomførte han reiser til Elverum og Gjøvik og avga rapporter til Benecke.

Senere under felttoget medvirket Preuthun til at Abwehr lyktes med å få sendt to Røde Kors ambulansedyt til Tromsø for å undergrave stridsmoralen i nord, likeledes to fly til Molde for å drive såkalt «sikringsflyging». Men Preuthun fløy dem ikke personlig.⁴¹⁸ Preuthun arbeidet videre for Abwehr etter felttoget, blant annet ved å rekruttere den senere så viktige dobbeltagenten Otto Robsahm for Benecke.⁴¹⁹ I en periode var han propagandaleder for Ullern lag av NS. Mest kjent ble Preuthun for en serie med kåserier i NRK, hvor han latterliggjorde britene og alt den norske eksilregjeringen sto for.

Preuthun var ingeniør og opptatt av teknikk. Derfor fremmet han en serie forslag for tekniske forbedringer av stridsvogntyper og nye bombefly for Wehrmacht. Hans mest beryktede forslag var om byggingen av «Fjellfestningen Norge», en gigantisk plan for hvordan Wehrmacht kunne trekke seg tilbake til Norge og forsikne seg i det indre av Sør-Norge. I følge major Fridthjof Hammersen ved Falkenhorst stab, som avga vitneerklæring i landssviksaken mot Preuthun, så tyskerne på disse forslagene som noe «sludder». Helt sikkert er dette imidlertid ikke. I følge festningsplanen, som ble sendt til Wehrmacht så sent som 9. februar 1945, skulle blant annet Trysilelva demmes opp i et slikt omfang at vannet kunne bryte alle broer over Klaraelva ned til Vänern og dermed vanskeliggjøre en svensk innrykking over grensen. Retten fant at den «ikke helt kunne bedømme gehalten av verket, men finner i hvert fall at det gir et temmelig fantastisk inntrykk».

De to spionene Preuthun og Østring fikk forskjellige skjebner under krigen. Mens sersjant og bokholder Østring ble dedikert partileder og SS-mann, ble flyoffiseren og ingeniøren Preuthun teknokrat i den nye tids tjeneste. Han ble en høyt skattet katastrofeekspert etter eksplosjonene på Tyskebryggen i Bergen 30. mars 1944 og på Filipstad i Oslo 19. desember

1943. I oktober 1944 var han på plass i Finnmark da tyskerne iverksatte brenningen av fylket. Mens Østring ikke engang hadde kommet inn på befalsskolen hadde Preuthun fått den beste utdanning som landet kunne gi. Østring var ung, Preuthun var en moden mann, attpåtil offiser med en spesiell lojalitetsforpliktelse. Ingen av de to ble bedømt som «ondsinnede» av retten. Østring fikk syv års tvangsarbeid, Preuthun åtte.⁴²⁰ Ingen av de to anket. To år etter var begge benådet og kunne starte på friheten, takket være det demokratiet de begge hadde satt livet inn på å bekjempe.

Spionasjen og Nybergsund

Tre begivenheter som virkelig skapte raseri og oppbruddsstemning og stimulerte til frivillig innsats, var tyskernes raid mot Midtskogen om natten 9. april og bombingene av Elverum og Nybergsund halvannet døgn senere. Begge hendene viste at tyskernes snakk om fredelig ordening med de lovlige myndighetene var løgn og at de forlengst hadde sjaltet over til plan B, en Quisling-regjering, kombinert med rene kidnappings- og drapsforsøk på kongen og den lovlige regjeringen.

En ting var at de nordmenn som deltok i det politiske spillet i Oslo, begikk landsforræderi på høyt plan. Men alle som tenkte over disse hendene, forsto at det også måtte være en annen form for forræderi inne i bildet. For hvordan kunne kaptein Walthers fallskjermjegergruppe vite at regjeringen og Stortinget hadde møte på Elverum bare få timer etter at de hadde kommet dit fra Hamar? Og hvordan kunne tyske flystyrker helt nede på Aalborg flyplass i Danmark vite at regjeringen hadde kommet til det ørlille stedet Nybergsund, ett av 15–20 liknende småsteder i de store og uoversiktlige grensetraktene mot Sverige, som de angrep bare minutter etter at de om ettermiddagen 11. april praktisk talt hadde utslettet Leiret i Elverum? Og hvorfor lot flyene være, på veien til Nybergsund, å slippe sin dødbringende last i det de passerte over de få bygningene på Rena, hvor den 150-manns store Generalstaben, med alle sine biler, busser og arkivsaker lå innkvartert?

Det var livlig tysk flyvirksomhet over Rena helt fra morgenen av, skrev Hatledal.⁴²¹ Både transportfly og intens speiding. «Vi ventet flyangrep når som helst». Beichmann skrev at flyene rekognoserte «og fløy tildels meget lavt over HOKs kvarter uten at det dog ble løsnet skudd eller bombet».⁴²² Rapportene fra tilstedeværende offiserer tyder på at flyerne må ha forstått at det var Generalstaben eller en annen stor ansamling av høye offiserer de observerte. Det var høyst merkelig at bombene ikke falt. Hvis det hadde

skjedd så hadde regjeringen mistet alle muligheter til å lede noen militær motstand, uansett hvem de hadde hatt som øverstkommanderende. Mye tyder imidlertid på at det var sammenheng mellom det som skjedde på Rena og Nybergsund.

Den som nylig har satt lys på de besynderlige omstendighetene rundt bombingene av Nybergsund, er den pensjonerte flyger og artillerioffiseren Einar Ødegård i *En konge bombes* i 2007.⁴²³ Han bemerker at det er et iøynefallende faktum at disse spørsmålene, på tross av at tyske militære kilder i en årrekke har vært tilgjengelige, aldri har blitt nærmere evaluert. Vi skal her forsøke å systematisere vår kunnskap om omstendighetene rundt bombingene i lys av noen av hans hovedpunkter.

Den politiske settingen var, som vi er kjent med, at Berlin i løpet av 9. april hadde iverksatt sin alternative plan med en Quisling-løsning, hvilket fikk til følge at regjeringen og kongen skulle fanges eller tilintetgjøres. Ordre ble gitt av generalfeltmarskalk Keitel til general Jodl om å fange disse myndighetspersonene ved hjelp av fallskjermssoldater. Det første forsøket ble stoppet på Midtskogen natten til 10. april. På dette tidspunktet var bare fragmenter av tyske flystyrker etablert på norsk jord, og ingen hadde operative kapasiteter.

Deretter gikk ordren til Wehrmacht og til Luftwaffe. Den 11. april var den danske flyplassen Rødset ved Aalborg blitt okkupert og omdøpt til Aalborg West, og to flyavdelinger var etablert der.⁴²⁴ Til Sola var en fjernoppklaringsavdeling forflyttet fra Lübeck via Aalborg. Fra Aalborg til Elverum er flyavstanden 550 kilometer. Med en standard flytype var flytiden 1 time og 42 minutter.

Hvorfor ble ikke flyangrepet iverksatt allerede 10. april? Årsaken kan være at man ville avvente rapporter fra det improviserte angrepet til gruppen Walther, som ble stoppet ved Midtskogen. Dårlig flyvær 10. april kan også ha spilt inn. En tredje grunn som Ødegård peker på, kan være at de aktuelle flystyrkene eller deres bombelagre ikke var kommet i orden i Aalborg på det tidspunktet. Men 11. april klokken 11.30 ble det gitt ordre til X. Fliegerkorps om å slippe ned fallskjermssoldater over Elverum etter forutgående bombing, for å avskjære tropper og å ta regjeringen til fange.⁴²⁵

Denne fallskjermoperasjonen ble ikke iverksatt. Hvorfor vites ikke. Men allerede før dette tidspunktet, ved 08-tiden, ble et oppklaringsfly observert både over Elverum og Nybergsund. Dette flyet kom trolig fra Sola. Rapportene fra dette oppklaringsstøttet kan ha vært uklare, for noe senere ble nok et oppklaringsstøtt iverksatt. Omlag klokken 11.00 angrep tre fly Elverum og den nærliggende Terningmoen. Disse flyene var trolig

del av et større oppklaringstokt med 15 fly fra en flyplass sør for Lübeck.⁴²⁶ Klokken 16.05 startet så det store angrepet med 11 fly mot Leiret i Elverum. Det gikk altså omlag fire timer fra tidspunktet da ordren ble gitt til X. Fliegerkorps til bombene falt over Elverum, og i løpet av denne tiden må ordre om å stoppe fallskjermangrepet ha blitt gitt. Grunnen var nok at man i mellomtiden hadde fått sikker underretning om at regjeringen og kongen var ankommet Nybergsund.

Ødegård har kommet til at flyene lettet fra Aalborg omlag klokken 14.20, krysset Skagerrak til vestfoldkysten ved Larvik, deretter fulgt kystlinjen nordover til Oslo og veisystemet videre til Elverum. Ødegård har beregnet at de 11 flyene kunne bringe med seg maksimalt 20 tonn bomber, men at de på grunn av bombemangel trolig førte med seg langt mindre.⁴²⁷ Likevel ble skadene i Leiret store. 41 ble drept, hvorav 20 militære, og omlag 40 ble såret. Bombingen av Leiret pågikk i omlag 15 minutter. Ødegård mener at flyene deretter fortsatte direkte til Nybergsund, med en flytid på 12–15 minutter. Angrepet kom fra vest. Han har beregnet at åtte bomber på tilsammen omlag to tonn ble sluppet ved 16.30-tiden, og en mengde mitraljøseskudd ble avfyrt. Også her varte angrepet omlag 15 minutter.⁴²⁸ Observasjoner på Rena gir oss grunn til å spørre om flyene hadde gjort en sving nordover og fløyet over Rena før de angrep Nybergsund. Både Hatledal og andre offiserer observerte nemlig en flystyrke over Rena på denne tiden og undret seg over hvorfor de ikke angrep. Det er logisk, men ikke helt sikkert, å anta at det var de samme flyene. Hvis det var den samme styrken må det være lov til å spekulere i hvorfor de gjorde svingen om Rena. Hadde de fått melding om at Generalstaben oppholdt seg der? Var det for å demonstrere styrke? I så fall, hvorfor slapp de ikke bomber der?⁴²⁹

Det følger av denne framstillingen at det må ha foreligget etterretningsmeldinger ved minst to anledninger. For det første må det ha kommet en melding om at regjeringen og kongen var forflyttet til Nybergsund. Den må ha kommet om natten mellom 10. og 11. april, senest klokken 06.00 om morgenen 11. april, med hensyn til flytiden fra Sola. For det andre forelå det mest sannsynlig en bekreftelse på denne opplysningen senest ved 14-tiden, altså kort tid før flyene tok av. På det tidspunktet var nemlig fallskjermangrepet mot Elverum avblåst.

Det interessante spørsmålet i vår sammenheng er hvem som sendte disse meldingene og hvordan de ble formidlet. Som vi har sett i tilfelle med Bjørn Østring og Christian Preuthun, så er det utenfor enhver tvil at det foregikk militær rapportering. Østrings spionasje kan fortone seg som et selvbestaltet tiltak fra en overivrig aktivist. Slik kan man også tolke

Ørnulf Lundesgaards forfølgning av regjeringen og Ruge 9. og 10. april. Eller var det mangel på evne til å trenge ned i disse sakene etter krigen som gjør at de framstår slik?

I det svære saksfeltet som landsvikpolitiet hadde å etterforske, er det lett å forstå at spørsmål som dette kunne drukne. En kunne imidlertid vente at det ble undersøkt av Den militære undersøkelseskommissjonen av 1946. Underlig nok skjedde ikke det. Spionproblematikken ble stort sett avvist som utslag av hysteri. I særlig grad gjelder dette den nye forsvarssjefen i 1945, Ruge. Hans beretninger tyder på at han meget bevisst motarbeidet slike undersøkelser, ja i saken mot Kjørstad og Thronsen ved at han til og med nektet å oppgi navnene for kommissjonen. Tilfellet Nybergsund bekrefter manglende interesse med stor tydelighet.

Statsråden og skilæreren

Den som hadde et annet syn på dette spørsmålet var framfor noen Trygve Lie. I boken *Leve eller dø* skrev han følgende om opplevelsene på Nybergsund om natten 10. til 11. april:

Jeg kunne ikke finne notatene våre fra nattens telefonsamtaler; antagelig var de blitt stjålet. Det var nemlig folk på hotellet som ikke var pålitelige, det hadde jeg fått vite av lensmannen kvelden i forveien. Det hendte således ofte at vi fikk svært dårlig telefonforbindelse, og jeg hadde en mistanke om at det var uvedkommende som lyttet. Da jeg en gang i nattens løp var gått ut på kjøkkenet, hvor gulvet var fullt av folk som lå på flatsenger, oppdaget jeg at det satt en fyr som holdt hørerøret på et biapparat jeg ikke hadde visst om, så tett inn til øret at han ikke engang hørte at jeg kom. Jeg ble sint og spurte hvem han var, men fikk ikke noe svar. Han løp ut, og forsvant så fort at jeg ikke fikk tak i ham. For å være sikker på at det ikke skulle være noe mer avlytting, tok jeg med ett tak og rev telefonapparatet løs fra veggen, og tok det med inn på «kontoret». ⁴³⁰

I motsetning til på Hamar og Elverum, var man i regjeringens og kongens følge meget bevisst på å holde hemmelig at oppholdsstedet var Nybergsund. Det ble ikke uttalt på telefon eller omtalt i avisene. Etter Kohts lett-sindige opplysning om Hamar om morgenen 9. april, skremte sporene fra Midtskogen, og med rette. Tross Bräuers forsøk på å spille på diplomatisk korrekthet, så visste de da at de var målskiver for systematiske drapsforsøk fra verdens mektigste krigsmakt. Det var en desperat og ydmykende situasjon.

Desto større ble usikkerheten fordi det nå nærmest pågikk et kappløp

fra ulike kretser i Oslo om å få kontakt med kongen og regjeringen. En slik gruppe utgjorde advokat Johan B. Hjort og sakfører Otto S. Engelschiøn, som sammen med Fedrelandslagetets formann Viktor Mogens forsøkte å overbevise Bräuer om at hvis tyskerne lot Quisling falle, så ville man kunne få kongen tilbake til Oslo, unngå videre militære konfrontasjoner og få en ordening som i Danmark. De ville til Elverum for å legge fram dette budskapet for kongen i form av et brev. I følge Hjorts biograf Ivo de Figueiredo nådde de bare fram til Espa, hvor de traff på kaptein Rognes.⁴³¹ Han slapp dem ikke videre. Men Rognes skal ha formidlet budskapet i en telefonsamtale med Ruge og lovet å overlevere brevet til kongen. Ifølge de Figueiredo fikk de to en slags «militær ordre» av Ruge om å få våpenføre nordmenn nordover til fronten og ellers en fullmakt til å arbeide videre for å felle Quisling.

At Ruge skulle ha gitt de to et slikt oppdrag er lite trolig. Tvert i mot tyder det faktum at de ikke slapp fram til kongen på at de ble sett på med skepsis, og ellers ble oppholdt med snakk.⁴³² Det var selvfølgelig grunn til å mistenke at de ble fulgt av tysk militær etterretning, hvilket trolig også var tilfellet. I alle fall fikk Scheidt i juni 1940 sporet opp en rapport fra en norsk NS-fenrik som kunne rapportere at Hjort & co hadde passert hans vaktpost ved Eidsvoll ved 23-tiden 10. april, og «uten tvil var kommet fram til Elverum».⁴³³ Scheidt hadde også fått tilgang til en etterretningsrapport basert på en melding fra «ein Offizier aus dem norwegischen Generalstab», som han brukte i et notat til Berlin. Av det framgår at de to faktisk hadde nådd fram til Elverum og henvendt seg til Generalstaben, som hadde gitt dem i oppdrag å opprettholde forbindelsen med Oslo.⁴³⁴

Hjort og Engelschiøn ble altså stoppet, om det nå var på Espa, Elverum eller et sted i mellom.⁴³⁵ Kildene gir ikke noe holdepunkt for at de fikk kjennskap til kongens og regjeringens oppholdssted. Vanskeligere var det med en henvendelse fra sjøkaptein Kjeld Stub Irgens, skipssjef på «Stavangerfjord». Han ringte også fra Oslo til Elverum om kvelden 10. april, med et ønske om å møte kongen personlig. I motsetning til Hjort og Engelschiøn, som kongen ikke kjente, hadde han i mange år hatt et nært vennskapelig forhold til Irgens.

Kongen bestemte uten å konferere med regjeringen at han ville treffe Irgens allerede neste morgen klokken 7 på Heggmoen gård, ikke så langt unna.⁴³⁶ Irgens var, som vi har vært inne på, utsendt fra Quisling for å få kongen tilbake til Oslo. Lie var ikke begeistret over besøket, men kunne lite gjøre. Han var en slags hussjef for statsrådene på Trysil Turistheim. Der bodde de fleste av dem. Der ble også Irgens med følge innkvartert.

«Som hussjef møtte jeg kaptein Irgens», skrev Lie. «Han hadde med seg to mann, en sjåfør og en person til. Jeg kjente dem ikke og visste ikke hvem de var [...] Hjelmtveit fikk i oppdrag å holde øye med kapteinen [...] De to andre måtte dele seng med henholdsvis dr. Arne Ording og statsministerens sekretær Finn Larsen, som skulle passe på hver sin mann.»

Den mistenkelige personen som Lie overrasket på kjøkkenet var hotellvertens sønn, ingeniør, fotoentusiast og skilærer Sverre Sørhus. Ryktene om ham var så merkelige at de lokalt aldri slapp taket. Sørhus ble arrestert mistenkt for spionasje umiddelbart etter at krigen var slutt i 1945. Etterforskning ble innledet og saken så alvorlig ut. Så ble han ganske overraskende løslatt 10. juni.⁴³⁷

Før krigen hadde Sørhus studert i Tyskland og var gift med en tysk kvinne. Vinteren 1940 hadde han vært skilærer på Golå Høyfjellshotell, før han dukket opp i Nybergssund om kvelden 10. april, bare timer etter at regjeringen hadde tatt inn på Trysil Turistheim. Han irriterte regjeringsmedlemmene fordi han blandet seg med dem og lyttet til hva de diskuterte. Statsministeren tilkalte lensmannen som så arresterte ham ved midnatt til 11. april. Etter halvannet døgn ble han sluppet løs.

To uker senere, 30. april, ble Sørhus arrestert igjen, denne gang av militære myndigheter. Fotoutstyr og et betydelig pengebeløp ble beslaglagt. Da var han blitt observert sammen med tyske militære og mistenkt for spionasje. Han ble avhørt uten at det framkom noe bevis.⁴³⁸ Da kampene var over 3. mai og de norske militære trakk seg over i Sverige, ble han igjen sluppet fri. Deretter ble Sørhus engasjert som tolk for tyskerne. Han forsto at han fortsatt sto under mistanke, og ba om erklæringer fra de som hadde vært involvert. De etterkom hans ønske i løpet av mai og juni 1940. Erklæringene gikk alle i samme retning.⁴³⁹ De falske ryktene kunne skade hans nasjonale ære, ble det hevdet, og «flere uheldige omstendigheter» gjorde at han hadde stemningen mot seg i Trysil.⁴⁴⁰ Hans tap ble deretter erstattet av myndighetene i Oslo, overraskende nok på initiativ fra blant andre biskop Eivind Berggrav.

I løpet av krigen kom det nye foruroligende meldinger om Sørhus til norske myndigheter i Stockholm og London, også fra en av dem som hadde «frifunnet» ham i 1940. En ny advarselmelding kom i slutten av 1944. Sørhus var stadig i Tyskland der han reiste fritt omkring og søkte kontakt med illegalister, ble det opplyst, og var «sikkert meget farlig».⁴⁴¹

Noen dager senere rapporterte samme kontakt at Sørhus hadde flyttet med sin kone tilbake til Norge. I slutten av januar 1945 kom opplysninger om at Sørhus opererte som antinazist, var «tillitsvekkende, charmerende,

glimrende skuespiller, snarrådig, handlekraftig. Lyver med absolutt troverdighet». Rapportskriveren mente at «visse sannsynligheter» tydet på at han var med i en smuglerliga, eller «Secret Service» eller «engasjert på begge hold». ⁴⁴² En siste rapport fra april 1945 fortalte at Sørhus hadde slått seg til i hjembygden, og «regnes i distriktet som en meget farlig mann». I Politidirektoratets oversikt over mistenkte ble han omtalt som «meget farlig». ⁴⁴³

Den 24. mai 1945 ble Sørhus avhørt på politikammeret i Elverum, hvor han satt arrestert. Han sa ingenting om episoden med Trygve Lie, men fortalte ellers vidløftig om et etterretnings- og motstandsarbeid. Han oppga referanser til Hjemmefronten og politiet. ⁴⁴⁴ Så kom det en overraskende intervensjon. I et brev fra «Hjemmestyrkene» i Oslo gjorde man oppmerksom på at Sørhus hadde oppført seg «helt korrekt», hadde drevet antinazistisk propaganda og smuglet våpen fra Tyskland til illegale grupper i Norge. Hans forhold i 1940 «ble gransket av ansvarlige norske myndigheter, og på foranledning av biskop Berggrav fikk han full oppreisning. «Vi har oppbevart her i Oslo» dokumenter som gav ham full oppreisning. Brevet sluttet med en stram henvisning til Forsvarets Overkommandos etterretningstjeneste FO 2. ⁴⁴⁵ Fire dager etter kom ytterligere et påtrykk på politiet fra etterretningstjenesten. To offiserer ba Hjemmestyrkene på Elverum om å intervenere på vegne av Sørhus. ⁴⁴⁶ Noen dager senere skrev de to FO 2-offiserene direkte til Elverums-politiet og krevde at etterforskningen skulle stoppes og at navnet til Sørhus skulle strykes ut av registrene. Dagen etter utgikk det en anmodning fra Rikspolisjefen til politimesteren i Sør-Østerdal med bekreftelse på at Sørhus ikke kom til å bli siktet for landssvik. ⁴⁴⁷

Etter at Sørhus var sluppet fri fra arresten i Elverum ble han innkalt til forhør i Oslo. Der var det åpenbart et behov for å finne ut av hva som egentlig hadde foregått. Sørhus forklarte at han hadde reist til Tyskland i 1940 for å være bindeledd mellom norsk og britisk-amerikansk etterretningstjeneste. ⁴⁴⁸ Oppgaven var å aktivisere «underjordisk arbeid i Tyskland». Etterforskeren var skeptisk. Han bemerket at historien var «meget usannsynlig» og at det kunne se ut som at Sørhus hadde «et visst tak» på sine forbindelser, fordi de hadde deltatt i «mer eller mindre ulovlige forretninger». Politimannen anbefalte flere undersøkelser: «Avh. har alle muligheter og egenskaper for å ha vært en internasjonal spion, – i tysk tjeneste», var hans konklusjon. ⁴⁴⁹ På det tidspunktet landet også et brev fra rittmester og bokhandler Richard Andvord på politiets bord. Han opplyste at hans søster var gift med den engelske admiralen sir Edward Evans,

som ofte hadde vært på Golå Høyfjellshotell rett før krigen. Vinteren 1939 hadde Sørhus, som hotellets skilærer, gjort seg bekjent med admiralen, og kort tid etterpå hadde han besøkt familien i Chatham i England. Ifølge Andvord var Sørhus' tyske forbindelser helt klare.⁴⁵⁰ Andvord visste hva han snakket om. Han hadde selv vært medlem av NS fram til 1937 og kjente miljøet innenfra.

Nok et brev kom til landssvikpolitiet. Det var fra en av de to FO 2-øfiserene som da var bosatt i USA.⁴⁵¹ Hele saken var en misforståelse som var basert på løse rykter, skrev han. Sørhus hadde gjort ham uvurderlige tjenester «ved å bringe meg til flyplasser og andre anlegg hvor han hadde adgang», ved å gjemme hemmelig papirer og gi «uvurderlige råd». Han hadde så stor tillit til Sørhus at han hadde anbefalt at britisk etterretningstjeneste skulle bruke ham til å reise en motstandsbevegelse i Tyskland. Malcolm Munthe og Tronstad var hans kanaler, «men som De kanskje vet avstod allierte politikere fra dette forehavende», opplyste han. Men Sørhus hadde likevel gått i gang på egen hånd, og fortjente dekorasjon istedenfor mistanke. Saken måtte snarest avsluttes, ba han om. Han vedla et skriv fra 1941 hvor han hadde anbefalt Sørhus for amerikanske myndigheter.⁴⁵²

Og slik ble det. Saken ble liggende et års tid, før den ble henlagt. Da hadde den også vært innom politimester Håvie, som hadde henlagt den i 1940. Han hadde ikke noe å tilføye. Deretter ble den henlagt av Østerdal Politimesterembete. Så kom Trygve Lies bok i 1955, med fornyede anklager mot Sørhus. Og denne gang kom de fra en mektig person, som ikke lot seg pille på nesen. Var det noen sammenheng med henleggelsen? Dette er usikkert. Sørhus-saken ble en uløst gåte. Hadde Sørhus vært dobbeltagent? Hvorfor ble han beskyttet av de hemmelige tjenestene etter krigen? Hvorfor hadde FO 2 så stor autoritet i saken? Vi vet ikke. Men ett er sikkert, om en skal tro kildene. Ikke en eneste gang under etterforskningen mot Sørhus ble han spurt om hvem han ringte til om natten til 11. april 1940 på Trysil Turistheim.

Sjøkapteinen

I motsetning til den halvstuderte eventyreren Sørhus, var sjøkaptein Kjeld Stub Irgens offiser.⁴⁵³ Vi skal se nærmere på om han kunne ha vært kilden til opplysningene om at regjeringen var på Nybergsund. Irgens ble uteksaminert fra Sjøkrigsskolens nederste avdeling i 1899, og hadde tatt avskjed fra øverste avdeling uten eksamen for å gå over i sivil skipsfart. Han ble

derfor stående som vernepliktig marineløytnant. Han var blitt en kjent figur som skipssjef for «Stavangerfjord», som pr. 9. april befant seg i dokk på Akers Mek. Verksted for reparasjoner.

Irgens hørte til kongens bekjentskapskrets, hvilket var grunnen til at han 10. april ble oppringt av Hagelin og bedt om å komme til et møte med Quisling samme dag. Irgens var gift med Hagelins søster.⁴⁵⁴ Møtet ble avholdt på hotell Continental ved 14-tiden. Quisling ba Irgens om å be kongen og hans hus om å vende tilbake til Oslo. Quisling sa at han ville opptre lojalt overfor kongen, og at han for å unngå krig ønsket å etablere en ordening som i Danmark. Han ønsket ikke å sende med noe skriftlig, men ga Irgens en signert passerseddel hvor det sto at han hadde tillatelse til å passere alle militære sperringer. Reisen startet umiddelbart.

Ved Eidsvoll møtte Irgens og hans sjåfør den første sperringen. De fikk passere. Så kom de fram til en ny sperring ved Morskogen, som av praktiske grunner ikke lot seg passere. De fikk istedenfor med seg en krigsskolekadett som veiviser og spaserte fram til en buss som tok dem fram til Hamar. På Hamar søkte de etter sjefen for DR 3, oberst Jørgen Jensen, som kjørte dem i sin bil fram til sperringen ved Midtskogen. Der fikk de også passere og kom til oberst Ruge på Terningmoen, hvor de framførte sitt ærende. Ruge tok kontakt med kongen på telefon, og forsikret seg om at han ville ta i mot Irgens. Statsråd Lie skulle ordne audiensen. Deretter sørget Ruge for at politimester Håvie skaffet en bil med sjåfør, slik at følget ankom Trysil Turistheim klokken 02.00 om morgenen 11. april. Klokken 06.30 ankom en bil som fraktet dem til kongen på Heggmoen. Irgens overbrakte deretter Quislings budskap. Kongen svarte at han som konstitusjonell monark ikke kunne akseptere Quisling eller et annet tysk diktat. Da Irgens repliserte at det ikke nødvendigvis var noe krav at han aksepterte Quisling, svarte kongen at Bräuer dagen i forveien hadde stilt ultimatum nettopp om en Quisling-regjering, at regjeringen hadde frarådet det og at kongens beslutning allerede var meddelt offentligheten.

Deretter var audiensen over og følget kjørte tilbake til Terningmoen, hvor «Ruges stabssjef», som Irgens skrev, trolig Helset, utstyrte dem med passersedler. Ferden fortsatte så videre sørover. På vei nedover møtte de en militærkolonne under kaptein John Rognes' kommando. Irgens fryktet at Rognes ville arrestere dem. Rognes var visstnok «meget uforskammet». Han hadde sagt at de ikke burde ha fått lov til å reise til kongen i det hele tatt. De lyktes imidlertid å overtale ham og å slippe gjennom sperringen ved Morskogen. Der fant de igjen sin egen bil og brukte den tilbake til Oslo. Nord for Eidsvoll kom de til general Hvinden Haugs hovedkvarter.

Generalen utstyrte dem meget elskverdig med passérseddel videre sørover. Følget ankom Oslo omlag klokken 15 og rapporterte til Quisling.

Noen timer senere kom Hagelin hjem til Irgens, og ba han om å gjøre et nytt forsøk på å overtale kongen. Igjen svarte Irgens positivt. Han stilte imidlertid som betingelse at han fikk med seg en høyere militær og en fremstående forretningsmann. Deretter møtte han og Hagelin igjen Quisling som aksepterte betingelsene og skrev ut en ny passérseddel. Neste dag, 12. april, ble imidlertid reisen stoppet på grunn av massiv tysk militær opptrapping. Hagelin reiste i stedet klokken 11 til Berlin for å konferere med Hitler. Irgens skrev at resultatet av møtet med Hitler ble at «tre norske herrer» reiste nordover om kvelden «samme dag», altså 12. april, sammen med en tysk offiser for å få kontakt med kongen og regjeringen. De lyktes ikke å komme gjennom linjene. Hvem disse tre var er usikkert.⁴⁵⁵ Det samme gjaldt altså, som vi har vært inne på, oberst L'orange, som også hadde forsøkt å passere med et liknende oppdrag for Quisling.

Vi har sett at Trygve Lie ikke hadde noen tillit til Irgens og hans to sjåfører. Hvem var de to? Sjåføren fra Oslo var Irgens svigersønn, filmmannen Georg Willoughby. Selv om han ikke var offiser, tilsier sammenhengen at vi bør se nærmere på ham. Det uvanlige etternavnet hadde han etter faren, som hadde tatt med seg sønnen til England. Der ble han britisk statsborger og tok nytt navn. Sønnen var altså britisk statsborger. Hans mor var søster av senere innenriksminister Hagelin. Takket være den mektige innenriksministeren kom Willoughby til å bli en stor mann i NS-filmmiljøet, etter at onkelen meldte ham inn i partiet i juni 1940. Hans forretningsidé var å drive utleie av tysk film, senere også filmproduksjon. I 1943 kom han til Sverige, etter det etterforskerne senere beskrev som en «flukt-kamouflert reise».⁴⁵⁶

I Stockholm hadde han forbindelse med nazister på besøk i byen. Derfor ble han arrestert og internert. Hans filmvirksomhet ble betraktet med skepsis, hans omgang med tyskere som mistenkelig og hans åpenbare brudd på filmboikotten som utilgivelig. I et notat ble han beskyldt for å ha hatt kontakt med Hans Wilhelm Scheidt før krigen og for å ha vist tyskerne veien til Stortinget 9. april.⁴⁵⁷ Han skal også ha hatt kontakt med en «dr. Knab» på Golå Høyfjellshotell, hotellet der Sørhus var skilærer.

Ingen slike kontakter ble bevist i landsviksaken etter krigen. Det var nok av andre anklager mot ham vedrørende de intrikate forholdene i den nazifiserte filmverdenen. Forvirrende nok var det også de som mente at Willoughby hadde vært patriot. Etter krigsslutt forsvant Willoughby hurtig til England og hans nærmeste forretningspartner forsvant til Sverige.

Begge ble omgående anerkjent som statsborgere i sine nye hjemland. En straffesak kunne dermed ikke føres.⁴⁵⁸ Men firmaene ble inndratt, og en stor erstatningssum ble forhandlet fram og godtatt i juni 1951. Straffesaken ble imidlertid liggende og først henlagt så sent som 1962. Ikke noe tyder på at Willoughby noen gang ble konfrontert med Trygve Lies mistanker fra Nybergsund 11. april.

Hvem var den andre sjåføren, mannen som kjørte Irgens fra Elverum til Nybergsund og tilbake? Etter alt å dømme var det høyesterettsadvokat Frantz Henrik Meidell Bull Heyerdahl, aktor ved Sør-Østerdal sorenskriverembete. Han var blitt utnevnt til politifullmektig 10. april.⁴⁵⁹ Heyerdahl fikk en dramatisk skjebne. Han ble skutt 23. april på veien mellom Nordskogsbygda og Elverum, så noen forklaring på hans rolle under turen finnes ikke. Men det er unektelig merkelig at en av de mest sentrale juristene i Elverum, endog en høyesterettsadvokat, på et så kaotisk tidspunkt ble brukt som sjåfør. En forklaring kan være at han var satt på saken for å ha et øye med hva Irgens foretok seg.

Det framgår av Irgens beretninger at han ikke visste hvor regjeringen var før de kom til Elverum. Men etter at de forlot Nybergsund, trolig før klokken 09, hadde de flere muligheter til å ringe til Quisling i Oslo. Det er rimelig å tro at de gjorde det. Irgens trodde fullt og fast på at hensikten med hans reise var å forhindre krig, ikke bare å skaffe sikker kunnskap om tilholdsstedet. Han kan ha tenkt at det hastet med å gi Quisling beskjed, for å kunne ta et nytt initiativ, noe som også skjedde. Det bodde mange NS-medlemmer i disse traktene og flere av dem hadde telefon. Men vi vet altså ikke om Irgens faktisk ringte til Oslo.

Hvem visste ellers om oppholdsstedet til kongen og regjeringen og hadde mulighet og forutsetninger til å rapportere om det? På den militære siden var det mange. Selvfølgelig visste oberstløytnant Roscher Nielsen, som klokken 19.30 kjørte statsråd Wold fra Rena til Nybergsund. Det gjorde også Kommanderende general Laake, som ble kalt til Nybergsund av statsråd Lie på telefonen omlag klokken 21.00 og ble kjørt dit umiddelbart. Også han ble kjørt av Roscher Nielsen, som altså hadde to turer til Nybergsund denne kvelden.⁴⁶⁰ Mens Laake overnattet på Nybergsund og først kom tilbake ut på formiddagen 11. april, etter at Ruge ved 10-tiden var kommet til Rena, returnerte Roscher Nielsen ifølge Hatledal klokken 03.00. Visste Hatledal hvor Roscher Nielsen hadde kjørt Laake? Ja, dette er sikkert. Hatledal forklarte nemlig til Den militære undersøkelseskommisjonen at «vi hadde fått vite hvor kongen og regjeringen var» allerede ved tidspunktet for Roscher Nielsen og Wolds avreise fra Rena.⁴⁶¹ Opp-

lysningen kom altså vesentlig før 21-tiden, da Laake reiste. Forklaringen på hva som skjedde må knyttes til Hatledal selv. I Laakes fravær ble han nemlig pr. telefon fra Trygve Lie utnevnt til midlertidig sjef for Hæren. Det skjedde etter at Lie hadde tilkalt Laake til Nybergsund. Det er rimelig å anta at Hatledal orienterte de øvrige stabsoffiserene om dette i det tredje møtet på Granlund Hotel denne kvelden, og dermed kom denne opplysningen selvfølgelig også til NS-offiserene i staben. Hatledals bruk av ordet «vi» etterlater ingen tvil.

Ingen av stabsoffiserene ble spurt om dette etter krigen. Den militære undersøkelseskommisjonen av 1946 interesserte seg som nevnt overhodet ikke for det besynderlige faktum at de tyske flyene på vei til Nybergsund fløy over generalstabsoffiserenes hoder uten å slippe sine bomber. Det var ingen i kommisjonen som interesserte seg for hva første etterretningsoffiser i Gruppe XXI i Oslo, Hartwig Pohlman, visste om Nybergsund, om han var klar over tilstandene i staben på Rena, eller om han kanskje hadde grunn til å tro at det ikke var fra dette hold de hadde noe å frykte? Eller, enda mer pinlig, om han visste at det var fra en av de tilstedeværende offiserene de hadde sine informasjoner? Kommisjonen interesserte seg i det hele tatt ikke for Pohlman. Flygerne som slapp bombene spurte de heller ikke. Men der ville de neppe fått vite noe særlig mer. De visste sjelden eller aldri hvilke etterretninger som lå bak de angrepsmål de fikk oppgitt.

Reidar Aagaard og «Ramar»

Det fantes en annen gruppe nazister i Norge enn de som hørte til NS-bevegelsen, nemlig de tidligere medlemmene av Norges Nasjonal-Sosialistiske Arbeiderparti NNSAP, stiftet i 1932 og nedlagt i 1939–40. De utgjorde noen hundre personer på nazismens høyrefløy, som betraktet NS som et borgerliggjort parti. Noen av dem meldte seg inn i NS i en periode og brøt ut av partiet i 1936–37. Senere under krigen kunne de gå inn og ut av partiet. De så på det tyske nazipartiet som moderparti og pleiet forbindelser med SA og SS i Tyskland. Mange av dem kom fra overklassemiljøer i storbyene og hadde studert i Tyskland. Ideologisk sto pangermanisme, antikommunisme og kampen mot frimurerne særlig sentralt for dem. Deres store ideologiske forbilde i Norge var forfatteren Erling Winsnes, og deres talerør i årene etter 1939 var tidsskriftet *Ragnarok*.

Det er lite meningsfullt å spørre om personene i dette lille miljøet var «lojale» under felttoget. Historikeren Tore Pryser har vist at påfallende mange etablerte kontakt med tysk militær etterretning Abwehr og

den tyske sikkerhetstjenesten SD svært tidlig. Noen av dem allerede før felttoget, andre i løpet av det. Flere ble arrestert under felttoget. Senere utmerket de seg som direkte tilknyttet tyske sikkerhets- og propaganda etater. Det forhindret ikke karriere i NS for noen, som Yngvar Fyhn, propagandaleder i Rikshirden 1940–45 og Kaare Barth-Larsen, leder av NRKs sjømannsendinger. Yrkesmessig var de gjennomgående intellektuelle i frie yrker, som de toneangivende Adolf Egeberg jr., Yngvar Fyhn, Stein Barth-Heyerdahlog Kaare Barth-Larsen. Det fantes imidlertid også noen få i dette miljøet som omtales som offiserer, som Atle Angell, Helge A. Erichsrud, Knut Jørgen Brodersen og Reidar Aagaard.

Atle Ragnvald Sigmund Angell var sekondløytnant etter å ha avlagt Krigsskolens nederste avdeling i 1916. I 1930 ble han plukket ut av Generalstabens etterretningskontor til å lede etterforskning av kommunistisk våpensmugling og arbeidet med liknende spørsmål mens Quisling var statsråd.⁴⁶² Før det hadde han vært i Kina som leiesoldat for Chiang Kai-Shek og senere gjort tjeneste i Marokko. I 1934 var han trener for en «stormtropp» av NNSAP-medlemmer.⁴⁶³ I 1940 var han 49 år gammel. Hans aktiviteter under krigen er ukjente.

Helge Arnold Erichsrud var fra Gjøvik og hadde blitt rekruttert til NS allerede i 1934 som 16-åring, og noe senere av NNSAP.⁴⁶⁴ Etter reiser i Tyskland forsøkte han og en likesinnet i 1937 å etablere seg som tyske «propagandister» i Norge.⁴⁶⁵ Han avtjente verneplikt i Garden sommeren 1939 og meldte seg deretter som Finlands-frivillig. Han kom til Finland i januar 1940 og var ved Salla-fronten da krigen sluttet 13. mars, uten å komme i strid.⁴⁶⁶ Etter tilbakekomsten fra Finland ble han med i de norske styrkene ved Kongsvinger og Roverud. Pryser opplyser at Erichsrud da skal ha gjort tjeneste som fenrik.⁴⁶⁷ Etter et kortvarig krigsfangenskap ble han rekruttert av Abwehr på høsten 1940. Våren 1941 var planen at han sammen med to andre skulle sendes på sabotasjeoppdrag til USA via den finske havnebyen Petsamo, like øst for Kirkenes. I stedet ble han beordret av Abwehr til å delta i en hemmelig aksjon i Petsamo dagen før det tyske angrepet på Sovjetunionen startet 22. juni 1941. I 1943 ble han rekruttert til NS' etterretningstjeneste NSKA. Han var da i Finnmark som propagandaleder for NS. Erichsrud ble dømt til fem års tvangsarbeid så sent som i 1949, tre måneder før han ble benådet og løslatt.⁴⁶⁸

I motsetning til Erichsrud, som nepppe hadde noen formell befalsgrad, hadde Knut Jørgen Brodersen avlagt Krigsskolens nederste avdeling i 1923 og var sekondløytnant. Han var 36 år gammel da krigen kom, var sønn av direktøren for Vinmonopolet, var en kjent tennisspiller og levemann.

I motsetning til Angell og Erichsrud, ser det ut til at han hadde et pragmatisk forhold til politikk. Etter 9. april gjorde han et halvhjertet forsøk på å mobilisere. Han kom til sin avdeling IR 3 på Kongsberg, men reiste hjem da major Kielland og oberst Steen avblåste det hele. Noen dager etter Terbovens tale 25. september 1940 meldte han seg inn i NS, og fikk stilling i Axel Stangs nye arbeids- og idrettsdepartement. Etter noen måneder der fikk han stilling i Luftwaffe og deretter i Marinebauamt i Bergen. Både før og under krigen var Brodersen engasjert i tvilsomme økonomiske prosjekter som sammen med en utsvevende livsførsel brakte ham i en uholdbar situasjon da han i 1943 ble rekruttert til Abwehr. I 1944 ble han sendt til England via Madrid for å spionere for Abwehr. Han ble arrestert og tilsto. I 1947 ble han dømt til ni års tvangsarbeid i Gulatings lagmannsrett, en dom som både han og påtalemyndigheten anket og som ble skjerpet til femten års tvangsarbeid i Høyesterett i 1948.⁴⁶⁹ I 1950 ble han benådet.

Den fjerde av disse var flyfenrik Reidar Aagaard. Han ble arrestert som spion under felttoget under omstendigheter som aldri ble klarlagt skikkelig under landssvikoppgjøret. Grunnen til det var at hans sak berørte en svært hemmelig etterretningsorganisasjon, som under den mystiske betegnelsen «Ramar» opererte i Norge i 1939–40 og som politi og påtalemyndighetene ikke ønsket skulle bli belyst nærmere i offentligheten. Det finnes nesten ikke spor av denne organisasjonen i krigslitteraturen.⁴⁷⁰

Reidar Aagaard var født i 1909 og avtjente etter artium i 1929 sin vernepliktstid ved Marinens Flygeskole i Horten, hvor han ble uteksaminert som flyfenrik i 1932. Deretter reiste han til sjøs som telegrafist og gikk i land i Shanghai.⁴⁷¹ Der var han i 1933–36 tilknyttet amerikanske og britiske flyprodusenter som solgte krigsfly til Chiang Kai-Sheks militærregjering og dennes krigsherre, Chang Hsueh-Liang, som lå i krig med de kinesiske kommunistene. Han hevdet at han i denne tiden også var flyger for Chang Hsueh-Liang. I 1936 fikk han innkalling til repetisjonsøvelse hjemme. I stedet dro han igjen til sjøs og kom til Spania hvor han vervet seg som flyger i borgerkrigen der. I sine mange forklaringer senere ga han motstridende forklaringer om hvilken side han hadde deltatt på. Til NS etterretningsvesen, som i 1942 hadde forhørt ham etter stridighetene han hadde satt i gang i Hirdens Flykorps, forklarte han at han hadde kjempet for Franco og var blitt arrestert av «de røde og var fengslet i Barcelona». Han hadde reddet livet fordi han ble utvekslet med andre gisler, forklarte han.⁴⁷² Men under etterforskningen i sin egen landssviksak påsto han at han hadde kjempet for «den daværende regjering» og at han måtte forlate landet på grunn av «intriger som han var utsatt for».⁴⁷³ Han forsøkt å

overbevise om at han hadde vært i Spania fordi «han var så veldig mot fascismen».

Etter nye måneder til sjøs, kom Aagaard så hjem. Han fikk etter anbefaling fra flykaptain Finn Lambrechts, i slutten av mai 1939, stilling som telegrafist ved sikringstjenesten for den sivile luftfart ved Ålesund Lufthavnstasjon, hvor han flyttet med sin bror og kone. Her omga han og broren seg med kommunistiske talemåter. Etterhvert ble han betraktet som kverulant blant sine kolleger, ja noen av dem mente at talemåtene var skalkeskjul for tysk spionasje. På denne tiden bodde også ingeniøren Gustav Bonde i Ålesund. Bonde var overbevist om at Aagaard var kommunistisk spion. Bonde rapporterte i all hemmelighet om brødrene Aagaard til en postboks i Oslo leid av en anonym kontordame som het Ragnhild Martens. Hun arbeidet for direktør i Forsyningsdepartementet, Alf B. Bryn, i et anonymt kontor i Rådhusgaten 17 som var registrert som et «avskrivningsbyrå». ⁴⁷⁴ Dette avskrivningsbyrået var i virkeligheten dekkorganisasjon for en privat etterretningsorganisasjon med navnet «Ramar» – etter forbokstavene til Ragnhild Martens – som vinteren 1939–40 spredte sin aktivitet utover store deler av landet.

Den fulle historien om «Ramar» ble kjent for tysk politi høsten 1940. Sipo hadde funnet rapporter i norske arkiver og innkalte de to lederne, ingeniørene Alf Bryn og Olav Trygvesøn Holst, til avhør på Victoria Terrasse for SD. Både Bryn og Holst fortalte villig vekk at organisasjonen «for pågripelse av statsfiender» var dannet av dem på høsten 1939 i samarbeid med politifullmektig Ivar Hagen i Politiets Overvåkingstjeneste og kaptein Alfred Roscher Lund i Generalstaben. Sistnevnte ledet Forsvarsdepartementets såkalte «opplysningskontor», en dechiffreringsentral for kodete telegrammer som holdt til i Victoria-gården. ⁴⁷⁵ Offisielt var det ikke noe samarbeid. Men daglig fikk man inn rapporter fra agenter rundt i landet, som ble levert videre til Roscher Lund eller Hagen. Penger til å betale utgiftene til kontoret og de mange agentene rundt i landet fikk man fra Rederforbundet, skipsreder Anders Jahre, konsul Lars Christensen og andre forretningskretser. Den 9. april hadde de avsluttet virksomheten og brent arkivet, påsto Bryn og Holst. Etter avhørene av de to, som ga SD inngående kjennskap til «Ramars» personell, finansiering og virke, ble det bestemt at tysk Sipo ikke ville foreta seg noe med organisasjon, fordi dens virksomhet ikke var rettet mot Tyskland og fordi den etter sigende altså var oppløst.

Ingeniør Bonde var studiekamerat av Bryn fra NTH og «Ramars» kontakt i Ålesund. Bondes rapport om Aagaard kom på denne måten

både til POT i Oslo og til den norske militære etterretningstjenesten. Rapporten lå til grunn for at Aagaard ble arrestert som mistenkelig kommunistisk spion 10. april i Balestrand. Da hadde han sagt opp sin stilling i Ålesund 15. mars og reist til Bergen, uten ny stilling. Der hadde han fått ordre om å melde seg på Flatøy Flystasjon, trolig for å ha ham under militær kontroll. Den 9. april ble han med et fly som var evakuert til Balestrand, hvor han ble arrestert. Hans kolleger trodde arrestasjonen skyldtes spionasje for Tyskland, fordi Aagaard i løpet av 9. april hadde kommet med flere protyske og NS-vennlige uttalelser. Blant annet hadde han uttalt at Quislings kupp nok kom til å gå greit, fordi han hadde støtte av så mange framtrepende offiserer. Aagaard hadde endog foreslått at de skulle fly tilbake til Bergen for å overgi flyet til tyskerne.

Aagaard ble fraktet til Ålesund, hvor også hans bror ble tatt. En tredje arrestert i Ålesund var, ironisk nok, «Ramar» kontaktmann, ingeniør Bonde, etter flere anmeldelser og bekymringsmeldinger. De tre ble så via en rekke vidervedigheter fraktet til Tromsø, hvor de satt til kapitulasjonen. Mens Bonde da ble satt fri, ble brødrene Aagaard fraktet til Oslo av tyskerne, fortsatt som mistenkte kommunistspioner. Derpå lyktes Reidar Aagaard å overbevise tyskerne om at arrestasjonen var grunnløs og de ble begge satt fri. Hvor han virkelig sto politisk beviste han ved å signere en innmeldingssøknad til NS 26. juni 1940.

Etter felttoget krevde Bonde erstatning og oppreisning. I en rapport 26. juli gjorde han rede for sin aktivitet i «Ramar». ⁴⁷⁶ Han hadde hatt tysksympatier siden studiedagene og var ikke i tvil om at det var England som hadde skyld i krigen. Verken radio eller presse hadde han hatt noe lit til, «da de begge har været dirigert av jøder». Disse sympatiene hadde ledet ham inn i et personlig engasjement:

Under krigen mellom Russland og Finland blev det fra forretningshold i Oslo ordnet en hemmelig polititjeneste med distriktsrepresentanter rundt om i landet i intim forbindelse med landets hovedpoliti. Denne ordning blev først og fremst truffet for aa være paa vakt mot russiske interesser, men skulde ogsaa være vaaken overfor enhver fremmed makts eventuelle interesser i vort land. Ca. 15 - 20 januar i aar blev distriktet fra Florø til Kristiansund paaført mig, og tiltrods for at jeg var meget uskikket til dette hverv tok jeg det motvillig på mig.

Bonde fortalte at det nye engelske konsulatet i Ålesund og deres meget «hemmelighetsfulle» personell hadde vært av stor interesse, mens det bare fantes en tysker i byen. Derimot var det «ikke litet av sovjetinteresse blant vore egne landsmenn». Fra Ålesund hadde han rapportert om to,

fortsatte han. Begge ble siden tatt i forvaring. Den ene hadde uttalt at han hadde hatt lyst til å melde seg som frivillig for russerne under vinterkrigen i Finland, han hadde tidligere «deltatt i krigen i Kina paa kommunister-nes side, enn videre i Spania paa de rødes side i tre maaneder. Han var nu chef for Aalesunds kystradiostasjon og blev fjernet fra denne stilling». Den andre hadde uttalt at Narvik burde bli gitt til russerne.⁴⁷⁷

Reidar Aagaard fikk et herostatisk rykte i NS høsten 1942, da han som fører av Hirdens Flykorps sammen med andre aktivister fra det gamle NNSAP-miljøet, som Kaare Barth-Larsen, forsøkte å dra i gang en voldsom kampanje mot frimurere i NS. Forsøket ble mislykket og endte med at Aagaard ble ekskludert. Men tysk Sipo og Abwehr kom til å holde hånd over ham gjennom hele krigen. Da arrestasjonen av ham under felttoget i 1940 skulle utredes av politiet under landsviksaken trodde man først at han hadde blitt arrestert som tysk spion. Om han i realiteten hadde vært det, både da og før krigen, og om hans aktiviteter i Kina og Spania må forstås i den retning, ble derimot aldri klarlagt. Etter en rekordlang etterforskning, der politiet hadde vurdert fram og tilbake om man skulle bruke dokumentene vedrørende «Ramar» til Aagaards fordel, ble han frikjent for spionasjeanklagene i 1950.⁴⁷⁸ Trolig var grunnen at man ikke ønsket noe oppstuss om «Ramar» eller «Ramars» arvtaker, som i de første etterkrigsårene igjen var i gang med å kartlegge kommunister.

Som offiser var Aagaard en sjelden fugl med sitt brennende engasjement mot frimureri, forbindelser med Sipo og Abwehr, men uten interesse for fronttjeneste eller verving til SS. En siste ting som bør nevnes i denne sammenheng, er hans lave medlemsnummer i NS, nr. 2808. Det tyder på at han var medlem allerede i 1933. Både hans bror, kone og foreldre var medlemmer på 1930-årene. Ytterligere en merkelig opplysning framkom fra hans bror under etterforskningen. Da Reidar Aagaard hadde seilt ute som telegrafist i 1932 hadde han sendt ut et telegram om at Quisling hadde forsøkt å gjøre statskupp ved hjelp av sine offiserer. Men hvilke omstendigheter gjorde at Reidar Aagaard kunne ha kjennskap til en slik hemmelighet som først ble avdekket 80 år senere?⁴⁷⁹ Hadde han selv hatt noe å gjøre med kupplanene i 1932?

«Vi venter med spendning»

Quisling er i Tyskland. Han fløi nedover 5. ds. Og vi venter med spendning paa nyheter han har med sig. Jeg tror det driver i retning av en regjering Quisling. Men saken maa modnes. Jeg har søkt og faat permisjon til aa være her nede til 25/8 idet jeg gjerne vil vente på Q. Han kan kanskje skaffe mig noe aa gjøre og jeg er hissig paa aa faa være med paa landets gjenopbygning. Det interesserer mig slet ikke aa sitte i Nordland og betale ut erstatninger. Det er ikke noe liv for en krigsmand [...]

SUNDLO TIL FIVE, JULI 1940.⁴⁸⁰

Den tradisjonelle historieskrivingen har framstilt Administrasjonsrådet som et norsk forretningsministerium, et nøytralt administrasjonsorgan som skulle ivareta nødvendige samfunnsoppgaver i de okkuperte områdene så lenge kampene varte. Det skulle ikke være noen regjering eller ha noe med krigføringen å gjøre. Det var det de norske aktørene i rådet mente selv. Begrepet forretningsministerium kan ha noe for seg i den grad det hjelper oss med å få kunnskap om de forretningsmessige og politiske interessene bak rådet. Men ellers er det all grunn til å stille spørsmål ved både det «norske» og det «nøytrale».

Et forretningsministerium i normale tider er et administrativt regjeringsapparat som skal spille en overgangsfunksjon mellom normale regjeringer. Det er et unntak fra den parlamentariske sedvane, som skal følge parlamentariske spilleregler ved å være upolitisk. Var Administrasjonsrådet «midlertidig» i denne forstand? Var det upolitisk? I ettertid framstår det utvilsomt som et norsk overgangsstyre. De norske politiske aktørene i rådet mente at det tyske styret først startet med Terbovens tale 25. september 1940 der han innførte ordningen med de kommissarisk statsråder 1. oktober 1940.

Det er imidlertid et annet bilde som trer fram hvis vi ser nøyere på omstendighetene rundt oppstarten av rådet og dets faktiske virksomhet. Vi ser tyske ønsker om en «motregjering», vi ser et regjeringskollegium, vi ser departementer i arbeid og vi ser tyske «beraterne». Disse beraterne, rådgivere, ble strengt organisert av Reichskommissariat fra første stund. Administrasjonsrådet måtte følge beraterne og avla æresord til Terboven om å være lojale. Det var ingen tvil om hvor makten lå. Gir det da mening å se rådet som noe annet enn som et organ for okkupasjonsmakten?

Forvirringen om Administrasjonsrådets rolle skriver seg fra synet på de norske interessene bak. Det var nemlig en rekke mektige og innflytelsesrike nordmenn i de okkuperte områdene som kastet kreftene inn for å få det etablert. De forsøkte å overbevise den tyske legasjonssjefen Curt Bräuer og den tyske militære ledelsen i Oslo om at de ville være best tjent med å la Quisling og hans regjering falle. Argumentet var at Quislings regjering provoserte befolkningen til motstand, ja det ville være stor fare for borgerkrig, hvor bror sto mot bror, slik den norske kirkes preses, biskop Eivind Berggrav så treffende uttrykte det i skrift og tale. Skillet mellom regulær militær motstand og franktirørvirksomhet ville bli visket ut. Ødeleggelse av arbeidsplasser og livsnødvendigheter ville bli resultatet, slik som det ble under borgerkrigen i Finland i 1918. Elendigheten ville skylle over landet. Det var simpelthen en nødvendighet at administreringen av de stadig voksende okkuperte områdene kom under forsvarlig norsk styring.

Det var en bred allianse av aktører; både næringsliv, forvaltning og politikk henvendte seg til legasjonssjefen med slike synspunkter. Ledende industri- og finansmenn var blant dem, likeså biskop Eivind Berggrav og universitetets rektor Jens Arup Seip, et flertall av medlemmer av Høyesterett med justitiarius Paal Berg, sentrale menn fra forvaltning og embetsverk og politikere, ja også Quislings fiender blant renegatene som hadde forlatt NS i 1936–37, med Johan B. Hjort, Adolf Egeberg jr., Thomas Neumann og Otto Engelschiøn i spissen. Alle framsto de som bedre representanter for tysk politikk enn legasjonssjefen selv.

Bräuer var det imidlertid ikke vanskelig å overbevise. Han delte deres synspunkter. Det hadde han gjort allerede 9. april. Men han trengte gode argumenter for å kunne overbevise Berlin. Etter Quislings suksess med å få slutt på skytingen fra kystfortene og med bruken av Garden i Oslo, hadde Hitler ingen grunn til å la ham falle. Varslene om hva som kunne skje gjorde ikke inntrykk, selv om hendingene på «panikkdagen» 10. april, da store deler av Oslos befolkning ignorerte tyskernes ordre og forlot byen,

pekke i en annen retning. Riktignok sendte Hitler en ny utenriksspesialist til Norge, Theodor Habicht, for å løse flokene sammen med Bräuer. Han delte umiddelbart Bräuers syn.

Så skjedde en hending som ga Bräuer gode argumenter. To unge nordmenn i britisk tjeneste sprengte Lysakerbroen 13. april. Det var den første sabotasjeaksjonen i Norge etter det tyske angrepet 9. april. Også andre mindre sabotasjehendinger ble meldt inn denne og neste dag. Dette ble tungen på vektskålen og Hitler endret oppfatning. Den 15. april ble Administrasjonsrådet innsatt under en seremoni i Vitenskapsakademiets lokaler med toneangivende representanter for det borgerlige Oslo til stede. Rådets første parole til befolkningen var å avverge sabotasje og bevare ro og orden i de besatte områdene.

Allerede ved innsettingen var rådet innhyllt i paradokser. På den ene siden framstår det som resultat av en norsk aksjon for å ivareta norske interesser, noe som ble hevdet av rådsmedlemmene og deres støttespillere. På den andre siden har vi argumentene de hadde brukt for å overbevise Bräuer, at tyske interesser var best ivaretatt på denne måten. Så det åpenbare: at de som hadde regien var representantene for tysk utenrikspolitikk, legasjonssjefen Bräuer og det tyske Utenriksdepartementets spesialutsending Theodor Habicht. Hvor ironisk var det ikke da at innsettingen av rådet hadde som formål å fjerne regjeringsmakten fra den tyske nazismens beste venner i Norge?

Forvirringen om Administrasjonsrådet har ligget som et problem for historikerne helt siden Den parlamentariske undersøkelseskommissjonen «frikjente» rådet i 1946. Den egentlige problemstillingen dreier seg om rådet i hovedsak tjente norske interesser eller tyske. En viktig grunn til at dette har vært så vanskelig å avgjøre er hvordan man skulle forholde seg til personen Paal Berg, høyesteretts justitiarius som var rådets viktigste «fadder». I 1945 var han leder av Hjemmefronten og statsministerkandidat. Han hadde altså beveget seg en lang vei i løpet av krigsårene.

For å unngå et for sterkt fokus på Bergs rolle i 1940 har beskrivelsene av Administrasjonsrådet som politisk organ blitt neddempet. I stedet har det blitt framstilt som et slags forretningsministerium, som verken var et redskap for tyskerne mot regjeringen eller det motsatte. Som styringsorgan har det svevet fritt, og definitivt ikke blitt oppfattet som statsorgan. «NS-staten» startet jo først 1. oktober 1940, med innsettingen av de konstituerte statsrådene.

Var Administrasjonsrådet et «interregnum», et tomt styringsrom mellom Quislings seksdagersregjering og høstens NS-stat? Eller er fore-

stillingene om rådets «nøytralitet» rett og slett en illusjon, en naiv forestilling som legger et forsonende slør over hva de mektige aktørene bak rådet foretok seg i begynnelsen av krigen?

En annen oppfatning av dette baserer seg på at tysk okkupasjonspolitikk i Norge var befestet i enkle og klare strategiske prinsipper, som var avledet av folkerettens skille mellom fred og krig, og var gjeldende fra april 1940 til mai 1945. Det tyske standpunkt var at all maktutøvelse i Norge skjedde av den tyske stat og at alle maktorganer her var utløpt fra den tyske stat, var en del av den tyske stat eller bemyndiget av den. I tråd med dette var Administrasjonsrådet et utøvende okkupasjonsorgan for den tyske stat, verken mer eller mindre.

For å komme nærmere kjernen av hva dette betydde i praksis, kan det være nyttig å klargjøre nærmere hvordan vi mest hensiktsmessig bør analysere dette fenomenet som kalles *okkupasjonsstaten*.

Okkupasjonsstaten

Selv om oppfatningen av Administrasjonsrådet som et nøytralt norsk forvaltningsorgan har overlevd i historieverkene, er det ingen som har analysert det prinsipielt som statsorgan. Den som har beskjeftiget seg mest med hvordan okkupasjonsregimet rent faktisk var organisert i praksis er historikeren og arkivaren Ole Kolsrud i *En splintret stat*.⁴⁸¹ Tittelen henpeiler på at den norske staten ble delt i to deler under okkupasjonen, en i London og en i Oslo. Den delen som ble tilbake i Oslo var, hvis vi legger Kolsruds tittel til grunn, også «stat». Men ser vi nærmere på hva han faktisk analyserer, er svaret ikke like klart. Det han gjør, er å gi en oversikt over departementene og deres underorgan, med andre ord *måten* forvaltningen var organisert på. Han drøfter ikke om dette «noe» egentlig kan kalles en stat. Fordi han ikke skiller mellom forvaltning og stat i denne sammenheng, er det lett for leseren å forveksle disse begrepene. Begrepsbruken er egnet til å skape uklarhet. Mer korrekt hadde vært «den tyske forvaltning i Norge og deres norske underorgan».

Uklare begreper kan viske ut hvilken rolle aktørene spilte. Når vi leser kildene er det slående hvordan de samme handlingene i 1940 beskrives av aktørene som resultat av ønsker om å finne fram til løsninger med okkupasjonsmakten, mens de etter 1945 beskrives som utslag av motstandsvilje, ofte utspekulert og konspirativ, men likevel motstandsvilje. Bør aktørene oppfattes som kollaboratører eller motstandsmenn? Som begge deler eller ingen av delene? I bevegelse fra det ene til det andre? Ut fra deres historiske

interesser forstår alle umiddelbart hvorfor aktørene ville ønske at de skulle beskrives som motstandsmenn i 1945. De fikk også medhold i dette synet av den store innstillingen til Undersøkelseskommissjonen av 1945, utgitt av Stortinget i 1946.

I vår tid ser vi annerledes på aktørene. Vi har distanse til hendingene, vi har evne til å skille mellom aktørenes interesser og de faktiske hendingene og vi har krav om å synliggjøre historikerens ståsted. I siste instans blir spørsmålet om hva okkupasjonsstaten var, et spørsmål om hvordan okkupasjonshistorien bør analyseres for å gi mening i vår tid. Svaret vi gir på dette spørsmålet er altså av avgjørende betydning for hvordan vi ser på krigen, på dens aktører på de motsatte sidene, på de som sto midt i mellom, eller på overløperne, de som beveget seg fra den ene til den andre siden. I vår sammenheng er det naturlig å se Administrasjonsrådet som et organ for å knytte officerskorpset til okkupasjonsstaten.⁴⁸² Slik sett skilte det seg ikke fra senere statsorgan som tyskerne rigget opp i Norge.

Dette gjelder altså ikke bare Administrasjonsrådet. Det samme resonnementet kan gjøres gjeldende i forhold til de kommissariske statsråder etter 1. oktober 1940, som formelt sett heller ikke ble beskrevet som en regjering, og den såkalte «nasjonale regjering» etter 1. februar 1942. Denne regjeringen beskriver Hans Fredrik Dahl som at den reelt sett ga mer rom for «initiativ og utfoldelse» fra NS' side, selv om den formelt sto under tysk overhøyhet fortsatt.⁴⁸³ Her ligger det en uklarhet i formuleringen som spiller på forskjellen mellom det reelle og det formelle.

Bare ved å ha et begrep om disse regimene var del av den tyske okkupasjonsstaten eller ikke, kan vi gi en systematisk begrunnet og etterprøvbart analyse av hvilken rolle NS og partiets offiserer spilte i forhold til Administrasjonsrådet, NS-statens fredsbestrebelse, eller i og for seg dens sosialpolitikk, som historikeren Øystein Sørensen skriver så rosende om.⁴⁸⁴ Uten en slik tilnærming kan disse og liknende spørsmål bare besvares ut fra rent moralske dommer. Det er selvfølgelig viktig nok, men langt fra tilstrekkelig.

Var NS-staten, som vi altså skriver uten anførselstegn fordi alle i dag bruker det slik, en stat i den betydning vi legger i begrepet? Hva er, for vårt formål, det grunnleggende kjennetegnet ved «stat», som atskiller stat fra andre offentlige instanser? Det er naturlig da å feste seg ved et maktapparat som fullstendig og uten hindring har vilje og evne til å sette sine interesser gjennom, i siste instans ved bruk av fysisk vold eller våpenmakt. Kjernen i et statsapparat er dets voldspotensiale. Det finnes selvfølgelig mange slags voldsapparater i moderne samfunn, både offentlige og pri-

vate. Men også kommersiell voldsutøvelse på vegne av en stat må betales, enten av offentlige makthavere, eller ved at utøverne selv blir offentlige. Konflikter innad i slike konstellasjoner er en del av statens vesen. Den tyske nazistiske staten var ridd av slike rivninger, hvor opprinnelig private maktapparater, som SS og SA, var opphøyet til offentlige aktører.

En stat kjennetegnes altså ved sin utøvende evne og sin suverenitetskontroll. Den tar ingen ordre fra andre lands hovedsteder. En stat har ingen beredere. En stat er kun ansvarlig overfor de indrepolitiske interessene den er satt til å tjene, enten dette er organisert gjennom et parlamentarisk styresett eller gjennom en fascistisk, korporativ struktur. Det er i et slikt lys Administrasjonsrådet må sees, på linje med andre faser i den tyske okkupasjonsstaten.

Administrasjonsrådet var som styringsorgan lovlige etter Haagkonvensjonen, som gir en okkupant rett til å oppnevne et klientstyre for å administrere sine interesser i et besatt område. Men rådet hadde ikke noe norsk rettsgrunnlag, slik de norske aktørene forsøkte å hevde for å rettferdiggjøre sin deltakelse i det. Som forretningsministerium skulle det i så fall ha vært autorisert av statsoverhodet, det vil si av regjering eller kongen. Rådets formann, kaptein og dr. juris, tidligere forsvarsminister Ingolf Elster Christensen, var klar over dette og søkte en slik autorisasjon via legasjonen i Stockholm. Men regjeringen og kongen avsa å gi den. Dermed var rådet ukonstitusjonelt og de deltakende statsråder skulle trukket seg for å unngå straffefølgelse for forfatningsbrudd. Det gjorde de imidlertid ikke. De søkte i stedet en nødløsning ved å la Høyesterett stå for autorisasjonen av rådet, nok et konstitusjonsbrudd.

Etter krigen valgte Stortinget å se gjennom fingrene på disse doble konstitusjonsbruddene. De kunne anføre ulike politiske behov for det. De var selvfølgelig helt andre i 1945 enn i 1940. Christensen var i mellomtiden død. Drivkraften bak rådet framfor noen, høyesterettsjustitiarius Paal Berg, var i løpet av okkupasjonen siste år skjøvet fram til topposisjonen i Hjemmefrontens ledelse. Berg var først på tale som statsminister, deretter støttet han Einar Gerhardsens regjeringsdannelse sommeren 1945. Gerhardsens regjeringsdannelse i 1945 kan betraktes som det parlamentariske uttrykk for interessene bak Milorg, London-regjeringen og den balanserte vestorienterte motstandspolitikken, med front mot krigsaktivismen både i motstandsbevegelsens radikale, liberale og konservative fløyer. Norge sto på det tidspunktet ved overgangen til den store sosialdemokratiske epoken, og i denne prosessen spilte Paal Berg formidlerens rolle. Hans rolle i Administrasjonsrådet ble sett i et forsonende lys av Arbeiderparti-

ideologen og historikeren Sverre Steen og av Stortingets parlamentariske undersøkelseskommissjon, som han var et toneangivende medlem av. Steens konklusjon, og historiens foreløpige dom, ble at Paal Berg hadde handlet ut fra det prisverdige formål å få fjernet Quisling og at han dessuten hadde handlet under tvang.

Sett med datidens øyne var det nødvendig for de nye makthaverne å forsone de bitre minnene fra 1940 med gjenreisningen og den politiske hverdagen. En riksrettssak ville ryste det politiske gjenreisningsverket i grunnvollene. Bak lå trusselen fra en rekke andre konstitusjonelle forhold som verken Arbeiderpartiet eller de borgerlige partiene ønsket å få nærmere belyst. Bare Kommunistpartiet ønsket det.

For krigen som helhet gir det mest mening å se Administrasjonsrådet som den tyske okkupasjonsstatens andre fase, etter Quislings seksdagersregjering 9.–15. april. Den tredje fasen kom med de kommissariske statsrådene fra 1. oktober 1940, som Terboven lanserte 25. september 1940. Den fjerde og siste fasen kom etter statsakten på Akershus 1. februar 1942, da den såkalte nasjonale regjering ble etablert. Disse organene forvaltet makten på vegne av okkupanten og var oppnevnt av den i tråd med folkeretten. Autorisasjonen og styringen lå hos Reichskommissariat.

Det er verdt å legge merke til i hvilke former statsakten på Akershus ble utført. De var nemlig vel gjennomtenkt fra Reichskommissariats juridiske rådgiver dr. Rudolf Schiedermairs side og beskrevet inngående av ham i folkerettslig henseende.⁴⁸⁵ I følge Schiedermair skjedde ikke maktovertakelsen 1. februar 1942 etter krigsrettens bestemmelser, det vil si folkeretten, men etter norsk rett. Regjeringen ble ikke utnevnt av Reichskommissar, som 25. september-statsrådene ble. I stedet ble endringene iverksatt ved at de kommissariske statsrådene selv meddelte Terboven at de trakk seg, hvorpå de oppfordret Reichskommissar til å godta en nasjonal regjering og deretter oppfordret Quisling til å danne denne regjeringen. Den nazifiserte høyesterett ble bedt om å avgi en erklæring om at den ikke fant noen betenkeligheter ved framgangsmåten. En slik erklæring ble avgitt. Quisling dannet så denne regjeringen ved å utnevne ministrene.

Trinnene i denne pakken ble deretter presentert ved «Statsakten» på Akershus 1. februar 1942, hvor det juridiske kjernepunktet, at ingen formelt sett hadde utnevnt Quisling, ble forbigått med øredøvende taushet. Det hadde skjedd ved «norsk rett» var den frasen som ble gitt. Med andre ord hadde Quisling tatt makten ved å utnevne seg selv. Denne finurlige framgangsmåten var selvfølgelig godkjent i Berlin etter inngående drøftinger med tyske myndigheter i Oslo, hvor det fantes flere tilhengere av an-

dre løsninger. Formelt sett grep Quisling makten 1. februar 1942, akkurat som han hadde gjort det 9. april 1940. Reelt sett skjedde det begge ganger etter grønt lys fra Berlin. For Quisling var dette et skritt på veien til fred med Tyskland og til et selvstendig, nazistisk Norge som igjen ville stå fritt til å skape et nytt forsvar. Hvis Berlin en gang i fremtiden ville tillate det, kunne Terboven pakke sammen sine saker og forlate landet til fordel for et regime som kunne hevde at det aldri hadde vært noe klientregime. Det hadde tatt makten selv. Det forhindret ikke at statsakten var orkestrert ned til siste tone av okkupasjonsmakten selv.

For de som søkte støtte i folkeretten var statsakten en provokasjon. Fedrelandslagetets leder Viktor Mogens så det slik.⁴⁸⁶ Quislings biograf Hans Fredrik Dahl har imidlertid vist at nettopp måten den skjedde på var en innrømmelse fra Hitler og Terboven til Quisling. NS hadde stadig presset på Berlin for å få avsluttet krigstilstanden med Norge, slik at NS kunne etablere et regime i en fri og selvstendig stat, riktignok i en militær allianse med Tyskland. En slik folkerettslig tilstand kunne NS bruke til å gjenopprette Forsvaret, verneplikten og mobilisere til krigsinnsats i øst. Quisling hadde bare oppnådd halvkvedet støtte for dette i Berlin, som da de kommissariske statsrådene på årsdagen for 25. september i 1941 ble omdøpt til ministre av Terboven. Quisling krevde mer. Han så etableringen av en regjering med seg selv som ministerpresident som et ledd på veien til fred med Tyskland, ut fra en slags klokkeetro på at realitetene ville bli påvirket av denne type formalistisk manøver. Det var en stor illusjon. Bortsett fra at Quisling personlig nå også offisielt kunne ha forsete og styre regjeringskonferansene og statsrådsforhandlingene, var hans regjering fortsatt kommissert av beraterne fra Reichskommissariat og dermed et klientstyre etter folkeretten. Bare eksistensen av Reichskommissariat forteller oss tilstrekkelig om realitetene.

Quisling selv hadde feid vekk alle tanker om juridisk legitimering. «Norsk rett» ble også av ham og andre i NS-ledelsen definert som noe mystisk. Ikke fantes det valgresultater som kunne uttrykke den eller institusjoner som kunne formidle den. Her dreide det seg kun om å være den «egentlige» representant for «noe», tross alle synlige og kontrollerbare fakta. Men det var helt i tråd med det partiet hadde stått for siden 1933. NS hadde retten til makten fordi partiet var den egentlige representanten for den nordiske rasen og nasjonen. Spilleregler av politisk eller juridisk art var en forkastet arv fra fortiden. Derfor falt statsakten helt naturlig inn i kjernen i NS-nazismen. Om veien til statsakten fra Administrasjonsrådet krevde ideologiske krumpring, så viser disse ikke annet enn hvilken

fleksibilitet okkupasjonsstaten tross alt hadde for å kunne balansere ulike norske og tyske interesser ut mot hverandre og å imøtekomme behovet for å legitimere den til enhver tid rådende maktstrukturen i Norge som Berlin ønsket.

Med dette som bakgrunn skal vi nå se nærmere på hvilke realiteter som opprettelsen av Administrasjonsrådet medførte for det militære NS og deres medløpere, og hva konsekvensene ble for de øvrige.

For å bringe kampene til opphør

Administrasjonsrådet fortsatte sitt virke som et antatt nøytralt forretningsministerium helt fram til Terboven oppløste det i sin tale 25. september 1940. Rådet skapte og holdt ved like en uklarhet om maktforhold og lov og rett. Ved hjelp av rådets beslutninger ble offentlige ansatte, tjenestemenn og embetsmenn knyttet til okkupasjonsstaten på et utall av måter, som om det ikke egentlig skulle ha noe med tyske interesser å gjøre. Rådet skapte en fundamental uklarhet om krig og fred, motstand og kollaborasjon. Det iverksatte en glidende overgang inn under den tyske krigshusholdningen for næringsliv og arbeidsliv, som etter krigen skulle gi et ugjenomtrentelig alibi for krigsprofitører av alle valører, enten de passivt lot seg drive inn i en slik rolle, motsatte seg den eller aktivt utnyttet den.

I sin kjerne var Administrasjonsrådet aldri noe annet enn et tysk okkupasjons- og forvaltningsorgan, som var opprettet for å bli kvitt Quisling og hindre sabotasje og uro i de besatte områdene. Senere fikk det også andre oppgaver, særlig å samordne norsk økonomi under den tyske krigshusholdning, som rådets viktigste nyskapning, Nemnda for industri og omsetning, skulle initiere. Innenrikspolitisk agerte rådet som en regjering. Det bestemte selv at Christensen skulle avlønnes som statsminister og departementssjefene som statsråder. Under dets ledelse fortsatte departementene stort sett sitt normale virke under felttoget, med noen unntak. Rådets medlemmer avla troskapsløfte til det tyske riket og ble kommissert av tyske beraterer under hele sin funksjonstid.

Opprinnelig hadde arkitektene bak Administrasjonsrådet på tysk side, Bräuer, og spesialutsending fra det tyske utenriksdepartementet, dr. Theodor Habicht, som ble sendt hit for å få rådet rigget opp, større ambisjoner. De forretnings-, embets- og politikerkretsene i Oslo som overtalte tyskerne til å opprette rådet hadde gitt grunnlag for det. «Det var et diplomatisk mesterstykke av høyesterettsjustitiarius (Paal Berg) å få denne ordningen i stand, og en vesentlig del av æren falt også på biskop Berg-

grav», skrev Viktor Mogens.⁴⁸⁷ De to ønsket bare å skape ro i landet. I sin ivrer ga de tyskerne inntrykk av at hvis man bare lot Quisling falle, så ville det bli mulig å oppnå en ordening ikke ulik den i Danmark, slik tyskerne i utgangspunkt var innstilt på og som hadde vært innen rekkevidde hvis de hadde utnyttet Stortingets forhandlingsvedtak på Hamar og Elverum 9. april. De norske aktørene, Christensen, Paal Berg, Berggrav, Mogens og Johan B. Hjort, som med litt ulik begrunnelse ivret for en slik utvikling, hadde alle gitt tyskerne inntrykk av at det var mulig.

Administrasjonsrådets potensiale sett med tyske øyne lå nettopp i dette. Det skulle bringe kampene til opphør øyeblikkelig og deretter regjere som den danske samlingsregjeringen, i samarbeid med besettelsesmakten, og innordne seg denne slik folkeretten ga regler for. De roller Bräuer lot Høyesterett, Stortingets presidentskap og sentrale norske forretnings- og embetsmenn spille under forberedelsen og opprettelsen 13.–15. april, kunne ikke endre på dette. Både Bräuer og tysk politi omtalte rådet som «Regierung» i de første rapportene til Berlin. Det var først senere, under forhandlingene om å få etablert en permanent regjeringsordning, de såkalte riksrådsforhandlingene, at tyskerne begynte å bruke begrepet *Regierungsausschuss* «regjeringsutvalg», for å sette ord på sin misnøye med rådets selvpålagte begrensninger.

Arrangementet var avhengig av at folket fant seg i det og la ned våpnene. I motsetning til i Danmark skjedde det imidlertid ikke. Administrasjonsrådet skulle ikke ha noe med den pågående krigen å gjøre. Tvert imot, det skulle avslutte den. Og her var tyskernes tålmodighet ikke langvarig. De hadde dårlig tid. Det store angrepet på vestfronten hastet. Ressursbruken på norgesfelttoget måtte avsluttes så hurtig som mulig. Administrasjonsrådet fikk derfor kort prøvetid. Den 20. april hentet Hitler sin Gauleiter i Essen, Joseph Terboven, til Berlin, og sendte ham uten opphold til Norge. Der proklamerte han 24. april sitt kommissariat og offentliggjorde *Führer-Erlass* om at landet hadde erklært Norge krig i folkerettslige former. Etter 24. april var tanken bak Administrasjonsrådet som motregjering lagt død også på tysk side.

Etter krigen ble Administrasjonsrådets første fase i denne tiden fram til 24. april et stort problem for de som hadde ivret for opprettelsen på norsk side. Realiteten var at de alle var landsforrædere i den forstand at de hadde medvirket, ja endog tatt initiativ til, et spill mot landets lovlige regjering. De hadde ønsket øyeblikkelig innstilling av kamphandlingene, men skulle som norske statsborgere under tysk kontroll eller i tysk fangenskap ha forholdt seg til folkerettens bestemmelser. Tyskerne brøt fol-

keretten ved å bruke dem. Men her hadde den nazistiske realpolitikken vært i konflikt med det tyske utenriksdepartementets jurister. De norske aktørene bak Administrasjonsrådet hadde grovt feilvurdert stemningen i landet overfor tyskerne.

Det var i realitetene for sent. Kampene var i gang. Målsettingen som Administrasjonsrådet uttrykte i sin tiltredelseserklæring var «at alle må vise ro og selvbeherskelse og samtidig bidra etter evne til at virksomhet og arbeid holdes gående» og at «Enhver vil ved å overtenke saken skjønne at sabotasje og vanskeliggjørelse av den sivile virksomhet bare bringer ulykke». Ved slike formuleringer legitimerte rådet tyske militære interesser på et utall av indirekte og direkte måter.⁴⁸⁸ Enhver kunne se at det direkte tjente krigføringen. I Trondheim hadde for eksempel Administrasjonsrådet opprettet det såkalte Centralstyret, som etter tysk pålegg tvangsmobiliserte arbeidskraft til Værnes flyplass. Flyplassen ble brukt til å bombe norske styrker i Narvik-området og lengre nord. Det samme skjedde på andre flyplasser, som Fornebu, hvor krigsskader påført av britiske bombeffly under hele felttoget ble reparert av tvangsutskrevne arbeidere, mens tyske fly tok av for å angripe norske styrker.

Det militære demobiliseringsapparatet

NS-avhopperne fra 1936 og 1937 hadde vært intenst aktive da Administrasjonsrådet ble opprettet, noe Quisling og hans nærmeste aldri tilga dem. Mange av avhopperne fant plass i rådets store apparat og underavdelinger sommeren 1940. Fra Bräuers side var det viktig at rådet ikke skulle assosieres med Quislings folk, uten samtidig å komme i konflikt med Berlins tidligere anerkjennelse av hans statskupp. For å ivareta balansen ble opprettelsen av Administrasjonsrådet etter tysk pålegg koplet sammen med en hedererklæring for Quisling ved rådets opprettelse. Den 15. april holdt derfor høyesterettsjustitiarius Paal Berg tale i NRK hvor han takket Quisling for innsatsen og for at han trådte tilbake. Til Berlin meldte Bräuer at Quisling ville få en framskutt plass i rådet, som ansvarlig for den militære demobiliseringen. Den 18. april opprettet Administrasjonsrådet Demobiliserings- og opplysningskontoret for de besatte områder, med mandat «å ta seg av det militæres overgang til civil og ubevæpnet stilling samt innsamling av militære uniformer m.v.», med Quisling som sjef.⁴⁸⁹

I virkeligheten fikk Quisling lite å gjøre med demobiliseringsarbeidet. Han forlangte kontorplass i Forsvarsdepartementet, med en stab på fire under ledelse av ekspedisjonssjef oberst August Tobiesen. Det ble god-

tatt. Christensen tok selv det formelle ansvaret for det han betegnet som Forsvarsdepartementets ikke-militære saker. Han er derfor den som må betegnes som Administrasjonsrådets forsvarsminister. Dette ble aldri uttrykkelig satt på papiret. Men at det var realitetene, framgår av rådets vedtaksprotokoller. Der blir innstillingene fra de ulike departementene foredratt av den ansvarlige statsråd/minister, mens alle saker vedrørende militære saker ble foredratt av Christensen. Det hang likevel litt i luften at det var en åpning for at Quisling kunne framstå som en slags forsvarsminister for de militære sakene, avhengig av hvor hardt hans tyske beskyttere presset på. Men de forholdt seg passive. Quisling satset ikke stort på det selv, og oppholdt seg i departementet bare noen dager. Det kan se ut som at det var en stilltiende overenskomst mellom ham og tyskerne at han skulle holde seg unna.

Etter at ekspedisjonssjef Abel hadde skutt seg, var det Tobiesen som sto som høyeste sjef for den militære delen av departementet rundt Demobiliseringskontoret. Man sluttet å bruke betegnelsen Forsvarsdepartementet i skriftlig form, uten at man ble helt enige om hva man skulle erstatte det med. På brevhodene strøk man det ut og skrev i stedet Hærens og Marinens sivile administrasjon eller forvaltning. Denne betegnelsen ble beholdt som departementsnavn gjennom sommeren fram til 25. september. Demobiliseringskontoret fikk Tobiesen og Kjelstrup fra det gamle Hærstyret, etter krav fra Quisling, og dessuten løytnant Peder Bae. Fra Marinestyret kom kaptein Coucheron-Aamot og kaptein Sverdrup, den siste for å ta seg av kystartilleriet.⁴⁹⁰ Kontorhjelpe hentet man fra Generalstabens personell. Etter kort tid ble kontoret oppbemannet ytterligere med rittmester Paul Solberg, kapteinene Hagtvedt, Hjelle, Salterød, Guldberg, Øgland og Michelet, og løytnantene Heyerdahl-Larsen, Ruge, Bjercke og Riise-Hansen, senere også kaptein Rolstad. Flere av disse kom til å melde seg inn i NS. Fire hadde vært medlemmer i 1930-årene foruten Kjelstrup, nemlig Lars Heyerdahl-Larsen, Rolstad, Guldberg og Riise-Hansen. Demobiliseringskontorets folk var toppfolk fra FD, Generalstab og Admiralstab.

Administrasjonsrådet ønsket å svekke det relativt sterke innslaget av NS-offiserer og Quislings innflytelse på kontoret. Derfor ble 20. april «Utvalget for norske krigsfanger» oppnevnt, under ledelse av NS-advokat Johan B. Hjort, direktør Ditlef Lexow og kaptein H. W. Martens. Sistnevnte kunne også sies å være representant for Røde Kors. Det naturlige hadde vært at utvalgets arbeid lå under Demobiliseringskontoret både praktisk og formelt. Det ble imidlertid etablert ute i byen, atskilt fra departementet og Demobiliseringskontoret.

Utvalget knyttet til seg kaptein Lars Heyerdahl-Larsen, som var avgitt av Forsvarsdepartementet som sekretær for utvalget. Da kaptein Odd Grahm meldte seg for FD i Oslo 19. april, ble han beordret til samme tjeneste. Han hadde også NS-bakgrunn fra 1930-årene.⁴⁹¹ Ingen av disse tre hadde deltatt i felttoget. Heyerdahl-Larsen var aspirant i Generalstaben, men hadde blitt igjen i Oslo da staben forlot byen. Artillerikaptein Grahm hadde, som vi har vært inne på tidligere, oppholdt seg på Gardermoen fra 3. april, i forbindelse med Artilleristabens ordinære kursvirksomhet, og hadde blitt igjen da Generalinspektøren, oberst Klingenberg og hans stabssjef major Hassel 9. april om natten hadde reist for å slutte seg til HOK. Etter å ha hørt Quislings tale på radio og under inntrykk av den stemningen som hersket på Gardermoen, hadde Grahm ringt til Mjøllner i FD og reist inn til byen 19. april. Der meldte han seg for Helgerud, Thue og Mjøllner og fikk 22. april ordre om å slutte seg til Heyerdahl-Larsens utvalg.

Mandatet som ble forhandlet fram med tyske myndigheter, var å sette opp fangelister, bistå med å innrede fangeleirer og sikre forpleining, samt sikre gaver til fangene.⁴⁹² I tillegg ble det opprettet en kvinnekomite under professor Kristine Bonnevie og en kulturkomite under den allesteds nærværende biskop Berggrav.

I sin rapport hevdet utvalget av at de hadde forhindret at krigsfangene ble sendt til Tyskland, som tyskerne etter folkeretten kunne gjøre. Sannheten var imidlertid en annen. Med sitt etter hvert store korps av medarbeidere, hvorav mange var militære som på denne måten fant meningsfull beskjeftigelse i stedet for å delta i felttoget, avlastet utvalget tyske militære myndigheter for en omfattende oppgave som *de* var forpliktet til etter folkeretten. Å sende i underkant av 30 000 fanger til krigsfangenskap i Tyskland under felttoget, var verken praktisk mulig eller ønskelig sett fra tysk side. Likevel gjorde pressen et stort poeng nettopp av dette.

Utvalget beregnet at tyskerne hadde tatt mellom 27 000 og 28 000 fanger utenom Nord-Norge. Av disse ble mellom 9000 og 10 000 frigitt straks, uten å ha blitt plassert i fangeleir. 3000 av disse umiddelbart frigitte var fra 3. divisjon. Ellers var til sammen 19 314 fanger plassert i 18 faste leire. Innen utgangen av mai var 11 000 av dem allerede frigitt. Offiserene var plassert i det nye kvinnefengselet på Grini, i Trondheim og på Fredriksten i Halden. En fangeleir på Bjørnfjell ved Narvik var ikke inkludert i disse tallene. Etter at krigen i Nord-Norge var slutt 10. juni, ble bare yrkesmilitære holdt tilbake som krigsfanger. Disse ble sluppet fri etter hvert som de undertegnet erklæring med æresord om at de ikke lenger ville delta

i fiendtlig virksomhet mot Tyskland. Unntaket var Ruge selv, som nektet å undertegne på egne vegne, men beordret alle andre til å gjøre det. Han ble derfor internert på Grini.

Tyskerne stilte seg velvillig til individuelle frigivelser allerede fra starten, og om lag 6000 slike søknader kom inn fra både menige og befal. Etter at Hitler 9. mai bestemte at norske krigsfanger skulle slippes fri til tross for at kampene i Nord-Norge fortsatt pågikk, ble disse søknadene i stor utstrekning imøtekommet fram til 23. mai, da den alminnelige frigivelsen startet.⁴⁹³ Om dette skrev utvalget i sin rapport: «Denne bestemmelse, som vel er enestående i krigshistorien, ble i Norge mottatt med stor glede. Takket være den kunne nå tusener av våre arbeidsdyktige menn vende tilbake til sitt sivile arbeid. Spesielt var dette av betydning for våronna og dermed for matproduksjonen i landet.» Uttalelsen illustrerer i hvilken ånd utvalget arbeidet. Krigen pågikk fortsatt for fullt.

Officersopprøret på Grini

Som vi har sett utmerket ikke kaptein Hans Peter L'orange seg i noen spesiell retning under felttoget. Han og hans NS-kamerat fra Generalstaben, kaptein Eilif Guldberg, hadde meldt seg og utført sin plikt, uten negative merknader i forbindelse med 4. brigades lite framgangsrike innsats i Valdres. Det gjaldt også en annen offiser i brigadens ledelse, bataljonssjef i IR 10, major Per Gunnar Løken.⁴⁹⁴ Men i begynnelsen av mai, etter brigadens kapitulasjon, kom disse tre til å spille viktige roller i et veritabelt militært opprør mot regjeringen blant de tilfangetatte offiserene. Dette opprøret må, ironisk nok, også betraktes som det første forsøket på å organisere en militærorganisasjon av offiserer, et første milorg. Etter krigen ble disse hendingene på Grini dysset ned. Hvis opprøret hadde blitt kjent for offentligheten ville det trolig blitt skandale.

L'orange og de andre vel 300 befal og offiserene fra 4. brigade som hadde kapitulert på Fagernes 1. mai, var formelt krigsfanger. I tråd med retningslinjer fra Berlin om å respektere offiserenes «berettigede æresfølelse», fikk de lov til selv å innfinne seg på det sted de skulle interneres. Stabsledelsen kunne derfor forlate Fagernes 3. mai i brigadens egen stabsbil og kom til Hønefoss, hvor de om natten ble innkvartert av den tyske bykommandanten på byens fineste hotell. Dagen etter kjørte de videre, fortsatt på egen hånd og i full frihet. De kom etterhvert til Oslo, hvor de meldte seg for den tyske kommandanten på Akershus, sammen med det øvrige befalet fra Fagernes.

Senere samme dag ble de egentlige offiserene i et antall av 100 skilt ut og fraktet til det nye kvinnefengslet på Grini. Der var allerede flere hundre offiserer fra Sørlandet og Østlandet fra krigens første dager internert, tilsammen omlag 600 offiserer og 40 korporaler og menige. De omlag 40 stabsoffiserene, hvorav de eldste var oberstene Lars Anton Gladstad, Gunnar Spørck og Gudbrand Østbye, fikk bo i direktørboligen, hvor de hadde det komfortabelt med egne bad og andre bekvemmeligheter, mens de øvrige ble innkvartert i hovedbygningen. De som bodde for seg selv slapp morgenoppstilling og andre fangerutiner. Tiden gikk med til å snakke om hva som hadde skjedd. De åpne forholdene gjorde at de temmelig fritt kunne bevege seg både inne og utenfor fangeleiren.

L'orange forteller at tiden på Grini ble tilbrakt i stor fordragelighet vis-à-vis den tyske leirkommandanten og hans stab. Han og Guldberg hadde god tid til å propagandere sitt syn på situasjonen og å legge det fram for kollegene. Med unntak av de rutinemessige oppstillingene var forholdene helt frie. De tilbrakte tiden i grupper som spilte kort, diskuterte, leste aviser eller spaserte rundt i vårsolen. En stadig tilbakevendende attraksjon var de daglige angrepene på Fornebu av britiske bombe-fly. De kunne følge innflygningene og luftkampene med øynene. Oppe i all denne lediggangen som fortonte seg som ganske formålsløs, pågikk diskusjoner om fangenskapet. Man var utålmodige, ønsket å komme hjem og ble mer og mer irriterte. Det var jo midt i våronna. Mange offiserer var bønder, og tenkte på alt som skulle gjøres hjemme. Andre var lærere for elever som ingen undervisning fikk. Familie og venner dukket opp ved porten, noe som resulterte i en mengde henvendelser til de tyske militærmyndighetene om hvor viktig det var at den og den slapp fri, ettersom kampene var over, i all fall i sør. Det smitter.

Stemningen var ifølge L'orange bitter mot regjeringen og mot engelskmennenes bidrag under felttoget. Hjelpen var så groteske at det nesten ikke var til å tro, skrev han.⁴⁹⁵ Det var nesten bare en mening: vi hadde greid oss bedre uten deres «hjelp». Han skrev ordet i anførselstegn. Det var også en indignasjon mot opinionen utenfor Grini. De følte at den var rettet mot dem, fordi de hadde kapitulert. De hadde fått med seg at mange mente at så lenge kampene fortsatt pågikk for fullt andre steder i landet, hørte det ingensteds hjemme at hundrevis av offiserer lot seg internere, mer eller mindre frivillig og stort sett i såkalte ærefulle former. Og ikke bare det. Tyskerne ga etter for presset fra familie og venner og favoriserte enkelte. Noen ble sluppet fri nesten med det samme mot å undertegne æresord om ikke å kjempe mer mot Tyskland.

Det var i sannhet en underlig situasjon, et paradoksalt bilde på hvor forskjellig lojalitet, plikt og ære ble oppfattet. Mens noen offiserer puljevis ble sluppet fri fra Grini og andre steder for å gjenoppta sine fredssysler, så var det andre som på samme tid forlot sine hjem og bega seg på reise nordover, fordi regjeringen oppfordret til det. Det var nesten som et terningspill, hvor noen slo en sekser og sto over til neste runde. En liksomkrig hvor mennesker som hadde krig som yrke, kunne velge om de ville krige eller ikke. Det var ikke underlig at det hevet seg kritiske røster.

Men Grini-offiserene følte virkelig at denne kritikken var urettferdig. De hadde så visst gjort det samfunnet kunne kreve av dem, og mer til: «Vi forstod snart at 'velvillige' og 'nasjonale' mennesker allerede var i full sving med å baktale offiserene og gi dem skylden for at det var gått som det var. Selv ordet 'landsforræder' genererte ikke disse tapre hjemmesitterne seg for å bruke i omtalen av offiserene ...» De følte altså at kritikken gikk på deres ære løs, og at deres egen innsats ga dem rett til å opptre som en egen gruppe med mening og ønske om å påvirke begivenhetene videre: «At det derfor snart opparbeidet seg en bitter stemning er ikke å undres over, og ønsket om selv å få være med å forme de nye forhold her i landet ble etterhvert mer og mer almindelig», skrev L'orange i sin krigs dagbok. Med ham selv som aktiv pådriver, stabsoffiserene fra 4. brigade som støttespillere og ikke minst med sjefen, oberst Gudbrand Østbye, som paradefigur, mente de at de hadde all rett til å ta initiativ.

L'orange skriver at han oppfattet stemningen med en gang han kom. Her kom både hans og Guldbergs ideologiske og organisatoriske erfaring til sin rett.

Program for offisersstyre

Allerede to dager etter ankomsten av offiserene fra 4. brigade hadde diskusjonene utkrystallisert to grupper. Den ene kalte han «de positive», og den besto av offiserer som hadde deltatt på Østlandet og Vestlandet. Så var det «de negative». De var offiserer fra Sørlandet. De «positive», som han også betegner som «de aktive», utgjorde flertallet. De utpekte et eget utvalg under ledelse av oberst Østbye. L'orange skrev utkast til et politisk «program» for gruppen. Det var ambisiøst. Det skulle være grunnlag for et nytt styre i landet, intet mindre, og var sterkt preget av NS-tankegang. Programmet besto av 13 punkter:

1. Grunnlovens ånd og prinsipper skal vernes og holdes i hevd.

2. Regjeringen skal ha en sterk maktstilling. Dens myndighet skal gjennom statens organer nå helt ned til de laveste administrasjonsledd. Det kommunale selvstyre oppheves. Alle private organisasjoner skal inn under statens kontroll.
3. Valg til Stortinget bør gjøres uavhengig av partipolitikk.
4. Landet skal ha et sterkt politi helt under statens ledelse.
5. Så snart tiden er inne til det skal landet skaffes et sterkt forsvar.
6. Enhver norsk mann og kvinne skal ha rett og plikt til å motta arbeid. Streiker og lockouter forbys. Arbeidsbetalingen reguleres etter prinsipper som fastsettes av staten. Korrupsjon skal motarbeides.
7. Alle krefter må settes inn på å gjøre landet selvberget med livsfornödenheter. Levestandarden må ned, og folk må læres opp til å greie seg selv.
8. Skattebyrdene skal fordeles rettferdig og slik at næringslivets vekst ikke hindres.
9. Folkoppdragelsen må ta sikte på å skape en mandig, hard og nøysom slekt. Den fysiske oppdragelse skal ha en bred plass.
10. Det private initiativ skal beskyttes, særlig alle selvbergingstiltak. 11. De offentlige utgifter må ned. Sparing skal oppmuntres.
12. Landets utenrikspolitikk skal ledes etter realiteter og ikke etter følelser.
13. Hjemmet og familien skal være grunnpillars i nasjonens liv.⁴⁹⁶

På denne tiden var Lorange innforstått med at NS og Quisling var skjøvet ut av tyskernes planer. Men essensen i NS' politiske tanker var like aktuell, særlig dets antiparlamentarisme og korporative trekk. Nå måtte det tillempes fordi kampene pågikk for fullt. Politiske partier skulle i praksis forbys. Stat, politi og forsvar skulle styrkes. Alle organisasjoner skulle underlegges staten. Innføring av arbeidsplikt, statlig fastsetting av lønn og forbud mot fagorganisering, en konsekvens av forbud mot lønnsforhandling, streik og lockout, var fascistiske kjerneposter.

Programmet var vedtatt før 6. mai, for dagen etter, 7. mai, ble det bestemt at kaptein Emil Nicolaysen skulle reise med det til kongen og kronprinsen for å «få dem til å slutte fred med tyskerne mens det ennå var tid til å komme til en ærerik ordening».⁴⁹⁷ Nicolaysen hadde kommet inn i staben til 4. brigade som etterretningsoffiser under sluttkampene i Valdres. Opprinnelig hadde han mobilisert i IR 6 og hadde fungert som en slags forsynings- og etterretningssjef for Vestoppland, med base på Brandbu.

Han hadde en spesiell grunn til å kunne lykkes med oppdraget på Grini. Han hadde nemlig vært kong Haakons adjutant i de to siste årene før krigen, og hadde vært kullkamerat med kronprins Olav på krigsskolen. Han kjente dem altså personlig.

Først måtte initiativet gjøres kjent blant alle offiserene og helst vedtas av dem. Planen var at Østbye skulle gripe ordet rett før morgenoppstillingen 9. mai. Deretter skulle han orientere om programmet, om reisen til kongen og be om tilslutning til initiativet. Ryktene om hva som foresto ble spredd, og etterhvert visste de fleste i leiren om disse planene. Men ikke alle likte det de hørte. Ryktene kom også til kaptein Mons Haukeland. Han hørte til befalet fra 4. brigade, men var holdt utenfor.⁴⁹⁸ Han diskuterte det han hadde fanget opp med sine nærmeste. De mente at det var fare for at initiativet ville bli oppfattet som illojalitet, ja kanskje forræderi. At L'orange var drivkraften bak det hele, i all fall at det var han som hadde avfattet programmet, var de klar over. Hans politiske ståsted var kjent. Hva hvis den tyske leirsjefen ga pålegg om å lytte til oberst Østbye, spurte de seg.

Retten før morgensoppstillingen 9. mai var alle på beina på oppstillingsplassen. Man sto i grupper og diskuterte. Leirsjefen var også tilstede. Med ett grep kaptein Leif Jensen i Østbyes stab ordet.⁴⁹⁹ Med høy stemme ropte han at obersten «som er bedre orientert om situasjonen enn noen annen», ville gi en orientering. Obersten steg fram. Han hadde ikke noe imot å gjøre det, sa han, hvis han ble bedt. «Nei!» ropte Haukeland. To-tre andre stemte også i med «Nei!». Østbye, overrasket over denne reaksjonen, nølte. Så sa han at da kunne det være det samme for ham. Og trådte tilbake igjen. Stemmene surret og folk var forvirret.

Major Finn Backer var øverste valgte tillitsmann i fengselsbygningen. Han hadde vært stabssjef under generalmajor Liljedahl, sjefen for 3. divisjon som hadde kapitulert på Evjemoen 13. april. Backer satt på Grini sammen med resten av offiserene fra divisjonen. Han hadde holdt seg orientert om det som foregikk av major Ragnvald Graff, som var tillitsmann i direktørboligen, og av løytnant Sigurd Wefald.⁵⁰⁰

Etter episoden på morgenoppstillingen forslø Graff, trolig med tilslutning av kaptein Lorentz Brinch, at de skulle lage et motforslag om at henvendelsen ikke skulle rettes direkte til kongen, men indirekte, via Administrasjonsrådet. Backer var uenig. Han og endel andre i fengselsbygningen kom fram til at de skulle motsette seg ethvert forsøk på noe som helst initiativ. Ellers hadde de nokså lik oppfatning av det som hadde foregått.⁵⁰¹ De avtalte at de skulle oppfordre alle til å forlate plassen, hvis

den tyske leirsjefen beordret dem til å høre Østbyes foredrag eller, enda verre, å stemme over det i hans nærvær. Men heldigvis så det ut som at leirsjefen ikke var informert. Han hadde forholdt seg helt passivt.

Backer forsøkte å samle alle i fengselsbygningen landsdelsvis. Han forklarte hvor alvorlig saken var. Alle ble oppfordret til å uttale seg, og deretter til å velge tillitsmenn til å tale på deres vegne hvis saken kom opp igjen. Backer ledet selv «Sørlandsgruppen».

Om ettermiddagen stimlet igjen en del sammen på leirplassen. Som om formiddagen var det stabsoffiserene fra 4. brigade i direktørboligen og en del offiserer fra andre avdelinger som dro det i gang. Østbye var som før midtpunktet. Så holdt han foredraget sitt. Haukeland og kaptein Olav Skaathun fra 4. brigade var begge holdt utenfor. De så hva som holdt på å skje gjennom et vindu, løp ut og fikk overhørt siste del av hva obersten sa. Ifølge Haukeland var det noe sånt som at

vi her har samlet de likeste menn i landet og at vi hadde de beste forutsetninger for å vite hvad der burde gjøres. Kongen og kronprinsen måtte komme tilbake. Jeg fikk det inntrykk at han mente vi burde komme til en forståelse med tyskerne.

Skaathun mente at Østbye hadde sagt rett ut at de skulle sende en «tilstedeværende» offiser for å hente kongen.⁵⁰² En annen vernepliktig, ikke navngitt offiser fra Høvik i Bærum holdt et innlegg som støttet obersten og «kritiserte regjeringen på en utilbørlig måte». Han er ikke sikkert identifisert.⁵⁰³ Av de som åpent gikk i mot er bare navnet på en offiser fra 4. divisjon kjent, nemlig løytnant Kristian Andreas Ramstad fra Dale i Sunnfjord. Det var også en sørlending som opponerte, men han ble feid vekk av Østbye med bemerkningen: «De er en av dem som ikke vilde høre på meg imorges.»⁵⁰⁴

En tilfældighet avbrøt Østbyes videre foredrag. Løytnant Sigurd Wefald, som heller ikke hadde fått med seg hva som foregikk, hadde vært på leirsjefens kontor. Der hadde han fått med seg dagens utgave av *Dagbladet*, hvor Terbovens beslutning om frigivelse av krigsfanger var omtalt. Han oppfattet hurtig situasjonen på leirplassen og la veien om gruppen. Så stanset han og ropte: «De følger ikke med i tiden, oberst. Her står at krigsfangene skal frigis», eller noe liknende.⁵⁰⁵ Virkningen var stor på de som var tilstede. Spontant begynte de å snakke høyt i munnen på hverandre og glemte at det var Østbye som hadde hatt ordet. Østbye forstod at det gylne øyeblikket til å lansere planen var gått forbi. Lettere irritert forlot han oppstillingsplassen. For ham var det et nederlag. Han var tross

alt oberst og hadde krav på oppmerksomhet. Men L'orange og de sammensvorne så det ikke slik. De følte at obersten, på tross av avbrytelsen, hadde kommet fram med budskapet så pass tydelig at det var tilstrekkelig til likevel å sette i gang det planlagte.

Diskusjonene fortsatte dagen etter. I følge L'orange sa Nicolaysen seg fortsatt villig til å reise. På Grini visste man ikke eksakt hvor kongen og kronprinsen oppholdt seg mens man utformet programmet. Men man regnet med å finne ut av det. Det sto bare på om tyskerne ville la ham reise. Den 11. mai var Nicolaysen permittert fra Grini for å forelegge planene om å reise for tyske myndigheter. Da hadde man fått opplysninger om at kongen var kommet til Nord-Norge. Samtalene med tyskerne denne dagen førte ikke til noe. Men dagen etter var Nicolaysen i gang igjen med nye samtaler. Også denne dagen fikk han permisjon og reiste inn til byen, trolig til Kjelstrup i departementet. Samtalene må ha vært oppmuntrende, for Kjelstrup noterte at det ble meldt fra Grini fangeleir at «bl.a. hele 4. feltbrigades stab var stemt for innmeldelse» i NS.⁵⁰⁶ Det er ellers ukjent hvem Nicolaysen konfererte med.

Så skjedde det noe som forpurret de videre planene. Fredag 17. mai kom det en oppfordring til nordmenn over norsk og engelsk radio om å melde seg til krigsinnsats i Nord-Norge. Tyskerne reagerte sterkt på denne oppfordringen. Som følge av dette ble Nicolaysen nektet å reise. Radioappellen førte dessuten til midlertidig stopp i hjemsendelsen av offiserer. Grinioffiserene ble igjen sinte. Underlig nok rettet ikke reaksjonen seg mot tyskerne, men mot regjeringen. L'orange skrev at nesten samtlige som fortsatt var på Grini, nærmest i irritasjon skrev under på æresordet. Det var kun tre som nektet. Det var heltemodig. Men det kom til å hjelpe dem lite. Da Ruge ankom Grini etter kapitulasjonen i nord, fikk de ordre fra ham om å skrive under. Den måtte de etterkomme.⁵⁰⁷

Forslag om å danne en militærorganisasjon

Dette intermessoet på Grini ble aldri kjent utenfor de militæres rekker. At det var dannet en offisersgruppe som tok sikte på en landsomfattende offiserssammenslutning i mai 1940, at de hadde vedtatt et program og ville reise til kongen for å få ham til Oslo for å få slutt på kampene, ble aldri kommentert av Den militære undersøkelseskommissjonen. For Østby ble det hengende ved resten av hans karriere. Det ble avgjørende for at han aldri ble general etter krigen. Det var tross alt godt over 500 offiserer som hadde vært tilstede på Grini. Alle visste om det som hadde skjedd,

men nesten ingen fortalte om det. Noe annet var det med forsvarsledelsen etter krigen. «Episoden var kjent og ble omtalt innen befalskretser sommeren og høsten 1940. Såvidt erindres fikk man endog ryktesvis høre om den i Nord-Norge i mai–juni 1940», skrev generalmajor Ole Berg til forsvarsminister Jens Christian Hauge i april 1946.⁵⁰⁸ Det var derfor ikke til å unngå at saken kom på bordet til Den militære undersøkelseskommisjonen. Kommisjonen hadde fått den fra Ruge.

Som i så mange andre saker vedrørende offiserens innsats, ønsket Ruge etter krigen å glatte over det hele. Men i denne saken var budskapet hans dobbelt. Han var tvunget til å be kommisjonen om en gjennomgang, på tross av at generaladvokaten forsøkte å stoppe videre granskning. Saken med Østbye ble vanskelig fordi han hadde søkt generalsstilling. Det var derfor ingen vei utenom. Generaladvokaten forsøkte å stoppe videre granskning, men Østbytes søknad lå på Hauges bord.

Et notat internt i kommisjonen skrevet av Magnus Jensen, slo fast at det utvilsomt dreide seg om et forsøk på å opprette en offisersorganisasjon med et videre siktemål enn bare å forsvare offiserenes interesser.⁵⁰⁹ Jensen antok at et flertall hadde vært uenige med Østbye. Strengt tatt var det ikke grunnlag for en så bastant konklusjon. Østbye ble avhørt. Han forklarte at han hadde gått mot å henvende seg til kongen personlig. Det dreide seg bare om at han ikke måtte forlate landet og at det måtte slutes fred. Forklaringen var temmelig tynn og kommenterte ikke de øvrige opplysningene som forelå. Østbye visste selvfølgelig at aksjonen innebar et brudd på de plikter høyere offiserer hadde når de underkastet seg krigsfangenskap. Som fanger hadde de ingen rett til å rette appeller av slik art til de som kjempet videre, og slik bli et våpen i fiendens hender. General Wilhelm Faye minnet om at dette faktisk skjedde 9. mai, lenge før kampene var over, og at det derfor ikke var til å komme fra at Østbye og hans sammensvorne hadde gått inn for at kampene skulle innstilles.⁵¹⁰ «Aktive tiltak for å avstedkomme dette på det daværende tidspunkt vilde ikke vært bra», skrev han lakonisk.

Saken var ytterst pinlig, særlig på grunn av Østbytes høye prestisje. Han var i manges øyne helten fra Valdres, en rolle han trivdes godt med. Kommisjonen valgte å dysse saken ned. Etter runder med redigering ble et neddempet svar sendt til departementet. Der ble det slått fast at det måtte tas hensyn til den «depresjonen» som offiserene hadde vært utsatt for, og at det hele ikke var utslag av noen unasjonalt holdning.⁵¹¹ Hittil hadde ikke Østbye vært godkjent i offisersgranskningen. Men noen få dager senere ble han det. For sikkerhets skyld skjedde det ved skriv fra Hauge.

Ikke desto mindre hadde Østbye et forklaringsbehov. Han sto tilbake med en ripe i lakken, riktignok en ripe han delte med et stort antall offiserer på Grini. Saken mot ham dokumenterte også under hvilke omstendigheter initiativet til den første milorg kom. Det skjedde altså så tidlig som i de første dagene i mai 1940, ennå mens kampene pågikk, og hadde en helt annet siktemål enn motstand.

I en forklaring for Ruge 29. august 1945 forsøkte Østbye å forklare at tanken bak en slik «sammenslutning av og et samband mellom offiserene» hadde to årsaker:

For det første til ivaretagelse av våre egne interesser [...] For det annet, at vi følte trang til å være med og gjøre vårt beste, når landet skulle bygges opp igjen. Vi visste at alt var i oppløsning, administrasjonen brutt sammen, landet truedes av kaos. Vi ville tilby vårt arbeide under en provisorisk administrasjon som måtte etableres, og da selvsagt til sivilt arbeide - det militære var slutt [...] Noen tanke om å komme ut av landet og slåss videre, hørte jeg ikke om fra noget hold [...] Det ble ikke noget av saken, vistnok fordi det blandt K-offiserene ikke blev enighet om ordningen. Nogen ville ha en ordning med felles ledelse, andre, særlig de fra Sørlandet, ville ha en distriktsvis ledelse [...] Jeg redegjorde for det syn jeg og mange hadde på ønskeligheten av en sammenslutning og ønsket om å gjøre vårt for å få orden i landet igjen [...] ingen talte imot.⁵¹²

Og «sammenslutningen» hadde ikke som siktemål å være noen motstandsorganisasjon, men å spille inn til «de sivile myndigheter» forslag om en fascist-orientert statsforfatning og slutte fred med tyskerne. Den militære undersøkelseskommisjonen og Det centrale granskningsutvalg overlot saken til forsvarsminister Hauge, som 9. september 1946 godkjente Østbye, og ellers begravde saken i departementets arkiver.

Formelt sett var Østbye derfor fri til å søke hvilken som helst stilling, også en generals, hvilket han også gjorde uten resultat. Da hadde han allerede engasjert advokat og i et ramsalt notat avvist enhver kritikk av det som hadde skjedd på Grini. I stedet kom han med anklager mot generalmajor Finn Backer, og hevdet at denne hadde syslet med liknende tanker i de samme dagene i 1940.⁵¹³ Backer, som slett ikke hadde noen heroisk krigsinnsats bak seg, hadde blitt general før ham.

Hadde det ikke vært for Østbyes hang til rehabilisering, så hadde saken trolig blitt glemt. Offiserssolidariteten sluttet sine rekker rundt ham. For mange på Grini hadde vært ute i den samme myren som han, og hadde ingen interesse av en offentlig oppvask. Det gjaldt hans kolleger i 4. brigade, og hans motstandere den gang, inklusive Backer og andre som hadde vært uenige. De garanterte for at han aldri hadde vært «unasjonal», men

vert imot vært klart mot NS og tyskerne under hele krigen. I tråd med dette gikk Den militære undersøkelseskommissjonen god for ham i sitt endelige svar til Hauge i september 1946, selv om de også knyttet hans sak til «offiserenes depresjon» etter felttoget, og bemerket at han burde vært oppmerksom på at et slikt initiativ kunne fått uheldige virkninger.⁵⁴ Ikke noe kom ut til avisene. Ikke et ord ble nevnt i kommisjonens rapport, som forøvrig også ble hemmeligstempelt.

Det var en slags egensensur som gjorde seg gjeldende. Det hører med til Østbyes sak at den foregikk midt oppe i en opprivende strid innad i korpset etter krigen, hvor «gamle» offiserer sto mot krigs- og etterkrigs-generasjonen. Ironisk nok var det Østbye selv som sørget for en lite flik av offentlighet. Et skriv han sendte til Odelstingets protokollkomite 29. april 1947, altså et halv år etter at han var godkjent, ble så vidt referert i avisene.⁵⁵ Bakgrunnen var at han var misfornøyd med en tidligere kommentarer i saken fra forsvarsminister Jens Chr. Hauge om at han (Østbye) «ville ha offisersstyre i Norge». Etter å ha ruget på sin irritasjon over forsvarsministeren, sendte han så hele skrevet til *Aftenposten*.⁵⁶

I skrevet forklarte han at det han og kollegene hadde arbeidet for, var å skape en sammenslutning av offiserene til rådighet for «den norske sivile administrasjonen» når de ble sluppet ut fra Grini. Krigen var jo slutt for deres vedkommende, forklarte Østbye. Grunnen til at det ikke hadde blitt noe av var at

våre diskusjoner om en sammenslutning strandet på et nokså formelt spørsmål, nemlig om det skulle velges et felles styre eller et styre for hver landsdels offiserer. Dette siste ble det særlig arbeidet for fra offiserer fra Sørlandet.

At han skulle ha vært tilhenger av et offisersstyre, tok han sterk avstand fra. Tvert imot, han hadde i skrift og tale både

den gang Quisling flere år før krigen hadde stor tilslutning blant offiserer og den gang Samfundshjelpen og Samfundsvernet drev sin virksomhet med stor tilslutning fra offisershold

i skrift og tale tatt avstand fra det. Til Hauges påstand om at den alminnelige respekt for Østbye var «brutt ned», kunne obersten bare opplyse om at han faktisk ble gjenvalgt som formann i Bergens militærforening høsten 1940 og at han ble valgt til formann i tillitsmannsrådet for 1200 offiserer under fangenskapet i Luckenwalde. Og endelig, til Hauges påstand om at han ellers hadde vært «skuffet og passiv» under krigen, minnet Østbye om at han faktisk hadde vært leder av den militære oppset-

ning av Industriluftvernet på Vestlandet. Riktignok var det en «annen organisasjon enn den hr. Hauge arbeidet i», men den hadde hatt samme motstandspolitiske mål å bli satt inn «når tiden kom» som Milorg hadde hatt.

Alt dette hadde Østbye rett i. Han illustrerte dermed hva som hadde ligget bak tanken om en militærorganisasjon, en «offiserssammenslutning», den gang. Det var Hauge som bedrev historieomskriving ved å legge til grunn at kampånden i hans egen Milorg fra slutten av krigen skulle ha eksistert ved starten. Sannheten var at det var Østbye, skjøvet fram av Lorange og Guldborg, som hadde tatt det første initiativ til et Milorg, under disse hendingene på Grini. Det kan ikke herske tvil om at de første milorg-gruppene, for eksempel Arne Laudals på Sørlandet, nettopp hadde opphav i disse hendingene.

Østbyes skriv til protokollkomiteen utløste en ny runde internt i Forsvaret. Kaptein David Vogt som hadde opplevd det hele på kloss hold på Grini, tok endelig bladet fra munnen i et brev til Hauge.⁵¹⁷ Det var slett ikke sant at oberst Østbye bare hadde snakket om en sammenslutning av offiserer den gang, skrev han. Direkte til ham hadde han sagt at

nå var det slutt på de politiske partiers styre, han var således selv helt ferdig med begrepet Venstre og Dagbladet. Der måtte nå treffes en ordning hvor der ble etablert et militærstyre under ledelse av dem som hadde vært «frontkjemper». Der kunne efter hva obersten ga uttrykk for ikke være tvil om at han regnet seg selv for særlig skikket til deltagelse i et sånt militærdiktatur og at han var på det rene med at det kunne etableres som følge av en eller annen overenskomst med okkupasjonsmakten [...] Oberst Østbye ga under samværet på Grini sterkt inntrykk av å ha mistet balansen og ga uttrykk for at han og med ham andre offiserer måtte komme til å spille en avgjørende rolle i det regime som fremtidig skulle etableres i landet.

«Hva angår den redegjørelse som obersten sier han ble anmodet om å gi tror jeg det måtte kunne være av interesse å få konstatert fra hvem han fikk en slik anmodning», spurte Vogt i brevet. Hvem var det virkelig som sto bak? Var det noen som utnyttet den misnøyen, irritasjonen og til dels det raseriet som så mange offiserer følte etter felttoget? Og ga det den retningen det fikk på Grini?

Det var Lorange og Guldborg som hadde utformet utkastet til offisergruppens program. De ble til og med navngitt som to av pådriverne eller nøkkelmennene i oberst Østbyes gruppe. Ifølge Skaathun var det Lorange som hadde klekket ut det hele, assistert av Guldborg. Trolig kan vi her også føye til kaptein Per Øvrebo fra 4. brigade, som hadde ledet Dagali-

gruppen. Men ikke et ord ble nevnt om dem i Den militære undersøkelseskommissjonens svar til FD.

På dette tidspunktet ble L'orange og Guldberg betraktet som to av landets fremste militære landssvikere, men for forhold som klebet ved en langt mindre gruppe enn de som hadde vært på Grini. Selv om L'orange i politiavhør etter krigen hevdet, og ble trodd på, at han hadde betraktet seg som utmeldt av NS 9. april, var det først etter at det var klart at kaptein Nicolaysens reise ikke ble noe av, at L'orange faktisk foretok seg noe for å melde seg ut. Den 31. mai ble han så strøket som medlem. Guldberg klarte å holde sitt medlemskap fra 1933 helt utenfor landssviksaken. Ingen ser ut til å ha oppdaget det. Attpå til var det oberst Østbye som bekreftet at L'orange hadde meldt seg ut. Trolig må grunnen til utmeldingen være at L'orange tolket tyskernes motstand mot å la Nicolaysen reise som misnøye med offisersgruppens program. L'orange fulgte nøye de tyske signalene. Den 26. september 1940, dagen etter at Terboven holdt sin store tale om at framtiden gikk gjennom NS, meldte han seg inn igjen. «Pausen» hadde bare vart fire måneder, den perioden da Hitler ønsket andre løsninger i Norge enn en regjering under Quisling.

L'oranges og Østbyes forsøk på å få til en militærorganisasjon på Grini kan også ses på i lys av senere forsøk på å etablere en militærorganisasjon. Etter at offiserene fra felttoget i Sør-Norge hadde fått reise hjem 10. juni mot å undertegne æresordet, ble Grini igjen fylt opp av offiserene fra Nord-Norge. Nå var det Ruge som flyttet inn i direktørboligen hvor Østbye og L'orange hadde bodd i mai. Tanken om en militærorganisasjon kom opp igjen. Men denne gang ikke med opprop, appeller og henvendelser til myndighetene. Tiden til å påvirke utformingen av okkupasjonsstyret var forbi. Nå skjedde det i form av forhandlinger på høyt plan mellom Reichskommissariat, Høyesterett og Stortingets presidentskap.

Ruges sans for de politiske realiteter tilsa en annen fremgangsmåte, basert på uformelle, personlige forbindelser med de offiserene han hadde full tillit til, som Hansson og Helset. Men ideen om at det måtte skje distriktsvis, ut fra den gamle militære organisasjonen, ble beholdt. En av pionergruppene ble nettopp den «sørlandsgruppen» som hadde utkrystallisert seg mot L'oranges og Østbyes planer om en sentralisert organisasjon. Men også betegnelsen «vestlandsgruppen» og «østlandsgruppen» stammer fra Østbyes planlagte organisasjon. Slik sett kan man si at L'orange, Quislings organisasjonssekretær, ble fødselshjelper for ideen om at offiserene burde holde sammen i en form for sentralisert eller desentralisert militær organisasjon. Men dette tidlige forsøket på en milorg hadde ingenting å

gjøre med motstand mot tyskerne. Det var motstand mot landets lovlige regjering det dreide seg om.

Hva motiverte Østbye? Det er ikke til å komme fra at regjeringsfiendtligheten innad i korpset på dette tidspunktet var stor, ja formidabel. Tanker om at kongen egentlig var tvunget med i «regjeringens krig» og helst ville få det hele avsluttet som hans kongelige bror i Danmark, var sterk. Det var delvis også riktig. Bildet av Kongen som urokkelig symbol for motstand opprettholdes stadig i litteraturen, men savner dekning i kildene.⁵¹⁸ Verken han eller kronprinsen ønsket å forlate landet etter at de allierte hadde besluttet å trekke seg ut av Nord-Norge.⁵¹⁹ For kongens del var det imidlertid ikke noe valg. Og Olav ble tvunget med etter vedtak i statsråd 7. juni i Tromsø.⁵²⁰ Det nazistiske Tyskland med sitt sterke anti-kommunistiske og antiparlamentariske budskap var ingen naturlig fiende for offiserer og kongelige, som også i Norge hadde motarbeidet arbeiderbevegelse og parlamentarisme.

Kongen var offiserskorpsets øverste leder og kommandant i krig. Det at man ventet gjenklang hos kongen lå jo til grunn for at henvendelsen ble rettet til ham og ikke til regjeringen. I 1930-årene hadde NS også henvendt seg direkte til kongen med henstilling om politisk aksjon. I Forsvaret var det en tradisjon for høyere offiserer ikke å henvende seg den konstitusjonelle veien, men direkte til kongen. Det var en understrekning av at man egentlig ikke anerkjente den konstitusjonelle veien. Her er det en interessant parallell til våren 1941, da en gruppe offiserer igjen rettet en henvendelse om anerkjennelse til kongen. Da dreide det seg om en gruppe som kalte seg Det militære råd, og som i ettertid er blitt beskrevet som det første egentlige milorg. Hadde de opptrådt konstitusjonelt så skulle de ha henvendt seg til regjeringen.

Når det gjaldt offiserene som gruppe, markerte hendingene på Grini en langt viktigere svingning i tysk retning enn ettertiden har villet innrømme. En bekreftelse på det ga major Kjelstrup i et notat til Quisling i 1944. Kjelstrup var da sjef for Sivilforvaltningen for Hær og Marine, det forvaltningsorgan som avgjorde så mange norske offiserers skjebner:

Den norske opinion var som bekjent i temmelig stor utstrekning i tysk favør umiddelbart etter at englenderne hadde rømmet landet. Eksempelvis skal nevnes at samtlige offiserer ved 4. Divisjons stab i fangeleiren på Grini var stemt for samarbeid med okkupasjonsmakten.⁵²¹

Kjelstrup hadde god informasjon om dette, fordi L'orange hadde vært hans stabssjef i hovedstaben i Den norske Legion i 1941 og senere arbeidet sammen med ham i Sivilforvaltningen.

Kjelstrups vurdering ble bekreftet av en som befant seg på den andre siden, kaptein Hans Aasnæs. Aasnæs, som i det sivile var advokat, skulle ha mobilisert i IR 3 på Heistadmoen. Men etter oberst Steens kapitulasjon kom han seg til Valdres, hvor han ble kompanisjef og senere bataljonssjef i II/IR 10. Han hørte altså ikke til Østbyes egentlige offiserer, men betraktet ham likevel som sin foresatte på Grini under hendingene der. I oktober 1945 skrev han en rapport om det inntrufne som peker på sammenhengen mellom hendingene på Grini og offiserenes videre skjebne under okkupasjonen.⁵²² Selv hadde han kommet seg til England i 1941, på tross av at han ikke var innkalt. Det gir hans synspunkter tyngde.

Aasnæs skrev at Østbyes hensikt var å slutte fred med tyskerne, stanse unødige blodsutgytelse i Nord-Norge og å få kongen og kronprinsen til å vende tilbake til Oslo. At det var så mange som 4–500 offiserer som sto bak, ville etter oberstens mening bidra til en slik heldig løsning. For sin egen del påpekte Aasnæs «de uheldige virkninger en sådan aksjon på det tidspunkt nødvendigvis måtte få på moralen, – det var så visst ikke en anmodning fra ens foresatte om å fortsette kampen og motstanden mot tyskerne». Aasnæs knyttet dette an til Ruges senere beslutning om å beordre offiserene å avlegge æresord og selv å gå i fangenskap.

Æresordet

Ingenting kunne passet Quisling bedre enn at offiserene avga æresord om ikke mer å delta i motstand så lenge Norge var i krig med Tyskland. Det var helt i tråd med hans ordre til offiserene 9. april. Men verken Quisling personlig eller noen av hans offiserer hadde noe med avgivelsen av æresordet å gjøre. Det hadde derimot J. B. Hjort, som engasjerte seg sterkt og som produserte en juridisk betenkning for Ruge og Administrasjonsrådet som konkluderte med at intet var til hinder for at offiserene avga æresord. I realiteten var dette unndratt politikken og fullstendig underlagt Wehrmacht, som bare fulgte gamle historiske tradisjoner med slike erklæringer. Det var vanlig at offiserer avga æresord etter å ha lagt ned våpnene. Det var et anerkjent beskyttelsestiltak for offiserene maktene i mellom fra langt tilbake. Hitler hadde dessuten allerede utarbeidet et eget direktiv om behandlingen av offiserene for «Weserübung». Der ble det understreket at man skulle ta behørig hensyn til deres berettigede æresfølelse, at de skulle ytes ærefullt krigsfangenskap, få beholde sine personlige våpen og settes fri mot æresord så hurtig som mulig.

Æresordet passet altså Quisling utmerket under felttoget. Men på lang

sikt kom det i konflikt med hans politikk. Offiserskorpset ville nemlig først kunne bli løst fra æresordet den dag krigstilstanden mellom Norge og Tyskland opphørte, hvilket selvfølgelig ga Wehrmacht og Reichskommissariat et kompakt motiv til å gå i mot ethvert foretak i en slik retning. Fra det øyeblikket Tyskland erklærte at krigstilstanden med Norge var opphørt, ville 1300 norske offiserer komme under et konstitusjonelt press fra regjeringen og kongen i England. Det var det siste Wehrmacht ønsket. Æresordet forsikret altså mot motstand, men på bekostning av NS sine planer om en fredsallianse med Tyskland som kunne gjøre det mulig med tvangsmobilisering av norske menn til militær innsats på tysk side.

Den endelige bestemmelsen med krav om æresord var innbakt i kapitulasjonsavtalen i Trondheim 10. juni. I sine forklaringer legger Ruge vekt på at hans valg var om han skulle bevirke til samlet opptreden eller akseptere individuelle standpunkt. Han ønsket at alle skulle opptre likt for å unngå splittelse innad i offiserskorpset. Dette inntrykket av et reelt valg var imidlertid en illusjon, og typisk for Ruge. Lenge før det hadde nemlig en rekke offiserer avgitt æresord, de første allerede 9. april. Det var således flere hundre som hadde undertegnet æresordet på det tidspunkt det ble aktuelt på Grini 15. mai. Så da Ruge måtte forholde seg til denne problematikken i juni var æresordet langt på vei et fullbyrdet faktum. Det valget Ruge hadde var et annet, nemlig om han skulle tvinge alle til å undertegne eller la noen slippe.

«Det forbauset sikkert mange at sjefen for Forsvarets Overkommando, general Ruge, ikke etterkom den beordring han fikk, og fulgte Konge og Regjering for å fortsette kampen fra et sted utenfor Norges grenser», skrev kaptein Hans Aasnæs i det samme dokumentet som vi har sitert fra overfor, og fortsatte:

Generalens beslutning om å bli tilbake og å gå i krigsfangenskap kom utvilsomt til å spille en stor rolle for de befalingsmenn og de avdelinger som på det tidspunkt var i Nord-Norge og kunde reist med til England, og for de offiserer som senere gikk hjemme og spurt seg selv hvad det nu var riktig å gjøre. Den omstendighet at Generalen tilrådet offiserene å avlegge æresord på ikke å løfte våpen pånytt mot den tyske krigsmakt skulde såvisst heller ikke tilskynde noen til senere å forsøke seg. Hvis Forsvarssjefen selv hadde etterlevet den beslutning som var fattet om krigens fortsettelse, – vilde vi ikke da sett en ganske annen og rask reisning herhjemme, og undgått mye av den uklarhet som oppstod? Man vinner ikke en krig ved å gå i krigsfangenskap.

Ruge ville gå i fangenskap på vegne av sine offiserer, skrev han i sine memoarer, som en moderne Messiasfigur som ofret sitt personlige liv for de

andre. I virkeligheten var hans beslutning meningsløs og ytterst destruktiv for videre motstand. Tyskerne hadde jo forlenget avkrevd æresord og ville uansett tvunget det gjennom, uansett hva Ruge bestemte seg for. De hadde ingen intensjoner om å fengsle 1300 profesjonelle offiserer samt 8–10 000 annet befall. Det ville vært en meningsløs sløsing med ressurser som ikke ville gitt dem noen gevinst.

Virkningene av Ruges handling må derfor analyseres ut fra hans motiver og fra motivene i hans krets av ledende offiserer. «Det hjelper lite at begivenheten ledsages av velvalgte, forklarende ord, som når fram til enkelte, det er handlingen som under slike alvorlige omstendigheter blir bedømt og tjener til rettesnor for andre», kommenterte Aasnæs.⁵³ Og handlingen var å la seg svinebinde, uten klare beskjeder eller ordre om motstand hjemme, om å komme til England eller noe som helst annet enn å undertegne æresordet. Det var en tilsnikelse for et sivilt publikum av Ruge å skrive at han «tilrådet» å undertegne. I militært språk var det ensbetydende med ordre.

Hvordan skulle de i underkant av 5000 offiserer og mannskaper som var internert i Sverige, forholde seg til en slik «tilråding»? Tyskerne i Oslo oppfordret dem til å komme hjem for å gjenoppta sine daglige sysler. Svenske myndigheter ønsket å få dem ut. Regjeringen i London hadde sommeren og høsten 1940 mer enn nok med seg selv og ønsket ikke å bygge opp noen hær i Storbritannia. Den stilte offiserene fritt, vel vitende om at hjemme ville de måtte velge mellom æresord og fangenskap. Hvordan kunne en krigførende regjering stille seg likegyldig til at så mange av dens offiserer og soldater meldte seg ut av krigen?

Ansvar for alt dette lå på Ruges skuldre. Ved å la offiserene svinebinde med æresord, ble han ansvarlig for at en hel yrkesgruppe på 12–13 000 mennesker med et slag forsvant ut av potensialet for framtidig motstandskamp. Dette gjaldt de som hadde forsvar av landet som yrke. I tillegg loste æresordet de fleste av disse personene inn i stillinger i et statsapparat som nødvendigvis måtte tjene okkupasjonsmakten i stadig større grad, der lojale NS-offiserer allerede satt i nøkkelposisjonene etter 25. september.

Ruges handlinger rundt 10. juni må forstås utfra hans tanker om at krigen i realiteten var over. Inntil en internasjonal fredsslutning kunne finne sted, ville det fortsatt herske krigstilstand mellom Norge og Tyskland. Derfor hadde regjeringen og kongehuset etablert seg i London med et lite følge av militære, og det kunne sies at kongen var i felt i utlandet, slik Grunnloven åpnet for. Det overskyggende argumentet på norsk side var at dette hindret britisk ekspropriasjon av handelsflåten. Men forøvrig

var krigen trolig slutt. Det Ruge ventet på var en fredskonferanse, slik man hadde fått i Versailles etter avslutningen av 1. verdenskrig. Der ville en norsk regjering etablert i London kunne bli representert som en alliert, krigførende makt.

I mellomtiden var det viktig å beholde mest mulig av Forsvaret intakt hjemme og hindre at den makt man hadde ansett som hovedfiende i perioden mellom 1. november 1939 og 12. mars 1940, og forsåvidt helt tilbake til 1918, nemlig Sovjetunionen, ikke fikk anledning til å rykke inn og overta den nordlige landsdelen. Det var dette problemet, langt mer enn spørsmål om æresordet, Ruge var mest opptatt av å sikre under kapitulasjonsforhandlingene i Trondheim 10. juni. På dette punkt hadde han også formulert krav til de tyske forhandlerne, ledet av oberst Buschenhagen.

Grensevakten i Finnmark

Som æresordet var bestemmelsene om grensevakten i Øst-Finnmark sommeren 1940 nedtegnet i kapitulasjonsavtalen i Trondheim 10. juni 1940. Men i motsetning til det tyske kravet om situasjonsbetinget æresord ved hver enkeltkapitulasjon i sør, var det Ruge som, gjennom sin forhandler Roscher Nielsen insisterte på at æresordet måtte med også i denne siste avtalen. Ruge godtok glatt tyske krav som ville gjøre det lettere for dem å etablere seg i nord. Det gjaldt for eksempel at Forsvarets overkommando påtok seg å sørge for at flyplassene på Bardufoss og Skånland snarest ble satt i brukbar stand for tyskerne, og at skipsrom under sjøfartskyndig ledelse ble stilt til disposisjon for Wehrmacht mot betaling. Likeledes inneholdt avtalen en bestemmelse om at overkommandoen ville gi «respektive myndigheter» instruksjoner om å etterkomme Wehrmachts framtidige krav om forsvaret av Norge.

Slike bestemmelser om militær assistanse til fienden var i strid med landkriksreglementet i Haagerkonvensjonen av 1907. Det var selvfølgelig ingenting i veien for å bryte folkeretten, selv om det ikke kunne forsvares politisk og var unødvendig. At Ruge ikke var så opptatt av å følge folkeretten framgår av et annet punkt i kapitulasjonsavtalen. Han krevde at den norske brigaden som han hadde holdt i uvirksomhet i Øst-Finnmark under hele Narvik-felttoget, to bataljoner infanteri og ett batteri artilleri, skulle unntas fra demobiliseringen, altså i realiteten at denne store styrken skulle unntas fra kapitulasjonsavtalen. Og ikke bare det, han fikk også med at den skulle stå under fylkesmann Hans Gabrielsens ledelse. Det var et pikant arrangement. For sovjetrusserne i grenseområdet måtte det

fortone seg som at den norske hær hadde byttet side. De norske soldatene sto jo fortsatt under våpen selv om deres regjering fortsatt befant seg i krig med Tyskland! Dette paradokset tok Ruge gladelig med på kjøpet.

Æresordformuleringen var derimot i tråd med folkeretten. I den sto det at yrkessoldater hadde valget mellom å avgi sitt æresord på at de ikke skal gripe til våpen igjen mot Tyskland og dets forbundsfeller, eller å gå i «æresfullt krigsfangenskap». Alt annet norsk militært personell skulle løslates og sendes hjem. Som vi skal se avkrevde tyskerne senere også æresord av menige. Det var ikke i tråd med folkeretten.

Ellers var avtalen klar nok. Den henviste eksplisitt til at den gjaldt i forbindelse med 6. divisjons nedlegging av våpnene og at den forpliktet disse stridskreftene til ikke å gripe til våpen igjen «så lenge nærværende krig varer». Ruge hadde altså sikret seg at det ikke kunne være tvil om at krigstilstanden fortsatte, da han sørget for å beholde vaktstyrken i Øst-Finnmark.

Før felttoget hadde tre og en halv bataljon infanteri og to batterier artilleri ligget i Øst-Finnmark. Under felttoget ble det redusert med en bataljon og ett batteri. De gjenværende to infanteribataljonene og ett artilleribatteri ville Ruge beholde. Det var som om Ruge så på stasjoneringen av denne styrken mot Norges evige fiende som uavhengig av krigen i sør og hva som ellers foregikk. I og for seg var dette den samme faren som NS hadde pekt på gang på gang før krigen. Det var flere markerte NS-medlemmer blant befalet i disse avdelingene, uten at det gjorde noe som helst til eller fra. Ruge hadde ingen grunn til å tvile på deres lojalitet når fienden var Sovjetunionen. Men begge de to bataljonene, Varanger bataljon, som hadde vært inne siden januar, og II/IR 14, var sterkt nedslitte.

Etter kapitulasjonen beordret Ruge oberst Faye, som under felttoget hadde blitt hentet fra Kirkenes til Salangen for å være sjef for en ny 7. brigade i Troms, tilbake til stillingen som forsvarssjef for Øst-Finnmark. 7. brigade gjenoppsto dermed i Kirkenes. Over ham plasserte Ruge major Odd Lindbäck-Larsen, som hadde vært general Fleischers stabssjef under felttoget. Lindbäck-Larsen var en av landets dyktigste stabsoffiserer. Ruge hadde stor tillit til ham. Under felttoget hadde han som Fleischers stabssjef utrettelig og uredd utført sine oppgaver på en fortrinnelig måte. Nå, etter at det hele var over, og i en situasjon da samarbeid med tyskerne for å opprettholde norske styrker i landsdelen ble viktigst, hadde Lindbäck-Larsen et annet fortrinn som Ruge utvilsomt så verdien av. Lindbäck-Larsen hadde nemlig overtalt Fleischer til å undertegne et fredsforslag som 6. divisjon sendte til regjeringen 4. juni. Det var stabssjefen personlig

som hadde formulert utkastet. Det gjorde ham til en mann som tyskerne ikke ville ha innvendinger mot å samarbeide med. Trolig så Ruge også fordelene av å plassere en major over en oberst. Slike arrangement sikret lojalitet og førte gjerne til ekstraordinære bånd, slik Ruges personlige karriere ga eksempel på.

Ruges forhandler i Trondheim, Roscher Nielsen, klarte altså å overtale oberst Buschenhagen om at det var viktig å få avtalefestet arrangementet i Nord-Norge. Buschenhagen fikk det godkjent i Berlin. Ellers fulgte æresordbestemmelsene i kapitulasjonsavtalen det vanlige standardformular som Wehrmacht brukte overalt i Europa. Realitetene ble at tyskerne godtok et visekongestyre for de tre nordligste fylkene, med fylkesmann Gabrielsen som sivil og Lindbäck-Larsen som militær sjef. Ordresystemet skulle fungere slik at tyskerne, fortrinnsvis Wehrmacht, utferdiget de ordre de følte behov for til Gabrielsen, som videreformidlet dem til Lindbäck-Larsen, som så igjen iverksatte dem overfor brigaden i Kirkenes. I sivile saker tok Gabrielsen ordre fra Administrasjonsrådet, som lojalt fulgte sine beraterne.

Etter krigen ble detaljene i dette arrangementet gjenstand for langvarig og heftig diskusjon etter at det for første gang ble avslørt av statsstipendiat Sverre Hartmann i 1952.³²⁴ Det vakte oppsikt at norske tropper kaldt og bevisst hadde blitt stilt under tysk kommando, om enn indirekte, av Ruge, som på den andre siden hadde forsikret om at krigstilstanden med tyskerne fortsatte etter kapitulasjonen. Som mange av de militære og politiske initiativene som ble tatt av norske aktører i etterkant av felttoget og framover til angrepet på Sovjetunionen 22. juni 1941, var dette vanskelig å forstå for et publikum som var sterkt påvirket av den patriotiske stemningen i de første årene etter 1945.

Etter at avsløringene kom i 1952, sørget Ruge for at en erklæring ble avfattet og undertegnet av ham selv og hans nærmeste. Den ble så deponert i Forsvarets krigshistoriske avdeling og Utenriksdepartementet. Han ga instruks om at den ikke skulle offentliggjøres. Den viser at Hartmanns avsløringer var korrekte. Men Ruge følte at Hartmann ikke ga et rettferdig bilde av hvordan de alle hadde forstått situasjonen den gang i juni 1940.

Ruge og de fleste høyere offiserene i og rundt hans stab var sterkt påvirket av den bitterheten som flammert opp mot britene etter deres halvhjertede innsats under felttoget. Om dette var det neppe noen uenighet mellom NS-offiserer som Munthe, som fortsatt betraktet seg som medlem, og Ruge selv. For Ruge lå det et mer omfattende resonnement til grunn. Det var for det første viktig for ham at regjeringen dro til England som

fortsatt krigførende på alliert side. Uten dette ville britene beslaglegge handelsflåten. For det andre sto det klart for ham at storkrigen praktisk talt var slutt etter den franske kapitulasjonen. Tyskland hadde vunnet total kontroll over det europeiske fastlandet og ville i kommende fredsforhandlinger kunne diktere hvordan det framtidige europakartet skulle se ut. En fredskonferanse var ventet om kort tid. Det gjaldt da å posisjonere Norge på en konstruktiv måte innenfor de nye realitetene. Det gjaldt også for Forsvaret. Krigstilstanden fortsatte inntil en slik konferanse kunne bli avholdt, men etterpå ville tyskerne trolig forlate landet. Da gjaldt det å ha bevart mest mulig av det militære intakt og et æresord ville ha utspilt sin rolle.

For det tredje var Ruge fortsatt sterkt bekymret for hva Sovjetunionen kunne foreta seg i nord. Under hele felttoget hadde han, som vi har vært inne på, holdt denne brigaden av to infanteribataljoner og et artilleribatteri uvirksomme ved grensen. Styrkene ble omdøpt til «grensevaktavdelinger». Det ville ha betydd en verden av forskjell hvis de i stedet hadde blitt satt inn på Narvik-fronten. Helt på slutten av felttoget ønsket Fleischer å overføre noen av disse troppene til fronten i sør, men britene hadde overraskende nektet å medvirke til transporten. Lindbäck-Larsen noterte seg også at britene mot slutten av kampene begynte å vise fornyet interesse for grenseforholdene i øst. Dette vakte mistanke og bekymring på norsk side. Ruge var på vakt. Han stolte ikke på britene og glemte aldri at Sovjetunionen helt siden 1918 til storkrigen begynte høsten 1939 hadde vært deres hovedfiende. Selv om russerne fortsatt hadde en ikke-angrepsavtale med Tyskland, fryktet han for at de kunne rykke inn i Finnmark, hvor det ikke fantes tyske styrker. Det ville ta lang tid før tyskerne kunne besette fylket. Deres tropper var utslitte og utstrekkt langt over hva de normalt skulle tåle, og troppebehovet sør i Europa var naturligvis enormt.

Ruge spilte altså med dobbelte kort. Hvis tyskerne ikke klarte å besette Finnmark, måtte norske tropper fortsatt stå der, uansett hvordan kommandoforholdet ble ordnet. Slik ble det også. Men det varte mye kortere tid enn Ruge hadde antatt. Allerede i midten av juli kom en SS-kommando til Kirkenes. Den 25. juli ble byen besatt av Wehrmacht og de norske styrkene demobilisert og sendt hjem. Da var de sterkt demoralisert etter langvarig uvirksomhet. Det var ikke til å unngå at forvirringen om trusselfildet som altså gjorde seg gjeldende på det høyeste plan, også hadde gjort sin virkning i avdelingene. I ventetiden hadde man forberedt seg på invasjon fra sjøsiden og evakuering vestover fra Kirkenes.

Til tider var frykten for russerinvasjon høyt oppdrevet. I et anfall av

panikk 30. juni hadde et kompani fra IR 14 sprengt Munkelv bro i Bugøyfjord, vest for Kirkenes. For å unngå oppstuss om saken ble den ansvarlige, NS-kaptein Gert Munthe, i stillhet fratatt sin kommando. En annen NS-offiser i samme bataljon, kaptein Per von Hirsch, ble tatt ut av sin avdeling og plassert som passkontrollør i Svanvik, hvor han fikk i oppgave å ta i mot en strøm av flyktninger og andre tilreisende sørfra. Hirsch ble NS-fylkesmann i Nordland i 1941, senere finansråd og konstituert finansminister under Prytz' sykdom og død. Han ble idømt 20 års tvangsarbeid i 1946. Munthe fikk en helt annen skjebne. Tilbake i Trondheim, brøt han med bevegelsen han hadde vært del av i alle fall siden 1936. I 1942 ble han arrestert som gissel og ble satt på Falstad i seks måneder. I 1943 ble han sendt som offisersfange til Tyskland hvor han rømte i januar 1945. Han klarte å krysse linjene på østfronten, kom seg til Odessa og derfra med skip til England rett før frigjøringen.

Ruges dobbeltspill viste seg også i at han lot Søvik og Bell Evjen være i Varanger bataljon helt til demobiliseringen i slutten av juli. Søvik hadde opprinnelig vært stabssjef for Faye, da denne var forsvarssjef i Øst-Finnmark fram til 25. april. Da Faye ble sjef for den nydannede 7. brigade i Troms fra denne dato, ble Søvik hans stabssjef. De øvrige i staben var kaptein Bell Evjen, sersjantene Larsen og E. Width. Width skrev på forespørsel en rapport i 1947, der han i beske ordelag kritiserte staben for å holde seg langt bak «the firing line» og for passiv innstilling: «Det var i det hele tatt ingen hyggelig tone i 7. brigades stab.»⁵²⁵ Om Søvik skrev han at «[...] denne herre er det formentlig unødvendig å gi noen nærmere karakteristikk av. Jeg kan bare bekrefte at hans holdning helt fra begynnelsen var avgjort pro-tysk og absolutt negativ. Hertil kom at mannen var direkte feig, noe han ved et par anledninger ga tragiske eksempler på».

Bell Evjen ble også beordret tilbake til Kirkenes sammen med Faye og Søvik. Der ble han forbindelsesoffiser mellom «norske og tyske myndigheter», som han skrev i sine tjenestedata. Senere på høsten, etter demobiliseringen, gikk han inn i Arbeidstjenesten. I forbindelse med Einsatzstab Wegeners sanering av NS' medlemskartotek, satte han som partiveteran i gang en aksjon for å få godtatt sammenhengende medlemskap, røk i forbindelse med dette uklar med partikontoret, og betraktet seg fra slutten av 1943 som utmeldt. I 1944 rømte han til Sverige, men ble ikke anerkjent som flyktning av svenske myndigheter. Etter krigen ble han etter behandling i flere rettsinstanser frifunnet så sent som i 1949. Retten hadde imidlertid ikke tilgang til NS- og AT-arkivene som utenfor enhver tvil bekreftet hans partimedlemskap. Han var da engasjert av Vilhelm

Evang i den nye militære etterretningstjenesten, en oppgave han hadde gode forutsetninger for etter lang praksis som etterretningsoffiser inntil høsten 1940.

Soldatene i denne ulykkelige 7. brigade som fikk den lite takknemlige rollen å være brikker i Ruges politiske spill, var frustrerte over å ha tilbrakt lengre tid inne enn noen andre norske soldater 1939–40, uten noen gang å få lov til å kjempe mot fienden. Tvert i mot ble de til slutt tvunget til å være vitner til den offisielle maskeraden i Kirkenes 25. juli, da det norske flagg ble firt og hakekorset heist. Deres historier ble bitre og vanskelig å fortelle til barn og barnebarn. Ruges hensikt og planer med dem skal vi komme tilbake til.

Internerte i Sverige tvinges hjem

Personellet, som etter 1. divisjons sammenbrudd og påfølgende flukt over i Sverige 13.–14. april, satt internert i Filipstad ved Karlstad, ble allerede etter noen dager gjenstand for oppmerksomhet fra tyske myndigheter. Det dreide seg om omlag 4900 mann, inklusive 122 sjåfører, og betydelige mengder materiell, hvorav noen av landets mest moderne felthaubitser, som var blitt tatt med over grensen i ubrukeliggjort tilstand. Tyske vurderinger synes å ha vært at denne store styrken kunne utgjøre en trussel hvis dens personell kom seg til Nord-Norge, eller på andre måter ble etablert som en hemmelig norsk hær i Sverige. I tillegg ville det innebære en betydelig diplomatisk seier for Terboven hvis personellet kom hjem og undertegnet æresord om ikke å gjøre mer motstand. Det ville så tvil om Nygaardsvold-regjeringen utøvet kommandomyndighet over militært personell, om dens legitimitet og om den de facto var krigførende.

Krigsfangeutvalgets intense engasjement i dette spørsmålet illustrerte at Administrasjonsrådet gikk langt ut over grensene for et forretningsministerium og søkte å utøve en slags regjeringsmakt.

Den 29. april reiste utvalget første gang til Stockholm, hvor de oppsøkte militærattachéen ved Den norske legasjonen, oberstløytnant Harald Hansen. Han avviste dem imidlertid og var ikke villig til å utlevere lister over de internerte. Utvalget forsøkte da i stedet å få de samme opplysninger, nærmest privat, fra ekspedisjonssjef Johan Welhaven og minister Wollebæk. Da det ikke lyktes, dro de direkte til interneringsleiren i Filipstad. Heller ikke der lyktes de. Utvalgsmedlemmene kunne ikke forstå at legasjonen ikke ville samarbeide. I sin rapport beskrev de standpunktet som «eiendommelig». Den 2. mai kom de tilbake til Oslo med uforutret-

tet sak. Men allerede 8. mai reiste de av gårde for annen gang. Det gikk ikke bedre. De ble igjen avvist ved legasjonen. Et forsøk på å få ut listene via det Svenska Röda Korset lyktes ikke.

Hjemme igjen i Norge skjerpet utvalget tonen overfor svenskene. De oppfattet at de opptrådte med hele den autoritet i ryggen som Administrasjonsrådet hadde. Irritasjonen rettet seg også mot legasjonen i Stockholm, som ikke ville ha med dem å gjøre, selv om de ellers korresponderte med Administrasjonsrådet og tok vel i mot andre militære som kom til Stockholm med oppdrag fra Christensen. Skepsisen mot Krigsfangeutvalget må grunne seg på at man i Stockholm hadde festet seg ved at det hadde et visst NS-preg. Man oppfattet utvilsomt at det pågikk en dragkamp mellom Administrasjonsrådet og NS om tyskeres gunst og at utvalgets NS-folk profilerte seg med sin påholdne arbeidsform.

Den 29. mai forsøkte advokat Hjort å presse Administrasjonsrådet til å komme med en henvendelse om hjemsending av de internerte. Det ble opplyst at tyskerne var imøtekomende. Rådet bestemte likevel å la saken ligge da den «reiser flere spørsmål som det for tiden er vanskelig å ha oversikt over».⁵²⁶ For å komme videre ba utvalget Norges Røde Kors om å få utlevert listene over de internerte av Röda Korset. Det var kort før kapulasjonen i nord og regjeringens flukt til England. Den skjerpede tonen og den nye situasjonen ga resultater, ikke minst fordi tyske myndigheter i mellomtiden hadde tatt opp saken direkte med svenske myndigheter. Resultatet ble at man mottok lister over 4900 mann fra Svenska Röda Korset. 150 mann ble så gitt tillatelse til å reise hjem. Terboven erklærte 3. juni at samtlige var velkomne tilbake til Norge.

Generalmajor Erichsen hadde under felttoget demonstrert at han ikke var noen stor kriger. Men som øverst rangerte norske militære i Sverige, og som kommanderende sjef for mesteparten av de militære som var internert der, følte han selvfølgelig et ansvar for sine mannskaper. I offisersmessen i Filipstad pågikk heftige diskusjoner mellom befalet fra divisjonen om storkrigen nå var slutt, og ryktene gikk. Som blant offiserene på Grini og i Nord-Norge, var man opptatt av utsiktene til fred og om tyskerne ville trekke seg ut av Norge. Erichsen visste fra avisene at det var inngått en kapulasjonsavtale i nord, men innholdet i den var ikke kjent. Selv om tyskerne hadde vunnet overalt, hadde de også strukket sitt okkupasjonsområde enormt ut. Kunne det virkelig holde?

Det var ikke gitt at Tyskland kunne opprettholde denne utsatte stillingen overfor et russisk angrep, en problemstilling som også Ruge og Lindbäck-Larsen var opptatt av. Faren for russisk angrep mot vest hadde

jo vært et gjennomgangstema i forsvaret siden 1936, så dette var ikke nye tanker. De omlag 5000 norske militære i Sverige var den eneste gjenværende delen av Forsvaret. Stilt overfor en slik trussel virket det etter Erichsens oppfatning sinnsvakt å sende dem hjem. Men det fantes også andre oppfatninger blant hans befal. Bitterheten mot britene etter felttoget gikk sammen med gryende sympati for tyskerne, eller i det minste forståelse for deres stilling. Mange ville dessuten reise hjem for å gjenoppta sine normale liv som bønder, advokater, tannleger, ingeniører og lærere istedenfor å sitte uvirksomme i Sverige. Erichsen var altså under press. For å få en avgjørelse, henvendte Erichsen seg til legasjonen i Stockholm og ba om en klargjøring fra regjeringen. Den 24. juni sendte legasjonen følgende telegram til London:

General Erichsen ønsker regjeringens standpunkt til spørsmålet om hjemsendelse av norske militære i Sverige. Etter kapitulasjonen i Nord-Norge eksisterer bare en norsk styrke som i tilfelle kan organiseres og væpnes på kort tid nemlig de 4–5000 internerte i Sverige. Under den forutsetning at det ennå finnes mulighet for at tyskerne blir slått – noe som generalen ikke har noen mening om – er det etter hans mening nærmest uforsvarlig å oppløse styrken som når tyske styrker oppløses vil kunne beskytte befolkningen under evakuering.⁵²⁷

Regjeringen behandlet henvendelsen, og det nyetablerte Forsvarsdepartementet svarte legasjonen 3. juli. Svaret hadde følgende ordlyd:

Dette er Regjeringens standpunkt: Vi vet her intet om i hvilken utstrekning og hvor lenge interneringen opprettholdes av Sverige. Hvis de internerte soldater får anledning til å reise tilbake til Norge bør de nytte dette høve. Det har ingen betydning under de nåværende politiske forhold å holde gående i Sverige 4–5000 norske soldater. Hvis vi kommer tilbake til Norge med tropper bør vi ha med oss bevegning til nye oppsetning. Da vil sikkert folk straks kunne oppbys.⁵²⁸

I en lett omarbeidet form ble telegrammet kort tid etter bakt inn i et notat, trolig av minister Wollebæk selv, for å leveres til Erichsen. Han hadde huket på følgende setning, tydeligvis for å framheve hovedsaken: «Regjeringen finner derfor at de internerte soldater bør benytte anledningen hvis de får anledning til å vende hjem til Norge.»⁵²⁹ Erichsen fikk imidlertid aldri dette svaret på sin henvendelse. Wollebæk døde i oktober 1940, og utenriksråd Jens Bull, som etter krigsutbruddet var påsatt legasjonen for å stramme opp Wollebæk, overtok som legasjonssjef.⁵³⁰ Sommeren 1945, da saken igjen ble brennbar, ble notatet hentet fram igjen i Forsvarsde-

partementet. En påskrift signert av «T.K.», trolig oberstløytnant Trygve Kvam, daværende byråsjef i departementets 5. kontor, forklarer at avskriftene ble tatt for å leveres Erichsen, men etter konferanse med oberst Berg, ikke levert generalen.⁵³¹

Påskriften må ha vakt reaksjoner internt, for i ytterligere en påskrift presiseres det at «efter konf. med oberst Berg skulde de ikke leveres uten at generalen purret og det gjorde han ikke». Berg kjente selvfølgelig denne følsomme saken ut og inn fra sin tid som militærattaché i Stockholm fra januar 1943. Sommeren 1940 var han i det hele tatt ikke i Sverige. Som avdelingssjef i Ruges stab var han blitt transportert fra Tromsø til Oslo, hvor han etter krigsfangenskap begynte direkte i Sivilforvaltningen i august 1940, forøvrig sammen med Kvam. Den konferansen Kvam viser til må derfor ha vært i begynnelsen av september 1945, ennå mens Berg var oberst.⁵³² Dokumentet viser altså at Erichsen enten ble, eller lot seg bli, ført bak lyset av minister Bull.

I perioden 11.–24. juli fulgte så transportene av 3882 mann på 10 ekstraratog daglig over Kornsjø-Halden og ett over Magnor. Samtlige, både befal og menige, måtte undertegne æresordet ved avstigning av togene. Når det gjaldt de gjenværende erklærte den tyske militærledelsen i Norge at de fritt kunne vende hjem, så fremt de underskrev æresordet ved innreisen. Illegale grenseovergang ville bli strengt straffet.

Tilbakereisen var finurlig arrangert for at ikke en eneste en av de internerte skulle kunne lure seg unna. Dette skjedde både med tanke på den stemningen som rådde og rene sikkerhetstiltak. Det startet med at Heyerdahl-Larsen eller Graham gikk på de enkelte togtransportene på Kornsjø sammen med tyske offiserer. Der overleverte den svenske militære transportfører transporten og toglisten over mannskapene til den tyske sjefen. Mens Heyerdahl-Larsen/Graham underveis orienterte mannskapene om det som ventet dem i Halden, telte tyskerne opp og kontrollerte at listene stemte. På Halden jernbanestasjon ankom alle togene på samme tidspunkt, nøyaktig kl. 11.05. Der var det da rigget til en velkomstkommité av byens ordfører, rådmann, politimester og andre øvrighetspersoner, med blomsterutdeling til hver enkelt da de steg av toget.

Befolkningen var også utkommandert, og de «mottok de hjemvendte med stor oppmerksomhet og glede. Den mottakelse de internerte på denne måte fikk i Halden, bidro i vesentlig grad til å 'tine opp' de internertes noe nedtrykte stemning ved ankomsten til Norge,» skrev Graham i rapporten.⁵³³ På perrongen på jernbanestasjonen ble offiserene skilt ut fra de øvrige, og geleidet under tysk vakt til Grand Hotell, hvor de ble

forelagt æresordet til undertegning. De fikk utlevert et informasjonsskriv om hvordan de skulle forholde seg med den praktiske demobiliseringen, innlevering av uniform og andre praktiske forhold. Deretter var det middag på Administrasjonsrådets bekostning. De var så fri til å gå hvor de ville, alternativt – i fangenskap.

Sersjantene og de menige ble geleidet inn på et kontrollkontor som var rigget opp på selve jernbanestasjonen. Der ble de forelagt det samme æresordet og de øvrige informasjonsskriv av norske og tyske offiserer, som satt ved siden av hverandre på samme bord for å informere og være behjelpelige med å sikre det rette valg. Deretter ble det bevertning også på dem, men noe enklere, arrangert av Haldens kvinnelige Arbeidstjeneste. Presis klokken 14.05 gikk transporten videre til Oslo som militært ekstratog. Gram og Heyerdahl-Larsen hadde tenkt på alle detaljer også her. Gratisbilletten til Oslo Ø var nemlig utformet på samme ark som æresord-erklæringen. Den ble revet av og levert den enkelte etter undertegnelsen. Den ene transporten som gikk over Magnor-Kongsvinger 15. juli foregikk på samme måte. Denne transporten ble overtatt fra svensk til tysk militærkommando på Magnor, mens undertegningen foregikk på Kongsvinger stasjon.

Slik det hele var arrangert, var det umulig å unndra seg. Alle måtte undertegne. I realiteten hadde de vært fanger fra de ble opplastet i Filipstad under svensk militærvakt, til de sto med pennen i hånden i Halden under tysk vakt. Det var bare noen få som kom seg unna. De var ikke til stede i Filipstad de dagene transportene gikk.

Det var ikke den norske regjeringen i London som presset gjennom hjemsendelsen. Det var den svenske. Men den norske så gjennom fingrene med at det ble gjort. Dermed medvirket den til at innpå 5000 norske militære ble tvunget til å avgi æresord om ikke mer å delta i krigen. De kunne ha protestert overfor den svenske regjering og bevirket at britene hadde protestert. At de overhodet ikke tenkte på det, viser hvor svak regjeringen var og hvor langt den lot seg presse til å svekke sin folkerettslige status som krigførende. Det viser også at den på dette tidspunkt ikke så for seg noen fortsatt kamp i Norge som ville trenge et norsk militært støtteapparat i Sverige.

Administrasjonsrådet og Arbeidstjenesten

Kjære Ola, I mit krangel med Arbeidstjenesten er det blitt aktuelt å vite om Du noensinne har søkt Dig inn i A.T. eller om Du har faat noen henvendelse noengang fra A.T. om å søke. I tilfelle noe av dette har hendt, når skjedde det? A.T. hevder nemlig at man ikke vilde ha Dig inn i A.T. fordi Du var over 60 år.

SUNDLO TIL FIVE, JANUAR 1943.⁵⁵⁴

Den 25. april 1940 bekjente «Riksdugnaden» ved Walter Fürst i en notis i *Tidens Tegn* et opprop om frivillig innsats for jordbruket i de okkuperte områdene. Riksdugnaden var skapt av Fürst og andre som hadde brutt ut av NS etter 1936, og var en frivillig arbeidstjeneste, en konkurrent til NS' «Frivillig Norsk Arbeidstjeneste». Fürst brukte tidsskriftet *Farmands* adresse og telefonnummer som kontaktsted.⁵⁵⁵ Noen dager tidligere hadde Fürst på forespørsel orientert det tyske Reichskommisariat om Riksdugnaden og blitt bedt om å ta et initiativ.⁵⁵⁶ Han var altså på det rene med at tyskerne ønsket at et slikt prosjekt skulle komme i gang. Han hadde fra tidligere kontakt med Dag Bryn i Oslo kommunes ungdomskontor. Bryn var sekretær i en komité i Oslo Arbeiderparti, som arbeidet med forslaget om pliktig arbeidstjeneste basert på et forslag fra Olav Oksvik. I komiteen satt blant annet Trygve Bratteli og Aase Lionæs.

Arbeidstjenesten sommeren 1940

Det var Administrasjonsrådets formann, Ingolf Christensen, fylkesmann i Oslo og Akershus, som hadde satt i gang Fürst. Som statens høyeste gen-

værende sivile representant i Oslo, var Christensen blitt noe av en favoritt for beraterne i Reichskommissariat sommeren 1940. Christensen var en sterkt konservativ høyremann og nasjonalist. Fra sin tid som mangeårig fastlønt kaptein, embetsmann i Forsvarsdepartementet, justisminister og forsvarsminister, kjente han inngående de politiske aktørene på høyre fløy som tok et skritt fram på den politiske scenen i Oslo sommeren 1940. I særdeleshet var han kjent med kivet mellom supernazistene rundt Fürst, J. B. Hjort, Hans Jacobsen og Quislings menn. Som så mange av sin generasjons offiserer, var Christensen en sterk tilhenger av ideen om arbeidstjeneste. Da han registrerte at tyskerne ønsket at dette ble satt i gang, var det logisk for ham å være imøtekommande. Et slikt tiltak var dessuten i tråd med hans egen appell fra Administrasjonsrådet, som han hadde sendt ut 15. april. Der sto det at alle måtte vise ro og selvbeherskelse, og bidra til at virksomhet og arbeid ble holdt gående, og at all sabotasje og vanskeliggjørelse av den sivile virksomhet ville bringe ulykke.

Christensen visste at både NS' Frivillig Norsk Arbeidstjeneste og Riksdugnaden hadde på trappene å arrangere leire sommeren 1940. Hvorfor valgte han da å satse på Fürst? Forklaringen er enkel nok. Noe annet var ikke mulig. Tyskerne hadde latt Quisling falle. Derfor måtte det bli Fürst. Fürst på sin side tok Christensen til inntekt for at han foretrakk en fortsettelse av Riksdugnaden.⁵³⁷ For Fürst og aktivistene i Riksdugnaden oppsto det en gylden sjanse til ny innflytelse etter den politiske isolasjonen de hadde befunnet seg i siden bruddet med Quisling i 1937. I visshet om at de var de eneste virkelige nasjonalsosialistene i landet, de eneste virkelige vennene av Tyskland, og at tyskerne søkte andre alliansepartnere på høyresiden enn kuppmakerne til Quisling, utnyttet de situasjonen til fulle.

Men også innen NS-ledelsen så man sin besøkelsestid. Allerede 19. og 21. april skrev partiets mangeårige kontaktmann i Tyskland, Olaf Willy Fermann, to notater om behovet for en ny arbeidstjeneste. Han pekte på behovet for å samle alle krefter for å få et godt forhold til Tyskland og «en front mot sabotasje og voldshandlinger, utført av villedede krefter her hjemme». En arbeidstjeneste ville åpne uanede muligheter, og løse problemet med «de frie demobiliserte menn» etter at kampene tok slutt. Han så for seg en «vernesportslig sammenslutning», som «vil gi anledning til å få tilhengere på de fjerneste plassene, som i lojalt samarbeid med Tyskland ville danne en såkalt indre «Abwehrfront» mot alt som er fremmed og skadelig».⁵³⁸ Den 24. mai utbroderte Quisling disse ideene videre i et *Denkschrift*, hvor han skisserte forslag for tyskerne om en AT under ledelse av NS.

Å få i orden en arbeidstjeneste var noe av det første Reichskommissar Terboven foretok seg etter at han hadde kommet til Norge 20. april. Bare et par uker senere henvendte han seg til Tyskland for å få opp spesialister derfra. Kampene pågikk fortsatt for fullt. Hans umiddelbare baktanke var å passivisere befolkningen i de okkuperte områdene. Det var en kamp om ungdommen, særlig om de politisk engasjerte på høyre fløy. Det var om å gjøre at færrest mulig meldte seg som frivillige, tok opp sabotasje eller annen motstand. På litt lengre sikt var det viktig å få satt størst mulig ressurser inn i gjenoppbygging etter ødeleggelsene, slik at produksjonslivet kunne gi maksimalt utbytte.

Terboven mottok altså innspill fra ulike aktører med gamle interesser knyttet til AT-tanken, og ingen av disse ville hatt noen utsikt til å få gjennomslag hvis de ikke hadde falt sammen med tyske egeninteresser for et slikt prosjekt, både knyttet til de kortsiktige virkningene for det demobiliserende militære personell, og de mer langsiktige økonomiske mulighetene de åpnet. At samarbeidspartnerne i denne første tiden ble Fürst og dugnadskameratene, berodde mer på det kortsiktige spillet enn på noen sympati fra Terbovens side for denne utgruppen.

Fürst handlet hurtig. Ennå før de formelle vedtakene var gjort, hadde han samlet «ti av de dyktigste dugnadskameratene», leid kontor i Klingenbergsgaten 4 og startet oppbyggingen av Administrasjonsrådets arbeidstjeneste. Reelt og formelt var han den daglige lederen av organisasjonen. Mange leire kom i gang. Selv om det sentrale apparatet besto av Fürsts håndplukkede folk fra Riksdugnaden, var de praktiske organisatorene ute i leirene i all hovedsak militært befal, som i stigende antall kom tilbake etter å ha kapitulert. De hadde lang erfaring i å organisere fra Forsvaret.

Administrasjonsrådets formann søkte å sette sammen en sentralløse som tok hensyn til tverrpolitisk oppslutning, fra Arbeiderpartiet til Nasjonal Samling. Den formelle oppnevningen skjedde 11. mai, da ekspedisjonssjef Einar Solheim fra Landbruksdepartementet ble utpekt til utvalgsleder; sammen med konsulent Eystein Gjelsvik fra selskapet Ny Jord; kapteinene Jon Dugstad og Helge Løvland, som representerte henholdsvis Skogrekruttskolene og Norges Landsforbund for idrett; Trygve Bratteli, som representerte AP og AUF; disponert Ole Kirkvaag fra skattevesenet samt Fürst fra Riksdugnaden.⁵⁹ Den 17. mai la Solheims departementssjef, Johannes Mork, fram et notat for tyske myndigheter, etterfulgt av et mer inngående forslag. Det endelige oppnevningen kom først 31. mai, da flere navn ble supplert, slik at den offisielle komité som

ledet organisasjonen besto av 15, hvorav seks på forslag fra Fürst. Blant de som kom til var Lars Bakken fra Arbeidsmandsforbundet; Johan Odda fra Skog- og Landarbeiderforbundet; Johs. Ringen fra Bygningsarbeiderforbundet; Sigrud Stray fra Kvinnenes Arbeidshjelp; og endelig også kaptein Per Kjørstad, hirdsjefen som på det tidspunktet representerte NS' arbeidstjeneste. Et arbeidsutvalg på seks ble oppnevnt, selv om Fürst for lengst hadde dannet en daglig ledelse i form av et «administrasjonskontor» av sine egne. Men han oppnådde i det minste å stenge Kjørstad ute fra det daglige arbeidet og å holde rådets vaktbikkje, Solheim, på avstand.⁵⁴⁰ Fra Christensens side var det om å gjøre å skape en tverrpolitisk enighet om at «der bak arbeidstjenesten i dag står alle vårt lands store ungdomsorganisasjoner samlet på en front», som han sa i en radiotale 5. juni.

Utad gikk det slag i slag. Allerede 6. juni åpnet den første leiren på Eidsvoll. I midten av juli hadde organisasjonen i aktivitet over 50 leire, som i løpet av de neste 14 dagene steg til 67: 42 mannsleire og 25 kvinneleirer. I løpet av sommeren og høsten var over 6000 menn og 2000 kvinner innrullert, med arbeidsoppgaver som veibygging, skogrydding- og planting, vedhogging, grøfing, gjenoppbygging med mer. Det var i og for seg et imponerende resultat, som i særlig grad skyldtes en voldsom innsats fra Fürst og hans folk. Innad pågikk det en dragkamp om innflytelse, dels hos Administrasjonsrådets ledelse, dels hos tyskerne.⁵⁴¹ Allerede før den offisielle komiteen hadde sitt konstituerende møte 4. juni, hadde Fürst satt i gang den første leiren og bekjentgjort det i avisene. Han hevdet at han hadde mandat fra Christensen personlig.

Komiteen forsøkte å kontrollere Fürst ved å nedsette en rekke utvalg. For eksempel ble det opprettet et landbruksutvalg, hvor Bratteli satt sammen med blant andre Dugstad og Løvland, og forskjellige andre utvalg med klart definerte ansvarsområder. Slik initiativ ble Fürst anklaget for å ignorere. Senere forsøkte komiteen å legge organisasjonen inn under Sosialdepartementets kontor for Statens ungdomshjelp. Det ble en formalitet uten praktisk betydning. Komiteen forsøkte også andre kontrolltiltak, som Fürst i tur og orden utmanøvrerte ved å søke støtte dels direkte fra Reichskommissariats folk, dels fra Christensen.

Den voldsomme aktiviteten medførte utgifter som komiteen ikke hadde noen oversikt over, noe som til slutt tvang fram et forslag om i det minste å få oppnevnt et kontorstyre som kunne kontrollere økonomien. Men heller ikke dette lyktes. Christensen holdt det hele sammen med stadige appeller om samarbeid; i praksis lot han Fürst få sin vilje igjennom.

Dette medførte blant annet at kontoret overtok leire fra Riksdugnaden på tross av energiske protester, særlig fra Kjørstad.

I begynnelsen av august kastet det oppnevnte kontorstyret kortene. Med bakgrunn i overskridelse av budsjetter, uautorisert ansettelse, opprettelse av leire som ikke var vedtatt – blant annet en såkalt «propagandaleir» på Bogstad som minnet sterkt om Riksdugnaden – avholdelse av leirlederkurs, offentlig møte i Aulaen, hvori innlagt en oppmarsj med synging av Riksdugnad-sanger, og en rekke andre forhold, klaget man Fürst inn for Administrasjonsrådet.⁵⁴² Et par uker senere gjorde komiteen det samme.⁵⁴³ Det hadde ikke vært mulig å arbeide etter mandatet, oppsummerte de, komiteen hadde vært «satt ut av spillet» av Fürst. De instruksjer og reglementer som komiteen hadde vedtatt, var ikke tatt hensyn til. Vedtak om at politikk og propaganda av enhver art skulle holdes ute fra leirene var blitt endret på en slik måte at Administrasjonskontoret «hadde skaffet seg hjemmel til å drive den propaganda det selv måtte ønske». Fürsts nestkommanderende, Tor Strand, hadde også forfattet et eget propagandaskrift som var sendt ut. I det hele tatt oppfordret komiteen Administrasjonsrådet til å foreta «radikale forandringer» hvis prosjektet skulle overleve «prøvetiden».

Tross anklagene ser det ut til at både Administrasjonsrådet og Reichskommissariat i det store og det hele var fornøyd med innsatsen, og for så vidt også med Fürst. Terbovens arbeidsrådgivere fra Tyskland hadde dessuten overvåket det hele, riktignok på litt avstand fra de hektiske aktivistene. Men de hadde hatt et slags tilsyn, evaluert framdriften, inspirert leire og ferdigstilte prosjekter.

Stridighetene med Fürst hadde ført høyremannen Dugstad og NS-mannen Kjørstad sammen i ønsket om en annen, mer forpliktende organisering av arbeidstjenesten. Dugstad hadde allerede bekjentgjort i *Norges Vern* at det han ønsket seg, var en militær arbeidsplikt.⁵⁴⁴ Han hadde påtatt seg å utarbeide en egen rapport til Christensen om en tvungen ordning, etter drøftinger om dette i komiteen. Men Fürst sørget for å få avlyst møtet hvor diskusjonen skulle foregå. En irritert Dugstad måtte i stedet gjøre rede for sine tanker i et eget brev, hvor han trakk fram skogrekrutt-skolene som modell for en utskrivning av vernepliktsstyrken: «Å skogklæ landet» var den store nasjonale oppgaven, ved siden av vei- og brobygging, nybrottsarbeider og liknende, mente han.

Forventningene i det offentlige om raskt å få en effektiv ordning på plass var blitt store. Faktisk hadde Oslo kommune allerede foregrepet utviklingen. På dette tidspunktet var Arbeidstjenestens innmeldingsskjema

allerede lagt ut til de arbeidssøkende på Oslo Arbeidskontor, med beskjed om at det måtte fylles ut innen tre dager for ikke å miste forsorgsunderstøttelsen. Dette protesterte riktignok komiteen mot.

En tvungen ordning ville bli en svært omfattende organisatorisk ny-skapning, med en rekke konsekvenser av politisk og juridisk art, som først kunne avklares etter at tyske myndigheter hadde bestemt hvilke langsiktige former et slikt statsorgan skulle få innenfor et mer permanent okkupasjonsstyre. Den politiske situasjonen var høyst uklar etter felttoget, selv om de mest prekære økonomiske gjenoppbyggingsbehovene så ut til å være under kontroll. På tysk hold var det fortsatt om å gjøre å engasjere ungdommer utenfor arbeidsliv og utdanning, og politiske aktivister.

Men i særlig grad var det yrkesbefalet som kom i fokus. Offiserene var særlig utsatt, fordi oppløsningen av Forsvaret skapte en fundamental usikkerhet for framtiden. Og de var mange. Om de ble integrert i den nye tid eller begynte å sysle med motstand, var avhengig av flere forhold: utsikt til ordnede inntektsforhold, hensyn til deres profesjonelle æresfølelse og engasjement i virksomheter som ut fra deres forutsetninger var meningsfulle.

Starten på den tvungne Arbeidstjenesten

Terbovens rådgivere hadde allerede før kapitulasjonen startet med å bearbeide grunnen for innføringen av en tvungen AT. De anså den frivillige formen til Administrasjonsrådets arbeidstjeneste som et prøveprosjekt.⁵⁴⁵ Overgangen mellom Administrasjonsrådets arbeidstjeneste og den senere tvungne Arbeidstjenesten foregikk også uten store praktiske brudd. Både befall, leirsteder og leirutstyr ble overført direkte til den nye tjenesten. Man startet altså ikke på bar bakke.

Terboven så allerede et par uker etter at han var kommet til Norge hvor viktig en norsk AT kunne bli for okkupasjonsmakten. Vi har ingen kilder som forteller hvordan han tenkte seg dette løst. Hovedtrekkene framgår imidlertid av forklaringene til Terbovens mest sentrale medarbeider på dette feltet i Norge, Generalarbeitsführer Herbert Bormann. Terboven måtte løse to problemer. For å skape en stor organisasjon basert på tvang måtte han skaffe befall i store mengder. Det andre var å finne riktig plassering for en slik organisasjon i en helhetlig tysk politikk for tvangsdirigering av norsk arbeidskraft. Han trengte hjelp til dette saksfeltet, og henvendte seg til leder av den tyske arbeidstjenesten *Arbeitsdienst*, Reichsarbeitsführer Konstantin Hierl, for at han skulle finne den best egnede kandidat. Hierl

øyne falt på Herbert Bormann, som var leder av Arbeitsdienst i Schlesien. Han var gammel offiser og hadde vært med å bygge opp den tyske arbeidstjenesten fra 1932 av og hadde gått gradene.⁵⁴⁶

I midten av mai 1940 ble Bormann kalt til konferanser i Berlin, hvor Hierl opplyste at han skulle til Norge som rådgiver for Terboven. Oppdraget var å stille sine erfaringer fra den tyske AT for norske myndigheter. Den 6. juni kom Bormann til Oslo, og ble informert av Terboven om retningslinjene for arbeidet. Han skulle være rådgiver for norsk AT, og i tillegg lede tysk AT-innsats for Wehrmacht i Norge.⁵⁴⁷ Det var altså en dobbeltfunksjon. Stillingsmessig ble han plassert direkte under Reichskommissar, utenfor det egentlige Reichskommissariat.⁵⁴⁸

Noen dager etter Terbovens tale 25. september rykket den nyutnevnte kommissariske minister for Departementet for Arbeidstjeneste og idrett, Axel Heiberg Stang, inn i Fürsts kontorer i Klingenberggaten. Stang var godseier og påtenkt som minister av Terboven gjennom hele sommerens forhandlinger om et riksråd.⁵⁴⁹ En av hans første oppgaver ble å finne en egnet høyere offiser til sjefsstillingen for den nye organisasjonen. Flere høye militære ble vurdert som aktuelle, før han falt ned på oberst Magnus Hagem, sjefen for Luftvernregimentet. Hagem var ikke NS-medlem, men kjente Quisling godt helt tilbake til Krigsskolen, der han ble nummer to etter Quisling i avgangskullet i 1908. Selv om Quisling ikke formelt var regjeringssjef, var det han som hadde regien i utnevningen. Hagem fortalte at han hadde møtt Quisling tilfeldig i Bygdø Allé og fått tilbud om stillingen, med et par dagers betenkningstid.⁵⁵⁰ Hagem hadde stilt som betingelse at tjenesten skulle være norsk og upolitisk, og det hadde Quisling vært enig i.

Med Stang rykket NS og embetsverket inn og Fürst, Strand og deres aktivister ut. Det var da gått mer enn en måned siden drøftingene på tysk og norsk hold hadde startet om en obligatorisk AT. Både på tysk og på norsk side kan det spores flere ulike initiativ.

Den ideologiske faneføreren for en tvungen orden var på mange måter Christensen selv. I sin presentasjon av Administrasjonsrådets arbeidstjeneste i NRK 5. juni, som dagen etter ble trykket i avisene, advarte han mot motløshet, selvoppgivelse og passivitet. Det var snakk om å stå sammen om «norske verdier», «uansett klasse og uansett politikk». Mange misforsto situasjonen «slik den foreligger i dag», fortsatte han, «men la oss ikke bare feste oss ved den omstendighet»:

I sin tale 1. juni uttalte Reichskommissar Terboven at der med hensyn til den oppgaven å sette i gang det fredelige næringsliv med alle til rådig-

het stående midler, ikke var noen motsetning mellom hans vilje og en patriotisk holdning hos det norske folk.

Og jeg vil for mitt vedkommende akcentuere, at det er en misforståelse, hvis noen tror, at det ikke er mulig for oss nordmenn i de okkuperte distrikter å samarbeide med de okkuperende myndigheter på en rekke områder [...] vi i de okkuperte distrikter har funnet mange forståelsesfulle menn som har gjort samarbeidet mulig, selv under krig. Vi vil erindre det samarbeid, som har funnet sted til opprettholdelse av vår egen rettsorden, til opprettholdelse av vår økonomi. Vi vil i det hele tatt erindre den måte, hvorpå vi på mange områder har fått stelle med vårt på vår egen vis.

Her gikk Christensen langt i å gjøre Terbovens ord til sine. Samarbeid om å beholde rettsorden og økonomi var ikke bare fullt mulig, det var en «misforståelse» å tro at det ikke var mulig. Og hva slags patriotisk holdning var det som godt lot seg forene med Terbovens vilje? Hva slags tanker var det som kom til uttrykk her? Det er helt klart hvilke perspektiver Christensen hadde på dette. Manuskriptet til talen inneholdt nemlig en setning til:

Og denne erindring gir oss en tro på at der en gang kommer den dag, da et selvstendig Norge vil kunne arbeide sammen med dem, som nå okkuperer store deler av vårt land.⁵⁵¹

Den siste setningen finnes ikke på NRKs opptak og var utelatt i avisenes referater 6. juni. I det første utkastet til talen hadde Christensen skrevet «det norske folk i frihet» som han så endret til «et selvstendig Norge».⁵⁵² Det kan ha vært Christensen selv som strøk denne famøse setningen. Men mest trolig var det den tyske sensuren. Setningen formulerte et perspektiv langt utenfor Administrasjonsrådets myndighetsfelt. Den må forstås som at han ønsket seg en situasjon som i Danmark, hvor en samlingsregjering og andre myndighetsorgan foreløpig fortsatte upåvirket av den militære besettelsen. Men tyskerne likte neppe formuleringen om et selvstendig Norge. Den kunne oppfattes som en appell om selvstendighet. NS derimot, ville ha jublet. Det var jo deres program. Christensens sentrale budskap i talen var utvilsomt å begrunne hvorfor en tvungen arbeidstjeneste kunne bli en samlende nasjonal oppgave både ut fra tysk og norsk synsvinkel.

Signalene ble forstått ute i leirene. En av de engasjerte offiserene, løytnant Arne R. Haraldstad, sjef for leir nr. 29 i Rauland, foreslo i begynnelsen av august at Administrasjonsrådet burde opprette fire permanente arbeidsleire i Telemark.⁵⁵³ En lang rekke militære hadde som ham, vært

engasjert sommeren igjennom, og ønsket en permanent virksomhet. Det var samfunnsnyttig og ga stillinger. Det var en slags erstatning for det oppløste Forsvaret, en videreføring som fortsatt luktet militært.

Offiserene som da hadde avlagt æresord om ikke lenger å delta i krigen mot Tyskland, kunne ikke se bort fra at en fredsslutning med Tyskland ville føre til at okkupantmakten ble trukket tilbake. Kampene var over og regjeringen i London ga uttrykk for at den ikke trengte offiserene. Tyskerne hadde seiret på alle fronter og sto ved Den britiske kanal, ved Atlanterhavet og ved Middelhavet. Et AT-apparat som var organisert som forsvarrets utskrivningsvesen, og som bygde på den gamle militære distriktsordningen, var tillokkende. Særlig lenge ville det neppe vare før et nytt forsvar ble aktuelt. Man var inne i en kortere venteperiode før krigen kunne avsluttes og bli erstattet av en varig fredsorden i Europa. I militære kretser gikk ryktene om en kommende fredskonferanse mellom de allierte og Tyskland.

I Administrasjonsrådets forsvarsdepartement, nyomdøpt til Hærens og Marinens sivile administrasjon hadde man også oppfattet signalene om at tyskerne ønsket en tvungen arbeidstjeneste. Etter en underhåndshenvendelse fra Bormann, 4. juli, hadde ekspedisjonssjef Arvid Helgerud i samarbeid med kontorsjef Kjelstrup i stor fart utarbeidet et førsteutkast til en slik ordning. Det ble oversendt til Bormann 6. juli.⁵⁵⁴

Helgerud og Kjelstrup foreslo at AT sentralt ble underlagt departementet mens underordnede organer burde underlegges ulike militære staber. Utskrivningen burde følge det militære system. Avdelinger burde organiseres som vanlige militære avdelinger, med den tillemping at ingeniørvåpenets offiserer ville få en viktigere rolle enn tidligere. Et infanteriregimentsdistrikt burde omfatte 6–800 mann, om lag en bataljons størrelse. Til bekledning, forpleining og liknende var det nødvendig å bruke de militære etablissementer, som ved øvelser i fredstid og med en rekruttperiode på en måned. Det var behov for en del nyanskaffelser av redskaper. Samlet tjenestetid foreslo de til 120 dager, mot den daværende ordning med 84. Første mulige innkalling av en full årsklasse ble antydnet til 1. april 1941. En vedlagt oversikt viste at man foreløpig kun var i stand til å innkvartere 6120 i skikkelige vinterkvarter. Helgerud anførte også at en frivillig AT burde beholdes parallelt med en tvungen ordning, som et tilbud til ungdom under vernepliktsalder i sommerferien, samt for de som var for gamle etter vernepliktsloven. Dette særlig av hensyn til arbeidsløsheten.⁵⁵⁵

Selv om Helgeruds utkast i grove trekk var i tråd med Bormanns tanker på dette tidspunktet, er det lett å se at det også inneholdt noen tanker

som ikke var det, særlig når det gjaldt å underlegge AT de tidligere norske militære staber. Det forutsatte at Forsvaret ikke ville bli oppløst, men fortsette ut fra en eller annen form for overenskomst med okkupantene. Det var en tankegang som viser at Helgerud og Kjelstrup var ferdige med krigen og ikke hadde det minste syn for en fortsatt motstandskamp. For dem personlig var dette ikke noe nytt. De hadde gått på jobb som normalt i departementet under hele felttoget. Kjelstrups dagbokoppteget leverer ikke tvil om at han arbeidet ut fra den synsvinkel at Forsvaret ville fortsette.

Om lag samtidig med Helgerud var to andre offiserer i gang med å utrede en tvungen AT, trolig også de ut fra kjennskap til, eller i kontakt med, Bormann. Det var oberstløytnant og kontorsjef Rolf Tendrup Palmstrøm og løytnant og diplomingeniør Anthon Bernhard Nilsen, begge fra ingeniørvåpenet, begge generalstabsoffiserer. Palmstrøm var ansatt som avdelingsingeniør i Oslo Telefonanlegg, mens Nilsen hadde vært adjutant for Kommanderende general og var i samme stilling under Ruge under felttoget. Det var Nilsen som førte resultatet i pennen i form av to PM, det første datert 23. og det andre 26. juli.⁵⁵⁶

Nilsens utgangspunkt var et annet enn Helgeruds. AT kunne enten være ledd i militær utdanning eller være erstatning for denne «i tider da det er oss forment å drive militære øvelser», slo han fast, uten å bry seg mer med det første alternativet.⁵⁵⁷ Formålet for en AT måtte være ungdommens fysiske, moralske, samfunnsmessige og nasjonale oppdragelse. En slik oppdragelse vil kunne ha en viss militær betydning, hvis den ble ledet i militær ånd. Men enda viktigere enn dette var en rulleføring i seg selv, som «grunnlag for oppsetningen av militære avdelinger». I så fall måtte man ta i bruk det mest moderne man hadde, nemlig hullkort, hvilket også ville gi økonomisk gevinst og muliggjøre utkjøring av innkallingskort, sortering etter ulike kriterier og statistiske oppgaver.⁵⁵⁸

Han gikk så over til å beskrive hvordan utskrivingsrutinene burde være, fra lensmannens innsamling av data ved hjelp av innrulleringsnemnd og roteforstanderne, til innsendelse av listene til hullkortbyrået som kunne stå for punching. Fordelingen til de ulike leirene måtte sentralledelsen stå for, men når det var bestemt, kunne byrået kjøre ut innkallingskortene. Det var genialt enkelt, effektivt og ikke minst billig. Samme dag som notatet var ferdig, ble det oversendt i kopi til oberst Halvor Hansson av Palmstrøm.

Tre dager senere daterte Nilsen sitt andre PM om saken.⁵⁵⁹ Han tok sikte på å avklare utskrivningens omfang, og når innkallingen burde finne

sted. I 1937, som var det siste året en førte statistikk for, var det 17 462 stridsdyktige, foruten arbeidsdyktige og udyktige. Nilsen mente at disse strids- og arbeidsdyktige kunne inkluderes, dels fordi legekontrollen ved sesjonene i 1937 var svært strenge og dels fordi årskullene ville falle noe. Når det gjaldt tidspunkt for utskrivningen, mente han at det måtte være en stor fordel å foreta den så tidlig som mulig for at den skulle bli mest mulig fullstendig. Dette var særlig viktig av hensyn til politiet. De kunne nemlig da samtidig få «en politimessig registrering av alle voksne menn» på en enklere måte enn den tungvinte omveien om folketellingene, som var et svært omfattende apparat, og som dessuten ikke ble gjennomført hvert år. En slik registrering innebar mange fordeler, mente han. Etter at distriktsbefalsordningen i Forsvaret var blitt avvirket, kjente politiet bedre til ungdommen i distriktene. Nilsen foreslo et nært samarbeide med politiet, i praksis betydde det lensmannen. Dette ville til en viss grad bety å avvikle deler av den gamle krigskommissærordningen, noe som etter hans syn ikke medførte noen ulempe fordi ordningen, som sto utenfor det egentlige forsvaret, for lengst var håpløs gammeldags. Også dette PMet ble umiddelbart oversendt av Palmstrøm til oberst Hansson.

På dette tidspunktet befant Hansson seg sammen med Ruge i æresfangenskap i direktørboligen på Grini, hvor offiserene etter felttoget i nord hadde overtatt lokalene etter de frigitte fra sør. I praksis var Ruge orientert når Hansson ble det. Det var logisk av Nilsen å tenke slik, gitt hans bakgrunn som adjutant for Ruge. Det bemerkelsesverdige ved Nilsens andre PM er imidlertid hans sterke vektlegging av samarbeid med politiet. Administrasjonsrådet hadde allerede utnevnt Jonas Lie til overvåkningssjef i Oslo, mannen som hadde vært Quislings politiminister i kuppregjeringen 9. april. Han var forlengst godtatt av både Christensen og den tyske forhandler Delbrügge som ny politiminister under de pågående riksrådsforhandlingene. Var det hans virkelige mening som her kom til uttrykk, eller var det et forsøk på å selge et godt argument til Bormann?

Ruge og Bormann

Ruge var altså informert om planene. Han var kommet tilbake fra Nord-Norge og plassert ved Grini trolig 2.–3. juli. Det er litt uklart hvilken dato han kom til Oslo. Han oppgir selv 2. juli, men trolig var det et par dager før.⁵⁶ Han kunne ta imot gjester og føre samtaler med hvem han ville. Den 2. august innkalte han tidligere NNSAP-aktivist og riksdugnadskamerat Walter Fürst og overlege Johan Holst til samtale. Fürst, som ikke kjente

hele bakgrunnen, trodde at møtet var kommet i stand fordi han noen dager tidligere hadde henvendt seg til Johan Holst for å få kontakt med noen «sterke» offiserer, i den hensikt å «holde tyskerne på avstand».⁶¹ Det er riktig at også han hadde satt seg i sving etter samtaler med Bormann. Han hadde i ukene forut hatt samtaler med Bøckman, Holtermann, Johan Holst og andre om AT. Fürst, som kjente Holst fra NS-tiden, visste at han hadde vært sanitetssjef under felttoget og hadde et nært forhold til Ruge. Holst hørte dessuten til utbryterne fra NS som hadde samlet seg bak Hans Jacobsens ideologiske førerskap. Han var svoger med advokat Hjort, som hadde assistert Ruge i prosessen med offiserenes æresord. Hjort hadde flagget synspunkter i retning Jacobsen etter bruddet med Quisling.⁶²

Det var hos Ruge trådene samlet seg. Han var kommet i en merkelig stilling etter avslutningen av felttoget. Han var utnevnt til forsvarssjef i statsråd 18. mai, med «bibehold av stillingen som Kommanderende general», som det står i statsrådsprotokollen.⁶³ Formelt var han altså fortsatt sjef for Hærens overkommando. Da han nektet å følge regjeringens ordre om å følge med til England, hadde det korrekte vært at han hadde fått avskjed i statsråd som øverste militære myndighet. Det var det som hadde skjedd med general Laake 11. april da Ruge ble utnevnt. Laake hadde respektert utnevnelsen ved ikke å la seg bruke til noe som helst fra tyskokkupert område. Men regjeringen hadde ikke vært sterk nok til å avsette Ruge, selv ikke etter at Fleischer av Ljungberg var beordret til å følge regjeringen som «Kongens og regjeringens militære rådgiver».⁶⁴ Ruge, som altså verken hadde vett eller vilje til å trekke seg, så heller ingen grunn til å la overkommandoen reise. Derfor nektet også generalstabssjef Hansson og generalstabsoffiserene å bli med. Bare en av dem dro.⁶⁵

Ruge ble altså igjen med hele det militære apparatet som hadde ledet den landmilitære kampen. Det var et merkelig arrangement for en regjering i krig, at den tillot sin forsvarssjef å nekte ordre for gå i fangenskap uten å utnevne noen ny.⁶⁶ Fleischer ble aldri utnevnt i statsråd, slik Ruge ble.⁶⁷ Fordi regjeringen ikke hadde ryddet opp i dette rotet, kunne Ruge fortsatt utøve en form for militær myndighet da han innkalte Fürst og Holst til samtale 2. august. Ruge betraktet seg fortsatt som øverstkommanderende da han satt på Grini fra begynnelsen av juli 1940 og senere mens han var i tysk krigsfangenskap.⁶⁸ Ja, endog som krigsfange i Luckenwalde 25. april 1945 undertegnet han seg som «Norwegian Commander in Chief».⁶⁹

To kilder til Ruges samtaler på Grini gir et sammenfallende bilde. Foruten Fürsts beretning dreier det seg om et brev fra Ruge til oberstløytnant

Roscher Nielsen, der han ba oberstløytnanten om å gå inn i ledelsen av en ny AT.⁵⁷⁰ Forslaget om Roscher Nielsen kom fra Holst. Ruge viste til at det var enighet blant hans øvrige samtalepartnere i saken om at premissene var at det enten skulle være en norsk AT, eller ingen AT, og at norske offiserer i ledelsen skulle være en garanti overfor «guttene», ved at de kunne «reise bust mot tyskernes forsøk uten å bli personlige uvenner». Ruge foreslo at også oberst Ole Berg kunne bli med. Han anbefalte Roscher Nielsen å snakke mer med oberst Hansson og fylkesmann Christensen, før han bestemte seg. Så viste han til at Fürst trengte noen «rakryggede offiserer», fordi Fürsts eget navn ikke «i alles øyne» garanterte at «dette er norsk, ikke tysk». Brevet, som Ruge skrev i en pause i samtalen, leverte han i åpen konvolutt til Fürst. Fürst skulle bringe det til Roscher Nielsen. Etter samtalen med Ruge leste Fürst opp brevet på telefonen til Roscher Nielsen, som var i Nord-Norge. Men oberstløytnanten lystret ikke. Han svarte at han ikke var villig.

Ruges oppfordring ble ellers oppfattet som en ordre, hva den i realiteten var, så langt som forholdene tillot. Oppfølgingen ble tatt av oberst August Tobiesen, en av hærens absolutt høyest meritterte generalstabsoffiserer, og kaptein Dugstad. I løpet av august utarbeidet begge, uavhengig av hverandre, forslag til Administrasjonsrådet om innføring av en tvungen AT. Den 31. august avholdt Tobiesen sammen med fire høytstående offiserer et møte på Fürsts kontor, hvor de undertegnet følgende «forslag til arbeidspålit» som dannet grunnlag for et offentlig opprop i avisene for innføring av en tvungen Arbeidstjeneste:

Arbeidstjenesten etableres som pliktig tjeneste for all oppvoksende ungdom. Tjenestens varighet og bestemmelsen om hvem som skal utskrives til tjeneste fastsettes ved særskilt vedtak for hvert år.

Arbeidstjenestens formål er å utføre arbeider som er av betydning for det norske samfunns utvikling på alle områder, og ungdomsoppdragelse i nasjonal samfølelse, disiplin, orden og hygiene. I tilknytning til den pliktige arbeidstjeneste skal utvikles kurser for faglig praktisk opplæring på arbeidslivets forskjellige felter. Opplæringen utnyttes og utvikles under arbeidstjenestens arbeider.

Planlegging, organisering og administrasjon av arbeidskursene påligger arbeidstjenestens administrasjon.⁵⁷¹

De som undertegnet var foruten Fürst, oberstene Tobiesen, Hiorth og Hansson, samt oberstløytnantene Johan Beichmann og Nils Bøckman. Bortsett fra Tobiesen, hadde de alle bakgrunn fra Nordiske Folkereising/NS i tiden rundt partistiftelsen. I følge Fürst var oppropet offiserenes eget

initiativ. Det var ikke kommet i stand på initiativ fra Administrasjonsrådet.⁵⁷²

Oppropet kom til å få stor betydning for befalskorpsets videre holdning til AT. Dette var meget tunge navn i så vel NS', tyskernes og eksilregjeringens øyne. Tobiesen, Beichmann, Hansson og Bøckman ble allerede i 1941 bedt om å komme til Storbritannia for å gå inn i høye militære stillinger der. Av disse var Tobiesen og Beichmann begge aktuelle for toppstillingen som forsvarssjef. Bare Beichmann kom til å dra. Han ble sjef for Hæren.⁵⁷³ Oppropet kom under landssvikoppgjøret til å bli brukt av mange som et sentralt forsvarsskrift, fordi det ga bred legitimitet til deltakelse i AT fra befal på ulike nivåer. Her ble det gitt et klarsignal fra samfunnstopper på en vei, som for mange langt lavere på rangstigen, kom til å ende i forferdelse.

Fürst hadde forhåpninger om en sentral plassering for seg og sine kamerater også i den nye organisasjonen. At offiserer av Tobiesens kaliber kontaktet nettopp ham, tolket han trolig som at han hadde Ruges støtte. Men Fürst overvurderte sin egen betydning. Ruges støtte til ham, som han helt korrekt oppfattet, var betinget av at han som leder av Administrasjonsrådets AT også i framtiden kom til å være en mann med tysk støtte. Og det forandret seg da Terboven i sin tale 25. september 1940 slo en strek over sommerens forsøk på å få etablert et riksråd med basis i et nytt enhetsparti som alternativ til NS. Talen introduserte *det kommissariske styret* med basis i NS under ledelse av Reichskommissariat. Det innebar at Quislings fiender blant riksdugnadskameratene ble stilt på sidelinjen også i AT. For Fürst og Strand, som var de fremste og mest kvalifiserte og derfor selvsagte til den nye ledelsen, betydde det kun underordnede stillinger.⁵⁷⁴

Ruge fastholdt sin tilslutning til prosjektet tross innføringen av det nye styret. Ruges støtte ble avgjørende for mange, som for stabssjefen for generalinspektøren for artilleriet, kaptein Odd B. Graham. I oktober 1940 ble han kjent med at Ruge gikk inn for at offiserene burde gå inn i den tvungne AT, «for å ta vare på ungdommen». Denne oppfordringen ble oppfattet som en ordre, som ble formidlet gjennom oberst Hiorth. Når det gjaldt Hiorth, så hadde Ruge bedt ham om å holde seg unna AT, fordi han som «personlig venn» og «som tidligere medlem av NS ville komme i en utsatt stilling ved å gå inn».⁵⁷⁵ Hiorth besøkte Ruge på Grini sammen med Tor Strand. Det var nok spørsmålet om ansettelse i AT som brakte dem dit, selv om også Strand kom dit som offiser.⁵⁷⁶ Det må ha skjedd etter oppropet 31. august, der Hiorth var en av initiativtakerne.⁵⁷⁷ Tor Strand var den andre fra NS-renegatene som konsulterte Ruge. Den første var Tho-

mas Neumann, som besøkte ham allerede 3. juli, dagen etter at Ruge kom fra Nord-Norge. Det er usikkert om det var AT Neumann var opptatt av å diskutere med Ruge.⁵⁷⁸

Ytterligere en krets offiserer oppsøkte Ruge angående spørsmålet om AT.⁵⁷⁹ Tidspunktet var i midten av september, og igjen var det Bormann som satte det hele i gang. Han ringte først til oberst Ebbe Astrup. Som tidligere sjef for DR 1, hadde obersten fortsatt sin daglige arbeidsplass på regimentskontoret. Under møtet mellom dem, som fant sted i den tyske legasjonen hvor Bormann hadde et kontor, ville denne vite om obersten støttet opprettelsen av en arbeidstjeneste «under de rådende forhold». Astrup viste ham til Hiorth og Bøckman som tilkom «æren for det». Men dem hadde Bormann allerede snakket med, og nå ville han også vite hva Astrup mente.

Astrup sa at han støttet saken som «særlig ønskelig», men la til at den måtte være norsk. Dette var Bormann enig i. Men han ville drøfte dette nærmere med flere. Astrup samlet derfor major Bøckman, major Kjelstrup og sanitetsoberstløytnant Arne Hoff til å møte Bormann i legasjonen. Deretter ble også Hansson trukket med på møter på regimentskontoret. På dette tidspunktet fant Astrup det riktig å forelegge det som hadde skjedd for Ruge, for at han skulle kunne «approbere en fortsettelse av disse forhandlingene med sikte på etablering av AT». Deretter fikk Astrup samme anbefaling av Administrasjonsrådets formann Christensen. Astrup meldte så tilbake til sine samtalepartnere at prosjektet var anbefalt av både Ruge og Christensen.

Kunnskapen om Ruges anbefaling i møtene spredte seg hurtig. Oberstløytnant Sigurd Nitter-Hauge, som etter krigen ble fradømt sin stilling fordi han hadde stått i sin stilling i AT helt til 1. september 1944, skrev at nettopp denne oppfatning «lå til grunn for de forhandlinger som oberst Astrup – på befalets vegne – førte med general Ruge høsten 1940. Så vidt meg bekjent førte disse forhandlinger til at general Ruge ga sitt samtykke til at befalet kunne gå inn i Arbeidstjenesten».⁵⁸⁰ Han så AT som «et helt upolitisk statsorgan».

Ruge må derfor regnes som den egentlige hjernen i det militære miljøet som nå i flokk og følge sluttet seg til Arbeidstjenesten. Med offisersopp-ropet for Arbeidstjenesten i havn, utnevningen av Stang som minister og Hagem som sjef, et dyktig team for å konstruere utskrivningstjenesten, regelverk og andre nødvendige mekanismer, hadde Ruge utspilt sin rolle for tyskerne. Den 15. oktober ble han sendt til Tyskland. Han satt som æresfange resten av krigen.

Hjemme kom blandingen av militært personell, med og uten NS-medlemskap, som stilte seg under NS-kommando, til å karakterisere AT under hele okkupasjonen. AT kom til å vokse til et omfattende statlig instrument med tusenvis av arbeidsplasser og karrieremuligheter. Ut fra NS' synsvinkel kom organisasjonen til å bli svært vellykket, ja kanskje det mest vellykkede prosjektet under hele okkupasjonen. Som instrument for dirigering av arbeidskraft med militære virkemidler ble den et eksperiment for tanken om korporativisering av arbeidslivet. Rent praktisk kom organisasjonen også til å utføre en mengde prosjekter av betydelig samfunnsmessig verdi, særlig for jordbruket. Den politiske effekten for NS var betydelig, dels ved at militært personell ble knyttet til staten og det statsbærende partiet isteden for å sysle med farligere ting, dels ved at AT fungerte som en mellomstasjon for personell på vei mot aktiv krigsdeltakelse på østfronten.

Det viktigste var at organisasjonen var et systematisk utviklet militært skyggeapparat. Det representerte et militært potensiale som når som helst ville kunne konverteres til utskrivningsvesenet for et nytt forsvar. Det kunne få stor betydning hvis Quisling lyktes med sin store plan om å få avvirket det tyske okkupasjonsstyret og etablert Norge som en selvstendig stat i allianse med Tyskland. Under slike folkerettslige vilkår kunne landets vernepliktige skrives ut til en norsk hær på tysk side i krigen. Det var perspektivet for strategene i NS. Her hadde Quisling et pressmiddel. Frivillig deltakelse monnet ikke. Tyske myndigheter så imidlertid annerledes på disse spørsmålene.

Tysk strategi for AT

Etter at krigen var slutt kom AT til å bli sett gjennom svært forskjellige briller. De militære selv, som hadde utgjort organisasjonens organisatoriske rygggrad, anså den som allmenntilgjengelig og hevet over krigens kampfronter. De hevdet at forsøk på misbruk av organisasjonen hadde vært avvist.⁵⁸¹

Et liknende syn hevdet minister Stang under landsviksaken mot ham. Det samme gjorde hans rådgiver Generalarbeitsführer Herbert Bormann fra den tyske Arbeitsdienst, som vitnet for ham. Stang kunne dessuten støtte seg på at Quisling hadde vært av samme mening. Bormann hevdet at forsøkene på politisk misbruk av AT startet allerede fra begynnelsen, da den skulle bygges opp «på grunnlag av den tidligere NS-tjeneste».⁵⁸² Da han ble spurt om hvem det var som sto bak forsøkene på politisk misbruk, nevnte han politiminister Jonas Lie og justisminister Sverre Riisnæs på

norsk side, og Obergruppenführer Gottlob Berger og Sturmbannführer Karl Leib på tysk side.⁵⁸³ Alle fire var tunge aktører i SS. Berger ledet SS-Hauptamt i Tyskland og var en av Himmlers nærmeste medarbeidere. Det var Leib som ledet rekrutteringen av frivillige til Waffen-SS i Norge gjennom Germanische Leitstelle og dermed en av de mest sentrale SS-offiserene i Norge.⁵⁸⁴ Lie og Riisnæs var de viktigste pådriverne for SS i Norge. Inntrykket var altså at Quisling, Stang og Bormann hadde vernet et upolitisk AT mot SS og Hitler.

For motstandsbevegelsen kom AT og *Arbeitseinsatz*, tyskernes viktigste verktøy for tvangsdirigering av arbeidskraft i Norge, til å bli en av krigens farligste og vanskeligste utfordringer. Det var frykt for at de utskrevne årsklassene, som også motstandsbevegelsen hentet sine aktivister fra, ville bli sendt til Tyskland. De fryktet at spaden kunne bli skiftet ut med geværet. Selv om ikke noe av dette ble realiteter, var ikke frykten ubegrunnet. Justismyndighetenes og påtalemaktens holdning til AT ved begynnelsen av rettsoppgjøret må ses i lys av dette. Etter hvert dempet imidlertid påtalemyndighetene ambisjonene og utsatte de rene AT-sakene til slutten av oppgjøret.

Resultatet ble at ingen offiserer ble dømt for bare tjeneste i AT, selv om en rekke mistet sine stillinger på grunn av slik tjeneste. Da hadde man for lengst erkjent at en annen linje ville ha økt antallet saker i oppgjøret formidabelt. Ikke minst ville det rammet en anselig andel av det norske befalet. Den historiske dommen ble altså temmelig ironisk: De tyske myndighetene som var ansvarlige for AT, NS' partiledelse, NS-personellet i AT, befalet i AT og etter hvert også norske etterkrigsmyndigheter godtok *de jure* at organisasjonen hadde vært nøytral.

Hvordan kunne dette henge sammen? Var det virkelig slik at så motstridende grupper hadde samme interesse av AT? Kunne en fraksjon av okkupasjonsmyndighetene sammen med NS og Norges befal lykkes med å verne en så stor og viktig organisasjon mot nazifisering fra et regime som hadde nazifisering av hele samfunnet på programmet?

Bare ved å gå nærmere inn på okkupasjonsmyndighetenes politikk kan man finne svaret på dette. Da finner vi at AT betydde noe ganske annet for dem enn NS' langsiktige visjoner om selvstendighet og nytt forsvar. Ingenting tyder på at Reichskommisariatet noen gang aksepterte NS' militære planer for AT. Det er dessuten høyst tvilsomt om de noen gang ville ha godtatt dem. Terboven hadde en rekke grunner til å være skeptisk til at NS ville bli sterke nok til å tvangsutskrive befolkningen til fronten, selv om man ga Quisling fredsslutningen han aldri sluttet å be om.

Et hvilende, militært mobiliseringsapparat var absolutt uønsket av Wehrmacht. Egne norske militære avdelinger var man også skeptiske til, i særlig grad utskrevne, selv om man kunne fabulere om at slike kanskje kunne brukes i krigen på tysk side. Det var nok av argumenter. I verste fall kunne de bli upålitelige, i beste fall en kilde til rot og uro. Heller ikke SS ønsket en norsk hær. De ønsket nok frivillige norske soldater, men innpasset i SS på lavt avdelingsnivå.

Slike militære spørsmål var ikke Terbovens anliggende. Hans ansvarsområde var Norges sivile, politiske og økonomiske liv. Hans perspektiv var at Norge var mye viktigere som leverandør av økonomiske ressurser til den tyske krigføringen enn av soldater. Da var man avhengig av maksimal innsats og ro i det norske arbeidslivet. Man ønsket å sette inn all tilgjengelig arbeidskraft og finne fram all utnyttet reservearbeidskraft. Her kunne et AT spille en viktig rolle, et AT som satte inn ungdommer, kvinner og arbeidsløse av begge kjønn til kultiveringsinnsats i jord- og skogbruk, vei- og jernbanebygging, som katastrofehjelp og ekstraordinær innsats under store utbyggingstiltak, som skjermet det ordinære arbeidslivet mot de rysetsene som ekstraordinære tiltak skaper.

Det var mobiliseringen av reservearbeidskraft tyskerne ønsket, verken mer eller mindre. Dette prinsippet lå fast under hele krigen, tross alle omskiftelser ellers, og ble klart forstått av de norske lederne av AT. Oberst og AT-general, Carl Frølich Hanssen, formulerte det slik: «Arbeidstjenesten skal, uten fortrensel for lønt erhverv, gjennomføre store nasjonale arbeidsoppgaver til gagn for folk og land».⁵⁸⁵ «Uten fortrensel for lønt erhverv» betydde at AT ikke skulle ta arbeid fra andre. Det var en frykt fra arbeidsløshetssamfunnets tid. Nå kom det snarere til å bli et spørsmål om å erstatte ordinær arbeidskraft enn å fortrenge den. Reservearbeidskraften kom til å bli nødvendig for å muliggjøre målrettet tvangsdirigering av ordinær arbeidskraft.

Det kom til å bli så som så med de «store nasjonale arbeidsoppgaver», viser et kort overblikk på hovedtrekkene i Reichskommissariats politikk for AT.

Allerede før Bormann ankom hadde Terboven forstått at det ikke kom til å bli noe problem med å skaffe befall til en tvungen AT. Det var tvert i mot slik at det var offiserene som så ut til å bli problemet og AT kanskje løsningen. Terboven måtte finne en løsning på hva han skulle foreta seg med offiserer som kapitulerte i tusentall. Bare det fastlønte befalet utgjorde 2960 mann, hvorav 1061 var krigsskoleutdannede og 1899 befalsskoleutdannede. Men befall av alle kategorier utgjorde over 12 500.⁵⁸⁶

Enkelte av de fastlønte hadde sivile yrker å gå tilbake til, fordi de hadde tatt tilleggsutdannelse i 1920- og 1930-årene. Men det gjaldt på langt nær alle. Mange hadde bare hatt stillinger i Forsvaret og hadde ingenting å gå til. Særlig det fastlønte befalet var viktige mennesker, offiserer som hadde gått til topps i karrierestriden i 1930-årene, med førstehånds administrativ kompetanse. De «stod noe bittert utenfor», som Bormann oppsummerte etter krigen. De måtte skaffes beskjeftigelse og knyttes til regimet. Det var bedre å klargjøre dem til innsats for en arbeidstjeneste enn at de ble sittende uvirksomme i krigsfangenskap. Et første tiltak var å sikre seg grønt lys fra Falkenhorst for at de ble frigitt for formålet. Det innebar ingen problemer.

Neste trekk var å sikre seg medvirkning fra Ruge. Bormann var fullt på det rene med hans aktiviteter som en slags øverstkommanderende sommeren 1940, selv om han selvfølgelig ikke visste at Ruge fortsatt smykket seg med titlene som forsvarssjef og Kommanderende general. Bormann reiste derfor til Grini og forela for Ruge de tyske planene om å opprette en tvungen ordning. Ruge forklarte seg om denne samtalen som vitne i landssviksaken mot oberstløytnant Sigurd Nitter-Hauge i 1946. I følge det stenografiske referatet forklarte han at Bormann forsikret «om at alt ville bli så utmerket og så norsk altsammen».⁵⁸⁷ I referatet skjøv Ruge ansvaret for at man fra norsk side i det hele tatt ønsket en arbeidstjeneste, og at den burde fortsette under nyordningen, over på Administrasjonsrådet og formannen, Christensen. Spørsmålet var bare om den skulle være norsk eller tysk. Som for politiet, ønsket han at nordmenn kunne holde ut «en tid til» i AT. Men han hadde ingen illusjoner. Før eller senere «ville det gli over i tysk ledelse». Ruge, som kunne sin Vergil, forklarte at han hadde svart Bormann med å deklamere den romerske dikterens ord: *Timeo Danaos et dona ferentes*, «Jeg frykter grekerne, selv om de kommer med gaver».

Vi har ingen annen kilde til dette. Bormann refererte aldri til denne samtalen med Ruge, selv om det hadde vært naturlig for ham å gjøre det. Den faller imidlertid godt inn i helhetsbildet. Hvis Ruge virkelig brukte dette sitatet fra Vergil, er det i det minste klart at han ønsket å fortelle retten at selv om Arbeidstjenesten var et gode, så var det et påtvunget gode, og at hans kolleger som sto til doms ikke hadde hatt noe valg. Det er uklart når samtalen fant sted. Trolig var det ikke lenge etter 2. juli, da Ruge kom tilbake fra Nord-Norge og ble plassert på Grini.⁵⁸⁸

Administrasjonsrådets arbeidstjeneste var i full gang under Fürst ledelse da Bormann ankom fra Tyskland. Det første han gjorde var derfor å

reise rundt og inspiserte leirene, hvor han hadde mange diskusjoner med folkene til Fürst. Så etablerte han en rådgivningsgruppe i samme bygning som kontorene til Fürst. Fürst var ambivalent til denne omfavnelser. Vi vet fra andre at han kunne være temmelig konfliktskapende, også når det gjaldt andre forhold enn politikk. Bormann forstod etter kort tid at Fürst ikke var voksen til å lede en så ambisiøs organisasjon som var på trappene.⁵⁸⁹ Verken han eller medarbeiderne fra Riksdugnaden passet inn. De var for ustrukturerte og aktivistiske for Bormanns smak.⁵⁹⁰ For å skaffe seg innsikt besøkte Bormann også en leir fra NS' Frivillig Norsk Arbeidstjeneste denne sommeren. Men heller ikke aktivistene der passet inn i planene. Dette var mens riksrådsforhandlingene gikk på høygir. Man ønsket fortsatt ingen NS-tjeneste.

Vi har et vitnemål som viser at Bormann var ganske åpen i sine vurderinger. En av hans kolleger i Reichskommissariat traff Bormann tilfeldig kort tid etter hans ankomst til landet og informerte ham om det man visste om de norske planene.⁵⁹¹ Bormann repliserte at han ennå ikke hadde bestemt hvordan han ville gripe det hele an. Han følte seg imidlertid overbevist om at en arbeidstjeneste måtte bygges på norske forutsetninger, og at det tyske forbildet bare kunne brukes i begrenset grad. Han gjorde det klart at han ikke hadde tenkt å la seg styre av andre. På denne tiden satt man i Reichskommissariat og planla Arbeitsinnsatz, en stort anlagt norsk variant av den tyske Arbeitseinsatz, og hans kollega ville vite om de kunne regne med at en norsk arbeidstjeneste ville framskaffe arbeidskraft for denne. Til dette svarte Bormann at de måtte smøre seg med tålmodighet ennå en tid.

Bormanns vurderinger viste seg å gi resultater. Han ville verken ha en forlengelse av Reichskommissariat eller en aktivistorganisasjon for jord og blod. Etter offiserenes inntreden i den tvungne AT med Wehrmachts støtte høsten 1940, framsto det nye AT-prosjektet som noe helt annet seriøst enn den temmelig kaotiske organisasjonen til Fürst og Administrasjonsrådet. Rådgivningsstaben ble utvidet til en kontrollstab på fem personer som ble hentet opp fra Arbeitsdienst, etter hvert som Arbeidstjenesten vokste utover i 1941. De fikk ansvar for hver enkelt av organisasjonens avdelinger. Dr. Heinz-Emil von Maltitz ble stabssjef. De avla hyppige, daglige besøk i departementet og i avdelingene.⁵⁹² Bormann innprentet en lavprofilert arbeidsstil basert på tillit og samtaler. Han var stort sett godt likt og mente etter krigen at han hadde lyktes med å beskytte organisasjonen mot misbruk.

For Bormann var NS-minister Stang en person som ikke spilte noen viktig rolle for Arbeidstjenesten. Han var nærmest en paradefigur. Da

Bormann skulle gi en vurdering over hva organisasjonen, sett under ett, hadde fått til under krigen, anslo han at de omlag 50 leirene hver sommer, med 150 mann i hver, hadde utført store og viktige kultiveringsarbeider, veiarbeider, skog- og jordbruksarbeider. De hadde bidratt til å åpne landet til tyske myndigheters tilfredshet. Den kvinnelige arbeidstjenesten ytte verdifull hjelp i landbruket.

Fra sentralt NS-hold forelå det etter Bormanns oppfatning hele tiden et press for å utnytte Arbeidstjenesten politisk, særlig for at befalet skulle aktivisere seg i partiapparatet. Men dette var framstøt han ikke hadde vanskelig for å holde på avstand, hevdet han. Hans utgangspunkt var det samme som i Tyskland, hvor Arbeitsdienst formelt var en partiuavhengig organisasjon. Partimedlemmene kunne ha stillinger der, men ikke samtidig i SS eller SA. Slik ville han også ha det i Norge. Det var et prinsipp han forsvarte for å sikre at Arbeidstjenesten ikke ble tappet for krefter.

Militære i ny tid

Her i N. S. arbeides det som bare fanden. Det er en aand av den anden verden, og slik en aand. Her sitter vi unge og gamle og føler oss som en staalklump. Det er festlig, festlig!

SUNDLO TIL FIVE, JULI 1940.⁵⁹³

Etter overgivelsen av Narvik måtte oberst Sundlo holde seg i ro i byen mens kampene pågikk. Deretter reiste han til Quisling i Oslo. For ham var Narvik blitt et uinteressant sted. Det naturlige hadde vært at han skulle hatt ansvar for Administrasjonsrådets demobiliseringsarbeid i byen, men som han skrev til Five, det interesserte ham ikke å sitte tilbake i ruinene av byen og betale ut erstatninger: «Det er ikke noe liv for en krigsmand.»⁵⁹⁴ Av kommandantboligen, som hadde huset mang en NS-studiesirkel, og dens kjeller hvor stedlige og tilreisende ungnazister hadde fått hemmelig skytetrening gjennom ti år, var «ikke filla igjen». Den blitt skutt i stykker av britene 7. mai. Familien var blitt arrestert og fraktet til Harstad under den kortvarige frigjøringen av byen 5.–10. juni. Obersten selv var blitt evakuert med tyskerne opp til Bjørnffell for å redde livet hans. Formelt var han «æresfange».

Sundlo, Kjendbø og flere andre offiserer hadde reist til Oslo så fort de kunne. Der fant de sin plass i et raskt voksende, entusiastisk miljø på partikontoret i Rådhusgaten 17, hvor Quisling hadde trukket seg tilbake etter at Terboven hadde kastet ham ut av Stortinget. Riktignok hadde frafallet vært stort under felttogets begynnelse. Hans Frederik Dahl har på grunnlag av NS-materiale anslått at kanskje så mange som hver annen tilhenger falt fra i april dagene.⁵⁹⁵ Hvor følbart dette var er usikkert. Partistifere som Munthe, Nordlie og Vagn Knudsen som fulgte overkommandoen, ble ikke sett på som varige desertører. Quislings nære, entusiastiske

krets, som så på aprilregjeringens handlinger som nasjonens redningstøkt, stilte seg totalt uforstående til kritikken mot Quisling. Men den kom besk og bitende fra de som sto dem nærmest, både fra renegatene som hadde forsvunnet ut av partiet i 1937 og nå hørte til *Ragnarok*-kretsen, og fra kretsen rundt Fedrelandslaget. Tyskerne valgte konsekvent Administrasjonsrådet. NS-offiserene ble skjøvet ut av bildet. De eneste unntakene var de som hadde stillinger i Forsvarsdepartementet.

Men frafallet var kortvarig. Etter hvert som nederlaget under felttoget ble bearbeidet, ga det grunnlag for en ny stemningsbølge mot Nygaardsvold-regjeringen, ikke minst blant offiserene. Det modnet seg en oppfatning om at det ikke var nødvendig å forholde seg til Quislings statskupp 9. april eller til den forutgående protyske politikken i partiet, eller i og for seg de tyske okkupantene. Dette hang sammen med stemningsskiftet på sommeren 1940. Skuffelsen over nederlaget var til å ta og føle på etter at de allierte trakk seg ut. Det flammert opp voldsomme antibritiske følelser. Alt var britenes og regjeringens skyld. Det var de som hadde trukket tyskerne til landet og i siste instans var ansvarlige for Quislings nødtvungne regjering. At noen hadde deltatt i kampene mot tyskerne mens andre hadde støttet Quisling ble, som vi har sett, skrevet på kontoen for tilfeldigheter, militær konduite og soldatære. Tanken på at soldatæren skulle gjelde den motsatte veien, at Quislings statskupp virkelig var kniven i ryggen på de som kjempet, var det ikke plass for denne sommeren. Men det var enkelte som tenkte slik, for eksempel Fedrelagets formann, Viktor Mogens. Han ønsket en løsning som i Danmark og arbeidet intenst for det. Men så lenge den militære motstanden pågikk, kunne han ikke finne på å kritisere de som kjempet. For ham var statskuppet og de som aktivt gikk inn for å svekke de militæres kamp, det ultimate og utilgivelige forræderiet uansett hvor klokt eller uklokt det var politisk.

Stemningen var altså slett ikke resignert på partikontoret, tross angrep, kritikk og til dels latterliggjøring av førerens aktiviteter i april. Tvert imot. Sundlo formidler noe av forventningen og innsatsviljen i sine brev til Five når han ber om hjelp til å rekruttere pålitelige offiserer til forberedelsene for maktovertakelsen de alle regnet med.⁵⁹⁶

Denne følelsen av å representere framtiden ble sterkere og sterkere ut over sommeren 1940, på tross av at NS sto på siden av dragkampen under riksrådsforhandlingene. Quisling selv hadde etter krav fra Terboven reist til Tyskland 5. juli. Selv om Terbovens viktigste grunn var å få NS-føreren vekk fra den politiske scenen i Oslo, i en periode tenkte han også på å erstatte ham med en annen offiser, Jonas Lie, hadde Quisling selv gode grun-

ner til å reise. Han ville overbevise sine tyske støttespillere, ikke minst Hitler selv, om at regjeringsmakten burde legges i hans hender. Sundlo, som hadde nær forbindelse med tyske militære, så det slett ikke som noen forvisning:

Quisling er i Tyskland. Han fløi nedover 5. ds. Og vi venter med spending paa nyheter han har med sig. Jeg tror det driver i retning av en regjering Quisling. Men saken maa modnes. Jeg har søkt og faat permisjon til aa være her nede til 25/8 idet jeg gjerne vil vente på Q. Han kan kanskje skaffe mig noe aa gjøre og jeg er hissig paa aa faa være med paa landets gjenopbygning.

Da Quisling kom tilbake 20. august var endelig venteperioden over. Da var allerede Kommunistpartiet blitt forbudt fem dager tidligere. I dagene fram til Terboven holdt sin tale 25. september og introduserte den nye regjeringsdannelsen under NS-dominans, ble forholdene lagt til rette for en statsforvaltning som skulle være krigen ut med enkelte mindre justeringer underveis. Quisling ble ikke formelt statsminister med en gang, men fikk som partifører en skyggerolle som fylte en slik funksjon.

Fra midnatt 25. september ble det generelle partiforbudet innført med NS som eneste unntak. Terboven proklamerte med rene ord at all vei til karriere fra da av gikk gjennom NS. De andre partienes eiendeler ble overført til NS. *Fritt Folk* overtok *Arbeiderbladets* lokaler og trykkeri. Et nytt departement, Innenriksdepartementet, under ledelse av Albert Hagelin, ble opprettet for å understøtte partiet. Ordre om å støtte partiet ble gitt til alle deler av statsforvaltningen. Den norske avdelingen av det tyske nazipartiet NSDAP fikk ordre om det samme. Terboven opprettet så en egen avdeling som i detalj skulle gripe inn i alle de forholdene som hindret NS fra å bli et stort, altomfattende og statsbærende parti, Einsatzstab Paul Wegener. Noe av det første de tok fatt på var å sanere NS-medlemskartotek, et arbeid som hadde startet allerede på sensommeren. Nå ble det maktpåliggende å sikre nøktern informasjon om partiets faktiske medlemstall, og stille krav til hvor mange medlemmer det burde ha.

Einsatzstabs undersøkelse viste at partiets høyeste medlemstall før 9. april var 8542, og i april trolig ikke flere enn 1500.⁵⁹⁷ I august nådde medlemstallet 4000, før det tok av med rekordfart: I oktober 14 000, ved årsskiftet 25 000, og sommeren 1941, 30 000. Noe særlig høyere kom tallet aldri, selv om man i lang tid fablet om en målsetting på 100 000.

Einsatzstab Wegener gjennomførte en sanering av medlemskartoteket basert på gjeninnmeldinger. Det betydde at alle som sto i medlemskartoteket fra tidligere, måtte fylle ut et søknadsskjema om medlemskap,

som de fikk tilsendt i posten. Et rundskriv med instruksjoner om hvordan gamle medlemmer måtte forholde seg, var sendt ut til alle partiinstanser.⁵⁹⁸ I følge dette var det ikke nok å dokumentere at man hadde vært medlem og betalt kontingent punktlig. Man måtte også dokumentere at man i den mellomliggende perioden hadde «gått aktivt inn for partiet og dets mål». Kravet om gjeninnmelding gjaldt alle, også prominenser som Prytz og Hvoslef. Skjemaene var nærmest militært formulert, hvor en hel serie spørsmål skulle besvares. Etter godkjent behandling fikk så søkeren tilkjent en medlemsdato som ble ført sirlig inn i en ny type partibok som avløste det gamle medlemskortet. Dette ble vedkommendes partiansiennitet. Alle som hadde vært medlemmer før 9. april 1940 fikk, dersom de ønsket det, derfor to innmeldingsdatoer. En rekke gamle partimedlemmer fant hele prosessen krenkende. Medlemsdato ble jo nå karrieredrivende. De skrev inn til partikontoret og krevde å få opprettholde kontinuerlig partimedlemskap fra sin første innmeldingsdato.

Kravet om at man måtte kunne dokumentere punktlig kontingentinnbetaling møtte protester. For eksempel skrev daværende politiøverst Karl A. Marthinsen i 1942 at «kontingent har aldri tidligere vært betalt oppe i Finnmark», fordi medlemmene selv hadde finansiert hele virksomheten.⁵⁹⁹ Han hevdet at han hadde brukt mer enn to tusen kroner i disse årene, altså en halv årslønn. Disse protestene ble etterhvert tatt til følge, og en lang rekke fikk beholde såvel den opprinnelige innmeldingsdato som sitt opprinnelige medlemsnummer og nummer i Kamporganisasjonen, KO. For en rekke andre ble det vanskelig å dokumentere når medlemskapet faktisk hadde startet, på tross av at medlemsnummeret forekom i partikorrepondansen. I slike tilfeller kunne man godkjenne gjeninnmeldingsdatoen som faktisk medlemsdato, men la medlemmet beholde sitt opprinnelige lave medlemsnummer.

Under landsvikoppjøret etter krigen fikk dette stor betydning for mange offiserer. For de av dem som det fantes ugjendrivelige bevis på medlemskap etter 9. april, ble det viktig å kunne hevde at de ikke hadde vært medlemmer før 9. april. Hvis de lyktes med det, kunne de hevde at de var blitt medlemmer fordi det ble krevd av dem som embetsmenn, som statsansatte eller rett og slett for å gjøre det beste ut av situasjonen. *De var ikke egentlig nazister.* De hadde ikke vært medlemmer da Quisling utførte sitt statskupp. Kjelstrup hadde for eksempel fått innmeldingsdato 1. juli 1940, men med et medlemsnummer så lavt som 3017. Det er temmelig sikkert at han var medlem allerede 1933, noe han selv aldri direkte benektet. Men retten stilte ikke spørsmål om det fordi man bare fikk seg forelagt skje-

maet fra sommeren 1940. Det samme gjelder Kjelstrups kollega Carl Oscar Carlson, som opererte med medlemsnummer 8667, og mange andre.

Det NS som fant sine former i tiden rundt Terbovens tale 25. september 1940, var en særdeles selvbevisst og militært preget bevegelse. Det var som om det politiske landskap tok sats og ikledte seg militære former. Innad i partiet var dette en selvfølgelighet. Nå skulle partiets kjernesaker gjennomføres, også kjernesaker som aldri egentlig var blitt programfestet, som tvungen arbeidstjeneste og korporatisering av nærings- og samfunns-liv. Det første og viktigste var å omforme arbeidslivet for å få slutt på klas-sekamp og indre uro en gang for alle. Det skulle skje med den militært organiserte Arbeidstjenesten. Så skulle Arbeidstinget avløse fagbevegelsen og arbeidsgiver- og bransjeorganisasjonene. Korporatiseringen skulle der-etter omfatte hele samfunnet, kronet med innføringen av et Riksting. Det militære ordresystemet var modellen for hvordan endringene skulle skje. Det var som om Quisling var Kommanderende general, partikontoret var Generalstaben og Hirden var den nye hær.

Hirden var til stadighet å se paraderende opp og ned på Karl Johan og andre bygater, gjerne om formiddagen. Den lot heller ikke anledningen gå fra seg til å rykke ut ved reelle eller påståtte fornærmelser mot regimet. Ved slike anledninger kunne det gå hardt for seg. Politiet var ganske nø-lende til å blande seg inn. Slik ble denne sammenraskede, paramilitære partitroppen som skulle vise veien til den nye tidens disiplin, selv kilde til en type spektakler som NS tidligere hadde angrepet arbeiderbevege-lsen for. Hirden hadde tatt seg mørkeblå uniformer, som kunne minne om SS. Høsten 1940 begynte Quisling selv å gå i hirduniform. Det kom forslag om partiuniform, slik man hadde i Tyskland. Man valgte til slutt en mørk grønn, men den ble bare tillatt for partieliten. Arbeidstjenesten fikk egne uniformer. Senere, da tyskerne lanserte Waffen-SS i Norge tid-lig i 1941, ble dette den mest prestisjefylte uniformen. Men mest stas var det med den svarte uniformen fra Allgemeine SS, som bare få nordmenn fikk rett til å bære. Både ungdomsforbundet og kvinneforbundet fikk seg egne uniformer.

Hans Fredrik Dahl har vist hvordan denne militarisering i saker og utseende gikk sammen med en militarisering i språk. Det ble hetende stab istedenfor kontor, adjutant istedenfor sekretær, ordonnans istedenfor bud.⁶⁰⁰ Det var en fullendelse av den førerformen som ble introdusert da kommandoer og ordre erstattet politiske beslutninger i 1930-årene. Den maktsymbolikken som her kom til uttrykk i språk og klær var selvfølgelig ikke tilfeldig.

Man ønsket å kommunisere med massene slik det hadde skjedd før demokratiet korrumperte politikken med sitt likhetsmakeri. På samme måte som man ønsket å vende tilbake til embetsstyrets og eneveldets kommandopolitikk, adopterte man disse regimenenes sivile uniformsnormer. Riktignok var det bare enkelte av gullsnirkleene fra embetsuniformene som overlevde. De var supplert med runer og avdelingsinsignaer som sammen med farge og snitt signaliserte bærerens rangering.

Dette var ikke bare hentet fra gamle hjemlige idealer. Aller mest var det kopi av det nazistiske Tyskland, der uniformering trengte lengre ned i det sivile samfunn enn noe annet sted i Europa. I Tyskland hadde det vært indre krig siden 1933. Nå var den indre krigen kommet til Norge. I NS hadde man en klar oppfatning av at også indre krig krevde egne former. Dette ble ikke oppfattet som noen påtvunget og uvelkommen tvangstrøye. Tvert i mot ble det en slags konkurranse om militært snitt i takt og tone. Til og med den nokså pertentlige Prytz trakk på seg uniform ved enkelte høve etter at han ble finansminister. Fra høsten 1940 var det et selvbevisst, militært parti som tok kommandoen over det norske folk. Men det var et parti som på tross av at det så gjerne ville, bare i en viss utstrekning kunne.

Forvandlingen av Forsvarsdepartementet

Forsvarsdepartementets navnebytte til Hærens og Marinens sivile administrasjon foregikk i stillhet da Administrasjonsrådet tiltrådte. Selv om rådets leder, Christensen, forbød bruken av departementsnavnet, fortsatte man vekselvis å bruke betegnelsene Hærstyret/Hærens sivile administrasjon og Marinestyret/Marinens sivile administrasjon.⁶⁰¹

Selv om det lå i kortene at en tysk militær seier i felttoget ville innebære avvikling av Forsvaret, var spørsmålet ennå ikke tatt opp av rådets tyske beraterer. Men departementsbygningen på Akershus ble rekvirert av tyskerne. Hærstyret måtte finne seg nye lokaler i Cappelen-gården i Kirkegaten 15, der Generalfelttøymesteren tidligere hadde holdt til. Marinestyret flyttet inn i den gamle Krigsskolen i Tolbodgaten 10. Det godtok tyskerne, selv om det lå et utvetydig signal i utkastelsen fra festningen. I følge Kjelstrup innså de betydningen av å ha et norsk organ som sto for utbetaling av lønninger til befal og deres hjemmевærende, familietillegg til de meniges familier og andre funksjoner som måtte ivaretas for å unngå uhensiktsmessige konflikter med norsk befal.

Departementet hadde dessuten en lang rekke andre forretninger og

forpliktelser å skjøtte, som Kjelstrup ønsket å beholde. Han måtte balansere. Noe innså han måtte endres. Kunngjøringer til offentligheten, for eksempel, ble ikke mulig slik som tidligere. Heller ikke beordringer kunne man meddele offentlig i denne første tiden. Han lempet seg imidlertid ad omveier. Lønns- og kassakontor ble etablert ved hjelp av politiet. Personellbehovet ble etterhvert løst ved at pensjonerte offiserer, og offiserer som ikke tok del ikke kampene, selv henvendte seg til forvaltningen, slik vi har beskrevet noen tilfeller av tidligere.

Christensen hadde en annen holdning til departementet enn Kjelstrup. Han forsøkte å begrense aktivitetene. Han var redd for at Quisling skulle etablere en egen offisersstab i kontorene. Han var selvfølgelig klar over at flere av det sentrale personellet hadde vært med i NS, som Bjerkelund og Mjøllner, så helt kunne han ikke unngå dem, særlig ikke fordi en rekke NS-offiserer utenom denne celebre krets hadde samlet seg rundt føreren i Oslo. Allerede dagen etter at Administrasjonsrådet hadde bestemt at Christensen skulle føre «tilsyn» med «Forsvarsdepartementets sivile forretninger», innkalte Quisling, som sjef for Demobiliseringskontoret, departementets avdelings- og kontorsjefer til møte i Stortingsbygningen, for å diskutere arbeidsdelingen innad i departementet.

Her ble det ikke bestemt noe.⁶⁰² Quisling ble misfornøyd. Den 18. april henvendte han seg direkte til Christensen midt under Administrasjonsrådets forhandlinger og forlangte å få tilgang til departementet. Da avbrøt Christensen øyeblikkelig møtet, avviste ham personlig kontorplass og hvilke i departementet som han kunne samarbeide med. Så sørget han for at departementskontorene forøvrig skulle være avstengt inntil videre. For å vingeklippe Quisling ytterligere satte han gjennom at alle militære beholdninger som tyskerne ikke hadde beslaglagt, skulle overføres til sivile institusjoner.⁶⁰³

Ellers hadde ikke Christensen noe ønske om å avvikle Forsvarsdepartementet. Han fikk nok underhånden beskjed fra tysk hold om at dette ville skje. Fra slutten av mai begynte Administrasjonsrådet nemlig å systematisk overføre saker til andre departementer. Den 18. mai ble regimentskontorene på Elverum overført til politiet. Den 20. mai kom overføringen av militære fabrikker og verksteder til Handelsdepartementet. To stillinger gikk samme vei. Ved denne anledning presiserte Christensen at alle henvendelser til Forsvarsdepartementet skulle adresseres til ekspedisjons-sjef Helgerud personlig, ikke til institusjonen.

Christensen stolte mer på Helgerud enn på Kjelstrup og Tobiesen. For å holde bedre styr også på Helgerud ble han 21. mai pålagt å innhente

tillatelse i hvert enkelt tilfelle når han ga ordre på vegne av Administrasjonsrådet. Denne dagen ble det dessuten bestemt at lønns- og pensjonsaker under Forsvarsdepartementet skulle gå til Finansdepartementet, samt at forhold vedrørende marinens losji- og bevoktningsfartøyer skulle overføres til Justisdepartementet. Den 24. mai tok Administrasjonsrådet selv over militære pensjonsaker, og i de følgende dagene ble en rekke andre saker som hadde hørt under Forsvarsdepartementet overført andre departementer eller håndtert av rådet selv.

I juni, mens forvaltningen måtte bistå med å få i gang Administrasjonsrådets frivillige arbeidstjeneste midt oppe i demobiliseringen etter kapitulasjonene i nord, lanserte Bormann sine planer om en tvungen Arbeidstjeneste. Den 4. juli ble Kjelstrup og Helgerud orientert underhånden. Det var et omfattende prosjekt. Kjelstrup så med en gang at det ville være en stor fordel med et permanent militært forvaltningsapparat i bunnen. Med dette som begrunnelse startet han i de følgende dagene lobbyvirksomhet overfor den tyske overkommandoen i Norge. Målet var å opprettholde Forsvaret. I dagboken skrev han at han så muligheten fort å kople AT-planene med behovet for å bevare «Hærens rammer». Han fikk støtte av major Andreas Thue. Det var verre med støtte fra Bjerkelund. Bjerkelund sto Quisling nærmere enn Kjelstrup. Etter at tyskerne hadde droppet Quisling var situasjonen blitt usikker for NS-medlemmer som ham. Tyske beraterer kom og gikk, og ingen av aktørene stolte helt ut på hverandre. Trolig hadde Kjelstrup ment å orientere Quisling eller bedt ham om råd. Men 5. juli forsvant Quisling brått. Kjelstrup fikk ikke vite at han var landsforvist av Terboven, og hadde bestemt seg for å starte en politisk motoffensiv med støtte fra sine venner i Berlin. Bjerkelund sa ingenting. Ennå fire dager senere noterte Kjelstrup frustrert at «Quisling er forsvunnet!». Det sier noe om forholdet mellom Bjerkelund og Kjelstrup.

Kjelstrup snakket med legasjonsråd Weber i Reichskommisariat om å beholde departementet av hensyn til Arbeidstjenesten. Dernest var han i samtale med dr. Jess om det samme. Christensen, som ikke ville ha noe av slikt utenom kommandolinjene, fikk nyss om kontaktene. Den 5. juli ga han klar beskjed til Kjelstrup om ikke å gi «underhåndsopplysninger» til noen, heller ikke til Bormann. Kjelstrup fikk instruks om å informere Bormann og dr. Jess på en skikkelig måte om at forhandlinger skulle foregå via Christensen.

Men Kjelstrup fant en annen omvei forbi Christensen. Anledningen bød seg da Bormann ba om opplysninger om hvilke offiserer som var klare for AT. Christensen satte oberst Thor A. Dahl, den tidligere sjefen for

IR 4, til å gi Bormann alle de opplysningene han trengte. Det sentrale officersmiljøet var da i ferd med å samle seg i Oslo, ivrige etter å gjenoppta sine stillinger fra før 9. april. En tvungen AT-ordning lå midt i deres interessefelt. De så det som en overmoden sak, som hadde vært diskutert siden 1933 og sist bare dager tidligere på Grini. Mange aktører presset på. Det var bedre utsikter til å få dette til enn noen gang tidligere. Det var mange fristende stillinger.

Oberstene Hansson og Dahl begynte å samle sammen informasjon og å lage en plan for en tvungen ordning, som beskrevet i forrige kapittel. Bortsett fra en markering om at ordningen måtte være upolitisk, som Kjelstrup oppfattet som rettet mot NS, arbeidet de etter samme linjer. Bormann var den første som fikk det ferdige forslaget bare to dager senere.⁶⁰⁴ Etter å ha satt seg inn i Hansson og Dahls forslag, ba Bormann igjen om å få lister over disponible offiserer for stillinger i AT, som Dahl var igang med å utarbeide.

Christensen hadde fått en kopi av AT-forslaget samtidig med Bormann. Han hadde ingen innvendinger. På det tidspunktet ble imidlertid Christensen informert av Helgerud om at tyskerne ønsket officerslister. Da kom varsellampene på. Christensen tolket det som at tyskerne på egen hånd var i gang med å bygge opp en norsk AT. Det ville han ikke ha noe av. Det fikk enten bli en norsk AT, eller ingen AT. Kjelstrups opplegg med å bruke listene for å bevise behovet for et norsk forsvarsdepartement kom i annen rekke. Den gamle ringreven Christensen ga Helgerud instruks om at Kjelstrup skulle finne stadige påskudd for å utsette overrekkelsen av slike lister. Kjelstrup ble rasende. Han noterte i dagboken at i så fall fikk Christensen ta ansvar for at Bormann kunne oppfatte slike manøvrer som sabotasje.

Kjelstrup forsøkte å få med seg NS i forsøkene på å beholde departementet. Til sin skuffelse oppdaget han at Bjerkelund ikke var med på notene. Han var helt passiv etter at Quisling var reist. Han ønsket ingen kontakt med den nye førerfiguren på partikontoret, Hagelin. Det hjalp ikke at Kjelstrup likte Hagelin, en mann som omgikk de tyske beraterer med den største selvfølgelighet.

Som siste utvei forsøkte Kjelstrup å appellere til kretsen rundt Ruge. Han kjente til Ruges plan om å opprettholde to og en halv norsk bataljon i Øst-Finnmark, som Ruges adjutant oberstløytnant Roscher Nielsen hadde fått gjennomslag for i kapitulasjonsprotokollen fra Trondheim 10. juni. Han visste også at major Odd Lindbäck-Larsen hadde fått ordre av Ruge om å være stabssjef for fylkesmann Gabrielsen, som var Adminis-

trasjonsrådets representant for de tre nordligste fylkene. Lindbäck-Larsen arbeidet med Ruges velsignelse på planer om å gjøre arrangementet permanent, med blant annet befalsutdanning og et innkallingsverk for 6. divisjon, som senere kunne utvides til resten av landet. Offiserene som kom fra Nord-Norge var i det hele tatt overbevist om at stormaktskrigen var slutt og at det ville følge en fredskonferanse innen kort tid. Da ville tyskerne kanskje trekke seg ut av Norge og det ville igjen bli bruk for et forsvar. Det var tanker Kjelstrup delte. Han fikk kontakt med Roscher Nielsen, som igjen kontaktet rittmester Goertz i Falkenhorsts og Buschenhagens fravær. Goertz kjente disse tankene fra før. Men denne gangen kom de altså fra kretsen rundt Ruge og hadde større tyngde. Det nyttet imidlertid ikke. Å omgjøre Reichskommissariats bestemmelse om nedlegging av Forsvaret gikk langt ut over Wehrmachts og Falkenhorsts fullmakter. Den 25. juli ble grensevaktstyrkene i Kirkenes oppløst, faktisk ennå før tyske styrker i noe omfang hadde mulighet til å avløse dem.

Uvitende om disse hendingene i nord, fortsatte Kjelstrup ufortrødent sine forsøk på å bevise Forsvarets nødvendighet overfor Bormann. Latt i stikken av Bjerkelund beordret han til slutt en generalstabsoffiser på sitt eget kontor til å utarbeide listen over disponible offiserer. Etter at demobiliseringen gikk mot slutten, var dette i ferd med å bli ganske mange. Listen overleverte han personlig til Bormanns kontor. Uheldigvis hadde Bormann nettopp reist til Berlin, uten at Kjelstrup visste om den mektige berateren trodde at man på norsk side saboterte eller drev dobbeltspill. Etter ytterligere noen dager oppdaget Kjelstrup at Bjerkelund uten hans kjennskap hadde oversendt den tyske overkommando oversikter over personellet på de militære kontorene, som alle var anført som disponible for AT. Nettopp derfor kunne de samme kontorene legges ned.

Kjelstrup noterte rasende i sin dagbok at det var Christensen som hadde manipulert Bjerkelund til dette. Han innså at han hadde tapt. I oppklaringsrunder med Bormann, etter at denne hadde returnert, og med rittmester Goertz, ble Kjelstrup møtt med klar melding om at Berlin hadde gjort en definitiv beslutning om oppløsning av forvaltningen og nedlegging av Forsvaret. Som et siste forsøk på å forpurre oppløsningen skrev Kjelstrup 5. august på oppfordring fra Hagelin til Quisling i Berlin.

Kjelstrup skyldte på Christensen. Det var hans intriger som hadde gitt tyskerne inntrykk av at nordmennene drev dobbeltspill. Så upålitelige allierte kunne man ikke ha. At Christensen forlenget hadde kommet til at Forsvaret var tapt og at det nå var langt viktigere å kjempe for et norsk-kontrollert AT, hadde han ikke øyne for. Kjelstrup mente derfor at

intrigene til Christensen ikke bare var foranledningen til at Administrasjonsrådet 6. august fikk brev fra Reichskommisariat om full oppløsning av Forsvaret, men den direkte årsaken til dette kravet. Her overvurderte han utvilsomt vekten tyskerne tilla episoden om befalslistene. Men han hadde muligens rett i at den kan ha forsert beslutningen.

Det hører med til bildet at denne dragkampen mellom Administrasjonsrådet og tyskerne pågikk samtidig med riksrådsforhandlingene og gikk delvis over i disse. Kjelstrup var foreslått som forsvarsstatsråd og godtatt av begge parter i første fase av forhandlingene. I siste fase, etter at oppløsningen av Forsvaret var bestemt, var hans navn strøket. Da hadde Kjelstrup bevist at han ikke hadde evnen til å gi seg i tide. Etter at rittmester Goertz 6. august hadde overbrakt vedtaket om oppløsningen av Forsvaret, insisterte Kjelstrup på at han i en så alvorlig sak i det minste måtte lytte til hva hans norske kolleger hadde å si. Møtet fant sted dagen etter. Goertz lyttet til hva Kjelstrup, Tobiesen og Hansson hadde å anføre. De argumenterte med nasjonens ære og tradisjoner, framtidig samarbeid med okkupasjonsmakten og ikke minst med behovet for å beholde en norsk militær administrasjon som raskt igjen kunne utbygges til et framtidig forsvar når situasjonen tillot dette.

Det hjalp selvfølgelig ingenting. Den 9. august vedtok Administrasjonsrådet hovedtrekkene i planen fra Goertz. Alt militært personell skulle fratre sin militære kommando eller stilling, og gå over i såkalt «overtallig stilling» fra 1. oktober.⁶⁰⁵ Det fastlønte befall skulle beholde sine lønns- og pensjonsrettigheter mot offentlig arbeidsplikt, enten i kommunal eller statlig virksomhet eller i AT. For midlertidig innbeordret eller engasjert befall, ble 1. september fratredelsesdag. De eksisterende kontorene i det forhenværende Forsvarsdepartementet skulle avvikles innen 25. september. Fra 1. oktober skulle det eksistere kun ett hovedforvaltningskontor i Oslo underlagt Finansdepartementet, samt fem distriktskontorer rundt i landet. Disse skulle først og fremst jobbe med lønns- og pensjonsforhold, samt saker «som enda ikke har kunnet avsluttes», het det seg. Hovedtrekkene her ble satt igjennom. Kjelstrup hadde forsøkt å overbevise om at personalet i departementet som pr. 9. april hadde vært 84, ikke måtte reduseres for mye. Det ble da redusert til 52, hvorav 20 skulle være ansatte ved distriktskontorene. Men Sivilforvaltningen for Hær og Marine, som den nye institusjonen skulle hete, ble underlagt Innenriksdepartementet, istedenfor som foreslått Finansdepartementet. Det passet Kjelstrup bra, ettersom han hele tiden hadde fått støtte fra Hagelin, den nye innenriksstatsråden. Denne ordningen ble beholdt inntil Hagelin ble fjernet

av tyskerne i 1944. Mottrekket ble da å overføre Sivilforvaltningen til Finansdepartementet, hvor statsråden het Frederik Prytz.

Sivilforvaltningen ble liggende under NS-kontroll hele krigen. Den kom til å spille en nøkkelrolle i NS-regimets personalpolitikk. Med den såkalte frilønnsordningen i bunnen, som vi skal komme tilbake til, hadde Kjelstrup et mektig våpen til å motivere eller å tvinge landets 1500 manns store profesjonelle offiserskorps over i prioriterte stillinger i AT, i politiet eller i andre stillinger som bandt dem til okkupasjonsstaten. Offiserene trengte selvfølgelig, som andre, inntekter til sine familier. «Sivilforvaltningen hadde hals og hånd over oss på det vis at lønnsmessige innskrenkninger kunne iverksettes hvis vi ikke tok anviste stillinger,» skrev major Carlson til sin advokat under landssvikoppgjøret.⁶⁰⁶ Frilønnsordningen kom under voksende press fra tyskerne etterhvert som tiden gikk. Men Kjelstrup forsvarte den hardnakket, enda til det punkt at han lyktes med å opprettholde ordningen også for de vel 1200 som i 1943 ble sendt til internering i Tyskland.

Nye militære utnevnelser

Etter at Sivilforvaltningen var opprettet av Administrasjonsrådet, ble det foretatt en rekke militære forfremmelser. Hvor mange dreide det seg om? Og ble noen forfremmet senere? Hvem ble tilgodesett, og hvorfor? Dette er interessante spørsmål, fordi svarene kan belyse hvordan man tenkte om situasjonen i ledende militære kretser.

Den 23. september sendte Sivilforvaltningen ut et pålegg om at alle offiserer skulle sende inn dokumentasjon for utnevnelser «under krigen».⁶⁰⁷ Svært mange av utnevnelsene var foretatt på det merkelige tidspunktet 7.–8. juni 1940, etter at det var klart at det ble kapitulasjon i løpet av noen timer. I og for seg var det ikke underlig at Ruge gjorde dette. En del offiserer var forfremmet under felttoget, ofte muntlig og uten videre dokumentasjon. De var rimeligvis interessert i å få et papir på dette. Det kunne dessuten få økonomisk betydning i framtiden. Men ser vi nærmere på disse forfremmelsene, finnes det også et tredje aspekt av interesse.

Bakgrunnen var at Kommanderende general 7. mars 1940 hadde foreslått at det skulle lages beskikkelser for personell som i mobiliseringsoppgjøret var disponert til stillinger som forutsatte høyere grad enn de hadde. Den 13. mars sa departementet seg enig, men rakk ikke å iverksette dette før 9. april. Så kom felttoget. Bare i 6. divisjon var forholdene slik at man fikk ryddet opp sånn noenlunde. Da felttoget var over, satt Ruge med

flere forfremmelser, uten at det var klart hva som videre ville skje med Forsvaret. Men hvilke grader var det som gjaldt?

Munthe satte opp et PM om saken i august 1940.⁶⁰⁸ Han refererte at «Da Regjeringen 7.6.40 forlot landet og overdrog sin myndighet til general Ruge, fikk denne dermed fuldmagt til å foreta de beskikkelser av stabsoffiserer som efter bestemmelsene skulle foretas av Forsvarsdepartementet/Regjeringen.», For å få sakene i orden «så fort råd var», foreslo Ruge at bestemmelsen fra 13. mars skulle bli tillempet «etter de nye kommando- og administrasjonsforhold i den ikke-okkuperte delen av landet», hvilket departementet, det vil si Ljungberg, sa seg enig i.⁶⁰⁹ Den 28. mai hadde Ruge fastlagt en detaljert beskrivelse av at beskikkelsen uten hensyn til ansiennitet, tidligere utdanning eller kategori skulle omfatte de som var best skikket, men ikke overskride våpengren eller føre til permanent overføring til annen ansettelseskategori.⁶¹⁰

På dette grunnlaget foreslo Munthe at Administrasjonsrådet skulle sende ut kunngjøring om hvilket befal som skulle gå tilbake til tidligere grad og avlønning og hvilke som skulle bli stående. Han forslo også at rådet fram til 1. oktober 1940 måtte få adgang til å beskikke til høyere grad med den begrunnelsen at «Vi er jo ennå i krigstilstand med Tyskland». «Dette må være helt utelukket!» ble det notert iltert i marginen, trolig av Ole Berg.

Man skulle tro at spørsmålet var uinteressant etter 8. juni, så å si «på fallrepet» som Munthe skrev, da den militære kapitulasjonen i nord var et faktum. Men slik var det ikke. For det første skulle, som vi har sett, ikke alle demobilisere. For det andre var det av lønsmessig betydning, særlig for det fastlønte befalet, hvis de skulle beordres til sivil stilling i staten. Han utelukket tydeligvis heller ikke helt at fortsatt militær aktivitet ble mulig.

Munthes PM kunne tolkes i mange retninger. Det ble ikke renskrevet. Men han satte opp et forslag til «kunngjøring», senere føyde han til «fra Sivilforvaltningen for Hær og Marine». Kontorsjef Andreas Thue i Sivilforvaltningen, skrev et nytt, kort utkast som poengterte at ingen utnevnelser, beskikkelser og forfremmelser som var foretatt i «statsråd, dels ved lavere myndighet» etter 9. april kunne godkjennes, med ett unntak, fordi de var foretatt uten kunngjøring og adgang til konkurranse fra kvalifiserte søkere.

Det var jo en merkelig ting å skrive, etter som det faktisk var en krigssituasjon. Ole Berg, eller var det Andreas Thue, signaturen er uleselig, skrev at utnevnelsen av Ruge både reelt og formelt var i orden. «Laake

var ubrukbar», mens Ruge var den desidert best kvalifiserte offiseren i landet, «og det var ingen tid å spille». «Synes derfor at meget taler for at hans utnevning godkjennes nu.» Betingelsen for Munthes utnevning til oberstløytnant var derimot formelt sett ikke i orden, mente forfatteren, fordi den kun var basert på at avdelingsleder i Generalstabens skulle ha denne graden. Men noen slik sjefsstilling var ikke opprettet, selv om det forelå forslag om det. Munthe var bare beordret til stillingen. Utnevnelsen av Hansson som oberst var heller ikke nødvendig, da han overtok som generalstabssjef under Hatledals sykdom. Han kunne bare ha vært beordret. Forfatteren mente også at det var meget tvilsomt om Regjeringen, da den reiste til England, hadde adgang til å overføre sin myndighet til forfremmelser til Ruge. Ruge hadde gjort alle sine forfremmelser under felttoget midlertidige, derfor måtte de betraktes som bortfalt.

I stedet ble et annet udatert og usignert PM satt opp, som slo fast at det rett og slett hadde hersket en masse rot.⁶¹ De aktuelle utnevnelsene ble referert i det. Men dette PMet, med påskrift fra Kjelstrup om at det «ligger inntil videre», ble bare en begrunnelse for å utsette saken. Enden på visen var at de utnevnelsene som var foretatt stort sett ble gjeldende.

Oberst Gudbrand Østbye, som under hendingene på Grini hadde tatt på seg rollen som en talsmann i offisersmiljøet, aksepterte ikke en slik håndtering av spørsmålet: «Personlig ville jeg finne det krenkende om den forfremmelse jeg som brigadesjef har utvirket og tildelt under krigen, skulle bli tatt vekk når freden er kommet», skrev han til Det militære distriktsforvaltningskontoret for Vestlandet 17. september 1940. Han hadde utnevnt kaptein Leonard Mauritz Sæter til major etter at 4. brigade 19. april kom under Hærens overkommando, og han fikk bemyndigelse av Ruge til å foreta utnevnelsen.⁶¹²

Nytt forsvar i nord

Hvorfor var det så viktig for Hatledal å beholde sin generalstabsstilling etter at felttoget var over? Hvorfor satte disse sjefene så mye inn på at deres utnevnelser skulle bli stående? Det finnes bare en mulig forklaring. De så for seg at Forsvaret skulle fortsette, på tross av at landet var okkupert. Enten må de ha tenkt seg at okkupasjonen sto foran slutten, eller at tyskerne ville la dem få beholde Forsvaret under sine vinger. Det mest sannsynlige er at de forventet begge deler, både at tyskerne enn så lenge ville la Forsvaret fortsette i påvente av en fredskonferanse slik Ruge snakket om, kanskje i løpet av høsten 1940, og at alt ville fortsette som før. De som

fortjenstfullt var blitt utnevnt, ville få sine stillingsmessige og økonomiske påskjønnelser i form av ekstraordinært avansement.

Vi har sett at slike tanker i begynnelsen av mai hadde hatt god grobunn blant offiserene på Grini, ivrig sekundert av NS. Der var det oberst Østbye som ble den fremste talsmannen for dem. De ønsket en ny stat, hvor offiserene skulle spille en langt viktigere rolle enn tidligere. Liknende planer lå bak hendingene i Nord-Norge sommeren 1940, der Wehrmacht tillot slike tanker å materialisere seg i form av Nord-Norge administrasjonen. Akkurat som hendingene på Grini ble de militære arrangementene i Nord-Norge sommeren 1940 et tabuemne etter krigen, ettersom det her foregikk et militært samarbeid mellom norske og tyske militære som ingen utenom nøkkelpersonene hadde trodd var mulig. Først i 1970 ble det mulig å studere tankene bak gjennom dokumenter skrevet av Ruge, Lindbäck-Larsen og fylkesmann Gabrielsen.⁶¹³ Vi skal se nærmere på hvilke framtidsutsikter for forsvaret og offiserene som ble skissert opp i disse papirene, hvilke aktiviteter man foretok seg og hvor lenge tyskerne lot det pågå.

Major Odd Lindbäck-Larsen tiltrådte sin nye stilling som stabssjef for Nord-Norge administrasjonen 12. juni i Tromsø, etter at han hadde ordnet med 6. divisjons demobilisering. Med Ruges ordre i ryggen satte han umiddelbart i gang å bygge opp en slags mini-generalstab for landsdelen. Fra Sjøforsvaret tiltrådte løytnant Sigurd W. Sivertsen som adjutant.⁶¹⁴ Han hadde vært sjef for Marinens flystasjon i Tromsø under felttoget. Fra distriktskommandoen kom også en adjutant. En annen offiser ble avgitt av Forsvarets overkommando, Ruges stab. Han skulle representere den nye staben overfor de tyske militære som hadde etablert seg på Sætermoen. Så utnevnte Lindbäck-Larsen forbindelsesoffiserer i Narvik, Harstad, Bodø, Alta, Kirkenes, Vadsø og Vardø. I Vardø var det kaptein Roald Rye Rynning som fikk oppgaven. I Kirkenes var det NS-mannen kaptein Bjarne Bell Evjen og i Vadsø kaptein Haakon Edland.

Mens Gabrielsen 20. juni var i Oslo og orienterte Administrasjonsrådet, ble Lindbäck-Larsen innkalt til sin oppdragsgiver Ruge på Nordgaard. Ruge informerte om at tyskerne hadde godtatt ordningen som varig. Dessuten ga han anvisninger til en avsløringsordning for troppene som var sterkt nedslitt. Særlig hastet det med avsløsning for en av bataljonene, som var sterkt «deprimert». Så fikk han et direktiv for Faye via fylkesmann Gabrielsen om hvordan ordningen skulle brukes til en omfattende videre befalsutdanning for Hæren.⁶¹⁵ Ruge brukte nå betegnelsen grensevaktpolitivdelingene. Her var det snakk om enkeltmannsutdan-

nelse, taktisk utdannelse i tropp og vidtgående bruk av systemet med utnevnelser av egnede. Det skulle legges vekt på «stram garnisonerende tjeneste» og «en så hard trening at grensevaktpolitivdelingene verdig kan representere vårt land i grensetraktene og bli forbilleder for tjenesten i den norske hær når den i sin tid blir gjenopprettet».

Endelig fikk Lindbäck-Larsen et personlig direktiv, hvor Ruge skiserte opp hvordan ordningen skulle brukes som en befalsutdanning for Hæren. Det skulle skje ved at «de best skikkede» befalingsmenn fra hele Hæren ble utnevnt til befal på ulike nivåer, inklusive nyuteksaminerte løytnanter og kadetter. De menige skulle fordeles fra alle regimentene i Hæren. De beste menige skulle i løpet av en seks måneders periode kvalifiseres til troppsførere og i løpet av ett år til offiserer. Ruge presiserte at troppene ikke bare skulle holdes på det styrkenivå som Buschenhagen hadde godtatt i Trondheim, men også forsøkes øket «ved stadige små forhandlinger med tyskerne». Han spesifiserte at det var viktig å få håndgranater og maskinpistoler til infanteriet, øke antall bombekastere, få panservernskyts og luftskyts, øke artilleriet fra ett batteri til en bataljon, få satt opp en pionertropp og sambandstropp slik at også ingeniørvåpenet kunne bli inkludert i ordningen, og prøve å få noen fly.

Enhver som leser Ruges direktiv, som altså først ble kjent i 1970, forstår at dette var å dra tyskernes tillit langt. Men Ruge hadde enda et kort i ermet. Han påla Lindbäck-Larsen å påse at når Varanger bataljon ble demobilisert, skulle bataljonens materiell holdes utenfor ordningen, altså ikke overtas av den innrykkende styrke sørfra. Hensikten var klar: Dermed ville man ha Varanger bataljon i bakhånd som en øyeblikkelig mobiliserbar styrke i tillegg til de rullerende avdelingene som til enhver tid utgjorde grensevaktpolitivdelingene.

Lindbäck-Larsen traff også oberst Hansson, Hatledals etterfølger som generalstabsjef, hos Ruge, og uttalte til denne at han var svært fornøyd med ordningen som den siste plattform innen et nøytralt Skandinavia. Det var slik han så arrangementet og senere forsvarte det. Deretter reiste han tilbake til Tromsø for å forberede avløsningen av Varanger bataljon med I/IR 16. Men den 25. eller 26. juni fikk han beskjed om at Terboven hadde grepet inn og kansellert det hele. Omlag 10. juli kom de første SS-styrkene til Kirkenes. Den 25. kom det første regulære kompaniet, som i løpet av en måned ble utvidet til en bataljon. Lindbäck-Larsen vurderte dem som av «oppsiktsvekkende dårlig kvalitet» og fryktet at tyskerne forberedte å gi Finnmark til russere. Parallellen fra Polen var nærliggende, skrev han.⁶¹⁶

Den 16. august, etter at man var på det rene med at tyskerne ville kunn- gjøre oppløsning av Forsvaret i slutten av september, skrev Lindbäck-Larsen til Christensen for å få denne til å forsøke å omgjøre vedtaket.⁶¹⁷ Det var stor fare, skrev han, for at tyskerne i løpet av kort tid ville trekke sine tropper ut av Finnmark, det kunne til og med skje i løpet av inneværende måned. Det ville med «overveiende sannsynlighet» medføre tap av større deler av Nord-Norge, men kanskje også deler av resten av Nord-Skandina- via. Hans bruk av «tap» i denne sammenhengen viser at han ikke så på den tyske okkupasjonen som tap i samme forstand. Betydningen av gren- sevakten betonet han ved å vise til de store norske styrkene der under vin- terkrigen og «det faktum at vi fant å måtte holde 2 1/2 veltrenet bataljon og et batteri der gjennom hele krigen tiltross for at vi ikke så oss istand til å skaffe våre bataljoner på Narvikfronten avløsning». Nå var situasjonen at «vi kan bli nødt til å be tyskerne ikke å forlate Nord-Norge», skrev han med bred understrekning. Han anbefalte på det sterkeste at Administra- sjonsrådet på nytt måtte forhandle med tyskerne om at Forsvaret kunne gjenoppta sin normale fredsorganisasjon. Det hastet også fordi mobili- seringsoppkjørene måtte bringes i orden og mobiliseringsplanene måtte revideres, helst allerede samme høst.

I midten av august kom en tysk oberst til Tromsø for å forberede over- føringen av større tyske styrker til Finnmark. Frykten for at de ville oppgi landsdelen til fordel for russerne burde dermed ha blitt gravlagt for godt. I det minste ble dette argumentet lite holdbart som begrunnelse for å gjen- opprette norske styrker i Finnmark. Men i stedet ble oberstens ankomst grunnlaget for en ny offensiv fra Lindbäck-Larsen og fylkesmann Ga- brielsen. De reiste begge igjen til Oslo for å møte Administrasjonsrådet. Møtet fant sted 20. august. I følge Lindbäck-Larsen avvek referatet, som de først fikk se etter krigen, «på flere punkter» av hva de hadde uttalt på møtet.⁶¹⁸ Avgjørelsen var heller ikke som de håpet på. Rådet anbefalte å ta saken opp med de tyske militære lederne i Nord-Norge, men informerte ikke om at de i mellomtiden hadde drøftet det med Reichskommissariat, som hadde avvist det hele.

Lindbäck-Larsens egen framstilling av møtet er ufullstendig. Vi skal derfor se på hvordan argumentene framkom. Det hele dreide seg om Nord-Norges «sikkerhet mot angrep fra øst». Begge understreket at landsdelen igjen kunne bli krigsskueplass. Tyske myndigheters påbud om norsk militær avvikling var svært alvorlig og det var ønskelig at rådet ba om samtykke av tyskerne

til å gjenopprette norske hæravdelinger som kan danne kjernen i eventuelle vernetropper for Nord-Norge ved siden av eller til avløsning av de tyske tropper. Om nødvendig kunne man fordele operasjonsområdene mellom de norske og tyske tropper. Etter fylkesmann Gabrielsens mening gikk norske interesser under den nåværende situasjon først og fremst ut på å beskytte landet mot angrep fra øst, selv om man da måtte samarbeide militært med tyskerne. Dette var visstnok også den alminnelige oppfatning i Nord-Norge.

Lindbäck-Larsen [...] konkluderte med at det var av stor betydning å få høve til å ha norsk militær beskyttelse av landsdelen ved siden av den tyske, og gjorde nærmere rede for de organisatoriske og militærtekniske sider av denne saka. Han ville foreslå den ordning – som forøvrig var uten risiko for tyskerne og som visstnok tyske offiserer billiget – at alle staber fortsatte sin virksomhet som fredsorganisasjon. Vårt forsvar i Nord-Norge kunne da mobiliseres på få dager. Ved eventuell oppsetting av en bataljon burde man bygge på frivillighet, ikke utvelgning.⁶¹⁹

Rådet anførte, fortsatt i følge referatet, at man ville komme i en eiendommelig situasjon hvis utviklingen ble som de to hadde skissert, særlig av hensyn til «Englands stilling i en slik sak» og folkemeningen hjemme. Men man skulle overveie forslagene nøye. Gabrielsen anbefalte til slutt så sterkt han kunne at de offiserene som hittil var blitt brukt til «formidlingstjeneste» med tyske militære i Nord-Norge, fortsatt ble brukt til slik formidlingstjeneste, selv om tyskerne opprettholdt avviklingen av Forsvaret. Dette kunne skje ved eventuelt å knytte dem til politiet. Det var åpenbart Lindbäck-Larsens stab han hadde i tankene.

Det er ingen grunn til å anta at referatet fra Administrasjonsrådets møte ga et feilaktig bilde av det som var sagt, eller hadde til hensikt å diskreditere de to.⁶²⁰ Tvert i mot var det flere av rådets medlemmer som delte bekymringene. Det som imidlertid var nytt, og som trolig måtte få rådets medlemmer til å heve øyebrynene, var at de to tok til ordet for å delta i faktiske krigsoperasjoner mot Sovjetunionen. Borte var argumentet om å holde norsk militær tilstedeværelse i landsdelen for å vise russerne at det ikke var herreløst land, eller av frykt for at tyskerne ville gi Finnmark til russerne. Her var det snakk om krigsdeltakelse sammen med tyskerne. Det var et langt skritt videre. Det var tanker som pekte i retning av norsk frontdeltakelse på tysk side, slik det faktisk kom til å skje et år senere. Også forslaget om frivillig verving til styrkene, som Lindbäck-Larsen sa han foretrakk, peker i samme retning. Og trekker vi perspektivet videre til høsten 1944, inntraff nøyaktig den situasjonen han hadde spådd, da Den røde hær rykket inn i Finnmark.

Dette var framtidsutsikter som knyttet an til mellomkrigstidens monomane fiendebilde. De var beslektet med meninger som la til grunn at felttoget bare hadde vært en uheldig episode mellom potensielt allierte mot den evige faren fra øst. Disse tankene, uttrykt av en offiser som ellers bare hadde forakt til overs for NS, viser hvor ekstremt den alminnelige holdningen i korpset hadde utviklet seg sommeren 1940. Og selv om holdningene bak lå fjernt fra NS-offiserenes ideologi, var det deres linje som her var modnet og hadde fått gjennomslag.

I Oslo 3. september signerte Lindbäck-Larsen to nye notater om sitt oppdrag i nord.⁶²¹ Her leverte han argumenter for at det var i tyske interesser å gjenopprette norske styrker. Han forsikret om at de uansett ville ha full kontroll over alt som foregikk med forvaltning, personell og materiell. Formålet var å gjenopprette 6. divisjon til forsvar for Finnmark og Troms. Garnisonskompaniet i Kirkenes regnet han ikke med var mulig å gjenopprette, men muligens i Vardø, Hammerfest eller Skoganvarre. IR 14 trodde han heller ikke ble mulig å inkludere. Noen befalsskole for 1941 regnet han ikke med, men for 1942 burde det bli mulig. Tyskerne hadde tatt lokalene i Harstad, men skolen burde kunne innkvarteres i Ramsund. Alt i alt burde divisjonen kunne stille en styrke for «grensepolitiet i Øst-Finnmark», som han kalte det, bestående av to infanteribataljoner, en artilleribataljon og et pionerkompani.

I Oslo fikk Lindbäck-Larsen anmodning av Christensen om å reise til Finland for å rapportere om utviklingen. Det gikk mange rykter om hva som foregikk der. Før han reiste, tok majoren også kontakt med Ruges protegé oberst Hansson, som ba ham dra innom Kirkenes for å få avviklet en etterretningstjeneste som NS-kaptein Alf Bendz hadde opprettet. I Stockholm ble Lindbäck-Larsen underholdt av oberst Strugstad fra legasjonen. I Finland traff han militærattachéen, major Wilhelm Hansteen, og ble av ham bedt om å organisere en etterretningstjeneste i Nord-Norge. Men et slikt ønske, som også hadde framkommet i Stockholm, avslo Lindbäck-Larsen, i tråd med oppdraget fra Hansson. Vel framme i Kirkenes 15. september ga han Bendz ordren fra Hansson.⁶²² Fra Tromsø sendte han så rapport til Christensen om forholdene i Finland.

General Dietl etablerte seg på det tidspunktet med hovedkvarter i Alta. Lindbäck-Larsen ba om en konferanse med ham om å gjenopprette norske tropper i Finnmark, eller i det minste om å la Hæren få innta sin fredsorganisasjon igjen. Møtet fant sted 21. oktober. Alle forslag ble kontant avslått. Men Lindbäck-Larsen ga seg ikke. Den 24. oktober sendte han et siste notat til den nye NS-innenriksministeren, Albert Hagelin.⁶²³

Med fulgte et følgeskriv samt alle tidligere skriv til Administrasjonsrådet som bilag. Det var en anseelig mengde dokumenter, og i alle ble det argumentert for at en gjenoppretting av norske styrker i nord ikke ville være noen ulempe for okkupasjonsmakten, snarere tvert i mot. Han anførte også et argument som NS kom til å bruke vis-a-vis tyskerne en lang rekke ganger i de fire kommende årene. En gjenoppretting av norske styrker var av særdeles stor betydning for Norges nasjonale forhold til Sverige og Finland. Det var dette hensynet som hadde gitt 6. divisjons kamp dets idéinnhold under felttoget, ifølge majoren. Likestilling med disse folk ville ikke kunne skje uten «at vi igjen eksisterer militært». Dette var argumenter som Hagelin grep med begjærighet. Umiddelbart etter framla han hele komplekset for Terboven, i den tro at denne var av samme oppfatning.

Det som nå foregikk har lenge vært uklart. Den 1. november kom Terboven sporenstreks til Tromsø, der han innkalte Lindbäck-Larsen. I følge majorens referat fra samtalen skal Terboven ha beskyldt ham for å forsøke å spille sikkerhetspolitiet ut mot Wehrmacht.⁶²⁴ Han anklaget ham dessuten for ikke å fortelle offentligheten om britenes skandaløse opptreden, slik Getz hadde gjort: «Ærekjære offiserer som oberst Getz har ikke nølt med å fortelle det norske folk om hvorledes dere ble sveket av deres allierte. Men De, som har sett mer av det enn noen annen, De tier stille.» Møtet sluttet med at Lindbäck-Larsen fikk ordre om å melde seg for Innenriksdepartementet i Oslo 20. november. Deretter oppløste Terboven resten av Nord-Norges administrasjonen og ga stabens offiserer ordre om å forlate landsdelen. Kaptein Roald Rynning, Lindbäck-Larsens forbindelsesoffiser i Vardø, fikk samme beskjed som Lindbäck-Larsen.

Begge valgte å la seg arrestere. Den 20. november innfant de seg på Victoria Terrasse slik Terboven ba om, hvor de ble innregistrert som politiske fanger.⁶²⁵ Mens Rynnings fangestatus ble nedgradert til krigsfange på Grini, før han i slutten av 1942 ble sendt til Schildberg for resten av krigen, måtte Lindbäck-Larsen betale dyrere for sin ulydighet med resten av krigen i Sachsenhausen. Han var en av ytterst få norske yrkesoffiserer som var politisk fange.

Kampen for frilønnsordningen

De frilønnsbestemmelsene som det ble enighet om i samtaler mellom avdelingssjef Kjelstrup i Forsvarsdepartementet og Administrasjonsrådet, og som ble fastlagt i Innenriksdepartementets frilønnsregler av 28. okto-

ber 1940, utgjorde den nøkkelmekanismen som styrte offiserenes skjebne videre under krigen. Reglene gjorde det mulig for offiserene å forsørge seg og sine familier, uten å redusere status og levestandard. Reichskommissariat, og særlig Wehrmachtbefehlhaber Norwegen, så den positive effekten av dette i den første tiden da korpset fortsatt oppfattet seg som et kollektiv og kunne tenkes å innebære en trussel. Men på lang sikt var det en målsetting å få slike regler avviklet. De innbydde til passivitet og bremset på omstillingen av korpset.

Reichskommissariat reiste frilønnssaken i et brev til Finansdepartementet i september 1941.⁶²⁶ Da hadde det gått nok tid for offiserene til å skaffe seg andre stillinger, mente man. Til da hadde 467 av Hærens 550 og 169 av marinens 346 offiserer fått seg andre jobber i staten. Dermed var det ingen grunn til å fortsette ordningen for de gjenværende, «med mindre disse offiserene yder staten et arbeide». Man ønsket med en egen lov å redusere nivået til det som svarte til pensjon ved oppnådd aldersgrense, samt å pensjonere alle offiserer som ikke ville stille sin arbeidskraft til rådighet for «den nasjonale regjering». Ellers kunne man strekke seg til et mellomlegg for de som i nye stillinger hadde lavere lønn enn pensjon. Det var nærmest for å sukre pillen.

For NS og Kjelstrup var forslagene uantakelige. Men Reichskommissariat ga seg ikke. Under en konferanse ble Sivilforvaltningen truet med en reduksjon av distriktsbefalets lønninger med 75%. For det garnisone-rende befalet ville man fortrinnsvis ha pensjonering. De som ble overført til andre offentlige stillinger skulle ikke få tilskudd fra Sivilforvaltningen hvis den nye lønnen utgjorde over 80% av frilønnen. Den 29. april 1942 ble dette forelagt Sivilforvaltningen skriftlig.

NS kjente sin besøkestid og strittet i mot. Frilønnen var, sammen med personalkontrollen gjennom NS personalkontor, nettopp den mekanismen NS trengte for å kunne friste eller true offiserene inn i ønskede stillinger. Uten frilønnen bortfalt dessuten behovet for Sivilforvaltningen som holdt løpende kontroll på den militære personalkabalen.

Kjelstrup oversendte 20. juni et motforslag som i hovedsak var basert på den gamle ordningen. Reichskommissar informerte 7. juli Innenriksdepartementet at forslaget ikke var i tråd med ønskene fra Höheren SS- und Polizeiführer og at saken av økonomiske grunner ikke alene kunne avgjøres av Innenriksdepartementet, men også måtte vurderes av Finansdepartementet.⁶²⁷ Ikke uventet utformet Prytz' finansdepartement et kompromissforslag med gunstigere resultat enn det Reichskommissar ønsket. Kjelstrup lot saken ligge så lenge han kunne vis à vis Reichskom-

missariat. I stedet innhentet han støtte fra Wehrmachtbefehlhaber til en bedre orden enn det Finansdepartementet foreslo.

Kjelstrup var ikke innstilt på å gi seg og hadde selvfølgelig støtte fra Quisling og partiledelsen. Konflikten var typisk for en rekke andre konflikter av samme type mellom NS og Reichskommissariat. Når Terboven ønsket å skjære igjennom, signaliserte han samtidig at hensynet til NS' stilling innad i de miljøene som hadde støttet partiet nettopp på grunn av denne og liknende ordninger, ikke lenger veide tungt. Det som ved krigens begynnelse var blitt oppfattet som langsiktige tyske interesser, framsto som rene spillfakterier for å utmanøvrere ikke bare officerskorpset, men også partiet. I alle fall var det nærliggende for Kjelstrup å oppfatte det slik.

Det var selvfølgelig krigsutviklingen som motiverte Terboven til å skyve taktiske hensyn til side. Man hadde ingen behov for å ha gående et norsk officerskorps hjemme på gress. På den andre siden nølte Terboven overfor hva en ytterligere forverring av forholdet til NS kunne innebære. Stilt overfor slike utsikter valgte Terboven å utsette saken i februar 1945.⁶²⁸ Noen ny runde rakk man ikke. Ordningen omfattet ved utløpet av 1944 fortsatt en rekke offiserer, også de omlag 1100 som var internert i Schildberg og Grune som krigsfanger fra august 1943.

I politiet og i Hirden

AT var den langt mest attraktive arbeidsplassen for offiserene. Ellers var det særlig interesse for stillinger i politiet, som var under sterk utbygging. Særlig ser det ut som at Utrykningspolitiet og dets etterfølger Statspolitiet var foretrukket. Den 17. september 1940 ga Helgerud tillatelse til at kapteinene Fritzner, Lorange, Søvik og Marthinsen etter eget ønske ble stilt til disposisjon for etaten.⁶²⁹ De tre første befant seg i Oslo og kunne begynne straks, mens Marthinsen, som fortsatt var i Varanger bataljon, først måtte frigjøres. Alle disse kom til å spille en stor rolle i politiet. Etterhvert gikk en lang rekke offiserer inn i Statspolitiet, Grensepolitiet og andre politietater.

Senere under krigen ble stillinger i politiet en større og større belastning for de offiserene som hadde fått stillinger der. Mange søkte seg vekk, særlig fra Statspolitiet, som under kaptein og minister Jonas Lies ledelse ble omformet til en strømlinjeformet politiorganisasjon av uvurderlig betydning for det omlag 750 mann store tyske sikkerhetspolitiet. Fra tysk side var kontrollen av det omlag 500 mann store Statspolitiet derfor

svært viktig. Denne rollen som hjelpepoliti for tysk Sipo var mange offiserer ubekvemme med. Da Jonas Lie i 1941 ble leder av Norges SS, senere Germanske SS Norge, og utnevnt til Sturmbannführer SS, ble det en målsetting at også politiet på sikt måtte innordnet SS. Det samme gjaldt politiskolene. Propagandaen viste hvilken vei det bar. Dette gjorde ikke situasjonen bedre for «politioffiserene». De hadde funnet seg til rette med at Statspolitiet var et politisk politi som i første rekke skulle drive politisk etterretning og bekjempe motstandsbevegelsen, men ikke innen en slik ramme. Offiserene kjente slike oppgaver fra Hirden. Men også Hirden ble dratt inn i interessefeltet til SS, særlig etter at politiet ble utrensket i 1943. Da ble mange politifolk sendt til Tyskland, og Statspolitiet startet å rekruttere nye fra Hirden.

Sommeren 1940 var Hirden, likesom partiet for øvrig, blitt et venetreprosjekt. Kjelstrup hadde tatt på seg å være rikshirdsjef, en praktisk kombinasjon mens Quisling og hans allierte i Berlin arbeidet for at han skulle få komme tilbake til makten. Dessuten sikret et slikt arrangement Hirden mot inngripen fra tyskerne. Så kom Sundlo nedover fra Narvik. Kjelstrup hadde neppe noe i mot å overlate stafettspinnen til ham. Sundlo var rikshirdsjef fram til han ble sjef for det planlagte første regimentet til Den norske Legion høsten 1941. Kaptein Oliver Møystad avløste ham da som rikshirdsjef. I hele denne perioden var fenrik Orvar Sæther den som ivaretok Hirdens daglige affærer.

Orvar Sæther hadde vært stabssjef også 1937–40, mens kaptein Kjørstad var rikshirdssjef. Helt fra starten i 1933, da den daværende Spesialavdelingen ble organisert av Hvoslef og kapteinene Carl Stenersen og Tormod Strand, hadde det vært tradisjon at denne organisasjonen skulle ha en militær ledelse, også rundt i landet. Unntaket hadde vært da advokat J. B. Hjort i 1935–36 forsøkte å bruke hirdorganisasjonen i Stor-Oslo som springbrett til å utfordre Quisling. Hirden hadde den gang vært viktig som ordensvern og militant kampgruppe, noe Hjort hadde lært av sin forgjenger løytnant Jens Henrik Nordlie. Tanken hadde vært å skape en SS-liknende organisasjon etter tysk mønster, en kamporganisasjon dominert av partiets mest dedikerte medlemmer. Men tanken hadde den gang ikke slått an. Det hadde flere grunner.

Den overveiende borgerlige medlemsmassen fant det unaturlig å drive med slikt, selv om noen av deres sønner likte det. I kjølvannet av oppgjøret med Hjort hadde Quisling derfor bestemt at alle partimedlemmer skulle være med i Hirden. Men det hadde heller ikke fått oppslutning. På vinteren 1940, da Quisling forberedte sitt kupprosjekt, var aktiviteten i Hirden liten

og det ser ikke ut til at organisasjonen var tildelt noen viktig rolle. Hans Wilhelm Scheidt oppgir at planen var å bruke enkelte hirdmenn som kjentmenn for tyske invasjonstropper. Kjørstad og Sæther var trolig involvert, og i alle fall var oslolederen, Rolv Gulbrandsen, det. Det var han som på Quislings ordre satte i gang mobiliseringen av Hirden til å møte i Oslo 8. april.

Etter 9. april kom Hirden i en ny situasjon. Administrasjonsrådet arbeidet for at okkupanten skulle forby eller i alle fall hindre organisasjonens aktiviteter. Bortsett fra at tyske militære satte en stopper for Hirdens bruk av norske militæruniformer i aprildagene, skjedde imidlertid ingen drastisk inngripen. På den annen side ønsket verken Reichskommissariat eller Wehrmacht å ha en halvmilitær kamporganisasjon utenfor sin kommando. Etter Terbovens tale 25. september og innsettingen av de kommissariske statsrådene 1. oktober 1940, ble det åpnet for en kontrollert utbygging av syv hirdregimenter under tysk overvåkning. På papiret var dette en formidabel økning. Partiledelsen tok mål av seg til å skape en hird som skulle bli for NS det som SS var blitt for NSDAP. Dette var på en tid da også NS-ledelsen ventet en snarlig fredsløsning mellom stormaktene. Derfor lå det en skjult agenda til grunn for planene. Her kunne strukturer utvikles, stillinger bekles og en kunne skaffe til veie erfaring som kunne bli nyttig for et fremtidig forsvar.

Utviklingen i 1941 med etableringen av SS i Norge gjorde at ambisjonene for Hirden måtte nedjusteres. Alternativet for partiet ble å satse mer på oppbyggingen av prestisjeprosjektet Arbeidstjenesten, som også ga rom for en skjult agenda. Det tyske sikkerhetspolitiet, som nøye overvåket utviklingen, rapporterte i november 1942 bekymret til Berlin at den nye hirdsjefen kaptein Oliver Møystad systematisk søkte å styrke kontaktene mellom Hirden og AT, ikke for å utvikle AT-mennene politisk eller for å vinne dem for Hirden, men for å gjøre hirdmennene til fremtidige politiske ledere ut fra ATs upolitiske standard og modell.⁶³⁰

I siste fase av krigen, da seiersutsiktene svant og motstandskampen mer og mer antok voldelige former, kom planene om et nytt forsvar i bakgrunnen. Da ble det behov for en hird som kunne delta i kampen mot sabotasje og illegale grupper. Kaptein Karl A. Marthinsen avløste Møystad og omskapte, som vi skal se, hirdregimentene til mer effektive kampenheter.

Institutt for historisk forskning

Etter at ekspedisjonssjef Abel døde for egen hånd 17. april, var Kjelstrup blitt den dominerende embetsmannen i Forsvarsdepartementet som rådet

over offiserenes skjebner. Hans vei til Quisling, ofte gjennom Bjerkelund, var kort. Allerede under aprilregjeringen hadde de hatt flere møter. Under Administrasjonsrådet ble de nærmest kolleger, etter at Quisling ble sjef for Demobiliseringskontoret. Kjelstrup forsto tidlig at NS' politiske oppslutning i fremtiden var avhengig av at officerskorpsets ve og vel ble godt ivaretatt, selvfølgelig først og fremst lønnsmessig gjennom frilønnsordningen, men også på andre måter. Den relativt kortsiktige planen for gjenoppretting av Forsvaret hadde, som vi også har vært inne på, som modell de oppløste militære institusjonene General- og Admiralstab. Det gjaldt også for Generalstabens krigshistoriske avdeling. Avdelingen var opprettet i 1935 med daværende oberstløytnant, fra januar 1939 oberst, Johannes Schiøtz, som sjef.⁶³¹

Å bygge slike krigshistoriske studieenheter var blitt en internasjonal trend i mellomkrigstiden. Krigshistoriske avdelinger var opprettet i de fleste generalstabene i Europa som svar på et ønske om å legge militærhistoriske erfaringer til grunn for planlegging og nasjonsbygging. Behovet var ikke blitt mindre etter felttoget i 1940. Derfor var det maktpåliggende for Quisling og Kjelstrup å beholde en slik institusjon, selv etter at tyskerne hadde oppløst Forsvaret 1. oktober 1940.

En annen grunn til å opprettholde Krigshistorisk avdeling var den pågående propagandakrigen om hva som hadde foregått før og under felttoget. Bitterheten mot britene var sterk, noe tyskerne visste å utnytte. Vi har allerede vært inne at det tyske utenriksdepartementet Auswärtiges Amt sendte ut arkivkommandoer som støvsuget de okkuperte landenes arkiver etter avslørende dokumenter. De publiserte en serie med hvitbøker som gjenga slike dokumenter. Det gjaldt også Norge, hvor den tyske legasjonssekretær og baron, SS-Obersturmbannführer Eberhard von Künsberg ankom 10. april til Oslo med sin Sonderkommando bestående av arkivspecialister. I fem dager gjennomførte de Utenriksdepartementets arkiver.⁶³² Omlag femti pakker med arkivsaker ble sendt til Berlin, blant dem dokumenter som var funnet i Nygaardsvolds skrivebord. Senere fulgte von Künsberg de tyske troppene hakk i hel. Han ble faktisk ved en anledning tatt til fange av norske soldater. På Hamar ble ti dokumentkister med regjeringmateriale funnet. De ble sendt til Berlin. Også mengder av annet arkivmateriale ble beslaglagt fra departementene og gjennomgått. Mye av materialet var imidlertid uten interesse og ble returnert til de respektive departementene i løpet av mai.

Fire av dokumentene som ble funnet i Nygaardsvolds skrivebord ble trykket opp og utgitt i *Hvitbok nr. 4* av det tyske utenriksdepartementet

sommeren 1940.⁶³³ Noe direkte bevis for hemmelig samarbeid mellom den norske regjering og britene fant man imidlertid ikke. Men dokumentene viste utvilsomt at Norge hadde vært en brikke i de alliertes spill mot Sovjetunionen og Tyskland og at statsministeren visste om allierte invasjonplaner i Norge vinteren 1940. Indikasjonene på at det hadde vært et hemmelig samarbeid med britene var sterke. Sommeren 1940 gikk det en mengde rykter blant offiserene om dette. Hvis de kunne bevises ville de kunne rettferdiggjorde det tyske angrepet. Alle aspekter av denne problematikken var viktig i kampen om opinionen. Slike opplysninger kunne vise at Quisling hadde handlet rett da han grep makten 9. april. I tillegg var det en rekke enkelthendinger som var viktige for partiet, særlig der kjente NS-offiserer hadde spilt en rolle. Det gjaldt for eksempel alle arrestasjonene som regjeringen hadde beordret under felttoget. I det hele tatt var det en rekke forhold som det var viktig for partiet å få belyst og dokumentert.

Kjelstrup var personlig ikke i tvil om realitetene. Han hadde klart for seg at det bare gjaldt å framskaffe dokumentasjon. Han var meget aktiv og hadde kastet alle betenkninger overbord. Et eksempel viser hvor langt han var villig til å gå. Av en melding fra Abwehrmannen Boese til Falkenhorsts stab 17. april framgår at Kjelstrup allerede hadde gitt flere tips om arkivmateriale, dokumenter og også om gulltransporten fra Norges Bank, og at han faktisk agerte som informatør.⁶³⁴ Denne dagen hadde han nemlig meddelt Abwehr at engelskmennene ville lande i Romsdalsfjorden om kort tid. Kjelstrup var sterk motstander av at engelskmennene kom og forlenget krigen, med de ødeleggelsene det ville medføre, fortsatte Boese. Dette var uhyre viktig informasjon for tyskerne. Britene landet som kjent i Åndalsnes dagen etter. Hvor Kjelstrup kunne ha denne informasjonen fra, skal vi komme tilbake til.

Kjelstrup, som altså hadde valgt side og styrte virksomheten i Hærens og Marinens sivile administrasjon med bestemt hånd, så tidlig betydningen av å få samlet inn fektningsrapporter fra felttoget. Hans ønske var først og fremst å dokumentere hvor skandaløs britenes innsats hadde vært. Det var imidlertid oberst Johannes Schiøtz, leder av den fortsatt eksisterende Krigshistorisk avdeling, som etter sin stilling skulle ha som oppgave å samle inn slikt materiale. Så lenge tyskerne ikke hadde oppløst Forsvaret, lå det til ham å ta initiativ. Som vi har sett, var det en gjengs oppfatning blant offisersfangene i krigsfangeleiren på Grini at krigen var slutt. Blant disse fangene var også Schiøtz. Det er ingen grunn til å anta at han ikke var påvirket av stemningen der om at krigen var over, og at man

sto foran fredsforhandlinger mellom stormaktene. Felttoget og krigen var historie som det gjaldt å bevare kildene til.

Schiøtz forteller at han tok opp spørsmålet om å samle inn fektningsrapporter allerede på Grini. Da han ble frigitt kontaktet han Helgerud i departementet, som sørget for at han med Administrasjonsrådets bifall i begynnelsen av juli 1940 fikk tillatelse til å henvende seg til offiserene.⁶⁵⁵ Henvendelse ble sendt ut av Kjelstrup og Andreas Thue i navnet til Hærens og Marinens sivile administrasjon i løpet av sommerukene der den enkelte offiser ble bedt om å avgi fektningsrapport. Rapporten skulle dateres og signeres. Svarene begynte å komme inn etter kort tid og ble oversendt Schiøtz av Kjelstrup.

Dette var samtidig med forhandlingene om Riksrådet, og det var nesten ingen grenser for hvor langt miljøet rundt Administrasjonsrådet ville gå for å imøtekomme tyske ønsker, bare man slapp en NS-regjering. Kjelstrup, som tvert om ikke bare ønsket en NS-regjering, men som var statsråds-kandidat, hadde ingen innvending mot at rapportene ble oppbevart hos Schiøtz. Etterhvert ble det mange rapporter hjemme hos obersten. Da ryktene om oppløsningen av Forsvaret begynte å sirkulere senere på sommeren ble Schiøtz bekymret for å bli stående uten noen institusjonell tilknytning. Han tok da kontakt med rektor Didrik Arup Seip på Universitetet for å få en tilknytning der.

Oppløsningen av Forsvaret fra 1. oktober 1940 førte med seg at tyskerne betraktet Forsvarets eiendeler, også dokumenter og arkiver, som krigsbytte. Det var i tråd med folkeretten. For å administrere dette opprettet de en egen norsk arkivinstitusjon med betegnelsen Det norske Hærarkiv. Hærarkivet skulle samle alle militære arkiver. Det ville bli en stor institusjon med mange stillinger. For at et slikt prosjekt skulle bli vellykket, trengte man norsk militær ekspertise. En rekke offiserer fikk tilbud.⁶⁵⁶ Schiøtz ble tilbudt ledelsen og takket ja.⁶⁵⁷ Alt var tilsynelatende klart for det nye arkivet.

Redskap for partiet

Imens hadde Quisling og Kjelstrup arbeidet for en annen løsning. Partiets maktovertakelse sto for døren. De ønsket å opprette en militærhistorisk NS-institusjon som skulle bli et redskap for partiet. Forslaget ble luftet med den nye kulturministeren, Gulbrand Lunde, den nye innenriksministeren, Albert Hagelin, og den nye politiministeren, Jonas Lie, som alle var positive. Quisling orienterte så den nye kirke- og undervisningsminis-

teren, NTH-professor Ragnar Skancke, om behovet for etterforskning i forbindelse med hendingsene rundt 9. april og at han trengte militære som hadde slik kompetanse.⁶³⁸ Fordi tyskerne sannsynligvis ville motsette seg en slik etterforskning, ønsket Quisling at institusjonen skulle være tilknyttet universitetet.

Dette var bakgrunnen for at Skancke umiddelbart etterpå utnevnte vernepliktig kaptein Gudmund Didrik Schnitler til «professor» ved Universitetet. Personforslaget kom i følge Skancke fra Jonas Lie, som kjente Schnitler personlig.⁶³⁹ Utnevnelsen måtte skje utenom normal prosedyre. Kapteinen hadde nemlig ingen tilknytning til academia og eller akademiske kvalifikasjoner, noe professor Sverre Steen orienterte Skancke om. Så opprettet Skancke et nytt krigshistorisk institutt på Universitetet. Protestene lot ikke vente på seg.⁶⁴⁰ Og Skancke lyttet til dem. Den 7. november ble navnet endret fra «Universitetets institutt for historisk forskning» til «Institutt for historisk forskning» og plassert under Kirke- og Undervisningsdepartementet. «Professor» Schnitler ble utnevnt til sjef.

Kaptein Schnitler hadde ingen kompetanse for en slik stilling. Hans faglige forutsetninger var at han hadde vært assistent for sin far, obersten med samme navn, og hadde deltatt i arbeidet med seniors bok om Første verdenskrig.⁶⁴¹ Det var et prestisjetungt verk med to norske utgaver, oversatt til spansk, tysk og persisk. Både faren og bestefaren, som også hadde vært offiser og krigshistoriker, hadde vært lærere på Krigsskolen. Det hjalp nok for kapteinen at familien var en av landets eldste og mest respekterte officersfamilier. Vi har allerede stiftet bekjentskap med hans onkel, pensjonert oberst Hans Peter Krag Schnitler, som hadde vært plasskommandant på Akershus festning i april dagene, og en nevø, Hans Peter Schnitler, som hadde vært aktivist i Hirden og NS' ungdomsfylking.

Men Schnitler var som sin far og bestefar generalstabsoffiser og hadde tatt den militære høyskolen med innstilling før han hadde søkt avskjed i 1929. Som Schiøtz hadde han ofret seg for militærhistoriske studier i 1930-årene. Han hadde fine papirer blant annet fra general Laake og oberst Nordlie. Etter utnevnelsen fikk han gratulasjoner fra Laake, oberstløytnant Roscher Nielsen, oberst Ole Berg og general Liljedahl.⁶⁴²

Kontrasten er stor mellom denne alminnelig godt likte offiseren i 1940 og det bildet som ble tegnet av ham etter krigen. Særlig gjelder det oberst Berg, som karakteriserte ham som doven, udugelig og uvitende. Kollegene tilskrev ham et vanskelig lynne og et umåtelig selvbilde, manglende praktiske innsats for instituttet og en lunefull lederstil. Også NS-medlemmene ved instituttet fortalte etter krigen at de hadde mislikt ham intenst.

Denne kritikken skyldtes nok delvis at Schnitler var engasjert i en mengde prosjekter utenom instituttet, og rett og slett ikke hadde tid nok. Noe skyldtes trolig rivalisering, og noe trolig også den forandring som skjedde med ham etter at han umiddelbart etter professorutnevnelsen oppførte seg som et sentralt NS-medlem.

Schiøtz og Schnitler var altså rivaler på samme felt. Schiøtz var foretrukket av tyskerne til Hærarkivet og Schnitler var NS' mann til instituttet. I formen en personstrid, men dette var dypere sett en fortsettelse av dragkampen mellom NS og det tyske okkupasjonsregimet. Det lå til Kjelstrup å balansere slike hensyn på det militære feltet fra 1. oktober. Det var han som med nennsom hånd måtte avgjøre hvem av dem som kom ut på topp. Selve utnevnelsen av Schiøtz kunne han ikke gjøre noe med, for den hadde tyskerne allerede foretatt. Men han kunne indirekte få skjøvet den stridbare obersten til side på en måte som ikke ga ham argumenter til å klage til sine tyske foresatte. Det ordnet Kjelstrup ved å omdefinere oberstens arbeidsoppgaver.

Igjen var det Skancke som fikk rollen som eksekutør. Han satte sin signatur under et brev til Schiøtz, konsipert av Kjelstrup, som informerte obersten om at hans arbeid med 11-årskrigen ville kreve hele hans arbeidsdag, og at han dermed ikke ville kunne overkomme oppgavene verken ved det nyopprettede instituttet eller ved tyskernes hærarkiv.⁶⁴³ Brevet ble etterfulgt av en håndfast politiaksjon.⁶⁴⁴ Den 5. november ble alle innsendte rapporter hentet i Schiøtz' hjem og fraktet til instituttet.⁶⁴⁵ Deretter informerte Kjelstrup tyskerne om at oppnevningen av det norske personellet som Schiøtz hadde foreslått for Hærarkivet var utsatt inntil det nye instituttet var kommet i orden.⁶⁴⁶

Schiøtz var holdt i uvitenhet om at Schnitler hadde vært involvert i opprettelsen av instituttet noe dager tidligere.⁶⁴⁷ Quisling hadde sagt rett ut at han ønsket en fortsettelsesinstitusjon etter Krigshistorisk avdeling under Sivilforvaltningen for hær og marine.⁶⁴⁸ Alene dette viser hvor viktig Quisling tenkte seg nyskapningen. Kjelstrup hadde ordnet det slik at Schnitler, i strid med reglene, skulle få beholde sin frilønn i tillegg til lønn som instituttleder og professorlønn, «[...] I betraktning av den store betydning av historisk og forskningsmessig art som arbeidet med Instituttet for historisk forskning representerer».⁶⁴⁹ Slike ekstraordinære lønnsforhold skulle for øvrig flere av offiserene ved instituttet få ta del i.

Quisling hadde satt opp en liste over offiserer som skulle beordres til instituttet. Han hadde ikke innsigelser til de navnene som Schiøtz i sin tid hadde foreslått til Hærarkivet. De skulle i stedet brukes til institut-

tet. Schnitler supplerte med noen navn fra Sjøforsvaret. Listen inkluderte Schiøtz, kapteinene Kåre Vagn Knudsen, Jean Michelet og Jens Henrik Nordlie. Alle var fra Generalstabten. Kapteinene Karl Einar Johansen og Rolf Scheen ble foreslått fra Marinen og kaptein John Peter Øglund fra Kystartilleriet. Quisling ville også ha med oberst Hansson, oberstløytnantene Beichmann, Ole Berg og Roscher Nielsen, samt admiral Smith-Johannessen som «tilfeldig personell». Ingen av disse kom til å arbeide ved instituttet, heller ikke Schiøtz. Derimot kom kaptein Asle Hauglie til senere, også han generalstabsoffiser, og Sverre Vagn Knudsen. Han var løytnant og bror av Kåre Vagn Knudsen. Han hadde som Johansen, Scheen og Øglund, gjort tjeneste i Admiralstabten.

Dette var en usedvanlig samling av eksperter på reglementer og saks-gang fra de høyeste militære staber. I bevarte brev understreket instituttet at det var «overdratt» den fagmilitærhistoriske behandling av krigen i Norge i 1940, at det hadde «fått oversendt» de rapporter som var sendt inn til Sivilforvaltningen og var «bemyndiget av Innenriksdepartementet» til å innhente ytterligere materiale «i den utstrekning dette er nødvendig».⁶⁰ Slik aktivitetene var lagt an fra starten var det vanskelig å tenke seg tyske innsigelser. Men konstruksjonen og personellet bringer tankene hen på et mer generelt stabsarbeid. Hvordan det ville gå, var selvfølgelig avhengig av krigsutviklingen.

Arbeidet med å få inn fektningsrapportene skulle være den første hovedoppgaven. Planen var et bokverk om felttoget. Arbeidet med å få inn rapportene ble omfattende og foregikk i flere runder. Nye henvendelser til offiserene gikk ut i navnet til Sivilforvaltningen for Hær og Marine. Denne gang ba man offiserene om å fylle ut standardiserte spørreskjemaer med en rekke underpunkter. Skjemaene skulle dateres og signeres. Etter at spørreskjemaene var kommet inn, fulgte krav om ekstrareporter og utredninger.

Enkelte offiserer ønsket ikke å svare. Ja, noen hevdet til og med at det var i strid med folkeretten fordi instituttet var en del av okkupasjonsregimet. Noen påberopte seg samvittighetsgrunner. Også enkelte NS-offiserer var forsiktige med å svare. Det gjaldt for eksempel major Arne Tellefsen, som hadde vært sjef for luftvernet i Oslo og løytnant Rolf Rynning Eriksen.⁶¹ Major Hans Christian Ringe, som hadde vært sjef på et fort ved Tønsberg, sendte ikke inn noen rapport og påberopte seg samvittighetsgrunner. Schnitler henvendte seg da til Kjelstrup og understreket at Ringe var forpliktet til å svare.⁶² Kjelstrup beordret deretter rapport. For offiserer som mottok frilønn, og det gjaldt de fleste, var dette tilstrekkelig

ris bak speilet. Men noen ga seg ikke. De kunne svare at man ikke lenger husket slike detaljer. Det gjaldt for eksempel batterisjefen på Bolærne, kaptein Knut Telle. Instituttet forela ham 27 detaljerte spørsmål med svarplikt og tidsfrist, med kopi til Kjelstrup.⁶⁵³ Andre kunne svare at alle papirer var tapt under kampene eller blitt borte i korrespondanse med overordnet sjef, hvilket ofte ikke ble trodd og førte til skarpe reaksjoner fra Kjelstrup. Kjelstrups trusler om konsekvenser for frilønn eller andre tjenstlige reaksjoner førte nesten alltid til resultat. Systemet fungerte, med noen unntak.

Rapporteringen framskaffet på denne måten et svært verdifullt materiale. Ifølge Schnitler fikk man rapporter fra i alt 2754 offiserer, over til sammen på 13 264 tekstsider.⁶⁵⁴ Rapportene var ofte svært bitre. Propagandaverdien var stor. Schiøtz skrev etter krigen:

Det sier seg selv at det i dette store og omfattende materiale – for en del skrevet like etter avslutningen av operasjonene i en bitter stemning, for største delen på basis av egne erindringer og opplevelser uten kjennskap til den mer alminnelige situasjon, og for manges vedkommende uten adgang til å sammenholde innholdet med andres opptegnelser – fantes meget som ikke er korrekt og som løsever fra sin sammenheng og forvrengt etter vanlige nazimetoder kunne komme til å bli farlige ledd i nazipropagandaen og bidra til å forvirre folkets begreper både om krigshandlingene i Norge, årsakene til dem, og de menn som ledet dem.⁶⁵⁵

Da Schiøtz skrev dette høsten 1945 var han atter blitt leder av instituttet, som hadde overlevd kapitulasjonen. Nå engasjerte han seg for å forsvare personellet, Schnitler unntatt. På tross av Schiøtz hadde tilbrakt to år i tysk internering og umulig kunne vite så mye om hva som hadde foregått, mente han at NS ikke hadde lyktes med å misbruke det arkiverte materialet. Han roste personellet inklusive dets NS-offiserer, og var skråsikker på at de hadde sabotert det de kunne. Det var mye takket være Schiøtz' innsats at instituttet under sitt nye navn «Krigshistorisk institutt» fikk fortsette virksomheten.⁶⁵⁶ Instituttets oppgave var da å samle inn nye omganger med fektningsrapporter fra de samme som allerede hadde sendt inn under krigen. Formålet var å få korrigert de to første rundene med rapporter i en ny tids ånd. I en melding til Forsvarsdepartementet om den «nye» institusjonen, skrev Ole Berg, nå avansert til generalmajor og sjef for Hæren, at

instituttets mest påtrengende oppgave i øyeblikket vil bli å styrke og holde forsvarsvilje og selvpopholdelsesdriften levende og å innstille nasjonen på at det kreves ofre og ytelser, personlige som økonomiske, for å bevare friheten

og sikre nasjonens eksistens og fortsatt beståen. Alle krefter må settes inn for å løse denne oppgaven. I kringkasting, film og opplysende avisartikler vil beretninger om en rekke kamper og episoder fra vår siste krig kunne nyttes ut for en slik «mental opprustning» – «Militær informasjonstjeneste» (presse, film og kringkasting) og muligens også «Velferdskontor» legges under FO – og det bør etableres et nært samarbeid mellom disse institusjoner.⁶⁵⁷

Dette kraftpatriotiske programmet viser hvilken voldsom betydning kampen om krigshistorien ble tillagt i toppen av det gjenreiste forsvaret i 1945. Generalmajor Ole Berg var vel kjent med bruken av historie i propaganda fra sin tid som stabssjef for AT fram til 1. juni 1941. Hans tanker om hvordan krigshistorien skulle brukes avviker lite fra hvordan Schnitler tenkte seg det, selv om Berg selvfølgelig ønsket seg et annet innhold. Fiendebildet var kanskje likevel ikke så forskjellig. Det var fortsatt russerne som truet «nasjonens eksistens og fortsatte beståen». Berg ble avhørt som vitne i saken mot Schnitler og uttalte seg svært kritisk. Men Berg hadde selv lykkeønsket den nye «professoren» i 1940, den gang det var denne som representerte makten.⁶⁵⁸

Institutt for historisk forskning ble neppe noen stor suksess for NS, selv om mye stoff fra fektningsrapportene tilfløt avisene og ble brukt på ulikt vis i NS-propagandaen. De mest kjente var oberst Getz' og kaptein Langes fektningsrapporter, som forfatterne selv ga ut som bøker. Boken til Getz fikk stor publisitet, også utenfor Norge.⁶⁵⁹ Den viktigste grunnen til den manglende suksessen var trolig at man fra starten hadde tenkt seg at andre oppgaver var viktigere enn de historiske. Det kolossale innsamlingsarbeidet krevde en type langsiktighet og konsentrasjon av personalet som aldri ble oppnådd. En plan om å utvide instituttet til å omfatte omlag 80 medarbeidere ble oppgitt.⁶⁶⁰ Schnitler hadde ikke tilstrekkelig akademisk kompetanse, og mange av offiserene fikk andre og viktige oppgaver fra høsten 1941, da legionstaben ble satt opp.

Under hele krigen pågikk dessuten dragkampen med tyskerne om dokumenter. Hærarkivet forlangte stadig overført dokumenter fra instituttet.⁶⁶¹ Som mottiltak måtte Schnitler organisere et storstilt avskrivningsarbeid, slik at man kunne beholde kopier av rapportene. Dette krevde ressurser og førte til stadige utsettelse av annet arbeid. Bak denne striden om dokumentene lå den evige striden med Reichskommissariat om freds- og forsvarsspørsmålet. Tyskerne forsto selvfølgelig at oppbyggingen av instituttet skjedde som ledd i NS-regimets planer om å bygge opp institusjoner som med et håndgrep kunne omdannes til militære stabsinstitusjoner. Denne tautrekkingen pågikk dels åpent, men også i kamouflert form, til

beraternes irritasjon. For eksempel satte Schnitler i gang en rekke arbeider av rent kulturhistorisk karakter, som å utgi P.A. Munchs samleverk *Det norske folks historie*, og han knyttet til seg sivilt fagpersonale for det. Dette var i og for seg i NS-propagandaens interesse, men også for å gi instituttet en bredere plattform og å kamufflere den rent militære intensjonen vis å vis tyskerne.

Instituttet innfridde verken i militær eller historisk henseende. Schnitler hadde vært populær i starten, med høy NS-faktor og alltid med KO-nålen godt synlig på jakkeslaget. Han var oppført i NS Befalsgruppe og i partiets akademikerliste og holdt taler på NS-arrangementer.⁶⁶² Partiet hadde hatt store planer for ham også på andre felt. Blant annet var han utpekt som kandidat for en stilling som «kansler» for nyordning av universitetssektoren.⁶⁶³ Men etterhvert dalte forventningene.

Nytt initiativ

Den 14. oktober 1943 nedsatte Quisling derfor «Granskningskommissjonen av 1943», med Hermann Harris Aall som formann. Aall hadde vært skeptisk til utviklingen ved instituttet ganske lenge. I den grad man kunne skylde på Schnitlers kompetanse, egenskaper og personlige stil, så ville man rette opp dette ved å overlate ledelsen av etterforskningen rundt stridsspørsmålene fra 1940 til den akademiske og kultiverte Aall, som også var blitt utnevnt til professor høsten 1940 og endatil hadde tyskernes øre i særdeles grad. Han hadde, som vi har vært inne på, hatt tilknytning til Abwehr fra 1939 av. Kommisjonens formål var, «litt omskrevet, [...] å klarlegge den daværende regjerings ansvar for at Norge ikke klarte å bevare nøytraliteten i 1940».⁶⁶⁴ Instituttet fikk som ny hovedoppgave å være kommisjonens historiske konsulent. Flere fra instituttet ble tilknyttet kommisjonen. De oppfattet det som sin oppgave å sabotere granskningskommissjonen, hevdet de etter krigen.

Schnitler ble, kanskje mot sin vilje, kanskje ut fra forfengelighet, tvunget til å slutte opp om granskningskommissjonens arbeid.⁶⁶⁵ Hans motstrebende støtte gjorde at hans aktelse sank ytterligere hos NS-ledelsen. Man mistet tro på at instituttet kunne utføre noe nyttig. Det betydde ikke at striden med tyskerne om dokumenter ble bilagt. Schnitler ble etter hvert et stridstema i seg selv. Instituttet var truet med å gå opp i sømmene. For å sikre kjernevirksomheten bestemte Quisling, på forslag fra kaptein Karl Einar Johansen, til slutt å dele instituttet og stille dets «spesialoppdrag med innsamling, oppbevaring og bearbeiding av ma-

teriale om hendingene umiddelbart før og omkring 9. april 1940, samt konsulentvirksomhet for Granskningskommisjonen av 1943», under sin personlige beskyttelse.⁶⁶⁶ Fem medlemmer under ledelse av kaptein Johansen ble 1. mars 1945 skilt ut som «Kanselliets historiske avdeling» og stilt under Quisling personlig. Johansen ble ny «avdelingsleder». Schnitler ble sittende igjen med sivile arbeider, fortsatt underlagt Kirke- og Undervisningsdepartementet. Det var en paradoksal situasjon. Instituttets militære medarbeidere, hvorav flere ble beskyldt av Schnitler for å ligge under for «jøssingterror», ble tatt under Quislings beskyttelse mot erkenazisten Schnitler.

Allerede tidlig i 1941 hadde London-regjeringen stemplet instituttet som en ren NS-institusjon og advart mot Schnitler.⁶⁶⁷ Dette standpunktet ble først lagt til grunn av påtalemakten under landssvikoppgjøret. Det kan vanskelig være tvil om at det var korrekt. Men etter krigsslutt i 1945 ble oberst Johannes Schiøtz gjenutnevnt som leder. Han startet en intens kampanje for å forsvare de offiserene som hadde vært tilknyttet instituttet og hvor nyttig deres arbeid hadde vært. Han pekte på at det aldri var blitt utsendt noen parole mot å arbeide i instituttet. I en henvendelse til Forsvarsdepartementet framhevet han at alle, med unntak av Schnitler, hadde deltatt i sabotasjen av arbeidet. Ikke minst gjaldt det kaptein Johansen, som fikk hindret en «ubearbeidet utgivelse» av rapporter:

Det finnes i de innkomne rapporter m. v. adskillig som ved en offentliggjøring kunne ha skadet både enkelte offiserer, offisersstanden og derved vårt forsvar. Jeg har ikke oppdaget noe eksempel på at Instituttets offiserer, som selvfølgelig var vel kjent med det anførte, ble misbrukt til skade for noen eller noe. [...] Enhver som har noe nærmere kjennskap til enkelte av de innkomne rapporter, vil være klar over at en ukritisk utgivelse av dem ville være særdeles uheldig.⁶⁶⁸

Schiøtz' synspunkter vant fram. På tross av at offiserer som Johansen, Øgland og Scheen først ble forkastet under offisersgranskningen og tiltalt, ble de til slutt frikjente og fikk beholde sine stillinger i Forsvaret. Unnraket var Kåre Vagn Knudsen, som hadde så mye annet på samvittigheten, og Schiøtz' rival, Schnitler.

Ellers mente man at instituttet hadde beskyttet «norske» interesser. Men hva var nå det? Instituttet hadde vært et NS-prosjekt. Innsamlingen av rapportene var dessuten i strid med folkeretten, som ikke ga en okkupant rett til å kreve rapporter fra motpartens offiserer. At virksomheten hadde foregått i motsetning til tyskernes Hærarkiv, var en illusjon. Tyskerne kunne når som helst ha beslaglagt hele instituttet hvis de hadde

villet. Sakens kjerne ble formulert av forlagssjef Colbjørn Helander i Jacob Dybwads forlag, i saken mot Schnitler:

Selvsagt burde ingen nordmann arbeidet aktivt for å samle inn slikt materiale på ett sted, der tyskerne når som helst kunne ta det og bruke det i sin propaganda. Schnitler burde etter mitt skjønn heller advart offiserene mot å gi rapportene sine fra seg og rådd dem til å gjemme dem bort til etter krigen [...]»⁶⁶⁹

Schiøtz' massive forsvar for offiserene ved instituttet konsentrerte seg særlig om marinekaptein Karl Einar Johansen, som hadde vært avdelingssjef og hadde vært regissøren bak den merkelige manøveren som ledet til at instituttets militære virksomhet og arkiver ble lagt under Quislings beskyttelse på slutten av krigen.⁶⁷⁰ Det var utvilsomt han som hadde vært den fagmilitære hovedmannen. Kritikken mot instituttet og den påfølgende etterforskningen rettet seg derfor først og fremst mot ham. Johansen må ha vært klar over at han var på gyngende grunn.⁶⁷¹ Det viste seg at det fantes ubehagelige spørsmål i hans sak.

Johansen var 41 år i 1940. Han var blitt sjøoffiser i 1919 og var i de siste årene før krigen lærer i sjøkrigshistorie og militærpolitikk på den Militære Høyskole og gjorde tjeneste i Admiralstabten. Han hadde vært med i NS i 1933.⁶⁷² Den 9. april hadde han vært på skiferie i Valdres. Etter at han om morgenen hørte nyhetene reiste han til Oslo, hvor han ankom rett før midnatt. Han forklarte etter krigen at grunnen til at han reiste til den okkuperte hovedstaden var at han ved mobilisering skulle tjenestegjøre i Sjøforsvarets Overkommando, SOK. Men i Oslo fikk han først bare kontakt med en av etterretningsoffiserene i Admiralstabten, kaptein Gabriel Smith, som uttalte at «alt snart vilde rette seg».⁶⁷³ Etter å ha vært vitne til panikkdagen, fikk Johansen kontakt med fylkesmann Christensen, som opplyste at tyskerne ikke sto bak Quislings regjering. Om kvelden traff Johansen, sammen med kaptein Sven Brun, kommandørkaptein Danielsen i sitt hjem. Denne forklarte at han hadde fått ordre om å bli i Oslo «til situasjonen var mer avklart». Ingen visste hvor SOK var. I mangel av andre opplysninger, begav Johansen seg så, kledd i sivil, gjennom Nordmarka til Jevnaker. Derfra kom han seg videre over Gjøvik til Lillehammer, hvor han kom i kontakt med Kåre Vagn Knudsen 15. april. Denne ledsaget ham til Ruge.

Den 17. april fikk han ordre om å melde seg for Ruge og deltok på dennes svært hemmeligholdte møte med de franske og britiske militærattachèene for å planlegge landsettingen av hovedstyrken av de britiske troppene ved Åndalsnes. Det var denne dagen Kjelstrup fikk vite om land-

gangsoperasjonen påfølgende natt, informasjonen Kjelstrup ga videre til tyskerne. Det var et underlig sammenfall i tid. Verken Kjelstrup eller Johansen ble konfrontert med dette i deres respektive landssviksaker.

Forhandlingene med britene og franskmennene fortsatte neste dag. Johansen skrev at stemningen var optimistisk og at Ruge hadde sagt at det eneste som trengtes var å stive opp de norske troppene, med 2000–3000 mann. Den franske militærattachéen skal ha svart at «det er da bare en bagatell, som en kolonioperasjon». Den britiske militærattachéen stilte en lang rekke krav som var umulige å etterkomme, men som man likevel svarte ja til, for ikke å svekke britenes interesse for å hjelpe. Det ble så sendt to telegrammer til britene om behov for hjelp.

Etter disse møtene sluttet Johansen seg til SOK og utførte forskjellige oppdrag. Videre fulgte han HOK og Ruge over til Molde, hvor han fikk ordre om å følge HOK til Tromsø på et britisk krigsskip 1. mai. Skipet gikk imidlertid uten ham. I stedet tok han seg tilbake til Gudbrandsdalen til fots og med tilfeldige transportere, for å reise til Oslo «for å rekognosere [...] Jeg kom til Oslo 28.5 i en av Gestapos biler [...] Selv disse folkene kom jeg klar av uten å bli undersøkt nærmere», skrev han. Under etterforskningen etter krigen ble han for Molde-affæren, og noen flere episoder, mistenkt for å ha vært spion.⁶⁷⁴ Ruges sjåfør antydte at det var fordi han gikk så rart kledd. Ruge gikk etterhvert god for hans forklaringer.⁶⁷⁵ Men Roscher Nielsen stilte seg fortsatt uforstående til at han ikke rakk det britiske krigsskipet til Tromsø fra Molde 1. mai.⁶⁷⁶

Det er vanskelig å avgjøre i dag om det lå realiteter bak mistankene mot Johansens aktiviteter under felttoget. Hans svært detaljerte «Rapport», som avsluttes med et skamrosende avsnitt om Ruge, er oppklarende.. Kanskje ble han bare utsatt for misforståelser og spionhysteri, som han selv hevdet. Det er imidlertid et tankekors at han kort tid etter ble håndplukket av Quisling til instituttet sammen med Kåre Vagn Knudsen og Jens Henrik Nordlie. Her kunne man argumentere med at de alle hadde vært stabsoffiserer med inngående kjennskap til hva som hadde foregått mellom militærledelsen og de allierte. Det var ikke urimelig. Men var det noe mer?

Johansen var nøye på ikke å berøre sin politiske fortid i forklaringene. I NS' partiarkiver, som ikke ser ut til å ha vært brukt under etterforskningen mot ham, framgår det at han hadde vært aktivt opptatt med å bygge opp partiet i Vestfold i 1933.⁶⁷⁷ Hvor lenge han var medlem vet vi ikke. Også løytnant Sverre Vagn Knudsen, som ble tilknyttet instituttet, hadde NS-bakgrunn og hadde gjort tjeneste i Admiralstaben 9. april.

Som bror av kaptein Kåre Vagn Knudsen, hadde han hørt til det aktive NS-miljøet i marinen i Horten i midten av 1930-årene, sammen med Johansen. Andre i instituttet som hadde gjort tjeneste i Admiralstabens 9. april var kapteinene Rolf Scheen og John Peter Øglund. Ingen av dem hadde NS-bakgrunn. Begge ble derfor internert av tyskerne 16. august 1943 og sendt til Tyskland. Det skjedde ikke med Johansen. Han påsto at han ved «en tilfældighet ikke var ført opp på tyskernes lister og ble derfor ikke tatt». ⁶⁷⁸ Det er ikke troverdig.

Johansen, Scheen og Øglund ble først forkastet i officersgranskningen «på grunn av passiv og lite rakrygget holdning samt arbeid i Institutt for historisk forskning». Til sitt forsvar anførte de at arbeidet i instituttet var viktig og at de følte seg bundet av æresordet, som var pålagt dem av Ruge. Landssviketterforskning ble innledet mot alle tre. Schiøtz engasjerte seg voldsomt. Han vant også til slutt fram og sakene ble henlagt. Deretter omgjorde Forsvarsdepartementet forkastelsene til «godkjent». De to brødrene Kåre og Sverre Vagn Knudsen ble derimot dømt og forkastelsen opprettholdt. Men det var for andre forhold.

Blant instituttets tilfældige medarbeidere må også nevnes kaptein Asle Trygve Hauglie. Han hadde ikke vært med i NS i 1930-årene. Han hadde imidlertid gjort tjeneste som adjutant i 1. distriktskommando under mobiliseringen i forbindelse med konflikten på Menstad i 1931, og han figurerte på Quislings liste over medlemmer av «ND-komiteen», en slags påtenkt militærjunta i Oslo under planene for militærkupp i 1932. ⁶⁷⁹ Han hadde gjort tjeneste som kaptein i Generalstabens mobiliseringsavdeling inntil 9. april og hadde vært sjef for operasjonsavdelingen i HOK under felttoget i nord. Som andre offiserer hadde han på Ruges ordre avgitt æresord. Kjelstrup hadde deretter beordret Hauglie til politiet. Rett over årsskiftet 1942/43 ble han frabeordret politiet med øyeblikkelig virkning. Grunnen var at han nektet å melde seg inn i NS. To måneder senere ble han beordret til Instituttet for historisk forskning for å assistere general Laake. Den gamle generalen var blitt tildelt oppgaven med å skrive en utredning om forsvarspolitikken 1933–40 og trengte hjelp. Så ble Hauglie i mai og juni 1943 kontaktet av oberst Olav Helset og innkalt av Londonregjeringen til England. Det avsto han. I august ble han så sendt til Tyskland som krigsfange.

Mer enn Hauglies korte innsats for Laake i 1943, som for øvrig ikke førte til noe, var dette avslaget grunnen til at Hauglie etter krigen ble stilt for krigsrett. Først var han blitt forkastet gjennom officersgranskningen, med henvisning til et notat av Helset om hans avslag på innkallingen,

samarbeidsuvillighet og hans arbeid ved instituttet.⁶⁸⁰ Flere av toppene i det nye forsvaret engasjerte seg mot ham. I den militære juryen satt Hauglies kolleger, hvorav flere hadde hatt et atskillig mer uklart forhold til NS enn ham. Helset vitnet mot ham. Helt overraskende ble imidlertid Hauglie frifunnet ved dom i krigsretten 9. desember 1946. Hærens Overkommando anket saken. Høyesterett anså Helset som inhabil og avviste anken i mars 1947. To måneder senere ble han godkjent som offiser av departementet.

Saken mot Hauglie, som selvfølgelig skaffet ham riper i lakken, bærer preg av at mange samlet seg mot ham. De ulike motivene kan være vanskelig å sortere. På ett felt var den imidlertid svært spesiell. Det viste seg nemlig ved at et ganske unikt vitne talte til hans fordel. Dette vitnet var politifullmektig i landssvikpolitiet, Asvor Ottesen. Ottesen hadde under krigen vært medlem av «Osvald-organisasjonen», den norske seksjonen av den tyske kommunisten Ernst Wollwebers internasjonale sabotasjeorganisasjon. I politiet og i Forsvaret visste man lite om denne organisasjonen, annet enn at den, sammen med SOEs «Kompani Linge», var den viktigste sabotasjeorganisasjonen, og at den var ledet fra Moskva. Man kjente selvfølgelig til den uortodokse lederen, Asbjørn Sunde, og at organisasjonen hadde gjennomført mange dristige aksjoner mot tyskerne som hadde irritert London-regjeringen, Milorg- og forsvarsledelsen. Det var høyst uventet at en person fra dette hold kom en offiser av Hauglies kaliber til unnsetning.

Ottesen bekreftet i en erklæring at Hauglie, mens han var politifullmektig ved Aker politi, ved «forskjellige anledninger» i 1941 og 1942 hadde hjulpet henne da hun som sakfører hadde kontor i etasjen over Statspolitiets hovedkvarter i Henrik Ibsens gate 7.⁶⁸¹ Derneft hadde han skaffet falske legitimasjonskort for «hennes venner» og henne selv, fortsatte hun, og endelig «hjalp han meg også med gode råd inntil jeg måtte gå i dekning».

Det kan antas at landets nye hemmelige tjenester noterte seg saken. Ottesen mistet kort tid etter sin stilling i politiet. Dokumentene fra landssviketterforskningen mot Hauglie forsvant og har senere ikke latt seg gjenfinne.⁶⁸² Enda mer betenkt hadde nok våre hemmelige tjenester blitt, hvis de hadde kunnet lese Ernst Wollwebers erindringer, skrevet noen år senere:

In Norwegen fühlte ich mich auch noch aus einem anderen Grunde sicherer. Die norwegische Polizei war weniger gut organisiert als die schwedische, und vor allem war die Sekretärin im Büro eines hohen Staatsbeamten, über

dessen Tisch alle wichtigen Steckbrief gingen, mit einem unserer Genossen befreundet. Dadurch erhielten wir entsprechende Informationen, die nicht nur für mich, sondern für alle Genossen eine große Hilfe waren. Sie arbeitete in einigen Fällen so zuverlässig, dass Genossen kurz vor ihrer beabsichtigten Verhaftung noch in Sicherheit gebracht werden konnten.⁶⁸³

Var det Hauglie som var denne mystiske politimannen? Var sekretæren som formidlet opplysningene Asvor Ottesen? Helt sikkert er det ikke, men mye tyder på det. I så fall kan det tenkes at Hauglie samarbeidet med de kommunistiske sabotørene helt til han ble sendt til Tyskland høsten 1943. Var det derfor han ikke ville forlate landet da han ble oppsøkt av Helset? At han hadde viktigere ting å gjøre her hjemme? I så fall var han, sammen med Nordlie, den eneste av offiserene ved Institutt for historisk forskning som gjorde noen nytte for seg i motstandskampen.

Schiøtz' kampanje for de øvrige offiserene ved instituttet fikk ringvirkninger også for saken til Schnitler, selv om det var utilsiktet. Han fikk bare to års tvangsarbeid. Kampanjen, frikjennelsene av de andre og dommen mot Schnitler fikk stor betydning for at «Institutt for historisk forskning» kunne fortsette nesten uten avbrudd etter krigen, med mange av de samme ansatte, og det under Schiøtz ledelse de første årene. Etterhvert ble navnet endret til «Forsvarets krigshistoriske avdeling», FKA. FKAs årelange arbeide med publikasjoner etter krigen, som i stor utstrekning ble utformet i Schiøtz' ånd, la mange av premissene for vår oppfatning av krigstiden og særlig av felttoget i 1940. Det er neppe tvil om at Schiøtz' ønske om at de bitre, britiskfiendtlige uttalelsene som hyppig forekommer i den første rapportserien fra 1940 og 1941 skulle bli erstattet med andre betraktninger, ble etterkommet i disse arbeidene. Som avdelingssjef markerte Schiøtz seg som en konsekvent talsmann for offiserskorpsets heder og ære. Det var i stor utstrekning hans fortjeneste at også innstillingen og arkivet til Den militære undersøkelseskommisjonen av 1946 ble hemmeligstempet.⁶⁸⁴

Granskningskommisjonen av 1943

Det hadde vært store forventninger i partiledelsen til at Institutt for historisk forskning skulle kunne dokumentere at Norge hadde hatt en hemmelig overenskomst med de allierte før 9. april 1940, og dermed hadde brutt folkeretten. Man hadde håpet at det dermed skulle kunne være mulig å overbevise tyskerne om at grunnlaget for krigstilstanden egentlig ikke hadde vært til stede. I 1943 var det klart at instituttet hadde kjørt seg fast

og at ingenting ville komme ut av arbeidet. Krigstilstanden med Tyskland forfulgte NS som en mare. Krigstilstanden ble hele tiden brukt av Reichskommissariat som grunn til at Norge ikke kunne få tilbake sin selvstendighet og ikke kunne etablere et nytt forsvar. Uten et nytt forsvar, basert på verneplikt, kunne ikke utskrevne soldater settes inn på østfronten. Og uten massiv frontinnsats kunne ikke NS-regimet rive seg løs fra stampelet som marionettregime.

I april 1943 var Prytz på konferanse i det tyske finansdepartementet i Berlin. Ved den anledning håpet han å få direkte kontakt med Hitler via kansellisjef Lammers for å komme videre med spørsmålet om krigstilstanden. Det oppnådde han ikke. Han ble i stedet avspist med en underordnet tjenestemann. Det var forøvrig på denne reisen han benyttet anledningen til å besøke sin datter i Breslau hvor han fanget opp illevarslede opplysninger om jødernes skjebne i øst.⁶⁸⁵ Man ga imidlertid ikke opp. Sommeren 1943 var Knut Hamsun i Wien sammen med Hermann Harris Aall. Aall hadde allerede i slutten av april 1940 tatt opp med Quisling at man burde opprette en granskningskommisjon. I et utkast til en henvendelse til Justisdepartementet fra denne tiden legger han vekt på nødvendigheten av å undersøke hvordan Norge kunne komme i krig mot Tyskland. Dette var viktig for å legge grunnlaget for hvordan man kunne gjenvinne friheten, og «å opnå de best mulige betingelser ved fredsslutningen».⁶⁸⁶ I et noe senere utkast «på vegne av norske borgere» poengterte han at formålet skulle være å undersøke «særlig om der består krigstilstand mellom Norge og Tyskland», som om dette kunne avgjøres gjennom en teoretisk analyse.⁶⁸⁷

Det er uklart om henvendelsen ble sendt. Men noen kommisjon førte den ikke til. Kanskje var grunnen at henvendelsen for direkte konfronterte tyske synspunkter. Riisnæs arbeidet imidlertid videre med saken og utarbeidet et opplegg for sammensetning og mandat for en kommisjon. Han foreslo oppnevnt høyesterettsjustitiarius Jacob Mohr, høyesterettsdommer Leif Konstad, Aall, Bjerkelund, Kjelstrup, Eivind Blehr og Erling Bjørnson.⁶⁸⁸ Det var altså en tung NS-slagside, men ikke fullstendig. Den 27. mars 1941 ble listen oversendt sjefen for tysk politi i Norge, Obersturmbannführer Heinrich Fehlis for godkjenning. Der ble imidlertid saken liggende.

I september 1942 fikk Aall med seg NS-professorene Claus Hansen, Adolf Hoel og Birger Meidell i et brev til regjeringen, som foreslo å opprette en kommisjon av «pålitelige og kyndige» som kunne undersøke «de kjendsgjæringer som ledet til, at Norges nøytralitet blev oppgitt el-

ler forspilt». ⁶⁸⁹ Kommisjonen burde få en domstols rettighet til å avhøre vitner under ed, men uten domskraft. Schnitler ble foreslått som leder. Schnitler, som derfor fikk seg forelagt skrevet, var skeptisk. Hva som var praktisk mulig og realistisk «innenfor den noværende krigspsykose», burde undersøkes først, skrev han. Dessuten var tidspunktet viktig «for ikke å virke mot sin hensikt? Og for ikke å skape alvorlige vanskeligheter for Nasjonal Samling og for okkupasjonsmakten». Schnitler kan ha sett på en slik kommisjon som en konkurrent til sitt eget institutt. I så fall hadde han rett. Men han visste også, ut fra egen erfaring, hvor stor motstand tyskerne ville ha mot et slikt forslag. Foreløpig ble det heller ikke noe ut av det. Saken fikk likevel en fortsettelse. I et tidlig utkast til mandat hadde Aall skissert opp at en slik kommisjon måtte fortsette innsamlingen av arkivdokumenter, innhente nye skriftlige opplysninger og å avhøre vitner. ⁶⁹⁰ Nå startet Riisnæs med en forordning som ga offentlige granskningskommisjoner rett til å oppta bevis. ⁶⁹¹ Denne ble vedtatt som lov 14. oktober 1943.

I mellomtiden hadde Aall overtalt Knut Hamsun til å ta opp spørsmålet om en slik kommisjon direkte med Hitler. Hamsun skulle nemlig møte Hitler på hjemveien fra Wien. Av alle nordmenn, inklusive Prytz og Quisling, var han den som kanskje hadde best forutsetninger til å få et slikt samtykke. Aall forteller at Hamsun faktisk tok opp saken, og med et positivt resultat. Ikke lenge etter ga Terboven sitt samtykke, under forutsetning av at ikke noe ble offentliggjort før tyskerne hadde lest gjennom innsamlet materiale. ⁶⁹² Aall skrev et utkast til mandat, som ble lagt til grunn for en innstilling fra Riisnæs.

Den 19. oktober 1943 ble Granskningskommisjonen av 1943 opprettet, med Aall som formann. Sammensetningen ble en annen enn forslaget fra Riisnæs. I tillegg til Aall, som skulle være formann, oppnevnte Quisling fylkesmann Arve Frøysland, Bjerkelund, kommandørkaptein Jens Helge Semb-Jacobsen, byrettsdommer Solveig Stang, tidligere LO-leder Halvard Olsen og ordfører Hans Rognerud. I tillegg ble det oppnevnt et sekretariat bestående av ekspedisjonssjef i Innenriksdepartementet Georg Hasle, ⁶⁹³ kaptein Kåre Vagn Knudsen, politiøverst Ola Fritzner, fru Halldis Negård Østbye og disponent Jens Rolfsen. ⁶⁹⁴

Opprinnelig hadde Quisling ment at ekspedisjonssjef Hasle skulle være sjefssekretær, men i praksis var det Jens Rolfsen som kom til å ha denne nøkkelrollen i kommisjonen. Han var 39 år gammel og var, som de fleste i kommisjonen, veteran i NS fra starten i 1933. Han hadde hatt en rekke tillitsverv i Oslo-partiet. Medlemskapet fikk et avbrudd fra 15. april

1940, men Quisling regnet det som opp og avgjort da han meldte seg inn igjen 15. mai 1941. Man forventet ny innsats fra ham og han fikk tilbake sitt gamle KO-nummer. Rolfsen drev firma med betydelig økonomisk tilknytning til tysk næringsliv fra før krigen.⁶⁹⁵ Familien hadde bred kontakflate også i norsk samfunnsliv.⁶⁹⁶ Rolfsen var velegnet som sekretær fordi han i sin person kombinerte partiveteranrollen med tett økonomisk forhold til Tyskland.⁶⁹⁷ Han hadde imidlertid store helseproblemer, noe som var en av grunnene til at det allerede etter det første møtet 12. desember 1943 ble gjort endringer i sammensetningen. Inn kom trafikksjef Knut Knutsson Fiane, Aalls sønn, journalist Achton Aall, kaptein Karl Einar Johansen, direktør Nico Solberg fra Rederforbundet og redaktør Sverre Krogh, samtlige var NS-medlemmer.⁶⁹⁸

Kommisjonens arbeid ble lagt bredt opp. Quisling hadde i sitt oppnevnesbrev utformet et mandat i tre spørsmål: Det første om «det norske folks vilje» var at Norge skulle være nøytralt før krigsutbruddet, det andre om «statsstyret» hadde latt «det norske folk anta» at det hadde fulgt folkerettens bestemmelser for en nøytral stat før 9. april, og det tredje om statsstyret «i virkeligheten» hadde fulgt disse rettsreglene. Formuleringene var fra Aall. Både han og Rolfsen mente i utgangspunktet at Norge hadde brutt nøytraliteten og at Tysklands angrep dermed hadde vært berettiget. Det var imidlertid et stykke fra denne påstanden til å kunne begrunne overfor Tyskland hvorfor krigstilstanden med Norge ikke bare burde avvikes, men at den ikke burde vært erklært i det hele tatt.

I det første møtet 11. desember innledet Aall med en uhyre spissfinnig belæring om denne problematikken. Hans poeng var at Norge hadde forspilt sin nøytralitet ved ikke å gjøre motstand mot de britiske krenkelsene. Han henviste til Haagerkonvensjonene nr. 5 og 13, som har regler for forholdet mellom nøytrale og krigførende stater. En vanlig oppfatning av datidens folkerett var at krigstilstand mellom en angriper og en angrepet først ville inntre enten ved eksplisitte krigserklæringer eller ved bevisste forsvarshandlinger med militære maktmidler fra den angrepnes side. Hvis den angrepne stat fant seg i sin skjebne, inntrådte det ikke krigstilstand etter folkeretten. Det var slik det ble i Danmark. Men hvordan ville det da bli for en nøytral stat i en situasjon med krig mellom to makter, hvor den ene (britene) framprovoserer et angrep mot den nøytrale fra den andre (Tyskland) ved å tvinge eller lokke den nøytrale til reelt sett å forlate nøytraliteten? Altså slik situasjonen hadde vært for Norge, slik Aall så det.

Han hevdet at det i artikkene 10 og 26 var «uttrykkelig erklært at det ikke er krigsgrunn for den, som således angriper det nøytrale land, at den

nøytrale avviser angrepet ved maktmidler». Det skulle bare gjelde overfor det land som i første omgang hadde krænket det nøytrale landet, altså i dette tilfellet britene, som måtte betraktes som den egentlige «angriper». Dermed skulle Tysklands krigstilstand med England være i tråd med folkeretten, men ikke krigstilstanden med Norge, fordi Norge altså skulle ha inntatt en offerrolle. På den annen side måtte han medgi at Norge selv, fordi det hadde sviktet sin nøytralitet ved ikke å gjøre motstand mot den første «angriper», selv måtte betraktes som alliert med denne «angriper», og dermed betraktes som «angriper» på lik linje med den første, altså britene. Det var omlag slik de tyske folkerettsekspertene tolket folkeretten.

Aall gir oss her et innblikk i hvordan han ville overbevise tyskerne om at de tok feil når de opprettholdt krigstilstanden med Norge. Argumentasjonen var basert på det som skjedde fram til 9. april. Han hoppet imidlertid over at krigstilstanden mellom Tyskland og Norge var basert på gjensidige regjeringshandlinger fra tiden etter 9. april. For det første at den norske regjeringen på Nybergsund 10. og 11. april hadde avslått det tyske ultimatum for andre gang, hadde avskjediget Laake og utnevnt Ruge, dernest at den hadde oppfordret befolkningen til å slutte opp om den militære motstanden og bedt de allierte om militær hjelp. Fra tysk side forelå som svar på disse handlingene Hitlers *Führer-Erlass* av 24. april, som inneholdt en krigserklæring de jure. At disse gjensidige handlingene medførte krigstilstand etter folkeretten var soleklart på tysk side. Aall innså at det var berettiget. Men han mente altså at tyskerne kunne overbevises om at krigstilstanden kunne oppheves ut fra det som hadde skjedd *forut* for disse hendene. Å bygge opp en folkerettslig argumentasjon for dette mente han skulle være hensikten med granskningskommisjon.

I dag er det vanskelig å forstå hvilket ulidelig spillfekteri hele prosjektet var. Skulle noe så avgjørende som en pågående krig kunne påvirkes avgjørende gjennom flisespikking om folkeretten? Nei, selvfølgelig ikke. Det var utfallet av krigen på østfronten som avgjorde disse spørsmålene uansett. Men for Quisling og Aall, som nok mente at de materielle forhold var avspeiling av ideenes verden, dreide det seg om noe annet. Det var legitimiteten til hele NS-bevegelsen som sto og falt med disse resonnementene. Derfor øste man også på med dyktige folk til kommisjonen.

Det er altså en misforståelse at formålet med kommisjonen var propagandakrigen mot de allierte og London-regjeringen. Tvertimot skulle innsamlingen av materialet skje i den største hemmelighet og ingenting slippe ut til media. Man ønsket å unngå at tyske myndigheter fikk vite hva

man drev med. Det var på sett og vis Reichskommisariat som var kommisjonens motpart, en motpart som samtidig la ganske trange rammer for hva kommisjonen fikk lov til, på tross av de store ressursene som ble stilt til rådighet. Som når det gjaldt Institutt for historisk forskning var det tilgang til dokumentene fra den gamle regjeringen, som kom til å avgjøre om man kunne innfri. Og dokumentene satt tyskerne på.

Og store ressurser brukte man. Fra desember 1943 til april 1945 var det møter annen hver uke, hvor uklarheter og uenigheter knyttet til krigen og forløpet ble inngående diskutert og analysert. Aall hadde i sin åpningsinnledning advart mot at man fortapte seg i detaljer og enkelthendinger, istedenfor å belyse den folkerettsproblematikken som lå i mandatet. Men det var nettopp å fortape seg i enkeltspørsmål man gjorde. En rekke personer ble innkalt og avhørt i rettslige former om ulike spørsmål. Av interesse var alt fra hvor mange skudd Hellen og Kvarven fort hadde avfyrt mot hvilke tyske skip og eksakt når skuddene falt, til hvilke britiske offiserer som hadde hatt hemmelige møter med kongen vinteren 1940, og hvilke briter som var utstasjonert i norske kystbyer i månedsskiftet mars/april for å ta imot de britiske landgangstroppene. Ja man interesserte seg til og med for de storpolitiske overlegningene i forbindelse med hendingene i 1905. Et stort arkiv ble samlet. Og det mest unike ved materialet etter kommisjonen er at alle møtene, diskusjonene, spørsmålene og svarene, ble nøyaktig stenografert og utskrevet i referater, og er bevart for ettertiden i dette arkivet. For eksempel var det i et slikt avhør av oberst Sundlo og hans kolleger fra Narvik, at man kom fram til at Sundlos påstand om at han om kvelden 8. april hadde fått ordre om å skyte på tyske skip, men ikke på engelske, slett ikke stemte. Den var påfølgende morgen han hadde fått ordren. Det er påfallende hvor grundig prosessen var, særlig hvordan en så aktiv nazist som Kåre Vagn Knudsen satte den ikke mindre aktive Sundlo til veggs.

En viktig problemstilling ble brakt fram av Aalls sønn, journalist Achton Aall, som uten farens vitende var blitt tilknyttet kommisjonen. Achton Aall oppholdt seg i Danmark i tiden før 9. april, og hadde fanget opp at man der hadde fått kjennskap til den engelske landgangsaksjonen mot Norge «så tidlig som 5. april».⁶⁹⁹ I den forbindelsen hadde han fått vite at mineleggingen 8. april var en bløff, i alle fall utenfor Kristiansund. Det var også snakk om noen brev som kong Haakon hadde sendt til sin danske hoffdame.⁷⁰⁰ Disse opplysningene interesserte kommisjonen.

Det ble bestemt at Achton Aall skulle reise til Danmark sammen med ekspedisjonssjef Hasle og trafikkdirktør Fiane for å undersøke dem nær

mere. Men Terboven stoppet reisen. I det hele tatt la tyskerne samme slags hindringer i veien for kommisjonen som overfor Institutt for historisk forskning. Rolfsen henvendte seg til en rekke personer i Reichskommissariat og i SD for å få utlevert dokumenter fra regjeringen, departementene og Stortinget, som tyskerne hadde beslaglagt i april- og maidagene 1940. Men uten annet resultat enn forståelsesfullt snakk.⁷⁰¹

Interessen for de danske opplysningene ga seg ikke. Det har blitt hevdet at Fiane høsten 1944 derfor likevel reiste til København. Ved hjemkomsten med nattoget skal han så, forteller vandrehistorier, ha blitt likvidert utenfor sitt hjem i Majorstueveien 18.⁷⁰² En veske han visstnok bar på, full av dokumenter, skal ha blitt borte. Rykter i NS-kretser ville ha det til at Fiane ble likvidert fordi han hadde fått tilgang til opplysninger i Danmark av sensasjonell betydning for kongehuset. Det er ikke underlig at slike mystiske historier ble stimulert av hemmeligholdet rundt kommisjonen. Diskresjonen rundt krigstidens likvidasjoner har dessuten vært stor, og omstendighetene rundt flere av dem er ennå ikke klarlagt. I Fianes tilfelle har milorglederen Jens Christian Hauge opplyst at likvidasjonen ble iverksatt av Milorgs sentralledelse, fordi Fiane i sitt arbeid som telegrafbestyrer i Oslo var på sporet av Milorgs avlyttingstjeneste ved Oslo Telegrafverk.⁷⁰³ Han var fram til da omtalt som angiver i flere illegale aviser. Dette årsaksforholdet ble senere bekreftet da Jens Christian Hauges arkiver ble gjennomgått av historikeren Olav Njølstad.⁷⁰⁴ Likvidasjonen hadde altså ikke noe å gjøre med granskningskommisjonens arbeid.

Granskningskommisjonen store arbeid førte ikke til noe for NS. Tyskernes motstand mot å overlevere dokumenter, likeledes deres publiseringskontroll, fortsatte til krigsslutt. Det omfattende arkivet på over 5,5 hyllemeter ble i 1945 overlevert Stortingets undersøkelseskommisjon, som etterlot det i stor uorden.⁷⁰⁵ Sammen med arkivet etter Instituttet for historisk forskning, inneholder det en mengde verdifulle kilder om okupasjonstiden. Slik førte disse to institusjonenes omfattende aktiviteter, som var tenkt som avgjørende skritt på veien for å få overtalt tyskerne til å avslutte krigstilstanden med Norge, likevel til noe nyttig for ettertiden.

Sivilforvaltningen under økonomisk press

Høsten 1943 forslo Finansdepartementet ytterligere nedskjæringer av Sivilforvaltningen for Hær og Marine, som rammet både organisasjon, personell og arbeidsområdet. Et slikt forslag var at avlønningen av offiserene skulle skje der de tjenestegjorde. Forslaget var begrunnet med økte

kontorkostnader. Den 15. oktober hadde Kjelstrup møte med minister Hagelin i Innenriksdepartementet, som Sivilforvaltningen sorterte under. Her framførte han skarpe protester. Han fant det uhørt at ett departement foreslo reduksjoner i et annet.

I et eget notat påviste avdelingssjef i Sivilforvaltningen og inspektør i Skipstilsynet, kommandørkaptein Jens Helge Sem-Jacobsen at Sivilforvaltningen allerede hadde hatt en sterk reduksjon av sine kostnader, med store innsparinger.⁷⁰⁶ Nå var det nødvendig, ikke minst av forsvarspolitiske grunner, å stoppe ytterligere reduksjoner, skrev han. At en sentral NS-offiser som ham, en veteran fra 1933, kunne bruke et slikt argument i et departementsdokument, viser at det var liten frykt for at NS' planer for Sivilforvaltningen skulle vekke liknende illojalitetsanklager fra tysk hold som major Odd Lindbäck-Larsen var utsatt for sommeren 1940. Den gang hadde Terboven i direkte ordelag fortalt hvor skapet skulle stå. Han hadde diktert oppløsningen av Forsvaret fra 1. oktober, med påfølgende nedskjæringer fram mot full avvikling fra da av. Men slik hadde det ikke gått. Sem-Jacobsen minnet om at Wehrmachtbefehlshabers fullmektige hadde uttalt at denne siste rest av Forsvarsdepartementet skulle opprettholdes «eine Reihe von Jahren».⁷⁰⁷ Det hadde vakt forhåpninger på norsk side om gjenopprettelse av Forsvarsdepartementet. At et norsk initiativ tok peiling på ytterligere reduksjoner ville utnyttes av agitasjonen som bevis på at landet var «tiltenkt en uverdigg stilling forsvarsmessig sett», enda sterkere enn oppløsningen av staben for Den Norske Legion. Dette er imidlertid ikke noe tysk krav, skrev han.

Sem-Jacobsen hadde rett i at Sivilforvaltningen sto i en særstilling som et mini-FD, som hadde knyttet mange forhåpninger til seg fra nazistiske og andre offiserer. Forvaltningen var ikke en departementsavdeling, men snarere en egen administrasjonsgren, et departement i departementet. Forvaltningssjefen hadde fylkesmannslønn, to lønnstrinn over en avdelingssjefs. Forvaltningen var organisert med avdelinger, kontorer og en sjefsekspedisjon. Denne fungerte nærmest som en departementsledelse. I 1. avdeling fantes Lønns- og personalkontor og separate Hær- og Marinekontor, organisert etter Quislings instruksjer med tanke på å kunne omdannes til framtidige Hær- og Marinestyrelser. I 2. avdelings Eiendomskontor lå forvaltningen av Forsvarets mange og store eiendommer, som tyskerne krevde at norske myndigheter skulle vedlikeholde, selv om de var beslaglagt. Det var Wehrmacht som ønsket en slik ordning.

Alt i alt utførte Sivilforvaltningen en betydelig administrativ virksomhet for tyskerne. De offiserer som fikk sin lønn derfra sto under ordre og

kunne derfor dirigeres og kontrolleres. Hver måned utbetalte kassakontoret lønn til 782 garnisonerende offiserer, 244 med distriktstjenestelønninger, 261 med redusert lønn og 49 pensjoner, til sammen for 1334 offiserer.⁷⁰⁸ Lønnsakkene var særlig kompliserte, fordi Forsvaret hadde innført så mange ulike stillingskategorier i mellomkrigstiden. Fra 1. januar 1943 var det gitt tillatelse til å søke avskjed med redusert lønn, men avgangen var liten. De omlag 1500 offiserene som Wehrmacht hadde innsatt i krigsfangenskap 16. august skulle også ha lønn, selv om omlag 500 av dem ble løslatt etter kort tid. De øvrige ble sendt til krigsfangeleir i Schildberg og Grune. Mange av dem var vernepliktige offiserer som ikke tidligere hadde noen lønn fra Sivilforvaltningen, men som nå skulle ha lønn som måtte reguleres riktig etter den kompliserte befalsordningen fra før krigen. Det kom til å ta flere måneder å finne ut av.

Oppe i alt dette hadde Forvaltningen fortsatt en mengde arbeid etter nøytralitetsvakten før krigen og felttoget i 1940, både når det gjaldt erstatninger, sykdom, juridiske og andre saker. Dessuten lå Norges Geografiske Oppmåling under Forvaltningen, en velfungerende institusjon av særdeles stor betydning for Wehrmacht.

Antall ansatte direkte i Sivilforvaltningen var ved tysk tillatelse 1. juli 1941 fastlagt til 60 sentralt og 40 fordelt på distriktsforvaltningskontorene i Horten, Kristiansand, Bergen, Trondheim og Tromsø, til sammen 100.⁷⁰⁹ Pr. 1. februar 1942 var antallet praktisk talt uendret. Pr. 1. februar 1943 var det redusert til 78, fordelt på 50 sentralt og 28 i distriktene og ytterligere gått ned til i alt 60, 34 sentralt og 26 i distriktene, i midten av oktober samme år.

Å beskytte Sivilforvaltningen var å gå inn for planen om et nytt forsvar under Quislings ledelse. Sem-Jacobsen understreket sterkt i sine notater til Hagelin at man måtte ta i betraktning, når man vurderte Sivilforvaltningens organisasjon, at det kunne bli tale om å bygge opp igjen en ny norsk hær og en ny norsk marine, om kortere eller lengre tid: «Sivilforvaltningen er jo Forsvarsdepartementets arvtager», påpekte han, «ved en eventuell gjenreisning av vort forsvar ville intet være naturligere enn at man med Sivilforvaltningen som kjerne bygget ut den nye Forsvarsdepartement eller et nytt Hærdepartement og et nytt Marindepartement».⁷¹⁰

Arbeidstjeneste som verneplikt

Kjære Ola. For øvrig intet nyt, utenom at det går slik i Russland at svake N. S. folk begynner å skjelve i buksene og tenke på å melde sig ut. For en feig nasjon vi tilhører, Ola! Herregud for noen kujoner.

Nu haaber jeg bare på at situasjonen utvikler sig slik at Tyskland forlanger utskrivning av norsk ungdom. Vi blir aldrig noe fast tømret folk uten gjennom offer i krig av hele nasjonen.

SUNDLO TIL FIVE, JANUAR 1943.⁷¹¹

Arbeidet med organiseringen av den nye, obligatoriske AT kom i gang med stort påtrykk i slutten av oktober 1940. Det skjedde i nær tilknytning til det omskapt Forsvarsdepartementet, Sivilforvaltningen for Hær og Marine, og NS kontor for offentlige tjenester NSPOT.

Kontorlokaler ble rekvirert forskjellige steder i Oslo. Den tidligere Generalstabens leide lokaler i Tordenskiolds plass 3 i Oslo, ble overtatt. Den sentrale staben satt i Dronningensgt. 14, i den samme bygningen som Arbeids- og idrettsdepartementet. Staben var nemlig innordnet departementet som egen avdeling og stabssjefen var å betrakte som ekspedisjonssjef i departementet. Det innebar forenklet saksgang og prioritert status blant de nye etatene.⁷¹² I midten av desember bestemte Arbeids- og idrettsdepartementet at Wergelandsveien 3 b skulle overtas av AT foreløpig ut oktober måned 1941. Finansdepartementet skaffet til veie midler og ansettelsen av sentralstab og avdelingsledelser fikk høy prioritet. Oberst Ole Berg ble hentet fra Sivilforvaltningen som stabssjef for Hagem, og sammen innstilte de på en rekke ansettelser. For å få de praktiske tingene i

gang, hentet man inn en av Hærens mest erfarne intendantter, major Einar Trygve Erichsen som hadde vært divisjonsintendant i 5. divisjons stab, og gjorde ham til sjef for en intendanturavdeling. Etter noen uker endret man betegnelsen til forvaltningsavdelingen.

Organisasjonsstrukturen var fra starten tenkt militær, med utgangspunkt i seks arbeidsdistriktskommandoer, som svarte til de tidligere seks militære distriktskommandoene. Forvaltningen under disse kommandoene besto av en arbeidsfylking, som ble betegnet som en «arbeidsbataljon», et utskrivingsvesen og utstyrsmagasiner. Grunneneheten av mannskapene ble som i Forsvaret benevnt som «kompani» («arbeidskompani»), som skulle forlegges i egen leir. I utgangspunktet regnet man for 1941 med 6000 mann i tillegg til befal og inntil 50 slike arbeidsleire, eller «kompanier», som man snakket om på høsten 1940, før betegnelsene ble nazifisert. I løpet av vinteren ble både antall leire og mannskaper betydelig utvidet.

Hagem og Berg trakk inn oberst Thue til stillingen som riksskolesjef, og kaptein Arne Hagtvedt som skolesjef for ATs første befalsskole i Gausdal.

Utskrivningstjenesten

Den 30. september 1940 tok den geskjeftige Walter Fürst initiativ til å få utredet planer for utskrivningsvesenet til det nye AT. Det var det som hastet mest. Han var fortsatt leder av Administrasjonsrådets arbeidstjeneste. Etter muntlige sonderinger oppnevnte han medlemmene til et hurtigarbeidende utvalg som skulle komme med forslag til utskrivning og rulleføring, som vi allerede har vært inne på. Utvalget besto av kapteinene Rolf T. Palmstrøm og Chr. H. Winsnes, løytnant Anthon B. Nilsen, samt økonomen Eiulf Akselson og juristen Arne Kobbe, den siste som utvalgets formann.⁷³ Nilsen hadde, som vi har sett, vært adjutant i Generalstaben og overkommandoen, tjenestegjort i Ruges adjutantstab under felttoget og sto ham nær. Han ble sekretær i utvalget og kunne dermed holde Ruge orientert. Palmstrøm var i tillegg til offiser også ingeniør, med spesialitet på post, telegrafi og gass. Han var kompanisjef i Ingeniørregimentet og var medlem av Hærens Ingeniørråd, men var i sivil stilling som kontorsjef i Oslo Telefonanlegg. Han representerte den tekniske ekspertise. Winsnes hadde vært kompanisjef i Garden og ville som partiveteran fra 1933 sikre den politiske innrettingen. Kobbe var også NS-mann. Oppnevningen ble godkjent av sjefen for AT, oberst Magnus Hagem og minister Axel Stang

i begynnelsen av oktober. Utvalget holdt til sammen hele 24 møter den korte tiden det var i virksomhet, fram til 12. desember.⁷¹⁴ Samtlige deltok på alle møter.

Etter fire møter foreslo utvalget hovedretningslinjer.⁷¹⁵ Grunnforutsetningen var at utskrivningen skulle være tvungen og allmenn og at ATs utskrivings- og rulleføringsvesen skulle være en egen avdeling i AT, direkte underordnet sjefen, etter modell av det gamle militære krigskommissariatet. Ennå var ikke organisasjonsstrukturen for AT fastlagt. Utvalget var utvilsomt av den oppfatning at utskrivningsvirksomheten ville bli så viktig for AT at det rettferdiggjorde en slik høy og selvstendig organisatorisk stilling. Dessuten mente utvalget at man måtte velge den mest moderne tilgjengelige administrasjonsteknikk, med vidtgående mekanisering av utskrivningen. Det burde skje ved å ta i bruk den nye hullkortteknikken fra Tyskland.⁷¹⁶ Det ville bety en radikal modernisering i forhold til det militære utskrivningsvesenet, hvor alt arbeidet foregikk manuelt.

Rent geografisk foreslo man å følge Forsvarets inndeling i krigskommissariater, som sto for innkalling til sesjoner og utskrivning til avdelinger. Men man kom også med forslag som brøt med både den sivile fylkesinndelingen og den militære distriktskommandostrukturen. Tidligere hadde det nemlig vært egne militære utskrivningsnemnder. For å forenkle systemet forslo utvalget i stedet at lensmennene skulle overta denne funksjonen, slik at innrulleringskretsene fulgte lensmannsdistriktene fylke for fylke. Fylkene kunne da ha hver sin utskrivningssjef, i alt 20. For å jevne ut antallet mannskaper foreslo utvalget at fylkene ble fordelt på sju regioner.

Inspirert av det tyske politiets geografiske inndeling i «Einsatzgruppen», ga man regionene betegnelsen «Arbeidsgrupper». Det totale antallet mannskaper de kunne regne med i de første årene, lå i underkant av 20 000 mann pr. år. Fylkesenheten i strukturen fikk betegnelsen «Arbeidsfylkingene». Under den kom grunnenheten, nemlig «Arbeidsleiren», bestående av om lag 150 mann, fordelt på tre tropper à 4 lag, hvert lag på 11 mann. Det var en ren militær overføring, og svarte til Hærens taktiske grunnenhet, kompaniet.

I tillegg måtte man skrive ut mannskaper som lagførere, troppsførere og leirledere, etter at disse hadde gjennomgått egne skoler for dette formålet. Som i Forsvaret skulle slike øremerkes allerede ved sesjon. Når det gjaldt arbeidsoppgaver skulle disse tilvises kommandovei, enten det var i fylket eller gruppen. Den militære strukturen innebar i dette henseende mange fordeler og var i praksis det samme som det førerprinsippet som høsten 1940 var på vei inn i alle deler av forvaltningen. Det var et prinsipp

som det militære personellet var vel vant med og utløste ingen protester.

Det var en militær kommandostruktur man ønsket å skape, og utover at AT skulle fortsette de tradisjonelle oppgavene fra 1930-årene med myrdrenering, stubbebryting, jord- og skogbruk, veibygging etc., hadde man uklare forestillinger om hvilke prosjekter en kunne komme til å drive med i framtiden. Dette kom for eksempel til uttrykk i et forslag om at man i Oslo og Akershus skulle danne en «lett gruppe», som skulle kunne settes inn overalt ettersom hva AT-ledelsen bestemte. Modellen var her trolig den hemmelige, militære ordensvernordningen fra 1930-årene, der en «lett gruppe» bestående av mannskaper fra regimenter i Oslo og Akershus var organisert som en beredskapsstyrke for å kunne settes inn mot arbeideruroligheter hvor det skulle være. Winsnes' gardekompani hadde vært en viktig del av denne styrken, så det kan antas at det var han som brakte inn dette punktet.

Gangen i utskrivningen startet lokalt med listen over unge menn i utskrivningsalderen 20 år, første gang med start for årsklassen av 1921. Utvalget ønsket å beholde de gamle kommunale rodeforstanderne. Basert på lokale manntallslistene og andre opplysninger, førte de listene over innrulleringspliktige mannskaper. Men mens de altså tidligere sto under krigskommissariatene, skulle de nå under lensmannen, eller i byene, en polititjenestemann, som igjen skulle stå under utskrivningssjefen i fylket og et utskrivningskontor sentralt i samarbeid med et Hollerith-kontor. Mannskapene i rett alder kunne da som tidligere samles til sesjon, hvor de tjenestedyktige ble sortert fra, de med spesielle forutsetninger sortert til skoler, og de øvrige disponeres til arbeidsleire. Opplysningene kunne så sendes inn til Hollerith-kontoret for punching og utskrivning av innkallingskort med en egen svardel, som så kunne sendes den enkelte. I prinsippet foreslo man altså det samme system som med de gamle krigstjenestekortene.

Under tittelen «Fortsatt rulleføring» antydet utvalget også forslag om en ikke burde å jourholde rullene med tanke på «inntredende behov, f. eks. naturkatastrofer m. v.». Bak lå ønsket om en permanent vernepliktsstyrke, som den militære modellen for årsklassene mellom 18 og 44 år. Men slike formuleringer, som kunne antyde at Arbeidstjenesten var starten på en kamuflert norsk militærapparat, støtte selvfølgelig mot tyske ønsker. Ikke desto mindre fulgte utvalget opp disse formuleringene i et eget skriv noen dager senere, ved å be Hagem forholde seg til slike behov i utformingen av skjemaer m.v. Hagem svarte positivt at han hadde informert departementet om at man skulle «fortsette rulleføringen i noen

år» etter førstegangstjenesten. Dette ble satt på papiret. Dermed lå verneplikstanken klar i systemet.⁷¹⁷

Oberst Hagem sa seg fornøyd med disse første forslagene fra utvalget, og 17. oktober satte han i gang med detaljplanleggingen. For sesjonslegeundersøkelsenes del henviste han utvalget til sanitetsoberstløytnant Arne Hoff, og for utskrivningens forløp til kaptein Dugstad som hadde holdt foredrag om betydningen av Arbeidstjenesten i NRK.⁷¹⁸ Et par dager senere godkjente Hagem at utskrivnings- og rulleføringsavdelingen skulle være selvstendig og underlagt sjefen for AT, med 20 utskrivningssjefer for fylkene. Senere ble tallet redusert til 18, ved at henholdsvis Oslo og Akershus, og Bergen og Hordaland ble slått sammen til hvert sitt distrikt.

Teksten til stillingsannonsene, som fastslo at militært befall, samt menn med juridisk utdannelse eller administrativ erfaring, kunne søke, gikk umiddelbart ut til *Norsk Lysningsblad* og avisene. Ansettelsene skulle skje fra 1. desember, så tidspresset var stort. Skriv til departementet om igangsetting av oppgavene for lensmenn og rodeforstandere med utkast til instruksjer og innkallingsplakat, gikk parallelt og var ferdig 19. oktober. En henvendelse gikk til postverket for å finne en frankeringsfri utsendelse av innkallingskortene, lik den militære innkallingsmåten ved mobilisering for nøytralitetsvakten i 1940. Det ble godtatt. Dermed var de mest akutte problemene løst, og de organer som skulle settes i bevegelse, måtte umiddelbart orienteres for å sikre innkallingen av den første årsklassen rett over årsskiftet.

Den 26. oktober hadde utvalget klart et sammendrag av ordningen utformet til bruk for Hagem i intervjuer i NRK, aviser og til kommunale instanser. En oversettelse ble sendt tyske myndigheter og *Deutsche Zeitung in Norwegen*. Så fulgte utkast til vernepliktsbokens etterfølger, arbeidstjenesteboken, for approbasjon. Deretter gikk den sammen med annet materiell til trykking. Den 30. oktober var utkast til instruks for lensmennene og politiet klare. Dagen etter forelå teksten til *forordning om utskrivning til AT* og deretter utkast til instruks for utskrivningssjefene. Det siste utvalget gjorde var å utarbeide et utskrivningsreglement, som man understreket bare var en kladd.⁷¹⁹ Da hadde man i tillegg fått trykt en mengde materiell, besørget det utsendt og hatt møter med et eget utvalg som vurderte hullkortmaskinløsning.

Dermed hadde utvalget på rekordtid fått det meste på plass. Av konflikter hadde man bare hatt én. Hagem hadde nemlig omgjort sin beslutning om å legge utskrivningsvesenet direkte under sjefen, og i stedet plassert det

under organisasjonskontoret. Dermed hadde kaptein Winsnes trukket seg fra utvalget i protest. Winsnes mente at dette var av vital betydning. Han hadde fått medhold fra utvalgets øvrige medlemmer for sitt syn. Men selv om de i sak var enige med Winsnes, fant de likevel at dette var en detalj, og forutsatt at utvalget ellers fikk medhold i sine forslag, mente de at de fremdeles kunne yte «arbeid av positiv verdi for Arbeidstjenesten og at en samlet tilbaketreden for nærværende ikke er hensiktsmessig».⁷²⁰

Var det en detalj? Utskrivningsvesenet ble plassert som 2. kontor i organisasjonsavdelingen, en ganske anonym tilværelse. Hvorfor gjorde Winsnes en slik plassering til et stort spørsmål, når kontoret likevel ble satt i stand til å utføre sine oppgaver? At oppgavene var store, ja på sett og vis selve kjernen i det enorme AT-apparatet, kan det ikke være tvil om. Det var her snakk om et apparat som skulle overta funksjonen til krigskommissariatvesenet med å administrere hele årsklasser unge menn, anslagsvis 20–25 000 mann, hvert eneste år.

Forklaringen har trolig å gjøre med Winsnes egne visjoner. Bak kulissene pågikk det en dragkamp om den egentlige hensikten med å etablere dette veldige apparatet til tjeneste for okkupasjonsmakten. Offisielt og utad markedsførte tjenesten seg som en samfunnsgagnlig bevegelse, som skulle hjelpe bønder og primærnæringene i solidaritetens ånd, og lære unge menn betydningen av arbeid, flid og kunnskap. Men innad var det militære strukturer som plikttjeneste, disiplin, kollektivt ansvar og straffebestemmelser som gjaldt. Det krevde ikke mye for å se at med de prinsippene lagt til grunn, var det ikke store endringene som skulle til for at spaden kunne byttes ut med geværet. Uten dette perspektivet mistet hele det veldige apparatet mening for nazistiske militære som Winsnes, som hadde realisering av NS' idealer klart for seg. Hvordan det kunne skje sto neppe klart for ham høsten 1940, men at det måtte komme et endelig, militært oppgjør med kommunismen med norsk deltakelse under tysk ledelse var selve *hovedsaken*.

I et slikt perspektiv var ikke utskrivningsvesenet en av mange administrative funksjoner. Det var selve kjernen, redskapet som skulle brukes til å skape det nye militæret. Da måtte det stå direkte under sjefen etter førerprinsippet. I et slikt gigantisk sluttoppgjør, som han forestilte seg, ville et militært utskrivningsvesen i Norge dreie seg om å mobilisere til noe ganske annet enn spadebruk. De andre aspektene ved AT, som grøftegraving og myrdrenering, som høsten 1940 satte preg på ATs planarbeide, ville utviklingen selv feie til side, uansett hvor viktige de var eller hadde vært. AT var høsten 1940 noe ganske annet enn de romantiske arbeidsleirene som NS

og Riksdugnaden hadde organisert somrene før krigen, og som en annen Winsnes, forfatteren Erling Winsnes, hadde gitt ideologi til.

Det var altså ikke slik at Winsnes trakk seg for en detalj. Han trakk seg for selve hovedsaken, slik han så det. For ham var kongstanken å gjøre det store AT-apparatet til kimen i et nytt forsvar, ikke en organisasjon for å nyttiggjøre seg landets reservearbeidskraft. Da han trakk seg, sto det klart for ham at det militære kortet i løpet kom til å bli spilt på en helt annen måte enn han hadde trodd. Det var et initiativ på gang både fra tysk og norsk hold om å gripe det militære spørsmålet mer direkte.

De andre utvalgsmedlemmene, også partimedlemmene blant dem, så det ikke slik som aktivisten Winsnes. For dem hadde tanken bak AT stor verdi i seg selv, en viktig del av den nye korporative stat, som de mente at Ruge hadde gitt sin tilslutning. For dem gjaldt det med byråkratisk systematikk om å fullføre byggverket. De forslagene de hadde i tankene gjaldt særlig hensynet til å få på plass rettskraftige forordninger for henholdsvis AT i seg selv, tjenesteplikten og det som gjaldt innrulleringen og utskrivningen. Det siste hastet mest, fordi kunngjøringen av en slik forordning måtte skje senest 15. november, da rodeforstanderes arbeid skulle starte og meldeplikten for mannskapene ville inntre, mens forordningen om AT og tjenesteplikten senest måtte være rettskraftig 1. januar 1941.

Forordningen om innrulleringen og utskrivningen fulgte formuleringene i den gamle vernepliktsloven punkt for punkt, med unntak av de endringene som fulgte av utvalgets forslag. Av tidspress og av frykt for å skape nye uklarheter, hadde man beholdt den gammelmodige språkformen slavisk.

Den 2. november kom stillingsannonsene i avisene, samme dag som man ble enige med postverket om å følge oppgjørssystemet fra innkallingene 1939–40 med ufrankerte brev. Den 5. november var Hagem ute i avisene med sin orientering. 18 000 mann skulle innkalles, 12 000 til sommer- og 6 000 til vintertjeneste. Avisene la vekt på å presentere at forskjellene fra det militære vernepliktssystemet var små. Viktigst var kanskje at mens det tidligere gikk et år mellom sesjonene og førstegangstjenesten, ville mannskapene nå møte til sesjon i januar og bli innkalt til tjeneste i mai samme år.⁷²¹ Ellers forklarte Hagem at fordi de nye utskrivningsdistriktene var mindre enn de gamle 10 krigskommisariatene og falt sammen med fylkene, ville innkallingen bli mer oversiktlig og effektiv. Den maskinelle lesningen av innkallingskortene ville virke på samme måte, fordi feil som følge av manuell bearbeiding ville forsvinne. Dessuten

var det en stor fordel at sesjon og tjeneste fant sted i samme halvår; dermed ville sykefravallsprosenten bli dramatisk redusert, spådde han.

Det hastet svært med å få ut de store mengdene trykksaker, som var produsert i begge målføre, for å sette organisasjonsapparatet i bevegelse. Et eget utskrivningskontor kom i funksjon fra midten av desember, og overtok utformingen av de siste detaljene. Utformingen av utskrivningsreglementet, som lå ferdig i utkast fra utvalget, ble også overlatt kontoret. Utskrivningsutvalget avla deretter rapport fra sitt betydelige arbeid og avvirket så sin virksomhet. Medlemmene fikk umiddelbart og uten innsigelser dekket sine betydelige møte- og overtidsgodtgjørelser.⁷²²

Oppbygging høsten 1940

Den samlede virkningen av officersoppropet for Arbeidstjenesten, Terbovens tale om nyordningen 25. september, og Dugstads og Hagemers taler i NRK lot ikke vente på seg. Terboven sa rett ut at veien til stillinger gikk gjennom NS. Resultatet ble en strøm av innmeldinger i NS fra offiserer i de påfølgende dagene og en formidabel interesse for stillinger i AT. Det var tillitsvekkende at den øverste sjefen, oberst Hagem, hadde vært ved Ruges stab under felttoget. Han var høyt respektert og opptrådte med militær autoritet. Etter de samtaler som hadde vært med Ruge, opptrådte han som på ordre. Slik ble han også forstått. I intervjuene med avisene la han ikke skjul på at han ønsket et militært preg på nyskapingen. Det ble understreket da han innførte uniformstvang, med uniformsgodtgjørelse som i Hæren. Valget av uniformstyper var viktig. Det hadde mye med status og prestisje å gjøre. Da man skulle avgjøre modellen for arbeidsuniformer, innhentet man erfaringer fra Administrasjonsrådets AT, som sommeren 1940 hadde anskaffet arbeidsklær til de av mannskapene som arbeidet i mer enn to uker. ATs intendaturavdeling orienterte seg om man hadde likt uniformene og hvilke erfaringer man hadde gjort med dem, og tok opp kontakten med den største leverandøren for å sikre leveranser.⁷²³ De ble ikke svært ulike Hærens gamle uniformer. Det var jo også betryggende.

Hagemers første store organisatoriske oppgave var å få etablert ATs høyere stab og deretter forvaltningsmaskineriet organisert i avdelinger. Sivilforvaltningen sørget for at militært personell med spesiell kompetanse ble plukket ut og beordret til å søke stillinger i AT med denne type behov. Mange gikk faktisk rett inn i slike stillinger etter at de hadde kommet hjem fra felttoget, bare avbrutt av det de selv beskrev som en lengre som-

merferie. Det ble en underlig situasjon og krigen syntes svært fjern for mange. Det ble faktisk *konkurranse* om å bli overført. Mange følte bitterhet over at deres navn ikke sto på listene. Andre tok selv initiativ til å bli overført, som løytnant Paal Frisvold.⁷²⁴ Han ringte sin kollega Jens Henrik Nordlie i AT's forvaltningsavdeling og fortalte at han «står til vår disposisjon». En annen var den tidligere NS-aktivisten, oberst Hans Peter Schnitler.⁷²⁵ En rekke sivile gjorde likeså. AT trengte jo en stor sivil stab i tillegg til de militære. Offiserer ble overført i grupper fra 29. oktober. Det gjaldt også personell fra Frivillig Arbeidstjeneste, den gamle NS-arbeidstjenesten fra 1936–40, som igjen var kommet i fokus.

Hagem søkte å opprettholde ulike ordninger og systemer fra Forsvaret, og sørget for å overføre en rekke militære reglementer fra den tidligere Generalintendenten til AT's intendatur. Ledelsen i avdelingen besto av militært personell. I forvaltningsavdelingen besto den, foruten major Erichsen, av de fem løytnantene Olav Sandnes, Lars Trygve Heyerdahl-Larsen, Nils Kvissel, Rolf Arthur Sund og Reidar Øivind Kamfjord. Allerede i november 1940 hadde forvaltningsavdelingen fått ferdig et budsjettforslag som omfattet alle fasiliteter for de vel 6000 mann man antok det ville bli aktuelt å skrive ut i 1941, fordelt på 50 leire.⁷²⁶

For å gjøre systemet attraktivt ble det overførte militære personellet i den første perioden lønnet av Sivilforvaltningen, mens det sivile ble lønnet gjennom departementet, med samme lønn som de hadde hatt i Administrasjonsrådets arbeidstjeneste. For befal som enten søkte seg til AT eller ble beordret dit, var lønnsforholdene derfor svært gunstige. Grunnen var at Sivilforvaltningen hadde innført såkalt «frilønn», som var langt høyere enn om de hadde søkt stillingen som sivil. Frilønnen inkluderte alderstillegget etter ansiennitet som offiser. AT betalte bare ut et mindre tillegg som grunnlønn. Alternativet, å nekte beordring eller ikke søke stilling, måtte derfor fortone seg som sterkt ufordelaktig økonomisk. Foruten tap av anseelse medførte det et veritabelt økonomisk tap, i tillegg til utestengning fra yrke med militær relevans. Vi kan se på et eksempel på hvordan dette systemet virket.

Garnisonerende rittmester Per Hildrum søkte og fikk ansettelse i AT som forvaltningssjef i Trondheim, 5. AT-distrikt, fra 1. april 1941. Han hadde frilønn på 4500 kroner pr. år, samt alderstillegg i henhold til militær ansiennitet fra 1919 på 2700. Det var over 2000 mer enn han ville fått hvis han hadde vært sivilt ansatt i AT, lønnet som «sveitfører II». Derfor fikk han ikke lønn fra AT.⁷²⁷ Hans kollega Lars Heyerdahl-Larsen, som bare var løytnant med ansiennitet fra 1934, fikk «bare» 6300 kroner som

sveitfører II, mens major Leif Feiring fikk hele 9900 kroner som kontorsjef og «fylkingsfører». AT overtok avlønningen helt med virkning fra 1. juli 1941, noe som medførte en liten lønnsreduksjon.⁷²⁸

For å holde orden på den militære ansiennitet anvendte forvaltningsavdelingen det samme redskapet som Forsvaret, nemlig *Militærkalenderen for hær og marine*. Den ble rekvirert fra Innenriksdepartementet, som overtok ansvaret for å holde ansiennitetslistene i orden resten av krigen.⁷²⁹ I november 1940 hadde man utpenslet en struktur for den framtidige organisasjonen, som var basert på to årlige sesjoner og utskrivning av maksimalt 26 000 mann. En kontrakt ble inngått med firmaet Watson Norsk A/S, som brukte hullkortmaskiner. De skulle stå for det sentrale arbeidet med innkallingslistene, utskrivning og kontroll med innkallingen av mannskapene og sende ut innkallingskortene. Budsjetter og planer ble innrapportert til Reichskommissariat.⁷³⁰

I AT-ideologien var teknisk skoling og ideologisk påvirkning tett sammenvevd, og den avdelingen som ledet dette fikk høy prioritet. Oberst David Thue, tidligere sjef for IR 11, ble ansatt som leder av avdelingen med tittel som riksskolesjef. Majorene Arne Laudal og Lauritz Bryhn ble ansatt som kontorsjefer i avdelingen. Laudal fikk ansvaret for å utarbeide skoleplaner, reglementer og instruksjer, i samarbeid med to av Bormanns beredere.⁷³¹ Tidlig i november ble stillinger som sjef for leder- og stabsskolen i Gausdal og lagførerskoler i Hurdal og Mysen, avertert. Oberst Arne Hagtvedt søkte og fikk sjefsstillingen i Gausdal. Dette skulle bli ATs befalsskole, beliggende på Gausdal Høyfjellshotell som var rekvirert til formålet. Hans oppgave ble å sørge for at skolen ble et satsingsfelt for utdanning og øving av lederpersonell. Også der valgte man systematisk militært personell. Ved skolen tok man i bruk betegnelsen «troppsførere», som fra da avløste betegnelsen «inspeksjonsoffiserer», slik det hadde vært ved underoffisersskolene. Man la seg på kapteinsnivået, og hyret inn fire kapteiner fra Hæren, en fra kystartilleriet og en fra marinen. Øvrig personell ved skolen var i hovedsak militært.

For langt de fleste i sjefsiktet var de militære utsiktene grunnlaget for deres interesse for AT etter oppløsningen av Forsvaret. «Jeg så det slik at AT muligens kunne gi et grunnlag for militærtjeneste som kunne brukes», fortalte oberstløytnant Ole Berg til retten under saken mot kollega Sigurd Nitter-Hauge i 1946.⁷³² Det var også representativt for kollegene av ikke-partimedlemmer som ble ansatt i oktober 1940. Det skulle bli helt annerledes enn de hadde trodd. Allerede sommeren 1941 var de fleste skjøvet ut eller hadde tatt avskjed.

Etter krigen forklarte Hagem at da han rundt månedsskiftet september/oktober 1940 aksepterte Quislings tilbud om sjefsstillingen på betingelse av at organisasjonen skulle være upolitisk og «helt gjennom norsk», så hadde Quisling sagt seg enig.⁷³³ Det er ingen grunn til å tvile på at dette er riktig. Men de to la neppe det samme i «upolitisk» og «norsk». Det erfarte Hagem etter kort tid. Først dreide det seg om ansettelser. Det kom en voldsom tilstrømming av offiserer til AT etter offisersoppropet og presentasjonen av AT i avisene og NRK. Samtidig kom en innmeldingsbølge av nye medlemmer i NS, som respons på Terbovens tale 25. september, da han sa at veien til stillinger gikk gjennom NS.

I løpet av kort tid meldte 12 000 søkere seg til utlyste AT-stillinger, hvorav 1500 tidligere offiserer og befal.⁷³⁴ Hagem og Stang kunne bare velge å vrake blant søkerne. Det gjorde det mulig for ham å få inn offiserer som han stolte på, som Ole Berg til stillingen som stabssjef, og Tobiesen, Hagtvedt, Beichmann og andre som avdelingssjefer.

Men allerede etter et par uker ble det bestemt at Hagem ikke fikk ansette folk med høyere grad enn sersjant, og at alle ansettelser skulle godkjennes av NS før de ble forelagt ham og Stang. Det oppfattet Hagem som brudd på forutsetningene.

Et annet brudd på forutsetningen var da skoleavdelingen i AT i samarbeid med Bormanns rådgivere utarbeidet et reglementet for ATs skoler med et undervisningsprogram for timer med «kulturell oppfostring». En egen instruks for faget ble utarbeidet av major Laudal. Det ble godkjent av både Hagem og Tobiesen. Så ble det ansatt NS-lærere for AT-skolene. Det var sjefen for personalavdelingen, NS-kaptein Rolf Andresen, som sto for dette. På grunn av de nye ansettelsesrutinene var det umulig å unngå. Lærerne holdt, med Hagens ord, «politisk betent» undervisning i dette faget. Det måtte Hagem avfinne seg med. Det som imidlertid til slutt fikk han til å reagere var et pålegg om innføring av nazihilsen.

Innføringen av nazihilsen

Ved juletider 1940 mottok Hagem fra generalsekretær Fuglesang en bunke stensilerte ordrer, som inneholdt et nytt honnørreglement for AT med betegnelsen «Reglement for den norske hilsen», datert 6. januar 1941. Fuglesang vikarierte som statsråd for Stang, som var syk. Ordren gikk ut på at «den gamle norske hilsen innføres i dette departement og i Arbeidstjenesten ellers» fra 8. januar 1941.⁷³⁵ Det kom ganske overraskende.

Det ble senere hevdet at det ikke var Bormann som sto bak, men

Quisling⁷³⁶ Det er imidlertid tvilsomt. Forslaget kom trolig fra tysk hold. Hagem protesterte og truet med å trekke seg fra stillingen. En appell til Quisling førte heller ikke fram. Forslaget utløste den første og mest hektiske striden i ATs historie, og den endte med at Fuglesang fastslo at det krevdes mer enn bare faglige kvalifikasjoner for å ha ledende stillinger i AT. Striden ble utnyttet av NS til å ta et fast grep om ATs ledelse.

Samtidig som dette skjedde i Oslo, var ATs første ledelses- og stabskurs i gang på Gausdal Høyfjellshotell. Kurset hadde startet 1. desember og skulle avsluttes 28. februar 1941. Det var første kull AT-befal som her skulle settes i stand til å lede første årsklasse av vernepliktige våren 1941. De minst 325 elevene, som var plukket ut av kaptein Andresen, var fordelt på syv klasser, tre med troppsførere, to med teknisk befall og to med administrasjonsbefall. Praktisk talt alle var offiserer.⁷³⁷ 125 av dem var medlemmer av NS. Skolen hadde 30 lærere, hvor minst fem var NS, blant dem marinekaptein Erling Windingland Eliassen og Tor Strand, som Andresen hadde hentet inn som lærere. Eliassen hadde vært sjef for Marinens flystasjon i Kristiansand i 1940. Kapteinene Eliassen og Andresen var partikamerater fra 1933. Skolesjef Hagtvedt, som var i gang med forberedelsene i Gausdal fra 20. november, var ikke helt tilfreds med opplegget, uten å finne grunn til å kunne gripe inn.⁷³⁸

Ifølge ham var undervisningen for så vidt «politisk betonet», men «meget svakt». Av detaljer fra forelesningene nevnte han «meget om raseteori», og noe om England. Andre i lærerstaben nedtonet dette inntrykket. De mente at det kom lite NS-ideologi fra kateteret, men at undervisningen var nasjonalbevisst og historisk orientert. For så vidt stemmer dette godt med inntrykket vi får fra undervisningen senere under krigen, både fra skolen i Gausdal og andre skoler.

Det var særlig «AT-historien» man konsentrerte seg om, og da brukte man gjerne stoff fra 1930-årene fra forfattere som Winsnes, Bøckman, Hiorth, Dugstad og andre, og knyttet an til gammelnorsk historie. Det rasistiske tankegodset som var nærværende her, ble neppe ansett av befalet for å være svært «nazistisk». Det var utbredt før krigen. Innretningen på dette feltet var likevel viktig for tyskerne. Bormann sendte sine to skolerådgivere Franck og Krogh til Hagtvedt i Gausdal for å konferere om opplegget. Hagtvedt ba de to returnere til Oslo igjen før kurset startet, for ikke å skape uro ved elevenes ankomst.

Dette var første gang så mange norske offiserer var samlet i frihet på ett brett etter felttoget, og det var store forventninger fra tysk og NS side for hvordan utfallet ville bli, sikkert også en viss nervøsitet. En første konflikt

kom om plakater med bilde av Quisling, som noen av elevene hengte opp. Disse ble tatt ned etter ordre fra Hagtvedt, hvilket førte til klager. Stang kom fra Oslo for å ordne opp.⁷³⁹ Et kompromiss ble inngått om at bildene kunne brukes på soverommene. Så, etter tre uker, dukket Bormann og hans to beraterer opp med en del nye planer, som de ønsket skulle inkluderes i undervisningen. Riksskolesjefen oberst David Thue kom også, og det var tydelig at skolen i Gausdal var i ferd med å bli et forum for en politisk drakamp. Bormann tok først opp innvendinger om at eksersisen etter det norske eksersisreglementet ikke var tilfredsstillende. Han ville innføre det tyske, slik at det ble likt med Arbeitsdienst og Wehrmacht.

Noen dager senere erfarte Hagtvedt på et kort besøk i Oslo, fra sin svoger major Laudal, at dette ikke var et tilfeldig innfall, men ledd i en større tysk plan om et nytt eksersisreglement for AT, inklusive spadeeksersis, nazihilsen og mer vekt på ideologisk fostring. At dette medførte riktighet, ble bekreftet da Hagtvedt kom tilbake i Gausdal og ble konfrontert med nye krav fra Bormann, først om uniformsspørsmålet. På dette tidspunktet var ennå ikke AT-uniformen innført, og elever, befal og lærere brukte blå dongeri med norsk skilue og armbind. Med henvisning til Wehrmacht avslø Bormann kategorisk å ta i bruk norsk militæruniform.

Den 8. januar kom så pakken med 500 stensilerte ordreeksemplarer fra Hagem om innføringen av nazihilsen. Meningen var at det skulle deles ut til hver enkelt og være gjeldende fra morgenen etter, 9. januar. Hagtvedt fikk ordren bekreftet av Thue på telefonen, og beordret deretter hilseplikten iverksatt. Man skulle anta at det måtte være uklokt å iverksette en så symboltung endring på en dags varsel for en så stor forsamling, uten på forhånd å ha vurdert oppslutningen. Men Bormann antok trolig at motstanden ville bli ubetydelig, også fordi man la vekt på å knytte an til AT-ideologien med å bruke betegnelsen «den gammelnorske hilsen». Og når denne forutsetningen var lagt til grunn, var for så vidt ingen anledning bedre enn et befalskurs. For den nye hilsen måtte jo utføres på en reglementert korrekt måte, enten det nå foregikk ved de anledninger der det var militær hilseplikt utendørs eller innendørs, ved oppstilling, avgivelse og mottakelse av meldinger, i det hele tatt hvordan underordnede skulle utføre den overfor overordnede og liknende.

Men det kan se ut som at Bormann likevel hadde gardert seg for at innføringen av den nye hilseplikten kunne føre til uro. Fra 1. januar var det nemlig forlagt et tysk politikompani på nabohotellet Skeikampen.⁷⁴⁰ Det skapte nervøsitet blant elevene og understreket alvorlet for Hagtvedt og de andre i ledelsen. På tross av dette kom det i løpet av dagen 8. januar

protester fra flere elever, også fra tre av lærerne. Hagtvedt var pliktoppfylgende. Han orienterte befalet og lærerne om reglementet, isolerte de som protesterte og ga ordre om at reglementet skulle overholdes. Deretter rapporterte han protestene til Fuglesang og framførte sin egen protest, men uten å komme noen vei. Så telegraferte han sin avskjed til departementet.

Situasjonen blant befalelevnene var da blitt ganske spent. Den 11. januar ble Hagtvedt innkalt til ett av en serie møter i departementet, sammen med skolesjefene for Hurdal og Mysen, kapteinene Arne Sunde og Hans Wilhelm Jühne. Deretter ble det avholdt et avdelingsledermøte i departementet, hvor Hagem, Tobiesen, Berg, Thue og Munthe møtte den vikarierende statsråden Fuglesang og fenrik Rolf Holm, leder av den alminnelige avdeling. Det ble et stormende møte. De var alle skuffet, etter å ha satset sine karrierer og vært garantister for hundrevis av kolleger. Særlig var Berg og Thue indignert over det som hadde skjedd. Men også Munthe markerte seg, ifølge hans egen framstilling.⁷⁴¹ Fuglesang var uforstående til de sterke reaksjonene. Trolig var han spesielt indignert over Munthe, som nettopp hadde meldt seg ut av NS. Det var jo mot trenden blant hans kolleger.

Protestene førte delvis fram. Etter møtet i departementet 11. januar bestemte Fuglesang at honnørreglementet bare skulle omfatte befalet. For øvrig skulle menige mannskaper hilse med vanlig, militær hilsen. Men på befalsskolen i Gausdal og andre befalsskoler i AT-systemet måtte elevene øve for at det hele skulle foregå korrekt. Nazihilsen var ikke bare å slenge ut armen, det skulle gjennomføres i henhold til tyske, militære reglementer. Samtidig som Fuglesang tok dette tilbaketoget, bestemte han seg for å utnytte situasjonen til å styrke partiets innflytelse i AT-ledelsen.

Den 17. januar reiste han sammen med Bormann og flere tyskere til Gausdal, hvor han formante forsamlingen til fornuft. Hagtvedt, som lojalt hadde iverksatte de ordre han hadde fått, forlot skolen i stillhet dagen etter. På et annet tog samme dag fulgte om lag 45 som var blitt dimittert som følge av protestene. Tilbake i Gausdal roet stemningen seg etter dette. Hilseplikten «ble diskutert frem og tilbake, men de fleste kom til at det var av underordnet betydning. Det var en reglementsbestemmelse og behøvde ikke å ødelegge AT», forklarte Hagtvedts adjutant, løytnant Arne Haraldstad.⁷⁴²

Den 22. januar avskjediget Fuglesang Berg som stabssjef, ikke som følge av «noen underkjennelse» av hans kvalifikasjoner, men fordi «den oppgaven Arbeidstjenesten har, innenfor rammen av den nyordning, på grunnlag av Nasjonal Samling som nå gjennomføres i vårt land, stiller [...]

bestemte krav til Arbeidstjenestens befal utover de rent faglige kvalifikasjoner, og særlig til høyere sjefer».743 Likelydende brev fikk Munthe. Det var altså medlemskap som var alternativet for disse to.

I anledning de forestående innkallingene av de vernepliktige mannskapene sendte Hagem ut informasjon om begrensningene i hilseplikten i et skriv til alle avdelinger 21. april. Da Stang samme dag ble oppmerksom på skrevet innskjerpet han at hilsenen skulle innføres i hele AT. Hagem protesterte. Da Stang avviste protesten leverte Hagem inn sin avskjedssøknad 22. april. Den 25. april 1941 ble søknaden innvilget. Tobiesen protesterte på samme måte, men hans søknad ble ikke innvilget. Hagem forsvant like stille som Berg og Hagtvedt. Han gjorde ikke noe for å bekjentgjøre bakgrunnen overfor andre, verken innad eller utad i organisasjonen, og oppfordret ingen andre til å slutte. Tvert i mot sendte han ut et avskjedsbrev til distriktssjefene, hvor han takket for samarbeidet og ønsket lykke til i det videre arbeidet. Hagem utøvde sine plikter med militær pertentlighet til en patetisk slutt. Noe av det siste han gjorde var å tilbakekalle Munthes og Bergs signaturrett overfor Postverket, med den begrunnelse at «ovennevnt herrer var ansatt i Administrasjonsrådets Arbeidstjeneste som nu er avviklet».744

Den opposisjonen som disse offiserene hadde vist, foregikk i lukkede rom og var ikke synlig overfor kollegene eller utad på annen måte. De iverksatte begge to de ordrene de fikk, i stedet for å nekte. De opptrådte som i en svunnen tid, da offiserer nok kunne være personlig uenige, men likevel eksekverte kongens ordre uansett følger, fordi de så på opposisjon eller forsøk på å omgjøre en ordre som illojalt. Det faktum er at det var Hagem, Berg, Hagtvedt, Laudal og andre som iverksatte hilseplikten ved å undertegne alle dokumentene, forteller oss mye om disse offiserenes mentalitet. De som fikk deres dokumenter ute i landet, så på signaturene og forsto ikke hvorfor disse menneskene hadde forsvunnet fra sine stillinger. Oberstløytnant Sigurd Nitter-Hauge, ATs distriktssjef for 5. distrikt i Trondheim, sendte til og med ned en offiser for å finne ut hva som foregikk. Han vendte imidlertid tilbake med uforrettet sak. Etter krigen forsvarte Hagem at han ikke hadde oppfordret andre til å slutte. Heller ikke da ville han kritisere de som hadde fortsatt. Han mente at de hadde utført et nyttig arbeid. AT var noe annet enn NS og NS' ideer. AT var en upolitisk del av staten, slik han så det. NS vant altså kampen om innføring av nazihilsen i løpet av vårmånedene 1941.

Utrenskningene av sentralledelsen foregikk i vinter- og vårmånedene. Hagem trakk seg fra slutten av april og ble erstattet med oberst Frølich

Hanssen, nylig utnevnt til general. Stabssjef Ole Berg forsvant ut i begynnelsen av februar og ble kontorsjef og kommunikasjonssjef i Forsyningsdepartementet, hvor han var til ut 1942. I januar 1943 reiste han til Sverige og ble sjef for militærkontoret ved Den norske legasjon i Stockholm. Innkom i stedet kaptein Mikael Gaalaas, og på litt sikt, kaptein Rolf Andresen. Han overtok også personellavdelingen etter Munthe, som fikk sivil stilling i A/S Hafslund. Oberst Tobiesen fortsatte som organisasjonssjef fram til juli 1941, da han gikk over til det sivile luftvern. Men major Ragnvald Balke, fylkingsfører i organisasjonsavdelingen, ble igjen. Han fortsatte til mai 1944. Den som overtok var NS-major Per Gunnar Løken, en av Østbyes bataljonssjefer fra IR 10 i Valdres og støttespillere på Grini. Riksskolesjef oberst David Thue fikk avskjed 1. februar 1941. Nordlie fratradte forvaltningsavdelingen i april 1941 og gikk til Schnitlers Historisk institutt.⁷⁴⁵ Han fortsatte i Siviltforvaltningen inntil han fikk avskjed der på høsten samme år. Rolf Rynning Eriksen, som hadde løst medlemskort i partiet i oktober 1940, fortsatte som sekretær i sentralledelsen til juni 1941 da han gikk til Norges Geografiske Oppmåling. Dugstad som hadde jobbet med ATs utskrivningsvesen høsten 1940, ble oppsagt fra februar 1941 da dette arbeid var sluttført. Han fortsatte som redaksjonssekretær i NRK og redaktør av *Norges Vern* fram til desember 1942, da tidsskriftet endelig ble stoppet av tyskerne. Dugstad og Munthe ble begge sendt som krigsfanger til Tyskland i 1943. Hagem var blant de som tyskerne lot i fred da offiserene ble arrestert i august 1943. Han meldte seg i stedet selv og tilbrakte resten av krigen i Tyskland sammen med Dugstad og Munthe.

Resten av krigen var striden om nazihilsen knapt noe tema. Tysk presse overgikk seg selv i beskrivelsen av hvor mye norsk AT hadde lært av den tyske, og hvor stor innsats tyske rådgivere og NS hadde gjort for gjenreisningen av norsk ungdom, som her i *Reichsward* 6. august 1942: «[...] guttene [...] vant fram til en ganske ny livsfølelse. Uten at de selv merket det, var det blitt hirdmenn av dem. De ble misunnelige da de så at deres førere nyttet retten til å løfte høyre hånd til hilsen, og det varte ikke lenge før de selv også hilste på samme måte.»

Den første innføringen av nazihilsen på Gausdal hadde bare omfattet om lag 20% av befalet i AT, og etter hvert som bemanningen økte ble det behov for oppfølgingskurs. Det startet høsten 1941. Kursleder kaptein Jühne, hadde stått sammen med Hagtvedt under tumultene i Gausdal.⁷⁴⁶ Befalet på kurset var innbeordret. Det ble mange slike kurs gjennom resten av krigen.

Innføringen av jødeforbud i AT våren 1941 foregikk imidlertid uten

strid. Ingen av de som trakk seg våren 1941 nevner dette. Den 12. august 1941 skrev justisminister Sverre Riisnæs til Stang og ba om at hans departement måtte avskjedige jøder både fra departementet og AT. Stang skrev tilbake et par uker senere at han prinsipielt var helt enig, men at det ikke fantes noen verken i AT, Idrettsforbundet eller i kvinnelig AT. Han forsikret at det heller ikke kom til å bli noen i fremtiden.⁷⁴⁷

Etter at Bormann og NS hadde sikret gjennombrudd for nazihilsen kom det ikke noe videre forslag om spesielle tiltak for å nazifisere organisasjonen som utfordret befalet, heller ikke noe forslag om å kopiere den tyske arbeidstjenesten slavisk. Bormann sørget for at utskrevne til AT slapp tvangsutskrivning til Arbeidsinnsatsen, og bremset prosjekter som Stang og Frølich Hanssen satte seg i mot eller var skeptiske til. Ordren om hilseplikt omfattet ikke bare AT, men også politiet og andre væpnede formasjoner, men det er all grunn til å anta at Quisling ønsket det samme gjennomført i andre statsinstitusjoner, som i Tyskland. Etter våren 1941 kom det skrittvis en utvidelse av hilseplikten. Det skjedde i en innskjerping for «Arbeidstjenestemenn» i ATs honnørreglement, som Frølich Hanssen sendte ut tidlig i 1942. Der var det spesielt angitt at plikten gjaldt overfor alle norske SS-menn, politi i uniform samt «utenlandske» offiserer.⁷⁴⁸ Men det vakte ikke strid.

Nazihilsenen inneholdt et ideologisk signal som ikke var til å misforstå, og det ble strengt overholdt ved ATs skoler, og stort sett praktisert av alt befalet, enten det var ved tropp eller i møter og konferanser. Det falt seg underlig å se tidligere høyere offiserer fra den norske hær med utstrakt hånd.⁷⁴⁹ Det føltes nok også temmelig underlig etter krigen at en rekke offiserer som hadde praktisert denne typiske nazistiske hilsen under krigen, kunne komme tilbake til tjenesten igjen.

I løpet av våren 1941 ble ATs struktur lagt fast for resten av krigen, og i grove trekk kan den beskrives slik: Forordningen om arbeidstjeneste kom 17. april 1941, som igjen ble avløst av en egen lov om AT 25. mars 1943. Forordningen bestemte at AT skulle oppdra ungdommen i «nasjonal ånd», utelukke personer som var dømt for folkedomstolen til fengsel i mer enn tre måneder, personer som var ekskludert fra NS, og ikke minst jøder. Her fantes regler om uniformstvang, med en uniform som var nokså lik den som var fastsatt for Hæren i 1939. Ellers var strukturen modellert mest mulig med reglementer og instruksjoner etter militær modell, som alle var forberedt og gjennomarbeidet av Bormann og hans stab før de ble satt ut i livet. Dette gjaldt også ekserserreglementet som Bormann hadde tatt opp allerede i Gausdal i begynnelsen av januar 1941, for å skape

samme troppsinndeling som Wehrmacht og SS.⁷⁵⁰ Distriktsinndelingen på 6 arbeidsdistrikter svarte til Hærens gamle divisjonsinndeling, med 20 «fylkinger» som svarte til regimentene, og 80 «sveiter» som svarte til en blanding av bataljon og kompani.

De første innkalte møtte i mai 1941 til tre måneders tjeneste. Neste innkalling var i juli. Om vinteren var det bare ett skift, men også det på tre måneder. I 1943 og 1944 var det ett sommerskift på seks måneder, mens vinterskiftet var på 4–5 måneder. Om lag 20 000 var inne til tjeneste i året fram til hendingene i 1944, som i praksis førte til at organisasjonen brøt sammen for resten av krigen. Hvor mange som faktisk var inne det siste krigsåret er ikke klart.

Hirden i to faser

De daglige hendinger både ute og hjemme viser klart og tydelig at kampen er gått inn i den siste og avgjørende fase. Våre motstandere både på den ytre og den innre front er blitt desperate og er gått over til å bruke kampmetoder og kampmidler som mer og mer tar farge av deres intimer forbinnelse med asiaterne og negrene.

KAPTEIN KARL A. MARTHINSEN, MAI 1944⁷⁵¹

Etter Terbovens dramatiske tale 25. september 1940 måtte alle politiske aktører i Norge legge om sine planer. Det gjaldt også NS, hvor man hadde håpet at Tyskland ville avslutte krigstilstanden. Slik ble det ikke. Mange hadde antatt at Tyskland og England ville finne fram til en ordning og at storkrigen ville bli avsluttet med en fredskonferanse, slik at landet ville få tilbake sin selvstendighet og Forsvaret kunne bygges opp igjen. Dette ble nå skjøvet ut i fremtiden.

I påvente av fred med Tyskland satte NS i gang flere prosjekter som skulle forberede oppbyggingen av et nytt forsvar, samtidig som de skulle oppfylle andre viktige formål for partiet. Det viktigste av disse prosjektene, Arbeidstjenesten AT, var ikke en gang startet av partiet, men av Administrasjonsrådet og tyskerne. AT skulle bli en suksesshistorie, der den store massen av offiserer kunne sluses inn. Men også planene for Hirden må ses i denne sammenheng. Mens AT ble det store halv-militære prestisjeprojektet fordi det ga stillinger til massen av offiserer, og fordi det ga en tiltrengt sammenheng mellom NS' ideologi og innenrikspolitikk, var Hirden i utgangspunktet det lille. Det betydde ikke at ambisjonene for Hirden var små. AT var et langsiktig prosjekt, hvor partiet hadde fått grønt lys fra tyskerne til å øke sin innflytelse og etter hvert oppnå kontroll. Men partiet trengte også militær maktmidler på

kort sikt og hadde tilgjengelige offiserer som kunne organisere et slikt apparat.

Hird på tomgang

Det var flere grunner til en storstilt satsing på Hirden. Hirden ga utløp for virketrangen til unge partiaktivister uten militær utdannelse. Helt fra starten i 1930-årene hadde målsettingen vært å gi partiet en væpnet arm, en slags norsk SS. Etter 9. april 1940 og særlig etter 1. oktober 1940, ble det et helt klart ønske å kopiere det tyske SS, den av de tyske organisasjonene som NS-ungdommene beundret mest. Slike ønsker var ikke unike for Norges NS-bevegelse. I alle okkuperte land fantes det nazipartier med ambisjoner om å bygge opp væpnede partiavdelinger av ideologisk skolerte aktivister, såkalte «politiske soldater». Ut fra naive pangermanske forestillinger om likeverd med den tyske SS-bevegelsen, trodde man at slike prosjekter ville bli tillatt. Selv om tyske okkupasjonsmyndigheter gjerne ytret stor forståelse for slike ønsker, gjorde de det helt klart at de ikke ønsket en europeisk underskog av SS-kloninger utenfor tysk kontroll.

I det lange løp var det imidlertid ikke nok bare å nekte europeiske ungnazister å væpne seg. Man måtte komme med et tilbud. Det så dagens lys våren 1940, da den halvt år gamle Waffen-SS ble åpnet for ideologisk skolerte utenlandske rekrutter, først i Danmark i mai og en måned senere i Nederland og Belgia. I stedet for å ha mange nasjonale SS-kopier, skulle alle samles under en tysk overkommando i egne militære avdelinger. I Norge ble det åpnet for rekruttering til «Regiment Nordland» i januar 1941. Noe senere, i mai, ble «Norges SS» etablert. Liknende organisasjoner ble introdusert i andre okkuperte land.

Tyskerne nektet altså ikke nasjonale SS-kloninger direkte, men de nektet dem å væpne seg. Dermed håpet de å kanalisere rekrutteringen til SS. Det gjaldt også Hirden. Hirden var og ble en liksom-hær, bare et lite hakk mer militær enn AT med sine spader. NS-ledelsen ønsket seg moderne tyske våpen for hirdmennene. Det avslo Terboven. Så ønsket de å væpne Hirden med norske våpen fra den gamle Hæren. Men det ble også avslått, på tross av at tyskerne kontinuerlig overvåket organisasjonen. Først da en gjennomgående reform endret hele hirdstrukturen mot slutten av krigen tillot tyskerne væpning, men da under tysk kommando. Før det hadde det vært flere episoder der tyskerne hadde grepet inn.

En slik episode skjedde i februar 1943. Da ble hirdavdelinger rekvirert til grensevakt på strekningen Halden-Røros, trolig av Marthinsen. Den

28. februar ble dette oppdaget av ledelsen i tysk Sipo, og gestaposjefen Hellmuth Reinhard grep øyeblikkelig inn og kontant forlangte tilbake-trekking av hirdavdelingene. Statspolitiet fikk ordre om at hirdavdelinger bare kunne settes inn i forbindelse med Statspolitiet eller Grensepolitiet, og da ubevæpnet. Måten henvendelsen skjedde på belyser også med hvilken suverene makt tysk Sipo kunne irttesette norsk politi. Det var en skarve kriminalsekretær fra Sipo som på vegne av Reinhardt tok den mektige norske statspolitisjefen i skole, og kontant forlangte en rapport fra ham om hvem som hadde bevæpnet hirdfolkene og hvem som hadde gitt anvisning om dette.⁷⁵²

Utbygging

På høsten 1940 var dette ennå ubetrådte stier. I NS ble det lagt ambisiøse planer for å bygge ut Hirden. NS' høyest rangerte offiser, oberst Konrad Sundlo, som hadde stor prestisje hos tyskerne, hadde overtatt som hirdsjef etter kaptein Kjørstad da han kom ned til Oslo fra Narvik etter felttoget. Sundlo ga kraft til oppbyggingen, full av energi og entusiasme. Stabssjefen, fenrik Orvar Sæther, representerte kontinuiteten. Han hadde vært stabssjef helt siden 1936. Senhøstes 1940 ble han avløst av løytnant Thorvald Thronsen. Thronsen var blant de første som vervet seg til Waffen-SS og var ved fronten det meste av 1941. Mens han var borte kom Sæther tilbake som fungerende stabssjef. Sundlo og Sæther fungerte godt sammen i den første entusiastiske perioden. Men senere ble det problemer. Begge engasjerte seg tungt på annet hold. Sæther var av yrke lærer og sterkt engasjert i partiets ideologiske planer for nazifiseringen av kulturlivet og av skolene. Begge var pangermanister, men temmelig kontante og koleriske som typer.

Sundlo var først og fremst kriger. Hans aldri realiserte livsprosjekt var å få en militær kommando sammen med tyskerne ute i den store krigen mot bolsjevismen. Han fant seg simpelthen ikke til rette på partikontoret, eller på noe kontor. Da krigen i øst startet, grep han anledningen og lyktes med å bli utnevnt til regimentssjef for Den norske Legion. Men legionen fikk aldri noen feltoppsatt regimentsledelse, fordi den aldri klarte å sette opp mer enn en bataljon. Sundlo måtte i så fall vært bataljonssjef med majors grad. Det ville han ikke, selvfølgelig. Han var gammel allerede i forhold til hans rang som oberst. Det er tvilsomt om tyskerne ville slippe til en slik uprøvet, utenlandsk oberst i en så høy kommando.

En av de mest talentfulle hirdlederne, kaptein Oliver Møystad, som vi tidligere har møtt som tveetydig troppssjef på Midtskogen, ble utpekt som

Sundlos etterfølger fra januar 1942. Møystad hadde bygget opp «Hirdregiment nr. 2 Eidsivating», det største og best organiserte hirdregimentet som omfattet Hedmark og Oppland. Quisling hadde to måneder tidligere også utnevnt ham til leder av Sikkerhetspolitiet. Det var et tiltak for å bedre forholdet til politiet, som Hirten lå i stadige konflikter med. Møystad gikk ikke så godt sammen med Sæther. Thronsen, som hadde vært blant de første som meldte seg som frivillig til Regiment Nordland, og hadde vært ved fronten sommeren og høsten 1941, kom nå tilbake som stabssjef. Han gikk inn i stabsfunksjoner som leder av etterretningstjenesten og personalavdelingen, samt som fungerende stabssjef. I tillegg tok han fatt på en rekke oppgaver i Hirdstaben som hadde ligget nede i hans fravær. I en rapport han avga i februar 1943 om personalarbeidet etter at han hadde kommet tilbake fra fronten, skildret han tilstandene ganske skånselsløst.⁷⁵³

Det hadde vært tilnærmet kaos i kartotekføringen og i arkivet. En mengde saker lå ubearbeidet eller forsinket. Ute ved regimentene var tilstanden ikke bedre. Innkalling og oppmøte til skoler og kurs var sviktende. Det var ingen unnskyldning at tiden var kort og at hirdmennene hadde annet viktig arbeid å ivareta. «Vi har eksempler på at hirdmenn innkalles med færre dagers varsel til germanske SS Norge. Da slipper de alt de har i hendene, skjelver i buksa og drar fluksens avgårde til Kongsvinger», skrev han.

Møystad var godt likt blant kollegene og en dyktig leder. Quisling hadde håndplukket ham nettopp på grunn av hans lojale rolle som leder av Sikkerhetspolitiet. Med bondens praktiske sans følte han seg ikke særlig hjemme blant SS-folkenes høytflygende pangermanske vyer. Det gjorde heller ikke Thronsen, på tross av lang frontinnsats. Han ble ytterligere belastet vis à vis beraterstaben da det ble kjent at han også syslet med en hemmelig etterretningstjeneste innad i Hirten, uten Møystads, og kanskje heller ikke Quislings, kjennskap. Det ble skumlet om at broren, riksøkonomisjef John Thronsen, også var involvert. Thronsen-brødrene hadde mange jern i ilden, kanskje for mange. Broren sto dessuten innenriksminister Hagelin nær, en vulkan av en NS-politiker som hadde startet sin NS-karriere som tysk agent i forbindelse med invasjonen, men som hadde utviklet seg til en høyrøstet motstander av tysk okkupasjonspolitikk i Norge. Hagelin utviklet seg til å bli en innbitt fiende av Prytz og alt det Prytz sto for, både privat og som finansminister.⁷⁵⁴ Høsten 1943 kom Hagelin under granskning etter mistanker om økonomiske misligheter. Selv om han ble frikjent for anklagene, måtte Quisling la ham gå året etter.

Og da John Thronsen kom under en liknende ild, ble også han avsatt av Quisling, på tross av at ingenting ble bevist i partiretten. Hirdstabsjefen gikk med i dragsuget, og ikke lenge etter, Møystad selv. Fra begynnelsen av 1944 tok tyskerne et fastere grep rundt Hirden. Marthinsen ble fra juli innsatt som sjef og Sæther kom tilbake som stabssjef. Begge var innstilt på å imøtekomme alle tyske behov.

Planene fra høsten 1940 gikk ut på å danne såkalte hirdregimenter over hele landet og ville kreve store mannskapsmengder. Regimentene kunne ikke være åpent militære, men likevel såpass mye militære at det ikke ville være mulig å engasjere alle medlemmer. Men «ethvert renraset (arisk) kroppslig egnet mannlig partimedlem» hørte hjemme i Rikshirden, ble det slått fast i et direktiv fra februar 1941.⁷⁵⁵ I de første direktivene fra 1941 ble et hirdregiment definert. Det var egentlig tenkt etter modell fra Hærens divisjons- og regimentsordning fra før krigen, men med den nye tids betegnelser. Hirdregimentet skulle svare til divisjonen, og bestå av en eller flere «fylkinger» svarende til bataljonsnivå, og under det et antall «sveiter», svarende til kompani. Nederst kom tropp og lag, som fikk beholde sine militære betegnelser. Det tok tid å få på plass en slik struktur.

Først på høsten 1941 ga Quisling, partiets fører og øverste sjef for Rikshirden, en entydig inndeling av hele landet.⁷⁵⁶ Fra 1. oktober skulle Rikshirden bestå av syv hirdregimenter. De første seks fulgte divisjonsinndelingen fra før krigen.⁷⁵⁷ Det syvende, HR 7 «Viking», under ledelse av Tidemann Ruud, skulle være et spesialregiment i Stor-Oslo, og tilsvarte 7. divisjon som Quisling hadde opprettet i 1932 som ledd i statskupplanene den gang.⁷⁵⁸ Som helhet utgjorde Rikshirden «et korps», bestående av Rikshirdstaben, tilsvarende Generalstaben; hirdavdelingene, tilsvarende divisjonene; og «særlige avdelinger», tilsvarende Hærens avdelinger utenfor divisjonsordningen. Vi ser at Quisling rigid fulgte sin gamle kunnskap som generalstabsoffiser.

Som på alle andre viktige arbeidsområder, fikk også Rikshirden sine beraterer, ja faktisk fikk hvert enkelt regiment sin berater.⁷⁵⁹ Formålet med dem var å kontrollere hele strukturen nedenfra. Det gjorde de også. I følge deres oppgaver hadde Hirdens mannskapsstyrke vokst fra 1060 mann 24. september 1940 til 5784 pr. 1. november 1941.⁷⁶⁰ Det er vanskelig å si hvor stor mannskapsstyrke planene fra 1940 hadde lagt opp til. Men hvis det gjennomsnittlig skulle være tre fylkinger (bataljoner) pr. regiment, tre sveiter (kompani) pr. fylking, og hver sveit skulle tilsvare et kompani på omlag 150 mann, ville mannskapsstyrken blitt på omlag 30 000. Det vil si samme omfang som den gamle Hæren oppsatt ved delvis mobilisering.

Terboven og Reichskommissariat hadde en ambivalent holdning til Rikshirden. Bruken av beraterne og igangsettingen av Waffen-SS løste noen av problemene. Her fikk man et løfterikt tilbud for aktivistiske naziongdommer, under kyndig tysk militær og ideologisk kontroll. Også Quisling og NS-ledelsen strålte om kapp utad over dette tilskuddet til det pangermanske prosjektet. På den andre siden forsto de selvfølgelig at det neppe kunne styrke utsiktene til en selvstendig NS-stat med et eget forsvar. Det kom til syne allerede under det første, overraskende besøket til Himmler i Norge i januar 1941. Formålet med besøket var å kaste glans over etableringen av Regiment Nordland, den første norske frivillige SS-avdelingen. I forbindelse med dette ble 99 ungdommer fra Hirdregiment nr. 7 prompt overført til denne første norske SS-avdelingen.

Hirdens videre historie under okkupasjonen ble på mange måter å være et reservoar for SS, i noen grad også for politiet. Etter at Waffen-SS kom i gang i Norge fra årsskiftet og særlig etter at krigen i øst ikke gikk som forventet, men trakk ut og ut og krevde stadig flere rekrutter, endret bildet seg gradvis. Det skyldtes at hirdmennene forsvant til fronten. Det samme skjedde med dyktige, yngre NS-offiserer. Hirden ble en rekrutteringskanal for fronttjenesten. «Hirden meldte seg nesten alle som en mann», skrøt partiet.⁷⁶¹ Men det var slett ikke sant, da det videre ble påstått, at rekrutteringen til Hirden på tross av den store avgangen var «i orden». Avgangen til Waffen-SS var nemlig så stor at Quisling i begynnelsen av januar 1941 måtte bestemme at alle mannlige medlemmer født mellom 1920 og 1923 skulle tjenestegjøre i Rikshirden i 1941.⁷⁶² Men bare to uker senere, etter at rekrutteringen til Regiment Nordland hadde startet, ble det nødvendig å utvide hirdplikten til å omfatte alle mellom 18 og 30 år, med unntak for de som gjorde tjeneste i Waffen-SS, AT og ansatte i avdelinger av NS og Hirden.⁷⁶³

I 1942 klaget Hirdregiment nr. 7 «Viking» på at de ikke var i stand til å stille de 40 % av mannskapene til våpenopplæring som Hirdstaben forlangte.⁷⁶⁴ Av rulleførte som kunne brukes var 116 under 45 år og 33 over 45 år, mens «størsteparten av de virkelige våpenføre er ved fronten». I 1943 ble hirdplikten igjen utvidet til 55 år.⁷⁶⁵ I 1944 ble den imidlertid i praksis utvidet helt til 60.

Rekrutteringen fra Hirden til fronttjenesten ble et følsomt spørsmål for partiet. Det viste seg nemlig på høsten 1941 at oppslutningen om Den norske Legion ble mindre enn forventet. Det underminerte partiets posisjon både innad og utad. Partiledelsen hadde ventet seg langt flere. I et forsøk på å tvinge opp tallene ble det utarbeidet direkte vervekvoter som

Sæther fordelte til hirdregimentene.⁷⁶⁶ Totalkvoten ble satt til mellom 380 og 450 mann fra alle regimentene unntatt Hirdregiment nr. 6 Tromsø, som bare skulle skaffe «flest mulig». Fristen var i midten av januar 1942. Det er tydelig at Sæther ikke var optimistisk. «Føreren ved HR 5 besidder ikke nok idealisme til selv å gå i spissen. Uholdbart», noterte han etter en ringerunde 10. desember, som hadde brakt på det rene at bare 69 mann var klare, 47 av dem endog med forbehold.

En måned senere oppsummerte Sæther at fra HR 1 hadde 77 meldt seg, men bare 35 hadde møtt opp, og bare 25 hadde blitt sendt, fra HR 2 hadde 6 meldt seg og en av dem trukket seg, fra HR 3 hadde 34 meldt seg, 12 hadde møtt og 11 blitt sendt, fra HR 4 hadde 42 meldt seg, 28 møtt og 20 sendt og fra HR 5 hadde 14 meldt seg og 4 møtt. Fra HR 7 hadde 5 meldt seg, men ikke møtt innen fristen. HR 6 hadde han ikke fått tall fra. Fra alle regimentene til sammen hadde han 178 som hadde meldt seg, 79 som hadde møtt, men bare 56 som hadde blitt sendt. Av disse ble 8 ikke godtatt av SS, så det endelige resultatet av dette forsøket ble 48 mann av en kvote på 450, nokså nøyaktig 10 %.

Resultatet var altså ikke bare dårlig, men elendig. Det avslørte at partiet, som ved årsskiftet 1941/42 sto på høyden av sin styrke og rekruttering, allerede da befant seg på kollisjonskurs med sine medlemmer og befolkningen for øvrig. I virkeligheten hadde selve prestisjeregimentet, Hirdregiment nr. 7 «Viking», pr. mai 1942 ikke flere enn 149 stridende i hele aldersgruppen 18 til 45 år.⁷⁶⁷ Men slike tallopplysninger ble selvfølgelig ikke gjort kjent utad.

Planene for utbyggingen av Hirden fra 1940 omfattet også dannelsen av en marine- og flyavdeling, som skulle bygges opp gjennom Hirdmarinen og Hirdens Flykorps. Kvinnehirden, Guttehirden og Småhirden skulle komme i gang noe senere. Månedsbladet *Hirdspeilet* og ukebladet *Hirdmannen* ble startet, også de etter tyske forbilder. Blant de mer eksotiske innslagene var «seniorhirden», som ble dratt i gang i mai 1941 i HR 7 «Viking» i Oslo. 25 mann møtte på det første møtet og dannet «Seniorsveiten». Tiltaket skulle slå tilbake mot meldingene fra London og jøssingene om at Føreren bare omga seg med «guttunger», skrev stabs sjefen.⁷⁶⁸ Seniorsveiten skulle gjelde menn mellom 40 og 55 år. Det ser imidlertid ikke ut til at ideen spredte seg ut fra Oslo.

Hva Rikshirden og hirdregimentene egentlig skulle drive med var fra starten uklart. På tross av den strengt militære organisasjonsformen, uniformsplikten, militære reglementer for alle sider av virksomheten og bruken av faner og andre militære symboler, var det jo tindrende klart fra

tysk side at NS ikke hadde lov til å lage en hær. Hans Fredrik Dahl har beskrevet det som at Hirdden var på «tomgang».⁷⁶⁹

Den virksomheten man kunne drive, måtte være begrenset til politiske aksjoner av en viss militær form. I direktivs form ble det slått fast at Rikshirdden «er en politisk kamporganisasjon [...] en bevegelse av politiske kamptropper». Den «er den avgjørende maktfaktor i Norge», skrev hirdledelsen.⁷⁷⁰ I første omgang kunne det bli snakk om å organisere oppmarsjer og parader, for å imponere opinionen og sveise bevegelsen sammen. Og her la man ned et stort arbeide.

Som under bededagene 1. og 2. november 1941, ble det opprettet hirdoppmarsjkontor for anledningen og detaljerte ordrer ble sendt ut til hvert enkelt hirdregiment med kvoter for deltakelse, reiser og overnatting. «Denne hirdoppmarsj skal forme sig som en stor og mektig politisk demonstrasjon», het det i en forholdsordre.⁷⁷¹ Nøyaktige tidsskjemaer for de ulike formasjoner, gjerne også med avdelinger fra Waffen-SS og AT, tidspunkter for den sedvanlige hilsmingen for føreren foran slottet og hvordan applaus for talere skulle avgis, ble utsendt. Slike oppmarsjer var svære arrangementer og krevde mye. Og resultatet var ikke uten virkning. De bidro til den spesielle hirdstemningen man ønsket å omgi bevegelsen med.

Slike oppmarsjer gikk gjerne upåaktet hen fra motstandsbevegelsens side. Unntaket var arrangementet i forbindelse med den såkalt statsakten på Akershus 1. februar 1942, da Quisling ble innsatt som ministerpresident. Da sprengte Osvald-organisasjonen Øst- og Vestbanen i Oslo, og skapte et stort kaos for tilbakereisen ved avslutningen av arrangementet. Det var en provokasjon så utfordrende at den tyskkontrollerte pressen for første gang under okkupasjonen fikk lov til å omtale sabotasje. Da hadde Hirdden større suksess med enkelte møter og festaftener, som da den omvendte englandsflyktningen Willy Bjørneby 9. oktober 1941 holdt tale i Colosseum kino over temaet «Siste nytt fra London». Bjørneby hadde oppholdt seg i England 9. april, men hadde funnet ut at han ville bytte side i krigen. Etter å ha padlet over kanalen i en kano, hadde han vervet seg for den tyske militære etterretningstjenesten Abwehr, som sendte ham rundt på foredragsserie i Norge.

Mangelen på ytre oppgaver gjorde kursing og skoling desto viktigere. Hirdskoler ble organisert, både for mannskaper og for førere. På slike kurs ble det undervist i NS-ideologi, raselære, sagakunnskap og organisasjonskunnskap, i tillegg til vanlige militære emner som eksersis i sluttet og spredd orden, kommandering og ordregiving, våpenkunnskap, lende-kunnskap og andre disipliner. Undervisningsopplegg ble først oversatt til

tysk og godkjent av beraterne. Påvirkningen fra SS er tydelig i instruksene for opplegget. Sommerundervisningen 1941 la stor vekt på hva det ville si å være en «politisk soldat». ⁷⁷² Da måtte hirdmannen kjenne sin bevegelses historie og forskjellen på «den nasjonalsosialistiske historicoppfatningen og den marxistiske og den liberalistiske». Han måtte også forstå hva som er nødvendig for «et folks beståen», hva en rase er, hva et folk og en stat er og «de nordisk bestemte folk». For at undervisningen skulle være lik over hele landet hadde Hirdstaben bestemt å utgi *Ideologisk månedshefte for Hirden*. Og for at den også skulle trenge inn i hirdmannens familie ble det bestemt at det minst annenhver måned måtte arrangeres familieaftener med ideologiske temaer. Tre temaer som ble blinket ut for sommerundervisningen 1941, var «den storgermanske tanke» og forsvarspolitikken; dernest «rase og befolkningspolitikk, aktuelt, politisk, biologisk» og «folk, stat og rase»; og endelig forskjellen mellom nasjonalsosialisme, marxisme og kommunisme. Alt var tilpasset den nye situasjonen med krigsutbruddet i øst. Interessant nok var et detaljert punkt viet tjenestegradene i Hirden og SS.

Hirdens rykte

Høsten 1940 begynte utfordrende hirdavdelinger å bli synlige i bygatene. Vanlige mennesker hadde fortsatt de gamle rettsforholdene i hodet og la til grunn at disse prinsippene ville bli praktisert på omlag samme måte som før, på tross av Terbovens tale 25. september. Blant Hirdens medlemmer ble talen derimot ansett som startskuddet for en ny tid der tingenes tilstand ble definert av dem. Det kom umiddelbart til konfrontasjoner. I motsetning til i 1930-årene hadde politiet lite de skulle ha sagt. Klager nådde fram til tyskerne og skapte bekymringer for den politiske roen i landet. Allerede i slutten av oktober måtte Sundlo sende ut den første av en rekke oppstramminger. «Ondartede tilfeller av agitasjon mot NS, sabotasje, overfall osv. må forelegges det stedlige politi, i det det samtidig sendes rapport hit», var beskjeden til hirdførerne. ⁷⁷³

Sundlos pålegg hjalp lite. Stemningen i mange hirdavdelinger var euforisk høsten 1940. Nå skulle endelig skjult og åpen agitasjon mot NS tas. En hendelse som belyser nettopp dette, skjedde i Trondheim 29. november 1940. Bakgrunnen var at Hirden i Trondheim ved flere anledninger hadde klistret plakater rundt i byen på private og offentlige steder, der i blant også på Studentersamfundets vegger og vinduer. Fenomenet var ikke nytt. Det hadde skjedd tidligere og mange hadde klaget. Så sent som

21. november hadde politimester Jonas Lie følt seg tvunget til å informere politimesteren i Utrøndelag om at det ikke var tillatt å slå opp plakater på privat eiendom uten tillatelse.⁷⁷⁴

Den 27. november skrev styret i Sudentersamfundet til Rikshirden i byen og klaget over plakatklistring. Den 29. kom NS fylkingsfører, flyøytnant Aslak Rønning Nesheim i spissen for 10–15 hirdmenn til Samfundets lokaler. De grep formannen, Hugo Holtermann, tvang armene hans bak på ryggen og førte ham ut. Der forlangte Nesheim at formannen egenhendig skulle klistre opp noen slike plakater. Da han nektet dette, slo Nesheim ham i ansiktet med knyttneven flere ganger. Holtermann falt i gulvet. Styret ringte umiddelbart til politiet og ba om assistanse. Kort tid etter kom politikonstabel Gunnar Bjørshol og politifullmektig I. M. Sundet til stede. Deres rapport samme dag levnet ingen tvil om hva som hadde foregått.⁷⁷⁵ Holtermann anmeldte overfallet.⁷⁷⁶ I tillegg leverte styret inn en anmeldelse mot Hirden for å ha trengt seg inn i lokalene uten å ha noe der å gjøre. Man passet også på å nevne i anmeldelsen at gjenpart var sendt til det tyske sikkerhetspolitiet.⁷⁷⁷

Det ble en svær sak for politiet. De registrerte plakatklistringen i byen og tok fotografier av dekorerte butikkvinduer og vegger, hvor hvite og rosa plakater med budskap som «Velg! Norge eller England?», «Kamerat! Slutt deg til oss! Meld deg inn i Rikshirden», «Arbeider! Hvor lenge vil du se på?» og annet lyste mot publikum.⁷⁷⁸ En rekke butikkeiere klaget. Den 7. desember ble 34 vitner avhørt. De forklarte seg likt. Politiet utba seg forklaringer fra partikontoret i byen uten å få svar. Hirden derimot, svarte at de ikke ville avgi forklaring til politiet. Politifullmektig Sundet fikk til slutt kontakt med fylkesfører og kaptein Leif Oddsson Klingenberg, som vi tidligere har støtt på som den offiseren som arresterte Thronsen i 1940 på Berkåk. Klingenberg hadde på dette tidspunktet meldt seg inn i NS, fått stilling som organisasjonsleder på partikontoret og hadde allerede etablert seg med et rykte som hardtslående. Mye tyder på at Klingenberg hadde gitt Nesheim grønt lys. Han opplyste at et svar ville komme som artikkel i *Dagsposten*.⁷⁷⁹

Nesheim lot seg ikke rettslig avhøre, heller ingen av hirdmennene. Den 16. desember ble det utarbeidet en siktelse mot ham og 28. januar foreslo politimester Backer at det ble reist tiltale. Dette skjedd faktisk også, overraskende nok. Tiltalen ble datert 30. januar. Den 17. februar ble Nesheim innkalt til konferanse med hirdsjefen Oliver Møystad.⁷⁸⁰ Hva som ble sagt er ikke kjent, men Møystad var neppe særlig begeistret.

Så ble saken mot Nesheim liggende inntil justisminister Sverre Riisnæs

henla den 11. mars.⁷⁸¹ Han sa seg enig i Hirdens framstilling i avisen og var kommet til at Holtermann var skyldig i en «æreskrenkelse av en endog meget grov og alvorlig art overfor Nasjonal Samlings medlemmer». Riisnæs henviste videre til «gammel norsk rettsoppfatning» om at legemsfornærmelse overfor æreskrenkelse var «straffefri».

En slik overføring av den tyske rettshåndhevingen «ohne Gesetze» brøt med all norsk rettspraksis. I realiteten var det i strid med grunnlaget for all jus, nemlig prinsippet om lik rett for loven. Det ble heller ikke godtatt i hirdledelsen. Sæther sendte ut en skarp ordre om at det ikke var tillatt å foreta noen aksjon «av hvilken som helst art» på egenhånd, uten først å forelegge den stabssjefen i regimentet. Og med aksjoner, understreket han, «menes alt som foretas offentlig for partiets interesser og navn».⁷⁸² Men mangel på rettssikkerhet tiltrakk seg personer som Neshheim, som på høsten 1940 sverget til rå og direkte maktutøvelse og hadde funnet et miljø av liketenkende i Hirden. Dette ble også framelsket av hirdledelsen selv. Et talende eksempel er instruksjonen om oppførsel som ble laget i Hirdmarinen i 1942.⁷⁸³ «Hirdmarinen er en kamporganisasjon», ble det slått fast, «men i denne politiske kamp er det viktig at en holder for øyet at man skal gjøre det som kan styrke partiet og landet og det gjør en ikke bare ved å slåss [...] En skal aldri selv fremprovosere sammenstøt, men blir en selv eller partiet fornærmet, har en rett og plikt til å øve retorsjon. Og da skal en slå hardt til».

Mangel på disiplin kunne også slå andre veier. Da det ble oppdaget at enkelte hirdmenn solgte uniformseffekter privat, ble det innført kontrollrutiner med blant annet uniformsbok for den enkelte.⁷⁸⁴ Hvordan man skulle kontrollere disiplinære utskielser ble et problem både for politiet og for partiledelsen, også fordi aksjonene kunne rette seg mot offentlige tvangsinngrep mot NS-medlemmer. Det skjedde for eksempel at hirdavdelinger grep inn mot utkastelser av NS-medlemmer som hadde misligholdt sine leieforhold. Det førte til at partiledelsen grep inn og påpekte at denne typen aksjoner måtte tas «lovlig» gjennom partiet, slik at leiligheten kunne rekvireres til NS-medlemmet.⁷⁸⁵

En metode for å få ut noe damp fra uregjerlige hirdmedlemmer, var å innføre våpentreningskurs for hele alderssjiktet opp til 55 år. Dyktige offiserer ble tilsatt som instruktører.⁷⁸⁶ Man forsøkte med en partiforordning som bestemte at Hirden ikke kunne iverksette politiske aksjoner uten tillatelse fra partiet.⁷⁸⁷ I 1943 bestemte Quisling at Hirden var en del av rikets væpnede makt, og innførte noen nye tillegg i den militære straffelov av 1922 som ga hirdførere anledning til å innføre militære refselsler

Sjefen for den tyske militære etterretningstjeneste Abwehr, admiral Wilhelm Canaris, kom til Oslo i all hemmelighet 3. april 1940 og oppholdt seg i byen noen dager før angrepet 9. april. Han skrev seg inn på hotell Bristol som «Dr. Fuchs». Hva han gjorde her er ukjent. Riksarkivet.

berstløytnant Hartwig Pohlman kom med toget til Oslo 8. april med ordre til den tyske sendemannen Dr. Curt Bräuer og andre ved den tyske legasjonen. Om formiddagen april kjørte han i full generalstabsuniform ut til Fornebu hvor han fikk sendt de først komne fallskjermesoldatene avgårde for å fange regjeringen og kongen. Her er han bildet i aksjon (t. v.) blant entusiastiske soldater foran ett av de tyske transportflyene. Riksarkivet.

LANDSMENN!

Nå ser enhver hvad partipolitikerne og deres vanstyre har bragt Norge op i. Disse folk har ført landet vort til avgrunden. De må ikke få anledning til nå å drive sitt spill videre og utlevere Norge til England og Frankrike for å prøve å redde sitt eget skinn. Slik desperat politikk vil lede til at Norge deler Polens skjebne.

Nygårdsvold-regjeringen og de andre partipolitikerne med **Hambro** og **Mowinckel** i spissen må straks fjernes fra videre befattning med rikets styre.

Nasjonal Samling er den eneste organisasjon som har søtt riktig i de avgjørende politiske spørsmål. Nasjonal Samling er den eneste bevegelse som kan redde Norges frihet og selvstendighet gjennom den kommende storkrise. Derfor er det nå vår nasjonale plikt og rett å kreve regjeringsmakten.

LANDSMANN!

Forsik at nå står du foran det avgjørende valg, det største og kanskje det siste. Nå gjelder det intet mindre enn vår eksistens som individer og nasjon.

Gjør din plikt og meld deg straks til tjeneste i den nasjonale bevegelse.

Norge må uten opphold skaffes en **handlekraftig nasjonal regjering** som kan verne det norske folks selvstendighet og sikkerhet.

Oslo, 8. 4. 1940

For NASJONAL SAMLING (NS)
VIDKUN QUILSING

Oppslag fra NS som ble spredd rundt i Oslo natten mellom 8. og 9. april. Riksarkivet.

Proklamasjon

Til det norske folk.

Efter at England hadde brutt Norges neutralitet ved å utlegge minefelter i norsk territorialfarvann uten å møte annen motstand enn de vanlige intetsigende protester fra regjeringen Nygaardsvold, tilbød den tyske regjering den norske regjering sin fredelige hjelp ledsaget av en høitidelig forsikring om å respektere vår nasjonale selvstendighet og norsk liv og eiendom. Som svar på dette tilbud om løsning av en for vårt land helt uholdbar situasjon, har regjeringen Nygaardsvold iverksatt almindelig mobilisering og gitt den hensiktsløse ordre til de norske stridskrefter å motsette sig den tyske hjelp med våbnet makt. Selv har regjeringen flyktet efter således lettsindig å ha satt landets og dets innbyggers skjebne på spill.

Under disse omstendigheter er det den nasjonale samlingsbevegelses plikt og rett å overta regjeringsmakten for å verne om det norske folks livsinteresser og Norges sikkerhet og selvstendighet. Vi er de eneste som i kraft av forholdene og vår bevegelses nasjonale mål kan gjøre dette og derved redde landet ut av den desperate situasjon som partipolitikerne har ført vårt folk op i.

Regjeringen Nygaardsvold er trådt tilbake. Den nasjonale regjering har overtatt regjeringsmakten med Vidkun Quisling som regjeringschef og utenriksminister og med følgende andre medlemmer: professor Birger Meidell, kirke- og undervisningsminister; politichef Jonas Lie, justisminister; dr. Gulbrand Lunde, socialminister; direktør Albert V. Hagelin, handels- og forsyningsminister; arkitekt Tormod Hustad, landbruksminister; professor R. Skancke, arbeidsminister; godseier Frederik Prytz, finansminister; major R. Hvoslef, forsvarsminister.

Alle nordmenn opfordres til å vise ro og besindighet i denne for vårt land så vanskelige situasjon.

Ved felles anstrengelser og alles godvilje skal vi berge Norge fritt og frelst gjennom denne svære krise.

Oslo, 9.-4. 1940.

VIDKUN QUISLING

Quislings proklamasjon 9. april. Riksarkivet.

«Kongen og Ruge begynte krigen. Ruge overtalte såvel Kongen som Kronprinsen til å forlate landet. Norge har ikke kjempet nok». Dette noterte den ytterliggående NS-utbryteren, ingeniør Thomas Neumann, i sin dagbok 3. juli 1940, etter et besøk hos Ruge på Grini samme dag. Disse ordene kom altså fra en forsvarssjef som hadde beordret offiserskorpset til å avgi æresord om ikke å gjøre mer motstand og om å gå inn i den tyske initierte Arbeidstjenesten, krigstidens viktigste kollaborasjonsprosjekt. Forsvarsmuseet

oberstløytnant Ragnvald Roscher Nielsen og oberst Erich Buschenhagen underskriver kapitulasjonsavtalen i Trondheim 10. juni 1940. Den skandaløse avtaleteksten, som etter uges ønske gjorde unntak for de norske avdelingene i Sør-Varanger og stilte dem under direkte tysk kommando, ble aldri publisert under krigen, men ble først kjent for offentligheten i 1947. Rune Rautio.

Kaptein Hans Peter L'orange hadde mange hatter. Han var organisasjonssekretær i NS, sekretær i Embetsmennesenes landsforening og kontorsjef i Generalstabens etterretningskontor fra 1. november 1939. Under felttoget var han stabssjef i oberst Gudbrand Østbys brigade i Valdres. Han var arkitekten bak offisersopprøret på Grini i begynnelsen av mai 1940, der 500 offisersfanger med oberst Østbye i spissen tok til orde for fred med Tyskland og en ny fascist-liknende statsordning. Riksarkivet.

Sjefen for 4. brigade i Valdres, oberst Gudbrand Østbye, som arresterte Trygve Gran på mistanke om spionasje, kom etter sammenbruddet i Valdres under sterk innflytelse av sine stabsoffiserer Hans Peter Lorange og Eilif Guldberg. Under krigsfangenskapet på Grini stilte han seg i spissen for et opprør fra offiserene mot regjeringen. Etter krigen ble det dysset ned. Men Østbye ble aldri general. Her er obersten (t. h.) avbildet på Gol 1. mai, da han undertegnet kapulasjonsavtalen med den tyske general Erwin Engelbrecht. Arkiv Sturlason.

lytnant Thorvald Throssen forlot sin avdeling ved Elverum 14. april 1940 for å få transport de to Quisling-ministrene Prytz og Skancke til Oslo. Da han ble arrestert ved Bergkåk nulerte han bombesjokk for å unngå krigsrett. Etter felttoget ble han sjef for Hirdens etretningstjeneste, stabssjef i Hirden og Obersturmführer i Waffen-SS. Her er han avbildet skammelen sammen med andre hirdledere ved et stevne i 1943. Riksarkivet.

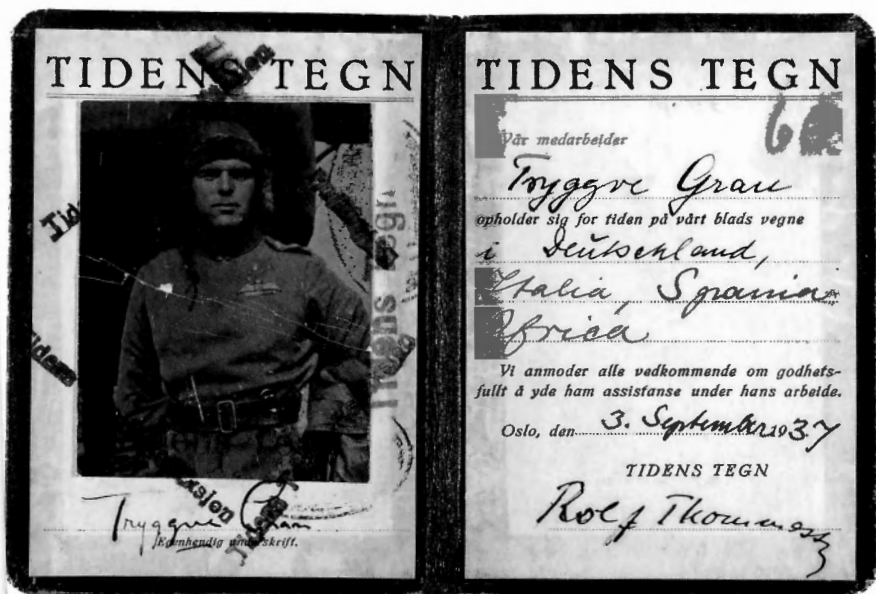

Bjørn Østring var sersjant da han deserterte fra sin avdeling 9. april. Senere ble han leder av NSUF, SS-Untersturmführer på østfronten og sjef for Quislings personlige vaktstyrke «Gjestene». Her avbildet under sitt bryllup i 1943 sammen med sin venn minister Axel Stang, med ektefeller. Riksarkivet.

Kaptein Odd Graham (t. v.) og oberst Konrad Sundlo i 1942. Begge hadde vært med i NS siden starten. Mens Graham unnlot å følge sin avdeling under felttoget og i stedet reiste til det okkuperte Oslo, kapitulerte Sundlo uten kamp i Narvik. Graham gjorde senere karriere i AT. Sundlo klarte aldri å realisere sin store drøm om å delta som oberst på Østfronten. Han ble i stedet fylkesmann i Sogn og Fjordane. Riksarkivet.

Flykaptain Trygve Gran i kjent positur. Han iscenesatte seg selv som norsk patriot og flyverhelt, men hadde trolig tyske etterretningskontakter før krigen. Etter kapitulasjonen i Valdres ledet han en krigsfangeavdeling som ryddet veier for Wehrmacht. Presskort fra *Tidens Tegn* i 1937.

Trygve Gran sammen med flykaptain Per Bernhard Carlson ved presentasjonen av Hirdens Flykorpset i *Fritt Folk* 13. september 1944. Carlson var sjef for Førergarden og stabssjef ved III Hirdfordeling da han ble satt på som sjef for flykorpset og Statens Luftfartsstyret etter oppgjøret med Reidar Aagaard. Riksarkivet.

Major Jørgen Bakke unnlot å mobilisere 9.4.40, men tilbød i stedet sine tjenester til Qvisling. I 1941 ble han den første sjef for Viken bataljon i Den norske Legion. Bakke var SS-Sturmbannführer og ivrig SS-mann, frimurer og en drivkraft i kampanjen for nazifisering av skolen. Riksarkivet.

Major Finn Hannibal Kjelstrup var kontorsjef i Forsvarsdepartementet 9. april 1940 og fortsatte i departementet som om ikke noe hadde skjedd. Han ble en slags forsvarsminister for Administrasjonsrådet og senere sjef for Sivilforvaltningen for Hær og Marine. Han ble nesten aldri avbildet offentlig i løpet av krigsårene. Her fra hans utnevnelse til major i 1934. Reidar Kjelstrup.

Den 10. april 1940 overga rittmester Arthur Qvist seg til kaptein Walthers soldater som kom tilbake fra Midtskogen. Senere ble han bataljonssjef i Den norske Legion og var en av de norske NS-offiserene med lengst fronttjeneste. Han ble Obersturmbannführer, sjef for 2. hirdfordeling og Hirdens bedriftsvern. Geir Brenden og Tommy Natedal.

Major Henrik Bjerkelund var sjef for Hærstyret i FD 9.4.40 og mobiliserte ikke under felttoget. Han fortsatte som kontorsjef og ekspedisjonssjef i Sivilforvaltningen fra høsten 1940 og senere som brigadefører, stabssjef og generalmajor i AT. Han skjøt seg 9. mai 1945. Tommy Natedal og Geir Brenden.

Kaptein og NTH-ingeniør Per Anund Kjørstad var hirdsjef 1937–40 og ansatt som adjutant i Ingeniørregimentet. Han ble arrestert som spion av regimentets sjef 11. april og holdt i arrest under felttoget. Høsten 1940 gikk han inn i AT samtidig som han var sveitfører i Hirden. Senere meldte han seg til SS som frontkjemper, men ble ikke godtatt. Riksarkivet.

Etter treningen på Midtskogen, sørget kaptein Oliver Møystad for å bli permittert av sin sjef og NS-partikamerat, oberst Hans Hiorth. Derfor ble Møystad arrestert av politiet som desertør. Senere ble han regimentsfører i Hirden og utnevnt til generalmajor og leder for Sikkerhetspolitiet. Hans toppkarriere i NS tok slutt etter konflikter med Marthinsen. Han er avbildet 4. mai 1941 på et hirdstevne i Hamar, sammen med NS' fylkingsleder Arne Lundesgaard, Quislings senere kansellistef Hedmarks museet.

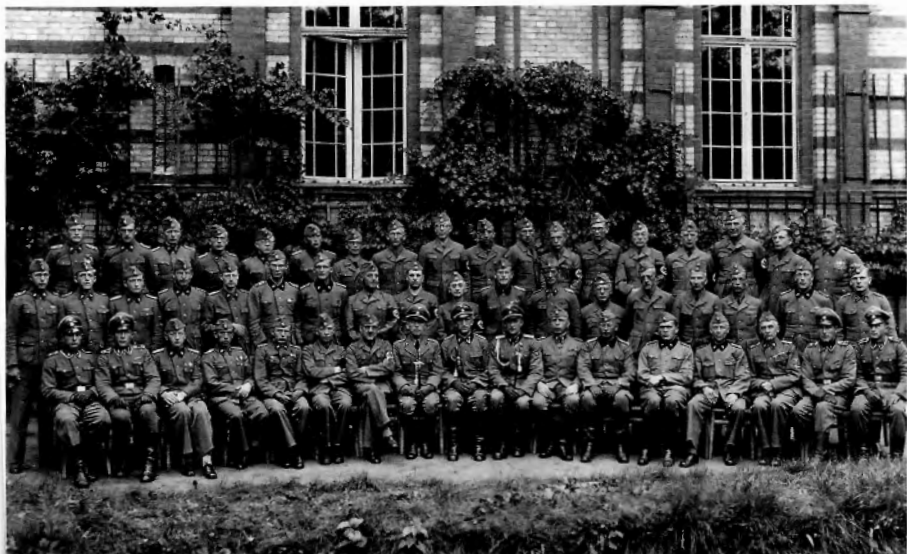

«Helten fra to kriger» kaptein Fridtjof Wraal ble plukket ut til en viktig propagandarolle for vervingen til Den norske Legion. I NTBs tekst til dette bildet opplyses at han var en «populær kompanisjef» og «vandt sine sporer i den finsk-russiske krig 1939/40 og kjempet tappet på norsk side i den tragiske norsk-tyske krig». Han ble sendt hjem fra Fallingbostel og senere dømt i tysk krigsrett. Hans kom til slutt til østfronten, men da i en straffeavdeling og ble tatt til fange av russerne. Riksarkivet.

Legionens avreise. 1. kompani marsjerer ut av Gulsbogen leir. Riksarkivet.

Officerskurs for legionsbefal i Lauenburg høsten 1941. I bakerste rekke (f. v.): Sersjant Harald Hervik (nr. 2), fenrik Jens Grønnerød (nr. 6) og kadett John Nygaard (siste). I midterste rekke (f. v.): løytnant Johan Johannessen (nr. 1), fenrik Henrik Stenberg (nr. 2), fenrik Oskar Waldemarsen (nr. 3), fenrik Bernt Anker (nr. 6), kadett Hans Georg Holter (nr. 7), sersjant Rolf Ravn Wirum (nr. 11), og sersjant Steinar Brenna (nest sist). I første rekke (f. v.): Rittmester Arthur Qvist (nr. 11), løytnant Fridtjof Wraal (nr. 12), løytnant Ragnar Berg (nr. 13), kaptein Kristoffer Budde Kahrs (nr. 14) og kaptein Rolf Falck-Muus (nr. 15). Geir Brenden og Tommy Natedal.

Bildeutsnitt fra officerskurs i Bad Tölz 1943 for AT-befal som meldte seg til Legionen:
I bakerste rekke (f. v.): Arne Hansen (nr. 1), Felix Thoresen (nr. 3), fenrik Sverre Linde (nr. 4), Borger Dahl Larssen (nr. 6), Hallvard Svelle (nr. 8). I nest bakerste rekke: fenrik Axel Steen (nr. 1), Per Kjølner (nr. 7), Ole Brunæs (nr. 6), fenrik Willy Amundsen (nr. 7) og Kåre Brynestad (t. h.). I nest forreste rekke: Sersjant Gøsta Hildebrand-Myhrvold, sersjant Ola Sesseng-Fjeseth, Ole Selnes, sersjant Oscar Lauritz Thunald og fenrik Finn Rustad. I forreste rekke (f. v.): oberst Carl Frølich Hanssen (nr. 2) og kaptein Rolf Andresen (nr. 3). Geir Brenden og Tommy Natedal.

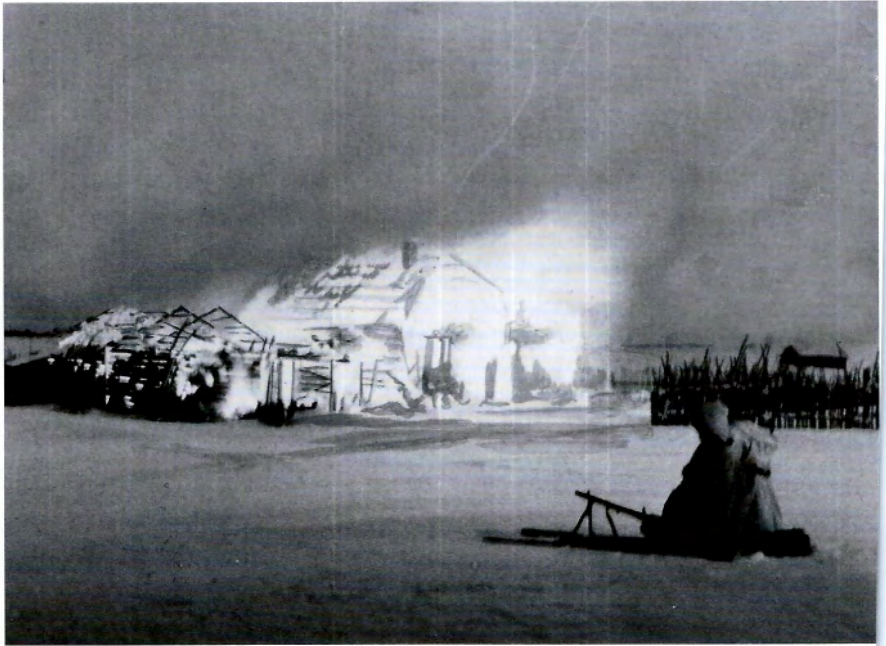

Legionen i stillinger sommeren 1942 foran Leningrad. Rittmeister, nå Sturmabführer Qvist inspiserer sammen med minister Fuglesang. Riksarkivet.

Legionen i utryddelseskrigen i øst. Den usentimentale teksten på bildet fra NS-journalten er: «Så kaster guttene først en brannflaske etterfulgt av en «Geballte Ladung» inn ennem døråpningen. En voldsom eksplosjon fulgte.»

Nedbrenningen er ferdig. Dette og forrige bilde, NS' fotosamling, Riksarkivet.

Legionen er tilbake på Akershus festning. Riksarkivet.

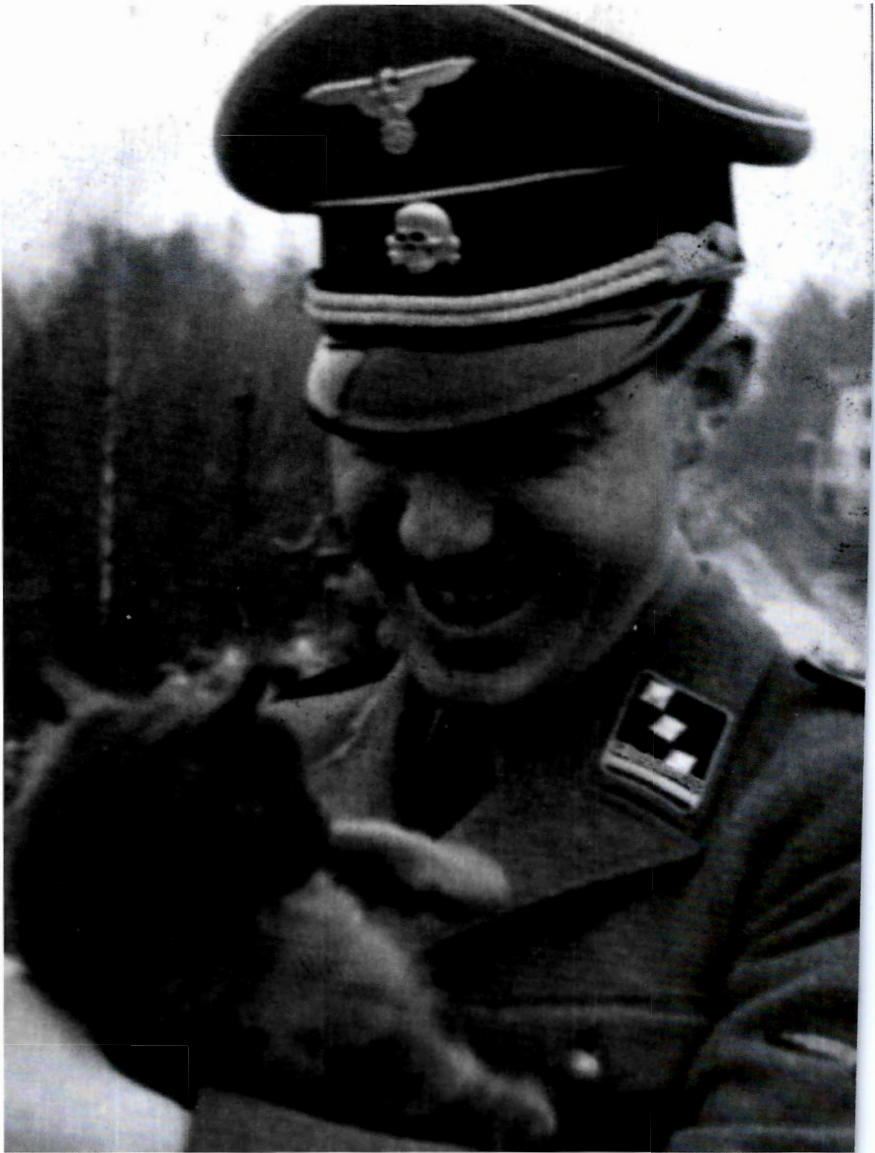

Flykaptein Aslak Rønning Nesheim var i Hærens flygeskole under felttoget. Det var han om fraktet Jonas Lie til Gudbrandsdalen 20. april. Nesheim var en bråkjekk type og ble 1941 tiltalt av Trondheims-politiet i 1941 for å ha slått ned formannen i studentersamundet. Han ble senere nestfører av Norges SS, kompanisjef i Legionen og regimentsfører Hirden. I 1943 rømte han til Sverige. Her avbildet i legionsuniform. Geir Brenden og Tommy Natedal.

Brødrene Ingolf og Reidar Egil Hoel var begge gamle NS-offiserer. I 1940 var Ingolf major i festningsartilleriet og sjef for etterretningsavdelingen i Admiralstaben og Reidar (bildet) var kaptein i Ingeniørvåpenet. Han garanterte for kaptein Kjørstads lojalitet på Hvalsmoen 9. april. Reidar Hoel var en kjent fotballspiller og gift med en jødisk kvinne. Han var i tillegg til rittmester Qvist den eneste norske offiser som fikk SS-raden Obersturmbannführer (tilsv. oberstløytnant), men ingen av dem var noen gang bataljonssjef i strid. Tommy Natedal og Geir Brenden.

Ragnar Berg var løytnant under Frølich Hanssen i 1938 og nestkommanderende for kaptein Sverre Refsum i Østfold under felttoget. Han ble kompanisjef og SS-Hauptsturmführer i Legionen, hvor han falt i april 1942. Han var gammelt medlem av NS. Riksarkiv

Generalarbeitsführer Herberth Bormann (i midten, første rekke), flankert av den norske
ST-sjefen Frølich Hanssen (til h. første rekke) og hans nærmeste. I midtrekken fra ven-
stre: Major og forvaltningssjef Carl Oscar Carlson (nr. 1), kaptein og brigadefører Odd
Brahm (nr. 3) og kaptein og brigadefører Rolf Andresen (t. h.). Bakerst fra venstre: Major
og brigadefører Arne Tonning Sunde (nr. 2), kaptein og brigadefører Mikael Gaalaas.
Larsborgersrud Arkivet.

Quisling, brigadefører Mikael Gaalaas (forgrunnen) og forvaltningsjef Arne Tonning Sunde (bak t.h.) ved en inspeksjon i AT i 1944. Riksarkivet.

LEGITIMASJONSKORT

Nr. 304745

Etternavn Aagaard

Fullst. fornavn Reidar

Alfred Theodor

34 år

POLITIPRESIDENTEN

STEMPEL

POLITIPRESIDENTEN I OSLO   **POLITIKAMMER**
LENSMANNSKONTOR

Datum 14/4-1944

Sjefen for Hirdens Flykorps, Reidar Aagaard, ble arrestert som spion under felttoget. I 1942 lanserte han et SS-inspirert kupp mot tidligere frimurere, ble arrestert av Statspolitiet og dømt i partiretten. Han mistet sin partistatus, men ble fortsatt beskyttet av tysk Sipo. Riksarkivet.

Partiveteranen og etterretningsmannen Alf Due-Ødegaard fikk i oppdrag av NS' etterretningssjef Hvoslef om å rydde opp i Hirdens Flykorps, men falt selv i u nåde. Riksarkivet.

Også finansminister Prytz bar av og til uniform. Her er han på et NS-arrangement i 1942, sammen med kulturminister Gulbrand Lunde (t. v.), Quislings adjutant kaptein Carl Haakon Langlie (bak Lunde) og kaptein og politiminister Jonas Lie (t. h.). Riksarkivet.

Kaptein Karl A. Marthinsen ble arrestert under felttoget i 1940. Senere ble han hirsjef og sjef for Statspolitiet, før han ble likvidert tidlig i 1945. Han reformerte Hirten til et operativt apparat for å slå ned på sabotasje og indre motstand og var en farlig motstander for Hjemmefronten. Riksarkivet.

Kaptein, senere politimajor i Ordenspolitiet Ragnar Rye og offiserer og politifolk på SS-skolen på Kongsvinger. Rye hørte til kretsen rundt Sundlo og fikk ikke stilling i AT. Han ble bestyrer for Oslo arbeidskontor i 1944. Riksarkivet

Ragnar Rye inspiserer Skiløperkompaniet på Slottsplassen 12. juli 1943. Riksarkivet.

Hirdens stabssjef fra 1936, fenrik Orvar Sæther. Sæther var stabssjef helt til kapitulasjonen i 1945, bare avbrutt av perioder da han vikarierte for løytnant Thorvald Thronsen som hirdleder. Sæther redigerte bladene Hirdmannen og Ideologisk månedshefte for Hirden og var ellers en aktiv pådriver for nazifiseringen av skolen. Riksarkivet.

Fenrik Sverre Tidemann Ruud var med på en NS-aksjon mot norske seidater på Gjøvik 9. april. Han skulle mobilisert i Nord-Norge, men meld seg i stedet på Hegra, hvor han ble mistenkt for spionasje. Senere ble han stabsleder for NSUF, regimentsfører i Hirden, fylkingsleder i partiet og frontkjemper. Her avbildet på Borrevnet i 1943. Riksarkivet.

Mens Oslos gater var fulle av norske og tyske paradeavdelinger på Hitlers bursdag 20. april 1943, startet Osvald-organisasjonen kampen mot AT og Arbeidsinnsatsen med prengningen av arbeidskontoret i Pilestredet. Riksarkivet.

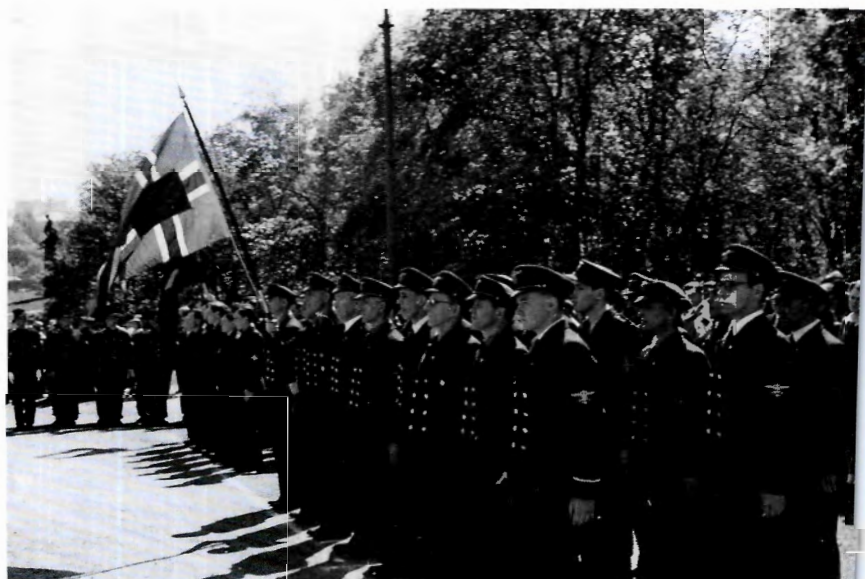

litikompaniet paraderer på Karl Johan. Riksarkivet.

Quislings garde, «Førergarden», med de samme uniformene som den gamle Garden påsydd St. Olavsmerket på venstre underarm.

Hirdmarinen og Unghirdmarinen paraderer.

Politikompaniet paraderer.

Marinefenrik Ole Hendersen Blom var medstifter til NS Marinegruppe i november 1940. Senere var han, etter en periode i Arbeidsdepartementet og i Legionen, leder av Ung-hirdmarinen og sveitfører i Hirdmarinen. På slutten av krigen var han *Oberleutnant zur See* ombord på en tysk minesveiper i Østersjøen. Han var sønn av kommandørkaptein Ole Andreas Blom. Riksarkivet.

Marineløytnant og flyver Bertel Bruun var sjef for Marinens flyvestasjon i Kristiansand 9 april, 1940. Han var NS-medlem fra starten. Han meldte seg til SS allerede i januar 1941 og var omlag et år ved fronten før han kom hjem og ble sjef for Hirdmarinen. Her er han avbildet ombord i skolefartøyet PS «Tordenskiold» under et førerkurs i Hirdmarinen i 1943. Riksarkivet.

Rittmester og flyver Brynjulf Gottenborg, her avbildet som SS-Hauptsturmer i Legionen. Han ble tildelt jernkorset ved Leningrad. Fra 1942 ble han kontorsjef i Statens luftfartsstyre og fra 1944 stabssjef Hirdens Flykorps. Riksarkivet.

Kaptein Eilif Alf Guldborg var stabsadjutant i Generalstaben i 1940, var i 4. Brigades stab under felttoget sammen med Hans Peter L'orange og var som ham svært aktiv under offisersopprøret på Grini i maidagene. Senere ble han intendant i Ordenspolitiets skolekorps og sjef for administrasjonskontoret i legionsstaben. Senere ble han personalsjef i LO, sekretær for minister Lippestad og til slutt direktør for Arbeidsdirektoratet. Riksarkivet.

saks nr. 187

Nr. 414

Tjenestebevis
for

Navn Kielland, Jan

født 3/3-1877 i Ramnes

er major

i/ved Teknisk Nødhjelp

Politidepartementet
Lederen av Ordenspolitiet
og tullmakt

Oslo den 3. juni 1944

M. Hvoslef

Gjelder 5 år fra utstedelsen.

Stempel.

Jan Kielland
Signatur.

Major Jan Kielland var stabssjef ved Telemark Regiment i 1940 og hovedmannen bak regimentets kapitulasjon. Han hadde som Kjelstrup vært soldat i Kongo i kong Leopold hær og vært med i bevegelsen siden Nordiske Folkereising i 1931. I 1941 ble han vervejef for Den norske Legion og utskrivningssjef for AT. Fra 1943 var han sekretær i Teknisk Nødhjelp under Hvoslef. Riksarkivet.

Major Ragnvald Hvoslef hadde med etterretningssaker i Norges Samfundsvern i 1920-årene å gjøre og deretter i NS-bevegelsen fra starten i 1930. Han organiserte og ledet NS' hemmelige etterretningstjeneste NSKA. Her er han avbildet som generalmajor for Fritt Folk i forbindelse med presentasjonen av Teknisk Nødhjelp 11. mars 1944.

Riksarkivet

inklusive 10 døgn vaktarrest. Deretter ble den militære straffelov med endringene utsendt til medlemmene. Marthinsen grep fatt i disiplinproblemene på kontant vis ved å innføre hemmelige hirddomstoler i Oslo, Bergen og Trondheim.⁷⁸⁸ Lister over utstøtte hirdmenn ble fra juni 1944 bekjentgjort i hele bevegelsen gjennom *Hirdreglementsbladet*.⁷⁸⁹ Men det hjalp lite.

Disiplinproblemene forfulgte Hirden i et nært sagt uendelig antall helt til den bitre slutt. I stor utstrekning var de selvforskyldte. Hirdmennene tok seg til rette med den arrogansen som bare en ubegrenset maktfølelse kunne gi. Det kunne gi seg merkelige utslag. I siste dager av april 1945 kom det klager fra uventet hold. Major Georg Fredrik von Krogh, lederen av Teknisk Nødhjelp, som kjente Hirden ut og inn, fant det nødvendig å skrive til Hirdsjefen og til fylkingslederen på Gjøvik, med gjennomslag til selveste herr ministerpresidenten, om at han hadde anmeldt en rekke innbrudd som hadde foregått i påsken i hytter på fjellet i Sør-Fron.⁷⁹⁰ Flere hytter var blitt rasert, blant dem også en som hørte til majorens svigerinne. Majoren meldte at «det er fuldt på det rene» at det var bestemte hirdmenn som sto bak. Navnene hadde han oppgitt til politiet.

Dette hadde altså skjedd i påsken. Og om ikke det var nok, så fikk stabssjef Orvar Sæther et brev fra minister Hans Skarphagen, som ba om reaksjoner mot en navngitt hirdleder som sammen med sin «assistent» under trusler hadde tiltvunget seg plass på et smekktfullt tog fra Lillehammer til Oslo i de samme dagene.⁷⁹¹ Det var generaldirektøren for NSB som hadde tatt opp saken med Skarphagen. Skarphagen forlangte å få vite om hirdmannen hadde snakket sant da han hadde påstått at han hadde vært på Lillehammer i «en uoppsettelig tjenestreise», eller om dette bare var en påskeutflykt.

Marthinsens omlegging i 1944

Om hirdavdelinger senere under krigen fortsatt kunne opptre høyrøstet, så kom de altså i skyggen av Waffen-SS, som jo rekrutterte de mest virkelystne blant de norske aktivistene til deltakelse der det virkelig gjaldt, nemlig på østfronten. Det lot seg ikke skjule i lengden at mye i Hirden var «på liksom». Følelsen av denne skyggetilværelsen må ha vært en grunn til den kollektive frustrasjonen som organisasjonen var preget av. De fikk aldri lov til å utfolde seg på ordentlig. Tyskerne hadde mye kritikk av organisasjonen, som de mente huset tysk-fiendtlige strømninger. Det framgår av de stadig skeptiske analysene i *Meldungen aus Norwegen*. De syv hird-

regimentene og Hirdstaben viste seg dessuten å være et tungrodd system, et byråkratisk skrivebordsprosjekt, fint på papiret, men håpløst i virkelighetens verden. Det kan vi forstå, for formålet med regimentene var heller ikke å imøtekomme tyskernes behov for rekrutter, men partiets behov for å skape en kaderkerne i et nytt forsvar, i en stadig fjernere framtid.

Et underliggende problem var den store mengden personalsaker som til liten praktisk nytte hadde hopet seg opp ved hirdregimentene. På grunn av den obligatoriske hirdplikten skulle partimedlemmer som hadde vært ved fronten eller som skulle dit, hadde vært i AT eller vært beordret av Arbeidsinnsatsen, likevel rulleføres ved et hirdregiment. Det stilte store krav til byråkratisk saksbehandling og kartotekføring uten reell nytteverdi.⁷⁹² Innad i partiet var heller ikke organisasjonen noen ubetinget politisk suksess, noe som kunne avleses i at medlemmene utover i 1943 i stadig større grad betakket seg. Det var altså flere grunner til at Quisling tidlig i 1944 gav etter for presset om drastisk endring av hele hirdorganisasjonen.

Behovet for å løse andre oppgaver hadde forlenget dukket opp. Allerede høsten 1941 hadde Statspolitiet og Grensepolitiet begynt å ansette folk uten politiutdannelse dersom de kom fra Hirden eller fra fronttjeneste. I mars 1942 sendte Thronsen ut retningslinjer til alle hirdregimentene om hvordan hirdmenn skulle gå fram for å søke om opptak som politi-aspiranter.⁷⁹³ Det var en ganske rundhåndet ordning med full lønn som konstabel etter seks måneders kurs. Politistyrken i landet var i ferd med å bli fordoblet.

Motstandskampen fikk sitt gjennombrudd i 1943, og selv om det ennå bare var kommunistene og nordmenn i britiske spesialavdelinger som engasjerte seg i sabotasje, så forutså tyske myndigheter at dette bare ville øke på. Som preventive tiltak avkrevde de sommeren 1943 æresord om troskap fra politiet, noe som i første omgang førte til at omlag 500 ble arrestert. 271 av disse ble i desember 1943 internert i konsentrasjonsleiren Stutthof ved Danzig. Samtidig krevde general von Falkenhorst at offiserer som ikke hadde meldt seg inn i NS, måtte fornye sitt æresord fra 1940. Svært mange nektet, og omlag 1100 ble arrestert 16. august. De ble sendt til Tyskland som æresfanger. Flere av dem hadde hatt stillinger i politiet. Konsekvensene ble mangel på politifolk i en situasjon da behovet økte. For å fylle hullene i Statspolitiets rekker godtok tyskerne derfor en forenklet nyrekruttering direkte fra Hirden. Mange av de dyktigste hirdmennene, kanskje særlig de som ikke hadde noen yrkesutdanning fra før, benyttet anledningen til å bytte beite. Det var for så vidt meningsfull bruk av dem, men det lot seg ikke skjule at konsekvensen ble en enda mer svekket hird.

Da sabotasjebølgen startet i 1944, ble det behov for å engasjere det som var igjen av organisasjonen direkte i kamp med motstandsbevegelsen. Det skjedde på to måter. Erfaringene i 1943 fra Danmark og de okkuperte landene på kontinentet var at sabotasjen utgjorde en voksende trussel mot industri, skipsfart og kommunikasjoner. Det gamle sabotasjevernet i form av «borgervaktene» var altfor spekt til å kunne møte denne trusselen. Heller ikke Teknisk Nødhjelp, som var skapt av Hvoslef og major von Krogh etter modell fra det tyske «Technische Nothilfe», for å gi råd og vink om vern mot ødeleggelser, var tilstrekkelig utbygget til å møte situasjonen.

Det var behov for militære enheter som kunne gå inn og overta vaktetoldet i utsatte bedrifter med store mannskaper, et regulært bedriftsvern. Men heller ikke dette var nok. Det relativt sparsommelig bemannede tyske politiet og Statspolitiet hadde ikke ressurser til å nedkjempe motstandsgrupper som ventelig ville etablere seg og ta i bruk åpne militære kampmidler.

I begynnelsen av juni 1944 ble store enheter av Wehrmacht engasjert i Oppland og Buskerud for først å innringe og å nedkjempe Osvald-organisasjonen i Søndre Land og deretter Kommunistpartiets forlegning i Etne-dal. Denne formen for partisanbekjemping var vel kjent fra de okkuperte områdene i Sovjet og i Øst-Europa, der opptil 20 divisjoner bestående av spesialavdelinger kunne delta i slike innringings- og opprenskningsaksjoner mot partisaner. Men i Norge var Wehrmacht helt uforberedt på slik virksomhet. Ikke noen annen gang under okkupasjonen var så store tyske styrker engasjert i kamp med motstandsbevegelsen. Aksjonene ble mislykket. Wehrmacht var for tungrodd til slike indrepolitiske oppgaver. Man trengte militære enheter som på kort varsel kunne settes inn for å nedkjempe slike åpent organiserte motstandslommer.

Det var slike oppgaver den nye hirdsjefen, Karl A. Marthinsen, ble satt til å løse da han ble utnevnt til ny hirdsjef 21. juni 1944. På forhånd var han sjef for Statspolitiet og også Sikkerhetspolitiet, etter at Møystad var blitt fjernet også fra denne posisjonen. Nå skulle Hirden brukes til indremilitær innsats. All tvil om dette ble uten nøling ryddet til side. Marthinsen hadde nær kontakt om tiltakene med sjefen for tysk politi, Rediess. Quisling ble mer og mer redusert til en frontfigur og sanksjonerte alt som den ordknappe hirdsjefen la på hans bord. Det første var å endre Hirdens grunnstruktur. Hovedgrepet besto i å legge hirdregimentene i møllposen og erstatte den med «Hirdfordelingene» i juli 1944.⁷⁹⁴ Hirden hadde fått «utvidete» arbeidsoppgaver, skrev han, noe som krevde desentralisering og redusering av antallet staber og styrke.

Landet ble delt inn i tre hirdfordelingsdistrikter, ledet av hver sin fordelingsfører. Regimentsinndelingen ble «foreløpig» satt ut av kraft. Marthinsen påpekte at fortsatt var oppgaven å være Førerens «evige politiske soldater og fanatiske kjempere». Men i tillegg var det mer innsatspregete oppgaver som måtte løses, nemlig opprettelsen av Hirdens Bedriftsvern (HBV) og Alarmenhetene (AE). Det var nødvendig å øke Hirdens styrke, slik at alle hirdpliktige, fortrinnsvis mellom 18 og 45 år, ble satt inn i disse enhetene. Hver fordeling skulle ha en befalsskole og en utdannelsesleir.

Marthinsen hadde all statlig norsk politimyndighet i sin hånd. Han hadde ubetinget tillit hos Terboven og samarbeidet godt med SS. Han var dyktig og kontant, og ikke minst iherdig og arbeidsom, i motsetning til politiminister Jonas Lie, som i denne fasen av krigen var utbrent og brukte mer tid på kokain, grublerier og litterære sysler. Marthinsen var dessuten blottet for de hysteriske trekkene som særpreget justisminister Sverre Riisnæs. Så, mellom disse to formelle sjefene for politi- og justissektoren, som hver på sin måte var synkende skip, var Marthinsen i ferd med å bli allmektig.

Hans neste grep høsten 1944 var å legge Hirdens Førerskole til SS-skolen på Kongsvinger, etter avtale med Rediess.⁷⁹⁵ Det var et passende sted, for samkvemmet med SS ble viktigere enn tidligere. Fordi Hirden er blitt en del av «rikets væpnede makt», skrev Marthinsen, krevdes det «den nødvendige militære innsikt og skolering». Videre kurs skulle arrangeres på en ny førerskole på Hvalstad i Asker. Elevene skulle møte med våpen, uniform og personlig utrustning.

Militære sjefer

Utviklingen av den tyske bruken av Hirden på slutten av krigen gikk altså sammen med endringer i ledelsen. Møystad var fjernet i begynnelsen av 1944. Han hadde markert seg mer og mer mot den tyske overstyringen av NS og Hirden. Thrønsens stilling ble svekket i forbindelse med at hans bror, riksøkonomisjef John Thrønsen ble avsatt av Quisling på mistanke om økonomiske misligheter. I stedet ble Thrønsen stabssjef for I Hirdfordeling. Orvar Sæther ble hentet tilbake som stabssjef for resten av krigen. Marthinsen overtok også Møystads stilling som sjef for Sikkerhetspolitiet, en stilling han hadde fram til han ble likvidert.⁷⁹⁶ Han hadde allerede oppnådd å overta Møystads stilling som sjef for Statspolitiet og hadde større sans for tyskerne behov. Oppgjøret med Møystad og Thrønsen hadde også forbindelse med misnøyen med Hagelin, som tyskerne fikk

fjernet helt i slutten av 1944. Marthinsen satt som leder fram til han ble likvidert 8. januar 1945.

De siste månedene av krigen ble Hirden ledet av den nye, sterkt stigende stjernen på NS-himmelen, fenrik Henrik Rogstad, Trondheims mektige og ubønnhørlige partisjef. Planen var at Rogstad skulle innsettes som Stapo-sjef i forbindelse med en stort anlagt propaganda-retts sak mot sabotørene i Bergen. Prosessen var planlagt gjennomført på selveste 1. mai 1945, men kom av naturlige grunner ikke til avslutning.

Alle hirdsjefene, Kjelstrup, Sundlo, Møystad, Marthinsen og Rogstad, samt stabssjefene Thronsen og Sæther, var offiserer. I Hirdstaben var, foruten Møystad og Thronsen, fenrik Per Vinger, i organisasjonsavdelingen flygeløytnant Arvid Møller Rå, og løytnant Alfred Jacobsen, i utdannelsesavdelingen sersjant Jan Sundberg og ved hirdførerskolen sersjant Asbjørn Kjølén.

Regimentstabene var også dominert av befal, men der ser det ut til at rangen avspeilte lav prioritet. Det var gamle sersjanter og løytnanter som var regimentenes forvaltningskommandører. I regimentene pr. oktober 1943 var blant annet sersjant John Søberg i HR 2, i HR 3 løytnant Oscar Rustand, i HR 4 sersjant Andreas Krohn, i HR 5 sersjantene Ole Strømmen og Bjarne Sundseth, i HR 6 løytnantene Håkon Vestgren og Yngvar Kofoed og i HR 7 var det sersjant Hans Hansen. Bare i HR 1 var det en sivilist som styrte forvaltningen. Hvis regimentet nådde en styrke som gjorde det mulig å sette opp en bataljon, så skulle bataljonssjefen og kompanisjefene være aktive offiserer rangert som i Hæren, samt tropps- og lagsjefene være befal på samme vis.

Noe av det første Marthinsen gjorde var å beordre høyere rangerte offiserer med fronterfaring til de nye hirdfordelingene.⁷⁹⁷ Sjefen for Sikkerhetspolitiet, kaptein Erling Søvik ble sjef for III Hirdfordeling, som skulle ta støyten i nord, med sjefen for Hirdens Flykorps, kaptein Per Carlsson, som stabssjef. Løytnant Harald Normann Sødahl ble stabssjef for I Hirdfordeling, der Thronsen ble sjef. Sødahl hadde gått befalsskolen i Tölz, hadde vært kompanisjef i Pansergrenaderregiment Norge og hadde jernkorset av 1. klasse. For å styrke Hirdstaben ble kaptein Othar Lislegaard beordret som leder av den nyopprettede våpenavdelingen, mens fenrik Egil Holth ble satt på som kontorleder samme sted. Da Marthinsen ble drept, måtte han erstattes også som sjef for Sikkerhetspolitiet. Søvik, som også hadde lang politierfaring, ble satt på denne viktige stillingen. Lislegaard måtte dermed overføres til Trondheim for å erstatte Søvik som hirdfordelingsjef.

Den tidligere lederen av våpenavdelingen, major Sverre Henschien, ble utnevnt av Marthinsen til nestsjef i Hirdstaben. Da oppbyggingen av hirdbataljonene kom i gang våren 1945 ble den erfarne frontkjemperen, major Frode Halle, satt på som leder av organisasjonsavdelingen, med alle fullmakter til å ordne det praktiske. For å sikre oppsettingen av bataljonen ble HR 7 «Viking» gjenopprettet, med rekrutteringsområde i Oslo, på Romerike og i Akershus. De mange hjemvendte frontkjemperne som var bosatt i dette området, skulle være basis for rekrutteringen. Fenrik Rolf Holm, som fra 1940 hadde styrt forretningene i AT under den svake Stang og den koleriske Frølich Hanssen, ble hentet over som regimentsfører, det vil si den som skulle stå for oppsettingen.⁷⁹⁸

Førergarden

Førergarden ble opprettet i februar 1942 av hirdstabssjef Thronsen etter at Quisling var blitt utnevnt til ministerpresident. Navnet var først «Garden», senere «Førerens Garde» og fra mai 1942, etter Quislings ønske, «Førergarden». På tross av at både motstandere og medløpere visste at «Statsakten på Akershus» 1. februar var et skuespilleri fra Terbovens side, fikk Quisling da lov til å opptre som statsoverhode, hvilket krevde noe så symboltungt som en personlig vakt- og paradegarde. Modellen var selvfølgelig den forlenget oppløste H. M. Kongens Garde, som man også overtok uniformene fra i den første tiden, utstyrt med VQ-merket. Når de senere fikk nye uniformer ble snittet, de hvite stripene i bukser, båtlue og paradeskoene beholdt for å assosiere til gardeuniformen. Men de kongelige epålettene ble sløyfet sammen med den bredbremmete gardehatten. Mottoet til avdelingen var «Aldri svike – aldri vike».

Tjenesten skulle utføres som før med vaktjeneste foran slottet. Tyskerne tillot til og med bevæpning som før, med det gamle Krag Jørgensengeværet. I prinsippet var Førergarden den eneste væpnede formasjonen under Hirden. Mannskapene skulle komme fra Hirdens øvrige enheter og fra SS, en «arestjeneste for Føreren», som det het i brosjyren *Førergarden* fra 1942. Tjenestetiden var seks måneder.

I en egen ordre om gardetjeneste fra 12. oktober 1942 ble det bestemt at hirdmenn kunne regne med utsettelse av fronttjeneste, hvis de vervet seg til Førergarden. Førergarden hadde den første tiden kaserne i Uranienborg skole, like i nærheten av slottet. Da Wehrmacht i april 1942 fant ut at de trengte skolen til egne formål, ble Førergarden med pinlig kort frist kastet ut og tilvist Bygdøy skole som kaserne.⁷⁹⁹ Senere ble en villa rekvirert og en

brakke satt opp som en permanent løsning. Slik gikk det til at Førergarden ble etablert på Bygdøy med tillatelse fra Aker kommune, noe som passet godt da føreren etterhvert oppholdt seg mer og mer i det dystre kråkepalasset i Huk Aveny som ble kalt Gimle. Garden hadde også en brakke og en befalsbolig på Sogn, hvor rekruttutdanningen foregikk.

Førergarden ble et satsingsfelt, tross sin beskjedne størrelse, mens Rikshirdens øvrige avdelinger forvitret. Det var kanskje ikke så underlig ettersom garden hadde konkrete, fastlagte, rutinemessige vaktoppgaver, og ellers puslet med sine daglige rutiner. Da tyskerne i 1943 endelig tillot våpenopplæring, en nødvendighet for en garde, oppsummerte man med at Hirden i det hele manglet organisasjon og personell som egnet seg.⁸⁰⁰ Derfor skulle våpenopplæringen skje under oppsyn av en SS-vaktbataljon i Holmestrand. Befalsutdanningen skulle ordnes ved hjelp av offiserer. Tillatelsen til å sette opp en garde innenfor hirdsystemet, gjorde det mulig å utnytte gardens behov for depot, intendantur, leire og militære instruktører til å omfatte hele Rikshirden. Fra starten var flykaptein Per Bernhard Carlson sjef. I 1944 overtok major Sverre Henschien, som igjen ble avløst av Sophus Kahrs i 1945.

På tross av alt æressnakk om heder til føreren, var Førergarden lite populær og hadde kronisk mannskapsmangel. Opprinnelig besto den av to små kompanier, senere utvidet med ytterligere to. Ut fra de opprinnelige gardekompanienes størrelse skulle det i teorien tilsi i underkant av 800 mann, et tall man aldri var i nærheten av. I 1942 peilet man seg inn på 600 mann, også det helt urealistisk. Avviket var såpass stort i 1944 at Kanselliet skrev til Arbeidsdirektoratet og ba om at til sammen 260 mann ble tvangsutskrevet under Arbeidsinnsatsen. Uttakene skulle gjøres blant NS-medlemmer, ikke-medlemmer som var politisk pålitelige, og «frivillige i den utstrekning det måtte melde seg».⁸⁰¹

I midten av 1944 ble alle medlemmer av Unghirden pålagt 12-måneders tjeneste i Førergarden det året de fylte 18 år.⁸⁰² En måned senere fant Quisling det nødvendig å rulleføre alle dimitterte frontkjempere ved Førergarden. De skulle tilhøre garderereserven. Hirdfordelingen klarte å få 65 mann til å møte ved innkalling i november, men bare med 41 disponible, hvorav en mann nektet og ble innlevert til Statspolitiet.⁸⁰³ Så, i februar 1945, skrev Quisling til Hirdstaben at han hadde fått tillatelse fra Rediess om å rekruttere til Førergarden «hovedsakelig» fra Hirdens alarmentheter og bedriftsvern.⁸⁰⁴ Endelig, våren 1945, ble III Hirdfordeling pålagt å avgi 50 mann. På tross av alle disse grepene vekslet mannskapsstyrken mellom bare 50 og 110 mann.⁸⁰⁵ Situasjonen i Førergarden var rett før ka-

pitulasjonen såpass deprimerende at 3. politikompani under Sverre Tide-
mann Ruud ble forlagt til Gimle.

Hirdmarinen

Allerede høsten 1940 forelå det planer om å bygge opp Hirdmarinen som en avlegger av Rikshirden. Men her fikk NS problemer med tyskerne. Kriegsmarine ønsket like lite noen egen norsk militær sjøtjeneste utenfor sin kommando, som Luftwaffe ønsket noe norsk flyvåpen utenfor sin. Argumentet var uslæelig: Norge var i krig med Tyskland. Ikke desto mindre lå en hirdmarine i prospektet til NS for et framtidig forsvar. Partiet fant derfor noen småveier utenom til å sysle med en lavmælt organisasjon, fra 1942 av, etter at Terboven hadde latt Quisling utrope til ministerpresident.

Det var tre marineoffiserer som sto bak det første initiativet. Hovedmannen var flygeløytnant i marinen Bertel Bruun. I 1940 hadde han vært nestkommanderende for Marinens Flystasjon i Kristiansand under marinekaptein Eliassen. Han var også NS-offiser. Ingen av dem spilte noen rolle under invasjonen 9. april. Bruun hadde avlagt Sjøkrigsskolens øverste avdeling i 1930, hadde tatt flysertifikat i 1931 og praktisert som flyger og skipssjef i Marinen fram mot krigsutbruddet i 1939. Bruun var gammelt NS-medlem fra 1930-årene, men hadde trolig sklidd ut mot slutten av tiåret. Han hadde understreket hvilken side han sto på under felttoget ved å gjeninnmelde seg så tidlig som 5. mai 1940, ennå mens kampene pågikk i nord.⁸⁰⁶

Den andre bak initiativet var kommandørkaptein Sem-Jacobsen. Etter opprettelsen av Sivilforvaltningen for Hær og Marine, var han avdelingsleder under Kjelstrup. Den tredje var løytnant Thorleif Thorgeir Fjeldstad, et forholdsvis ferskt partimedlem. Han hadde ikke gjort noe vesen av seg under felttoget og passet godt inn på Demobiliseringskontoret fram til september 1940. Etter å ha meldt seg inn i NS ble han omgående utnevnt til fører for NS Sjømannsgruppe i Vestfold.

Det var Bertel Bruun som i et PM til Quisling i april 1942, foreslo opprettelsen av Hirdmarinen.⁸⁰⁷ Allerede navnevalget belyser hvor følsom saken var. «Marinehirden», et mer logisk navn, kunne ikke brukes. Det kunne forstås som at Hirden ville etablere seg i Marinen, underforstått i Kriegsmarine. Sem-Jacobsen hadde nemlig allerede skissert en plan hvor man kunne verve sjøfolk på tyske krigsskip, for senere, «når vi har skaffet oss nok tillit», å kunne overta skip hvor det var få tyskere. Dette personen-
netlet kunne så bli kjernen i det nye norske sjøforsvaret. Denne planen

hadde Bruun lagt fram for Korvettenkapitän Richard Schreiber, en sentral Abwehr-offiser, som vi tidligere har stiftet bekjentskap med som tysk marineattaché. Men Schreiber hadde avvist det fordi det «offisielt var krig mellom Norge og Tyskland». Bruun hadde også tatt det opp med Admiral Norwegen, men denne hadde i stedet varslet et eget opplæringsopplegg for nordmenn. Dette kunne imidlertid etter Bruuns mening ikke bli særlig annerledes, for opplæring måtte jo foregå på tyske skip. Så vannet rant i NS' vei, ifølge Bruun.

Av taktisk grunner, «for at Rikshirden foreløpig ikke bør svekkes», burde Hirdmarinen ikke skilles ut fra Rikshirden, men underlegges hirdsjefen og de respektive hirdregimentene som underavdelinger, mente Bruun. Han hadde klarert ut saken med Einsatzstab Wegener, som ønsket at arbeidet måtte komme i gang snarest mulig «på grunn av stillstanden i partiets utvikling». Bruuns forslag om formål var derfor neddempet til bare å opprettholde forståelsen for «vår storhet» som skipsfartsnasjon, opprettholde sjømannsyrket, lære opp «dyktige nasjonalsosialistiske sjøfolk» og «skape det personelle grunnlag for det nye sjøforsvar». Fartøyer kunne man bare drømme om foreløpig. Men partiet burde sørge for å skaffe store seilbåter og mindre robåter, ved å beslaglegge fra private og fra seilforeninger.

Quislings ordre om dannelsen kom bare noen dager senere og fulgte Bruuns forslag.⁸⁰⁸ Det er tydelig at man ønsket å utnytte Wegeners råd om at det hastet. Den nye organisasjonen skulle hete Rikshirdens Marineavdeling og underlegges hirdregimentene. Men setningen om det nye sjøforsvar var utelatt. Bruun ble beordret som leder. Hirdstabssjef Thronsen sendte i juni 1942 ut retningslinjer for overføringer av hirdmenn til Hirdmarinen.⁸⁰⁹ Det framgår at Hirdmarinen skulle organiseres som hirdmarineavdelinger ved de tilsvarende rikshirdenhetene, slik at når man for eksempel brukte betegnelsen «RM 5/2» så betydde det hirdmarineavdeling ved sveit 5 i HR 2. Hirdmarinen skulle altså ikke være en egen avdeling, men bestå av marineenheter underordnet hirdregimentene. Men det forhindret ikke at Hirdmarinen «med tiden skal utskilles som selvstendig korps under Føreren», understreket Thronsen. Foreløpig skulle tjenesten bare skje i sommerhalvåret.

Sommeren 1942 gikk uten at noe vesentlig skjedde. Under HR 7 «Viking» hadde marineavdelingen fått overdratt seilbåten «Mohawk», som noen entusiaster satte i gang med å pusse opp. Rundt i landet fikk man rekvirert noen robåter. Ellers ble tiden brukt til å utarbeide uniformsreglement, tegne forslag til hirdmarinemerke, flagg, kommandotegn og faner,

utarbeide instruksjoner for seiling og roing, samt fantasifulle opplæringsplaner, som Quisling i tur og orden godkjente. Svære organisasjonsplaner med hirdmarinedistrikter og hirdmarinestab ble konstruert på papiret. Det hele var på hobbystadiet og grenset til latterlige. Men i oktober fikk Bertel Bruun lov til å gå et skritt videre. Ved Quislings ordre ble det bestemt at Hirdmarinen skulle skilles ut av Rikshirdens organisasjon på linje med Hirdens Flykorps, og underlegges hirdsjefen direkte.⁸¹⁰ Kontoret ble i september 1942 flyttet fra Tollbodgaten 10 til Rådhusgaten 25. Så gikk man i gang med å organisere hirdmarinestaben og hirdmarinedistrikter, med tilhørende instruksjoner for korrespondanse, arkivering, kartotek, kurs og øvelser med mer. Det var i beste NS-byråkratisk stil, en mengde papirer til en nesten ikke-eksisterende organisasjon.

I desember 1943 overtok marineløytnant Thorleif Fjeldstad som leder av Hirdmarinen. Han var et ivrig partimedlem med gode kontakter i Abwehr og mengdevis med angiverier på samvittigheten. I en arbeidsplan fra mai 1944 skrev han hvor viktig Hirdmarinen var for gjenreisningen av marinen.⁸¹¹ I det nye Europa skulle nemlig den norske handelsflåte bli et sentralt ledd i «den europeiske felleleshusholdning», som ledd i «den germanske storhet på havet. Vår krigsflåte, som skal danne ryggraden, må da nødvendigvis bli et ledd i den store germanske forsvarsmakt på havet». Det er bare opp til vår vilje og innsats på sjøen, mente han, og føyde til, som for å unnskyldte, at alle kunne jo ikke dra til fronten: Med «full kraft» i innsats for «et heldig resultat». Slike talemåter skjulte bare elendigheten. Hirdmarinen hadde ennå ikke et eneste krigsskip eller en eneste mann i noe som kunne likne på sjøtjeneste. Det begrenset seg faktisk for det meste til et kontor i Rådhusgaten 25 og et båthus i Bestunkilen på Oslos vestkant og noen andre steder.

I mai 1942 hadde Bruun anslått at Hirdmarinen ville ha mer enn 500 medlemmer allerede inneværende sommer. Det var overoptimistisk. Organisasjonen nådde aldri et slikt antall. Dens eneste større operasjon skjedde under tvangsevakueringen av Finnmark i november og desember 1944. Den 8. november 1944 fikk Fjeldstad en forespørsel fra næringsminister Alf Whist, som hadde fått ansvar for dette gigantprosjektet sammen med politiminister Jonas Lie. En rekke skipsmannskaper hadde sviktet, og nå trengte Whist hjelp fra Hirdmarinen. Fjeldstad var glad for at det endelig ble bruk for dem og garanterte for besetninger til seks båter.

I sin rapport til Hirdstaben forklarte han at han omgående hadde varslet telegrafisk personell i Stavanger, Bergen, Ålesund, Trondheim og Bodø.⁸¹² Besetningene fikk 24 timers varsel om å innfinne seg i Bergen,

hvor de skulle bemanne D/S «Fanaråken» og D/S «Ullensvang». Minister Stang hadde bedt om at også mannskaper fra Unghirdmarinen skulle få delta, og dette ble ordnet. Som følge «av endel sabotasje» ble avgangen fra Bergen forsinket. Det ble nødvendig å sende nestkommanderende, sveitfører Alexander Smirnov Bervik over. Bervik var tidligere løytnant i den tsaristiske marinen og fikk fart på sakene.

Fartøyene kom avgårde 23. og 24. november. Underveis hadde de møtt på en del motstand og etterpå fikk de endel «uberettiget kritikk» på grunn av fartøyenes tilstand. De var blant annet fulle av lus. Men Fjeldstad forsvarte seg med at Hirdmarinen tross alt bare hadde stilt mannskaper. Også ungdommene fra Unghirdmarinen hadde utført tjenesten fullt ut tilfredsstillende. Skipene hadde fraktet omlag 450 tvangsevakuerte fra Lyngen og Tromsø sørover til Trondheim.⁸¹³

Hirdmarinen hadde også som oppgave å bygge opp Unghirdmarinen. Til å ta grep om ungdommene fikk Bruun og Fjeldstad ansatt marinefenrik Ole Henderson Blom, som også var sveitfører i Hirdmarinen. Blom kom fra en marinefamilie⁸¹⁴ og hadde vært ansatt som hydrograf ved Norges Sjøkartverk, var NS-medlem fra 27. november 1940 og frivillig i Den norske Legion. Han ble ansatt i Departementet for Arbeidstjeneste og idrett og fikk dermed frie hender til å ta seg av ungdommen. Unghirdmarinen hadde kontor sammen med Hirdmarinen. Mye av den øvrige virksomheten, materiell og fartøyer var felles.

På en måte var Unghirdmarinen en større suksess enn Hirdmarinen. John Mikal Kvistad gir i sin doktoravhandling en instruktiv innføring i aktivitetene til dette nye skuddet på NS-planten.⁸¹⁵ Han setter suksessen i sammenheng med at organisasjonen kunne utnytte tradisjonene fra sjøspeiderne og sjøguttskolene fra før krigen, og den store tradisjonelle interessen for sjølivet hos norske ungdommer. Det kan også henge sammen med at det ikke var krav om medlemskap i NS-bevegelsen. Selve ideen fikk NSUF fra Tyskland, hvor Hitler-Jugend hadde en egen marineavdeling. På det meste hadde Unghirdmarinen mellom 340 og 450 medlemmer⁸¹⁶ og 15 instruktører, hvorav åtte lønnede. Også tyskerne registrerte at Unghirdmarinen arbeidet bra.

Etableringen skjedde i mars 1942, samtidig med Hirdmarinen og Førergarden, som en tysk konsesjon til den nye ministerpresidenten. Formålet var å rekruttere til Hirdmarinen og til den hjemmebaserte skipsfarten, en særlig risikabel arbeidsplass etter at de allierte begynte å bombe kystfarten. Man ønsket også å rekruttere til den tyske krigsmarinen. Omlag 35 av de vel 75 som gjorde tysk sjøtjeneste, kom fra Unghirdmarinen. Blom var

selv blant dem. Fra høsten 1944 tjenestegjorde han ombord på minesveiperen «M 810» som Oberleutnant zur See.⁸¹⁷

Kjernevirksomheten var instruksjonskurs i ideologi og sjømannskap. Det første kurset, som omfattet 35 sjøaspiranter, ble arrangert på Kadettangen i Sandvika sommeren 1942. Gjennom resten av krigen fikk Unghirdmarinen overdratt et hotell som Rikshirden hadde beslaglagt på Granholmen ved Sandefjord. Etter at Departementet for Arbeidstjeneste og idrett hadde opparbeidet stedet, ble det kjøpt av NSUF og omgjort til Unghirdmarinestasjon Granholmen. Blant stasjonens fire første instruktører hadde tre bakgrunn fra Sjøkrigsskolen.⁸¹⁸ Blom var stasjons-sjef og fenrik Sverre Albert Wille var skolesjef. Wille hadde vært duks fra Sjøkrigsskolens kull 1939–40. Under felttoget hadde han vært sjef på minesveiperen «Lom». Han var selvfølgelig også NS-medlem. NK ved skolen var marinefenrik Richard Sem-Jacobsen, frontkjemper fra Division «Wiking» med jernkorset. Undervisningsopplegget var utarbeidet av Trygve John Johnsen, også han marineløytnant med Sjøkrigsskolens øverste avdeling i 1939, medstifter av NS Marinegruppe og befal i legionen. I 1940 hadde han vært skipssjef for torpedobåten «Teist» under Altmark-affæren.

Foruten kursvirksomheten foregikk den praktisk opplæringen i sjømannskap på sommertokt med DS «Draug», som var utlånt av Kriegsmarine, seiling og bruk av mindre båter som skolen hadde fått av Hirdmarinen, blant annet den beslaglagte «Mohawk».

Hirdens Flykorps

Hirdens Flykorps ble dannet ved partiforordning av Quisling 1. mars 1942.⁸¹⁹ Tanken bak ved oppstarten var som for Hirdmarinen militær. Flykorpset skulle forberede opprettelsen av et norsk flyvåpen. Men om de trange rammene som tyskerne påla Hirdmarinen gjorde det til et skrivebordsprosjekt, så gjorde rammene for flykorpset dette om mulig enda mer illusorisk. Wehrmacht nektet nemlig konsekvent enhver form for norsk motorisert sivil og militær luftfart. Grunnen var den samme som for de andre militære NS-prosjektene, at Norge var i krig med Tyskland. Men tyskerne nedla også til å begynne med forbud mot seilflygning. Grunnen kan ha vært faren for spionasje fra upålitelige flygere, eller «misbruk mot okkupasjonsmakten», som den senere sjefen for Hirdens Flykorps formulerte det i 1943.⁸²⁰

I partiforordningen ble korpsets leder stilt direkte under Quisling som

leder av Rikshirden. Dette medførte at flykorpset helt fra starten ikke var del av Rikshirdens vanlige organisasjon, selv om det for alle praktiske formål fungerte som del av den. Det ser ut som at ideen om å legge flykorpset direkte under Quisling kom fra ham selv. Det var underlig nok Terboven som ga ordren om å opprette flykorpset og det var han som bestemte at korpset skulle være del av Rikshirden.⁸²¹ Rikshirden var nemlig et satsingsområde for Terboven og SS. Her håpet man å kunne bygge opp en pangermanistisk og aktivistisk organisasjon som kunne motvirke de mer norsk- og nordisk-nasjonale strømningene i NS. Quisling og generalsekretær Fuglesang så faren for å bli utmanøvrert. Ordningen av kommando-forholdet må forstås i denne sammenheng.

At korpset var underlagt Quisling direkte betydde ikke at det var høyt prioritert av NS, som historiker og arkivar Ole Kolsrud legger til grunn i sin studie av departementene under okkupasjonsstaten.⁸²² Tvert i mot ser det ut til at det var lavt prioritert. Det var såpass realisme tilstede i partiledelsen at de forsto hvor urealistisk et så følsomt prosjektet var. I tillegg var det ytterligere et problem. Det var et knippe aktivistiske flyoffiserer med SS-sympatier som sto bak prosjektet. Det kom til å bli en utfordring for partiledelsen, som vi skal se.

Flykorpset hadde to kronglete opphav. Det første hadde som utgangspunkt Statens Seilflyverkontor, som Sivilforvaltningens leder, major Kjelstrup, hadde opprettet i desember 1940. Flykaptein Tryggve Gran var oppnevnt som leder og løytnant John Pedersen Horgen som nestkommanderende. Kjelstrup hadde meget god kontakt med Wehrmacht og hadde ingen ambisjoner om å få endret det kategoriske tyske forbudet så lenge krigstilstanden varte. Men han tenkte som ellers langsiktig. Han ønsket å vedlikeholde flygermiljøet i påvente av endringer i storkrigen, som kunne bedre utsiktene for en fredsslutning og et nytt flyvåpen. Og Gran, som i denne sammenhengen var en velvalgt leder, kunne utgjøre et samlingspunkt for dette. Han var landets mest kjente flyger, han var NS-mann, han hadde markert seg som utpreget protysk og endog hjulpet Wehrmacht etter kapitulasjonen i Valdres.

Kjelstrup sørget for at Gran ble underlagt Statens Luftfartsstyre som lå under Sivilforvaltningens og følgelig ham selv. Dermed var det Innenriksdepartementet som skulle betale gildet. På denne måten tilførte Kjelstrup arbeidsoppgaver til Statens Luftfartsstyre, som på grunn av det tyske flyforbudet var blitt uten arbeidsoppgaver. En ambisiøs plan for oppbygging av Seilflyverkontoret ble godkjent og skulle realiseres hurtigst mulig. Den innebar oppretting av en seilflygeskole, et kontor for teknisk adminis-

trasjon og et hovedkontor. Gran satte i gang med oppbyggingen og fikk midler over budsjettet for 1941 til å ansette personale. Han begrunnet søknaden med stor interesse fra ungdommens side, en interesse som også var høyst reell.⁸²³

Hele 35 flyklubber var aktive lokalt i samarbeid med Norsk Aero Klubb. De hadde mye materiell. Tanken var at dette materiellet skulle komme under kontroll, etter som klubbene jo allerede hadde vært tvunget til å innstille som følge av flyforbudet. Kjelstrup mente at øket satsing på seilflygning ville bringe ungdommen i bedre kontakt med Tyskland, seilflygingens hjemland. Opptaksbetingelsene og øvrige formaliteter var som for Hirden, med unntaket av at man kunne gjøre unntak fra aldersgrensen på 18 år. Det spesielle med flykorpset var nemlig at man ønsket å spille på ungdommens flyinteresse og særlig ønsket å rekruttere fra Unghirden. Grans kongstanke var å lage en bred bevegelse rundt seilflygningen, for å sikre størst mulig rekruttering med tanke på fremtidens flyvåpen og sivile luftfart.

Det andre opphavet til Flykorpset kom i gang i oktober 1940, da en annen flyentusiast som vi allerede har stiftet bekjentskap med og som også var partimedlem, flyfenrik Reidar Aagaard, satte i gang med NS Seilflyklubb. Han hadde med seg flere likesinnede, blant andre student Fredrik Sebastian Minsaas og ingeniør Alf M. Berggren. Modellen var det tyske «Nationalsozialistisches Fliegerkorps» underlagt nazipartiet NSDAP. Også denne klubben hadde tatt mål av seg til å overta flymateriellet etter den oppløste Norsk Aero Klubb og inkorporere lokale seilflygeforeninger. Aagaard var langt yngre enn Gran. Men med sine 31 år hadde han rukket å fly for den kinesiske krigsherren Chang Hsueh-Liang i krigen mot kommunistene i Kina, og for Franco i borgerkrigen i Spania. Hans idealer lå i kretsen rundt tidsskriftet *Ragnarok* og det intellektuelle miljøet rundt NNSAP og Rikshirdens propagandaleder Yngvar Fyhn og journalisten Kåre Barth-Heyerdahl. Hans visjon for arbeidet med seilflygingen var å gjøre det til et redskap for partiet og hirdbevegelsen i en mye snevrere forstand enn Gran. «Det var nærliggende for disse å se seilflygningen som et rent hirdforetagende [...] Seilflygningen kunne på dette vis ikke utvikles til å bli en landsomfattende sak, men ble et korporasjonsforetagende, og saken gikk helt i stå», skrev kaptein Eliassen, som senere skulle overta Aagaards stilling.⁸²⁴ Det var en nazistisk flyelite Aagaard ville skape, ingen massesport. Her sto det altså to forskjellige linjer opp i mot hverandre.

Det var ikke tilfeldig at det var en spesiell interesse for seilflygning i den nazistiske bevegelsen i Norge. Bakgrunnen var at denne sportsgrenen

av nærliggende årsaker hadde en spesiell høy status i Nazi-Tyskland. Etter Versailles-traktaten i 1918 hadde nemlig tysk flyindustri og tysk flymilitær virksomhet blitt pålagt tunge begrensninger. Disse rammet imidlertid ikke seilflygning. Derfor oppmuntret de tyske myndighetene under Weimar-republikken seilflysporten som en måte å trene piloter på som omgikk forbudet. Etter Hitlers maktovertakelse i 1933 ble dette et middel til å gjenoppbygge Tyskland som en flymilitær makt. Tysk industri produserte de mest anerkjente seilflytypene og tyske piloter stilte opp i internasjonale seilflykonkurranser og høstet kjendisstatus, også i Norge. En av de mest kjente var Peter Ernst Riedel, som bidro til å skape blesst om sporten i USA, hvor han bodde i slutten av 1930-årene. Inne i mellom hans mange seilflybragder med tyske seilfly, som ga ham en rekke priser og gjorde hakekorset kjent på den amerikanske flyhimmelen, bedrev han etterretningsvirksomhet for Abwehr.⁸²⁵ Riedel, eventyren, pioneren, nazisten og piloten som brøt stadig nye barrierer, var noe av et ideal for aktivistene i Flyhirden.

Striden mellom hirdkameratene i Flykorpset og Luftfartsstyret ble dramatisk. Det startet med at Reichskommisariat stoppet lønnsutbetalingene til Gran i mars 1941.⁸²⁶ Terbovens støtte stimulerte Aagaard til å foreslå for Quisling å opprette en flyavdeling av Hirden. Quisling ga grønt lys, selv om han neppe var særlig entusiastisk. Aagaard forlangte deretter at kontorsjef i Statens Luftfartsstyre, oberstløytnant Peter Mauritz Mjøllner, og medlemmene, rittmester Einar Bøe og ingeniør Alf Meyer Heum, skulle gå av. Videre krevde han at Luftfartsstyret skulle oppløses og hele arbeidsfeltet overdras til Hirden. Det var å ta et vel langt skritt for Quisling. Det ville bety konflikt med Kjelstrup.

De tyske beraterne i Siviltforvaltningen var godt fornøyd med Kjelstrup. De hadde heller ikke noe negativt på Mjøllner eller Bøe, som hadde holdt seg unna felttoget og samarbeidet godt med tyskerne. Noe mer skjedde derfor foreløpig ikke. Mjøllner hadde selv en forhistorie i bevegelsen. Han hadde vært med i sentralstyret i Nordiske Folkereisning og ble betraktet som en nær venn av partiet. Men han hadde vært frimurer og ble angrepet av Aagaard for å tilhøre det gamle regimet. Det var for så vidt riktig, i den forstand at både Mjøllner og Bøe hadde sittet i Luftfartsstyret siden 1930-årene. Men frimureriet hadde de til felles med mange som også hadde posisjoner under «den nye tid», ikke minst i Kjelstrups hjertebarne AT. Aagaards første angrep førte altså ikke til noe. Riktignok ble Bøe arrestert 12. januar 1942 og sendt til Tyskland i den første puljen av ofiserskrigsfanger. Men det var av andre grunner.⁸²⁷

Quisling omgjorde i mars 1942 med et håndgrep Hirdens flyavdeling til Hirdens Flykorps på forslag fra Aagaard. Det var en seier for flyfenriken. Forut for stiftelsen hadde det vært kontakt med Reichsluftfahrtminister Hermann Göring, ifølge ingeniør Alf M. Berggren, en av Aagaards nærmeste.⁸²⁸ Aagaard ble korpsjef direkte under Quisling. Da hadde han fire måneder tidligere demonstrert Terbovens støtte ved å starte flygninger fra Linnerudsletta i Oslo uten tillatelse fra Luftgaukkommando Norge, som hadde forvaltningsansvaret for luftfarten.⁸²⁹ Flygningene ble filmet og vist på kinoene i ukerevyen, nesten som en proklamasjon mot Wehrmachts klare forbud. Fra stiftelsen av korpset i mars 1942 startet så et stort antall flygninger fra Bogstadvannet, Alfaset og på Steinsfjorden. Under Borrestevnet i Horten om sommeren fikk ministerpresidenten og hans ministre demonstrert korpsets vitalitet med 48 flygninger.

Men nye problemer var allerede dukket opp. Rikshirden hadde fram til da rekruttert høyt og lavt i partiet. Det samme gjorde vervekontoret for Waffen-SS. Det begynte å bli manko på personell. «Hirden hadde på dette tidspunkt også opparbeidet seg sitt særlige renomme. Flykorpsets start måtte etter dette bli nærmest dødfødt», skrev kaptein Eliassen. Riktig så ille var det ikke. Aagaard så annerledes på det. Det lille antallet som kom, var etter hans smak. Han hadde heller ingenting i mot at Hirdens folk markerte seg som råttasser for den nye tid. Han hadde Terboven og SS i ryggen.

Denne støtten ble utslagsgivende for at han bestemte seg for å ta et oppgjør av mer korporlig art med Statens Luftfartsstyre og Mjøllner. Den 14. oktober 1942, etter et forutgående stabsmøte der alle detaljer ble planlagt, angrep Aagaard, Minsaas og andre hirdmenn flere tidligere frimurere på deres arbeidsplasser. Aagaard fikk selv gleden av å kaste Mjøllner ut av hans kontor, som han deretter okkuperte i tre dager. Minsaas tok seg inn på slottet og fiket til Quislings adjutant, kaptein Langlie. Rent fysisk var det ikke så alvorlig, mest til å le av. Men, som vi skal se i neste kapittel, fikk aksjonen vidtrekkende følger for de impliserte, ikke minst for Aagaard selv. Det hang sammen med at den ikke bare tok sikte på å fjerne Mjøllner og hans kolleger, men var ledd i noe mye større, et veritabelt forsøk på å sette i gang en utrenskningsaksjon innad i partiet.

Pangermanisme og SS-ideologi sto sterkt i Hirden, ikke minst i Flykorpset. Konfliktene innad om dette kunne føres tilbake til partioppgjøret i 1937. Siden hadde uenighetene ligget og ulmet. Nå var det unge, utålmodige frontkjempere med kontakter til SS og SD, til dels også med Abwehr, som gikk i spissen. De hadde erfart på slagmarken at man måtte

gjøre kort prosess med fiendene og feie borgerligheten ut av partiet. Derfor var det særlig tidligere frimurere som ble målskiver, blant dem mange militære som Langlie, Bakke og Five. Men bak tronet mektigere fiender, som ministrene Whist og Prytz. Og her kom brushoder som Aagaard til kort. Partiledelsen og ikke minst Fuglesang kunne kunsten å slå tilbake. Det endte med at han ble arrestert av Statspolitiet, dømt i NS partirett og ekskludert.⁸³⁰

Episoden førte til at Quisling og Fuglesang fikk øynene opp for splittelsesfaren fra SS-falangen i partiet. En kraftig bremskloss ble satt på i Hirdens Flykorps. Og i stedet for å oppløse Statens Luftfartsstyre, som Aagaard og hans folk ønsket, bestemte Quisling å løfte det ut av Sivilforvaltningen og å legge det direkte under ministerpresidenten, akkurat som han hadde gjort med Flykorpset i forhold til Rikshirden.⁸³¹ Så hentet han inn nye koster som ble plassert i ledelsen begge steder. Marinekaptein Eliassen ble ny sjef, og hans kontorsjef i Luftfartsstyret og stabssjef i Flykorpset ble rittmester og flyger Brynjulf Hermann Gottenborg, en ytterst partiloyal frontkjemper. Kanskje ble han valgt for å utlikne forholdet til Terboven og SS. Aagaards nærmeste allierte, ingeniør Alf M. Berggren, ble tatt til nåde igjen og fikk fortsette i flykorpsets staben, og endog gjort til ingeniør i Luftfartsstyret.

Slik fortsatte det gjennom 1943 og et stykke ut i 1944. Da var luften i ferd med å gå ut av ballongen. Eliassen resignerte og skrev at Flykorpset var kommet til klarhet over dets «umulige utviklingsforhold». Det kunne etter hans syn aldri bli noe annet enn en flyklubb for hirdfolk. Det norske folk var det umulig å nå. Selv tyskerne mente at korpset var blitt «for tysk». Han hadde møter med generalsekretær Fuglesang med forslag om løsriving fra Hirden, navneendring til «Norsk Flykorps», at alle NS-medlemmer burde være med og at korpset burde underlegges Luftfartsstyret, med høyere prioritet.

Eliassens forslag var å gå for langt den andre veien og var nærmest en oppsigelsessøknad. Fuglesang erstattet ham med sjefen for Førergarden, flyøytnant Per Carlson. Han var mer handlekraftig, samtidig som han i likhet med sin forgjenger hadde frontkjemperbakgrunn. I tillegg ble Carlson utnevnt til sjef for III Hirdfordeling. Men Fuglesang tillot gjenoppliving av Luftfartsstyret, som ble flyttet over til Arbeidsdepartementet og fikk tilført mer personell.

Endringen hang sammen med at NS styrket kontrollen over Arbeidsdepartementet. Departementet ble nemlig omdøpt til Trafikkdepartementet og fikk tilført trafikkavdelingen fra Næringsdepartementet, hvor

trafikkdirektør og kaptein Hans Peter L'orange var den sterke mann. Han var veteran i NS og sto Quisling svært nær. Nå ble han ny generaldirektør for transport og deretter trafikkråd og Luftfartsstyrets overordnede. Et annet kontrolltiltak var å få NSUF til å opprette en ungdomsavdeling for flykorpset, med tilbud om modellfly for ungdom under 16 år og for seilfly for de mellom 16 og 18 år. Det var imidlertid ikke krefter til å følge opp dette initiativet. Ennå i juni 1944 hadde ikke mer skjedd enn av NSUFs Flystab var opprettet med en ansatt adjutant.⁸³²

Heller ikke Carlson klarte å snu utvikling. Han innså at det ikke var mulig å holde interessen oppe så lenge det ikke var lov med motorflygning.⁸³³ I Flykorpset fortsatte virksomheten med seilflyene som tidligere, men uten den tidligere gnisten fra supernazisten Aagaard. Likevel, studieturer til Tyskland ble arrangert og flykurs for interesserte hirdungdommer ble avholdt. Og man fikk lov av Wehrmacht til å starte arbeide med å bygge opp en slags seilflybase på Haslemoen. Men all den tid tyskerne konsekvent nektet overgang til motorflygning, var det vanskelig å holde interessen oppe.

Stridighetene rundt Flykorpset gjorde det oppørtunt for partiledelsen nok en gang å høste gevinst av den avsatte flykaptein Tryggve Grans rykte. Anledningen bød seg i forbindelse med 30-årsjubileet for Grans Nordsjøflygning. Det reorganiserte Flykorpset skulle for første gang presenteres utad for offentligheten med en bredere profil enn den som *Germaneren* og *Hirdmannen* hadde formidlet. Det var en strålende opplagt jublant som ble gratulert i *Fritt Folk* 13. september 1944. Avisen brakte en reportasje fra en festaften i Viktoria restaurant i Oslo, kvelden i forveien. Reportasjen fortalte at det var helt naturlig at korpset, «som representerer flygningen i det nye Norge og dermed norsk luftfarts hele framtid», hadde Gran som sitt store ideal. «Dette er så meget mer selvsagt som majoren er en glødende og ivrig kjemper for en norsk nasjonalsosialistisk stat.» Korpsets nye leder, flyløytnant Per Carlsson, fortalte leserne at korpsets hovedoppgave var å danne «stammen i det nye norske flyvåpen som vil vokse opp etter krigen». Medlemmene skulle være førerens politiske soldater i alt de foretok seg. «Det er en stor ære», fortsatte han, «å ha blant oss Norges første store flypioner, major Gran [...] Men Gran er ikke bare flypioneren som lever på minnet om sine bedrifter. Nei, han er også den politiske forkjemper. Han er flammen som alltid brenner og som aldri dør. Han står midt oppe i dagens strid, og hører til blant politiske forkjempere i det nye Norge». I sin takketale fortalte Gran at mange av hans gamle venner spurte ham om hvorfor han var medlem av NS? «Da svarer jeg»,

fortsatte han, «at vi flygere har bygd alt på det nye som bryter fram [...] Vi kan se i Italia og i Spania, ja til og med i England og Amerika er det først og fremst flygerne som sympatiserer for de nye idéer som bryter fram». Han avsluttet med håpet om at Hirdens flykorpsets ville bli grunnstammen i det nye norske flyvåpenet.

Slike kraftoppslag var ikke nok. Årsaken var dels at flykorpset var «en rumleplass for personer med frontkjemper- og abwehrbakgrunn», som Kolsrud skriver.⁸³⁴ Det var i og for seg noe som særpreget de fleste offiserene som drev hirdvirksomhet. Enda viktigere var det at tyskerne rett og slett ikke tillot det de egentlig ønsket å drive med.

Til innsats

Det var kanskje ironisk at Hirdens Bedriftsvern, som altså ble etablert for å motvirke sabotasje, selv ble forsinket på grunn av sabotasje. Det dreide seg om noe så prosaisk som at leveransene av uniformene til enhetene ble forsinket som følge av sprengningene av jernbanebroer i Møre og Romsdal i januar 1945. Forsinkelsen var neppe så stor, men likevel la Hirdstaben vekt på å informere tyskerne for å unngå misforståelser.⁸³⁵ Da hadde allerede bedriftsvernet vært i sving ved to prøvebedrifter. Av en instruks, som trolig var utarbeidet av Marthinsen noen måneder tidligere, framgår at den ene var aluminiumsfabrikken i Høyanger, hvor man skulle stille 60 mann, og den andre var «Frostfilet» i Bodø, hvor man skulle stille 36 mann.⁸³⁶ Begge bedriftene var i full sving for tyskerne. «Inspeksjonsretten», det vil si kommandoen over avdelingen, skulle være underlagt leder for Teknisk Nødhjelp, TN, altså major von Krogh eller Oberführer Loritz fra det tyske tjenestekontor for Werkschutz, som også hadde ansvaret for bevæpning og intendantur. Tjenestetiden for menige var seks måneder ved prøveprosjektet, men planen var at den skulle utvides til ett år.

Det kunne se ut som at NS-ledelsen så kimen til en ny vernepliktshær med HBV og alarmerhetene, AE, slik Hans Fredrik Dahl har vært inne på.⁸³⁷ Det var imidlertid ikke vanlige vernepliktige, men vernepliktige partimedlemmer man ønsket seg. Rikshirdens ulike enheter skulle altså utgjøre en beordret norsk SS-kloning, ikke en utskrevet vernepliktshær.⁸³⁸ Også partimedlemmene måtte beordres. Mange av dem uteble nemlig, på tross av lov av 14. august 1943 bestemte at Hirden var del av rikets væpnede makt, den innførte hirdplikt for mannlige partimedlemmer mellom 18 og 55 og at den militære straffelov var gjort gjeldende. Marthinsen ble konfrontert med hva han skulle gjøre når endog medlemmene sviktet. Hans

løsning var at vedkommende måtte kontaktes og fortelles hvilken risiko han løp. Og virket ikke det, skulle Statspolitiet kontaktes, vedkommende arresteres og innsettes på Bredtvedt.⁸³⁹

I november 1941 var det blitt bestemt at hirdregimentene sammen skulle opprette en væpnet hirdbataljon «til kamp mot bolsjevismen».⁸⁴⁰ Mannskapene skulle få en egen hirduniform påfestet Hirdens emblem. Opprettingen skulle skje ved at hver av regimentene innen 20. november skulle avgi ti mann pr. sveit, til sammen omlag 200 mann. Den korte fristen tyder på at Møystad og Thronsen forsøkte å komme på banen med sin egen hær midt under striden med tyskerne om Frontkjemperstaben. Hvor langt prosjektet gikk før det ble stoppet er uklart. Men noen hirdbataljon ble det ikke ut av det. Trolig var grunnen at tyskerne nektet å utlevere våpen.

Mot slutten av krigen var situasjonen en helt annen. Tyskerne hadde tillatt en bataljon som i praksis var fordelt på bedriftsvernet og alarmenthetene. Man hadde våpen tilgjengelig, om enn i begrenset grad. En oversikt fra 3. mai 1945 viser at I Hirdfordeling hadde 752 geværer, II hadde 452 og III hadde 72, med tilsammen 25 105 patroner, mens behovet var 260 geværer og 97 448 patroner.⁸⁴¹ Antallet aktive hirdmenn må antas å svare sånn noenlunde til 1500 mann. Beredskapen var høy i sammenbruddsfasen og en rekke forberedelser til kampinnsats ble bestemt. Man hadde innkjøpt evakueringskasser for å kunne rømme kontorlokalene i Oslo. Hirdfordelingene holdt arbeidsmøter for å være på høyde med situasjonen. På et møte som III Hirdforelings avholdt 25. og 26. februar holdt politiøverstene Due og Søvik foredrag om den truende militære situasjonen, mens Rolf Holm snakket om den politiske. Fordelingsfører for I Hirdfordeling, løytnant Othar Lislegaard, ga ordre om hvordan man skulle forholde seg i forbindelse med trefninger med motstandsgrupper: «For å beskytte hirdmenn mot å bli stemplet som mordere av våre motstandere, når de i en beordret aksjon skyter en sabotør, må de respektive bataljons- og kompanisjefer være oppmerksom på» at det ikke er «den enkelt hirdmann som skyter sabotøren, men kompaniet», og det er kompanisjefen «som bærer ansvaret og eventuelt møter hos politiet for å avgi melding (forklaring). Herunder skal hirdmenns navn ikke nevnes». Men Lislegaard ville ikke ha anarki. Dette gjaldt beordret aksjon, føyde han til. Var det ikke det sto hirdmennene personlig ansvarlig.⁸⁴²

I midten av mars 1945 ble Rogaland Hirdbataljon nr. 13 beordret oppsatt.⁸⁴³ Den besto av alarmenthetene i fylket, henholdsvis Alarmentheten i Rogaland med 100 mann forlagt til Solborg skole i Stavanger, og Hir-

dens Bedriftsvernavdeling «Sauda», en av Hirdmarinens skøyter, med tilhørende 97 mann. Disse to spinke «kompaniene» utgjorde altså til sammen under et normalt infanterikompani, men fikk likevel betegnelsen «bataljon». Sjefen var nestsveitfører Rønneberg, som for anledningen ble forfremmet til sveitfører, altså kaptein. Også til Oslo var mannskaper fra alarmenhetene innkalt. 180 mann fra den vel 300 mann store Alarmenheten-Oppland ble forlagt på Ila skole fra 20. februar. Sjefen var fylkingsfører Ivar Hagen. I april ble det bestemt at innkallingene måtte økes så mye at Finansdepartementet måtte varsles.⁸⁴⁴ Hirden hadde budsjettert med omlag 19 millioner kroner for regnskapsåret og til da var dobbelt så mange innkalt som budsjettert for. På tross av at det raknet på alle kanter for hjemlige og utenlandske naziregimer, måtte det være orden i finansene.

Hirdens Alarmenheter kom i væpnet kamp ved en anledning i krigens siste dager. Det skjedde slik som Marthinesen hadde forutsett ved opprettelsen av Alarmenhetene, nemlig at motstandskampen gikk over i en ny fase ved at motstandsbevegelsen og de allierte opprettet stående militære formasjoner på norsk jord. Konfrontasjonen fant sted ved det lille Haglebuvatn inne på fjellet mellom Hallingdal og Eggedal i Buskerud.

I det nærliggende Vassfaret var det blitt etablert et baseområde om vinteren 1944–45. Base-etableringen var ledd i en større plan som var utarbeidet av kaptein Jens Henrik Nordlie, da i stilling i Forsvarets Overkommando i London. Nordlie kjenner vi som generalstabsoffiser, tidligere NS-mann og hirdsjef i Oslo fra før krigen. I 1942 hadde han startet en militærkomité og engasjert seg i det nyetablerte Milorg. I februar 1943 reiste han til London og gikk inn i Forsvarets Overkommandos avdeling IV, hvor hans arbeidsområdet særlig var spesialoperasjoner i Norge. Nordlie foreslo å opprette fem baseområder, «Elg» i Vassfaret, «Bjørn West» i Matre-fjellene, «Hjort» i Nord-Trøndelag, «Orm» i Hedmark samt «Varg» i Sætedal-heiene. Av disse var «Elg» og «Bjørn West» etablert med store forsyninger og mannskaper i april 1945, mens «Varg» var under etablering.

Historikeren Kåre Olav Solhjell, som har skrevet om trefningen i Haglebu, legger vekt på at det var uenigheter mellom ledelsen av «Elg» og ledelsene i Milorg-distriktene omkring. Det gjaldt i hvor stor utstrekning man skulle eksponere seg og utfordre okkupasjonsmakten i disse siste dagene av krigen.⁸⁴⁵ Tyskerne og ledelsen av Hirden var fortsatt innstilt på å slå ned på åpen motstand med hard hånd. «Elg» hadde ett av sine underområder i fjellet mellom Eggedal og Hallingdal. Solhjell opplyser at fra 14. april var 80 mann samlet til våpenopplæring i Haglebu, sentralt i dette

området, under ledelse av personell fra «Elg». Aktivitetene ble oppdaget av NS-medlemmer og påsketurister og rapportert inn til Statspolitiet. Styrker fra Statspolitiet, Waffen-SS og Hirdens Alarmenhet i Drammen ble varslet og satt inn for å renske opp.

Aksjonen startet 23. april da Statspolitiet rekvirerte Drammen Alarmenhet, som stilte med 11 menige og befal. Dagen etter startet razziaen i Eggedal. 14 ble arrestert og fraktet til Drammen. Den 25. april ble Alarmenheten innkalt for andre gang. Den ble da på 30 mann og ble forsterket med tysk politi og soldater fra SS-Skijegerkompaniet som var stasjonert i Vikersund, til sammen omlag 100.

I Eggedal aksjonerte styrken på morgensiden 26. april i området rundt Haglebunatten og stølene og hyttene sørover. Deltakerne i våpenkurset ble imidlertid varslet om hendingene dagen i forveien og utplassert for å ta i mot det som måtte komme. Ut på formiddagen gikk politifolkene og SS-jegerne inn i området ved Haglebunatten og kom i en fire timers skuddveksling med deltakere i våpenkurset. Alarmenheten, som avsøkte området lengre sør, kom også inn i bakhold. De mistet to mann før de trakk seg tilbake. Til sammen syv milorgjegere og syv fra den tyske siden ble drept denne dagen. Den 27. april satte tyskerne inn 800–900 mann i et mer omfattende søk. Men da var våpenkurset oppløst og motstandsfolkene spredt for alle vinder. Solhjell skriver at denne tredje aksjonen resulterte i brente hytter og støler i noe som har vært skildret som et plyndringstokt.⁸⁴⁶

Også i Matre-fjellene nord for Masfjorden i Nord-Hordland, der «Bjørn West» var etablert, ble det kamphandlinger. Der ble imidlertid Hirdens Alarmenheter ikke brukt. Historikeren Sven-Erik Grieg-Smith har vist at det bare var tyske politi- og militæravdelinger som ble satt inn. Men enkelte hirdmenn ble brukt som kjentmenn for tyskerne.⁸⁴⁷

Det indre apparatet

Kan De Herr Minister se Berlin den dag dette germanske Arme-korps – etter å ha tilintetgjort bolsjevismen – marsjerer gjennom Brandenburger Tor? [...] eller (de) aller største dager – da den norske hær vender hjem. En gjennommarsj med hele styrken gjennom Oslo vil ta 5 a 6 døgn. Hvor mange motstandere er det da igjen i Norge? Nesten ingen! [...] Nu kjemper jeg herute og håper iallfall ingen mis- under meg det. Hadde sogar i forrige uke personlig den fornøyelse å skyte ned en kommissar på 400 meters avstand - under en gruppes stormende hurra. Morsomt å prøve sin gamle skyteferdighet.

STURMBANNFÜHRER JØRGEN BAKKE TIL MINISTER
RAGNAR SKANCKE, MARS 1942.⁸⁴⁸

Det kan virke underlig at ATs sjef oberst Hagem trodde på at han kunne beholde et upolitisk og norsk AT etter Terbovens tale 25. september, der denne uttrykkelig sa at veien til stillinger og karrierer skulle gå gjennom NS. Da Hagem ikke satte foten ned for de nye ansettelsesrutinene bare to korte uker etter samtalen med Quisling, var han allerede utmanøvrert. Han stolte på Bormann og Quislings ord om at man ikke ønsket en NS-preget organisasjon. Men det er vanskelig å tro at han ikke hadde mistanke om dobbeltspill all den tid AT skulle få en slik viktig rolle i samfunnet som man la opp til. Ansettelseskontroll var ikke noe nytt fenomen. Det er også vanskelig å tro at han ikke reflekterte over at NS ville utnytte mulig- heten til å holde fiender utenfor viktige posisjoner, og at nøkkelstillingene etterhvert ville bli besatt med NS-folk.

Men også NS hadde sine illusjoner. Drømmen om en mobilisert NS- stat, som kunne delta i verdenskrigen mot bolsjevismen som en likeverdig partner med Tyskland, var stadig til stede i planene og skapte forventnin-

ger. Med selvstendighet og nytt forsvar ville NS' politiske gjennombrudd komme også her hjemme, trodde man. Høsten 1940 var det Terboven og hans beraterer som måtte stagge denne drømmen for Quisling og hans nærreste. Men fra januar 1941 etablerte SS-bevegelsen seg i Norge. Med den kom en mektig aktør på scenen som foreleste edruelighetens evangelium for enhver NS-mann som evnet å lytte. Dette budskapet fortalte at alle som ville kunne delta i Tysklands kamp, men under tysk kommando. Ja, mer enn det. SS-bevegelsen hadde mange knoppskudd og ga visjoner om å delta i oppbyggingen av en ny pangermanistisk rasestat i fremtiden. SS la sin elsk på både Hirten og AT.

Om oberst Hagem var naiv med tanke på å bygge opp en upolitisk arbeidstjeneste, så var Quisling ikke mindre naiv med tanke på å skape en selvstendig norsk NS-stat. For den ambisiøse partilederen med nærmest grenseløs tillit til at Hitler aldri ville svikte sin kampfelle fra desember 1939, ble partikontrollen over det «upolitiske» AT en hjørnesten i partiets statsplaner også vis à vis SS.

NS Personalkontor Offentlig Tjeneste

For å sikre kontrollen over alt offentlig personell opprettet partiet NS Personalkontor Offentlig Tjeneste NSPOT, et lite kjent, men uvurderlig tannhjul i det maskineriet som kom til umiddelbart etter nyordningen 25. september 1940. Quisling bemyndiget Stang til å bestemme at alle søknader om stillinger i AT skulle behandles av dette kontoret før de kom til behandling i ATs personalkontor. Innstillingene i de enkelte sakene opplyste om søkeren var medlem eller fiendtlig til NS. Personer som etter undersøkelser ble ansett som motstandere av regimet, ble luket ut. Det samme gjaldt personer som NS hadde noe uoppgjort med etter felttoget eller partioppjørene i 1930-årene. De ble diskutert med og søkt overbevist om den nye tid.

Tanken var at NSPOT på litt sikt skulle ivareta personsikkerhetskontrollen ved alle ansettelser i stat og kommune.⁸⁴⁹ Men den direkte foranledningen til opprettelsen var nettopp hasteetableringen av AT og de om lag 400 offiserene som man trengte for å bekle de mer sentrale befalsstillingene. Mens Sivilforvaltningen beordret disse til å søke stilling under trussel av å bli fratatt frilønn, sørget NSPOT for å sile ut upålitelige og å avkreve indifferente troskap.⁸⁵⁰

Etableringen av NSPOT skjedde ikke uten problemer. Grunnen var den overraskende vendingen som den politiske utviklingen tok høsten

1940. Den kom overraskende også på NS. Fra starten ble NSPOT derfor plassert i Innenriksdepartementet, akkurat som Sivilforvaltningen. Sammen med Departementet for Arbeidstjeneste og idrett var Innenriksdepartementet den viktigste nydanningen blant departementene. I og for seg var det merkelig å plassere et NS-kontor i et departement. Det har vært spekulert i at innenriksminister Hagelin ved dette grepet forsøkte å svekke den sentrale posisjonen som NS' generalsekretær Fuglesang hadde oppnådd.⁸⁵¹ Det er imidlertid neppe den viktigste grunnen.

Årsaken var snarere at NS personalavdeling ennå ikke hadde ressurser til dette krevende arbeidet. Ambisjonene var store. Personellet var stort sett sivile NS-folk som i en fart ble ansatt av NS generalsekretær Fuglesang. Rutinene ble utviklet under marsjen. Tankegangen var at kontoret skulle fungere slik at når man fikk inn en ansettelsessøknad med adresse til ATs personalkontor, skulle det innhentes uttalelser fra ulike lokale og sentrale NS-instanser om politiske og personlige forhold. Selv om arkivet fra NSPOT ble destruert i 1945, tyder de uttalelsene som er bevart i ansettelsessakene i AT på, at slike rutiner hurtig ble etablert. Hele NS-apparatet som var i sterk utbygging, ble involvert. Det kunne føre til at betrodd NS-folk ble bedt om å ta en samtale med søkeren for å oppnå en troskaps-erklæring eller unnskyldning til Quisling eller andre i NS-ledelsen for ting som hadde foregått under partistridighetene i 1930-årene eller under felttoget. Det forekom også at kontoret var misfornøyd med at NS-folk ikke var innstilt. Slike forhold førte ofte til endringer i rekkefølgen på innstillingslisten. NSPOT var altså avgjørende for at Sivilforvaltningen kunne dirigere ønskede offiserer inn i AT og unngå andre.

Henvendelser fra SD eller Einsatzstab om enkeltoffiserer skulle derimot normalt ikke behandles av NSPOT, men av NS' ordinære personalkontor. Da dette senere under krigen ble utvidet til en slags departementsavdeling, ble henvendelser fra slike hold gjerne behandlet av Quislings adjutant, major Langlie, som også bestyrte avdelingen; sjefen for Sivilforvaltningen, major Kjelstrup; Sivilforvaltningens personalsjef major Bjerkelund; og major Arne Tellefsen, som bestyrte ansettelsessaker for Hirten. De kunne også gå til andre nøkkelpersoner med stor personalkunnskap.

Fuglesang ønsket å overføre NSPOT til partiorganisasjonen så snart partiets sentrale organer hadde fått nok personell til å kunne håndtere slike mengder av henvendelser. Først fra 1. januar 1941 var han i det hele tatt i stand til å få på plass et personalkontor, som med rimelig effektivitet kunne håndtere den indre personellsikkerheten i partiet selv. I løpet av året ble det utbygd til en personalavdeling med flere kontorer etter møn-

ster fra departementene. Så, fra 1. mars 1941, ble NSPOT formelt overført fra Innenriksdepartementet til NS Personalavdeling. Men den fysiske overføringen av kontorets vel 34 000 akter foregikk først i september samme år. I mellomtiden hadde det ikke vært til å unngå at NSPOT var blitt skyteskive for kritikk, også fra NS-medlemmer. For å motvirke dette sørget Fuglesang ved overføringen for at kontorets praksis kom inn i faste rutiner ved bruk av partiets organisasjonsapparat.

Samlet gjennomførte NS' personalavdeling og NSPOT en svært omfattende personalkontroll under hele krigen, ikke bare ved ansettelse, men også ved å samle inn ulike typer lister og personoversikter og annet overvåkingsmaterieil. Særlig kjent var de såkalte «jøssinglistene», som i løpet av 1942 strømmet inn gjennom NS-apparatet. De skal ha omfattet 25–30 000 navn over politiske motstandere av nyordningen. Listene ble brukt som grunnlag når Gestapo tok gisler mot sabotasjeaksjoner og annen motstandsaktivitet. De ble imidlertid omstridt også innad i NS, og i 1943 skal de ha blitt destruert og erstattet med nye lister som bare omfattet fem navn pr. NS-lag, til sammen om lag 3000 navn.

I henhold til opplysninger fra avdelingslederen ble praktisk talt alt arkivmateriale under avdelingen brent i dagene 1.–7. mai 1945. Det omfattet all korrespondanse, over 5000 personalmapper fra NS Kamporganisasjon KO, om lag 60 000 personalmapper fra NSPOT samt 6500 andre samlemapper om ulike forhold, et såkalt «hemmelig arkiv» over saker vedrørende frimurere, NS Partirett, personalforhold til NS-medlemmer, partidokumenter og annet ømfintlig materiale.

NSPOT drev ikke bare med ansettelseskontroll, men rapporterte rutinemessig til tyske organer. Over nyttår 1941 fikk for eksempel SD på Victoria Terrasse oversendt en liste over fiendtlig innstilte offiserer.⁸⁵² Den var utarbeidet av NSPOT på grunnlag av kartotekopplysninger og innsamlet materiale og omfattet 16 personer. Opprinnelig var den utarbeidet for Einsatzstab på forespørsel fra Hagelin.⁸⁵³ SD oversatte den til tysk.

Det var farlige opplysninger som på denne måten kom til tyskerne. Om en av dem, major Arne Laudal, heter det for eksempel at «general Frølich Hanssen har betegnet ham som en overordentlig skarp og farlig motstander». Laudal var ikke hvem som helst. Tidlig på høsten 1940 hadde han vært ansatt i departementet og derfra gått over i AT, hvor han etter kort tid, rett før listen kom til SD, hadde sagt opp stillingen. Hvilken betydning denne konkrete opplysningen fikk for den senere arrestasjonen og drapet på Laudal, kan vi ikke fastslå med sikkerhet. Trolig var den årsaken til at sikkerhetspolitiet festet seg ved ham.⁸⁵⁴

Listen ble oversendt til Gestapo i august 1943 i forbindelse med forberedelsene til å arrestere offiserene. Andre eksempler bekrefter at det var et klima for angiveri i AT. Ikke minst viser arkivene at Hagem's etterfølger Frølich Hanssen selv hyppig praktiserte det.⁸⁵⁵ På denne måten sørget NSPOT for politisk kontroll med ansettelse i AT under hele krigen, fra den første store ansettelsen av om de om lag 400 nøkkeloffiserene da det organisatoriske apparatet var fastlagt ved juletider 1940.

Generell tilbakeholdenhet betydde ikke at Bormann var likegyldig til hvem som satt i topposisjonene. Men hans hovedlinje var snarere å forsøke å overbevise og lirke fram en bevegelse i toppsjefenes standpunkter, enn å bytte dem ut. Han hadde atskillig talent for dette. Han var elskverdig, rolig og argumenterende og godt likt av alle, også sine motstandere. Trolig ønsket ikke Bormann noe skjerping av situasjonen da den første alvorlige krisen inntrådte ved årsskiftet 1940/41 og flere i sentralledelsen forsvant.

Tvert i mot er det grunn til å anta at den enestående suksess tyskerne hadde hatt med AT høsten 1940 ikke minst nettopp skyldtes Bormann's diplomatiske egenskaper. Han hadde oppnådd å få hele landets offiserkorps til å stå i kø for stillinger i Terbovens nyordning og å melde seg inn i NS i mengdevis. Selvfølgelig skyldtes ikke dette bare hans innsats. Det hadde skjedd et formidabelt mentalitetsskifte hos offiserene etter felttoget. Like fullt er det ikke til å komme fra at Bormann hadde en veloverveid hånd på rattet. Det skulle imidlertid vise seg at den fantastisk suksessen også innebar fare for å undervurdere vanskeligheter.

Oppbyggingen av AT hadde pågått mens det skjedde store endringer i tysk politikk, fra den midlertidige løsningen med Administrasjonsrådet, via forhandlinger om å utvide dette til et Riksråd, til å satse på et tysk styre hvor statsråder fra NS ble ledet av de respektive fagsjefene i Reichskommissariat. Reichskommissariat gikk fra å være improvisert og midlertidig, til å få en fast og varig struktur. Løsningen var altså blitt mer tysk enn alternativet kunne vært. Men nå lå det fast. Dermed var tiden kommet for å justere AT i samme retning. Mer tysk, skulle det bli.

Det norske sjefspersonellet hadde vært uforberedt på endringene. De hadde fulgt Ruges ordre og hadde vært relativt fornøyd med situasjonen på senhøsten 1940. Bormann hadde et stykke på vei lyktes med å overbevise dem om at krigen var slutt, i alle fall her hjemme. Han fulgte den samme taktikken gjennom krisen som fulgte og som førte til omkalfatring i ledelsen. Verken Hagem, Berg, Munthe var på kant med ham. Bormann beklaget at Hagem trakk seg. Ikke desto mindre var det Bormann som sto bak de endringene som hadde ført til krisen.

Den begynnende uroen i befalskorpset våren 1941 var bakgrunnen for at NS i en ganske enestående publikasjon 7. juni, henvendte seg direkte til landets offiserer, under tittelen *Til kolleger i Hæren, Marinen og Kystartilleriet samt andre nasjonalsinnede landsmenn*, fra «befalingsmenn». Det var Kjelstrup som førte brosjyren i pennen, etter samtaler med oberst Hansson, oberstløytnant Mjøllner, oberst Johan L'orange og hans sønn, kaptein L'orange.⁸⁵⁶ Den var utvilsomt utarbeidet i nært samråd med Quisling selv. Ganske typisk for den motstandspolitiske situasjonen våren 1941 fortalte Kjelstrup åpenhertig om tankene bak til en offiser som han visste var «kontrær», men som han forsøkte å rekruttere.⁸⁵⁷ Hovedsynspunktet var at NS var det eneste partiet som kunne skaffe landet selvstendighet og et eget forsvar. Ellers ville tyske tropper for alltid bli stående i landet. Et stort antall befal hadde meldt seg inn, men ikke på langt nær så mange som Kjelstrup ønsket.

Offisersuroen truet selve kjernen i Quislings strategi om fred med Tyskland og norsk krigsdeltakelse på tysk side. Han trengte offiserene. Mye sto på spill. Brosjyren var derfor sendt til alle landets befal, som vedlegg til et inntrengende brev med overskriften «Kollega!», undertegnet «offiserer i NS» og datert 7. juni.⁸⁵⁸ I det ble det opplyst at om lag 500 befalingsmenn allerede var medlemmer. «Det er snart for sent å melde seg til aktiv deltakelse i nyordningen», truet brevskriverne, som viste til brosjyrens «klarlegging» av «de problemer som i særlig grad har skapt vanskeligheter og frembrakt splittelsen blant oss». Nå måtte man velge av hensyn til landet, familien og etterkommerne.

Opprettelsen av NS Befalsgruppe

Den store nyheten i brevet var at NS-befalet skulle organiseres i en egen organisasjon. Initiativet var allerede tatt. Den 7. juni 1941 hadde en gruppe offiserer dannet NS Yrkesgruppe for befalingsmenn på et møte i Frimurerlosjen, et ganske storstilt organisasjonsgrep for å organisere alle typer befal med medlemskap i NS. Tilsynelatende innebar tiltaket at man endelig gikk i gang med å realisere Quisling og Prytz' kongstanke om yrkesorganisasjoner som ledd i en plan for korporatisering av arbeidslivet under et samlende Riksting. Planer for andre yrkesgrupper var forlenget i gang. Imidlertid lå det mer bak for denne spesielle yrkesgruppen enn bare et ønske om å komme i gang med en slik reform.

Det opprinnelige initiativet var kommet fra åtte marineoffiserer allerede høsten 1940. Den 11. november 1940 hadde de avholdt en kon-

feranse i Oslo på initiativ av marineløytnant Sven Olaf Helgesen, for å drøfte gjenreisning av Marinen.⁸⁵⁹ Der ble de enige om å «ventilere» med Quisling om det var mulig å opprette en organisasjon av marineoffiserer som kunne forberede gjenopprettelsen av marinen. Den 30. november hadde Helgesen og løytnant Sverre Vagn Knudsen møte om saken med Quisling, uten at denne kunne gi noe svar. Derimot fikk de tillatelse til å opprette en yrkesgruppe for forhenværende offiserer. Det syntes de var for snevert som arbeidsgrunnlag for videre diskusjon om marine-spørsmålet. Gruppen holdt imidlertid kontakten innad og arrangerte to sammenkomster i løpet av vinteren, hvor de avholdt foredrag om marinespørsmål.

Den 11. mars bestemte de å foreslå en slik yrkesgruppes som Quisling hadde tillatt. En formell søknad ble sendt til Quisling 19. mai, med anmodning om formell legalisering og nærmere retningslinjer for virkeområdet. Noe svar mottok de ikke. Men 7. juni fikk Helgesen en melding fra Sivilforvaltningen om å stille på stiftelsesmøte i Frimurerlosjen for NS Befalsgruppe samme kveld. Ganske forbauset dukket Helgesen opp på møtet, hvor han ble vitne til at Kjelstrup presenterte seg selv som nyutnevnt leder av gruppen, og at det var innført medlemsplikt for alle offiserer som var medlem av NS.

I henhold til de opplysningene som ble gitt, skulle oppbyggingen av befalsgruppen skje distriktsvis, med et hovedkontor i rom 648 i NS lokaler i Kirkegaten 15 i Oslo. Foruten Kjelstrup, var organisasjonsleder major Tellefsen utpekt, dessuten propagandaleder kaptein Hans Peter L'Orange og økonomileder kaptein Magnus Thorfred Kvaal. Distriktsleder i Oslo var major Bjerkelund, med kaptein Søvik som organisasjonsleder, kaptein Kåre Vagn Knudsen som propagandaleder og løytnant Hans Waaler som økonomileder. Disse var alle hæroffiserer. På spørsmål fra Helgesen om hvorfor kun en sjøoffiser var tilstede, beklaget L'Orange at andre ikke var invitert. Men han understreket at man absolutt ønsket å høre fra marinegruppen.

I selve brosjyren som var datert 7. juni og som ble sendt ut til alt befall, ble bakgrunnen for initiativet nærmere begrunnet. Forfatterne minnet om alle andre partiers ansvar for nedbyggingen av Forsvaret og hvordan regjeringen Nygaardsvold hadde gjort den tyske invasjonen uunngåelig med sin uansvarlige nøytralitetspolitikk. Hendingene 9. april kunne bare forklares med at regjeringen ikke hadde til hensikt å forsvare seg mot den planlagte engelske besettelsen av vestkysten. At regjeringen tok opp kampen etter den stille mobiliseringen, i seg selv nærmest en symbolsk

protestmarkering mot angrepet, kunne bare forstås som en fullstendig feilvurdering av hvilke utsikter engelsk hjelp kunne bety. Laakes klargjøring på Rena 10. april, med oppslutning fra Hatledal, avdelingssjefene i Generalstaben og KGs adjutantstab, var helt korrekt. Quislings statskupp og tilbakekalling av mobiliseringsordren 9. april ble på denne bakgrunn presentert som en redningsaksjon. «Klartseende fagmilitære var den 9. april om kvelden på det rene med at vårt forsvar ikke hadde noen sjanse i den ulike kamp», het det.

Forfatteren fant det nødvendig å minne befalet på at høyesterettsjustitiarius Paal Berg hadde gitt offisiell «approbasjon» for det Quisling da gjorde, før han gikk direkte over i en polemikk mot enkeltoffiserer som brukte 9. april som grunn til ikke å melde seg inn. Det gav ingen mening når noen offiserer krevde full oppklaring av forholdene 9. april som forutsetning for inntreden i «statspartiet». Det var full klarhet, hevdet forfatteren. Like feilaktig ble det når det ble hevdet at det var Quislings inngripen 9. april som hindret at det kom til en ordning med Tyskland uten kamp og krig. Nygaardsvold sloss jo videre etterpå. Og når det «fra officershold» ble anført at Quisling ville fått alminnelig oppslutning hvis han først hadde stått frem etter rømningen av Åndalsnes, så glemte man at det Quisling forsøkte, var å forhindre ødeleggelse av landet og tap av menneskeliv som ellers ville blitt uunngåelig. Likevel anerkjente NS fullt ut den nasjonal- og offervilje som ble vist under felttoget.

På tross av disse enkle fakta var «ryktesvineriet» på det tidspunktet i ferd med å ta overhånd, selv hos «forstandige» folk blant befalet. Særlig gjaldt det de «militære hendingene under siste fase av utviklingen», skjønt de var av sekundær interesse. Ryktesprederne hadde særlig kastet seg over befalet og over NS, som ble «beløyet og æreskjelt» og fikk ansvaret for katastrofen. Forfatteren ba befalet legge merke til at det først var da NS overtok statsstyret, altså 25. september 1940, at ansvaret ble veltet over på partiets menn, mens det tidligere var befalet som var skyteskiver. Befalet måtte komme på banen og fortelle sannheten, og ikke stille krigens krav under en stol, heller ikke glemme de lærdommene som engelsk okkupasjonshistorie gav, for eksempel fra Indias historie.

Det vil nå være tåpelig å sabotere samarbeidet med den tyske okkupasjonsmakt, som «som regel» har lagt for dagen «korrekthet og høflighet». Forfatteren viste til generalmajor Hvinden Haugs dagsbefaling etter felttoget med honnør til de tyske soldater for ridderlig opptreden. Det «er enn videre en alminnelig oppfatning blant norske befalingsmenn» at tyskerne har vist en enestående disiplin. Og de befalingsmenn som har sett

hvordan engelskmennene oppførte seg, bør ikke ha vanskeligheter med å forklare vanlige mennesker om hvordan det hadde sett ut med dem som besettelsestropper, skrev forfatteren.

I gjennomgangen var det bare en type kritikk fra befal som forfatteren noe nølende kom i møte, og det var i forbindelse med agitasjon mot Hirden. Alle burde forstå at i en «revolusjons- og nybrottsid» kunne det oppstå episoder som følge av at idealistisk og begeistret ungdoms reaksjon på uberettiget kritikk og terror, skrev han, i det han også forsikret at hirdmenn som «har reagert for sterkt» hadde måttet stå til rette.

Hva så med fremtiden? Den siste delen av skriftet inneholdt en sterk appell til befalet om å gå inn i statens tjeneste og derfor inn i «statspartiet». Alt måtte skje i samarbeid med tyske myndigheter. Både Administrasjonsrådet og «det ulovlige Storting» erkjente det, ikke minst stortingsrepresentantene som med 2/3 flertall var for å avsette kongehuset. England og «i tilfelle USA» sto overfor et samlet, uovervinnelig europeisk kontinent «i ferd med å baseres på tilførsler fra øst og sør, som før Amerikas oppdagelse», et Europa som sto overfor en sikker seier, også på verdenshavene. Under parolen «Fellesnytte framfor egennytt» ville «rase- og samfundsfiendtlige krefter» fjernes og den nye ideologi seire også her i landet som på kontinentet.

NS uttrykte befalets interesser som før krigen, og burde samle alle befalingsmenn, ikke bare for å sikre at staten ble styrt av nordmenn, men for å sikre en gjenreisning av Forsvaret. «Bestemmelser om dette ville bli fattet i nær fremtid», spådde forfatteren. «Et betydelig antall befalingsmenn står allerede i NS ruller, men bevegelsen har bruk for alle». Mange befalingsmenn har ment at de skal stå utenfor politikken, et naturlig resonnement før krigen med stadig skiftende regjeringer. Men den tiden var forbi. Statens tjenestemenn var forpliktet til å gå inn for «statspartiets» program. Gamle forpliktelser, embetsed og tjenesteplikt mot landets tidligere styre var bortfalt, i henhold til jus og kunngjøringer fra Sivilforvaltningen. Man sto foran landets frihet og selvstendighet, hvilket Quisling 8. april 1941 «personlig bekreftet i overensstemmelse med Reichskommissar».

Hovedhensikten med brosjyren var altså å få befalet til å melde seg inn i partiet, mer med henvisning til ansvar og lojalitet enn til argumenter. Til det var språkbruken for krass, sarkastisk og aggressiv. Meningsmotstandere ble beskrevet som uvitende og latterlige, som «representanter for den engelske syke», som «den mentalt syke del av befolkningen» og liknende. Selv om innholdet ikke var helt uten logikk, var dette lite egnet til å imø-

tekomme motforestillinger. Ganske typisk var den store stridssaken i AT, innføringen av Hitler-hilsen, ikke en gang berørt.

Gulroten var utsiktene til å være med på å skape et nytt forsvar i nær framtid. Presiseringer av «i nær framtid» med garanti fra Terboven var jo også en nyhet, som, hvis det hadde vært en realitet, ville vært en sensasjon. Men Quisling trodde oppriktig på det. Han satset på en repetisjon av erfaringen fra den store innmeldingsbølgen av befall som ble utløst ved Terbovens tale 25. september 1940. Brosjyren ble avsluttet med appellen «Men vær snar! Det haster!» og «Norge kaller på enhver befalingsmann som lar landets interesser gå foran alt annet».

Etter utsendelsen av brosjyren var det fritt fram for å gå videre også for den opprinnelige marinegruppen. Den 20. juni konstituerte seks sjøoffiserer seg som en midlertidig ledelse.⁸⁶⁰ Marinegruppen skulle inngå som undergruppe i NS Befalsgruppe, være representert i dens ledelse, ha pliktmessig medlemskap for alle offiserer og underoffiserer som var medlem av NS, men særlig ivareta den sjømilitære siden av arbeidsoppgavene. Utover dette ønsket marinegruppens ledelse at man rettet en henvendelse til tyskerne om å overta biblioteket til den tidligere norske admiralstaben.

Opprettelsen av NS Befalsgruppe og dens marineundergruppe var nok et skritt fram for å forberede opprettelsen av et nytt forsvar. Men det var fortsatt like uklart om tyskerne kom til å godta et slikt skritt. Som før lå problematikken om krig og fred under. Uklarheten om dette var trolig grunnen til at befalsgruppen ble plassert i den korporative strukturen under Rikstinget. Man kan selvfølgelig mene at yrkesgruppen belyser Quislings ofte underlige politiske framgangsmåte. Men trolig hadde han ikke luftet tanken med tyskerne på forhånd, i alle fall ikke med Terboven. Det var et godt argument overfor den nazistiske Gauleiteren som hadde opprettet slike korporasjoner i sitt tidligere Gau i Essen. Yrkesorganisasjoner sto sentralt i den korporative idéverden Prytz og han hadde utviklet sammen siden 1918. Liknende laugstrukturer hadde han sett mange eksempler på i Tyskland. Han kan derfor ha trodd at dette ikke var det minste kontroversielt for tyskerne i Norge.

Men der hadde Quisling forregnet seg. Som så ofte ellers overskygget Reichskommissars og Wehrmachts nære behov for kontroll og politisk ro Quislings langsiktige planer. At de ikke ville ha noe av befalsgruppen kom trolig som et sjokk. Informasjon om dette kom til Quisling ikke så lang tid etter stiftelsen i juni 1941. Det var et voldsomt prestisjenederlag. Quisling ble tvunget til å la sin fortrolige Bjerkelund formidle til Kjelstrup at «det ikke var verd at gruppen ga livstegn».⁸⁶¹ Wehrmacht var i mot enhver

sammenslutning av befall i Norge med annet enn tyske krigsformål. Det gjaldt også for NS-befall. Å opprette en forløper til nytt norsk forsvar, som formålet var, grep rett inn i denne problematikken. Det ville påvirke den folkerettslige krigstilstanden som hersket etter 24. april 1940, et politisk spørsmål under Hitlers domene. For en strengt hierarkisk militær organisasjon som Wehrmacht, var det utelukket å tillate slike indirekte, glidende politiske manøvrer. Her hersket klare ordre. Reichskommisær delte selvfølgelig en slik vurdering. I tillegg kom en ren politisk skepsis mot Quislings planer om Riksting, som etablering av rene yrkesgrupper var ledd i. På denne tiden arbeidet NS med vidtgående planer for å etablere andre yrkesgrupper. Under spøkte hele komplekset om å erstatte fagbevegelsen med et tilsvarende Norges Arbeidssamband. Ennå var de indrepolitiske tilstandene i Norge relativt idylliske, og det var viktig å beholde det slik. Forberedelsene til angrepet på Sovjetunionen var i full gang og stilte de største krav til norsk produksjonsliv og militære forberedelser.

Det var altså mange argumenter mot et slikt eksperiment. De kom ikke til å bli svekket, uansett hvilket press den norske fører forsøkte å iverksette. Noe slikt ble faktisk forsøkt iverksatt ett år senere. På brevpapir fra «NS Befallsgruppe, Slottet, værelse 86» sendte Kjelstrup ut skriv til «Stor-Oslo fylkesgruppe av NS Befallsgruppe» om aktivisering og utbygging av organisasjonen «såsnart forholdene ligger til rette».⁸⁶² Lederen, major Bjerkelund, ble bedt om å komme med et forslag til møte i fylkesgruppen. Kjelstrup la ved en ajourført befallsliste, som for anledningen var bearbejdet av NS statistiske kontor, og anførte med håndskrift at spørsmålet om ny saksreferent i fylkesgruppen skulle forelegges Quisling. Men dette ble bare et blaff. Det er usikkert hvorvidt møtet ble noe av eller ikke.

Æresord igjen

Wehrmachts problem med det norske offiserskorpset kunne ikke løses med å la dem opptre som gruppe, men ved å beskjeftige dem individuelt. De måtte knyttes til tyske interesser, enten ved å integrere dem i okkupasjonsstaten, rekruttere dem til Waffen-SS for militære formål eller ved å internere dem. Etableringen av Sivilforvaltningen sikret en grunnleggende ro gjennom frilønnsordningen. Denne enestående ordningen ble ansett som så viktig at den ble beholdt også for offiserer i det senere krigsfangenskapet. Men til grunn lå de forpliktelsene som ble etablert gjennom avgivelsen av æresordet etter felttoget. I norske offiserskretser ble æresordet gjenstand for tvil på tross av at det var avgitt av praktisk talt alle

som ble værende i landet. Da det ble avgitt på sommeren 1940 regnet de aller fleste med at krigen i praksis var over. De best informerte, som Ruge og hans befullmektigede i Nord-Norge, major Lindbäck-Larsen, hadde ventet en fredskonferanse og fredsavtale mellom stormaktene.

En slik formell fredsslutning ville løse offiserene fra sitt æresord, enten Norge ble del av det tysk-dominerte Europa eller ble en alliert stat. Slik ble situasjonen fortsatt vurdert av de fleste våren 1941. Men etter angrepet på Sovjetunionen 22. juni 1941, og ikke minst etter at det viste seg at østfelttoget ikke ble avsluttet på de åtte ukene man forespeilet, men tvert imot ble stoppet foran Moskva i oktober og november, endret disse vurderingene seg.

Da så USA kom med som alliert makt 7. desember, ble det klart at avslutning av krigen og fredskonferanse ikke kunne forventes på kort sikt. I denne nye situasjonen ønsket Wehrmacht å fornye æresordet fra 1940 for de offiserene som ennå ikke hadde gått inn i NS. Man utnyttet ulike pressmidler og situasjoner. Æresorderklæringer ble knyttet til goder og stillinger, men også til noe så prosaisk som erstatninger for økonomisk tap under felttoget eller andre tyske tiltak senere. Et stort registreringsarbeid ble satt i gang.

Et slik økonomisk tap hadde en rekke offiserer lidd fordi Wehrmacht hadde beslagalet en stor mengde hester under og etter felttoget. Hesteholdet var av avgjørende betydning for Wehrmacht under hele 2. verdenskrig. En infanteridivisjon hadde 8000 hester, et armekorps 36 000. Selv de mest motoriserte panserdivisjonene hadde tusenvis av hester. Hester ble ekspropriert i alle okkuperte områder. Selv om hesteholdet hadde vært under utvikling i det norske Forsvaret i de siste årene før krigen, var det fortsatt tre hesteoppsatte dragonregimenter og et hesteoppsatt bergkompani ved krigsutbruddet. Mange norske offiserer hadde private hester som ble brukt som tjenestehester. Nå tok tyskerne hestene deres. Sivilforvaltningen ble satt i sving for å etablere en erstatningsordning.

I et skriv fra Kjelstrup 14. april 1942 ble det fastsatt bestemte regler for erstatning for tjenestehester, som innebar en ny avgivelse av æresord. For major Per Gunnar Løken, en av de mange som mottok brevet, innebar det å få erstatning at han signerte følgende formulering:

Jeg erklærer [...] at jeg fra det tidspunkt min hest ble avlevert som krigsbytte hverken i ord eller handling har motarbeidet okkupasjonsmakten, den norske regjering eller statspartiet (NS), og forplikter meg også fremtidig å vise absolutt lojalitet mot disse myndigheter. Jeg er oppmerksom på at forsetlig eller uaktsom uriktighet i denne erklæring vil medføre konsekvenser for meg.⁸⁶³

Løken hadde vært bataljonssjef under Østbye i Valdres under felttoget. Han hadde vært krigsfange på Grini sammen med L'orange og Guldberg og de andre av Østbyes offiserer. For ham, som hadde meldt seg inn i NS i september 1941, og andre partimedlemmer, var neppe det politiske innholdet i en slik lojalitetserklæring problematisk. Men personlig var det vanærende fordi det synliggjorde en skepsis til hans æresbegreper. Løken var ingen hvilken som helst. Han hadde vært på tale som bataljonssjef for Den norske Legion og hadde undertegnet offisersopporet som oppfordret til fronttjeneste. Han var brigadefører i AT. Hvor langt tilbake hans interesse for NS går er usikkert. Han undertegnet og fikk 802 kroner og 25 øre for sin «Prins».

Flere fant erklæringen vanærende. De skrev inn til Kjelstrup og protesterte. Protestene førte til at Kjelstrup omgjorde beslutningen for enkelte offiserer, som etterpå fikk utbetalt erstatning uten erklæring. Etter krigen oppfattet Forsvarsdepartementet denne erklæringen som et maktmisbruk, og bestemte at det var uverdigg for norske offiserer å ha tatt imot erstatning på et slikt grunnlag.⁸⁶⁴ Det ble avgjort at erstatningsbeløpet skulle inndras til statskassen. I forhold til æresordet fra 1940, som var beordret av Ruge og ikke ble straffeforfulgt etter krigen, virker dette inkonsekvent. Innholdet i erklæringene var det samme. Den rettsstridige maktmisbruken burde i begge tilfeller bli svart for av de som satte det igjennom, henholdsvis Ruge og Kjelstrup. Erstatningen var jo for et reelt økonomisk tap.

Bare krig i tyske klær

Freitag 29. november 1940 forkynte *Fritt Folks* forside at rikminister Josef Goebbels hadde kommet til Norge dagen i forveien i all hemmelighet, «bare en innviet krets visste om det». Så få var det nå ikke, for avisen fortalte at Østbanestasjonen hadde vært stivt pyntet og tusen personer hadde hørt ham tale om kvelden. Et knippe ledere fra Wehrmacht og Reichskommissariat hadde møtt ham på stasjonen. Det var kanskje hemmelig for NS-ledelsen? Det er lite sannsynlig. Men ingen nordmenn var til stede, ifølge avisen. Avisene ellers dekket hans visitt til den tyske æreskirkegården på Ekeberg og hans tale denne kvelden og til minnesmerket over «Blücher» ved Oscarsborg den neste. Hva han egentlig gjorde her framgår ikke av reportasjene. To dager etter reiste han igjen, like ubemerket. Det var tross alt en begivenhet. Aldri hadde en så høytstående nazileder besøkt landet. Det var likevel noe som hang igjen. I talen 28. november

hadde han sagt at når det rette øyeblikket var inne «vil Der Führer gi signalet». Det var plassert i uthevet skrift mitt på forsiden av *Fritt Folk*. Hva betydde det? Hva ventet man på?

Goebbels kom selvfølgelig ikke hit på landtur. Trolig var hans besøk her et ledd i tilretteleggingen av de store hendingene som kom rett over årsskiftet. Det kom for en dag 11. januar da avisene offentliggjorde oppropet fra Quisling om verving av nordmenn til SS. Aldri før eller siden ble så store skrifttyper brukt på forsiden av *Fritt Folk*. Føreren kaller til våpen for å kjempe for de germanske folks felles sak, kunne man lese. Litt underlig kanskje, når han indignert bemerket at engelskmennene dessverre også var germanere. Eller var det en inkonsekvens, på linje med at han appellerte til æresfølelsen til ethvert «nordisk menneske», ikke nordmann? I den ellers patetisk formulerte appellen skulle ulike ideologiske hensyn ivaretas. Ordene var dramatiske nok:

Vi som klart har forutsett den fremtidige utvikling, vil nu gjøre vårt, for av fri vilje, å kjempe med på Hitlers og Tysklands side for de germanske folks felles sak og for det nye Europa. Tyskland vil seire i denne krig uten vår hjelp. Men det strider mot den æresfølelse og trang til likeverdighet som bor i ethvert nordisk menneske, at vi ikke selv gjør en innsats, når det også gjelder vår egen sikkerhet og vår skjebne. Uvegerlig blir vi deklassert som nasjon hvis vi ikke selv er med og med våben i hånd våger noget, når Europas og Norges skjebne avgjøres under stålhelmen.

«Ut av ydmykelsen» var en annen treffende overskrift i samme utgave, som gjorde nærmere rede for dette startskuddet til vervingen til Regiment Nordland. Tyskland har soldater nok, kunne man lese, men Der Führer har ikke bare gitt den norske ungdom tillatelse til å kjempe sammen med de tyske frender i Waffen-SS, men også garantert dem en ærefull fremtid etter endt tjeneste:

Dette storsinnede svar på den nasjonalbevisste ungdoms ønske om også å yde sin innsats i kampen for dette felles mål, er et nytt bevis på at våre tyske frender ønsker å se nordmennene som likestilte våbenfeller i kampen for den felles fremtid. Det norske folks Fører har ved sitt opprop vist at han føler det historiske ansvar for folkets fremtid. Det er et ærefullt tilbud han har oppnådd å kunne gjøre den norske ungdom, samtidig som det har lyktes ham, å gi det norske folk dets våbenære tilbake [...] Det spiller i og for seg ingen rolle hvor mange nordmenn som melder seg. Det er ikke antallet, men kvaliteten det kommer an på.

Nærmere opplysninger om vervingen kom i *Hirdmannen* 13. januar, med sterke appeller av Orvar Sæther og Thorvald Thronsen. De forsto selvføl-

gelig hvor rekrutteringen måtte komme fra. Et reglement for vervingen ble også presentert, med tilbud om tysk statsborgerskap etter to års tjeneste, og «eiendomsrett til en bebygget gård på 250–300 mål innmark med god jord». Hva som skulle skje med de tidligere eierne sto det ikke noe om.

Utover i januar gikk det slag i slag med vervingen, forteller *Fritt Folk*. Den 28. januar kunne SS-Standartenführer Paul Dahm i SS-Ergänzungstelle fortelle i et intervju at det gikk aldeles strålende med rekrutteringen. Han hadde rekruttert 300 mann. Høydepunktet kom 28. januar, da selveste Reichsführer SS og sjef for tysk politi, Heinrich Himmler dukket opp i Oslo. Her var det ikke snakk om en anonym togreise, men spesialfly direkte fra Berlin. Mottakelsen var enda mer strålende enn ved Goebbels besøk, ifølge reportasjene i avisene. Og, som om det ikke skulle være nok, lørdag 1. februar ankom også den 28-årige Reichsjugendführer Arthur Axmann med fly fra Berlin. I tillegg til de sedvanlige og etikettebestemte besøkene på Ekeberg, Oscarsborg og hos Terboven på Skaugum, ble det iscenesatt mer festivitas og propaganda i hovedstaden enn osloborgerne hadde vært vitne til siden 1905. NSUF arrangerte fakkeltog i gatene og om kvelden talte Quisling og Axmann i Oslos nye storstue, Colosseum kino.

Formiddagen etter var det Hitler Jugend-utstilling på Håndverkeren og parademarsj til ære for celebritetene. Høydepunktet kom om ettermiddagen i ridehuset Hippodromen på Vindern. Terboven, Quisling og Himmler inspiserte Paul Dahms rekrutter som var stilt opp sammen med en gruppe fra Waffen-SS. Noen var i hirduniform, andre i sivil. Så talte Quisling og Terboven til rekruttene. Quisling snakket særlig om den germanske ånd som skulle bringe orden i Europa: «Det er England som har trukket oss i det som var en ulykke for landet, men som kanskje kan bli den største lykke for landet vårt. Det er England som har hindret Europa i å komme i ordnede forhold. Det er England som dere også nu må møte.» Deretter sang de SS-Treuelied, etterfulgt av Himmlers ord til forsamlingen.⁸⁶⁵ «Det kan trygt sies at det tyske sprog aldri har været fremført i sterkere og mere følte ord for det norske folk», kommenterte *Fritt Folk* nesegrus. Til slutt sang man «Ja vi elsker», «Deutschland über alles» og «Horst-Wessel Lied». Alt ble overført på radio i direktesending.

Det var altså ikke jødebolsjevismen eller det truede Finland som preget denne startkampanjen for rekrutteringen til Waffen-SS. Det var overhodet ikke et tema. Alt dreide seg om England. Dette poenget ble understreket av det andre hovedoppslaget i *Fritt Folk* denne og foregående dag. Det var presentasjonen av Hitlers store tale i Sportspalast i Berlin til det tyske folk i anledning åtteårsdagen for maktovertakelsen i Tyskland. Hitler

beklaget den store kamp mot England, et land som attpåtil var germansk, som gang på gang hadde avslått Tysklands storsinnete utstrakte hånd. «Avgjørelsen vil foreligge i år», lød det profetisk. Ubåtkrigen ville bli skjerpet til det ytterste, og intet nøytralt skip som brakte hjelp dit ville bli skånet. Hitler gjorde seg mange poenger i beskrivelsen av det britiske imperiets brutale historie, blant annet at konsentrasjonsleirene var deres oppfinnelse, og han latterliggjorde deres «arbeiderførere» som nå også ville hente hjem «nasjonal-socialismen» for å styrke kampkraften mot Tyskland. De skulle få oppleve «litt av hvert», hvis krigen fortsetter lenger, rapporterte avisen.

Hjelpe Finland? Bekjempe stalinismen? Det var ikke i de unge rekruttenes tanker denne dagen. Heller ikke de nærmeste månedene. Det var de kapitalistiske plutokratene i England de vervet seg for å knuse. Det spørsmålet som var på leppene deres var når invasjonen skulle komme og om de kunne få delta. På stedet hadde Thorvald Thronsen meldt seg, og Orvar Sæther. Så ble både Jonas Lie og Sverre Riisnæs intervjuet. De identifiserte seg hundre prosent med SS-bevegelsens mål, fortalte de, og ville kjempe mot plutokratkapitalistene i vest.

Det var et godt stykke fra aprilregjeringens nøytralitetskrav, via grini-offiserenes fredsønske i mai til å delta direkte på tysk side med soldater. For selv om dette ikke var utskrevne, nasjonale styrker, så kunne ingen være i tvil om hvem de var. De var hirdgutter. NS-folk. Hirdregimentene og særlig Hirdregiment nr. 7 «Viken», hadde formelig tømt sine kadre over i SS, overtalt dem, ja noen snakket direkte om press. Hva hadde skjedd?

Forslaget om å bruke norske soldater som frivillige på tysk side hadde oppstått noen måneder tidligere under Nord-Norge Administrasjonen. Vi har vært inne på at major Odd Lindbäck-Larsen 24. oktober på oppdrag fra Ruge og fylkesmann Hans Gabrielsen hadde levert et forslag til den nye innenriksminister Hagelin om å bygge opp et nytt forsvar i Finnmark i form av en norsk 6. divisjon. Håpet var at tyskerne ville godta planen fordi formålet var å forsvare landsdelen mot russerne i samarbeid med Wehrmacht. Fordi Norge offisielt var i krig med Tyskland forutsatte planen at kommandoforholdet måtte være indirekte og at korporaler og menige måtte være frivillige. Lindbäck-Larsen skrev at Hagelin, som Sivilforvaltningen var underlagt og som derfor var en slags forsvarsminister, var «meget begeistret» for oppdraget.⁸⁶⁶ «Han ilte med vår rapport til rikskommissær Terboven, og kom meget slukøret tilbake til FD. Terboven delte ikke mannens begeistring.»

Hagelin slapp likevel ikke idéen. Han var på høyden av sin makt høs-

ten 1940. Han var blitt Quislings nye superminister og skjøy de gamle i partiledelsen ut i bakgrunnen, ikke minst personer som Prytz. Mye av bakgrunnen for dette var at Hagelin på denne tiden mestret det tyske maktpillet bedre enn andre nordmenn og våget å utfordre Terboven. Hagelin hadde andre tyske allierte. Han var hyppig i Tyskland og pleiet kontakter med Rosenberg, med krigsmarinens ledelse og Wehrmachts etterretningsapparat. Trolig var det etter innflytelse fra Hagelin at Quisling i slutten av oktober utarbeidet et memorandum om et langsiktig militært samarbeid med Tyskland, et norsk hjemmeforsvar og tilbaketrekking av Reichskommissariat. Hans Fredrik Dahl mener at dette var bakgrunnen for at Quisling 5. desember fløy til Berlin for å forhandle med Lammers, sjefen for Rikskanselliet. Hvordan Goebbels besøk i Oslo passer inn er mer uklart. Kanskje var han her for å avklare nærmere hvilken stilling NS reelt sett hadde oppnådd, eller kanskje var det for å gi tyngde til ryktene om at en tysk invasjon av Storbritannia skulle komme fra norskekysten.

Under besøket i Berlin i desember hadde Quisling også samtaler med Gottlob Berger, sjefen for SS-Hauptamt, som nettopp hadde lansert SS' nye tjeneste for rekruttering av utlendinger.⁸⁶⁷ Avstanden fra forslaget om at norske frivillige skulle kunne verves for militær innsats i nord under et norsk/tysk fellesarrangement, til forslag om at de kunne delta som frivillige i tyske avdelinger direkte, kan neppe ha vært så stor. Dette kunne uansett bli starten på noe nytt som kunne bringe forsvarsspørsmålet ut av det dødvannet som Terboven ønsket å ha det i. SS-Division «Wiking» skulle opprettes, bestående av tre regimenter: Nordland for skandinaver, Westland for nederlendere og belgiere og «Germania» for riks- og folketyskere, altså vanlige borgere og utflyttede tyskere. Her må Quisling ha sett mulighetene. Det ser også ut til at de praktiske problemene knyttet til en slik rekruttering ble ordnet på rekordtid under oppholdet. Da Quisling og Terboven returnerte 13. desember hadde de fått med seg rekrutterings-eksperten Paul Dahm til Norge. Etter tilbakekomsten startet så hektiske forberedelser. Dahl forteller hvordan Quisling i sin nyttårstale i NRK understreket at Norge sto sammen med Tyskland som ett av to kjerneland i det germanske Europa: «Tyskland kaller på oss [...]». Hvordan, ble klart 12. januar.

Allerede dagen etter oppropet om deltakelse i Regiment Nordland 12. januar 1941 kunne SS bekjentgjøre sin vervestab for å ta i mot innmeldingene, verveteksten og de forlenget forberedte skjemaene vedrørende de praktiske forholdene. Stabssjefen i Hirden, Thronsen, Lie og Riisnæs var blant de første som meldte seg.⁸⁶⁸ Thronsen opplyste at omlag 800 av de

1000 som meldte seg denne vinteren ble sendt til Tyskland inntil rekrutteringen for Den norske Legion startet på sommeren 1941.

Starten på vervekampanjen for frivillige til Waffen-SS var en pangstart for SS-bevegelsen i Norge. SS var ikke bare et sikkerhetsapparat som styrte politi og indre overvåkning. SS var også en mektig ideologisk utfordrer av den norske militær fascismen med et organisatorisk grunnlag av formidabel styrke. Himmler var ikke fornøyd med bare å rekruttere noen tusen norske frivillige. Han ville ha hele Norge. Han ville ha norsk kultur og historie, og ikke minst den norske befolkningen, særlig kvinnene, med sitt særdeles verdifulle genetiske arvemateriale.

Hans opptreden i Oslo sammen med Arthur Axmann innledet en to og en halv ukes lang rundreise i landet. Han tok seg tid til personlig å studere helleristninger, bese Maihaugen på Lillehammer, besøke odelsgårder og studere den gamle bondekulturen i Gudbrandsdalen og diskutere rasespørsmål og kulturhistorie med norske kjennere av feltet. Himmler demonstrerte i det hele en glupende appetitt på det norske. Til grunn for denne interessen lå de rasepolitiske føringene som SS hadde suget til seg fra den tyske og norske raseforskningen. I Norge, Sverige, og i mindre grad i Danmark og Nederland, fantes den urgermanske rasen i mindre utblandet grad enn noe annet sted. Nå gjaldt det å vekke opp denne befolkningens slumring og gjøre dem til aktører for den nye tid. Det var Reichsführers målsetting.

Det var selvfølgelig et problem for Himmler og SS at den norske befolkningen var så lite interessert i å ta på seg denne rollen på egen hånd. For det ble klart ganske snart. Etter den første bølgen av rekruttering i slutten av januar, som kanskje heller ikke var så frivillig som man ville ha det til, dabbet interessen av, tross stadig gjentatte påstander i avisene om fantastisk oppslutning. Man måtte vekke rasens bevissthet om sin egen rolle. Til det fantes det ganske moderne metoder, som erfaring hadde vist virket.

En minister får jernkorset

En dag i slutten av mai 1941 ble minister Stang kontaktet av lederen for Einsatzstab, Paul Wegener, som hadde viktig og høyst fortrolig informasjon til ham. Han fortalte at det hadde utviklet seg et truende forhold mellom Tyskland og Russland, og at det var stor fare for at Finland kom til å bli trukket inn i en slik konflikt.⁸⁶⁹ Stang, som hadde dårlig samvittighet for at han ikke hadde meldt seg som frivillig i vinterkrigen, «følte straks

en trang til å få være med», uttalte han til retten i 1945. Han var dermed en av de ytterst få nordmenn som ble orientert om det kommende angrepet på østfronten på forhånd. Wegener hadde en bestemt hensikt med å informere akkurat Stang. Han var nemlig tiltenkt en propagandarolle i forbindelse med det kommende krigsutbruddet. Detaljene var utpønsket i Einsatzstab og formålet var å få fart på den norske vervingen av frivillige til SS. Stang forklarte seg om dette i retten i 1945.

Hvorfor Stang? Stang ble ikke ansett for å være noen stor begavelse blant sine medarbeidere etter å ha ledet Departementet for arbeidstjeneste og idrett i tre kvart år. Da hans navn ble aktuelt sommeren 1940, hadde han ingen særlig politisk eller administrativ erfaring, utover aristokratens distanserte interesse for filantropi og sosiale spørsmål. Han var en imøtekommende sjef, men måtte slite for å mestre oppgaven som minister. Hans tyske rådgivere hadde positive erfaringer fra møtene med ham. Helt fra sommeren 1940 hadde navnet hans figurert i regjeringskabalene. Stangfamiliens store økonomiske interesser i jord- og skogbruk, finans og shipping, deres sosiale posisjon i et land som Norge, hvor adel var forbudt med lov, og deres status som venner av kongefamilien, gjorde Axel Stang interessant. Med en mor som tidligere overhoffmesterinne, med en oppvekst som kamerat med kronprinsen, ja, så nær at kronprinsparet i en periode med oppussing på Skaugum fikk låne familiens byvilla i Prinsessealleen, var Stang en sjeldent verdifull alliansepartner for tyskerne.

Men da NS-mannen Stang sommeren 1940 bestemte seg for å engasjere seg i Arbeidstjenesten, ble det gnisninger, fordi Christensen hadde satset på Walter Fürst og riksdugnadskameratene. I stedet for å ydmyke seg overfor de gamle fiendene fra 1937, valgte Stang å lære virksomheten nedenfra som menig i en av arbeidsleirene på Ringerike. For en mann av hans stand hadde det kanskje vært mer naturlig å innkalle lederen Fürst til konferanse.

Det er vanskelig å tro at Stang, etter at han var blitt vist denne tilliten fra Wegeners side, ikke undret seg over hvorfor han ble innviet. I alle fall må han ha tenkt på det i 1945. Han sa ikke noe om det til retten. Men han opplyste at han hadde spurt Wegener om det var mulig for ham å komme til Finland og at «dette ble undersøkt». Det skjedde i så fall fort. Det var mer sannsynlig at det for lengst hadde skjedd. Trolig var det håndfaste planer om å gjøre den prominente Stang til «landets første frontkjemper», som lå bak. For 16. juni reiste Stang til Rovaniemi i følge med en tysk diplomatisk tjenestemann. Finsk visum og pass var ordnet i rekordfart. Der kom han 18. juni inn som menig i et flakbatteri i 6. SS-Gebirgs-Division

Nord. Divisjonen var for lengst utplassert i grensetraktene mot Sovjet på Salla-fronten, uten at omverdenen eller NS-ledelsen i Norge var kjent med det.⁸⁷⁰ Åtte dager etter krigsutbruddet 22. juni brøt kampene ut på dette frontavsnittet, og i fire dager lå Stangs batteri i frontlinjen. I august ble divisjonen trukket ut og flyttet 100 km sørover. Da ble han hentet hjem med Terbovens fly.

I Oslo var det gjort forberedelser. Stang ble som første nordmann omgående dekorert med jernkorset. Et panegyrisk NTB-intervju med ham ble tatt inn i *Fritt Folk* og andre aviser 23. august. «Vår unge, populære» idrettsminister var den tredje statsråd som viste med sitt eksempel at hans idealer ikke var tomme ord. «I syv uker har nu statsråden kjempet med i de hårdeste slag i denne krig, ja kanskje i hele krigshistorien», opplyste avisene. Han likte ikke å avslutte feltlivet, sto det, men «fikk ordre» om å reise hjem hvor pliktene ventet. Om finnene kunne han fortelle at de alvorlig og besluttomme gikk til sin oppgave i «det aller beste» samarbeid med tyske tropper. De russiske soldatene han så som fanger, var i hovedsak asiater, og de hadde forskrekket ham: «Jeg tenker med gru på hva som vilde skje hvis disse hordene var blitt sluppet løs på landet vort». Intervjuet var illustrert med et fotografi av en alvorlig Stang, korrekt drapert med krigskorset av andre klasse fra venstre jakkeslags annen knapp. Det var en svært raskt gjennomført dekorasjon.

Stang ble senere brukt mye i propagandaen i NRK og i avisene for frontverving og andre tyske prosjekter, og han ble ofte presentert som «finlandskjemperen». At det hele hadde vært et propagandastunt iscenesatt av Wegener fra begynnelsen til slutt, og at Stangs krigsinnsats hadde begrenset seg til å være vitne til fire dagers ildgivning fra et tysk flakbatteri, ble selvfølgelig ikke nevnt. Propagandastuntet har også satt sine spor i nyere historie.⁸⁷¹

Evakueringskommisarene

NS' statens maktstruktur utviklet seg skritt for skritt i takt med stormkastene i storkrigen. De behovene partiet hadde, kom ofte i annen rekke. Konsekvensene for aktørene var uoversiktlige og framstår ofte som planløse. Et unntak fra dette var partiets styring av personalforholdene i okkupasjonsstaten. Kombinasjonen av Sivilforvaltningen og NSPOT ga partiledelsen en fullstendig kontroll over dirigeringen av det militære personellet inn i nøkkelposisjonene. Den planlagte men mislykkede opprettelsen av NS Befalsgruppe var ment å styrke denne indre kjerne ytterligere.

Men her grep tyskerne inn, som vi har vært inne på. Sivilforvaltningen og NSPOT var de egentlige kommandoposisjonene i NS-staten, som i særlig grad la rammene. Fra disse organene ble de dyktigste og mest pålitelige NS-offiserene fordelt på de utøvende apparatene. Viktigst var AT, som med sine titusenvis av mannskaper, over tusen befal og hundrevis av prosjekter og institusjoner ikke bare utførte nøkkelfunksjoner i staten, men også en mengde nødvendige praktiske oppgaver. Slik etablerte AT massebasis og sympati for regimet i brede kretser.

Den indre maktstrukturen sørget for kadertilgang til Statspolitiet, annet politi og de militære formasjonene, som utgjorde NS' maktapparat, og var utformet med tanke på å kunne konverteres til et nytt framtidig forsvar. Skal vi foreta noen form for gradering av militære maktpersoner under Quisling, Prytz og Hvoslef må derfor Kjelstrup og Bjerkelund trone øverst som tilretteleggere, mens Frølich Hanssen, Møystad, Marthinsen og Søvik var utøverne. I tillegg kom selvfølgelig SS-strukturen med Jonas Lie, som også var militær. Men SS levde sitt eget liv utenfor rekkevidden til NS.

Drømmen om å reetablere et nytt forsvar uansett om krigslykken snudde slik eller slik hadde vært sterk langt utenfor NS fra sommeren 1940. Den motiverte en rekke offiserer som ikke var partimedlemmer til å delta i utviklingen av dette indre maktapparatet. De trodde at de kunne påvirke spillet mellom NS og de tyske makthaverne. Mange slike lot seg bevege langt ut over de forpliktelsene de hadde etter folkeretten. De bandt seg opp i systemet og bidro til å hindre utviklingen av motstand. Når enkelte av dem ble rystet ut av denne rollen, skjedde det ofte som resultat av at Wehrmacht og Reichskommissariatets stadige nye prosjekter og planer stilte dem overfor uløselige floker. Både slike offiserer, som stilte seg til rådighet, og NS-apparatet, var i en evig posisjon av tilpasning.

Kjelstrup satt sentralt som en edderkopp i dette systemet. Vi skal her se på et eksempel som belyser hvordan han utøvte sin makt midt oppe i de oppgavene han ble tildelt av de tyske makthaverne.

I Sivilforvaltningen våren 1941 jobbet en rekke fremtredende offiserer, som oberstløytnantene Johan Beichmann og Fredrik Bølling, major Andreas Thue, kaptein Hans Andreas Blom og løytnant Anthon B. Nilsen, for AT. Sistnevnte med utviklingsprosjektet for innføring av moderne hullkortsystemer. De var høyt betrodde medarbeidere av Kjelstrup, men ikke medlemmer av NS. Noen av dem, som Beichmann, sto Ruge nær og hadde fulgt opp hans initiativ på Grini høsten 1940. Fortsatt var det meningsfullt for dem å arbeide i denne kommandoposten midt i hjertet av

NS-staten. Som vi skal se lot mange av dem seg overbevise til å medvirke langt utenfor folkerettens regler. Sakte seg krigens realiteter inn over dem. Tyskernes krav tvang fram konflikter og avskallinger.

I Berlin pågikk våren 1941 forberedelsene til operasjon «Barbarossa», invasjonen i Sovjetunionen, for fullt. Som ledd i disse forberedelsene ble det utarbeidet en omfattende krigslistplan som hadde som formål å spre etterretninger om at det egentlige formålet med forberedelsene var invasjon i Storbritannia. Denne planen ble for Frankrikes del kalt «Haisfisch», for Danmark «Harpune Süd» og for Norge «Harpune Nord». For å iverksette «Harpune Nord» var det nødvendig med bistand fra Sivilforvaltningen og Kjelstrup.

I slutten av mai ble oberst Thor A. Dahl, tidligere sjef for IR 4, innkalt til Kjelstrup, hvor han ble forelagt en ordre om å være «evakueringskommissar» med oppgave å evakuere sivilbefolkningen fra et nærmere angitt område på kysten i Brunlanes i Vestfold. Dahl nektet.⁸⁷² Det hadde han ingen forpliktelse til, framholdt han. Haagkonvensjonen ga regler om at krigsfanger ikke kunne settes inn i arbeid for fienden. Kjelstrup avviste protesten, men Dahl erklærte da at han i stedet ville søke avskjed. Dette godtok Kjelstrup heller ikke. Tilsvarende skjedde med oberstløytnant Bølling. Han nektet også.

Det var major Andreas Thue, som sammen med Kjelstrup, hadde fått i oppdrag av Innenriksdepartementets sjef Hagelin å velge ut et antall eldre, solide generalstabsoffiserer med tyngde og autoritet hos tyske og norske myndigheter. Oppdraget var omgitt av stor hemmelighet. Trolig hadde oberstløytnant Bøckman og major Bjerkelund konferert med Prinz zu Hessen om saken på vegne av Sivilforvaltningen.⁸⁷³ Etter at oppdraget var utført skulle det skrives detaljerte rapporter etter bestemte hemmeligstemplede instruksjoner.⁸⁷⁴

Arbeidsoppgavene skulle utføres i samarbeid med de tyske Ortskommandantene, og gikk ut på at sivilbefolkningen skulle tvangsevakueres på nærmere angitte områder 10. og 11. juni.⁸⁷⁵ Hus skulle fraflyttes med nøkkelen plassert i låsen, husdyr skulle fraktes vekk. Kun nødvendig bagasje kunne tas med. Evakueringskommisarene skulle ha ansvaret for å gjennomføre dette med bare noen få dagers frist. De skulle også ta ut områder dit befolkningen skulle flyttes, hvilke transportmidler som var for hånden, hvilke bedrifter som skulle flyttes, hvilke som skulle etterlates og så videre. Hele evakueringen skulle gjennomføres i løpet av fem dager, men om nødvendig i løpet av 48 eller 24 timer. Detaljerte direktiver var gitt både fra Reichskommisariat når det gjaldt sivile forhold og følger, og

fra militære sentrale og lokale myndigheter. Stikkordet for iverksettelsen av aksjonen var «Harpune Nord». Alt skulle skje i henhold til de aller strengeste sikkerhetsforanstaltninger.

Lokalt førte gjennomføringen av evakueringen til store problemer for sivilbefolkningen flere steder i landet over flere uker.⁸⁷⁶ Tre tyske infanteridivisjoner var involvert for å gi det hele et realistisk preg. Formålet var å gi inntrykk av at en invasjon på den engelske og skotske østkysten var nært forestående. Hvordan endte det for Dahl og Bølling? Begge fikk avskjed i unåde fra 1. juli, med redusert lønn, men ikke dårligere enn med 4800 kroner, hvilket var bare 600 kroner mindre enn oberstpensjon. Kjelstrup holdt fortsatt en hånd over dem, og de var begge ganske fornøyde med en slik løsning. Men for de øvrige, som lot seg dirigere til denne innsatsen i tyske krigsforberedelser, demonstrerte det hele en tankegang som lå ganske fjernt fra motstand, på tross av at de ikke var medlemmer av det statsbærende partiet.

For Wehrmachts overkommando i Berlin var den egentlige hensikt med «Harpune Nord» å spre informasjon til britiske og sovjetiske hemmelige tjenester om en forestående invasjon i vest, for å skjule forberedelsene i øst. Det lyktes også over all forventning ved hjelp av Kjelstrup og Sivilvervaltningen. Kjelstrup hadde nemlig hatt med seg sekretæren Solveig Haanshus fra sin stilling som leder av legionsstaben da han ble ansatt som sjef i Sivilvervaltningen, som ufrivillig fylte denne funksjonen. Den tyske overvåkning hadde framskaffet informasjon om at denne kvinnen hadde nær forbindelse med Bølling og Beichmann også utenfor kontortiden. Hun spilte altså en perfekt rolle for Wehrmacht. Kjelstrup var klar over at hun kunne avlytte hans telefon, fordi han hadde anskaffet et diktafonutstyr for at hun fra tid til annen skulle stenografere telefonsamler. Han stolte på henne. Under etterforskningen etter krigen ble det klart at hun ikke bare benyttet seg av denne muligheten, men at hun løpende holdt Beichmann orientert om «Harpune Nord» og andre affærer.⁸⁷⁷

Kjelstrup var ikke selv klar over at hans befatning med «Harpune Nord» var ledd i en krigslist. Tvertimot opptrådte han svært lojalt overfor tyskerne da det noen måneder etter den meget vellykkede gjennomføringen av «Harpune Nord», ble klart også for Kjelstrup at kvinnen var illojal. Det skjedde på den måten at en samtale med statspolitissjef Marthinsen om en forestående husransakning hjemme hos Beichmann ble avlyttet av kvinnen. Hun fikk varslet Beichmann. Men denne gangen røpet hun seg. En av hennes kolleger fikk mistanke og anga henne til Kjelstrup. Hun ble arrestert av Gestapo og tatt i forhør. Thue ble også tatt. Kvinnen insisterte

på at hun var NS-medlem og forskjellige omstendigheter gjorde at det var vanskelig å motbevise. Kjelstrup hadde ved hjelp av NSPOT sikret seg at Sivilforvaltningens kontorpersonale var trofaste NS-medlemmer, så nærmere granskning av de byråkratiske rutinene rundt dette ville slå tilbake på ham.

Tyskerne hadde nå ikke lenger noen nytte av henne. Men Kjelstrup lot nåde gå for rett. Han tolket hennes handlinger som ubetenksomme, tross forbindelse med «kontrært innstilte officerer» og «planmessig fremgangsmåte etter anvisning fra utenforstående», som han skrev til Marthinsen.⁸⁷⁸ Kvinnen manøvrerte dyktig i avhørene. Hun hevdet at det hele bunnet i at hun egentlig var utsatt for seksuell trakassering fra majoren.⁸⁷⁹ Det var vanskelig å motbevise, selv om det var oppkonstruert. Hun opprettholdt ikke påstanden om det etter krigen. Det var nok til at saken tok en ny vri, som reddet henne. Hun ble løslatt etter vel en måned, måtte beklage seg overfor Kjelstrup, og fikk en reprimande om å holde tett med statshemmigheter. Slik ble for så vidt alle fornøyd. Om hun noen gang fikk vite at hun hadde vært offer for en fiksjon, er uklart.

Hva hun forsto er ikke hovedsaken i vår sammenheng. Saken viser hvordan Sivilforvaltningen under Kjelstrup og Bjerkelund var et senter for kontroll og dirigering av høyt betrodde, erfarne offiserer inn i virksomhet som i høyeste grad var tyske militære anliggende. Samtidig lot Kjelstrup slike ha stillinger så og si i «løvens hule». Han kontrollerte dem, overvåket dem og drev et spill med dem, samtidig som han kontrollerte deres meget gode lønnsbetingelser og kunne slå ned på dem når det var oppportunt. Dette dobbeltspillet mellom sikkerhet for inntekt og stillinger opp i mot krigens krav kom til å bli en møllestein for mange etter krigen. Riktignok var det ikke mange offiserer utenom Kjelstrup og Bjerkelund som fikk strenge straffer. Men det var nok av dem som fikk ødelagte karrierer.

Hirdens Etterretningstjeneste

Under etterforskningen av forskjellige landssviksaker etter krigen dukket det opp opplysninger om at det hadde eksistert ulike etterretningsorganer innad i NS-systemet. En av disse gjaldt Hirden. «Det er foretatt en rekke undersøkelser for å bringe dette etterretningsvæsens arbeidsoppgaver på det rene. Noen klar redegjørelse har det ikke vært mulig å fremskaffe», heter det i en rapport fra en etterforsker til politiets landssvikavdeling i 1947.⁸⁸⁰

Hirdens stabssjef Orvar Sæther hadde opplyst at «Hirdens Etterret-

ningsvesen» hadde hatt til oppgave «å sende inn beretninger om NS-folks forhold til Quisling». Leder av denne organisasjonen viste seg å være en løytnant i Hæren, Alf Fredrik Gysler. Gysler forklarte for politiet at det var Hirdens stabssjef Thorvald Thronsen som hadde dannet organisasjonen, før han reiste til fronten og ble avløst av Orvar Sæther.⁸⁸¹ Det var familiære bånd mellom Gysler- og Thronsen-familiene, og et konfliktforhold til Sæther dels av personlig, dels av politisk natur.

Opprettelsen av tjenesten skjedde ifølge Gysler i mai 1941. Formålet skulle være å bygge ut et «nett med observatører» som skulle sende inn stemningsrapporter til ham. De skulle fortrinnsvis dreie seg om de indre forhold i NS, hvordan propagandaen slo an blant medlemmer og motstandere, og særlig avsløre intrigespillet mellom partimedlemmene. En hovedrapport skulle så hver 14. dag sendes Quisling. Det var snakk om politisk etterretning, ikke politimessig. Tjenesten skulle ikke være utøvende på noen måte, men fungere som partiets indre øre. Gysler henvendte seg til «pålitelige NS-folk», som ikke skulle få lønn for dette. Tjenesten ble aldri skikkelig utbygd, etter Gyslers oppfatning på grunn av uenighet innad i NS-ledelsen om hvordan den skulle virke. De første rapportene var lite vellykkede. I alt ble bare 7–8 hovedrapporter sendt inn.

Det var enten Kjelstrup som innførte systemet med indre overvåking av Hirden, mens Kjørstad satt internert i Valdres, eller Sundlo, som overtok etter at felttoget var slutt. Orvar Sæther som var stabssjef under begge, sørget for at man rapporterte direkte til Quisling, selv om selve organisasjonen sto under hirdsjefen.

Bak disse ytre data om tjenesten skjulte det seg politiske konflikter. Sæther var bare fenrik. Han var blitt med i NS i 1933, satt i NSUFs ledelse 1934–36 og hadde kommet inn som stabssjef i Rikshirden i mars 1936. Han hørte til de SS-orienterte pangermanistene i partiet som følte at SS-bevegelsen i Norge, gjennom rekrutteringen til Regiment Nordland, stiftelsen av SS-Norge i mai 1941, lanseringen av Den norske Legion på sommeren og dens innlemming i Waffen-SS, samt revitaliseringen og omdøpingen av SS-Norge til Germanske SS Norge sommeren 1942, stimulerte til ideologisk og politisk offensiv mot de tradisjonelt mer konservative i partiet. Det var særlig han og Thronsen som ivret for denne tjenesten, selv om de altså hadde sikret seg førerens godkjennelse. Sæther bearbeidet og videreformidlet rapportene til Quisling, og hadde på denne måten dessuten sikret seg en påvirkningskanal til partiledelsen. Men rapporteringen irriterte. Det fulgte indre uro i tillegg til de stadige konfliktene som Hirden hadde med publikum og med politiet.

Det var også denne type uro som beseglet eksistensen til organisasjonen. Det var for å få slutt på de evige stridighetene Quisling hadde utnevnt Møystad, fylkingsfører i Hirden og sjef for Hirdens 2. regiment, til sjef for det norske sikkerhetspolitiet i november 1941. Han hørte til den gamle garde, var opptatt av å holde enheten innad i bevegelsen og orienterte seg etter de signaler som ble gitt. Møystad var uten politibakgrunn, men hadde et godt rykte som hirdregimentssjef. I januar 1942 ble han også utnevnt til hirdsjef. Han visste ikke om den hemmelige etterretningsvirksomheten før han overtok som hirdsjef. Stillingskombinasjonen som sjef for sikkerhetspolitiet og hirdsjef, viser hvor høyt betrodd han var på det tidspunktet.

Møystad oppdaget tjenesten ved en tilfeldighet. Det skjedde da to mann dukket opp på hirdregimentskontoret på Hamar og ba regimentsfører, fenrik Per Vinger, om opplysninger om Møystad. Vinger skal, i følge Møystad, ha kastet de to ut og rapportert saken til ham. Senere fikk Møystad besøk av den for ham helt ukjente Per Bradley fra Bergen, som fortalte at han var engasjert av Hirdens Etterretningsvesen for å samle inn opplysninger om forholdene i byen. I mange måneder hadde han pliktoppfyllede sendt rapporter til en postboks i Oslo. Så fikk han hele bunken i retur fra Postverket. Det var da han kontaktet Møystad. Møystad kunne i 1947 ikke lenger huske hva han hadde forklart Bradley, fordi han anså denne tjenesten nærmest for å være brødrene John og Thorvald Thronsens private organisasjon.⁸⁸² Møystad stilte seg i det hele tatt uforstående og ba Quisling omgående om å stoppe bevilgningene til den. Det skjedde også.

Rikskøkonomisjef Ralph Fossum stoppet lønningene til Hirdens Etterretningstjeneste for oktober 1943. Det førte til en protest fra Thorvald Thronsen, som undertegnet seg som «Sjefen for Etterretningstjenesten».⁸⁸³ Protesten førte til en kort utsettelse. I en påskrift noterte Fossum at han hadde konferert med Føreren som ga «ordre om at Etterretningstjenesten skal innstilles fra 1. desember 1943 og samtlige stillinger inndras». Den 1. november skrev Quisling selv til Fossum at alle stillinger og omkostninger til formålet skulle opphøre permanent fra og med 31. desember 1943.⁸⁸⁴

Det er imidlertid tvilsomt om det skjedde fullt så enkelt. Selv om denne spesielle tjenesten ble lagt ned, fortsatte aktiviteten, men da innen andre rammer. En politimann som hadde arbeidet i Politidepartementet fra mai 1944 til frigjøringen opplyste at han i hele denne perioden arbeidet med å sende rapporter om «de politimessige og politiske forhold i riket», som hver måned ble sendt til Quisling. De bygde på underrapporter fra

politipresidentene rundt i landet, som igjen bygde på rapporter fra politimestrene. Han kjente til eksistensen av etterretningstjenesten i Hirden, men deres rapporter kom aldri inn via Statspolitiet.⁸⁸⁵ De gikk direkte til Quisling.

Det hele hørtes temmelig amatørmessig ut. Hva var det som hadde foregått?

NS Kontroll Avdeling

Svaret på dette spørsmålet fikk man først noen måneder senere, da den tidligere inspektøren i den kryptiske organisasjonen med betegnelsen Teknisk Nødhjelp, TN, Odd Heian, ble avhørt.⁸⁸⁶ Heian var agent for den tyske militære etterretningstjeneste Abwehr og stasjonert i Kirkenes høsten 1941, der han ble kjent med Hvoslef. Heian var ingeniør og en energisk tilhenger av den nye tid. Han hadde blitt rekruttert til Abwehr av Fritz Angemeyer allerede under felttoget, og hadde arbeidet som tolk for dem under framrykkingen på Helgelandskysten. Han hadde bak seg halvannet år som agent da han ble stasjonert i Kirkenes høsten 1941. Hvoslef var da politipresident i Kirkenes. De to utviklet et nært forhold, og begge irriterte seg over de indre forholdene i partiorganisasjonen i Finnmark. Det var mye fyll og korrupsjon. Det trengtes en kraftig opprydning hvis ikke partiet skulle miste den lille tilliten det hadde. For det formålet var de to enige om at det trengtes en indre etterretningstjeneste.

Heian fortalte at Hvoslef hadde tatt saken opp med Prytz, som da var blitt utnevnt til finansminister. Prytz hadde vært enig og gitt Hvoslef oppdraget. Heians opplysninger stemmer med opplysninger i notater fra Hvoslef som er bevart i hans privatarkiv. I et telegramtkast til Heian skriver Hvoslef at han tar jobben og at organisasjonen først skulle opprettes i Stor-Oslo, med mulig utvidelse senere. Tidspunktet ser ut til å ha vært juli 1942.⁸⁸⁷ Da hadde trekvart år gått allerede. Både Prytz og Quisling var informert om planene til de to, og hadde gitt sin velsignelse. Hvoslef hadde i mai 1942, etter samtalene i Kirkenes, satt opp en formell henvendelse til Sikkerhetspolitiets sjef Møystad, etter først å ha orientert ham muntlig noen måneder tidligere.⁸⁸⁸

I brevet til Møystad opplyste Hvoslef at organisasjonen i Finnmark var i full virksomhet. Han garanterte at ikke mye av betydning ville kunne gå tjenesten forbi. Den ville kunne hjelpe NS et langt skritt framover i de første årene, «inntil forholdene hadde festnet seg». Han foreslo at den skulle underlegges Sikkerhetspolitiet, Politidepartementet og Quisling, og at et

ubeskjeden budsjett på 325 000 kroner ville være vel verd pengene. Hvoslef presenterte Heian som sin stabssjef, en pålitelig mann som brant etter å gå i gang. Han var gammelt NS-medlem. Seg selv presenterte han slik:

For min del har jeg hatt adskillig øvelse i årenes løp med etterretningstjenesten i Samfundsvernet, rettet mot kommunistene, og har et utstrakt personalkjennskap over hele landet. Som militærattasjé i USA under krigen fikk jeg adskillig med sådan tjeneste å gjøre. Ingeniør Heian kjenner jeg som en utmerket organisator, klar, grei, nøktern og taus. Gi oss et halvt år, så skal organisasjonen på det nærmeste være utbygget. Vi burde begynne nå i juni.

I et vedlegg gjorde Hvoslef rede for hvilken formidabel tjeneste han ønsket å bygge opp, med en egen sentralledelse i Oslo og fylkes/landsdelsavdelinger. Som eksempel brukte han det apparatet som allerede eksisterte i Finnmark og som ble styrt av Heian. I ettertid har vi derfor en god del kunnskap om hva som faktisk fantes.

La oss først se på denne organisasjonen som altså allerede var i arbeid i Finnmark. I Kirkenes satt Heian som fylkesinspektør, med ansvar for ni avdelinger med klare geografiske avgrensninger.⁸⁸⁹ Tilsammen var 84 mann engasjert i rapporteringsnettverket i fylket. Ni avdelingsledere ledet arbeidet fra byene og de største tettstedene. Disse 84 beskrev han som «tillitsmenn», det vil si at de hadde dette observasjonsarbeidet som en bibeskjeftigelse til sitt egentlige arbeid. I Kirkenes var de plassert slik: En i skolevesenet, to i kommuneforvaltningen, en i politiet, en i en privat bedrift, og en i A/S Sydvarangers anlegg i byen. I Bjørnevatn satt fire i ulike stillinger i gruva, mens en annen var i en privat bedrift.

Hvilket utbytte hadde Hvoslef av dette fylkesapparatet? I løpet av de elleve månedene som var gått siden det kom i gang, mente han at det hadde vært til stor nytte for partiet, politiet og de administrative myndigheter: «Partimotstandere satt på plass, ryktesentraler slått ned, forbryterske handlinger avdekket, fiskeribefolkningens vanskeligheter avhjulpet ved rapporter til rette myndigheter osv.» I tillegg hadde man tilegnet seg et inngående og omfattende materiale om et stort antall personer i fylket. Ved å ekspandere dette nettverket til å omfatte hele landet, ville man til enhver tid kunne kontrollere offentlige og private forhold og stemningen i ulike befolkningssjikt. Partiet, politiet og departementene ville på en pålitelig og hurtig måte bli informert.

Hvordan ville Hvoslef at en slik landsomfattende tjeneste skulle se ut? Bruken av frivillige og ubetalte agenter var grunnlaget. Disse skulle rapportere oppover i systemet, via avdelingsledere og fylkesinspektører til et

hovedkontor i Oslo, ledet av Hvoslef selv. Fylkesinspektørene skulle stadig reise rundt og dels instruere om viktige spørsmål, dels samle inn rapporter, bearbeide dem og sende dem videre. Tillitsmennene skulle dirigeres inn i de stillinger som til enhver tid hadde størst betydning. I alminnelighet var det for eksempel post, telefon- og telegrafsentral, politi, skoler og bedrifter. Tillitsmennene skulle ikke kjenne hverandre. Meldinger mellom fylkesinspektørene og hovedkontor skulle foregå i kode. Kortbølgesendere måtte anskaffes og brukes. Post og telefon burde derimot brukes minst mulig. Dekknavn skulle brukes. Hovedkontoret skulle bestå av Hvoslef selv, samt en personalsjef. Seks avdelingssjefer måtte lønnes, samt tre kontordamer, en telegrafist og to sjåfører. Alle nitten fylkesinspektører måtte lønnes, samt et like stort antall assistenter. I tillegg kom store reiseutgifter, kontorutgifter og materialutgifter.

Avhørene av Heian gir nøkkelen til å forstå sammenhengen mellom Hirdens Etterretningstjeneste og denne mye større og ambisiøse tjenesten. Hirdens Etterretningstjeneste hadde oppstått på grunn av alle konfliktene og bråket innad i Hirden. Hirden var udisiplinert og omfattet en rekke ulike fraksjoner og miljøer, som etter 9. april og særlig etter 25. september 1940 mer eller mindre var tvunget til å finne sin plass i denne obligatoriske NS-organisasjonen. Her hadde man personer fra *Ragnarok*-kretsen, rene SS-folk og ungdommer fra mange avskygninger innen NS-miljøet, som trakk i ulike retninger, til irritasjon for NS-ledelsen, tysk politi og ikke minst Wehrmacht, som ønsket ro i landet.

Initiativet til å rydde opp med en etterretningstjeneste i Hirden kom derfor opprinnelig fra partikontoret. Det er all grunn til å tro at det var godkjent av Quisling. At andre så på den som Thronsens private tjeneste, skyldtes nok at Quisling helst ikke ønsket å bli brydd med dette. Hvoslefs initiativ sommeren 1942 hadde et mye bredere siktemål. Selvfølgelig skulle man ta grep om uheldige forhold i Rikshirden som fortsatt ikke hadde bedret seg. Men nå skulle man rydde opp i hele partiet. Derfor ga også Hvoslef tjenesten navnet «NS Kontrollavdeling» NSKA, en betegnelse som ble den «offisielle» på dette så hemmelige og offisielt ikke-eksisterende apparatet.⁸⁹⁰ NSKA skulle være et organisatorisk apparat innad i partiet, og bestå av dens fremste og mest pålitelige kadre. Samtidig skulle det være partiets apparat innad i stat og samfunn for øvrig, og være tilpasset de to andre og mer omfattende etterretningsapparatene i landet, det tyske sikkerhetspolitiets SD og Wehrmachts Abwehr.

Hvoslef var NS-Norges viktigste etterretningsmann. Han hadde drevet med dette siden 1924 og hadde et vell av informasjon om forhold og

personer som var av interesse for statsmaktene. Han var naturligvis klar over at det ikke var ønskelig eller mulig å skape en hemmelig tjeneste av denne typen i noen form for konflikt med SD eller Abwehr. Det var heller ikke ønskelig å legge seg for mye ut med de mest progermanske innen NS. De hørte nemlig også til SS. Men det var nødvendig å rydde opp i rotet etter Hirdens Etterretningstjeneste. Det var fortsatt nødvendig å engasjere aktivismen innad også på dette området, og utnytte de beste som allerede drev slik virksomhet, gjerne i direkte kontakt med tyskerne. Hvoslef sørget derfor for at dyktigste og påliteligste medarbeiderne fra Hirden ble engasjert i NSKA.

Historikeren Tore Pryser har vist at Heian ble rekruttert av Abwehr så tidlig som 15. april 1940.⁸⁹¹ Under felttoget hadde han assistert tyskerne under offensiven nordover på Helgelandskysten. Han hadde bakgrunn i NNSAP og hadde studert i Tyskland. Før det hadde han vært frivillig i Finland under vinterkrigen, innrullet i Svenska Frivilligkåren. Etter flere prosjekter for Abwehr ble han stasjonert i Kirkenes i mai 1941. Sammen med to andre kamerater fra NNSAP, som også var blitt rekruttert av Abwehr og som allerede er omtalt, Kjell Kvalø og Helge A. Erichsrud, ble han plassert i en avdeling fra Abwehr som gjennomførte et kupp mot en sovjetisk sambandsstasjon i Petsamo noen timer før angrepet mot Sovjetunionen startet 22. juni 1941. Der erobret de blant annet en kodebok for militær kommunikasjon, som kom til å bli viktig for Abwehr. Aksjonen ga de involverte høy presisje. Heian jobbet videre i Kirkenes med dekkstilling som leder av et av Abwehrs fiskeoppkjøpfirmaer. Han hadde allerede et utbygd agentnett i fylket da han traff Hvoslef på høsten 1942.

Heian sørget for å sluse inn andre fra Abwehr, blant andre Kjell Kvalø, som ble Heians nærmeste underordnede.⁸⁹² Kvalø var blitt rekruttert til SD på høsten 1943 og ansatt i SD Abt. III N (Nachrichten), under dennes sjef Georg Wolff. Wolffs viktigste oppgave i Norge var det tidkrevende daglige arbeidet med å utarbeide *Meldungen aus Norwegen*. Kvalø fikk tillatelse til å rigge opp en egen stab av medarbeidere under dekkfirmaet «Thor Berg & Co» i Oslo, som trolig også sørget for at rapportmaterialet som ble samlet inn av NSKA inngikk i *Meldungen*. I denne staben trakk Kvalø med seg flere av de nå mer aksepterte pangermanistene fra NNSAP-miljøet.

Som vi har vært inne på, var Prytz den første Hvoslef snakket med om den nye organisasjonen. Prytz var blitt finansminister i NS' nasjonale regjering fra 1. februar 1942. Han sto daglig i kontakt med Quisling og arbeidet målbevisst for at NS skulle forholde seg konstruktivt til ok-

kupasjonsmakten. I praksis måtte det bety en nennsom grenseoppgang mot SS-falanksen i partiet, som hadde sin sterkeste innflytelse sommeren og høsten 1942. SS-folkene gikk inn for enda sterkere økonomisk støtte til den tyske krigshusholdningen, noe Prytz fryktet ville kunne utradere norsk økonomi og bringe finansene til bankerott. På den annen side innså Prytz at tysk seier i krigen krevde store økonomiske offer også fra Norge. Han distanserte seg derfor fra innenriksminister Hagelins konfronterende politikk mot Terboven. Hvoslef og Prytz var på bølgelengde i en slik balansepolitikk. Prytz hadde et tilleggsmoment når det gjaldt betydningen av en slik tjeneste. Han ønsket at den også skulle overvåke de interne forholdene i det norske bedriftslivet, hvor grunnlaget ble lagt for den økonomiske rolle Norge kunne spille.

Etter samtalen med Prytz ba Hvoslef Heian om en rapport som kunne legges fram med en henvendelse til Quisling. Her la han også vekt på materiale fra bedriftslivet.⁸⁹³ Hvoslef satte selv opp utkast til henvendelsen til finansministeren. Av det endelige brevet framgår at tjenesten skulle organiseres først i Stor-Oslo og at det var behov for 75 000 kroner på inneværende års budsjett. Pengene skulle ikke revideres av Riksrevisjonen, men av en spesielt oppnevnt revisor som skulle avlegge rapport direkte til Quisling.⁸⁹⁴ I et samtidig notat som bekrefter tjenestens eksistens og økonomiske behov overfor Finansdepartementet, slås det fast:

Føreren har bestemt generalmajor R. Hvoslef til å lede Nasjonal Samlings Kontroll Avdeling (avd. 12) etter de oppsatte retningslinjer og direkte underlagt Føreren. Generalmajoren eller hans befullmektigede bemyndiges til å innhente alle for NSKA nødvendige opplysninger. Det årlige regnskap revideres ikke av Riksrevisjonen, men av en av Føreren oppnevnt revisor eller revisjonskomite.⁸⁹⁵

I slutten av 1943 fikk Hvoslef nye 100 000 kroner av Prytz gjennom samme arrangement. Men nå hadde man valgt å sluse overføringen gjennom den eksisterende TN. Trolig valgte man metoden fordi TN ga et relativt intetsigende inntrykk av hva aktiviteten omfattet. I henvendelsen til Finansdepartementet om utbetaling i desember 1943 heter det således at «som kjent har Ministerpresidenten gitt politipresident Ragnar Hvoslef i oppdrag å løse en særlig oppgave i tilknytning til arbeidet ved kanselliet og organiseringen av den tekniske nødhjelp».⁸⁹⁶ Og i kvitteringsbrevet fra Finansdepartementet til Hvoslef brukte man overskriften «Forberedende arbeid med teknisk nødhjelp».⁸⁹⁷ TN ble dekkorganisasjonen for tjenesten fra slutten av 1943 og ut krigen. Også major Jan Kielland ble tilknyttet

tjenesten og dens dekkorganisasjon fra begynnelsen av 1943 og utover i 1944, som «inspektør» og sekretær for Hvoslef, med grad som major og med grønn politiuniform. Formelt var han utskrivningssjef i AT helt til krigsslutt, reelt var han underlagt Politidepartementet.⁸⁹⁸

Vi vet lite om hvordan NSKA fungerte i det daglige, og lite om hvem som var med. Men noe vet vi. En av dem var Alf Due-Ødegaard, partiveteran fra 1933. Han var sønn av en direktør i et tysk forsikringselskap, hadde bodd lenge i Tyskland og USA og ellers reist mange år til sjøs. Politisk kom han fra Unge Høire over i «Den Nasjonale Legion» i 1927, før han sammen med sin amerikanske kone gikk inn i NS i 1933. Barna ble etter hvert innmeldt i NSUF. Han ble rekruttert av Heian høsten 1942, nettopp i dagene etter utnevnelsen av Møystad til hirdsjef og da SS-falanksen lanserte sin frimurerkampanje.⁸⁹⁹

Due-Ødegaard hadde vært en aktiv skribent i *Germaneren* og hadde holdt over 100 radioforedrag i Kåre Barth-Larsens sjømannssendinger. Han var budsjeff i *Fritt Folk*. Due-Ødegaard kom i kontakt med Heian via Barth-Larsen og flyfenrik Reidar Aagaard, som hadde fortalt ham at et slikt apparat fantes og at «det skulle komme en mann nordfra som skulle sette i gang etterretningsvesenet».⁹⁰⁰ Denne mannen var altså Heian. Begge hadde sagt at de gledet seg til å få forbindelse med apparatet. Barth-Larsen hadde vært Abwehr-agent siden begynnelsen av felttoget i 1940, om ikke tidligere. Som leder av NRKs sjømannssendinger var han et midtpunkt blant pangermanister og SS-sympatisører.

Barth-Larsen anbefalte Due-Ødegaard som en pålitelig mann. Heian utnevnte ham til reiseinspektør i NSKA, fikk ham tilknyttet ungdomsførerens stab som leder av pressekontoret der, og ba ham om å rapportere om NS-medlemmer som misbrakte sin stilling eller som var uhederlige. Han skulle konsentrere seg om lederne. Heian bekreftet etter krigen at Due-Ødegaard hadde hatt inngående kjennskap til forholdene i partiet og hadde levert rapporter «av stor interesse».⁹⁰¹ Due-Ødegaard hadde også konferanser med Hvoslef. En av de sakene han rapporterte om var Barth-Larsen og Aagaards planer om kupp mot Quisling ved hjelp av frimurerkampanjen høsten 1942 og vinteren 1943, som vi skal komme tilbake til.

Due-Ødegaards instruks skapte uante problemer for ham. Som nidkjær NS-mann hadde han konsentrert seg om å rapportere om motstand og partifjendtlig virksomhet, som til sammen ble en stor pott med anklager etter krigen. For dette fikk han en streng landssvikdom.⁹⁰² Men han hadde også rapportert om uregelmessigheter og korrupsjon, og i den grad dette involverte tyskere nådde slike saker til tysk Sipo. Det skaffet ham

en masse bry, som endte med at han i 1944 meldte seg og hele familien ut av partiet.⁹⁰³ Han hadde konfrontert minister Fuglesang med rykter om manipulering av jøde- og flyktningeboene, et forhold som han hadde skaffet seg underlag for hos tysk Sipo. En av hans kontakter hadde i denne forbindelse anmeldt selveste Marthinsen, men uten at noe skjedde med saken. Anmeldelsen ble bare underslått. Det bekreftet for Due-Ødegaard at også NS-ledelsen var korrump. Hvordan kunne ellers en «uhyrlig anklage mot en av landets ledende menn» bare bli lagt i en skuff? I slutten av 1943 hadde han avslørt «en bande» som ville gå mot Quisling, men avsløringen hadde skaffet ham problemer med føreren.

Det ser altså ut til at arbeidet i NSKA ble farlig for de impliserte, enten de var reiseinspektører, som Due-Ødegaard, eller på andre måter. Det krevde en passe blanding av prinsippfasthet og taktfullhet, og ikke minst en realistisk sans for hva som var mulig. Rapportene var selvfølgelig av stor interesse for partiledelsen. Samtidig skapte kravene om opprydding nye konflikter. For i alle indre konflikter i partiet og i staten, hvor mektige menn med ulike og ofte motstridende interesser, også private og økonomiske, kom i konflikt med hverandre, så fantes det fiender av bevegelsen som ville utnytte slikt, som et oppslag i *Friheten* viste.⁹⁰⁴ Særlig vanskelig var det å håndtere indre konflikter som involverte SS og tysk Sipo. Det krevde forsiktighet og listighet, noe Hvoslef hadde lang erfaring med. Som saken med frimurerkampanjen demonstrerte, betalte det seg å rekruttere også innenfor de opposisjonelle kretsene, fra Abwehr og SD.

Hvoslef var mannen som forsøkte å balansere alle disse interessene mot hverandre, i taktfull kontakt med føreren selv. Selv gikk Hvoslef fra denne tiden inn i en skyggetilværelse. Han forsvant fra offentligheten. Trolig hang det sammen med hans nye rolle som indre spionsjef i NS. Å rekruttere Heian var et overraskende grep. Det ga Hvoslef, som vi skal se, et visst innsyn i det aktivistiske miljøet i grenselandet til NS. Heian åpnet med sine Abwehr-kontakter også muligheter til komme på innsiden av SS-miljøet, som utgjorde en utfordring for partiet.

Heian startet på Oslo-kontoret i midten av januar 1943, etter å ha avsluttet sitt arbeid for Abwehr i Finnmark. Da Hvoslef ble syk og døde i august 1944, ble ledelsen av organisasjonen gjenstand for en viss rivning. Marthinsen ønsket i følge Heian å overta. Quisling utnevnte imidlertid sin kansellisjef Ørnulf Lundesgaard til ny sjef. Han ledet arbeidet resten av krigen. Heian ble daglig leder. En annen i staben i Oslo, kontorsjef og major Georg Fredrik von Krogh, ble den formelle leder av TN resten av krigen.⁹⁰⁵

Teknisk Nødhjelp

En så omfattende etterretningstjeneste i et illegalt samfunn trengte dekkstillinger og dekkorganisasjoner for å kunne arbeide. NS-organisasjonen som kom til å få denne rollen for NSKA, var altså Teknisk Nødhjelp TN, en stort anlagt nyskaping som er lite beskrevet. Et foredrag fra sensommeren 1944, enten holdt av Hvoslef eller av von Krogh, som er funnet i Ministerpresidentens arkiv, gir et sammendrag av tankene bak og hvor langt organisasjonen var bygget ut til da.⁹⁰⁶ Ideen var hentet fra Tyskland, hvor «Technische Nothilfe» ble dannet i slutten av 1918 og i begynnelsen av 1919. Den gang hadde «fedrelandssindede frontkjempere» fra restene av den tyske hær samlet seg i frivillige korps for å slå ned spartakistoppstanden. Det viste seg imidlertid ikke å være tilstrekkelig med våpenmakt. Det ble da dannet troppeforband av teknisk utdannede folk for å hindre ødeleggelsene av bedriftene. Første gang de ble satt inn var under den tyske generalstreiken 19. februar 1919. Selv om organisasjonen bydde på frivillighet, var den underlagt staten fra samme år.

I Norge ble spørsmålet tatt opp av Norges Ingeniørforbund i 1941, etter forslag fra NS' ingeniørgruppe. Men uavhengig av dette hadde Hvoslef «påbegynt utbyggingen av en tilsvarende institusjon i Finnmark», opplyste foredragsholderen. Så kom ministerpresidentens godkjenning av lov om Teknisk Nødhjelp 13. mai 1943, med oppgave å yte teknisk hjelp til å bekjempe og forebygge skader og ulykker, samt «å sikre stats- og livsviktige virksomheter, det vil si de som er nødvendig for å opprettholde samfunnsmaskineriet». I tillegg var Bedriftsvernet, som ble startet av Administrasjonsrådet 21. august 1940, underlagt organisasjonen. Hele organisasjonen var underlagt Politidepartementet som en egen avdeling under lederen av Ordenspolitiet. Befalet var uniformert. Menige skulle få egne uniformer, men hadde foreløpig kjeledresser merket «TN». På landsbasis var TN organisert med seks distrikter som svarte til politipresidene, under ledelse av kretsledere med kontor sammen med politipresidentene. Under disse igjen var det 52 distrikter. Strukturen var helt parallell til politiet og Hvoslefs NSKA.

Foredragsholderen opplyste at Bedriftsvernet, som inntil da hadde vært underlagt Fylksmannen, var integrert i organisasjonen fra 1. februar 1944. I felten tenkte han seg at TN skulle settes opp i tre ulike avdelinger: Beredskapsavdelinger, tekniske avdelinger og alminnelige avdelinger. Hittil hadde man konsentrert seg om beredskapstjenesten og kraftforsyningslag. Mannskapene man hadde rekruttert var alle frivillige, men man

hadde etter loven også anledning til utskrivning. Bedriftsvernet ble lovbestemt 2. mars 1944. Det skulle avverge uhell og katastrofer av enhver art og var i realiteten pålagt alle større bedrifter. Ved katastrofer «eksempelvis en eksplosjon» skulle TN rykke inn med sine fagfolk for å sørge for at bedriften hurtigst mulig kunne komme i gang igjen, men uten selv å overta driften. Det skulle imidlertid ikke skje til fortregning for private firmaer eller «med det man i gamle dager kaldte streikebrytervirksomhet».

Noen av nøkkeldokumentene til organisasjonen er gjenfunnet i arkivet til Direktoratet for sivilt beredskap og gir flere opplysninger.⁹⁰⁷ Et av dem er et PM fra Hvoslef i oktober 1942, hvor han opplyser kort at det var ministerpresidenten som hadde bestemt opprettelsen. Notatet inneholdt de første retningslinjene.⁹⁰⁸ Disse ble supplert med planer for oppbygging i februar 1943 og senere i august om forholdet til Bedriftsvernet, som var konfliktfylt. Hvoslef forteller at formålet var å beskytte de offentlige og private virksomhetene som tyskerne og NS definerte som viktige. Organisasjonen skulle være militært oppbygget, uniformert og ha stillingsgrader som politiet. Lederne skulle enten være ingeniører eller offiserer, medlemmer av NS og «folk av sosial betydning». Størstedelen av stillingene skulle være «æresstillinger» med en mindre lønn. Et rundskriv fra Hvoslef fra 2. desember 1943 forteller at det var nødvendig å utskrive personell til TN, fordi det var vanskelig å skaffe frivillige.⁹⁰⁹ Det hastet, skrev han, fordi det kan «når som helst inntreffe katastrofer og ulykker i forbindelse med krigshandlinger og også som følge av sabotasje-handlinger av kommunistiske samfunnsfiendtlige elementer i vårt folk».

TN kom i et konkurranseforhold med Innenriksdepartementet på grunn av det allerede eksisterende Bedriftsvernet, som opprinnelig var opprettet av Administrasjonsrådet og var underlagt Innenriksdepartementet. I forbindelse med opprettelsen ble Hvoslef bedt av departementet om å utrede hvordan Bedriftsvernet var tenkt underlagt TN. Den 4. oktober ga han en del interessante historiske opplysninger.⁹¹⁰

Hvoslef opplyste at meningen var at TN skulle avløse den private organisasjonen Norges Samfundshjelp, som ble opprettet i 1919 og hadde kretser i byene og kadreorganisasjoner i landområdene. Dens oppgave var å holde gående viktige samfunnsvirksomheter under arbeidskonflikter av «betydelig omfang», men også å assistere ved naturkatastrofer. I 1942 hadde Politidepartementet planlagt å sette opp organisasjonen som hjelpetropper i det sivile luftvern, som reserve for brannvernet. Selv om Samfundshjelpen var privat, så trådte den kun i virksomhet etter forespørsel fra offentlige myndigheter og var «upolitisk». Samfundshjelpen

hadde etter Hvoslefs mening gjort flere utmerkete innsatser, blant annet ved å opprettholde kysttrafikken under storstreiken i 1921. Sjefen hadde hele tiden vært oberst Christopher Fougner.

Hvoslef hadde førstehånds kunnskap om Samfundshjelpen fordi han hadde sittet i dens ledelse siden starten. Hans bruk av disse erfaringene hadde til hensikt å begrunne hvordan TN skulle løse større utfordringer enn Bedriftsvernet. TN skulle være en militær kadreorganisasjon. Distriktslederne over hele landet skulle være kapteiner eller løytnanter, eller ingeniører. De skulle være NS-medlemmer. Personalet skulle ellers framskaffes ved frivillighet eller utskrivning, og kun høytstående personell eller personell med livsviktige funksjoner skulle unntas. Organisasjonen hadde også sin egen jødeparagraf: «Jøder inntas ikke». Bedriftsvernet var mer dimensjonert ut fra den enkelte bedrift og skulle kun ha til å oppgave å sikre mot uhell og sabotasje inne på hver bedrift. Det var derfor helt naturlig med en samordning. Den måtte skje ved at Bedriftsvernet ble underlagt TN. Bedriftsvernet var dessuten organisert gjennom fylkene og kommunene. Det var for spinkelt for den nye organisasjonen, som

på grunn av sin egenart som militærliknende organisasjon med militære grader, uniformer, avdelinger og øvelser best innpasset under Politidepartementet, hvis hele struktur idag er militært oppbygget, og hvis personell mer eller mindre gis militær øvelse.

Hvoslef anførte til sist et uslælig argument. Tyske myndigheter hadde allerede forutsatt at TN ble underlagt Politidepartementet. Det var ikke lett å argumentere mot.

TN fikk en landsledelse som besto av nyutnevnt generalmajor Hvoslef, med major von Krogh som kontorsjef, og kapteinene Kristian Bjørløw, Miguel Landsem, Karl Johan Alme, Olaf Kravik og løytnant Arnfinn Cordsen i landsstaben. Distriktsinspektørene var alle majorer: Thorleif Bang, Jakob de Rytter Kielland, Jan Kielland, Sverre Kronhaug, Anders Kuland og Hugo Bang. Dette var høyt betrodde NS-medlemmer, som sammen med de øvrige krets-, distrikts- og stedslederne fra sommeren 1944 ble oppvæpnet av tyskerne med håndvåpen.⁹¹¹

Hvoslef hadde neppe hatt slik kvalitet som etterretningsmann, hvis han ikke hadde sett muligheten til å utnytte TN i etterretningsøyemed. I en hale på sitt PM av 4. oktober 1942 anførte han at siden alle sjefene i TN var medlemmer av NS, så var det en garanti for at arbeidet ble utført i «den ånd og kraft som er pålagt alle kampfeller». Ved å samle disse kampfellene med teknisk utdannelse «under en organisasjon oppnår partiet

også en effektiv, enkel, politisk registrering av NS teknikere og ingeniører fordelt på bedrifts- og arbeidslivet i vårt vidstrakte land», avsluttet han.

Det var vel det vi idag vil kalle en gunstig synergieffekt, som også minister Hagelin og innenriksråd Thorleif Dahl i Innenriksdepartementet satte pris på. De aksepterte løsningen for Bedriftsvernet, som så ble overført til det militariserete Politidepartementet og det enda mer militariserete TN under Hvoslefs ledelse.

Nils Bøckman og Finn Berg

Teknisk Nødhjelps landsomfattende struktur gjorde den nærmest perfekt som dekkorganisasjon for NSKA, særlig også fordi nøkkelpersonellet var identisk med nøkkelpersonellet i TN. NSKA fungerte resten av krigen som regimets indre overvåkningsapparat, i samarbeid med politiet og de tyske hemmelige tjenestene. Både SD og Abwehr hadde i praksis fullt inn-syn, og kunne derfor til enhver tid danne seg et godt inntrykk av hva som rørte seg og benytte seg av dens rapportering. Det er opplyst at tjenesten utarbeidet vel 300 hovedrapporter, hvorav ingen er gjenfunnet i arkivene. Rimeligvis finnes, som vi har vært inne på, mye av innholdet i disse rapportene igjen i *Meldungen aus Norwegen*.⁹¹²

Noe underlagsmateriale er bevart i Hvoslefs papirer. Vi skal se nærmere på en slik rapport som ble skrevet av von Krogh 14. april 1943 etter en inspeksjonsreise til Trondheim i dagene 9. til 10. april, fordi den belyser hva som skjedde med noen sentrale offiserer.⁹¹³ Von Krogh var i utgangspunktet meget fornøyd med situasjonen i partidistriktet. Det hadde vært uro i Trøndelags-fylkene etter unntakstilstanden 6. til 12. oktober 1942, da tysk Sipo hadde arrestert en mengde mer eller mindre tilfeldige gisler og henrettet ti prominente Trondheims-borgere. En av dem var kaptein Finn Berg som hadde gjort en stor innsats som stabssjef for 5. divisjon under felttoget, og som på det tidspunktet var i gang med motstandsarbeid. På Falstad ble 24 fanger skutt. Alle mannlige jøder var blitt tatt.

Mot denne turbulente bakgrunnen var Arbeidsinnsatsen blitt lansert med en viss uro tidlig i 1943, etter forberedelser fra NS-fylkesleder Henrik Rogstad. Von Krogh var meget fornøyd med innsatsen til Rogstad. Han hadde lagt ned et grundig arbeid for rasjonalisering av næringslivet for å frigjøre ressurser for Arbeidsinnsatsen. Samarbeidet mellom parti, kommune og stat var godt. Men det var skjedd nye dramatiske ting, som blant annet direkte foranlediget von Krogs inspeksjonsreise. Den 8. april hadde to sabotasjegrupper blitt sluppet ned av britene og en gruppe var

blitt landsatt fra undervannsbåt, alle med topp moderne sabotasjeutstyr. To av gruppene var allerede tatt, men tyskerne ventet en større landing av «sabotasje-tropper». I forbindelse med dette var von Krogh svært bekymret. Det var et forhold som han «absolutt konfidensielt» ønsket å ta opp. Flere bankfolk og «fremtredende borgere» satt fortsatt arrestert etter unntakstilstanden, deriblant oberstløytnant Nils Bøckman, som ble arrestert 2. mars 1943.

Den 63-årige major Nils Christoffer Bøckman var ikke hvem som helst. Hans historie hadde en spesiell betydning i NS-kretser. Han hadde tatt krigsskolen i 1901 og hadde vært en pioner i den indre kampen mot arbeiderbevegelsen i Trondheim i 1920- og 1930-årene, både som leder i det militære ordensvernet, i Samfundsvernet og i Leidangen. I det sivile hadde han vært direktør i Gråkallbanen, medlem av bystyret for Høire, medlem i byens vitenskapsakademi og hadde en rekke tillitsverv i nærings- og samfunnsliv. Han hadde vært medlem av Nordiske Folkereisnings sentralkomité fra 1931 fram til partistiftelsen i 1933, trolig også den første tiden etterpå. Senere gikk han tilbake til Høire. Under nøytralitetsvakten 1939–40 fram til 9. april hadde han vært bataljonssjef for II/IR 12, på grensevakt i Sør-Varanger. Bøckman var et klassisk eksempel på en høyborgerlig offiser som hadde sin tenkning og ferdigheter fra den indre samfunnskampen, og som ikke kunne tenke seg noen annen ytre fiende enn russerne. Under vinterkrigen hadde han vært så fylt opp av dette at han hadde meldt seg som frivillig menig, naturligvis uten å bli antatt. Hans svake militære ferdigheter var blitt illustrert da han 24. april hadde ledet sin bataljon rett inn i tilintetgjørelse i et tysk bakhold i Gratangen.⁹¹⁴

Sommeren 1940 var Bøckman initiativtaker til opprettelsen av den nye obligatoriske Arbeidstjenesten sammen med oberst Hiorth, et prosjekt de to hadde fremmet så tidlig som i 1934 og 1935.⁹¹⁵ På tross av at han som gammel offiser falt utenfor stillingskabalene til Sivilforvaltningen, var han med i kulissene da AT-oppropet ble lansert høsten 1940. Deretter hadde det skjedd en forandring med ham.

Ytre sett hadde dette å gjøre med at britene i 1941 og 1942 presset på for å få etablert militære grupper i Trøndelags-fylkene og Nordland, særlig i forbindelse med planer om å etablere et baseområde i Nordland, sabotasje mot det tyske slagskipet «Tirpitz», som lå innerst i Trondheimsfjorden, og sabotasje mot Orklas gruver på Løkken, sør for Trondheim. Et militært nettverk oppsto i denne prosessen, og Bøckman ble anmodet om å støtte opp. Hvor sentral han var i denne tidlige militære organiseringen i distriktet er imidlertid uklart. Etter krigen opplyste han selv at han hadde vært

leder. Den senere milorglederen Erik Gjems-Onstad har hatt en annen oppfatning av dette.⁹¹⁶

Von Krogh antydet at det ikke var politiske grunner til arrestasjonen av Bøckman, men at det var på grunn av hans virke som bankmann:

Han har lenge vært behandlet meget hensynsfullt av det tyske sikkerhetspoliti da det menes at en slik mann egentlig hører hjemme i NS. Foranledningen til arrestasjonen sies å ha vært i forbindelse med de verdier jødene har hatt deponert i Forretningsbanken. Det hele var ennå absolutt konfidensielt.⁹¹⁷

Omtalen antyder at arrestasjonen måtte bero på en misforståelse eller en bagatell. Men det ser ikke ut til å ha vært tilfelle. På tross av den sympatien von Krogh formidlet, ble Bøckman ikke sluppet løs igjen. En rekke venner og kolleger forsøkte å intervenere. En av dem var politifullmektig Alexander Lange. Lange hadde vært redaktør av *Norges Leidangs Blad* helt fram til 1940, og kjente Bøckman som «den drivende kraft» i Leidangen i Trondheim. Lange, som hadde vært med i NS siden 1933, ble rasende da han ble klar over arrestasjonen av Bøckman etter at han kom tilbake fra frontinnsats i 1. politikompani på Leningradfronten. Lange satte Bøckman høyest av alle i Trondheim, «motstander av NS, men saklig og virkelig nasjonalt innstillet».⁹¹⁸ Han mente at Bøckman var blitt arrestert etter initiativ fra NS-ledelsen i Trondheim, som «fryktet en slik samlande, populær personlighet».

I mai 1943 henvendte Lange seg til SD med spørsmål om ikke seks måneders frontinnsats gjorde ham berettiget til å kreve Bøckmans frihet fra Falstad. I følge Lange ble det svart at Bøckman var tungt belastet og at han hadde tilstått å ha organisert militære celler. Dermed hadde han brutt sitt æresord som offiser. Lange spurte om ikke det var tilfelle at hele forutsetningen for æresordet bortfalt etter skytingen av de ti gislene etter unntakstilstanden, blant dem også Bøckmans kollega, kaptein Finn Berg. Dette ble benektet. Men det ble innrømmet at SD ikke hadde hatt noe som helst på de ti gislene da de ble arrestert. Senere hadde man imidlertid oppdaget at de hadde gjort seg skyldige i «grove ting». Og, «de [...] forsto å dø som menn».

Trolig utløste von Kroghs rapport intervensering fra Hvoslef, Prytz eller Quislings side til fordel for Bøckman. Han ble ikke stilt for noen domstol, sendt til Tyskland eller utsatt for verre ting. Men hans villa ble rekvirert, og han selv ble plassert på Misjonshotellet, Vollan og Falstad, før han etter et opphold på Victoria Terrasse tilbrakte den siste tiden før krigsslutt på Grini, hele tiden under kontroll av avdeling IV E i det tyske sikkerhetspolitiet.⁹¹⁹

Det hadde altså gått atskillig verre med kaptein Finn Berg. Han var blitt skutt 6. oktober 1942 som en av ti gisler under unntakstilstanden. Berg hadde vært stabssjef for Laurantzon i 5. divisjon. Han var Bøckmans diametrale motsetning. Berg var frittalende og la ikke la skjul på at han var mot NS og tyskerne. «Han buldret ut [...] overalt i kraftige ordelag uten hensyn», skrev hans kollega fra den tidligere divisjonsstaben, kaptein Leif Oddsønn Klingenberg til politiet i 1946.⁹²⁰ Klingenberg hadde også valgt helt annerledes enn Berg. Han hadde meldt seg inn i NS 25. september 1940, var blitt fylkesorganisasjonsleder for NS, stedfortredende sjef for det sivile luftvernet, stedlig representant for TN og politimajor i Trondheim. Som flere andre offiserer i Trondheim som hadde valgt å gå inn for «den nye tid», følte han seg på kollisjonskurs med den prinsippfaste Berg.

Det forelå klager på Berg allerede høsten 1940, da en kaptein på Sivilforvaltningens forvaltningskontor i Trondheim anmeldte Berg for å holde lange foredrag mot NS og tyskerne hver gang han kom for å heve sin frilønn. Klingenberg ba Kjelstrup om å gi Berg en advarsel. Det gjorde Kjelstrup. Så, i april 1941 ble Berg mistenkt for å stå bak en boikott av NS fylkesfører Rogstad, som var i Selbu for å holde foredrag. Klingenberg rapporterte på ordre fra Rogstad til den tyske berater ved NS-fylkeskontoret, for å få Berg fjernet fra distriktet. Noen overflytting ville imidlertid ikke Wehrmacht vite av.

Om lag samtidig ble det rapportert at Berg hadde nektet å utføre arbeid for politiet som inspektør for borgervaktene. Det var pålagt ham som offiser med frilønn. Igjen ble Kjelstrup mobilisert. Han advarte Berg pr. telegram. Berg avviste det kontant. Deretter bestemte Kjelstrup at han ble fratatt halvparten av sin frilønn.⁹²¹

Så kom Bergs navn opp i en strid om industriluftvernet i Trondheim. NS ønsket å overføre dette til politiet. Det var nemlig underlagt industrien og utenfor NS-kontroll. Industrien ansatte gjerne offiserer som luftvernledere. Da Klingenberg i denne forbindelse hadde en konferanse med den tyske luftvernssjefen, kom det fram at Berg, som var luftvernssjef ved Trondhjems Mekaniske Verksted, var den eneste industriluftvernssjefen i Trondheim som ikke var i NS.

Det Klingenberg ikke visste var at Berg hadde søkt nettopp denne stillingen for å organisere en militær motstandsgruppe ved TMV, og at han var utpekt til organisasjonsleder for militære grupper i byen.⁹²² Ifølge Bøckman var det han som var Bergs sjef.⁹²³

Etter krigen innrømmet Klingenberg at han hadde rapportert «ufordelaktig» om Berg.⁹²⁴ Han begjærte seg siktet.⁹²⁵ Trolig var det hans klager

som var grunnen til at Bergs navn hadde kommet på gissellisten. Rogstad bekreftet at Berg ble skutt fordi han hadde organisert «illegale» militære grupper og drevet propaganda mot NS og tyskerne i Selbu.⁹²⁶

Henrettelsen vakte en uro blant offiserene som forplantet seg til Wehrmachtbefehlshaber Norwegen, som ba SD om en forklaring.⁹²⁷ SD svarte at Berg var blant lederne av motstandsbevegelsen, og var som «absoluter Jössing» kjent for sin negative holdning mot tyskerne, dessuten var han mistenkt som «intellektuelt delaktig» i sabotasje.⁹²⁸ Det var en pinlig tynn begrunnelse. Realiteten var at han hadde vært i omlag samme situasjon som Bøckman, men uten at noen av hans offiserskolleger som satt i partiet, i politiet, i hirden og i AT i Trondheim, hadde intervenert på hans vegne. Tvert i mot hadde flere av dem klaget på Berg til Kjelstrup og til tyskerne, fordi de følte at hans kompromissløshet stilte deres egne valg i et ubehagelig lys. En av dem var utvilsomt Klingenberg.

Klingenberg ble dømt til tolv års fengsel i Frostating lagmannsrett 10. oktober 1947. Da var anklagen om medvirkning til drap av Berg tatt ut av tiltalen, selv om statsadvokaten var innforstått med Klingenbergers rapporter til Rogstad og tysk Sipo om Berg.⁹²⁹ Retten fant at Klingenberg måtte ha forstått at han satte Bergs liv i fare.⁹³⁰ Klingenberg anket og begjærte saken gjenopptatt. Det ble avvist. Ved kongelig resolusjon ble Klingenberg benådet 11. august 1950. Da hadde han hatt soningsutsettelse siden 1948.

Det var altså uroen i Trøndelags-distriktet som fikk Hvoslef til å sende von Krogh til Trondheim i april 1943. Spesielt arrestasjonen av Bøckman bekymret ham. Etter alt oppstyret i forbindelse med skytingen av Berg og de andre, var det om å gjøre å ikke få en repetisjon med Bøckman, som kunne vende offiserene mot NS.

«Forblindet av hat»

Mens Hvoslef slapp aktivister fra Ragnarok-miljøet inn i varmen for å utnytte deres kunnskaper og kontakter oppnådde han også å kontrollere dem og å nøytralisere agitasjonen fra deres tyske allierte. Som vi har vært inne på var Hirden under Thronsen og Sæther blitt et arnested for pangermanistisk agitasjon både innad og utad. Selv om hovedinnholdet i denne agitasjonen var fellesgods for hele bevegelsen, ble den i Hirden satt mer på spissen enn ønskelig var. Hirdens aktivister hørte til en yngre generasjon enn Quisling, Prytz og Hvoslef. De var preget av utålmodighet og aksjonisme og samlet etterhvert mange fra *Ragnarok*-kretsen og NSUF.

Særlig dominerende ble dette i Hirdens Flykorps, der en krets rundt

lederen flyfenrik Reidar Aagaard og troppsfører Fredrik Minsaas høsten 1942 lanserte en tilspisset kampanje mot frimurerveenet i partiets egne rekker. Vi har tidligere sett på Aagaards bakgrunn. Her skal vi gå nærmere inn på den aksjonen han brukte Hirdens Flykorps til å stille seg i spissen for. Den var i utgangspunktet rettet mot oberstløytnant Petter Mauritz Mjøllner i Statens Luftfartsstyre, men stilet i virkeligheten langt høyere, mot selve partiledelsen. Bak fantes prominente angrepsmål, som ministrene Prytz og Whist, Quislings adjutant Langlie, flere høyere offiserer og en rekke ikke-militære lederskikkelser i parti og stat, som hadde vært frimurere. Selv om de var partimedlemmer og hadde tatt avstand fra det tidligere medlemskapet i en eller annen losje, så ble de forfulgt av fortiden. Det hjalp ikke at Mjøllner hadde vært en av pionerene i bevegelsen fra tiden før 1933.

Kampanjer mot frimurere var ikke noe nytt. De ulike losjene ble ansett som den jødiske borgerlighetens innerste kamre. Men slike kampanjer hadde ikke utgangspunkt i den opprinnelige stiftelseskretsen 1931–33 og selvfølgelig ikke de mange høyere offiserene som følte sympati med bevegelsen den gang. Kampanjene var kommet inn i bevegelsen med aktivistmiljøene rundt NNSAP og *Ragnarok*-kretsen, som hadde blitt inspirert av tilsvarende strømninger i det tyske NSDAP. *Ragnarok*-kretsen pleiet nær forbindelse med likesinnede i Tyskland. I 1942 var frimureriet blitt en av de viktigste kampfoppavene i NSUF og i de kretser i partiet som snakket høyest om germanisme.

Det var de tyske myndighetene, ikke NS, som oppløste Den norske Frimurerorden 19. september 1940, riktignok uten å innføre straff for de som hadde vært medlemmer av ulike ordner. Det ville i så fall ha rammet NS sterkt og splittet borgerlige protyske kretser utenfor partiet, som var svært viktige i utbyggingen av okkupasjonsmaktens statsapparat. NS-pressen formidlet hele tiden propaganda mot frimureriet. Tidligere medlemmer av ulike ordener måtte undertegne egne lojalitetsskjemaer. Men partiledelsen var opptatt av å balansere dette spørsmålet, slik at man unngikk uønskede splittelser. Derfor hadde Quisling i november 1940 utstedt en egen partiforordning om forholdet mellom partiet og frimureriet, som forbød trakassering eller diskriminering av tidligere frimurere.⁹¹

Men angrepet på Sovjetunionen og utviklingen på østfronten stimulerte SS-bevegelsen til å flytte fram grensene for sin innflytelse i Norge. Det var de som formulerte den ideologiske dagsorden, ettersom de uventede vanskelighetene ved fronten krevde større oppofrelser og innsats enn mange hjemme, og spesielt de gamle offiserene, var villige til. Det kom

klager tjenestevei via Berlin både på offiserer og menige. Soldatens brev til familie og venner var fulle av kritikk mot alt mulig som sviktet, slik soldatbrev gjerne gjør. Det rammet NS og apparatet hjemme. Alt dette ble så i 1942 samlet i en ny kampanje mot det «jødiske» frimureriet, som tilsynelatende undergravde frontinnsatsen. Denne gang var slikt om mulig til enda større plage for de mange tidligere frimurerne i partiet enn tidligere kampanjer.

En av dem som bekymret seg for utviklingen var major Jørgen Bakke, rektor ved gymnaset på Mysen, Den norske Legions første bataljonssjef. Han hadde bak seg fem måneder som Sturmabführer i SS-Division «Wiking» og to måneder ved SS-Kommandoamt i Berlin. Han hadde flere ganger snakket med Quisling om sin tidligere losjestatus uten å bli kritisert. Heller ikke fra tysk hold hadde han vært kritisert for dette. Men fra ungdommelig norsk NS-hold kom det utålelige nålestikk.

I ren desperasjon skrev Bakke til Prytz i begynnelsen av oktober 1942, og ba ham ta saken opp med Quisling.³²² Tidligere frimurere avvises «glatt» i Germanske SS Norge, skrev han. Han appellerte til Prytz som tidligere frimurer: «De vet sikkert bedre enn jeg at vårt medlemskap i den norske frimurerloge absolutt intet har med vårt arbeide for NS og vår Fører. Jeg har gått inn for denne sak med all min energi – både jeg og min familie. Vi er alle medlemmer av partiet. Jeg har også bekreftet denne min oppfatning ved min frontinnsats.» Han følte seg bakvasket overfor Quisling av disse som er «helt forblindet av sitt hat»: «Kan der da intet gjøres for å få en ende på dette utålelige pineri som er så meningsløst uretferdig som vel mulig? Vi er jo en masse tidligere frimurere i bevegelsen. De er både forundret og forferdet over dette som rent margsjeler dem.» Bakke følte seg slett ikke som «kunstig jøde», skrev han, i det han innstendig oppfordret Prytz til å snakke med føreren.

Prytz hadde imidlertid forlenget tatt saken opp. I et brev til Quisling i september hadde han innklaget artikler i *Germaneren* nr. 1 og 2, og *Hirdmannen* nr. 30 og 32 for inneværende år, som «grove brudd» på partiforordning av 11. juni 1942 og ba om at forfatterne og redaktørene ble «trukket til ansvar».³²³ *Germaneren* var organ for Germanske SS Norge, underlagt Jonas Lie som fører. Ansvarlig redaktør var fylkesfører Hans S. Jacobsen. Prytz kritiserte Lie direkte for å ha tillatt artiklene i *Germaneren*.

Før noe mer kunne skje, lanserte imidlertid Aagaard og Minsaas sin kampanje med utgangspunkt i staben til Hirdens Flykorps. Det startet dramatisk 12. oktober 1942 ved at Minsaas troppet opp på NSUFs fly-

avdelings kontor i Hieronymus Heyerdahls gt. 1 og «tildelte kampfelle ingeniør Bjarne Carlén et knyttneveslag i ansiktet», skrek til han at han «spilte under falsk og var en forfalsket jøde» og at det var flere som ville skyte ham.⁹³⁴

Som neste trekk i konspirasjonen samlet Aagaard staben i sin leilighet i Incognitogt. 34 dagen etter. Her innledet han om at frimurerne i partiet hindret framgang for flysaken og bevegelsen. Det ble opplyst at tyske myndigheter hadde tilsagt et beløp på 130 000 kroner til Flykorpset under forutsetning at en nasjonalsosialist ble leder for Statens Luftfartskontor. En forandring måtte skje, men frimurere kaptein Langlie, og minister Fuglesang hindret flykorpsets staben å komme i kontakt med føreren, påsto han. Denne usanne, men sensasjonelle opplysningen bidro til å hisse opp stemningen blant deltakerne. Noen foreslo å sende ut et flygeblad «om at kampen mot frimurerne var begynt». Men det ville ikke Aagaard. Han ville isteden at man skulle sette opp et skriv til Luftfartsstyret om at de undertegnede med øyeblikkelig virkning avsatte styret og innsatte sine egne folk.

Dagen etter, den 14. oktober, troppet de sammensvorne i full uniform opp på kontoret til oberstløytnant Mjøllner i Statens Luftfartsstyre i Kirkegaten 15 og overbrakte ham brevet. Mjøllner protesterte, men «fant å måtte bøye seg for den fysiske overmakt». Han ble fratatt sine nøkler og kastet ut. Så installerte Aagaard seg som ny sjef. Mjøllner gikk hjem og varslet Langlie, som igjen varslet Quisling. Langlie ringte Aagaard og ga ham på Quislings vegne, ordre om øyeblikkelig å forlate lokalene. Men Aagaard nektet og forlangte en skriftlig ordre fra Quisling. I et brev til Fuglesang som han skrev neste dag, angrep han partiministeren for «dilletantisme» og for å beskytte frimurerne i partiet og for å stille Quisling i et uheldig lys overfor det tyske Riksluftministerium ved sjefene for Luftgau Norwegen, oberstløytnantene Petersen og Erhardt. Videre stevnet han Fuglesang for partiretten og sendte kopi til Luftgau Norwegen. Inntil videre ble han værende på kontoret.

Neste fase kom 16. oktober. Da møtte Minsaas opp på kontoret til NS-fylkesmann i Oslo, Edvard Stenersen, slo ham i ansiktet og beskyldte ham for å være frimurer. Derfra gikk han til kontoret til lagmann i Folkedomstolen, Olav Bjarne Aalvik Pedersen, og slo også han i ansiktet, skrek til ham at han hadde sneket seg inn i NS «som en kunstig jøde» og rev lagmannens KO-merke av jakken hans. Deretter var turen kommet til Quislings adjutant kaptein Langlie på selveste slottet. Minsaas løp inn på kontoret hans, forsøkte å få tak i Langlie for å rive av hans KO-merke,

mens han beskyldte ham for å være frimurer og «kunstig jøde» som hadde sneket seg inn i NS. Men Langlie hoppet til side og søkte tilflukt på Quislings kontor. Senere understreket Aagaard at det var tilfeldig at det ble disse frimurerne «for ytterligere å bekrefte at aksjonen var rettet mot frimurerne i stat og parti».

Den 17. oktober kom *Germaneren* med et voldsomt angrep på frimurerne innad i partiet. Det ble hevdet at frimurerne var blitt stadig mer jødiske. Det betydde ikke noe at frimureriet var forbudt og derfor avviklet i Norge: «Vi er motstandere av enhver frimurer. En gang frimurer alltid frimurer», hevdet bladet. Det var en direkte utfordring ikke bare mot Prytz, men også mot Quisling. Med slike beskyttere som Jonas Lie, Sverre Riisnæs og Hans Jacobsen, som pleiet sine forbindelser med SS-apparatet i Berlin med stor omhu, er det grunn til å tro at det hele var planlagt som opptakt til en omveltning av maktforholdene i partiet. Det tyske sikkerhetspolitiet fulgte det hele fra orkesterplass, og deres innberetninger til Berlin i oktober og november 1942 levner liten tvil om at det var SS som hadde regien.⁹⁵ SS hadde funnet tiden moden til å sette inn et støt for å knekke den nasjonalistiske fløyen i partiet som krevde selvstendighet for Norge, fred med Tyskland og et nytt forsvar som kunne sende «nasjonale» tropper til øst, til erstatning for deltakelse i Waffen-SS.

Det hele hadde startet på NS' 8. riksmøte i Oslo i dagene 25.–28. september 1942. På sedvanlig vis var det slått stort på, med idrettsarrangementer, hirdkunstutstilling og oppmarsj. Særlig Hirden var profilert. I følge SD var det bare forpleinings- og reisevanskelighetene som hadde begrenset antallet deltakende hirdmedlemmer til 1500 av de 8000 deltakende. Det store høydepunktet hadde vært Quislings tale 26. september. «Med stolthet og takknemlighet», hadde han erklært, at «over 3000 nye frivillige har meldt seg på en måned». Ellers beskjeftiget han seg med nyordningen av Europa etter krigen og advarte mot det gamle pengesamfunnets urettferdigheter. Det måtte bli slutt på kapitalismens overdrivelser, som igjen kunne føre til et fagforeningssystem som skrev klassekamp på sine faner. I det hele tatt måtte man samarbeide på helt nye måter etter krigen, advarte han, med tydelig adresse til partiets «venstrefløy». Det nyutnevnte minister Fuglesang fulgte opp med appeller om germansk samarbeid. Om ettermiddagen samme dag holdt Hirdens stabssjef Thronsen en tale for en sarsamling av hirdmennene på landsmøtet. Også hans tale ble referert av SD, med særlig vekt på hans framheving av Adolf Hitler som alle germanske folks leder. Quisling ble ikke nevnt. Men talen var ikke 100 % vellykket, rapporterte SD. Det forekom skeptiske kommenta-

rer. Bjørn Østring rettet opp noe ved å proklamere seg som «storgermaner» på vegne av seg selv, føreren og ungdommen. SD refererte hans tale nesten ord for ord. Det hadde altså ulmet på riksmøtet, og de som hadde markert det mest var de som hadde surfet på SS-bevegelsens voksende prestisje og de som ville ha de mest radikale forandringer i den litt loslitte partiledelsen.

Så kom bomben. SS-Oberführer Professor Dr. Franz Six, en av Tysklands fremste eksperter på frimurerspørsmålet, talte til riksmøtet. Med henvisning til den «uavklarte» behandlingen av frimurerspørsmålet i partiet, reiste han spørsmål om man kunne leve videre med dette, mens Europa var i sin avgjørende eksistenskamp. Burde man ikke nå gripe inn med «hensynsløs kraft» mot tidligere frimurere i partiet, spurte han. Det var oppsiktsvekkende. Her lanserte en av de sentrale representantene for det tyske riket åpen kamp mot personene rundt Quisling, hvorav en hel rekke offiserer, ja Føreren selv hadde jo vært medlem av Det norske selskap i en periode. «Det var vel bekjent at hverken Quisling eller Fuglesang, som stammet fra en gammel frimurerfamilie, så noen fare i frimureriet», kommenterte SD.⁹⁶ Det var duket for aksjon. Signalet til opprør startet med en artikkel av Per Imerslund i *Germaneren* med den megetsigende tittelen «Sabotører blandt oss». Så fulgte aksjonen fra Flygehirdens ledere Aagaard og Minsaas 14.–16. oktober.

Prytz hadde oppfattet signalene. I mellomtiden hadde han også fått en henvendelse fra Five i Trondheim, som klaget på at han følte seg utestengt fra Germanske SS Norge og ble hindret i frontinnsats. Prytz skrev igjen til Quisling. Tonen var blitt strammere. Prytz viste til at tidligere frimurere ikke fikk tillitsvern i Trondheims-partiet etter unntakstillstanden der. Han refererte også henvendelsen fra Bakke og episoden 16. oktober. Han påpekte at det neppe var tilfeldig at oppslaget i *Germaneren* kom dagen etter denne episoden. For å ytterligere markere alvorret la han ved et utkast til en partiforordning nr. 2 om forholdet mellom NS og frimureriet. I den slo han utvetydig fast at ikke noe partimedlem, verken offentlig eller privat, hadde lov til å angripe en forhenværende frimurer som var fullverdig medlem, og at forhenværende frimurere som partimedlemmer og medlemmer av KO hadde alle rettigheter til medlemskap og tillitsvern i Hirden og i Germanske SS Norge.

Belært av sin gamle venn, kjente Quisling sin besøkestid. Prytz hadde selvfølgelig støtten fra Hvoslef og andre veteraner i ryggen. Det er derfor ikke overraskende at NSKA interesserte seg for Aagaard. Reiseinstruktør Alf Due-Ødegaard hadde en samtale med ham «om forskjellige

ting» og rapporterte til Føreren.⁹³⁷ At det dreide seg om et veritabelt forsøk på kupp ble nokså klart, likeså at kretsen rundt Kåre Barth-Larsen, Per Imerslund og Aagaard var involvert. Problemet var at de sammensvorne hadde allierte også blant tyskerne og enkelte tyske offiserer, som Sturmabteilungsführer kaptein Felix Andersen.

Due-Ødegaard nøstet også opp de mange forvirrende detaljene om Aagaards bakgrunn. Aagaard hadde tillit til ham og fortalte beredvillig om sin tjeneste for Chiang Kai-Shek og Franco, om det han visste om den hemmelige organisasjonen «Ramar» og om den egentlige grunnen til arrestasjonen av ham selv i 1940. Mange andre rundt Barth-Larsen og Imerslund hadde liknende forvirrende vita. Due-Ødegaard stusset over de mange underlige skjebnene. Han avskrev Aagaard som «helt utilregnelig». Trolig mente han at hele miljøet var sårbart og infiltrasjonsutsatt og dermed en sikkerhetsrisiko. Det fikk han rett i. Det ble klarlagt under landssvikoppgjøret at de faktisk hadde vært infiltrert av sovjetiske tjenester.⁹³⁸

Aagaard, Minsaas og Barth-Larsens kuppforsøk fikk en foreløpig slutt med at partiledelsen grep inn. Aagaard, som trolig hadde aspirert til å bli en framtidig minster for luftfart, endte som simpel fange på Bredtvedt. Før det hadde han fått skriftlig ordre signert av Quisling om å forlate kontorene til Luftfartsstyret i Kirkegaten 15 etter tre dagers okkupasjon. Men Quisling måtte trå varsomt. Han underkjente ikke direkte avsettelsen av Mjøllner, og gjeninnsatte ham ikke. I stedet utnevnte han kaptein Eliassen som hans etterfølger. Minsaas ble også fengslet av Statspolitiet.

Fortsettelsen ble en balansegang for Quisling. I en kunngjøring 6. november slo han fast at det «ikke er nødvendig å gjøre kampen mot frimureriet til et hovednummer i Nasjonal Samlings kamp».⁹³⁹ Partiføreren måtte trå varsomt. Etter at Sturmabteilungsführer Herberth Noot interverte, slapp Aagaard noen dager senere ut av fengslet. Aagaard hadde et formelt ansettelsesforhold til SD. Også Hermann Harris Aall opptrådte unnvikende i forhold til det inntrufne. Han trakk seg som medlem av partidomstolen, offisielt på grunn av inhabilitet, men reelt trolig etter tysk press. Aall hadde fortsatt god kontakt med Abwehr og hadde tidligere tatt Aagaard under sine vinger. Det endte for Aagaard med at han ble fradømt partimedlemskapet og hirdmedlemskap ved dom i NS Partirett 7. juli 1943. SD måtte for syns skyld si ham opp etter dommen. Men Abwehr hadde fortsatt bruk for ham.

Minsaas ble ekskludert direkte, men fordi han også hadde et kriminelt rulleblad, fikk saken mot ham et etterspill i Folkedomstolen 1. mars

1943. Han hadde da sittet fengslet 134 dager siden angrepet mot Mjøllner 16. oktober 1942. Saken ble fulgt med stor interesse i partiet, også i den illegale presse og svenske aviser.⁹⁴⁰ Eugen Nilsen var oppnevnt som sakkyndig i Folkedomstolen. Han hadde vært en av de ivrigste i kampanjene mot frimurerne i 1930-årene. Forsvarer var byrettsjustitiarius i Oslo, Sverre Helliksen, som selv hadde skrevet artikler som tyske myndigheter oppfattet som frimurervennlige.⁹⁴¹ Det var lite å gjøre med, for mye tyder på at tyskerne ikke ønsket å få ham dømt. Etter tre dagers behandling ble Minsaas frikjent.

Det sier mye om de underlige maktforholdene i okkupasjonsstaten at personer som Barth-Larsen, Imerslund, Aagaard og Minsaas fikk gå fritt rundt uten restriksjoner, på tross av at NSKA hadde framskaffet sikker viten om deres sammensvergelse mot Quisling og partiledelsen. De kunne lite gjøre så lenge aktører i SS, Reichskommissariat og Abwehr holdt en beskyttende hånd over dem.

Fortjent gjennom deltakelse

Kjære Ola [...] Du skrev forleden og spurgte lidt om Legionen, og jeg kan da meddele Dig at der forestår gjennomgripende forandringer. Major Bakke som har kommandoen over Viken bataljon i Tyskland og som nu er i Oslo på besøk, vil ganske sikkert trø tilbake og Kjelstrup går muligens samme vei. Han har lagt arbeidet galt an, idet han har organisert et veldig stabskontor i Oslo istedenfor å legge hovedvekten på propaganda for å verve soldater. Det sies nu at en hel del av hovedkontorets personale vil få valget mellom å melde seg til tjeneste ved Viken bataljon i Tyskland eller slutte i Legionen. Kun propagandakontoret skal opretholdes. Vi får nu se.

Jeg har hele tiden holdt den linje, at legionærene skal utdannes i Tyskland i tyske uniformer, under tysk veiledning og med tyske våben. De er like gode nordmenn for det. Og så har jeg hevdet at vi må prøve å få avdelingene vore sat inn på nordfronten hvor skog og myr er naturlig tumleplass for vore karer. Hvad enten det nu blir vinter eller sommer.

SUNDLO TIL FIVE, DESEMBER 1941.⁹⁴³

Angrepet på Sovjetunionen 22. juni 1941 flyttet umiddelbart temaet krigsdeltakelse inn i fokus i NS. Etableringen av militære avdelinger fikk en helt ny aktualitet. Internt stablet partiets uformelle utenriksminister, Finn Sofus Støren, på bena en todelt begrunnelse for dette allerede dagen etter.⁹⁴³ Det ene var at Norge hadde en rett til de russiske nordområdene, basert på historisk og rasebasert hevd tilbake til middelalderen og eldre tider. Det andre var at Norge bare kunne hevde sin rett som egen stat gjennom å gjøre seg fortjent til tillit fra Tyskland ved militært å delta i

erobringen av disse områdene. Oppe i dette utgjorde Finland et problem, ettersom landet også hadde planer for de samme nære russiske østområdene, som partiledelsen hadde kastet sine øyne på. Disse ekspansive planene om landerobring står i grell kontrast til partiledernes retorikk etter krigen om at det var kampen mot bolsjevismen det dreide seg om. Arkivene viser at partiet på bred front aktiviserte stormaktsdrømmer.

Det hadde vært nærliggende av partiledelsen å sondere ut en løsning på konkurransen med finnene om østområdene. Det var imidlertid ikke mulig. NS hadde ingen utenriksminister eller utenriksstjeneste. Alt slikt var tysk anliggende. Finland var, i motsetning til Norge, ikke militært okkupert av Tyskland, men en samarbeidspartner, en uformell tysk-alliert, som attpå til akkrediterte en norsk militærattaché som representerte London-regjeringen.⁹⁴⁴ Finske krav i øst ville utvilsomt veie tyngre i Berlin enn NS-norske. Dessuten var det en rekke uløste problemer i forhold til Finland, særlig med de norske flyktningene der, mange av dem militære som oppebar full lønn med felttillegg. Oppfatningen var at de burde sendes hjem og stå til rette for sine handlinger. Men finnene sendte dem ikke hjem.

Dagen etter fortsatte Støren tankerekken i et nytt notat. Rent historisk, skrev han, hadde de gamle norske skatteland omfattet hele Kola-halvøya og områdene sør for Arkhangelsk. En burde peile seg inn på å sette inn Regiment Nordland, som allerede var i kamp, forsterket av nye frivillige avdelinger, til å erobre de samme områdene i nord. Deretter burde man etablere en sivil, norsk administrasjon over de områdene hvor norske forretningsmenn etter revolusjonen i 1917 hadde hatt økonomiske interesser.

Det var et interessant forslag. Det gjaldt Quisling personlig og framfor alle Frederik Prytz. Det gjaldt også oberst Konrad Sundlo. Det var i det hele tatt mange innflytelsesrike menn i NS som hadde hatt økonomiske interesser i Russland eller som interesserte seg for å utnytte slike i fremtiden, som konsul Georg Lund, minister Eivind Blehr, leder av NS' utenlandsorganisasjon Olaf Fermann, NS-fylkesmann Hans S. Jacobsen og oberst Frølich Hanssen.⁹⁴⁵ En av dem var Støren selv, NS' uformelle utenriksminister, som hadde tilbrakt fire år som forretningsmann i Russland før revolusjonen og hadde truffet Quisling og Prytz den gang. Han var naturlig nok blitt glødende anti-kommunist ettersom hans formue var blitt ekspropriert av Sovjet-myndighetene. Støren hadde fulgt NS fra 1933. Fra 1940 meldte han seg til fornyet innsats for Quisling, som gjorde ham til sin uformelle utenriksminister som leder av Direktoratet for spesialorientering, med kontorer på slottet. For Støren, som for Prytz og Sundlo

betydde 22. juni 1941 at deres private økonomiske interesser kunne forenes direkte med NS' politikk.

Dagen etter invasjonen startet hadde altså Støren ferdig et første notat om dette.⁹⁴⁶ Han tok utgangspunkt i at Finland fra 22. juni hadde etablert militært samarbeid med Tyskland, og dermed var blitt Tysklands allierte. England måtte anse seg for å være i krig med Finland, hvilket han fant bevis for i at landet noen dager tidligere hadde stoppet skipsfarten til Petsamo. Norge kunne ikke yte Finland materiell hjelp, men kunne imidlertid, som under vinterkrigen, opprette et frivillig korps for kamp sammen med finnene. Et slikt prosjekt burde NS' propagandaavdeling ta opp. Som en basis for en framtidig sivil administrasjon i disse områdene, burde man flytte administrasjonssenteret for Finnmark og Troms østover til Vadsø, tilsette «en ny sjef som helt ut går inn for nyordningen, samtidig som administrasjonen vesentlig forsterkes, sådan at den kan danne grunnlaget for en videre ekspansjon».

Den 26. juni fulgte Støren opp med et tredje notat, hvor han konsentrerte seg om de militære følgene av resonnementet i de to første notatene.⁹⁴⁷ Han hadde store forventninger til å høste fruktene av den «voldsomme agitasjon» for Finland under vinterkrigen. Han hadde registrert stemning for å opprette et frivillig korps for å kjempe mot bolsjevikene «innen de forskjelligste leire», også blant NS' motstandere. Det var fare for at «klikker» av «plutokrater» og «smarte opportuniste» ville benytte anledningen til «å komme NS tillive». Fra NS' side var det viktig å få full kontroll på en slik militær oppsetting for å stoppe alt undergravningsarbeid mot partiet. Han var overbevist om at en appell om å danne en slik frontavdeling ville bli fulgt. Men den måtte komme i regi av NS. Det måtte ikke være aktuelt å tillate at ikke-NS-folk kunne anbefale et slikt korps «selv om det kan høres besnærende ut i øyeblikket». Andre grunner enn de ideelle kunne ligge under. De det gjaldt burde først få anledning til å delta etter å ha meldt seg inn i NS. Hvis man gjorde dette riktig ville det bli en «enestående sjanse til å få samlet mest mulig verdifullt stoff av det norske befolkningselement». Trolig var det erfaringene med AT-oppropet han hadde i tankene. Realitetene var jo at mange offiserer utenfor NS med stilltiende godkjenning fra Reichskommisariat hadde kunnet etablere seg i ulike ledd i organisasjonen. Han fryktet at personer og kretser som fortsatt rivaliserte med partiet i antikommunisme, kunne bli kilde til ommøblering av okkupasjonsstyret.

Det var en snedig plan Støren her utviklet, i overensstemmelse med selve grunntanken bak NS' stilling som statsbærende parti. Tanken var

at krigsdeltakelse i seg selv kunne bevirke at Tyskland ga Norge selvstendighet og trakk tilbake Reichskommissariat. Bare gjennom å ta sin del av byrdene ved fronten kunne norske myndighetsorgan bli herrer i eget hus og skape et statsorgan i egentlig forstand. Da kunne Norge bli en virkelig alliert med Tyskland, og som okkupasjonsmakt kolonisere nordområdene i nordøst, og tilegne seg de verdiene og ressursene som en slik imperialism ville føre med seg. Men det var en hake ved det hele. Hvis man skulle kunne skaffe store nok norske tropper til dette formålet måtte man basere seg på utskrivning av vernepliktsstyrken. Det var jo ikke mulig så lenge Norge var i krig mot Tyskland. Planen forutsatte derfor at Hitler avsluttet krigstilstanden med Norge.

Støren sto Quisling nær. Selv om han nok kunne utvikle nye planer, passet han på å forholde seg til Quislings tanker. Grunnideen, at man bare kunne ha håp om å lykkes med NS-staten hvis man viste seg villig til å ofre tilstrekkelig på slagmarken, var grei nok. Problemet var at det måtte skje ved frivillighet. For utskrivning i regi av okkupasjonsmakten ville være i strid med folkeretten, og trolig møte avskrekkende motstand fra befolkningen. Sett med Quislings øyne kunne bare et selvstendig Norge utskrive. Det ville Quisling i og for seg gjerne gjøre, men altså bare som statsjef i et selvstendig land som var en likeverdig alliert med Tyskland.

Resonnementet at militærhjelp til Finland var nødvendig selvhjelp til selvstendighet, var ikke helt det samme som fablene om norsk imperialism på nordrussisk jord, til fordel for nordmenn som helt siden 1918 hadde kjempet for å gjenvinne sine økonomiske interesser i området. Det lot seg ikke uten videre argumentere for offentlig. Det ville støte finnene. Slike tanker var verken i tråd med Hitlers planer eller NS' offisielle propaganda om hjelp til finnene.

Dagen etter at Støren hadde satt sin plan på papiret, som han ganske forståelig hadde anført «fortrolig» på, luftet han forslag om et frivillig korps med Quisling, Hagelin og Lunde, uten å komme inn på «sakens realitet».⁹⁴⁸ Støren stolte neppe helt på Hagelins lojalitet overfor partiveteranene. Til det var Hagelin for impulsiv og villig til å spille på mange hester samtidig. Imidlertid lot Støren Quisling under hånden få hans tre notater, og registrerte at føreren var interessert. Det som trengtes var en mer utførlig, historisk orientert gjennomgang som kunne legitimere norske territorialkrav på områdene overfor tyske myndigheter. Og til å gjøre det hadde Støren en nesten perfekt kandidat, kaptein og godseier Frederik Prytz, som i tre kvart år hadde vært fylkesmann i Sør-Trøndelag. Prytz hadde skrevet om dette siden 1918. Ettersom han som diplomat i det revo-

lusjonære Russland hadde søkt å ivareta interessene til en rekke beslaglagte formuer med britiske eiere og dessuten selv hadde blitt rammet, var han glødende opptatt av spørsmålet både av personlige og politiske grunner.

Prytz tenkte i samme baner. Etter nyhetene om «Barbarossa» hadde han umiddelbart skrevet til Støren og bedt ham om å ta kontakt med oberst Sundlo. Han var bekymret for tidsperspektivet. Felttoget ville trolig være over etter seks uker, mente han, og selv om man måtte støtte finnene, hastet det med å få på bena en norsk styrke for å fremme Norges interesser vis á vis Tyskland før det hele var over. Støren svarte kort tid etter at han var fullt på det rene med at det initiativet man nå ville ta, ikke skulle bli en støtte til Finland, «men en støtte for oss selv». Derfor sto det sentralt for ham at «Nord-Russland må bearbeides fra Finnmark» og at en ny fylkesadministrasjon for de to fylkene ble vesentlig forsterket, slik at propagandaen i Russland kan styres derfra, under ledelse av en ny fylkesmann der som «helt ut forstår situasjonens alvor». Han skrev at han gjorde alt han kunne for å få ting i gang, men beklaget seg over at Prytz selv ikke kunne komme ned og hjelpe til, opptatt med fylkestinget i Sør-Trøndelag som han var. Sundlo hadde han allerede satt seg i forbindelse med, og de ivret begge for å komme i gang med korpset. Men det var en alvorlig bekymring, avsluttet Støren: «Jeg ser at De antar at krigen vil ha en varighet av 6 uker. Dessverre er jeg ikke så optimistisk, idet jeg tror den er ferdig i løpet av 4 uker, og da gjelder det jo å handle hurtig.»

Det var altså et svært kort tidsperspektiv som lå bak initiativene til opprettelsen av Den Norske Legion. Prytz satte så i gang med å utarbeide selve den historiske begrunnelsen som skulle knytte de tre perspektivene sammen: Norges rett til nordområdene, opprettelsen av Den Norske Legion og Norge som tysk-alliert okkupantmakt på den nordligste del av østfronten. Støren satte opp et PM om hvilke politiske trekk man skulle gjøre videre, utformet i samtaler med Sundlo og Quisling.

Størens PM

Størens PM sirkulerte i ulike utkast inntil det forelå ferdig 16. oktober.²⁴⁹ Han konsentrerte seg om den nyere tids politiske forhold. Av det gamle Fennoskandia var det, etter hans syn, diskutabelt hvor stor del av de finske områder utover dagens Finland som kunne regnes med. Den nordlige og østlige delen av landet var «Terra Nullis», folketomt, og var nærmest å regne for norsk skatteland helt fram til nyere tid. Som svensk kunne ikke

Finland hevde sine interesser mot nord, før Russland fra 1809 gjennom sin overhøyhet aktivt stimulerte finske krav mot Norge, særlig når det gjaldt adgang til Atlanterhavet. Med selvstendigheten i 1918 «blev dette presset ikke mindre».

Den lange undertrykkelsen under Sverige og Russland gjorde at Finland, etter Størens oppfatning, var blitt en ganske «egenartet stat» og hadde isolert seg fra sine omgivelser. Han la ikke noe umiddelbart positivt i det. Tvert imot, rasemessig tilhører de ikke germanerne, og klemt inne mellom germanere i vest og slaver i øst kan de «ikke holde ut i det lange løp». I det hele tatt hadde utviklingen «vist at den finske oppfatning av seg selv ikke [hadde]vært holdbar». Tross den voldsomme motstanden under vinterkrigen, er forholdene i landet blitt «meget slette» og utsiktene svært uklare. Med dette for øye mente Støren at det er nødvendig å undersøke forholdene i Finland nøye:

Det er ikke umulig at frykten fra øst kan ha virket så overveldende på befolkningen at finnene kan tenke sig en tilslutning til Norge for gjennom Norge å oppnå beskyttelse mot det de allermost frykter, nemlig en russifisering. Naturligvis er ikke vi her i Norge i den situasjon i dag at vi kan drive en aktiv, imperialistisk utenrikspolitikk. På den annen side kan det godt hende at en anmodning fra Finlands styrende folk om en union i en eller annen form med Norge under den norske Førers førerskap kan virke således at vår utenrikspolitikk derved blir helt selvstendig. Men en betingelse er det selvsagt at det må komme som et ønske fra finsk hold.

Stilt overfor en fullbyrdet union mellom det germanske Norge og det ikke-germanske Finland, ville Norge få en lederposisjon, hvilket også Sverige ville måtte innordne seg, og dermed vil Norge stå i spissen for «det fullbyrdede Storskandinavia», med et naturlig sentrum ved den norske kysten hvor kommunikasjoner både vest- og østover lettest kunne organiseres.

Dette var tanker helt i strid med hva NS sto for offisielt. Støren understreket at de måtte behandles med «den aller størst diskresjon». I realiteten tok han til orde for en rovdyr-imperialisme overfor et antatt knust Finland. I beste fall kunne det kalles et dobbeltspill overfor Tyskland, som neppe ville tatt i mot et slikt budskap med særlig glede. Men Støren satset på at den umiddelbare framtid ville endre disse forholdene: Det var en nyskapingens tid, forklarte han, og historien ble nå utformet for hundrevis av år framover. Selv om Norge «for øieblikket er besatt av fremmed krigsmakt», er det ikke et øyeblikk grunn til å tvile på at Norge kan komme til å spille en større rolle enn i de siste tusen år. Norge var blitt et

germansk foregangsland, med en «vernemakt som aldri tidligere» fordi nordmennene forstod at deres framtid hørte sammen med Tysklands.

For å utforske stemningen i Finland nærmere, forslø Støren å sende en mindre kommisjon som offisielt fikk som oppdrag å utbygge den norsk-finske handelstraktat og andre, eldre traktater. Man kunne som påskudd bruke finske klager på tonnasmangel i den interskandinaviske skipssamferdsel, og diskutere andre kommunikasjonsproblemer mellom de to land. Uoffisielt skulle imidlertid lederen for kommisjonen ha så utvidede fullmakter at han kunne komme i kontakt med de myndigheter han måtte ønske, for å diskutere sakens realiteter, uten at noen av de andre medlemmene i kommisjonen fikk noen innsikt «i hvad hovedmålet består i».

Prytz satte på sin side i gang med å gi en historisk begrunnelse for disse tankene. I midten av september hadde han klart et utkast, som etter ytterligere bearbejninger forelå i tysk oversettelse 1. oktober.⁹⁰ På norsk var tittelen «Om Bjarmland (Nord-Russland) som bosettingsområde for germanerne. Bjarmland, Europas Kanada». Som introduksjon opplyste Prytz at han hadde hatt sin hovedvirksomhet i Nord-Russland i en periode på 20 år fra 1909, og at han gjennom sitt virke var blitt overbevist om at Nord-Russland burde bli et germansk bosettingsområde, for å demme opp mot «den alpine rases fremtreden mot vest».

Deretter la han ut på en antropologisk utlegning av før-historisk bosetting i området, hvor hovedpoenget var å vise at det var tvilsomt at finske folk hadde bodd i nord-områdene, ja også i store deler av dagens Finland. Så fulgte en vidløftig overtolkning av ulike middelalderkilders beretning om Bjarmland, som Prytz framstilte som et norsk bosettingsområde og for øvrig som folketomt. Inntil bolsjevikene begynte med sine tvangsflytninger, var befolkningen rundt Kvitsjøen fremdeles lyshårete og blåøyde, og var «en rase som utvilsomt på grunn av sin skandinavisk-tyske herkomst [var] overveiende nordisk». Dessuten var de fleste pomorene norsk-talende. Russerne hadde først i nyere tid trukket opp mot nordområdene, men fordi de «av naturen ikke er fiskere», og fordi fisket bare kunne pågå i korte perioder, hadde det ikke ført til vesentlig fast bosetting. Derfor burde Kolahalvøya igjen bli del av norsk riksområde, mente Prytz. I det store rasistiske bilde så Prytz det slik: De nordiske folk hadde i 1500 år ført en stadig vikende forsvarsfront mot «invasjon» av den «alpine rase» østfra. Nå måtte oppgaven være å sikre «det germanske» motstandskraft for godt ved å nyordne denne delen av Europa.

Prytz så for seg at dette måtte skje på to måter. Det første var ved å opprette et skandinavisk forsvars- og statsforbund av Norge, Sverige,

Danmark, Finland og Estland, med hovedstad i Trondheim. Byen ville automatisk bli Finlands og Sveriges viktigste import- og eksporthavn mot vest med små utbedringer i kommunikasjonene. Byen var lett å forsvare og godt egnet til utbygging som Europas sterkeste sjøfestning og flåtebasis. Den nye skandinaviske staten skulle være «nær tilsluttet det storgermanske samvelde».

Det andre var å gjøre områdene nord for jernbanen St. Petersburg–Vologda–Viatka–Perm til et germansk bosettingsområde, som skulle stenges for mennesker av «mindreverdig rase». Befolkningen på 4–5 millioner kunne lett økes til 50 millioner. Om området i fremtiden skulle forvaltes av et skandinavisk statsforbund eller av Tyskland, ville Prytz ikke ta noe bastant standpunkt til.

Som man ser av analysen, hadde Prytz beveget seg vekk fra Størens grunnidé om å utnytte Finlands svakhet til fordel for norsk «imperialisme», som denne skrev. Prytz mente i stedet at Finland burde få en landstripe sør for Kvitsjøen i Øst-Karelen, og ellers «gammelt finsk land» mellom Ladoga- og Onegasjøen, sør for Nevaen, samt mellom Peipus- og Ilmensjøen. Med andre ord mente han at Finland skulle få ekspandere i sør-østlig retning, eventuelt også bli «overdratt» St. Petersburg.

Men Prytz hadde et problem med sin raseanalyse. Selv om det nok fantes «nordisk blod» blant finnene, var de også av tvilsom «alpin rase». I alle fall var det «forskjellige meninger om hvilken 'rase' de forskjellige finske folkeslag kan regnes for å tilhøre», føyet han til diplomatisk. Han satte faktisk selv «rase» i anførselstegn. Uansett talte raseproblematikken ikke til finnenes fordel, mente han. Trolig var det plasseringen av det samisk-mongolske innslaget i analysen som voldt problemene.

Betingelsen for denne nyordningen av Nord-Europa var gjort like klar hos Prytz som hos Støren. Det var at et slikt skandinaviske stats- og forsvarsforbund først kunne opprettes etter at Tyskland hadde sluttet fred med Norge, slik at Quisling kunne danne en norsk regjering og anerkjennes som riksforsender for en selvstendig norsk stat av Tyskland. Først da anså Prytz at det var «formålstjenlig» at et nytt Bjarmland kunne bli medlem i dette statsforbundet.

Prytz hadde altså dempet Størens nasjonalistiske «imperialisme» på finsk bekostning, til fordel for en mer skandinavisk og «pangermansk» tilnærming. Størens plan om oppretting av et nytt norsk militært korps som kunne erobre området etterfulgt av et sivilt styre med utgangspunkt i Vadsø, var selvfølgelig fjernet. Det kunne umulig tyskerne like og tålte ikke dagens lys.

Under skrivningen hadde det blitt klart for Prytz at hans utredning måtte sendes til de høyeste tyske myndigheter, ikke bare internt til NS-ledelsen. Overfor tyskerne kunne han simpelthen ikke legge alle kortene på bordet. At det var tyskerne som var adressaten, vet vi også av måten han understreket at utredningen var i overensstemmelse med Quislings tanker og at den var skrevet i samråd med ham. For å få en siste finsliping sendte Prytz dokumentet til Hermann Harris Aall, som oppholdt seg i Berlin. Aall skrev tilbake at han var begeistret og at «Deres 'plan' synes meg en av de største i Norges historie».⁹⁵¹ Men likevel var Aall bekymret for at det skulle reise seg avgjørende innvendinger fra tysk side. Særlig gjaldt det behandlingen av Sveriges stilling. Aall foreslo at dette spørsmålet måtte holdes utenfor. Det samme gjaldt Tysklands forhold til andre germanske staters interesser. Her burde «exposéet» inkorporere flere forbehold og utbygges, skrev han til Prytz.

Selv om forskjellen mellom de to utredningene først og fremst kom av at de var skrevet for ulike mottakere, var heller ikke Støren fornøyd med resonnementet til Prytz. Det var nødvendig med en bedre understrekning av NS' rolle, mente han. På grunnlag av et av de tidligere utkastene fra september, satte han derfor i gang med å omarbeide sitt eget. Tanken var nå at også dette kunne bli forelagt Berlin. Det ble et langt skriv på 24 sider som han hadde ferdig 2. oktober, dagen etter at Prytz satte punktum for sitt.⁹⁵² Støren konsentrerte seg direkte om hva som ville bli Norges oppgave når Sovjetunionen gikk i oppløsning.

Hele det nordlige Russland ville bli liggende praktisk talt folketomt, med et areal fem ganger Norges. Her ville både det norske og det finske folk kunne få store oppgaver som de kunne vokse på og sammen bygge en voll mot øst. Innenrikspolitisk ville dette bety en så voldsom ytre ekspansjon økonomisk og kulturelt, at det kunne utløse en «samling av norske sinn» og et gjennombrudd for NS. Norge kunne da stå igjen som en av flere seirende makter, og NS-styret «for alvor bli forankret i folket» og føre til en «nasjonal gjenreisning». Men virkeliggjøringen av planen måtte være det nasjonalsosialistiske Norges verk, ikke noe skandinavisk eller germansk fellesforetak.

I dette siste utkastet hadde Støren snudd fullstendig på Finlands rolle. Han la til grunn at den naturlige samarbeidspartneren måtte være Finland, ikke Skandinavia. Dermed var hovedtanken bedre i tråd med tysk politikk. Men konklusjonen, at tyskerne var best tjent med å legge forholdene til rette for at NS kunne gjøre politisk gjennombrudd i Norge, var den samme. Det forutsatte fred mellom Norge og Tyskland, en norsk

regjering under Quislings ledelse og tysk anerkjennelse av et fritt og uavhengig Norge. Da kunne Norge gå i allianse med Tyskland, mobilisere sine vernepliktige og yte sitt på fronten.

Presentasjonen av Den norske Legion

At Den norske Legion var ledd i en plan for oppretting av et nytt forsvar, var ingen intern hemmelighet i NS-miljøene. Major Olaf Five kjørte dette ut i avisene kort tid etter at han hadde tiltrådt som legionenes distriktssjef i Trøndelag og Møre. Den tyske sensuren hadde ingen problemer med å la det gå gjennom. «Den norske Legion er grundlaget for det norske forsvar» var overskriften i *Dagsposten* 9. oktober 1941, etter at Five hadde avsluttet en foredragsserie i Møre og Romsdal, og var i ferd med å påbegynne en liknende turné i Trøndelags-fylkene.

Ifølge avisen uttalte Five at når «det nye norske forsvar er helt utbygget etter denne linje», ville det ikke lenger være grunnlag for tyske soldater på norsk jord. Dette mente han var i tråd med den tyske førers vilje: «Det nye norske forsvar skal gjøres så solid at det ikke kan trykkes tilside av internasjonale pengeinnflytelser som ideologisk sett aldri kan forenes med den nyordning som nasjonalsocialismen skaper.» Et sterkt norsk forsvar skulle stå vakt mot internasjonalt intrigespill i tett samarbeid med Tyskland, uttalte han videre. I *Adresseavisen* to måneder senere, dro han parallellen til det gamle forsvaret videre. Distriktskontoret, som var opprettet for legionen i byen, svarte til det gamle 5. divisjonsdistriktskontoret, påpekte han. Her skulle folk i byen henvende seg når de ville verve seg. Utover bygdene var det mellom 40 og 50 kontorer i legionsdistriktet, som folk kunne henvende seg til. Det var et stort apparat Five var med på å dra i gang.

Et nytt forsvar! Det var ikke mer enn tre kvart år siden han og andre NS-offiserer hadde brukt slike ord om Arbeidstjenesten. Hva var det som var nytt nå? Var de store ordene uttrykk for et mentalitetsskifte hos NS-befalet? Svaret er både ja og nei. Angrepet i øst var for de militære i NS av enorm betydning, ja ikke bare for dem, men for hele bevegelsen. Det var på mange måter virkeliggjøringen av deres *raison d'être*. I hele deres politiske liv hadde de visst at et endelig militært oppgjør med bolsjevikstaten måtte komme. I alle disse årene tilbake til Første verdenskrig hadde nødvendigheten av dette preget dem. Over tre millioner soldater var i angrep mot kommunismen, på en linje fra Østersjøen til Svartehavet. Det hadde vist seg at nazismen kunne gjennomføre det de vestlige demokratiene aldri hadde gjort noe annet enn å prate om. Sluttkampen var i gang! De var ikke det

minste i tvil om at dette var et historisk øyeblikk som ville prege Europas historie i tusen år framover. Så ja, det kan ikke være tvil om at en euforisk følelse av å oppleve noe avgjørende utvilsomt var tilstede, og med rette.

Begeistringen hadde også vært til å ta og føle på da AT ble satt i gang. Det var et stort skritt i retning av å organisere arbeidslivet militært, å erstatte det frie markedet med det korporativistiske. Det var en nasjonalso-sialistisk grunnidé. Nå stod realiseringen av den suverene, norske nazista-ten for døren. Det måtte følge med den endelige seieren. Men sommeren 1941 var AT ikke så spennende lenger. I forhold til de nye mulighetene som åpnet seg, hadde organisasjonen mistet noe av sin glans. Fronten var viktigere. Slik kan det forstås.

For partiledelsen var det en klar sammenheng mellom AT og legionen. En ting for seg var at AT ga attraktive stillinger i det forvirrede året 1940. Etter krigen hevdet AT-offiserene at det å sikre stillinger og inntekt for familiene var det viktigste. Quisling så det i et lengre perspektiv. Som tidligere generalstabsoffiser hadde han klart for seg at uten en obligato-risk utskrivningsorganisasjon, ville det være umulig å skaffe soldater til feltavdelinger. Det var en slik utskrivningsorganisasjon Dugstad og Palm-strøm hadde organisert i AT. Der hadde man også operative staber med mange dyktige offiserer som lett kunne gli over i en felthær. At legionen foreløpig måtte være frivillig, hang sammen med tyskernes begrensninger. Likevel kunne et dyktig befalsapparat innad i AT få stort gjennomslag for en bred frivillig rekruttering til legionen, som befant seg ett eller an-net sted på skalaen mellom frivillighet og tvang. *Uten AT ingen legion.* Det var bare AT-apparatet som kunne sørge for bred rekruttering utenfor Hirden og det sivile nøkkelpersonellet i partiapparatet. AT-apparatet var det grunnlaget som legionen og andre frontavdelinger kunne bygges på. Men det var ennå mer enn dette. Det var ikke bare en mulighet. Det var en nødvendighet.

Det var få motforestillinger i denne første tiden etter 22. juni 1941. Bekymret noen i partiledelsen seg for om situasjonen kunne komme ut av kontroll ved at for mange dro til fronten? Var det ikke logisk å vente, eller bent fram å frykte, at militære partimedlemmer heller ville delta i sluttoppgjøret mot kommunismen enn å støve ned hjemme, ikke minst fordi det så ut til å bli en særdeles billig og kortvarig deltakelse? Og hva hvis det ikke ble kortvarig? Hvilke følger ville det kunne få for NS-styret hvis alle nøkkelpersonene i partiapparatet, Sivilforvaltningen, AT, politiet og departementene forsvant og ikke kom tilbake?

Organisering og verving

Vi vet ikke sikkert hvor Quisling fikk den konkrete ideen om Den norske Legion fra. Men det lå i tiden. Slike avdelinger ble opprettet i alle land som var okkupert av tyskerne. Så, direkte eller indirekte, var legionen kun en norsk variant. Men noe direkte tysk press er vanskelig å finne. Derimot vet vi at kaptein Bakke, som da var sjefsinspektør i Kirke- og Undervisningsdepartementet utformet et forslag til Quisling.⁹⁵³ Den 26. juni 1941 ble oberst og AT-general Frølich Hanssen, major Bjerkelund, major Kjelstrup og kaptein Langlie innkalt til en konferanse hos Quisling på Grand Hotel, der denne fortalte at han hadde fått Hitlers tillatelse til å opprette en frivillig legion for norsk innsats på østfronten.⁹⁵⁴ Han søkte deres råd for å få det hele i gang så fort som mulig. At han henvendte seg til akkurat disse viser at de hørte til hans innerste militære krets, både i form av lojalitet, erfaring og lederposisjoner i AT og Sivilforvaltningen. Nøkkelen til å forstå hvordan han tenkte seg at nye frontavdelinger skulle etableres, ligger nettopp i forholdet mellom AT og Sivilforvaltningen.

Quisling hadde selvfølgelig fått tillatelse av Terboven på forhånd. Noe annet er utenkelig. Detaljene rundt mangler vi imidlertid. Riisnæs forklarte at det i juni hadde vært et møte på Skaugum mellom Terboven, Quisling, statsrådene «og en del andre tyskere» om saken. Her la Quisling fram en plan om at 30 000 frivillige skulle settes inn på finskefronten. Tyskerne skulle skaffe våpen og uniformer. Det var spørsmål om hva slags utstyr det var aktuelt å stille fra norsk side, og ingen av statsrådene hadde innvendinger mot å skaffe det nødvendige. Riisnæs hørte bare diskusjon om en ting, nemlig sjefsspørsmålet. Han og flere andre «holdt på oberst Getz som sjef».⁹⁵⁵ Svein Blindheim oppgir i *Nordmenn under Hitlers fane*, at også oberst August Tobiesen, oberstløytnant Brynjolf Wesenberg og major Per Gunnar Løken ble foreslått på møtet.⁹⁵⁶

Under møtet på Grand fortalte Quisling at det først skulle settes inn et opprop fra NS-offiserene i avisene. Det var Arveschoug og hans folk i NSPOT allerede i gang med å organisere. Videre hadde han bestemt at det skulle settes opp syv bataljoner, basert på hvert sitt bataljonsdistrikt. Den første hadde fått navnet «Viken». Han hadde pekt ut Bakke som sjef. Han hadde vært i kontakt med Bakke, som hadde sagt ja til stillingen. Bakke skulle reise til Berlin for å avklare hvordan en norsk styrke kunne organiseres. Den 12. juli ble Bakke utnevnt til major og bataljonssjef av den nyutnevnte legionssjefen Kjelstrup.

Nøkkelspørsmålet slik det fortonte seg for Quisling, var hvordan AT

og Sivilforvaltningen sammen kunne sikre tilgang til befal og mannskaper. Mannskaper kunne i første omgang skaffes fra partiet, særlig ungdomsbevegelsen, men den store mengden måtte skaffes fra AT, hvor man hadde fått på plass et vernepliktssystem av innkalte årsklasser, akkurat som det gamle forsvaret. Tilgang på militært befal måtte komme gjennom samvirke mellom Sivilforvaltningen og ATs ledelse. Sivilforvaltningen hadde beordringsrett gjennom kontrollen over befalets lønn. Her måtte Quisling improvisere for å skaffe en rask løsning. Det beste var at forvaltningssjefen Kjelstrup ble sjef for legionen. Kjelstrup takket ja på stedet. Trolig foreslo Quisling også for Frølich Hanssen ved samme anledning å sette på ATs utskrivningssjef, major Jan Kielland, som vervesjef for legionen i Oslo og Akershus. Kielland var ikke tilstede, men aksepterte umiddelbart da han ble spurt av sin sjef.

Det er all grunn til å anta at disse tiltakene var planlagt sammen med Quislings tyske beraterere. Man hadde bak seg erfaringene fra høsten året før, da Terbovens tale 25. september utløste en flom av innmeldelser av offiserer i NS. Man satset åpenbart på en liknende effekt. Også denne gang skjedde ting i hurtig rekkefølge.

Tre dager etter møtet på Grand kom Terboven med en kunngjøring i NRK av samme format som talen 25. september 1940. Det var store ord om legionen som dannet grunnlaget for en kampanjeartet presseomtale i avisene dagene som fulgte. Frontene hadde «i denne krigen funnet sin siste, endelige oppklaring som er synlig for alle og enhver», uttalte Terboven.⁹⁵⁷ Problemstillingen var ikke lenger «England eller Tyskland», men «enten europeisk kultur eller asiatisk bolsjevisme». Erkjennelsen av dette hadde fenget med «tusentallige bevis» i det norske folk, hevdet han. Det var «hopet seg opp» en flom av bønner, ønsker og krav fra «tallrike leirer» i AT, idretten, fra politiet og «alle andre kretser av befolkningen» til «den respektive ledelsen, til meg, til den norske statsforvaltning og til alle mulige andre institusjoner» om å gjøre det mulig å få delta i krigen i øst. Han bekjentgjorde at han hadde fått Hitlers godkjennelse til å oppfylle dette ønsket med en «øyeblikkelig oppsetting av en «Norsk Legion som vil bli utdannet og innsatt under «utelukkende norsk ledelse og under norske retningslinjer». Terboven avsluttet med å forsikre om at hans oppriktige ønsker var å følge det norske folk «på dets marsj inn i en stor fremtid».

Det voldsomme mediakjøret rundt angrepet i øst og de seierssikre nyhetsbulletinene fra fronten i de første ukene var ikke til å misforstå. Side opp og side ned berettet avisene under gigantoverskrifter om «sannheten». De etterlot ikke noe rom for tvil om hva som var i ferd med å skje.

Dette var utvilsomt starten på slutten for den internasjonale kommunismen og jødedommen, det var historiske dager. Perspektivet var kort. Journalistene hylte om kapp med de udiskutable pressekommunikene fra fronten, med navn på erobrede byer stadig lengre inn i Hviterussland og Ukraina. Nye skråsikre militærekspertter med ukjente navn dukket opp i avisenes kommentarspalter. Overhode ingen hadde i tankene at dette var starten på et fireårs felttog som kom til å koste 30–40 millioner mennesker livet og Det tredje rikets undergang.

Det ble snakket om at det hele ville være over på åtte uker. Det var et kappløp med tiden. Det var nå NS-ledelsen hadde sin besøkestid. Det gjaldt å etablere seg som deltakende i sluttstriden i storkrigen. I hele det okkuperte Europa tenkte man på samme måte. Det hastet med å bedre sine posisjoner vis à vis Tyskland i krigens slutfase. De okkuperte statene kunne jo ikke delta med utskrevne styrker, fordi de offisielt var i krig med Tyskland. Overalt kom den frivillige vervingen på dagsorden. Legioner som den norske ble organisert i mange land. Også i det nøytrale Sverige kom det i gang verving. Hasteperspektivet gjaldt også for enkeltpersoner som var opptatt av å posisjonere seg hjemme. Det gjaldt statsråder som Riisnæs, Schancke, Lie og folk på partikontorene, og forvaltning som Thronsen, Kjelstrup, de to Sundlo-brødrene, Five og en lang rekke andre.

Quislings første planer for legionen gjør det rimelig å spørre om han ble et offer for virkningene av sin egen pressekampanje. Han planla altså syv bataljoner. Etter tysk standardoppsettning ville det omfatte i overkant av 4000 mann, etter norsk bataljonsstyrke enda mer, nærmere 5600 mann. Men det var bare starten. Man snakket om at legionen skulle omfatte 30 000 mann. Det skulle settes opp en militær hovedstab, samt en omfattende militær administrasjon av kontorer for organisasjon, personell, forsyning, opplysning og kvinneverving.

Quisling satte umiddelbart i gang med utnevnelser. Etter hvert som kontorene kom i gang i Kirkegaten 14–18 i Oslo, ble de betegnet «avdelinger», Quisling hadde den gamle generalstaben i tankene. I dokumenter ble hovedstaben direkte omtalt som en generalstab. I det gamle forsvaret var det regimentene som hadde stått for rulleføring, organisering og oppsetting av avdelingene. Nå hentet han fram igjen betegnelsen. «Infanteriregiment nr. 1» skulle sette opp legionens første bataljon «Viken». Stempler med denne betegnelsen og norsk og finsk flagg ble innkjøpt. Nye brevark ble trykt med brevhode «Den norske legion. Infanteriregiment nr. 1 (IR 1)», drapert med den norske løve. Tanken bak var nok gjeninnføring av den gamle regimentsordningen.

Befalsoppøpet for legionen

På partikontoret satte Quisling ungdomsleder Tidemann Ruud og NSPOT-leder Arveshoug i gang med befalsoppøpet. Nå kom kartotekregisteret til befalsgruppen som var utarbeidet på våren, til nytte. Det var en håpløs sak å få skrevet til hver enkelt om tillatelse til å bruke navnene. Egentlig var det ikke nødvendig. For så vidt hadde Quisling dekning for en slik framgangsmåte i NS' vedtekter, som den enkelte hadde sagt seg enig i da de søkte medlemskap. De var forpliktet til å følge føreren. Under landssvikoppjøret hevdet en rekke at de ble både overrasket og provosert da de leste sitt eget navn under oppøpet. De hevdet at de hadde protestert til partikontoret, noen til og med at de hadde truet med å melde seg ut. Det ser imidlertid ikke ut til at slike protester kom skriftlig. Trolig var noen overrasket og kanskje irritert fordi de ikke hadde fått noen forespørsel. Men denne reaksjonen stakk neppe dypt i 1941. Formålet var de jo enige i. De hadde også forståelse for at ting måtte skje fort, og at det var praktiske vanskeligheter forbundet med å sende ut forespørsler til så mange på den tiden man hadde til rådighet. Dette må ikke blandes sammen med deres motiver under landssvikoppjøret, da det var viktig å distansere seg fra partikontoret.

Måten befalsoppøpet ble lansert og drevet fram på, er vel verd en studie. Det startet 3. juli med at Kjelstrup og Bjerkelund utarbeidet en tekst under overskriften «Våre militære oppfordrer til kamp. Og er villige til selv å tre inn i Den Norske Legion.»⁹⁸ Teksten er ganske kort. Den slår fast at Finlands avgjørende kamp mot bolsjevismen er begynt, og at «adgangen» til å sende en militær avdeling er en viktig etappe til gjenreisning av norsk frihet og selvstendighet. En så «ærefull oppgave» bør alle nordmenn stå sammen om «uansett politisk innstilling». Legionen skulle øves i Norge og deretter sendes til «den finske front». Til slutt sto det at en rekke av de som undertegnet var villige til å «tre inn som førere» i legionen. Det var ført opp 38 navn, slik at det så ut som at til sammen 40 sluttet opp.

Dagen etter sto oppøpet i avisene for første gang. Da var det føyd til at soldatene skulle få feltgrå uniformer med norske flagg og distinksjoner, og etter utdanning i Norge bli satt inn på den finske front til forsvar for den «nordisk, germanske kulturarv» mot «den røde fare». Heller ikke her var Tyskland nevnt, men «den røde fare» var byttet ut med «bolsjevismen». Det var en imponerende liste offiserer, med oberstene Sundlo og Frølich Hanssen og kommandørkaptein Sem-Jacobsen i spissen, som stod

som underskrivere. Her var særlig en mengde majorer og rittmestere som hadde vært bataljonssjefer i Hæren eller avdelingssjefer i forvaltningen, deriblant avdelingssjefer fra Forsvarsdepartementet, General- og Admiralstabten. Flere av disse personene hadde kontakt med hverandre i det daglige gjennom jobben, og de var trolig spurt eller varslet om at deres navn ville stå på oppropet, selv om ikke alle ville innrømme det etter krigen.

Senere, da oppropet ble trykket i avisene i stadig nye omganger, ble listen på underskrifter stadig lengre. Noen av underkriverne hadde nok respondert på oppfordringen om å slutte opp, men i hovedsak skyldtes økingen at folkene i NSPOT rett og slett plussset på navn fra NS Befalsgruppe. Det var effektiv manipulering. Nesten ingen protesterte før etter krigen. I teksten ble det opplyst at befal som ville, kunne slutte opp om oppropet. Det ble en mektig manifestasjon som påvirket mange. Ja kanskje var oppropet det enkelttiltaket som overbeviste de som meldte seg. Utallige beretninger forteller at det gjorde stort inntrykk at så mange av landets befal tok så klart standpunkt. Eksempelets makt var overbevisende.

Finlandsfrivillige til legionen

I en mye brukt soldatsang fra Märkijärvi som ble skrevet under de frivilliges avmarsj fra fronten i Finland etter vinterkrigens slutt, het det i en strofe at

Så farväl nu, bolsjeviker,
vi blir värre nesta gång
[...]
Nästa marsch til Märkijärv
skall ej bli fullt så lång.

Det var mer enn munnsvær. Den svenske Frivillighetskårens arbeid hadde aldri blitt helt oppløst. Det hadde bare gått over i en slags sovende modus. Kårens frivilligkontor fortsatte med korrespondanse og møteaktiviteter utover høsten 1940 og ut over i 1941. Det ventede «fortsättningskriget» ble et begrep i Sverige lenge før 22. juni 1941. Umiddelbart etter 22. juni 1941 var kontoret i gang med å verve nye frivillige. Den 24. juli meldte *Aftenpostens* korrespondent i Stockholm at omlag 15 000 hadde henvendt seg til kontoret og at 600 mann allerede var tatt ut og ville stå klare til å reise til Finland i løpet av en uke. Det var den samme forventningen om at det bare var et spørsmål om tid før krigshandlingene mot Sovjetunionen ville

komme i gang igjen, som lå bak Ruges planer for reetablering av Forsvaret via arrangementet i Finnmark sommeren 1940, og den intense aktiviteten til militærattachéen i Helsinki, major Wilhelm Hansteen.

Hansteen var opprinnelig plassert i den finske hovedstaden for å organisere etterretningsvirksomhet mot sovjeterne i samarbeid med de svenske og finske tjenestene. Men etter 10. juni 1940 hadde han ingen andre militære foresatte enn fylkesmann Hans Gabrielsens militære stabssjef major Odd Lindbäck-Larsen. Det var en underlig tid. Hansteens fortrolige og nærmeste partnere i den finske militære etterretningstjenesten var på full fart inn i et nært samarbeid med Abwehr. Drømmen om et nytt norsk forsvar hadde sin pris.

Hjemme i Oslo var man opptatt av å utnytte det finske kortet maksimalt, og om man ikke kunne bruke Hansteen til det, så kunne man bruke de finlandsfrivillige selv. Det gjaldt å legge bak seg at mange av dem hadde deltatt under felttoget i 1940. Tvert imot kunne dette utnyttes til å svøpe dem inn i en aura av patriotisme og heltomot i propagandaen for legionen. Det var kaptein Lorange, sjefen for legionens vervingskontor, som var ansvarlig for dette. Han og legionssjefen selv, Kjelstrup, hadde knyttet til seg Walter Fürst. Fürst hadde fått stilling i legionens propagandakompani og var altså en slags propagandasjef for hele prosjektet. Han var en meget dyktig mediastrateg. Han hadde endelig meldt seg inn igjen i NS, hadde vært innom AT og luktet nå på store nye oppgaver. Det var trolig han som klekket ut hvordan det finske kortet skulle brukes i avisene. Oppslagene bærer preg av at det lå en dreven reklame- og propagandhånd bak. Her var det i første omgang behov for å finne en skikkelig krigshelt, som kunne stå fram med en folkelig appell. Dernest var det behov for å få flest mulig til å melde seg, slik at kontinuiteten fra vinterkrigen framgikk klart. Det hadde jo vært en populær sak.

Først måtte man få kontakt med de finlandsfrivillige. Det var i seg selv et problem, fordi verken den nytnevnte legionsledelsen eller Reichskommissariat hadde noen oversikt over dem. Lorange henvendte seg 12. juli til Finnlands-komiteens tidligere leder general Ivar Aavatsmark, med spørsmål om man kunne få utlevert kartoteket over de frivillige.⁹⁹ Aavatsmark var avvisende. Han ba om å få det skriftlig og informerte en utålmodig Fürst over telefonen at han ville la komiteen bestemme. Det var utålelig for Lorange. Han varslet sin kollega Karl Marthinsen, nytnevnt sjef for Statspolitiet. Marthinsen gjorde kort prosess. Han sendte en mann for å beslaglegge kartoteket hjemme hos Finnlands-komiteens sekretær. Men det gikk likedan. Den kvinnelige sekretæren nektet å opplyse hvor karto-

teket var. Marthinsen bestemte omgående å arrestere henne. Stilt overfor denne trusselen kapitulerte Aavatsmark. For å «unngå mer kluss» utleverte han materialet. Alt ble pakket og fraktet til L'orange.

L'orange og Fürst satte seg deretter ned for å finne egnede personer fra arkivet som kunne brukes. Helst ville de selvfølgelig hatt en offiser, gjerne av Hvoslefs kaliber. Men alle visste at han ikke hadde vært ved fronten. Han kunne ikke brukes. Dessuten hadde man allerede utnyttet Stang maksimalt. Han hadde noe av samme sosiale appell. Yrkesoffiserene hadde ikke fått lov til å dra før det var for sent, og de få befalingsmennene som hadde vært der, hørte ikke til det egentlige offiserskorpset. Den eneste som likevel hadde dratt og beviselig hadde vært i nærheten av kamp var Abraham Christensen og han var jo død. Dessuten hadde han vært sosialdemokrat. Men de fant til slutt en i kartoteket som passet til rollemodellen. Det var en ganske ukjent kaptein som het Frithjof Sverre Wraal, som ganske nylig hadde meldt seg inn i partiet. Det er uklart hva L'orange og Fürst fant ut om ham. Men det er på det rene at man til slutt også fant fram til en som kjente ham og som den nyutnevnte sjefen for bataljon «Viken», major Henrik Natvig Brun, gikk god for. Brun hadde vært kompanisjef i IR 16 under Narvik-feltoget og kjente navnet derfra. Legionens distriktsjef for Østlandet, oberst Konrad Sundlo, skrev til Brun og ba han om å få Wraal til å melde seg.⁹⁶⁰ Det gjorde Brun. Wraal sa seg villig.

Den 21. juli ble Wraal skjøvet fram på en pressekonferanse for Osloavisene. Pressedirektør Anders Beggerud presenterte ham som «kapteinen» fra to kriger, helten som fikk sin ilddåp som frivillig i Finland, som også deltok i feltoget både i Sør- og Nord-Norge, «typen på den djerve og gode norske soldat – staut og spenstig, men beskjeden og taus om egne bedrifter». Han var blitt kompanisjef i legionens bataljon «Viken», ble journalistene fortalt.⁹⁶¹ Deretter kunne Wraal opplyse at de som hadde meldt seg var «ypperlig utrustet både kroppslig og åndelig». En hel del av dem hadde vært med under vinterkrigen, og et stort antall av dem i feltoget i Norge.

Pressedirektøren avbrøt ham med at han var altfor beskjeden på egne vegne, og at det ville være av stor interesse å høre nærmere fra Finland, Røros osv. «Men kapteinen vilde ikke ind på det kapittel – av militære grunner,» skrev *Fritt Folk*.

Samme dag brakte avisene følgende notis: «Kaptein F. Wraal, kjent fra kampene ved Taipale, Røros og Narvik, taler i aften i radio kl. 1905 til sine gamle krigskamerater fra den finske front.» Talen varte i 5,5 minutter. I tillegg til alt dette hadde Wraal samme dag inne en oppropstekst i avisene

hvor han i sterke ordelag oppfordret sine kamerater fra vinterkrigen og felttoget i Norge til å melde seg: «Vi står igjen skulder til skulder med soldater fra Stryken, Haugsbygd, Narvik, Røros, Salla, Suomussalmi og Salmijärvi, norske, finske og svenske soldater i kamp for Nordens frihet og fremtid». I de påfølgende dagene sto historien om Wraal, og hans kamerater, fenrikene Sverre Linde og Halfdan Brandt, og deres appell å lese i avisene. Tanken bak det hele var å få til en egen underskriftskampanje blant de finlandsfrivillige. Etter alt å dømme ble brev sendt ut til hver enkelt. Det ser imidlertid ut til at det hele ble en flopp. Ingen fortsettelse kom. Det ble brått stille om at de finlandsfrivillige vervet seg, trolig fordi responsen var dårligere enn forventet.

Wraal selv reiste med «Viken» til Fallingbostel, men returnerte så til Norge etter noen måneder. Den 7. mars dukket han opp i referatet fra et frontkjempermøte i Oslo, som «ypperlig foredragsholder» fra legionen.⁹⁶² I virkeligheten var han på dette tidspunkt fjernet fra legionen av tyske forbindelsesoffiserer. Noen dager senere ble han anmeldt for tyveri, og en større etterforskning fulgte, med dom i SS- und Polizeigericht IX i oktober 1942 for krigens varighet, samt ytterligere to år og seks måneder. Han avtjente straffen i en tysk leir, før han søkte seg over i en straffeavdeling og ble tatt til fange av sovjetiske soldater ved Narva i 1944. Under rettsaken framkom det dokumentasjon på at han hadde svindlet til seg både sin norske kapteinsgrad, og sine heltemeritter både i Finland og i Norge under felttoget. I virkeligheten hadde han bare så vidt vært med i krigshendelsene i Sør-Norge og i Nord-Norge.

Oppsetningen av legionen

Quisling hadde året før lært hvor viktig det var å ha erfarne stabsoffiserer til å forberede og å sette i gang det tunge vernepliktsapparatet for AT. Denne gang var det ikke tid til slikt forarbeid. Alt måtte skje i full fart. Som høsten 1940 trengte han befal til to helt ulike funksjoner. For det første måtte det organiseres en permanent verve- og innkallingsorganisasjon i form av et vervekontor. For det andre måtte han skaffe operativt befal til legionens feltavdelinger. Terboven hadde lovet en avdeling under norsk befal.

Valget av ATs utskrivningssjef Kielland til vervesjef, viser at Quislings plan i disse dagene var at legionen først og fremst skulle rekruttere fra AT med sine tvangsinnkalte mannskaper og beordrede militære befal. Dette kommer også klart til uttrykk i «Foreløpige bestemmelser» til ver-

ving, hvor det kom inn en formulering om at vervingen skulle «ordnes gjennom Arbeidstjenestens utskrivings sjefer».⁹⁶³ Det ble også nedfelt i instruksen for legionens distriktssjefer, hvor det står at ATs utskrivnings sjefer er underordnet legionens distriktssjefer «for så vidt angår deres arbeide i tilknytning til Legionen».⁹⁶⁴ Major Kiellands arbeidsplass på ATs kontorer i Oslo i Kirkeveien 90 D ble i rekordfart omgjort til vervekontor for Den norske Legion. Utvilsomt var AT-sjefen Frølich Hanssen, like entusiastisk for dette som de andre, noe han kom til å angre bittert på seinere. Umiddelbart gikk det ut vervemateriell til AT-leirene gjennom AT-apparatet, og leirsjefene begynte vervingen.

Utnevnelsen av Kielland viser at Quisling kunne høste av sine tiltak på våren for å ha partimessig kontroll over AT. Nå hadde han en pålitelig partiveteran som Kielland for hånden i oppstartsfasen av legionen. Selv om han bare skulle lede vervingen til bataljon «Viken», kom han i praksis til å styre vervingen til hele legionen. Kielland gjorde lynkarriere. Fra han startet som vervesjef i juli til han ble utnevnt som plasskommandant i legionens leir på Gulskogen og regimentssjef for «IR 1» gikk det bare et par måneder.⁹⁶⁵

Kielland satte i gang med å sende ut verveplakater og annonser i aviser over hele landet. Temaet var kampen mot bolsjevismen og Sovjet. Plakatene viste bilder av «døde barn under kommunismen». Det falt ikke bare i god jord. En slik plakatannonse fikk han i retur i posten. Innsenderen hadde streket over «Sovjet» og skrevet «Tyskland» i stedet. Og med håndskrift sto det under: «Skam deg Kielland. Du er merket».⁹⁶⁶ At Kielland pådro seg vrede fra mange fikk han også merke da verveslippene kom inn. De inneholdt også falske navn, som det ble et svare strev å sortere ut.

De første frivillige møtte på Bjølsen skole i Oslo i dagene før 17. juli til en blanding av sesjon og øvelse. Oppsettingen av kompaniene startet denne dagen. Kaptein Klingenberg ble hentet ned fra Trondheim og beordret av Kjelstrup til plasskommandant og sjef for det som foregikk der.⁹⁶⁷ Deretter skulle de frivillige møte i Gulskogen Leir, nord for Drammen.

I den første tiden var vervekontoret identisk med legionens oppsetningsapparat «IR 1», som etter noen dager i Oslo ble forflyttet til Gulskogen leir, hvor de første legionærene ble samlet i august. Dit flyttet også Kielland, hvor han ble utnevnt av Kjelstrup til plasskommandant, intendant og regimentssjef. Med seg fikk han rittmestrene Hans Petter Baumann og Ole Ramstad, løytnantene Johan A. Storeng, Ole G. Espaa, Sverre Seier, Sophus Buch Kahrs og to fenriker. Da den første kontin-

genten i slutten av juli forlot Gulskogen, flyttet Kielland og hans folk til Torpomoen.

De første kompaniene i bataljon «Viken» ble 31. juli avmarsjert fra Gulskogen leir til Drammen havn, hvor de ble innskipet til Tyskland. Bestemmelsesstedet var Fallingbostel ved Hannover, hvor infanteritrening skulle foregå. I mens fortsatte oppsettingen på Bjølsen skole og befalskurset på Kongsvinger festning.

Kielland erfarte tidlig at entusiasmebølgen ikke førte til en så omfattende rekruttering som en kunne ha ventet ut fra Quislings storstilte planer for legionens syv bataljoner. Det viste seg allerede i august, da de første skulle møte på Bjølsen skole. Av 799 registrerte frivillige som i teorien skulle svare til en norsk infanteribataljon, var det bare 439 stridsdyktige. 136 unnlot å møte.⁹⁶⁸ Særlig irriterende var det at 17 hirdmenn var blant dem, og Kielland måtte sende en oppstrammer til Hirdregiment nr. 7 hvor han påla dem å sørge for at mannskapene møtte. Det var avtalt at Hirden skulle skaffe 350 mann, men bare få av disse møtte. Kjelstrup mente etter krigen at det ble bevisst sabotert fra Hirdens side.⁹⁶⁹ Det er det imidlertid vanskelig å tro at han kan ha ment i 1941. Vel en måned senere hadde man 494 stridsdyktige, av et totaltall på 895.⁹⁷⁰ Men det gikk langsomt. Et tiltak var å sende en oppfordring til lensmennene om å ta på seg vervingen selv eller å utpeke en verveansvarlig lokalt. En rekke lensmenn satte i gang. Et annet tiltak var å redusere lavalderen til 17 år. Bestemmelse om det gikk ut i egen kunngjøring, og Kielland rapporterte til legionens personalavdeling i oktober at ingen var blitt avvist på grunn av lav alder.⁹⁷¹

Korrespondansen mellom Kielland, legionsstaben og andre institusjoner, viser at rekrutteringen allerede fra starten gikk tregere enn man hadde håpet. Det burde kanskje ikke overrasket en skolert person som Quisling, som må ha vært kjent med den sterke historiske motviljen mot verving til oppdrag i utlandet.⁹⁷² Det fantes til og med et forbud i Grunnloven. På lang sikt kom rekrutteringen etter hvert til å bli et internt parti-anliggende. Presset var selvfølgelig stort for å gjøre det til en suksess. Men det reiste også nye problemer. Man tappet partiet for et lokalt ledelsessjikt. Oversikter over frivillige fra Vestfold og Buskerud viser tydelig at det var lokale tillitsvalgte som først og fremst meldte seg.⁹⁷³ Det gikk ikke mange månedene før Quisling måtte foreta seg noe for å hindre at følgene ble for drastiske for partiorganisasjon. I en oversikt noen uker senere var det registrert til sammen 985 navn. En gjennomgang av navnene viste at en god del falske navn var kommet med. Den viste også at en rekke hadde

meldt seg som ikke uten videre kunne frigjøres fra andre funksjoner. De måtte strykes ut av listen.

I tillegg kom garnisonerende befall. Det var personer som hørte til det gamle officerskorpset som hadde stått i faste militære stillinger. Listen man hadde pr. 25. august inneholdt fire navn fra Generalstaben og tolv andre sentrale NS-offiserer.⁹⁷⁴ Alle hadde vært med siden 1933. Alle var viktige personer i partiapparatet. Pr. 1. september 1941 var de disponert til ulike stillinger i legionen. Oberst Sundlo rakk noen uker som plasskommandant og regimentssjef i Gulsbogen leir. I begynnelsen av september ble han beordret til «særroppdrag» sammen med Five, og erstattet med Kielland. Verken han eller Five fikk noen gang fronttjeneste. Men i motsetning til de fleste av de øvrige som ikke fikk reise fordi partiet trengte dem hjemme, var det tyskerne som la ned veto mot disse to. De var ikke ønsket i Waffen-SS.

Frontkjemperstaben

NS ønsket å knytte opprettelsen av legionen til kampen mot bolsjevismen i Finland, fordi dette kunne gjøre den populær og vinne tilslutning. Det var i alle fall det de håpet på. Sympatien med finnene var sterk. Det var ironisk på bakgrunn av at NS ikke hadde støttet finnene den gang da vinterkrigen pågikk. Den gang hadde norske soldater inngått i Svenska Frivilligkåren fordi regjeringen ikke ville la befall reise. Denne gang skulle det bli annerledes. Fire generalstabsoffiserer ble satt til å bygge opp en hovedstab, som både skulle avgi en operativ kommandostab samt et administrativt apparat. Av de fire hadde to, L'orange og Kielland, vært stabssjefer under felttoget. De to i tillegg var Guldberg og Kjelstrup.

Staben inneholdt organisasjonskontor, personalkontor, forsyningskontor, propagandakontor og kontor for kvinnelige frivillige, samt kontor for feltposttjeneste og var derfor reelt sett en generalstab. I tillegg satte man i gang med distriktsvervekontorer i fem byer. Det var et svært apparat, en slags modellstruktur for en ny hær. Det var ikke særlig hemmelig at dette ønsket lå under. Men i starten virket ikke tyskerne så veldig interessert. Berlins standpunkt var, som under AT-lanseringen året før, at noen norsk hær ikke var aktuell politikk. Men man kunne gjerne snakke om det, så lenge det førte til at de fikk norske frivillige.

I Tyskland var det vedtatt direktiver for en helt annen ordning. Men Terboven eller NS-ledelsen var tydeligvis ikke informert. SS i Berlin ønsket verken en generalstab eller en hovedstab i Norge, ja knapt nok noen

stabsfunksjon i det hele tatt, bare en verveorganisasjon. Det svære organisasjonsapparatet som var under oppbygging i Norge, var helt i strid med det man ønsket. At man lå på kollisjonskurs ble ikke oppfattet av noen av partene på grunn av det store tempoet. I SS-Kommandoamt i Berlin kom konflikten på bordet først da Bakke var der i slutten av juli, sammen med SS-Oberführer Thier, og en hemmelig ordre ble beordret med bataljonen til Fallingbostel, som fører for legionen.

Vel framme i Fallingbostel oppdaget Bakke at det forelå et ferdig opplegg som om bataljonen var en hvilken som helst Waffen-SS bataljon. Det syntes han ikke noe særlig om. Det skapte uro blant legionærene. Uroen hadde kanskje lagt seg, hvis det ikke var for at legionærene samtidig oppdaget at utbetalingene av underholdningsbidrag for de pårørende hjemme var sterkt forsinket. Bakke måtte reise til Oslo for å løse problemene. Der opplevde han at han slett ikke hadde den myndighet han trodde han hadde fått. Han varslet Berlin, og for å få avklart dette ble han og Kjelstrup beordret til SS-Kommandoamt for samtaler med SS-Obergruppenführer Jüttner 5. september. Bakke hevdet at han i disse samtaler ble anerkjent som legionssjef, mens Kjelstrup bare skulle lede en vervestab i Norge.⁹⁷⁵ Dette var dessuten rimelig, mente han, fordi han hadde lengre tjenestetid enn Kjelstrup. Bakke hevdet at han forsøkte å få Kjelstrup med til bataljonen i Fallingbostel, noe denne skulle ha avslått. I stedet reiste Kjelstrup tilbake til Oslo, feilinformerte Quisling, og fortsatte med å bygge ut hovedstaben, i strid med det som var bestemt i Berlin. Den omfattet etterhvert 60–70 mann. Deretter utnevnte Kjelstrup en såkalt «regimentsstab» som et par uker senere dukket opp i Fallingbostel sammen med kaptein Klingenberg, for å utgjøre en operativ ledelse.

Kjelstrup hadde utnevnt Klingenberg til Bakkes stedfortreder. Det likte ikke Bakke, og det ble nye klager til Berlin. I november ble Bakke sendt av SS-Kommandoamt til Oslo, medbringende en utvetydig ordre om å oppløse hovedstaben senest 11. desember. Klingenberg fikk avskjed og ble utnevnt til politimajor i Trondheim. Oppløsningen av legionsstaben var et nederlag for partiet på et svært viktig felt. For å forstå hva det innebar skal vi gå nærmere inn på hva som skjedde.

I en fortrolig rapport til NS-ledelsen 1. januar 1942 hevdet Kjelstrup at han i samtaler med SS i Berlin høsten 1941 hadde lagt vekt på at det var «de jure» krigstilstanden som hindret tilslutning fra de norske ofiserene.⁹⁷⁶ På tross av en mager tilslutning fra disse hadde han oppnådd tyske innrømmelser. For det første gjaldt det at uniformene skulle ha norske emblemer. Som motytelse hadde han foreslått Waffen-SS-emblemer

i tillegg, hvilket hadde overrasket tyskerne positivt. Så hadde han fått gjennom at oppsettingen skulle skje etter norske oppsetningsplaner, og at egne skiløperavdelinger skulle settes opp og øves i Norge. Tyskerne hadde dessuten godtatt at det var legionskommandoen som skulle utnevne offiserer, mens den norske bataljonssjefen i Fallingbostel skulle utnevne underbefal. Legionssjefen skulle ha grad av oberst, mens bataljonssjefen skulle ha grad av major. Tjenesteforskrifter skulle utarbeides i samarbeid mellom legionsstaben i Oslo og Berlin. Våpen til utdannelsen i Norge skulle straks sendes opp. Kjelstrup hadde fått forsikring om at «Viken» bataljon skulle passere Norge på vei til den finske fronten. Der skulle legionen settes inn samlet, og «etter å ha fått supplert utdannelsen bak fronten under 'Säuberungsaktionen' osv. [...] få seg tildelt en oppgave som var egnet til å henlede oppmerksomheten på den», med andre ord en mer ærerik oppgave.

Et stridsspørsmål var imidlertid edsavleggelsen til Hitler. Det var et problem for norsk befal å avlegge ed til statssjefen for et land som var i krig med Norge. Bataljonssjef Bakke hadde foreslått at en ed i stedet skulle avlegges til overkommandoen i Finland, som ville disponere legionen i felt. Han ønsket altså å bruke edspørsmålet til å presse Tyskland til å avslutte krigstilstanden med Norge. Det var «ikke realisabelt», skrev Kjelstrup. Og dessuten var det tvilsomt om Finland kunne ta i mot norske frivillige, ettersom den finske regjeringen ikke hadde brutt de diplomatiske forbindelsene med den norske London-regjeringen. Partiledelsen i Norge var opprinnelig også mot en edsavleggelse til Hitler. Jüttner hadde bestemt at selve seremonien skulle foregå under en parade senest åtte dager senere, noe Bakke hadde fått forlenget til seksten dager.

Her hadde en svært kjedelig misforståelse oppstått. Under en telefonsamtale med Kjelstrup i Oslo, der han bemerket at fristen burde vært en måned, hadde Bakke misforstått og trodd at det var avtalt med tyskerne. Bakke informerte bataljonen om at Kjelstrup hadde bestemt dette. Det hadde han ikke hadde rett til, ettersom bataljonen kommandomessig for lengst var avgitt til SS.

Striden om edsavleggelsen ble ødeleggende. SS-Führungshauptamt i Berlin bestemte at legionsstaben i Oslo hadde å møte til edsavleggelse i Fallingbostel 26. september under ledelse av Kjelstrup personlig, ennå før emblems- og distinksjonsspørsmålene var ordnet og påsydd uniformene og før Der Höhere SS- und Polizeiführer, legionsstabens overordnede i Norge, hadde godkjent de ulike bestemmelsene. Det hadde Kjelstrup ingen planer om å etterkomme.

Da dagen opprant 3. oktober uten at legionsstaben var tilstede i Faltingsbostel, bestemte SS-Führungshauptamt prompt at den var avsatt og utnevnte Bakke til ny sjef for legionen. Bakke hadde lest opp et edsformular som etter runder med diskusjoner var akseptert av legionærene, som også tilfredsstilte kravene fra SS.⁹⁷⁷ Den inneholdt de magiske ordene om «ubetinget troskap til Adolf Hitler [...] den tyske forsvarsmakts øverste feltherre».

Quisling var til stede. Men han opptrådte ikke som offiser. Han var i sivil. Det kan tyde på at han delte Kjelstrups motforestillinger. Det var nemlig det ultimate landsforræderi som her fant sin symbolske form. Norske offiserer, med major Quisling i spissen, offiserer av en stat som både tysk og norsk side hevdet var i krig med Tyskland, sverget en ubetinget troskap til Tyskland. Helt uavhengig av hvordan man ellers måtte vurdere rettstilstanden for menige, som ikke hadde noe generelt juridisk forbud mot å verve seg til krigstjeneste i utlandet, fantes det etter krigens sedvane bare en straff for slikt forræderi fra offiserer.

Det ble behov for en mengde oppklaringsrunder etter edsavleggelsen. Kjelstrup forsøkte å ro det i land overfor Jüttner som misforståelser. Jüttner hadde vært forståelsesfull. Men kritikken fra Berlin utløste mottiltak. I første omgang kom et forslag om en viss nedjustering av hovedstaben. I et notat om en slik «nyordning» godtok Kjelstrup oppløsning av hovedstaben og regimentsstaben på Torpa, og luftet i stedet et forslag om fire hjemmeavdelinger underlagt Waffen-SS, hvor Hauptsturmführer Felix Hartmann kunne gå inn i rollen som liaison mellom Gruppenführer Rediess, Quisling og legions sjefen. Waffen-SS skulle betale kostnadene til denne administrasjonen. Distriktsvervingskontorene burde opprettholdes. NS-offiserer på frilønn kunne beordres til tjeneste.⁹⁷⁸

Det kom så på bordet et forslag fra en norsk offiser som Kjelstrup ikke ville navngi, om en mindre stab i Oslo, på 3–4 personer. Denne personen var trolig Sundlo. Han var godt informert fra sine tyske kontakter om det som var i ferd med å skje. I et brev til Five opplyste han at Bakke ville «træ tilbake» og at «Kjelstrup går muligens samme vei».

Han har lagt arbeidet galt an, idet han har organisert et veldig stabkontor i Oslo istedenfor å legge hovedvekten på propaganda for å verve soldater. Det sies nu at en hel del av hovedkontorets personale vil få valget mellom å melde seg til tjeneste ved Viken bataljon i Tyskland eller slutte i Legionen. Kun propagandakontoret skal opretholdes. Vi får nu se.

Jeg har hele tiden holdt den linje, at legionærene skal utdannes i Tyskland i tyske uniformer, under tysk veiledning og med tyske våben. De er like gode nordmenn for det. Og så har jeg hevdet at vi må prøve å få avdelingene vore sat inn på nordfronten hvor skog og myr er naturlig tumleplass for vore karer. Hvad enten det nu blir vinter eller sommer.⁹⁷⁹

Ellers hadde Sundlo bare godt å si om «Viken» i Fallingbostel. Bataljonen var blitt en førsteklasses avdeling:

En tropschef som var hjemme på permisjon fortalte meg forleden at karene er pragtfulle. Der pøses ut skarp ammunisjon for millioner av kroner. Alle taktiske øvelser foregår med skarp ammunisjon og med hele orkestret: bombekastere ved troppene [...] dessuten bataljonsbombekastere, mitraljøser, maskingeværer, maskinpistoler. Skarpe håndgranater. Der skytes med skarpt over hodene på de fremrykkende soldater, og [...] overdynges under stormen mot håndgranater. Dessuten skytes det fra hoften under stormen. Det er det største mirakel, sa tropschefen, at endnu er ikke en eneste mann blitt drept ved vådeskudd. Legionærene er derfor nu sikkert flotte karer. De er blit soldater.

Sundlo spådde et «stort propagandafelttog for Legionen. Nu får vi da se hva Du og jeg og andre nesten like kjække karer kan gjøre». Resultatet ble imidlertid uendret. Himmler besluttet 17. november å holde fast på at hovedstaben skulle oppløses fra 10. desember. Kontorene i Oslo skulle legges under Hirten og SS- und Polizeiführer.

I kjølvannet av oppløsningen av hovedstaben fulgte en bonanza av rykter både blant legionærene og hjemme i Norge. Disse gikk blant annet ut på at det hadde vært en tysk-fiendtlig eller anti-germansk innstilling i staben. Dette var slett ikke tilfelle ifølge Kjelstrup. I siste instans mente han at det var krigstilstanden mellom Norge og Tyskland som skapte vanskelighetene. Men ryktene fant sin vei i form av insinuasjoner også til Berlin, hvor de ble tillagt vekt, etter Kjelstrups oppfatning. Han fikk en farlig forespørsel fra Berlin om det var slik at de reduksjoner som var foretatt under avviklingen av hovedstaben i Oslo, særlig hadde gått ut over personell som hadde avlagt troskapsed til Hitler. Kjelstrup oppfattet det som en infam påstand. Det dreide seg særlig om løytnant Klingenberg, som ble beordret av Kjelstrup til politimajor i Trondheim etter å ha vært tilstede i Fallingbostel under edsavleggelsen. Kjelstrup mente at det var illojale offiserer i legionen som sto bak dette slaget under beltestedet, og i særlig grad Bakke.

Striden med Bakke ble lang og vond og hadde, selv om den falt inn i et mer generelt mønster av politiske konflikotlinjer og personlige grunner. Kjelstrup mistet som følge av nedleggelsen sin oberstgrad i SS, hvilket

betydde en del lønsmessig. Som sjef for Sivilforvaltningen følte han seg under kritikk fra de tyskerne som hadde med saken å gjøre. I oktober 1942 ba han om en redegjørelse fra Bakke. Bakke på sin side appellerte til Quisling, til Hagelin og til General Rediess ved Der Höhere SS- und Polizeiführer Nord.

Saken kom til SS- und Polizeigericht Nord, som 17. april 1943 innkalt Bakke til forklaring.⁹⁸⁰ Bakke gjorde her Kjelstrup til hovedmannen bak den grandiose oppbyggingen av regimentsstaben i Oslo, hvor «det alene arbeidet 60–70 mann» og hvor store innsamlede midler som var ment for legionen ble sløst bort. Kritikken av ham selv, som Bakke avviste som uberettiget, var etter hans syn kommet til Norge med kaptein Klingenberg. Klingenberg var selv skyld i rotet. Det hadde oppstått under hans opphold i Fallingbostel, da han hadde overlevert stabsbefalet til legionen.

For å ordne opp i problemene med edsavleggingen, kommandoforholdene og å få fortgang i utbetalingen av familiestøtten til legionærene, hadde Bakke reist til Oslo i november, hvor han hadde møter med Terboven, Rediess og Quisling. De kunne ikke si noe fra eller til. Han reiste derfor til SS-Führungshauptamt i Berlin hvor han tok problemene opp med Jüttner. Her fikk han medhold. To uker senere reiste han til Oslo igjen sammen med Obersturmbannführer Geisler, som hadde med seg ordrene om oppløsning av hovedstaben i Oslo. Bakke understrekte at oppløsningen av staben hadde saklige grunner. Om han på dette punkt spilte på lag med SS i Berlin, så betydde ikke det at han kom ut av konflikten uten skrammer. I januar 1942 ble han nemlig «med øyeblikkelig virkning» frabeordret legionen og overført til utdanning i staben i Regiment «Germania» i SS-Division «Wiking».⁹⁸¹ Rittmester Arthur Qvist ble utnevnt til ny sjef for legionen.

Kjelstrup svarte på Bakkes anklager til SS- und Polizeigericht Nord i slutten av april 1943.⁹⁸² Bakke hadde gitt uriktige opplysninger i Berlin, mente han. Dessuten hadde han foreslått tyske emblem og distinksjoner, i strid med Quislings ønsker om norske, på tross av at Terboven hadde godtatt dette. Han hadde uriktig anklaget Kjelstrup for å få edsavleggelsen utsatt en måned. Endelig var Bakke mislikt blant legionærene for sin intrigante oppførsel, hvilket Kjelstrup mente å belegge med uttalelser fra to offiserer, hvorav den ene var løytnant Ragnar Berg. Tre offiserer, kaptein Klingenberg, løytnant Finson og løytnant Braset hadde trukket seg i protest mot Bakke, opplyste Kjelstrup til retten.

Ved SS- und Polizeigericht Nord forsøkte dommer Latza seg med et kompromiss.⁹⁸³ Kjelstrup fikk frist på en uke til å trekke tilbake sine an-

klager mot Bakke. Dette godtok Kjelstrup hvis Bakke også trakk tilbake sine. Men Kjelstrup påpekte at dette kun gjaldt stridsspørsmålene om legionen. De øvrige spørsmålene hørte hjemme i NS Partirett, etter hans syn. Det kom ikke noe ut av det og ingen av de to beklaget. I juni 1943 skrev Karl Leib ved Germanische Leitstelle til Latza at man hadde viktigere ting å bruke tid på en personlig «kram». Leib mente at vanskelighetene skrev seg fra Bakkes stadige tilspissing av konflikten.⁹⁸⁴ Et nytt kompromiss i juni førte heller ikke til noe, men Bakke synes nå mer dempet og var innstilt på å legge saken til side.

For Kjelstrup, og dermed i noen grad NS-ledelsen, representerte oppløsningen av hovedstaben et vendepunkt i synet på samarbeid med tyskerne og særlig SS. Tre år senere var han stadig opptatt av dette.⁹⁸⁵ At «den første kime til en nasjonal forsvarsmakt for vennskapelig samvirke ble feiet tilside på en for stabens offiserer og øvrige NS personale ærekrenkende og kontraktstridig måte», kunne han vanskelig tilgi. Det eneste måtte være hvis tyskerne tok til vettet og endret på krigstilstanden, som etter hans syn undergravde partiet, alt virkelig samarbeid, frontinnsats og rekruttering.

Han ønsket at NS ikke skulle fortsette å ta ansvaret for tyskeres framferd, men distansere seg fra deres overgrep, urimeligheter og skyldsfraskrivelser og garantier om en plass i solen i tilfelle tysk seier. Det måtte være slutt på de vage løftene om en fremtidig fredstilstand mellom de to landene. Han pekte på et paradoks: Det underlige er jo at Tyskland ikke anerkjenner den norske regjeringen i London, men likevel opprettholder krigstilstanden med den. «Hvis vår kamp tross all idealistisk glød og uselvisk innsats ikke skulle føre til seier, vil bevegelsens forhold til hvert av foran nevnte spørsmål komme for historiens og våre folkfellers domstol», advarte han.

Tyskerne rensker ut

Det overmotet som rådde i NS-ledelsen i forbindelse med bataljon «Viken» ledet til en voldsom overvurdering av potensialet. I slutten av august 1941 hadde legionstaben gitt ordre til nok en oppsetning, nemlig en lett hjulrytter- og skiløperbataljon, etter samme modell og betingelser som «Viken». Rittmester Qvist skulle utnevnes til major og være sjef. Oppsetting skulle skje etter krigsoppsetningsplanene ved Hovedstabens organisasjonsavdeling. Befal og lagførere skulle tas blant de elever som var på befalsskolen på Kongsvinger festning. Qvist ble frabeordret tjenesten

ved befalsskolen fra 18. august, og meldte seg dagen etter for Hovedstabens sjef.⁹⁸⁶ Innkallingen startet kort tid etter «Vikens» avreise. Sundlo, som var utnevnt til plasskommandant på Gulskogen og regimentssjef for «IR 1» av legionen, kalte inn folk fortløpende etter hvert som de meldte seg, selv om han mente at det var uklokt: «Jeg har sagt at vi skal vente til vi kan kalle inn en større styrke, og slik at vi har befalet ferdig til å ta imot rekruttene.»⁹⁸⁷ Det var politiske grunner, å kunne «vise tyskerne at det hver dag kommer folk», som gjorde at hans ønske ikke ble fulgt og at man kalte alle inn straks de meldte seg.

Det ble imidlertid ikke mannskaper nok til mer enn bataljon «Viken». Hirten hadde lovt 3–400 mann. De kom aldri. Av de 799 som hadde vervet seg pr. 23. august, mente Kjelstrup at bare 448 var stridsdyktige. Man savnet 136 som ikke hadde møtt, og hadde fått melding om at 45 hadde meldt seg ut av partiet. Ytterligere 54 var kun hjelpekyttinge.⁹⁸⁸ I Gulskogen leir var det 37 befal, hvorav 20 var sersjanter og de øvrige løytnanter og høyere offiserer. Men det var for lite til en normal bataljon. Det var egentlig ganske magert.

Etter en stund sluttet man derfor å bruke bataljonsbetegnelsen. Ut-skrivningssjefen i Oslo og Akershus, major Jan Kielland, så seg nødt til å innskjerpe vervingen. Allerede i midten av august ba han lensmennene ta jobben selv, hvis de ikke kunne finne noen annen.⁹⁸⁹ To uker tidligere hadde han klaget til Hirten at 17 derfra ikke møtte som de hadde forpliktet seg til.⁹⁹⁰

Det var ikke det at man ga opp. I sin korte levetid fram til 1943, var legionen i tillegg til AT selve prestisjeprosjektet for NS. Partiet brukte masse krefter på å snu utviklingen. Særlig viktig var kontrollen over organisasjonen og ledelsen. Det var som ledd i forsøket på å øke ressursene at regimentssjef Kielland, som først var etablert med stab i Gulskogen leir ved Drammen, på ordre fra Kjelstrup ble forflyttet til et nytt oppsetningssted for legionen på Torpomoen. For å holde bedre kontroll på økonomien ble riksøkonomisjef i NS, John Thronsen, satt på som økonomisjef.

Som vi har vært inne på, tok det ikke lang tid etter at bataljonen var etablert i Fallingbotel, før det oppsto konflikter. Det endte foreløpig med at major Bakke ble fratatt kommandoen og at legionens hjemmeorganisasjon ble tvangsavviklet. Det var forsmadelig for partiet da også vervefunksjonen ble fratatt partiet og overført til en vervestab under Ergänzungsstelle Nord, direkte underlagt Terboven. Hva satt partiet igjen med? Terboven ga aller nådigst tillatelse til å opprette et rent velferdskontor for frontkjemperne, det såkalte Frontkjemperkontoret. Det var det for så vidt

stort behov for, særlig i forbindelse med permisjoner, oppfølging av sårede og spørsmål om lønn og understøttelse. Kontorets virksomhet fikk stor oppmerksomhet i partipressen, ikke fordi det var så viktig, men fordi det var det eneste partiet kunne vise til.

Konflikten om hvem som skulle ha kontrollen over de norske frivillige, fortsatte til krigsslutt. For partiet var utfallet av striden med SS om legionen i 1941 et stort nederlag. Det ble mye vanskeligere å bruke frontkjemperbevegelsen til å presse fram tysk fredsslutning og et nytt forsvar. Det ble nederlag for vyene om å spille en militærpolitisk lederrolle i de tyskokkuperte nordområdene, slik Prytz og Støren hadde drømt om sommeren 1941. Det var den første alvorlige og dyptgripende konflikten mellom NS og tyskernes SS. For NS-offiserene betydde den at de ikke lenger kunne velge en militær karriere både for partiet og for Tysklands sak. Det var kun SS som ga dem mulighet til krigstjeneste.

SS med sin dominerende pangermanistiske, ekstremt raseorienterte og nyhedenske ideologi spilte fra da av hovedrollen, og ga lederfigurene i Germanske SS Norge, som Jonas Lie og Sverre Riisnæs, en politisk plattform som utfordret partiet. De var beskyttet av okkupasjonsmakten. For offiserer som Frølich Hanssen, Five, brødrene Sundlo, Kielland og Kjelstrup ble utfallet at de kom på en liste over mer eller mindre uønskede i SS, og at de måtte slutte å drømme om det nordiske Arkhangelsk. Slutten hadde selvfølgelig uansett kommet på litt lengre sikt, fordi det aldri lyktes å erobre Leningrad og Murmansk. Men krangelen mellom Bakke og Kjelstrup spredte seg og forgiftet offisersmiljøet i NS for resten av krigen.

For Konrad Sundlo, legionens første regimentsjef, med store forhåpninger om en høy frontkommando, var hendingene et slag i ansiktet. For første gang sto han oppradd. Det eneste han kunne gjøre, var å orientere Five om disse svært negative hendingene:

Så er altså legionen ramlet sammen, slik som Du naturligvis har fått beskjed om. Hele administrasjonen i Oslo er ophørt å eksistere etter 10. ds.

Du spør om grunden. Jeg vet ikke. Det kan hende det er samme grund som jeg selv vilde hatt om jeg var tyskere: Krangel mellom Bakke i Tyskland og Kjelstrup i Norge. Bakke viste seg å være en kjeltring. Han vilde selv være størst, erklærte foran Viken bataljons front i Tyskland at han var Legionens chef. Dessuten løi han for bataljonen. Da denne blev tat i ed i Tyskland, skal han ha sagt at han hadde papirer på at eden ikke betydde noe likeoverfor den 6 måneders kontrakt guttene hadde.

Sanheden er nok den at denne kontrakt nu ikke er noe verdt. Guttene er bundet for hele krigen. Dette og meget andet har gjort at stemningen i Viken bataljon er – som en sersjant i Legionen (kom hjem på ferie i dag) sa til meg i dag – «slettest mulig». En annen sa guttene ved første anledning vilde sende Bakke en kule i kroppen.

... Bakke chokerede Kjelstrup, som svarte med å gjennomgå Bakkes handlinger. Begge gikk til tyskerne, skam å si det, og så ble disse lei av kranglet, avsatte Kjelstrup, og la hele administrasjonen under sig. Bakke sørget selv for rask dimission. For en ukes tid siden var han i Oslo, drakk sig full i uniform på restaurant Victoria, slo en garderobedame i gulvet, sloss med verten, blev arrestert (vilde dra pistol) – og skal efter det Kjelstrup sa til meg være sendt til arbeidsleir i Tyskland.

Det er rystende greier. Og alt fordi Q. er blir daarligt assistert og har sat 2 uskikkede personer til å lede Legionen (Kj. + B.). Hadde det vært Dig og meg vilde dette aldrig hendt. Det er til å gråte over.

Jeg spekulerer på hva «Werbstab» er for noe, når jeg tenkte å melde meg til fortsatt arbeide for Legionen. Men jeg [...] opgav denne tanke. I «Werbstab» sa man meg nemlig at tyskerne hadde bestemt at der skulde opprettes et verk kontor med Kjelstrups adjutant, løytn. Marstrander, som chef. Jeg skjønner ikke noe. Jeg skjønner bare at der har jeg ikke noe mer å gjøre.

Nu forsøker jeg da å få meg noe å gjøre idet jeg naturligvis har henvendt meg til civilforvaltningen for nå fremover å få min frilønn utbetalt derfra.

Der arbeides naturligvis med saken «Den norske Legion». Man avventer Q.s tilbakekomst fra Berlin og selv tror jeg der finnes en ordning slik at vi kan opretholde og øke Legionen. Men forløpet hittil er trist og viser hvor lite skikket en hel del nordmenn er til å stelle med norske saker.⁹⁹¹

Den uforbederlige optimisten avsluttet brevet med å spå at det kanskje likevel kunne rette seg. Som vanlig overdrev Sundlo noen detaljer, som for eksempel at Bakke var sendt i arbeidsleir som følge av episoden på Victoria restaurant, som i og for seg var nokså korrekt beskrevet. Det stemte imidlertid at SS ville ha ham vekk fra legionen. I stedet ble han plassert i bataljon August Dieckmann i SS-Division «Wikings» regiment «Germania» med grad som Sturmbannführer. Selv forsøkte han å glatte over grunnen og framstilte det nærmest som en forfremmelse. I et brev til en venn tre måneder senere ga han inntrykk av å spille en viktig rolle i sin nye avdeling og ga dramatiske skildringer av sin stridsinnsats.⁹⁹²

I en rapport fra slutten av februar skrev han at han var bataljonssjef ved

sjefens sykdomsfravær. Han forteller om hvordan han ledet sine menn i hard strid i Ukraina. Lokalbefolkningen beskrives i sterkt rasistiske toner. I en foredragsserie han holdt rundt i landet vinteren 1943 utbroderte han sovjetbøndenes elendighet, faren fra bolsjevismen og hvorfor det var nødvendig å drepe sivile ned for fote i Ukraina: «I gatene lå det døde og døende mennesker som panseravdelingene senere kjørte over. Panservognene må fram for å følge etter den vikende fiende. Dette er grusomt, men tiden er kostbar og det må handles.»⁹³

Og i et brev til sin avdeling etter at han var overført til SS-Kommandoamt skrev han at han deltok i kampene ved Stalino og fikk jernkorset av 2. klasse for innsatsen. Under landsviksaken derimot, insisterte han på at han kun hadde vært i «Wiking» som observatør, aldri hadde vært i Waffen-SS og ikke deltatt i strid. Da het det seg at han ble sendt hjem i mai og at frontinnsatsen var slutt. Kildene viser imidlertid at han var ved Kommandoamt i Berlin så sent som i september 1942. Bakkes rolle i bataljonens aktiviteter i Ukraina første halvår 1942 er det all grunn til å stille spørsmål ved. Det faller imidlertid utenfor vår sammenheng.

Etter oppløsningen av frontkjemperstaben ble alt arbeid med rekruttering overtatt av SS. Fordi norske frivillige sorterte under Waffen-SS, ble også alle spørsmål vedrørende fronttjenesten håndtert samme vei. Det øverste organ for alle spørsmål vedrørende frontinnsatsen var dermed underlagt Leib, med kontorer i Oslo. NS hadde ingen formell plass i dette systemet. Partiledelsen forsøkte riktignok å opprettholde et skinn av styring ved gjentatte besøk ved fronten.

Indirekte fikk partiet likevel en reell innflytelse fordi rekrutteringen i stadig økende grad skjedde fra partiets rekker. Allerede den første kontingenten til legionen var basert på halvårskontrakter som utløpte våren 1942. SS-Kommandoamt mente at antallet som ikke ønsket å fornye, var så stort at legionen ville bli oppløst. Dette førte til at SS ikke ville overholde kontraktene hvis det ikke ble skaffet erstatninger fra Norge. Det var for å løse disse konfliktene at Quisling, Riisnæs og Rediess besøkte divisjon «Wiking» i mai 1942 og partiets generalsekretær Fuglesang gjorde det samme i juni.⁹⁴ Det lyktes å overtale de fleste til å fornye kontraktene.

Men problemet med sviktende oppslutning vedvarte. Det ble derfor satt i gang en verveaksjon i partiet på den måten at Quisling kort og godt sendte en partiforordning til fylkesførerene om hvor mange hvert fylke skulle stille.⁹⁵ Målsetningen var betydelig nedjustert, selv om den i skrivet ble presentert som en utvidelse av legionen til et forsterket regiment. En skulle verve 2700 mann, som skulle settes opp i en artilleribataljon, to

infanteribataljoner, et maskingeveværkompani og et tungt granatkasterkompani. Hvis flere enn det nødvendige minimum meldte seg, skulle det i tillegg settes opp en depotbataljon.

Tonen i forordningen var bisk. Fylkesførerne *plikter* sto det med strek under, og regimentsførerne i Hirden skulle medvirke til å gjennomføre planen. Metoden skulle være å innkalle alle mannlige medlemmer mellom 18 og 45 år på møter og forelegge dem vervelisten. Fristen var kort. Innen 15. september skulle navnelistene inn. De som ikke kom på møtene skulle oppsøkes privat. Men fortsatt var det bare snakk om personlig oppfordring. Man lokket med at ingen ville få noe lønnstap. Trolig meldte 2000 seg i alt. Det representerte en voldsom blodtapping fra partiets rekker, og Quisling insisterte på at alle verveskjemaer måtte godkjennes av ham før de gikk videre til Germanische Leitstelle. Quisling sorterte ut de som skulle fritas ut fra hvilke stillinger de hadde i parti og stat. Først etter at dette var sikret gikk skjemaene videre til Leib, som tok den videre prosessen med innkalling, legeundersøkelse og transport til tyske opplæringssteder.

Ettersom stadig flere frontkjemperne var partimedlemmer, var det heller ikke mulig for tyskerne å hindre at klagebrev fra fronten i økende grad nådde partiet. Opprinnelig skulle understøttelsen til pårørende utbetales fra lensmennene, også det utenom partiet. Det fungerte verken pålitelig eller effektivt. Det var også en lang rekke andre velferdssaker som ikke ble tatt grep om, det være seg i forbindelse med sykdom, formidling av pakker, permisjoner og annet. Og løsningen av disse problemene, opprettelsen av Frontkjemperkontoret med tysk tillatelse, ga partiet et visst innsyn.

Frontkjemperkontoret var underlagt NS Generalsekretariat og Fuglesang, med Leg. Unterscharführer Bjørn Noreger som leder. Private midler og gaver var ikke tilstrekkelig, så Prytz sørget for finansiering over statsbudsjettet. Dermed kom partiet inn igjen i deler av de funksjonene legionsstaben var ment å ha både når det gjaldt gjenrekruttering og forpleining. Man ble smertelig klar over den stadig synkende oppslutning med de politiske konsekvenser dette kunne få for partiets stilling.

Forslag om tvangsutskrivning

I februar og tidvis i mars 1942 hadde Bakke fungert som stedfortredende bataljonssjef for Dieckmann og et av hans oppdrag var å føre krigsdagbok. Under dette arbeidet fikk han fore seg at han skulle skrive en bok som skulle få tittelen *Med SS-divisjon Wiking i vinterkrig i Ukraine*. Mens han

syslet med dette gikk tanken videre til behovet for å lage en samlet plan for hvordan en ny norsk hær kunne dannes, ikke av nasjonale grunner, slik som Ruge, Lindbäck-Larsen, Østbye og Hagem tenkte seg det, eller som selvstendige innsatstropper for å erobre «gammelt norsk land i nord», slik Støren og Prytz tenkte seg det, men som del av Waffen-SS og de regulære operasjonene på østfronten.

Den 11. og 12. mai besøkte Quisling, general Rediess og minister Riisnæs Division «Wiking» ved fronten. Det var en stor begivenhet for Bakke. Han viste dem rundt, ble avbildet sammen med dem og solte seg i glansen fra dem. Quisling og Riisnæs synes nok også at Bakke var en spennende person. Han hadde som stedfortredende bataljonssjef tross alt vært den norske offiseren med høyest frontkommando. Begge kjente selvfølgelig Bakkes rufsete rykte etter stridighetene rundt legionen. Men Bakke fikk god kontakt og hadde uformelle samtaler med dem. Under disse samtalene la han fram sitt forslag om en ny norsk hær på østfronten. Quisling ble interessert og ba ham om å sende han planen. Bakke ønsket å følge kommandolinjene. Han lot forslaget gå både gjennom de militære kanalene og gjennom Reichskommissariats forvaltning i Berlin.

Forslagets kjerne var hvordan man kunne erstatte frivillighetsprinsippet i rekrutteringen med en form for tvang, altså reelt sett utskrivning. Prinsippet kalte han et «parti-statlig verveforetak» i brev til general Felix Steiner, sjefen for «Wiking». Det syv siders store dokumentet fikk tittelen «Reisning av en norsk hær mot bolsjevismen». I det argumenterte han for at en åpen verneplikt neppe ville være mulig å innføre, men at den «fromme frivillighet» på den annen side ikke kunne reise tilstrekkelig soldatmasse. Det var nødvendig å utløse rekruttering gjennom å frata de som var uvillige visse bestemte «goder». De må finne seg i å bli behandlet som «statsfiender». En «sterkt progressiv forsvarsskatt» kan innføres for dem. Dette ville han ha med i en ny «Vernelov», som han ville skulle slå fast statens deltakelse i kampen mot bolsjevismen.

Alle voksne menn i aktuelle årsklasser som var tjenestedyktige, skulle avkreves en erklæring om hvorvidt de var villige til å delta i kampen mot bolsjevismen. De som ikke ville avgi en slik erklæring skulle pålegges egen verneskatt, kunne fratras embeter, bestillinger, næringsbrev og understøttelse. Loven skulle gjelde alt befal og «mannskap». Med «mannskap» mente han tjenestedyktige vernepliktige.

Bakke hadde tenkt mye på hvordan en slik tvangsmessig frivillighet i praksis skulle kunne organiseres. Disse tankene var basert på den grunnidé at personellet ikke måtte få anledning til å opponere. Dette

skulle sikres ved at de svært hurtig skulle faktes til fronten og plasseres i en tvangssituasjon, i den tro at det rene selvforsvar i stridssituasjonen ville binde opp deres videre holdning og handlinger. Det var altså en finurlig form for bondefangeri han argumenterte for.

Rent praktisk skulle dette kunne skje ved at befalet divisjonsvis og på fastlagte datoer ble innkalt av Sivilforvaltningen seks uker før mannskapet, og avkrevd antibolsjevistisk erklæring. De som var antibolsjevistiske ble inndelt i depotbefal og krigsbefal. Fortrinnsvis skulle krigsbefalet sendes rett til Tyskland for opplæring der, men det kunne også skje i Norge etter avtale med tyske myndigheter. Så skulle bataljon «Viken» trekkes tilbake fra fronten og mannskapene i den skulle utdannes til underoffiserer for de nye avdelingene.

Vernepliktige mannskaper av årsklassene som etter den gamle vernepliktsordningen hadde oppmøte i årene 1936–42, skulle etter innkalling av lensmennene møte på de gamle ekserserplassene på bestemte datoer. Der skulle de tas i mot av depotbefalet, rulleføres og avkreves erklæring om sin holdning til bolsjevismen. Så skulle de settes opp i bataljoner etter tyske oppsetningsplaner, og før 14 dager var gått sendes ut av landet til et område rett bak frontlinjen på østfronten. Utført på denne måten, ville avdelingene bli «like paalitelig som mobiliserte avdelinger i en helt uavhengig stat. Heller ikke i en saadan stat overlates til den enkeltes smak og behag aa delta i krigen». Han tenkte seg først to, senere tre divisjoner, altså tilsammen omlag 60 000 mann.

Lønninger og ytelser skulle følge tyske forskrifter. Utgiftene skulle etter Bakkes oppfatning dekkes av den norske stat, men avregnes mot de bidrag Norge ga til de tyske krigsomkostningene. En egen verneskatt skulle finansiere kostnadene. Avdelingene skulle utstyres med tyske våpen og materiell kjøpt i Tyskland, men reglementer måtte oversettes til norsk. Tyskerne burde overtales til å overlate hele saken til Norge for at «mest mulig aa faa den nasjonalt preget».

Kommandomessig burde de norske divisjonene organiseres som et korps underlagt sjefen for SS-Divisjon «Wiking», Felix Steiner, som «nu med saa mange baand er knyttet til vaar nasjonale gjenreisning», men ikke innlemmes i Waffen-SS. Det var norske avdelinger ikke modne for, mente Bakke. Det ville være en politisk ulykke. Men hilseregler og uniformer skulle være som i Wehrmacht, med norske emblemer som i legionen. Bakke mente at man trolig måtte avlegge ed til Hitler som øverste feltherre, men det ville forenkle det hele hvis man kunne begrense det til en ed til rikspresidenten, altså Quisling.

Bakke knyttet noen anmerkninger til forslaget. Han erkjente at opplegget brøt folkerettens bestemmelser, men det mente han ikke spilte noen rolle fordi Haagkonvensjonen likevel ikke ble overholdt av de allierte. Som eksempler på dette nevnte han deres bombing av den franske flåten i Oran og Dakar, bombingene av åpne franske og tyske byer, samt bolsjeviseringen av Finland, randstatene og Iran i 1939. Han var sikker på at folket uansett ville bli antibolsjevistisk når ofrene kom. Det ville etter hans syn aldri bli mulig å etablere noen «norsk forbundshær» med frivillighet. Han minnet om at det samlede antall nordmenn i legionen og Waffen-SS ikke utgjorde mer enn halvannen bataljon. Det var en skam.

Man måtte komme vekke fra de «latterlige overdrivelser» og «tøv» hjemme om norske divisjoner som marsjerer mot øst. Innsatsen hittil var «relativt bagatellmessig». Det ville oppstå problemer for næringslivet som følge av et tap på 60 000 årsverk. Men det måtte møtes på samme måte som i Tyskland. Kvinnene måtte inn i produksjon og administrasjon. Krigsfanger måtte tas i bruk i store anlegg, vei- og vannkraftutbygging. Skolene måtte innskrenke og eldre elever settes inn i en arbeidsfront. Alle måtte forberede seg på å stramme inn livremmen ennå noen hull.

Skulle denne planen lykkes, var det Bakkes oppfatning at innkallingene av mannskapene måtte gå ubønnhørlig skrittvis og «friskt». Det måtte ikke være noen nøling, man burde starte med Oppland og Hedmark, som var de beste fylkene. Innkallingsordren måtte nøye vurderes slik at den bare inneholdt tilstrekkelige opplysninger, særlig straffebestemmelser for manglende fremmøte og «oppvigling». Legekommisjonene ved fremmøtet måtte bestå av bestemte og «modne» menn med klar instruks, og bedømmelsen måtte være streng.

I de 14 dagene mannskapene skulle være i Norge, måtte man ha et «friskt» program av idrett, undervisning i folkeskikk, disiplin og antibolsjevisme, men samtidig strengt «upolitisk». Han minnet til slutt om at innsettingen av disse tre divisjonene ikke kom til å spille noen avgjørende rolle for Tyskland «i det store oppgjør». Det var Norges stilling i det nye Europa det dreide seg om. I to bilag hadde Bakke en oppstilling over militærgrader, mannskaps- og befalsbehov. Av k-offiserer var behovet 1350, om lag det dobbelte antall k-offiserer i hel stilling pr. 9. april 1940.

Den 15. mai 1942 skrev Bakke til Quisling og Riisnæs og roste dem for deres «strålende» besøk, som hadde ført til at flere norske legionærer hadde trukket tilbake sine avskjedssøknader.⁹⁹⁶ Planforslaget lå som bilag i begge brev. I brevet til Quisling, som var ganske formelt og upersonlig, ba han denne levere det videre til Riisnæs, og skapte dermed også inntrykk

av at det ikke var gått til Riisnæs, som riktignok «er kjendt med ideen», som han skrev. Normalt ville han først være tilbake i Oslo 20. juni opplyste han, men sakens store betydning tilsa at han kunne melde seg til tjeneste i løpet av fire dager, hvis bare Quisling ba divisjonen om det telegrafisk. Han malte sin betydning i vel sterke farger ved å opplyse føreren om at Felix Steiner hadde bedt ham om å reise hjem for å skrive ferdig boken om SS i vinterkrig i Ukraina. Det var en overdrivelse. Tvert imot var det Bakke som foreslo dette i et brev til Steiner to dager senere.

Brevet til Riisnæs var mindre forretningmessig. «Aksjonen» ville kunne bety gjennombrudd hjemme, forsikret han. Hvis Føreren ba ham om det, ville han utarbeide forslaget i samarbeid med Riisnæs og det «hjemmefrontkontor» som var underlagt ham.⁹⁹⁷ Han opplyste også at han hadde kontakt med fylkesmann Hans Jacobsen om utgivelsen av en frontkjemperavis. Han var i det hele tatt svært personlig og roste Riisnæs for besøket ved fronten. «Kan De Herr Minister se Berlin den dag dette germanske Armeekorps – etter å ha tilintetgjort bolsjevismen - marsjerer gjennom Brandenburger Tor? [...] eller aller største dager - da den norske hær vender hjem. En gjennommarsj med hele styrken gjennom Oslo vil ta 5 a 6 døgn –. Hvor mange motstandere er det da igjen i Norge? Nesten ingen!» Til begge anmodet Bakke om at ingen flere fikk kjennskap til planen «på det nåværende tidspunkt».

Quisling kalte ikke Bakke til Oslo slik denne hadde ønsket. Bakke fikk foreløpig ikke reise hjem, men fikk ordre om å oppholde seg ved Kommandoamt i Berlin. Og forslaget hans kom til uvedkommende i Norge, i dette tilfellet minister og partisekretær Fuglesang, som åpenbart mislikte det sterkt og satte i gang en motaksjon.

Etter en telefonsamtale med Bakke 21. august måtte denne komme med en skriftlig erklæring gjennom NS utenriksorganisasjon om at han ikke blandet seg opp i politiske spørsmål.⁹⁹⁸ I tillegg opplyste han at han fortsatt var befalt til å være i Berlin og at han «uten foranledning fra min side» var innkalt til Himmler. Han plusset på en bønn: «Har staten eller partiet noen oppgave for meg i Norge? Jeg kan ikke sitte her i ukevis.»

Omsider ble han også hentet hjem, hvor det i første omgang ventet ham propaganda- og partiarbeid. Hans vidløftige planer for en ny hær fikk ikke gjennomslag verken hos SS, Wehrmacht eller i partiet. Hans forslag ble liggende hos Riisnæs, hvor det i januar 1944 dannet grunnlag for et dramatisk forslag om tvangsmobilisering av vernepliktige fra justisministeren, som kom til å utløse den siste fasen i kampen mot AT, som vi skal komme nærmere tilbake til. En av dem som fikk smake konsekvensene av

denne fornyede motstandskampen var major Jan Kielland, utskrivnings-sjef i AT. Den 19. mai 1944 fikk han besøk av SOEs «Oslogjengen», som gjorde innbrudd i hans leilighet i Kirkeveien 90 i Oslo i et forsøk på ødelegge innkallingskort som var evakuert dit.⁹⁹⁹

Norsk befall i frontavdelinger

Kielland var blant de offiserene som Quisling ikke hadde latt få lov til å reise til fronten. Det samme gjaldt selvfølgelig Kjelstrup og personellet i Sivilforvaltningen. De som fikk lov var alle lavere offiserer, fenriker, løytnanter og noen få kapteiner, samt noen få offiserer som han ikke lenger hadde jurisdiksjon over, fordi de var underlagt SS. Det gjaldt for eksempel Jonas Lie.

Det er her nødvendig å gjengi navnene på det mest sentrale norske befalet i ulike frontformasjoner. Den viktigste var Den norske Legion, som altså opprinnelig skulle være helnorsk, med norske offiserer og befall på alle plan. Hovedstaben hadde selvfølgelig vært helnorsk. Den ble plukket ut av Sivilforvaltningen blant de mest kompetente, med tanke på å kunne bli omdannet til tradisjonell generalstabstjeneste. Blant de innpå 70 som var tilknyttet staben og de 35–40 av disse som var offiserer, finner vi over løytnants grad major Bjerkelund, oberst Sundlo, major Arne Tellefsen, oberstløytnant Brynjulf Wesenberg, rittmester Ole Ramstad, kaptein Hans Peter Lorange, oberst Arnold Løchen, major Carl Oscar Carlson, major August Fjeld, kapteinene Rolf Falck-Muus og Arne Flekstad. I stabens vervekontor finner vi oppført IR 38 gamle sjef oberst Einar Steen og hans stabssjef, major Kielland, major Kolbjørn Knudsen, oberstløytnant Thoralf Nummedal, kaptein Johan A. Rognerud, kaptein Sigurd T. Tønder, kaptein Olaf Wendelbo Lysne, kaptein Erling Florentz, oberstløytnant Nils Eggan, kaptein Klaus Nesse Foss, kaptein Karl Hansen, krigskommissærene Einar Keim, Abraham Paul Holm og kaptein Einar Jøntvedt.

Som ny bataljonssjef for Den norske Legion etter Bakke og Klingenberg ble rittmester Qvist utnevnt. Under seg fikk han som kompanisjefer marineløytnant Finn Gunnar Finson,¹⁰⁰⁰ fenrik Karsten Sveen, løytnant Ragnar Berg, fenrik Olaf Lindvig og kaptein Henrik Natvig Brun. Da legionen etter alle sine vanskeligheter og omlag ett-årige frontinnsats endelig ble oppløst 10. mai 1943, hadde Quisling allerede sendt ut et opprop til dannelse av et nytt Regiment «Norge», senere Pansergrenaderregiment «Norge», hvor de legionærene som ønsket det, kunne fortsette.

Jonas Lie var drivkraften bak prosjektet. Det skulle være en samleavdeling for alle norske frivillige. Omlag 120 mannskaper fra legionen lot seg overtale til å fortsette i «Norge», mens 360 dimitterte.¹⁰⁰¹ I alt omlag 700 nordmenn var innoom avdelingen på ulike tidspunkt. Bataljons-sjefen var marineløytnant Finson. Under seg hadde han marinefenrik Tor Marstrander, fenrik Hans Georg Holter, løytnant Frode Halle og løytnant Sophus Buch Kahrs som kompanisjefer. Løytnant Kahrs kom fra legionen, og kom senere til å fortsette i Skijegerbataljonen. Fenrik Sverre Linde kom fra Division «Wiking» da han ble rekruttert. Her finner vi også fenrik Erik Mytting og løytnant Kristian Prytz som falt, og fenrik Finn Rustad. Regimentet fikk også et tilskudd fra Germanske SS Norge på omlag 60 mann, med fenrik Olaf Lindvig som kompanisjef. En annen offiser i regimentet som falt var løytnant Peter Thomas Sandborg.

Den norske Skijegerbataljon startet som kompani i august 1942 for å settes inn på fronten i Finland. Drivkraften bak var Axel Stang. I 1943 ble det dannet ytterligere kompanier, som kom til Finland rett etter årsskiftet 1943/44. Bataljonen var i Finland i ett år. Til å begynne med var idrettsleder i NSUF, Gustav Johansen, ildsjel og sjef, og etter at han falt, Frode Halle. En av kompanisjefene var løytnant Otto Holmen.¹⁰⁰² Ingeniørkaptein og politimajor Reidar Egil Hoel ble til slutt bataljonssjef i februar 1945. Her finner vi også fenrik Willy Amundsen, som kom fra Regiment Norge, major Kjelstrups sønn Sverre, som var fenrik, fenrik Axel Steen og fenrik Sverre Andersen Østerdahl, som falt.

Interessen for å verve frivillige var størst i Norges SS, som rimelig kan være. Etter modell fra tyske politikompanier, tok Jonas Lie fra høsten 1942 initiativ til å danne tilsvarende norske politikompanier. Lie ble sjef for det første kompaniet. Det inngikk til å begynne med i legionen og ble oppløst sammen med den. Her finner vi også løytnant Othar Lislegaard. Det andre politikompaniet ble oppsatt og sendt til Tyskland i slutten av mars 1943 og ledet av Lislegaard og Hoel. Hoel ble avløst av fenrik Erling Waksvik i september 1943. Lislegaard ble sendt på SS Junkerschule i Bad Tölz, sammen med en lang rekke andre norske underoffiserer.¹⁰⁰³

Styrken på det andre politikompaniet var omlag 100 mann. Meningen var at det skulle innlemmes i Regiment Norge. I stedet ble det sendt til Finland hvor det gikk inn i Skijegerbataljonen. Det returnerte 16. mai 1944 etter et halvt års tjeneste. Det tredje politikompaniet var det siste som faktisk nådde fronten, riktignok uten å komme i kamp med russerne.¹⁰⁰⁴ Det ble sendt til Tyskland i april 1944, og deretter til Finland, hvor

det også inngikk i Skijegerbataljonen. Sjef var fenrik Åge Henry Berg. Da den finske hær kapitulerte i oktober 1944, ble kompaniet drevet inn i Finnmark. Der ble det satt inn som 10–12 jaktkommandoer som opererte fra Tysfjord til Øst-Finnmark. Kompaniet ble forlagt til Oslo i slutten av april 1945 uten å bli oppløst. Det fjerde politikompaniet var under dannelse da tyskerne kapitulerte i 1945. Det besto da av 40 mann under kompanisjef, løytnant Oscar O. Rustand som også hadde vært med i 3. politikompani, og løytnant Gunnar Lindblom.

Tommy Natedal og Geir Brenden, som har arbeidet med kilder vedrørende frontkjemperne for en publikasjon om utdannelsen av norsk frontbefal i Bad Tölz, har beregnet at maksimalt 10–12 norske offiserer over kapteins grad så aktiv fronttjeneste. 89 offiserer med grad fra SS-Untersturmführer og oppover til Obersturmführer, altså fra fenriks grad til løytnants, kom til fronten. Tallet på underoffiserer, tilsvarende norsk sersjant, har de beregnet til 48. 141 nordmenn gjennomførte underoffisersskolen i Bad Tölz. 41 av disse hadde norsk befalsbakgrunn. Et samlet antall norske frivillige med tidligere befalsbakgrunn utgjør da 188. I tillegg kom de som utdannet seg i Tölz uten tidligere befalsbakgrunn, ytterligere 100. Det maksimale antallet norsk frontbefal, med eller uten gammel norsk befalsbakgrunn, utgjør da 288.

Hvor stort antall befal kunne man ha forventet? Hvis vi tar utgangspunkt i 4300 frivillige så burde det grovt sett etter norske oppsetningsplaner utgjøre fire feltbataljoner à en befalsstyrke på omlag 60, med andre ord en total befalsstyrke på 240. Det ble aldri noe slikt samlet befalsbehov, fordi SS ikke tillot norske bataljoner etter kringelen rundt legionen. Befal av ulik nasjonalitet i Waffen-SS ble deretter disponert nokså fritt mellom enhetene akkurat som menige. Det eneste prinsippet som gjaldt var nødvendigheten av å ha en solid majoritet av tysk befal. Imidlertid, hvis de norske kontingentene hadde vært holdt samlet, så hadde det faktiske befalsbehovet vært overoppfylt for troppsbefal, noe knapt på kompaniplan og utilstrekkelig på bataljonsnivå.

I tillegg vervet tyskerne omlag 350 front søstre, 4–500 til Kriegsmarine og omlag 75 til Luftwaffe. De fleste kom fra Hirdmarinen og Hirdens flykorps. De vervet også en vaktbataljon som ble satt opp med standkvarter i Holmestrand. Den omfattet omlag 900 mann og skulle utføre militære vaktoppdrag i Norge, særlig med tanke på kamp mot regulære militære motstandsgrupper. Endelig kom Hirdens vaktbataljon på vel 100 mann. Hvor mange nordmenn som ble vervet direkte i Tyskland og som ikke senere ble registrert i norske oversikter, enten fordi de forsvant ved fronten

eller fordi de etter krigen ble naturalisert i Tyskland eller i andre land, har vi ikke oversikt over.

Den aktive soldatmassen av militært oppsatte nordmenn på tysk side oversteg til enhver tid neppe 2000. Ved kapitulasjonen hadde Germanske SS Norge 3600 støttemedlemmer, som betalte faste månedlige beløp inn til organisasjonen.¹⁰⁰⁵ Det var ikke svært mange.

Det mangler tilgjengelige opplysninger fra SS-hold som angir nøyaktige oppgaver over den samlede rekrutteringen av nordmenn til frontkjemperavdelinger. Et brev fra medlemskontoret i NS Riksøkonomiavdeling fra mai 1944 stilet til SS-Ersatzkommando Norwegen besvarer spørsmål om norske frivillige. Det kan dermed se ut som at SS-Ersatzkommando selv ikke hadde slike oversikter. I svaret, som er undertegnet Blom-Sørensen 2. mai, oppgis at NS Riksledelse «dringend nötig» har følgende opplysninger:

1. Hvor mange norske statsborgere har meldt seg til frivillig krigstjeneste: 6739
2. Hvor mange av disse er antatt: 4018
3. Hvor mange har meldt seg til SS-vaktbataljon: 1236
4. Hvor mange av disse er antatt: 942¹⁰⁰⁶

Hvor mange som ble antatt det siste krigsåret, er der ikke sikre oppgaver over. Men det er lite trolig at antallet har vært særlig mye høyere enn de 200 som inngikk i de to siste politikompaniene som ble satt opp etter mai 1944. Det betyr at det totale antallet kan ligge rundt 4300. Dette tallet er altså vesentlig lavere enn de tallene som tidligere har vært oppgitt i ulik litteratur.¹⁰⁰⁷ Det samme gjelder antallet som i utgangspunktet meldte seg. Karl Leib oppga etter krigen dette til 15 000, mens det virkelige tallet neppe kan ligge særlig over 7000. Mens antallet vervede ser ut til å være lavere enn antatt, har antallet falne trolig vært høyere enn antatt. De fleste har operert med omlag 700. Nye opplysninger basert på optelling av alle kategorier, det vil si døde i felt, fangenskap, ved ulykker og savnede utgjør 836.¹⁰⁰⁸ Tallet inkluderer et ukjent antall tvangsutskrevne norske statsborgere med tysk far eller mor.

Resultatet av befalsvervingen, 188 gamle og 100 nye, var likevel en skuffelse for NS. Som vi har vært inne på, så måtte norsk befal etter affæren med legionen gjennomgå samme grunnutdanning på befalsskolen i Bad Tölz som menige uten norsk befalsbakgrunn. Det var så sin sak for en tilårskommen norsk offiser. Så selv om SS av propagandamessige grunner

kunne tenke seg å bruke slike offiserer, så var det i praksis lite aktuelt uten ny grunnutdanning. Å kommandere et kompani eller en bataljon krevde inngående kjennskap til tyske reglementer. Bruken av høyere offiserer ville derfor kreve spesialkonstruerte stillinger og kosmetiske stabsarrangementer, som det i liten grad var rom for under feltlivet på østfronten.

AT – nazifisert og beskyttet

Jeg har ikke søkt meg til arbeidstjenesten, men høsten 1940 da distriktsjefstillingene i AT ble kunngjort ledige, hadde jeg kommet til å søke, hvis jeg ikke hadde lovt føreren å ta en politibataljon [...] hvis ikke vilde jeg søke meg til AT [...] Jeg telefonerte da engang på ettersommeren til Frølich Hanssen og spurte hvorledes det var med dette, fortalte at jeg tenkte å søke en slik stilling hvis det var ledighet. Men han svarte at det ikke var noen slik stilling ledig.

FIVE TIL SUNDLO, JANUAR 1943¹⁰⁰⁹

Offiserene utgjorde ryggraden i Arbeidstjenesten. Det var de som gjorde dette prestisjeprosjektet for NS mulig. For Quislings del hang det sammen med at etaten var den eneste av nyordningsprosjektene som ble realisert i stort omfang, som faktisk hang sammen med hans visjoner om den korporative stat. Opprinnelig var tanken at markedskreftenes frie spill om arbeidskraften skulle erstattes av Arbeidsting og strikt gjennomføring av førerprinsippet på alle plan i arbeidslivet. En omlegging til en slik korporativ styring kunne ikke skje uten tvang. Og her hadde partiet faktisk fått stor støtte i det politiske liv før krigen, også i yrkesgrupper som offiserene, som så for seg en militarisering av arbeid som en naturlig utvidelse av deres *raison d'être*. Sammen med politiet og juristene var de den eneste store yrkesgruppen som hadde slikt tankegods innebygd i sin profesjonsideologi. I 1930-årene var mange av dem i denne betydning så å si «naturlige» fascister.

I tillegg til å ha slike ideologiske føringer, var AT det eneste av NS' prosjekter som man kunne si overlevde omskiftelsene i tysk politikk og hadde en viss suksess. Etter krigen kunne det hevdes at det var utbytte på mange områder, som oppdragelse av uerfarent befall gjennom krigsårene, å lære

ungdommen respekt for kroppsarbeid og selvfølgelig utføring av en masse arbeidsoppgaver innen jord- og skogbruk, som kom deler av befolkningen til gode. Med gjennomsnittlig 10 000 tjenestedyktige ungdommer i fem sommermåned, utgjorde det om lag en million dagsverk hvert år. Det var lyse utsikter, alt for lyse, skulle det vise seg. Den økonomiske fasiten innen krigsslutt kom til å oppvise helt andre tall. At det, tross tvangsmidlene, var helt urealistisk å skulle klare å presse så mye reservearbeidskraft ut av befolkningen, kunne man kanskje ha forutsett. Men i NS hadde man stor tro på effekten av tvangsmidler.

Alt i alt ble AT noe helt annet enn det Quisling hadde tenkt i utgangspunktet, liksom den også hadde vært noe ganske annet enn den upolitiske og allmenntilgode organisasjonen som NS-lederne beskrev under landsvikoppgjøret. I motsetning til hva de hevdet, hadde AT vært til praktisk hjelp for okkupasjonsmakten, hadde bedrevet nazi-orientert kulturell og politisk påvirkning som hadde stimulert samarbeid og svekket befolkningens dømmekraft og motstandsevne. Det var nettopp i dette dens politiske suksess for NS lå. Men rent økonomisk ble AT, tross ønskene om å ville styre landets samlede arbeidskraft, aldri noe vesentlig mer enn et mobiliseringsapparat for reservearbeidskraft. Det var nettopp i denne funksjonen hele AT-prosjektets betydning lå for okkupasjonsmakten. AT frigjorde deler av den ordinære arbeidskraften. Det var svært økonomisk verdifullt for tyskerne, og politisk var *det* en funksjon de trygt kunne overlate til nordmennene. For det viktigste i denne sammenhengen var styringen av den ordinære arbeidskraften. Og den tok de hånd om selv gjennom *Arbeitseinsatz*.

AT og arbeidssinnsatsen

For å forstå ATs økonomiske betydning for resten av krigen, må vi kaste et kort blikk på tyske myndigheters bestrebelser for å omforme næringslivet for tyske krigsbehov. Sentralt her var å få kontroll over det ordinære arbeidsmarkedet. Politikken på dette området la premisset for det reservearbeidskraftsbehovet som AT skulle løse. Det skjedde med overføringen av den tyske *Arbeitseinsatz* til Norge, kanskje det mest ambisiøse og uten sammenlikning viktigste, økonomiske nyordningstiltak under hele okkupasjonen.

Overføringen av dette systemet av tvangsarbeidslover, som fikk sitt største omfang med lanseringen av *Den nasjonale arbeidssinnsatsens* to lover og mange påfølgende forordninger 22. og 23. februar 1943, kom i

gang kort tid etter okkupasjonen i 1940. Arbeitzeinsatz var fra begynnelsen ikke én bestemt lov eller forordning, men et helt system av slike. Arbeitseinsatz var et fagfelt for Reichskommissariat, som fikk den høyeste prioritet allerede i 1940, en hovedoppgave for Abteilung Arbeit und Sozialwesen under Hauptabteilung Volkswirtschaft.

Hovedavdeling Volkswirtschaft hadde som oppgave å organisere den økonomiske utnyttelsen av Norge, i samarbeid med den militære Wehrwirtschaftsstab. Volkswirtschaft sto under ledelse av den unge, dynamiske næringslivsmann og bysenator fra Hamburg, Carlo Otte.¹⁰¹⁰ Kort og brutalt dreide det seg om å sørge for at gruvene var i drift, at togene og skipene med malmer og kjemikalier gikk som de skulle, at sildoljefabrikkene fikk råstoff og produserte som de skulle, at fiskemottakene for fersk- og frosnefisk hadde nok kapasitet, at havnene hadde nok arbeidskraft, at bruer, veier og skinneganger ble reparert og bygd videre ut og liknende.

Bakgrunnen var enkel nok. De norske eksportnæringene skulle tilpasses etterspørsel fra det stortyske marked og hjemmenæringene skulle dekke okkupantens militære behov. Det krevde en kraftig og hurtig omstilling av arbeidsmarkedet. Under normale tider ville tilbud og etterspørsel av arbeidskraft blitt regulert ved hjelp av prisen på arbeidskraft, lønnsnivået. Men verken norske eller tyske oppdragsgivere ønsket å øke lønnene tilstrekkelig. Arbeidsmarkedet sluttet derfor å fungere slik det etter teorien skulle. Reichskommissariat hadde selv lagt grunnen til dette ved å sende ut påbud om ikke å betale høyere lønn enn tariffsatsene på anleggsarbeid. Det innebar at reallønnsnivået begynte å synke i denne sektoren. Andre arbeidsgivere fulgte etter. For at den veldige økonomiske omstillingen av næringslivet skulle fungere uten slike positive økonomiske intensiver, måtte markedsmekanismene suppleres og etterhvert erstattes med tvangstiltak.

Arbeidsløsheten hadde steget hurtig som følge av kamphandlingene under felttoget. Selv om den statistikken man hadde for hånden, var mangelfull som følge av at bare fattigunderstøttede og fagorganiserte var registrerte som arbeidssøkende før krigen, antok man at den fortsatt ville være betydelig. Administrasjonsrådet bevilget med tysk godkjennelse allerede 29. april 1940 store tilskudd til arbeidsløshetskassene, slik at den gamle understøttelsesordningen kunne fungere som før. Tyske myndigheter antok at det ville være betydelig arbeidskraft til disposisjon og la flere planer for arbeidsmarkedstiltak. Et forslag var å overføre arbeidskraft til Tyskland. I et skriv anslo de at man kunne sende 5000 arbeidsløse.¹⁰¹¹ Vervingen startet umiddelbart.

Arbeidsløsheten tidlig på sommeren viste seg imidlertid å være forbigående. Den svære byggeaktiviteten som Wehrmacht satte i gang, gjorde at Wehrwirtschaftsstab allerede en måned etter at felttoget var slutt forsto at arbeidskraften på langt nær ville rekke til.¹⁰¹² Arbeidet for å verve arbeidere til Tyskland stoppet. Men ennå i desember var 33 000 ledige. Arbeidsformidlingen opplyste at tusener hadde meldt seg for å ta arbeid i Tyskland.¹⁰¹³ Det var trolig en overdrivelse. Pr. 15. januar 1941 var ikke flere enn 453 norske arbeidere blitt sendt dit, selv om det sto 500 i avisene. Pr. 30. april var det 956, av dem 69 hushjelper. En fullstendig oversikt over norske arbeidere i Tyskland foreligger ikke, men antallet holdt seg trolig på et slikt nivå resten av krigen. Hjemme ble tilstanden i arbeidsmarkedet overopphetet under resten av okkupasjonen, et forhold ikke engang innsetting av over 130 000 krigsfanger som slavearbeidere kunne endre. Allerede i oktober 1940 var om lag 60 000 norske arbeidere dirigert til tyske militære anlegg.

For å komme i gang med omdirigeringen av arbeidskraft trengte Reichskommissariat nye forvaltningsinstrumenter. Tidlig på høsten 1940 ble det tatt initiativ til å opprette en helt ny arbeidsformidlingsetat på kommunalt og fylkeskommunalt plan, med et nytt direktorat, Arbeidsformidlingsdirektoratet, som sentralt styringsorgan. Kaptein Eilif Guldberg fra Generalstabens ble i 1942 denne nye etatens sjef. Det signaliserte NS-styrets interesse for å ta i bruk militære erfaringer og prinsipper i dette store, viktige og kompliserte organisasjonsarbeidet. Guldberg var 37 år, hadde flere år bak seg som adjutant i Generalstabens III avdeling og kom fra de samme sosiale kår som Hans Peter Lorange. Under felttoget hadde de to gjort tjeneste under oberst Østbye i 4. brigades stab og under offisersfangenskapet på Grini hadde de vært sentrale pådrivere for det opprøret som Østbye var frontfigur for.

Guldberg var som Lorange medlem av NS fra starten. Han kom fra en NS-familie, som så mange av disse offiserene på Oslos vestkant. I ham fikk Quisling en dyktig, drivende og pålitelig byråkrat, som ikke bare tilpasset seg tyskernes disposisjoner, men som la sin vekt på å utvikle dem i partiets interesser. Som Kjelstrup, Kielland og Lorange var han innom mange viktige oppgaver for partiet, som Demobiliseringskontoret, Sivilforvaltningen og legionsstaben. Guldberg var i tillegg innom LO som ansatt sekretær for lederen Odd Fossum vinteren 1942, samtidig som han var sekretær for statsråd Lippestad. Dermed kunne han samordne disse to viktige leddene i den kommende Norges Arbeidsfront.

Kjernen i den nye arbeidsformidlingsetaten høsten 1940 var oppretting

av et landsomfattende nett av lokale arbeidskontor, etter tysk mønster. I Tyskland var tilsvarende organer for tvangsdirigering av arbeidskraft blitt opprettet med innføring av korporative arbeidslover fra 1934 av, samtlig som fagbevegelse og arbeidsgiverorganisasjoner var blitt erstattet av Deutsche Arbeitsfront, DAF. I prinsippet ønsket selvfølgelig Reichskommissariats sjef Terboven samme system i Norge. Derfor var også Abteilung Arbeit und Sozialwesen i Reichskommissariat opprettet fra første stund, og lederen av DAF i Ruhr, Fritz Johlitz, var blitt hentet derfra til Norge, en erfaren gammelnazist med alle forutsetninger for å implantere DAF i Norge. Slik ble det ikke. Hensynet til ro i arbeidslivet spilte en viktig rolle for krigsforsyningene. Ikke minst så vi det da opprettelsen av den varslede og for NS sårt etterlengtede Norges Arbeidsfront, i april 1942 ble utsatt på ubestemt tid. Trolig var grunnen den uroen som var skapt i skolene ved innføringen av obligatorisk medlemskap i NSUF for skolelever, obligatorisk medlemskap i Lærersambandet for lærerne og uroen blant prestene. Her møtte de ideologiske kampsakene den praktiske virkeligheten.

Etter etableringen av den nye arbeidsformidlingsetaten og iverksettningen av loven om arbeidsløshetsstrygd, som var forberedt og vedtatt før krigen, var de neste skritt å lansere de første tvangsarbeidstiltakene. De tok Reichskommissariat med supplerende forordninger 8. oktober og 2. desember 1940. Forordningen av 8. oktober ble med likelydende tekst vedtatt av de kommissariske statsrådene 14. oktober.

Det var noe symbolsk over at NS-statsrådenes praktisk talt første handling var å introdusere tvangsmidler i arbeidslivet. Det dreide seg først om å innføre meldeplikt for arbeidsløse og forbud mot at arbeidsgivere kunne ansette noen uten tillatelse fra arbeidsformidlingen, som igjen fikk prioriterte lister over hvilke bransjer og hvilke bedrifter som skulle tilgodeses.¹⁰¹⁴ Det var unntak for land- og skogbruk, skipsfart, havne- og lastearbeid og fiskeri og kvinner som tok jobb som hushjelp. Dessuten var det unntak for personer over 70 år, eller når varigheten av arbeidsforhold ikke oversteg mer enn fem dager. Forordningen ga myndighetene full kontroll med arbeidsmarkedet og opphevet friheten til å velge yrke.¹⁰¹⁵

Den 11. mars 1941 ble det påbud om å registrere seg for AT det året man fylte 19 år. Den 17. april kom loven om pliktig AT. Kort tid etter angrepet på Sovjetunionen kom en forordning om arbeidshjelp til særlig viktige arbeidsoppgaver, som Sosialdepartementet definerte. Pålegget om arbeidsplikt på anvist arbeidssted skulle gis av Direktoratet for arbeidsformidling og skulle gjelde for bestemt tid, normalt tre måneder.¹⁰¹⁶ Pålegget gjaldt arbeidere som sto i annet arbeid. Tidsbegrensningen ble gradvis utvidet.

Den 18. juni 1942 ble den utvidet til seks måneder og for arbeid i bergverk og metallindustri til ett år. De som ikke møtte kunne hentes av politiet. Den 21. januar 1943 ble tidsbegrensningen helt sløyfet.

Den 21. desember 1942 kom så en midlertidig lov om arbeidspålegg, som ga ministerpresidenten rett til å pålegge enhver innen fylkets grenser å stille med sin arbeidskraft og redskaper innen en avgrenset periode. Den som ikke stilte kunne hentes av politiet. Loven ble supplert av andre bestemmelser og forlenget en rekke ganger.

I tråd med helheten i politikken ønsket Reichskommissariat at arbeidskraften skulle ut av primærnæringene og over i krigshusholdningen. Det var ikke uten konsekvenser, etter som matvareproduksjonen etter avstengningen mot allierte markeder, måtte baseres på selvberging. For å motvirke negative effekter av dette ble det derfor 27. mai 1941 nødvendig med en forordning om tvangsdirigering av arbeidshjelp til jordbruket. Men stadig nye forordninger til industri, bygg og anlegg diktert av krigshensyn forsterket likevel den motsatte effekten.

Den 27. mars 1941 kom først en forordning om forbud mot å avslutte arbeidsforhold i bestemte næringer som aluminiumsverk, bergverk, tysk krigsproduksjon med flere. I løpet av året ble den opprinnelige listen supplert med alle bransjer som var av tysk interesse. En ny bestemmelse for Arbeitseinsatz i juni 1941 innførte stavnsbånd for arbeidere i særlig viktige bransjer og stillinger.¹⁰¹⁷ Forordningen ble forlenget i oktober samme år.

Det ble ulovlig å si opp og bytte arbeidsplass. Forordningen omfattet også kvinner, som nå i stigende antall ble dirigert til kokke- og vasketjeneste på Wehrmacht- og OT-anlegg, på tross av at Arbeidsdirektoratet først nektet dette hvis tjenesten medførte «kasinoarbeid» og overnatting på anlegget. Senere ga Direktoratet til og med pålegg om arbeid på slike tyske etablissementer som det kombinerte spisested og bordellet «Löwenbräu» i Oslo, på tross av heftige protester fra de kvinnene det gjaldt.¹⁰¹⁸

Samlet medførte bestemmelsene at arbeidere i stort antall ble dirigert til tyske militære anlegg, i strid med folkeretten.¹⁰¹⁹ I 1942 ble mulighetene for å unndra seg ytterligere redusert ved at rasjoneringskort for visse yrker skulle distribueres gjennom arbeidsgiverne. Konsekvensene for det øvrige næringslivet ble store, i form av en kronisk mangel på arbeidskraft og ikke minst for AT, som måtte erkjenne at et stort antall arbeidere i det aktuelle årsklassene ble unntatt fra utskrivningene, fordi de var på bedrifter som var viktige for tyskerne. Og primærnæringene fikk svi. Som konsekvens måtte AT mer og mer settes inn i ordinært jordbruksarbeid.

Arbeidskraftmangelen var i ferd med å bli skrikende på alle områder. Store tyske industriprosjekter var nå i gang.

Etter nederlaget ved Stalingrad proklamerte Goebbels den totale arbeidsinnsats, som også fikk store konsekvenser for Norge. Regulær arbeidsplikt for alle menn og kvinner ble innført i Tyskland i januar 1943, allerede før slaget var over. I februar kom så en rekke lover og forordninger i Tyskland og de okkuperte områdene, som ga vidtgående fullmakter til å tvangsdirigere arbeidskraft.

I Norge kom lov om den nasjonale arbeidsinnsats 22. februar 1943. Den ga myndighetene nødvendige mekanismer for tvangsdirigering av arbeidskraft til enhver art av virksomheter. Allerede 6. februar var Sosialdepartementet orientert om hvilke tyske forslag som ville komme, og Guldberg satte i gang med å utrede tiltak for å innpasse de nye bestemmelsene. Han foreslo oppretting av fylkeskommunale «utkjemmingsutvalg» som skulle gå systematisk gjennom alle bedrifter for å lete etter arbeidskraft som kunne disponeres for tyskerne. Det dreide seg om skarpere politikontroll, krav om at alle som ville ha rasjoneringskort måtte oppvise bekreftelse på beskjeftigelse, at alle menn som ikke var engasjert i livsviktig produksjon, skulle kunne mønstres for tyskerne, og full utnyttelse av kvinnelig arbeidskraft.¹⁰²⁰ Logikken var at først skulle all ledig arbeidskraft nåes, deretter arbeidskraft som ikke ble fullt utnyttet i bedrifter med redusert drift, og tilslutt skulle arbeidskraft hentes fra mindre viktige bedrifter som skulle stenges.

I loven ble det bestemt at bedrifter eller virksomheter som ikke ble definert som livsviktige, kunne stanses helt eller midlertidig. Det ble innført meldeplikt til den kommunale arbeidsformidlingen for både menn og kvinner. Alle måtte fylle ut et registreringsskjema som Guldberg hadde skrevet, og fått ros for av Johlitz på et møte med Arbeidsformidlingsdirektoratet. De skulle leveres til det lokale arbeidskontoret. Fritatt for meldeplikt var ansatte i hel offentlig stilling, AT-innkalte, selvstendige næringsdrivende, i primærnæringene og skipsfarten, samt utøvere av bestemte frie yrker, arbeidsuføre, enslige mødre og gravide. Selv om det ikke var nevnt spesielt, var det også unntak for aktive NS-medlemmer i partiets hoved- eller særorganisasjoner. Guldberg foreslo det samme for mannlige og kvinnelige medlemmer som kunne dokumentere at de utførte sin hirdplikt. Det godtok ikke Reichskommissariat. De skulle registreres, men ikke innkalles.¹⁰²¹

Registreringen skulle være ferdig over hele landet 30. mars, med unntak av Nord-Norge som fikk to uker til på seg. I Oslo og Aker var fristen

satt til 20. mars. Reichskommissars kjøreplan for lanseringen av registrering, med bruk av aviser, pålegg til ansatte på arbeidskontorene med videre var ekstremt stramt lagt opp, trolig for å unngå at motaksjoner kunne komme i gang.¹⁰²² Guldberg hadde imidlertid overgått Johlitz og Terboven ved å foreslå at bedriftene skulle innlevere egne meldeskjemaer for ansatte. Det ville gjøre det mulig å kontrollere opplysningene i de individuelle skjemaene, noe Guldberg mente var helt nødvendig for å finne de som lurte seg bort.

Johlitz avviste imidlertid slike henvendelser til bedriftene, fordi han fryktet at arbeidskontorene ville drukne i opplysninger. I slutten av mars, etter at det hadde vist seg at bare få ledige hadde meldt seg og at svært mange var udyktige, i Oslo var det en kassasjonsprosent på 50–70 enkelte dager, måtte Johlitz ombestemme seg og bedriftsskjemaene ble sendt ut.

En måned senere fulgte en supplerende lov om at Handelsdepartementet fortløpende kunne definere nærmere hva som var livsviktige bedrifter, påby bedrifter å slå seg sammen, stenge dem helt, overføre eller nedlegge virksomheten i deler av en bedrift eller frata en bedrift dens driftsmidler. Til sammen inneholdt disse bestemmelsene og forordningene et regelverk som ga myndighetene rett til å sette hvem som helst til hvilket som helst arbeid hvor som helst, om nødvendig med hjelp av norsk eller tysk politi.

Arbeidsmarkedet var dermed så godt som militarisert. På norsk side ser det ut til at Guldberg gikk meget aktivt inn for de nye bestemmelsene. Formelt sett var de ikke ulik forslagene om en tvungen dirigering av arbeidskraft i 1930-årene, som hadde vært lansert i offiserskretser. Guldberg satte mye inn på å tilgodese partiets ønske «om en effektiv kontroll med at utskrivningen foretas etter lovens bokstav og ånd, og for det annet at det ikke skapes unødig uro omkring arbeidsformidlingens virke [...] det har overmåte stor betydning for formidlingens arbeid at den har folkets tillit og at det ikke kan sies om den at den er et rent partipolitisk organ».¹⁰²³ Da direktoratet fanget opp at det ble lansert en boikottaksjon fra motstandsbevegelsens side ved å unnlate eller å forfalske registreringskjemaer, utarbeidet han forslag om mottiltak. Disse ble imidlertid ikke aktuelle, fordi direktoratet da registrering i Oslo og Aker var avsluttet i løpet av mars 1943 fikk melding om at boikottaksjonene hadde fått svært liten oppslutning.¹⁰²⁴

Med dette regelverket som verktøy ble tyske arbeidsleirer i regi av Organisation Todt, Wehrmacht, Kriegsmarine og Luftwaffe forsynt med en strøm av arbeidere fra norske arbeidskontor og norske bedrifter, men ikke den type arbeidskraft tyskerne mest ønsket. Det viste seg nemlig hurtig at

det nesten ikke fantes ledig arbeidskraft fra manuelle yrker eller industri-fag. Johlitz hadde i første omgang fram til midten av april 1943 forlangt 10 000 og i annen omgang ytterligere 15 000 til Wehrmacht og OT innen første del av mai.¹⁰²⁵ Det var uråd for arbeidsformidlingen å finne så mange, og dem man fant kom hovedsakelig fra handel- og kontor-fag. Guldberg måtte oppsummere at disse ikke var særlig egnet, og at det kanskje nettopp var grunnen til deres valg av fag. Han måtte også til sin irritasjon oppsummere at det kom en strøm av legeerklæringer og søknader om fritak også fra tyske organ og fra nordmenn med tyske bekjentskaper.

På anlegg var det hardt arbeid og kummerlige forhold, særlig den første tiden. Arbeidsstokken besto normalt av krigsfanger fra Øst-Europa, oftest sovjetiske og jugoslaviske, av såkalte Ostarbeiter som også var tvangssendt til Norge, samt en mindre stab av tyske og andre nasjonaliteter av frivillig arbeidskraft, i tillegg til de norske. Fra høsten 1940 hadde antallet norske arbeidere på tyske anlegg pendlet mellom 100 000 og 200 000. På grunn av manglende tyske oppgaver er det usikkert hvor mange det egentlig dreide seg om.¹⁰²⁶

I annet halvår 1943 kom påleggene om utskrivning til Wehrmacht-, Nordag- og andre anlegg på løpende bånd til arbeidskontorene fra direktoratet, som igjen fikk dem fra Abteilung Arbeit und Sozialwesen, med knappe tidsfrister og pålegg om absolutt konfidensialitet til det enkelte arbeidskontor. Direktoratet sirkulerte rundskriv med henstilling fra avdelingen om at man ikke måtte utskrive fra sagbruk og knottfabrikker, og med absolutt forbud mot å tilføre arbeidskraft til jord- og skogbruk. Wehrmacht, OT, berg- og smelteverk hadde høyeste prioritet. Likevel ble det i praksis skrevet ut like mange til jord- og skogbruk våren 1943. Innen midten av juni var det gått omlag 15 000 til hver sektor.¹⁰²⁷ Men tilgangen til jord- og skogbruk, som hadde startet på senvinteren med lav sysselsetting, var ikke større enn normal.

Det er ingen tvil om at andelen tvangsarbeidere ved disse anleggene etterhvert ble meget høy. Guldberg beregnet at arbeidsstyrken for 1942 utgjorde i underkant av 550 000 og sank noe fram mot krigsslutt.¹⁰²⁸ I 1942 ble det gitt 56 000 effektive pålegg fra arbeidsformidlingsetaten innen de tyskrelaterte virksomhetene, i tillegg til omlag 36 000 i jord- og skogbruket. Det betyr at omlag 20 %, eller hver femte arbeider i realiteten var tvangsarbeider i 1942. I 1943 var de tilsvarende tallene 85 000 og 47 000, tilsammen 132 000 av en arbeidsstyrke som hadde sunket til 541 000, hvilket betyr at omlag 24 % var tvangsarbeidere. I 1944 sank arbeidsstyrken til 525 000, mens pålegg var gitt til 56 000 i tyskrelaterte virksomheter og

24 000 i jord- og skogbruk, tilsammen 80 000, hvilket vil si at andelen tvangsarbeidere sank til 19 %. Andelen frivillige på tyskerarbeid sank altså i 1943 og ble erstattet av tvangsarbeidskraft. Når arbeidskraften i leirene hovedsakelig besto av hel- og halvfanger, det vil si krigsfanger og tvangsarbeidere, gikk de sosiale og velferdsmessige forholdene mer eller mindre i oppløsning. Produktivitet og arbeidsmoral sank drastisk. Det var dette som skjedde i 1943, med vidtrekkende konsekvenser for både NS-styret og en motstandsbevegelse som nå, for første gang under okkupasjonen, måtte forholde seg til en massebevegelse den ikke kunne styre.

For å holde styr på stadig mer misfornøyde norske tvangsarbeidere og krigsfanger trengte tyskerne hjelp fra NS og det norske SS. Vaktmannskaper herfra ble rekruttert i stort omfang. Men til å holde orden på tvangsarbeiderne trengte man en annen type assistanse, et apparat som også kunne spille på velferdsmessige- og motiverende strenger i beste NS-ånd. Her fikk man, som vi skal se, god bruk for NS-offiserer av en spesiell type.

Arbeidsinnsatsen dreide seg altså om militarisering av den ordinære arbeidsstyrken, mens AT militariserte reservearbeidskraften. Den ideologiske begrunnelsen var ikke så forskjellig. Det var altså to sett av motiver for å holde AT gående: På den ene siden Reichskommisariats behov for all den reservearbeidskraften som kunne framskaffes. På den andre siden Quislingregimets motiver, som var mer sammensatte og sprang fra ideologiske visjoner til evne til å «levere varene», det vil si faktisk å klare å drive tjenesten effektivt. Bak sto partiets politiske prestisje i parti og befolkning på spill, særlig blant offiserene. I det første krigsåret handlet det mye om stillinger og en militær skyggestruktur i påvente av fred og et nytt forsvarsapparat. En stor mengde befal trengtes til disse stillingene, slik som til Sivilforvaltningen, Statspolitiet og NS voksende organisasjonsapparat.

Det ble sett på som i og for seg prisverdig å la offiserene reise til fronten, fordi det støttet kampen der. Men slik norsk frontinnsats var kanskje enda viktigere fordi Norge dermed, etter Quislings oppfatning, gjorde seg fortjent til fred gjennom deltakelse. Men hvis veldig mange dro, ville det true selve bemanningen i statsetatene. Spørsmålet om å nekte offiserene å verve seg ble dermed tidlig viktig ikke bare for AT, men for hele NS-styret. Offiserene trengtes hjemme. Man kunne bare la noen få dra.

Interessefelleskapet i okkupasjonsstaten var motsigelsesfylt. De tyske tilbakeslagene høsten 1942 førte til at konfliktene ble skjerpet. SS krevde nå også mer menneskelig kanonføde fra Norge, ikke bare stål, krutt og matvarer. Derfor kom Terbovens, Bormanns og Quislings beskyttelse av

AT under voksende press, ikke bare fra de øverste tyske representantene i SS i Norge som Karl Leib, men fra norske, som Jonas Lie og Sverre Riisnæs.

Matauk viktigst

I mars 1942 skrev Frølich Hanssen den første fullstendige årsrapporten om virksomheten etter oppstarten. Den omhandlet også planene videre for 1942.¹⁰²⁹ Han var optimistisk med tanke på fremtiden. Med unntak av områder i Oslo, Bergen, Skien, Møre- og Romsdal og enkelte landområder, som sto for tur i 1942, var organisasjonen stort sett bygd ut i hele landet. Av utskrivningsstyrken på 23 000 var 18 737 kjent arbeidsdyktige og 12 000 innkalt. Høyere kunne man ikke gå på grunn av befalsmangel. For 1942 var det planlagt 18 000. Etter planen skulle man ha hatt 1844 befall, men man hadde bare fått ansatt 1275. En oppstilling viste hovedtrekkene:

Stilling	plan	faktisk
General	1	1
Stabssjef	1	1
Brigadeførere	12	8
Nestbrigadeførere	12	11
Fylkingsførere	60	31
Sveitførere	258	153
Nestsveitførere	140	99
Troppsførere	160	134
Kvartermestre	193	156
Underkvartermestre	227	125
Lagførere	780	556
Sum	1844	1275

Hovedforklaringen på at antallet innkalte var vesentlig lavere enn antallet arbeidsdyktige, var av politisk natur. I forhandlinger mellom AT, Bormann og Reichskommissariat var det bestemt at ungdom fra de aktuelle årsklassene fra jordbruksdistriktene ikke skulle innkalles. Dermed ble også befallstilgangen strupet. Dette beklaget Frølich Hanssen sterkt. Han beklaget at landsungdommen var fritatt fordi de var føreremner som AT hadde særlig bruk for.

I 1942 ville oppgavene i hovedsak bli kortsiktig matauk. For så vidt hadde det også vært en viktig målsetting i 1941, men da indirekte ved å øke det dyrkbare areal. I mellomtiden hadde imidlertid ernærings situasjonen

endret seg. «Krisesituasjonen i 1942 krever [...] at arbeidet med mataukingen i år ikke settes inn på langsiktige oppgaver.» Vårn og innhøsting i jordbruket kom så i førersetet. Det beklaget Frølich Hanssen sterkt, ikke fordi det var feil å hjelpe bøndene, men fordi det «utsetter [...] tjenesten for fare». Han anså det som en ren nødsforanstaltning. Det hadde vært inngående diskutert ved starten at man nettopp ikke skulle overta allerede eksisterende, rutinemessige arbeidsoppgaver, og jordbruket hadde vært brukt som eksempel. Hele visjonen om ATs oppgaver og begeistring hadde vært knyttet til nydyrking og nybygging.

Frølich Hanssen fryktet at denne situasjonen ville stille organisasjonen overfor vanskelige utfordringer. Det kom til å bli spesielt viktig å holde avdelingene samlet, kontrollere arbeidet og disiplinere de unge mannskapene. Særlig måtte man satse på idretts-, kultur- og kursvirksomheten. Idretten hadde vært vanskelig den første tiden, men var i god gjenge, mente han. I realiteten var interessen på vei ned.¹⁰³⁰

Den frykten som Frølich Hanssen ga uttrykk for i denne rapporten fra det første året kom til å bli permanent. Resten av krigen ble ernærings-situasjonen vanskeligere og vanskeligere, fordi de tyske behovene ingen ende ville ta, men bare økte videre. Det framgår av de tre årbøkene som AT utga, at nettopp ernæring ble ATs hovedoppgave, krigen sett under ett.¹⁰³¹ Andre arbeider, de egentlige, visjonære oppgavene, måtte tas inn i mellom vår og høst.

Historikeren Jan Egil Hansen har i *Stripete poteter og grumsete grøfter* forsøkt å beregne omfanget av den arbeidskraften som AT mobiliserte under hele krigen. Han er kommet til at omlag 40 000 menn og 3000 kvinner var i AT i løpet av alle krigsårene.¹⁰³² Innrullerte av årskullene for menn omfattet til sammenlikning omlag 120 000 for årene 1941–44. Basert på opplysninger fra ATs planavdeling i 1941 om en arbeidseffektivitet for AT-gutter på omlag 50 % av en ordinær arbeider og en beskjeftigelsesgrad på 85 %, har han ved å legge til grunn de samme størrelsene for de påfølgende årene, kommet fram til at det var et formidabelt avvik mellom det antallet dagsverk som AT hadde til disposisjon, det som faktisk ble utført og hva dette ville svart til for den ordinære arbeidsstyrken i samfunnet. Det samlede antall AT-dagsverk som var til disposisjon, utgjorde 1 754 190 dagsverk, mens det man fikk ut var 809 553. Det svaret til 404 776 normaldagsverk for vanlige arbeidere.¹⁰³³ Han finner flere praktisk årsaker til at det måtte være slik, knyttet til opplæringstid, kort innsatsperioder, redusert mobilitet, redusert motivasjon, sykefravær, unnasluntring og sabotasje. Den lave effektiviteten som Hansen dokumenterer, overrasker

ikke. AT utgjorde ingen normal arbeidsstyrke. Nettopp dens begrensninger utgjør definisjonen av den som reservearbeidskraft, med henhørende lavere produktivitet enn normalarbeidskraft.

Økonomisk er det grunn til å se på AT som en ren katastrofe, hevder Hansen videre.¹⁰³⁴ ATs avviklingsstyre etter krigen regnet ut at hele virksomheten 1940–45, inkludert de 3000 AT-jentene, hadde kostet 129 millioner kroner. Inntektene var på bare 1,6 millioner kroner. Sammenliknet med vanlig lønnsarbeid, var kostnadene i størrelsesorden dobbelt så store for en AT-arbeider. Og det meste som ble utført var jord- og skogbruksarbeid, som i siste instans dreide seg om matauk og livberging, nødvendig vedlikehold på skogs- og gårdsveier, i det hele tatt service-virksomhet for bøndene. Unntakene ble regelen. AT-ledelsen med Frølich Hanssen var selvfølgelig klar over disse grimme økonomiske realitetene. Men for dem kunne ikke AT være ulønnsom. AT var et totalprosjekt for dannelse i den germanske ånd og kultur, som skulle få orden på den nordiske rasefølelsen og skape lederemner for den nye tid. Og da kunne man ikke regne i kroner.

Fasit var at ATs egentlige fysiske oppgaver, nydyrking og nybygging, i praksis alltid kom i annen rekke. De viktigste store unntakene, jernbanebyggingen på Saltfjellet og veibyggingen i Korgen-Elsfjord, var i strid med ATs intensjon om ikke å være redskap for Wehrmacht. Det var krigens nødvendighet. Krigens nødvendighet kom på samme måte til å sette den mest avgjørende begrensningen for organisasjonen, nemlig på befalsmengden. Den kom aldri opp i den planlagte. Bare tre måneder etter at Frølich Hanssen skrev rapporten ble det temmelig klart at det kom til å bli mer bruk for befal andre steder.

Frontverving fra AT

AT var et utmerket miljø å verve frivillige offiserer og menige til SS i, og mange ble også vervet. Det kom i gang umiddelbart etter 22. juni 1941, inspirert av oppslagene rundt Stangs lynvisitt på fronten. Allerede 2. juli meldte *Morgenbladet* at 147 fra AT hadde meldt seg som frivillige. Det finnes flere beretninger om hvordan SS lyktes å overbevise med denne iscenesatte forestillingen med en aristokrat i hovedrollen. En som gikk rett i fellen, forklarte rett etter krigsslutt i 1945 hvordan det foregikk.¹⁰³⁵

Han var ansatt som bokhandlerlærling i sin fars forretning i en østlandsby da krigen kom i 1940, fram til han ble innkalt til AT 1. mai 1941. Her gjorde han sin høyst vanlige pliktjeneste som menig i tre måneder. Så kom angrepet på Sovjet 22. juni 1941. Avisene ble fulle av propaganda

for å melde seg til legionen. AT-befalet agiterte blant mannskapene. Så ble det til at han og andre av hans kamerater meldte seg gjennom troppsføreren i leiren. Etter at han i begynnelsen av august 1941 hadde kommet hjem etter avsluttet tjeneste i AT, reiste han umiddelbart via Bjølsen skole, Kongsvinger festning og Gulskogen til Fallingbostel i Tyskland. Derfra var det ingen vei tilbake.

Dette var en helt vanlig historie. Det berørte i og for seg ikke ATs ledelse at menige meldte seg som frontkjempere etter avsluttet tjeneste i AT. Som enkeltpersoner støttet ledelsen nesten unisont opp om at de gjorde det. I den første tiden skulle distriktssjefene også ta i mot innmeldinger til legionen. Tvil om dette ble avklart ved at AT-ledelsen ga pålegg til distriktssjefene 1. juli 1941. Dermed ble det åpnet for at SS kunne verve innad i organisasjonen, og interessen fikk et omfang som skremte. For eksempel fikk utskrivningssjefen i Nord-Trøndelag så mange som 45 innmeldinger, og selv om seks av disse viste seg å være falske og flere ikke møtte, så var dette en imponerende respons.¹⁰³⁶ Realiteten kom til å bli at legionen i stor utstrekning ble rekruttert fra AT og at mange blant AT-befalet meldte seg til krigstjeneste på tysk side. Det dreide seg særlig om sersjanter, og et mindre antall vernepliktig befal, sersjanter og fenriker, fra den gamle Hæren.

Det var på flere plan farer knyttet til en utvikling som kunne gjøre AT til en rekrutteringsanstalt for SS. For det første ville det undergrave selve idégrunnlaget, visjonene, knyttet til NS program tilbake til 1933. Det handlet om politisk legitimitet. Derneft, hvis særlig mange befal gikk over i SS-avdelinger, ville NS-ledelsen miste muligheten til å konvertere organisasjonen til et nytt norsk forsvar når tiden var inne. Dermed ville Quisling få redusert troverdigheten av dette forhandlingskortet vis à vis tyskerne. For det tredje sto det klart for Frølich Hanssen at strippingen av erfarent befal ville virke negativt på evnen til å løse de daglige, praktiske oppdragene. For det fjerde ville den langsiktige evnen til å mobilisere landets reservearbeidskraft svekkes. Og det var Bormanns primære bekymring. For han var selvfølgelig vel innforstått med at Carlo Ottens støtte til AT, og dermed Terbovens, kun var basert på denne forutsetningen. Derfor måtte Bormann stoppe rekrutteringen eller, mer realistisk, begrense den mest mulig, gjennom Frølich Hanssens embetshandlinger.

Frølich Hanssen var ingen motstander av frontinnsats, tvert i mot. Han kunne uttrykke en sentimental lengsel om å være med der det virkelig gjaldt. Den 18. november 1942 arrangerte AT en «kamerataften» i Rederforbundet for befal som hadde vervet seg og som derfor hadde fått permisjon fra AT.¹⁰³⁷ AT-sjefen, minister Stang og tyske representanter

holdt hilsmingstaler. Minister Riisnæs takket på vegne av SS, og ønsket befalet velkommen i Den norske Legions rekker. En hilsen fra Bormann ble lest opp, hvor han roste den norske ungdom som «hadde bekjent seg til germanernes felles kamp mot den internasjonale jødedom». Frølich Hanssen berømmet «betydningen av den store kamp som Tysklands store fører Adolf Hitler hadde stilt seg i spissen for». Deretter sang de tilstedeværende den tyske nasjonalsangen. Den norske hadde de allerede sunget ved åpningen.

Sammen med Stang lot Frølich Hanssen seg avbilde i avisene sammen med de vervede.¹⁰³⁸ Han var selvfølgelig klar over at skjebnen til AT ble avgjort ved fronten. I et sirkulære om innsamling blant AT-befalet til frontkjemperne i anledning julen 1943 formulerte han denne ambivalensen slik mange av offiserene følte den innad: «I den store kamp mot bolsjevismen deltar også våre landsmenn. Mange av Arbeidstjenestens unge befal er også i rekkene som befal og soldater, og flere skulde vært der hvis ikke våre oppgaver her heime hadde stillet så store krav til oss alle.»¹⁰³⁹ Resultatet av innsamlingen blant befalet var en stor suksess, en påminnelse for Frølich Hanssen om hvor utsatt hans egen organisasjon var blitt.

Konflikten om vervingen innad startet umiddelbart etter «Barbarossa» 22. juni 1941 da legionen kom i gang. Den 16. juli skrev Frølich Hanssen til distriktene og avdelingene i sentralorganisasjonen og krevde fortegnelser over alt befal som hadde vervet seg, samt oversikt over alle permisjonssøknader.¹⁰⁴⁰ Særlig «når det gjelder andragender fra høyere befal, skal det legges avgjørende vekt på at Arbeidstjenestens apparat under ingen omstendighet må settes ut av stand til på en effektiv måte å løse de store oppgaver som foreligger», advarte han, med en klar ordre om at alle søknader måtte forelegges ham personlig og at «alle permisjonsandragender vil herfra bli forelagt Generalarbeitsführer Bormann til uttalelse». Samme dag innskjerpet han i et skriv til legionen om at de ikke måtte henvende seg til utskrivningssjefene i AT med ordre direkte til mannskapene, uten tillatelse fra ham selv. Den 12. september skrev han til departementet og anbefalte at det ikke måtte gis noen tillatelser til å drive propaganda for legionen innad i ATs leirer: «Jeg er klar over Den Norske Legions store betydning, men jeg finner ikke at den hjelp som AT på den her av legionen foreslåtte måte vil komme til å yte, vil stå i noe forhold til den skade som derved ville påføres AT», føyde han til.¹⁰⁴¹

Kravene fra SS de siste to årene av krigen truet ATs eksistens, både hva angikk organisasjonens politiske troverdighet og de praktiske følgene som kunne bli resultatet. Den alvorlige utviklingen på østfronten var årsaken.

Særlig tilspisset ble situasjonen etter at Leib krevde at AT måtte bli et rekrutteringsdepot for Waffen-SS-avdelinger.¹⁰⁴² Henvendelsene resulterte i et kompromiss, etter flere diskusjoner med Leib og Terboven. Bormann måtte tillate at AT-personell kunne melde seg som frivillige til SS, men ikke at SS fikk fri tilgang til AT-leirene.

SS var ikke fornøyd. Berger kom selv til Norge for å få fortgang i saken.¹⁰⁴³ Frølich Hanssen og Bormann traff ham sammen med Leib under en kaffevisitt hos Quisling på Gimle om formiddagen 12. april 1943, hvor Berger reiste spørsmålet om ikke det var mulig å skaffe flere frivillige til fronttjeneste.¹⁰⁴⁴ Særlig var SS interessert i å få anledning til å gjennomføre en verveaksjon i AT. Quisling uttalte seg verken for eller mot dette. Men Frølich Hanssen gjorde det klart at det ikke ble aktuelt. Senere om kvelden møttes de i selskap hos Terboven på Skaugum, sammen med en lang rekke norske og tyske notabiliteter som hadde med SS å gjøre, men ikke Quisling. Ut fra det som skjedde, fikk Frølich Hanssen en følelse av at møtet var spesielt innkalt for å legge press på ham og Bormann.

Uten forvarsel tok Berger ordet for åpen scene og fortalte forsamlingen om møtet hos Quisling på formiddagen, som om det der var blitt enighet om vervingen. Han oppfordret Lie og Frølich Hanssen til å ta hverandre i hendene på det. Men Frølich Hanssen la demonstrativt hendene på ryggen og sa at han ikke kunne gi Lie det han ikke hadde. Han følte seg overrumplet og utsatt for et kupp fra SS side for å overta kontrollen over AT. I den videre diskusjonen som varte helt til klokken 02 om natten, ble Berger ivrig støttet av Lie og Riisnæs. Lie mente at AT var noe kvinnfolkarbeid. Begge understøttet kritikken mot Bormann og Frølich Hanssen. Særlig Frølich Hanssen brukte sterke uttrykk.

Etter konfrontasjonen hos Terboven kjørte Bormann og Frølich Hanssen rett til de tyske lokalene i den tidligere legasjonsbygningen på Drammenveien, hvor de satte opp et dokument med referat av hva som hadde skjedd. Bormann sendte rapporten med spesialkurer til Hierl og hans nestleder Decker i Berlin. Hierl reagerte raskt med en direkte henvendelse til Himmler over Bergers hode, for å få ham til å gripe inn overfor Berger. Henvendelsen ga resultat. Ikke lenge etter fikk Leib en fjernskrivermelding fra Berger, som da hadde vendt tilbake til Berlin, om at vervingen til Germanske SS i AT foreløpig måtte opphøre.¹⁰⁴⁵

Konfrontasjonen 12. april ble imidlertid ikke slutten på presset fra SS. Etter hvert som desimeringen av de tyske frontavdelingene økte i takt med tilbaketrekningen, økte også presset på Bormann og Frølich Hanssen. AT ble etter hvert kritisert for å være en stat i staten. SDs rapporter til

Berlin om AT ble i Bormanns øyne mindre og mindre saklige. Fordi de også ble lest av mange i Norge, bidro de til å forsure situasjonen for organisasjonen. Bormann hadde all grunn til bekymring, og la ikke skjul på det etter krigen.¹⁰⁴⁶ Han forklarer at ledelsen den gang, så vidt han visste, ikke tenkte på noen direkte militær innsats av selve AT. Men etter hvert som Tysklands mangel på tropper meldte seg, økte SS' innflytelse over AT og ATs prioriteringer. Han hadde fått vite at det hadde vært meningen å tvangssende en avdeling norsk AT til Russland som arbeidskommando. Et annet forsøk, som vi skal komme tilbake til, var da en AT-avdeling ble sendt på tømmerhogst i Nord-Finland.

Presset var følbart allerede høsten 1942. Frølich Hanssen fikk gjentatte henvendelser fra Jonas Lie om at SS fritt måtte kunne verve AT-befal og sende dem på SS-kurs. Frølich Hanssen appellerte til Stang, men tross purring kom det ikke noe klart svar.¹⁰⁴⁷ Den 19. februar 1943 skrev han igjen til Stang, og opplyste om en henvendelse fra Germanske SS Norge, som krevde lojalitetserklæring til SS' fører fra en AT-mann. Det var i strid med en partiforordning om Germanske SS Norge fra 21. juli 1942, som fastslo at en slik erklæring bare skulle avgis til NS fører. Riktignok forpliktet Germanske SS Norge seg til ikke å la SS-befal som var tilknyttet AT å rekruttere AT-befal. Men på den andre siden skrev de også at «På samme måte som med personer tilknyttet Waffen-SS og legionen, blir AT-ledere registrert som SS-tilhørige.»¹⁰⁴⁸ Altså insisterte SS på at medlemmer av SS i AT fulgte sine forpliktelser i forhold til SS. De krevde også at AT måtte kommandere AT-befal til SS-kurs når forholdene i AT tillot det. Frølich Hanssen pekte på at den samme uklarheten om lojalitet og forpliktelser framgikk av innmeldingsblanketten for Germanske SS Norge. I sitt arkiv hadde han en bunke henvendelser fra AT-befal som var innkalt til SS-kurs, og han ante ikke hvordan han skulle behandle dem.

I november 1943 informerte Germanske SS Norge ganske enkelt sine stormførere med rundskriv om at «alt AT-befal, altså førere og underførere, med øyeblikkelig virkning blir å føre opp som SS permitterte».¹⁰⁴⁹ Rundskrivet var foranlediget av at SS hadde rekruttert 128 AT-befal som Frølich Hanssen ikke ville gi slipp på. Striden om dem kom til å vare krigen ut. I mars-nummeret av *AT-bladet* ble det offentliggjort en navneliste over 70 AT-befal som var friggitt for fronttjeneste. I begynnelsen av 1945 skrev Jonas Lie til AT-sjefen og viste til at han 10. januar hadde oversendt listen over disse til AT med spørsmål om permisjon til kurs i Germanske SS Norge: «Spørsmålet blev tatt opp igjen i forbindelse med Ministerpresidentens forordning om mobilisering av Germanske SS Norge til po-

litiinnsats i forbinneelse med kampen mot sabotører og terrorister.» Han minnet om at AT-sjefen hadde forsikret om at svar kommer «om et par dager». Siden da hadde Lie purret, og det var beklagelig, fortsatte Lie, for nå hadde Germanske SS Norge fått moderne våpen. Det var folkene man manglet. I stedet var AT-folk som «i god tro» hadde fulgt innkallelsen til «en tre dagers mønstring blitt straffet diciplinært» i AT, og «slike tiltak kan jo kun oppfattes på én måte», skrev Lie, med gjenpart til Quisling.¹⁰⁵⁰

Lie rettet også en egen henvendelse direkte til Quisling, hvor han stilte spørsmålet om «den væpnede makt – Norges Arbeidstjeneste» på spissen.¹⁰⁵¹ Temaet var mobilisering av «de væpnede enheter» mot bandeuvesen, større aksjoner av partisaner, uroligheter eller «lokal invasjon». Det var åpenbart etter hans oppfatning at man da ikke kunne gå tjenestevei om ATs ledelse for å kunne bruke «de mange hundre aktive kjempere» i AT i en slik ekstraordinær situasjon. Noen forståelse med AT-generalen var hensiktsløst å forsøke å få til. Men da hadde allerede Quisling presisert, med henvisning til sin forordning 27. februar 1945 om innkalling til Germanske SS Norge, at AT-befal bare kunne innkalles med godkjennelse fra Frølich Hanssen.¹⁰⁵²

Under hele krigen nektet Frølich Hanssen SS å drive agitasjon og propaganda innad i AT for fronttjeneste. Han nektet tilfeldige oppslag, utlegging av løpesedler og nektet å godta en rekke søknader om permisjoner for å delta på SS-kurs og liknende. De han godtok var klarert av ham personlig. AT skulle ikke som organisasjon gå opp i limingen. Dermed reddet han også, selv om det var høyst utilsiktet, en rekke av sine offiserer fra å bli landssvikdømt etter krigen. Men hans motstand mot SS-kontroll over AT var ikke til hinder for at at NS styrket sin innflytelse, at AT var med på å kaste glans over NS-styret, og at AT ved passende anledninger kunne brukes utenfor sitt egentlige område og at AT-offiserer ble rekrutert til fronten.

NS-kritikk

Frølich Hanssens stilling ble truet også fra kretser i NS. Den som stilte seg i spissen for denne kritikken var blant andre den alltid kampglade oberst Konrad Sundlo. I et brev 7. september 1942 rettet han voldsomme anklager mot AT-generalen ovenfor NS-fylkesfører John Thronsen.¹⁰⁵³ Han hadde i de siste månedene fått mistanke om at denne umulig kunne være en venn av det nye Norge, skrev han, grunnet dennes «uvennlige innstilling overfor Den norske legion» ved at han hadde forbudt all propaganda

for legionen i ATs leire og nektet å tale legionens sak overfor ATs gutter. Videre hadde Sundlo fått «onde anelser» fordi «solide NS-folk» som hans egen bror, major Halfdan Sundlo, major Ragnar Rye og oberstløytnant Olaf Five ikke fikk stillinger i AT. I løpet av de siste dagene hadde Sundlo, etter det han opplyste, hatt besøk av syv NS-folk som jobbet i AT, en av dem fylkingsfører, som alle slynget ut anklager om alt fra korrupsjon, «jøssinginfiltrasjon», personforfølgelse og rene forbigåelser.

Sluttinntrykket til Sundlo var at AT var i ferd med å bli en «ren jøssingaffære». Sundlo gikk igjennom de enkelte anklagene og sparte ingen. Frølich Hanssen fant ingen nåde: Han var aldeles ikke populær og fulgte en «NS-fiendtlig kurs». Sundlo siterte sine informanter om at «Fortsetter det slik som no vil NS-folkene forsvinne og jøssingene overta hele Arbeidstjenesten. Generalens sekretær får attest for å være «kjempejøssing» [...] General Frølich Hanssen er en stor skuffelse som nasjonalsosialist.» En av dem sa at, da han sluttet i AT, var det som å vrenge av seg en skitten skjorte. Sundlo tok også opp noen konkrete personalsaker som berørte sentrale folk i AT.

Nye brev med flere anklager fulgte 10. september, og deretter nok ett 7. oktober. Da tok han opp forholdene i Forvaltningsavdelingens 5. kontor, hvor 15 NS-folk truet med arbeidsnedleggelse på grunn av trakassering fra tre «jøssinger». Han foreslo umiddelbare tiltak med innkalling av de stridende parter for å unngå at tyskerne blandet seg inn i sakene. Ellers ville det ende med at NS-folkene gikk, «hvilket vil være en falitterklæring for den nye tid». Den 10. oktober fikk han endelig en konferanse med Thronsen, og dagen etter oversendte han to rapporter fra ansatte på kontoret, som han beskrev som «rystende».¹⁰⁵⁴

En slik drepende kritikk fra en partiveteran som Sundlo måtte nødvendigvis svekke Frølich Hanssen, og særlig når den ble underbygget med det voldsomme presset fra SS som satte inn omtrent samtidig. Det ble en vanskelig balansegang for ham. I realiteten var han en av de mektigste NS-lederne og ble utsatt for en nærmest panegyrisk omtale i NS-pressen. Men på den andre siden sto han under stadig press fra misnøyde og overaktive partikretser og enkeltpersoner.

Fra partiledelsen sentralt og lokalt ble det stadig krevd at NS skulle ha tilgang til å agitere og å verve innad i AT. Flere ganger kom det initiativ til vervekampanjer hvor partiet ba om å få holde møter i leirene. Disse avslø Frølich Hanssen gang på gang. På samme måte ser det ut til at han forbød annen form for generell NS-propaganda i leirene. Samtidig tillot han noen bestemte møter og vervekampanjer.

Presset fra partiorganisasjonen blandet seg også med misnøye med hans evne til å gripe inn mot korrupsjon. I en så stor organisasjon som AT forekom det selvfølgelig økonomisk og karrieremessig korrupsjon, som ikke fulgte partimessige skillelinjer. Slike saker var vanskelig å håndtere, fordi de stadig ble politisert. Det kan se ut som at Frølich Hanssen i flere slike saker rett og slett resignerte, og først og fremst konsentrerte seg om å dempe anklagene. Resultatet ble at noen slike saker ble liggende og ulme i flere år.

Men overfor anklager fra tyskerne eller andre utenforstående kunne Frølich Hanssen støtte sine underordnede. Det gjaldt for eksempel anklager som ble rettet mot distriktssjef Sigurd Nitter-Hauge i Trøndelag, den eneste klart anti-nazistiske distriktssjef i AT. Nitter-Hauge kom under kritikk fra både NS-hold, politihold og tysk hold gjennom en rekke enkeltepisoder. Han protesterte mot å la AT delta i oppmarsjer og stevner, og NS-fylkesfører Henrik Rogstad klaget til Frølich Hanssen. Men Frølich Hanssen ga ikke noe pålegg.¹⁰⁵⁵

Nitter-Hauge fjernet ved noen tilfeller aggressive NS-befal, og nektet også i minst ett tilfelle å etterkomme NS-krav om å fjerne en «jøsning». NS klaget til Frølich Hanssen, men kom ikke noen vei med ham. Nitter-Hauge beskyttet ved flere tilfeller rømlinger fra AT-leire, gjorde det han kunne for å sabotere den forserte utbyggingen av jernbanen og veinettet over Saltfjellet og nordover, og nektet å avgi personell til prosjekter i distriktet som var av tysk interesse. For eksempel ble han i 1943 innkalt til Gestapo-sjefen Flesch i Trøndelag, for å etterkomme krav fra det norske politi i Trondheim og tysk sikkerhetspoliti om å sette inn AT i rydnings- og skograseringsarbeider langs Thamshavnbanen.¹⁰⁵⁶ Dette var svært viktig av hensyn til malmtransporten fra Orkla gruver til utskipningshavnen i Orkanger. Men Nitter-Hauge nektet å avgi sine mannskaper til prosjektene. Flesch oversendte saken til tysk Sipo i Oslo, hvilket selvfølgelig innebar en trussel mot Nitter-Hauge. Nitter-Hauge på sin side innrapporterte saken til Frølich Hanssen, som støttet hans opptreden. AT ble ikke satt inn. Et annet tilfelle var da Nitter-Hauge protesterte og trenerte Saltfjellet-Korgen utbyggingen, som var beordret av Wehrmacht. Frølich Hanssen forsvarte ham overfor de tyske anklagene selv om disse i og for seg var korrekte. Enden på det ble at Nitter-Hauge ble fratatt ledelsen av prosjektet, og to NS-offiserer ble satt på i stedet.

Begge disse hendingene skjedde høsten 1943. På denne tiden ser det ut til at Frølich Hanssens stilling var så svekket at han vurderte å trekke seg. I 1944 startet så London-regjeringens og motstandsbevegelsens kampanje

mot AT, hvilket trolig igjen styrket hans stilling. I alle fall bidro angrepene utenfra til at han valgte å fortsette.

Glans over regimet

Som vi har sett, startet nazifiseringen av AT med prinsippet for ansettelseskontroll som ble etablert med NSPOT som hoveddaktør allerede kort tid etter Terbovens nyordning 25. september 1940. Det sikret rutiner som gjorde det mulig at stillingene som så vel distriktssjefer, fylkingssjefer som skoleledelser, etter hvert som det ble ønskelig, kunne bli besatt med partimedlemmer. Det samme gjaldt stillingene i ATs sentrale ledelse og i departementet. Etter at denne ordningen var sikret, kom den andre fasen i nazifiseringen ved årsskiftet 1940/41, da innføringen av Hitler-hilsen for befal ble satt igjennom av Stang på initiativ fra Quisling. Deretter kom en jødeparagraf etter tysk modell inn i § 6 i lov om arbeidstjeneste av 22. februar 1941.¹⁰⁵⁷ I april ble så Hitler-hilsen innført for alle. Disse tiltakene førte til protester fra AT-sjefen Hagem, stabssjefen Berg, befalsskolesjefen Thue og enkelte andre ikke-medlemmer, som hadde tilført organisasjonen prestisje ved oppstarten. Nå søkte de avskjed eller fikk avskjed. NSPOT sørget deretter for at de vakante stillingene ble fylt opp med partimedlemmer.

Under resten av krigen var AT en fullt ut NS-kontrollert organisasjon. Dette ble formalisert ved en partiforordning fra ministerpresidenten 27. november 1942, hvor det sto at ATs sjef «er partiets øverste tillitsmann i Arbeidstjenesten og er under Sjefen for Departementet for Arbeidstjeneste og Idrett partimessig direkte underlagt NS-Fører og Riksledelsen». Ut fra samme forordning skulle en NS-sambandsmann knyttes direkte til ATs stab, men på en slik måte at AT-sjefen kunne påvirke hvem det skulle være.

Paradoksalt nok ble det en viktig oppgave for NS- og AT-ledelsen å forhindre at AT ble *for* politisert. Det var ikke i NS' interesse ut over det behovet partiledelsen hadde i forhold til opinionen og tyske myndigheter. For å sikre dette ble det vedtatt flere partiforordninger, som ga AT-sjefen fullmakt til å bestemme hvilke myndigheter som hadde lov til å besøke eller henvende seg til AT-leirene. Og i så tilfelle skulle skriftlig tillatelse fra AT-sjefen bringes med. Det samme gjaldt permisjonssøknader fra befal og mannskaper.

Etter krigen ble det med henvisning til slike forordninger hevdet at AT hadde vært nøytralt, upolitisk og ikke latt seg bruke av myndighetene

i propagandaformål. Men det var langt fra tilfellet. Frølich Hanssens suverene kontroll over AT var vel kalkulert ut fra de behovene som NS definerte. Et sammenhengende og samtidig uttrykk for hvordan han tenkte finnes i foredraget «Arbeidstjenesten» som han holdt i foredragsserien «Norges Nyreisning», som NS arrangerte i 1942. Det var for øvrig bare ett av mange foredrag han holdt for sine norske og tyske samarbeidspartnere i løpet av tiden som leder av AT, hvor han, uten de særlige taktiske hensyn han anla under landssvikoppjøret, kunne utvikle tanker om ATs plass innen nyordningen overfor et velvillig publikum.¹⁰⁵⁸

Som mange ganger ellers i artikler og foredrag plasserte han AT innen dramatiske kulturelle kulisser: Det «harde og bitre alvor» som vi bygger AT med, er intet mindre enn «ledd i vårt folks kamp for sin eksistens. Dermed faller Arbeidstjenesten også innenfor rammen av Europas kamp for sin eksistens», som ingen kan stå utenfor. AT er en «ærestjeneste», en kulturell fornyelse basert på den «ubønnehørlige lov om forbindelsen med jord og arbeid», som ikke bare uttrykker seg i et stykke Norge omkring den enkelte, men «også inne i seg selv», «den kulturskapende norske mannstypen».

Alle historiske tilbakeskritt knyttet han til atskillelsen fra arbeidet med jorda: Føydalismens sammenbrudd, «undermenneskets revolusjon i Russland», Frankrikes «biologiske» sammenbrudd, og «det engelske imperiums langsomme undergang i dag». Denne kulturforståelsen appliserte han med kraftige farger på bildet av Norges historie og AT. Partiene sviktet da foregangsmennene ropte «vakt i gevær» da «det nordiske mennesket skulde skilles fra kilden til sin kraft og kultur: jord og arbeid [...] Hvorfor tok ikke partiene arbeidstjenesten opp som ledd i arbeidet for å vinne ungdommen for seg på samme måte som i Tyskland før 1933?».

Svaret Frølich Hanssen hadde var at «partitenkningen» hindret dem i å nå en «nasjonal fellesskapstenkning». Arbeidstjeneste og partipolitikk var uforenelige. Båndene til Tyskland la han heller ikke skjul på: De hadde hatt den aller beste støtte av de tyske rådgiverne, av den «herværende tyske AT-stabs tålmodige og dyktige hjelp», med mange års erfaring fra «den nye kjempemessige tyske arbeidstjeneste», både gjennom råd og praktisk hjelp. Til AT-guttene ville han sende budskapet «dere er i dag arbeidssoldater i enhver forstand av ordet, dere har fått et avsnitt av arbeidsfronten å holde [...] våre styrker settes inn under kommando, ledelse og kontroll [...] ingen har mer enn befallet æren av at vår store sak er under utvikling og at det bærer framover [...] Arbeidstjenestens innsats i Norges nyreisning er framfor alt nyreisningen av Norges ungdom».

Resten av Frølich Hanssens foredrag var en gjennomgang av praktiske rutiner, oppgaver og leirer, plassert innenfor rammen av denne smørjen av mystiske fenomener som «eksistenskamp», «jord», «ære» og «blod». Fra hans side var det trolig ment som kjernen i de oppbyggelige bitene av den norske naziideologien. De mindre oppbyggelige kunne han utelate. Frølich Hanssen sto på denne tiden på høyden av sin makt. Det var han som framfor noen definerte hvilke interesser NS hadde på feltet. Ettersom dette var før NS-ledelsen bestemte seg for å spille ut det jødiske kortet, sa han for eksempel ingenting om jødene. Det var ikke nødvendig.

Sannheten var at partiet brukte AT til partiformål når det var behov for det. Det var til syvende og sist det reelle innholdet i at AT var «upolitisk». Slike behov var for eksempel å kaste passe doser glans over partimarkeringer. Dette skjedde mange ganger, som framgår av oppslagene i avisene.

«Oslo oppdager Arbeidstjenesten», skrev *Fritt Folk* begeistret om den første store offentlige presentasjonen av AT 25. oktober 1941.¹⁰⁵⁹ Da gikk flere arrangementer av stabelen i Oslo. Minister Stang, Frølich Hanssen sammen med NS-ledelsen og tyske *koryfeer* kastet glans over organisasjonen. En annen tidstypisk overskrift var: «Defileering av 1100 AT-gutter med flyvende faner og klingende spill». Reportasjen la vekt på at oppmarsjen skjedde i «militære former». Om kvelden var det «stor leirkveld» i Colosseum kino, med full sal og tyske og norske æresgjester på første benk, som lyttet til musikk fra ATs 71-manns store orkester og en «yppig og stemningsfull prolog» fra brigadefører Odd Grahm. I sin tale framhevet Frølich Hanssen at AT hadde skapt en «ny livsform [...] tent et fornyelsens bål i Norge, og at «alle som søker etter fast grunn under føttene kan finne et nytt holdepunkt i Arbeidstjenesten».

Den 8. mai 1942 kastet AT og NS glans over hverandre i et møte i Universitetets aula, hvor Frølich Hanssen holdt foredrag om «Norges Nyreisning» etter en musikalsk velkomst framført av Hirdens musikkorps. Arbeidstjenestens «bitre alvor» er som ledd «i vårt folks kamp for sin eksistens» innenfor rammen «av Europas kamp for sin eksistens», kåserte han for de fram møtte partitillitsvalgte og AT-befal.¹⁰⁶⁰ Også denne gang var det oppmarsj og NS-sanger i gatene fra de marsjerende.

AT deltok ved statsakten på Akershus slott 2. februar 1942, da Terboven innsatte Quisling som ministerpresident, og de kommissariske statsråder ble avløst av NS-regjeringen. AT-befal sto oppmarsjert i espalier opp bakken til slottet sammen med Hirden. Det samme skjedde ved minister Gulbrand Lundes bisettelse i Trefoldighetskirken i Oslo 2.

november 1942, da en æresgarde fra AT paraderte sammen med Hirten, Førergarden og Germanske SS-Norge. Da Quisling kom tilbake fra sitt besøk hos Hitler i februar 1942, ble han tatt i mot av SS Politikompani og en æresbataljon fra AT, den siste med blankpussede spader på aksel og stramme hender utstrakt til Hitler-hilsen, hvis vi skal tro bildene i *Fritt Folk*.¹⁰⁶¹ Ved årsdagen for statsakten 2. februar 1943 var det stor parade foran slottet i Oslo, med deltakelse fra AT-avdelinger.

Det var heller ikke uvanlig at ATs musikkorps underholdt på NS-møter. Under NS' parademarsj 25. november 1943 marsjerte ATs musikkorps med og kastet glans over arrangementet. Avisene dekket disse oppmarsjene og møtene med stor grundighet praktisk talt til krigsslutt. Ingen kunne være i tvil om det inntrykket som de mange oppslagene etterlot, at AT var en del av NS-apparatet.

Dette ble tydelig demonstrert etter at motstanden mot AT kom i gang. Etter krigen ble det hevdet at AT hadde beskyttet sin nøytralitet ved å opprette en egen AT-rett, som pådømte disiplinære forseelser, som for eksempel rømninger, og dermed forhindret at slike saker ble overtatt av tyskerne og pådømt med strenge straffer. Motstanden startet med sprengningen av ATs distriktskontor i Oslo på Hitlers bursdag 20. april 1943, fortsatte med noen aksjoner på høsten før en hel serie med aksjoner kom i 1944.

Da ble det også ble sendt ut paroler om å unnlate å møte opp og i stedet forsøke å rømme unna. Resultatet ble rømninger innad i landet og øking av flukten til Sverige. I landssviksaken mot Nitter-Hauge, som hadde vært distriktssjef i Trøndelag, kunne denne vise til at han sommeren 1944 hadde reddet fire AT-gutter og to kokker, som hadde rømt fra AT-leiren på Selbustrand.¹⁰⁶² Det finnes flere slike eksempler. Men det finnes også flere eksempler på at AT-ledere rapporterte rømninger til tyske myndigheter.

Etter nøling og uenigheter om hvordan situasjonen skulle gripes an, bestemte myndighetene seg for å slå tilbake der motstanden så ut til å ha fått et visst gjennomslag. I april-juni 1944 ble det innkalt 8000 mann fra hele landet, fordelt på 50 sveiter og 2 arbeidstropper. Frammøtet var normalt inntil mannskaper fra Oslo møtte på Oslo Østbanestasjon 10. mai.¹⁰⁶³ Da ble det klart at frafallet var stort og Statspolitiet ble satt inn.¹⁰⁶⁴ Særlig var situasjonen alvorlig i Telemark. Politiinspektør Ole Olsen Landerud i Oslo og Aker-avdelingen beordret statpolitibetjent Nystad til Notodden med vide fullmakter. I avhør med de som ikke hadde møtt, kom det fram at fabrikkarbeider Olaf Hansen Moen hadde oppfordret og truet dem og også tilbudt dem hjelp til å komme seg unna. Moen, en bror samt to andre

fra Lisleherad ved Notodden, ble arrestert og fraktet til Oslo. Tilståelser ble framskaffet med tortur. Noe liknende skjedde dagen etter.¹⁰⁶⁵ Det løp altså inn illevarslende nyheter fra noen enkeltsteder, på tross av at oppmøtet på landsbasis var 90% blant de som ikke hadde gyldig grunn. Det var smitteeffekten man var redd. Boikottaksjonene virket der det hadde vært effektiv agitasjon.

Landerud forela saken for sikkerhetspolitiets sjef, som bestemte at det skulle opprettes en særdomstol. Deretter fikk han ordre av minister Jonas Lie om å lede aktoratet og kreve dødsstraff. Den 22. mai fikk Moen dødsstraff ved særdomstolen for sabotasje mot AT.¹⁰⁶⁶ Dagen etter ble han kjørt ut fra Oslo mot Enebakk, bundet til et grantre og skutt av en peleton fra Statspolitiet. Hans bror og kamerat ble begge satt inn på Berg fangeleir for resten av krigen. Moen-saken demonstrerte hvor viktig AT var for myndighetene, men også for motstanden. Den 24. mai 1944 ble dødsdommen bekjentgjort i avisene. *Aftenposten* skrev at

det må reageres kraftig overfor slike forsøk på å undergrave Arbeidstjenesten som er av livsviktig betydning for folkets ernæring, og retten finner videre at det må reageres på en slik måte overfor London- eller Russland-inspirerte sabotører at liknende elementer får en alvorlig oppfordring til å ta seg i vare.

Landerud møtte sin skjebne elleve måneder senere.¹⁰⁶⁷

Jøde jakt

AT spilte en viktig rolle under innledningen til jødeaksjonene høsten 1942. Dette skjedde ikke som resultat av noen velkalkulert politisk avveining fra ledelsens side eller som resultat av en tilfældighet, men som en direkte konsekvens av at AT, når alt kom til alt i en krisesituasjon, var en del av okkupasjonsstaten og skulle ta ordre fra politiet. Det var nedfelt i ATs disiplinærreglement.

Natten 22. oktober 1942 oppsto det en slik situasjon. I ukene forut hadde det vært stigende antijødisk propaganda i mediene. Mange fryktet at noe ville skje. Embetsverket var i gang med en diskret registrering av jøder, deres eiendommer og personalia, og som ledd i dette var de blitt innkalt til politiet for å få stemplet «J» i passene. Tysk politiet var samtidig i gang med en mer omfattende registrering. Noen jøder forsøkte å komme seg over til Sverige. På toget fra Sarpsborg til Halden denne natten ble de to jødiske flyktningene Hermann Feldmann og Willy Schermann og deres grenselos Karsten Løvestad overrasket av to mann fra grensepo-

litiet, som ville foreta kontroll av deres grensepapirer. For å komme seg unna, hoppet de tre av toget i fart ved Ingedal kirke, etter at Løvestad hadde løsnet skudd mot den ene grensepolitimannen. Toget kjørte videre til Berg stasjon før Halden. Derfra ble politiet varslet. Alle tilgjengelige formasjoner av Statspolitiet, Grensepolitiet, Hirten og tysk ordenspolitiet ble mobilisert i det etterfølgende søket. Det gjaldt også AT, som hadde en sveit forlagt på Høysand Bad ved Skjebergkilen.

Det var politimesteren i Sarpsborg som ga ordre til lensmannen i Skjeberg om også å sette inn denne styrken. Sveitføreren kommanderte ut de om lag 100 mannskapene til først å gå manngard rundt Skjebergkilen og å søke gjennom hyttene der.¹⁰⁶⁸ Deretter lette de videre langs sjøen, hvor de satte ut vaktposter og beslagla alle båter. Så ble de satt ut som vakt- og meldeposter rundt et større, avsperrert skogområde. Etter om lag et døgn ble styrken trukket inn igjen. Da var Feldmann, som var skadet etter hoppet fra toget, blitt hentet av politiet på en gård sør for jernbanen. Schermann, som også var såret, hadde løpt i motsatt retning. Han ble funnet av en tysk politimann med sporhund.¹⁰⁶⁹ Løvestad, ble først etterlyst under sitt dekknavn. Han var enda ikke funnet, og ble først etterlyst under sitt rette navn og bilde i avisene 25. oktober. *Fritt Folk* skrev at «det store maskineri» igjen ble satt i aksjon, denne gang i en større innsirklingsaksjon, som omfattet AT-avdelinger, sammen med ordensavdelinger, vaktbataljonen i Halden og Hirten.¹⁰⁷⁰ Den 27. oktober ble han tatt.¹⁰⁷¹

AT-styrken hadde opptrådt som en militær formasjon under søket, selv om de menige mannskapene trolig ikke var bevæpnet. I all fall lot ikke dette seg påvise etter krigen. De impliserte var svært ordknappe. Da saken ble undersøkt, unnskyldte sveitføreren seg med at lensmannen hadde opplyst at det var begått et mord på toget og at tre bevæpnede mordere var sluppet unna. De hadde ikke fått vite at det var et politisk mord.¹⁰⁷² Hans overordnede innrømmet imidlertid at avdelingen hadde stått under politiets kommando, i tråd med reglementet. Han unnskyldte seg med at avdelingen ble trukket inn igjen etter om lag et døgn. Brigadesjef i AT, Odd Graham, som var sjef for 1. Arbeidsdistrikt og dermed ansvarlig for Skjeberg sveit av AT, innrømmet etter krigen at det var det tyske sikkerhetspolitiet som hadde forlangt å få avgitt AT-mannskaper til razziaen. Graham ga inntrykk av at sveitføreren nærmest hadde vært uvillig. Problemet hadde tilsynelatende vært at han ikke hadde hatt mot til å avslå. En av de innbeordrede politimennene hevdet imidlertid at AT-befalet hadde «vist iver» i å medvirke, i motsetning til de tvangsutskrevne menige.¹⁰⁷³ Graham var ikke hvem som helst, og hans vurdering i denne saken var

ikke upartisk. Han var kaptein i Hæren og generalinspektør for artilleriet inntil 9. april 1940. NS hadde han vært medlem av siden 1933.

Forsøkene på bortforklaring etter krigen står i motstrid til den måten NS-ledelsen brukte Skjeberg-affæren på under krigen. I *Fritt Folk* 24. oktober 1942 ble saken dekket i stor detaljriksom som selve startskuddet i kampanjen mot jødene. Overskriften var «Atter en skjendig udåd – norsk politimann skutt ned av jøder». AT og Hirten hadde «assistert» tysk og norsk politi, sto det. Dagen etter kom ordren fra Berlin om arrestasjonen av de mannlige norske jødene og ytterligere en dag etter kom Quisling-regjeringens lov om inndragning av deres formuer. Så var det barnas og kvinnenes tur til å bli arrestert. Den 26. november ble de innlastet på «Donau» og sendt til utryddelse i Auschwitz.

Bruken av AT i søket etter disse to jødene kastet et skinn av aktverdighet over jødeaksjonen, akkurat som bruken av lensmenn og vanlig politi gjorde ved deltakelsen i selve arrestasjonene av jødene. Det falt seg helt naturlig at alle myndighetsorganer medvirket, inklusive AT. Det betyr ikke at bruken av AT i denne sammenhengen nødvendigvis var planlagt, i alle fall har det hittil ikke kunne dokumenteres. Men det demonstrerer hvordan potente makthavere spontant utnyttet de reelle maktmidlene som var for hånden, hvorav AT like naturlig inngikk som Hirten og politiet.

Det ser ikke ut til at saken ble diskutert i ATs sentrale organer, men Frølich Hanssen, som hadde styrket sin stilling etter at han var blitt kritisert over London Radio, var neppe særlig glad for denne rollen som reservepoliti. Det var ikke første gang AT ble rekvirert til polititjeneste. Opplands Arbeidsfylking ble i juni 1941 bedt av politiet om å overta vaktholdet av tyske militærforlegninger på Toten. Dette ble etablert på tre steder. Saken ble forelagt Frølich Hanssen som umiddelbart ga ordre om at vaktholdet skulle opphøre.¹⁰⁷⁴ Senere medførte denne og andre liknende tilfeller at Frølich Hanssen i februar 1942 sendte ut en ordre til alle ledd i AT om at henvendelser fra Wehrmacht, SS og andre tyske myndigheter skulle henvises direkte til Bormanns stab, i tråd med en henstilling fra Bormann til AT-sjefen.¹⁰⁷⁵

AT-sjefen regjerte over en ubevæpnet hær som utvilsomt var en maktfaktor tyskerne måtte ta hensyn til, en posisjon som var basert på en balansegang mellom hans rolle som Hitler-hyllende nazist på den ene siden, og evne til å bevare kontrollen over egen organisasjon på den andre. Sett med tyske øyne var han en potensiell utfordrer til Quisling, slik marskalk Badoglio var det vis a vis Mussolini i Italia. Frølich Hanssen var seg denne

posisjonen bevisst. I tillegg til dette var han en ildsjel for den nasjonale AT-tanken. AT var hans livsbarn. Alt som truet enheten i oppslutningen rundt AT, truet med hans øyne selve essensen i NS-styret. Derfor hadde han et våkent øre for hva som rørte seg innad. Mest av alt dreide dette seg om presset fra SS om å bruke befalet til frontinnsats. Det ville bety ATs endelikt og svekke NS betydelig. Men det unngikk heller ikke ham at aksjonen i Skjeberg var lite populær blant de menige.

Dette var bakgrunnen for at lov om AT av 25. mars 1943 ga AT-sjefen «kommandomyndighet» over alt personell i AT, uansett om de «tilhører en annen statsinstitusjon eller en partiorganisasjon», og for at Quisling med eget vedtak 21. august ga regler for at «ingen myndighet» kunne rette henvendelser direkte til underordnede ledd i AT. I et eget punkt var det anført at dette ikke gjaldt «øyeblikkelig hjelp ved katastrofer, skogbrann m. v. ». Politiaksjoner var ikke nevnt. Med dette som bakgrunn bestemte Frølich-Hanssen 24. august 1943 at alle henvendelser om slike forhold skulle sendes AT-sjefen, uansett om det kom som «ordre».¹⁰⁷⁶ Samtidig sendte Bormann ut informasjon i Wehrmacht om at alle henvendelser til ledd i AT skulle gå gjennom ham.

Dermed skulle erfaringene fra Skjeberg-aksjonen være ivarettatt med tanke på fare for gjentakelse, slik Frølich Hanssens ønsket, og det øvrige lagt dødt. Trolig av hensyn til det som var kjent om aksjonen innad blant de menige og det som hadde stått i avisene, ble det likevel tatt med et avsnitt om dette i ATs *Årbok 1943*:

En annen jobb som guttene vil huske lenge, er jakten på morderen fra Hobøl. Jakten som foregikk i de milevide skogtraktene omkring forbryterens heimsted, var meget spennende, da han var bevæpnet, dessuten en kjent skytter og skogsmann og hadde stort forsprang, men endte allikevel med hans pågripelse.¹⁰⁷⁷

Det var riktig at Løvestad var fra Hobøl, men ikke at jakten hadde pågått i traktene der. Kanskje var forfatteren ukjent med geografien i Østfold. Ingen i AT i Hobøl kunne heller bekrefte at noe slikt hadde foregått, da saken ble undersøkt etter krigen.¹⁰⁷⁸ Etterforskerne klarte ikke å finne forklaringen på akkurat *den* omskrivingen under landssviksaken mot Frølich Hanssen. Den viktigste omskrivingen var imidlertid at *Fritt Folk*-versjonen om jødejakten var blitt til en helt upolitisk morderjakt. Det var neppe en tilfeldig endring.

Enare-sveiten

På tross av Arbeitseinsatz, overføring til Norge av tysk arbeidskraft fra Arbeitsdienst og omfattende innsats av krigsfanger, forble mangelen på norsk arbeidskraft et alvorlig problem for Wehrmacht under hele okkupasjonen. Og selv om man i allmenne ordelag imøtekom ATs folkerettslige krav på ikke å bli satt inn for Wehrmacht, tok tålmodigheten av og til slutt. Da den totale krigsinnsatsen kom i 1943 etter Stalingrad, forsvant dessuten mange slike hemninger. På slutten av krigen ble det vanskeligere å holde organisasjonen utenfor.

Kanskje det klareste AT-prosjektet som demonstrerte dette, var det såkalte Enare-prosjektet i 1943. Besettelsen av Finnmark og kampene på Litza-fronten hadde medført stor tømmerhogst i Finnmark.¹⁰⁷⁹ I slutten av 1942 krevde tyske myndigheter at en stor mengde tømmer ble levert. Men norske forstfolk hevdet at så stor hogst ville ødelegge Finnmarks skoger for alltid. Av kapasitetsgrunner var det umulig å få tømmeret sørfra. Forsyningsdepartementet fikk i oppdrag av tyske myndigheter om å ordne saken.¹⁰⁸⁰ De rettet en forespørsel til finske myndigheter om å få tømmer fra skogene ved Enare-sjøen. Dette ble innvilget mot at Norge stilte egen arbeidskraft til rådighet. Med den mangel på arbeidskraft som var i Norge var det vanskelig, og AT ble derfor anmodet om å ta på seg tømmerhogsten. AT tok på seg oppgaven under forutsetning at det skulle skje under norsk kommando.

Opprinnelig ble det bestemt at en styrke på 540 mann samt befal skulle reise, men en undersøkelse på stedet viste at det ikke var forlegningsmuligheter for mer enn 135 mann samt befal. En «vinterfylking» ble innkalt i slutten av 1942 med forlegning på Strømmen. Av disse ble det så tatt ut 135 frivillige. Befalet ble beordret. Så gikk reisen til Finland og hogsten ble gjennomført.

Etter innsatsen i Finland ble Enare-sveiten gjenstand for pomp og prakt i Oslo. Den 10. mai ble det festforestilling i Nasjonalteateret. Dagen etter ble de på formiddagen mottatt av Quisling på slottet, og på ettermiddagen ble de feiret med lunsj på Frognerseteren. Deltakerne ble fritatt for innkallelse til Arbeitsinnsatsen i 1943. Juninummeret av *AT-bladet* ønsket Enare-sveiten velkommen hjem. Julinummeret fortalte i en helsides reportasje at sveiten hadde plassert AT-banneret utenfor Norges grenser.

Våren 1943 kom det ordre om at en del sveiter fra 5. arbeidsdistrikt skulle ta del i jernbanearbeidene på Saltfjellet under teknisk ledelse av NSB. Det vakte reaksjoner blant en del av befalet. Det ble derfor gitt løfte

om at «de fremtidig skulde være fritatt for å ta del i arbeider utenfor de bygder hvori leirene lå».¹⁰⁸¹ Men de som hadde vært beordret, fikk ikke slippe innkallelse for neste år, slik som Enare-sveiten.¹⁰⁸² Frølich Hanssen oppfattet at dette var uheldig for ATs rykte og ba Stang om å sørge for at det også ble gjort gjeldende for dem. Stang kunne imidlertid bare strekke seg til fire måneders fritak.

Sommeren 1944 ble avdelinger beordret til assistanse for Statens vei-vesen på veien Elsfjord–Osen–Korgen. Vegvesenet hadde ansvaret for brakker og innkvartering.¹⁰⁸³ Serbiske krigsfanger hadde vært i sving på veibyggingen, men framdriften hadde ikke vært tilfredsstillende for tyskerne. Sjefen for 5. distrikt, oberstløytnant Nitter-Hauge, protesterte. Det kom til et stormende møte i Mosjøen mellom ham og representanter for Reichskommissar og Wehrmacht som sto for arbeidene. Frølich Hanssen, som også var til stede, forsvarte for anledningen lojalt sin underordnede og avbrøt det hele «demonstrativt og ved slag i bordet». Det endte med at Nitter-Hauge ble løst fra ansvaret for prosjektet.

ATs Wehrmacht-prosjekter på Helgeland førte til at mange bestemte seg for å rømme fra AT, særlig i Trøndelag. Størsteparten av tre sveiter fra Trøndelag, med om lag 500 mann, lå i Osen ved Elsfjord, mens 200 mann fra to sveiter i Nordland, lå i Korgen. Det ble rapportert til Sverige at de lå 16–18 mann på hvert brakkerom, at maten og de hygieniske forholdene var dårlig.¹⁰⁸⁴ Det kan heller ikke være tvil om at vei- og jernbaneprosjektene som forbandt Nord-Norge med Sør-Norge spilte overordentlig stor betydning i den tyske militære strategi fra og med høsten 1944, da Lapplandsarmeen evakuerte sørover. Dermed kunne Finnmark hurtig nedbrennes og over 100 000 kamptrente frontsoldater overføres til kontinentet. Store allierte ressurser ble satt inn på å ødelegge de samme kommunikasjonene vinteren 1944–45.¹⁰⁸⁵

Et annet prosjekt var etableringen av et forpleiningssted for Hirdmarinen på Granholmen ved Sandefjord, hvor Forsyningsdepartementet fikk inn planer for opparbeiding av forskjellige fasiliteter. En sveit fra AT som var forelagt ved Sandefjord Bad ble rekvirert til blant annet veibygging i forbindelse med dette anlegget.¹⁰⁸⁶

AT-offiserene avskrives

I motsetning til i mange andre yrkesgrupper, lyktes det aldri å få i gang noe motstandsarbeid av betydning blant befalet i AT. Det kom til å bli et stort problem for motstandsbevegelsen i det siste krigsåret.

Dette var en arv fra sommeren og høsten 1940. De offiserene som da satte det i gang, gjorde det jo ikke fordi det skulle bli en organisasjon for motstand. Befalet så i det store og hele på AT som en bra organisasjon. Men ikke alle delte denne oppfatningen, heller ikke blant offiserene. En av dem som ikke gjorde det var major Olaf Helset, som hadde vært Ruges nestkommanderende på infanteriets skyteskole før krigen og hadde ledet kampen på Midtskogen 9. april. Han hadde blitt valgt som leder av Landsforeningen for idrett i september 1940, og hadde sammen med Rolf Hofmo vært initiativtaker til idrettsstreiken fra slutten av året. Senere hadde han vært med i «det militære råd» som var en forløper til det egentlige Milorg, før han flyktet til Sverige hvor han ble sjef for polititroppene det siste krigsåret.

På tross av at «en rekke utmerkete offiserer hadde hatt et annet syn», hadde han holdt seg unna AT sommeren 1940, skrev Helset. Han mente at ingen norske offiserer burde blitt stående etter innføringen av nazihilsen.¹⁰⁸⁷ Spørsmålet om å benytte ikke-nazistiske AT-offiserer i «det militære råd» hadde vært oppe, men droppet fordi det var altfor risikabelt på grunn av den nazistiske infiltrasjonen.¹⁰⁸⁸ Man måtte være «ytterst varsom» med å tre i kontakt med de befalingsmenn som tilhørte AT, særlig gjaldt det høyere befal som «måtte betraktes som meget tvilsomme».

Det er symptomatisk at på tross av at en rekke i lederstaben fra høsten 1940 ikke var partimedlemmer, var deres protester mot innføringen av nazihilsen nokså avmålt. Og da Hagem, Berg, Hagtvedt, Tobiesen, Muntthe, Erichsen og Laudal trakk seg i løpet av første halvår 1941, skjedde det uten at de ga politiske signaler til kollegene i AT og departementet om at det lå noen politisk protest bak. Motivene deres var trolig også forskjellige. Noe ønske om å innlede en kamp mot AT var ikke til stede. Tvert i mot ser det ut til at de ikke ønsket at andre skulle følge deres eksempel. Andelen ikke-medlemmer blant befalet var såpass høy i den første tiden at det kan se ut som at AT allerede i 1941 ville ha kommet i fare dersom alle ikke-partimedlemmer hadde trukket seg.¹⁰⁸⁹

I de etterfølgende tre årene ville en slik fare vært voksende fordi andelen partimedlemmer i disse årene ble redusert som følge av rekrutteringen til fronten. I løpet av 1944 kom omlag 400 ikke-medlemmer inn som erstatning. Mange av de som trakk seg i 1941 følte nok et ubehagelig ansvar for at hvis deres protester ble tilstrekkelig bekjentgjort, ville konsekvensene kunne føre til at mange trakk seg ut og at AT i seg selv kom i fare, noe de tross alt ikke ønsket.

Blant de militære som forsvant ut i 1941 forble det en ambivalens vis

å vis AT under mesteparten av krigen, som trolig avspeilte følelser langt utenfor deres krets. Det var en ideologi som handlet om å stå midt i mellom partene. Den var basert på en overbevisning om at AT egentlig var et utmerket tiltak, i tråd med oppfatningen i 1930-årene. Det var derfor ikke fra disse kretsene initiativet kom til å sette i gang kampanjen mot AT, okkupasjonstidens desidert viktigste motstandskampanje. I landssviksaken mot Sigurd Nitter-Hauge i 1946 ble det lagt fram flere erklæringer og vitneprov som viste at for eksempel daværende general Ole Berg, så sent som i 1943, ikke hadde sett negativt på at det var flest mulig «jøssinger» i AT.¹⁰⁹⁰ Major Paal Frisvold bekreftet for retten at han kunne ha uttalt at det var bra at det var «slike folk i AT».¹⁰⁹¹

Det første klare signal om motstand mot AT kom over London Radio 21. mars 1941.¹⁰⁹² «Arbeidstjenesten er blitt et redskap for nazistene, NS medregnet», ble det hevdet. At ansettelsene ble styrt av NS hadde man fått med seg, likeledes propagandaen gjennom «kulturell oppfostring». Det var hendingene i Gausdal man åpenbart hadde fått kjennskap til. Oberst Thue, kaptein Hagtvedt, 40 elever og lærere hadde gått på dagen, og 180 hadde søkt avskjed, ble det opplyst. Det var en overdrivelse. I virkeligheten var det bare Berg og Hagtvedt som hadde gått. Og vanskelighetene ble overdrevet med bred penn: «Det er som et synkende skip som mannskapet er i ferd med å forlate, unntatt de få NS som nå har fritt spillerom.» Forberedelsene til innkallingene av mannskapene gikk etter sigende elendig, forpleiningen var dårlig forberedt, arbeidsredskaper hadde man ikke klart å skaffe og evnen til å administrere et så stort apparat var lik null. Størsteparten av rekruttene søker utsettelse, og skulle det «mot formodning» komme ut noen større styrke, måtte trolig tyske soldater holde orden på dem.

Dette var misvisende opplysninger. Selv om protestene mot nazihilsenen hadde ført til at noen få offiserer forsvant, utløste det ingen videre motstand. Og NS hadde kontrollert organisasjonen fra første start, ikke først fra 1941. Noen praktisk krise innad forelå ikke, tvert i mot. Det var et velsmurt apparat som nettopp nå rullet i gang, selv om ingen la skjul på at det første året ville bli et prøveår med mange vanskeligheter. Den grelle sannheten var at praktisk talt hele offiserskorpset sluttet opp. Men ett profeti i utsendelsen hadde noe for seg, nemlig at det kom til å bli vanskelig å realisere ATs målsetting med for eksempel skogbruk til fordel for matauk. Her ville man kolliderer med tyske interesser, som ventelig ville være mer opptatt av veiarbeid.

At det innad i regimet fantes sterke krefter som tross innskjerpingene

i 1941, ønsket langt videre endringer av AT, var det imidlertid ingen som helst tvil om etter hendingene i 1942. En av de som langt fra var tilfreds med tingenes tilstand, var justisminister Sverre Riisnæs. Han var en førerskikkelse i Germanske SS Norge og hadde klare perspektiver på at alle krefter i Norge måtte settes inn i kampen på østfronten. Sammen med Jonas Lie arbeidet han ustoppelig for at NS og NS-ledelsen måtte innse at de harde realitetene i krigen som ble avgjort der, ville bli bestemmende for alle andre forhold her hjemme.

De var realister. Deres motstand mot AT-ledelsen under Frølich Hanssen betydde ikke at de var mot AT-tankene. Men med sine mange kontakter til fronten og i SS-Hauptamt hadde de langt bedre tilgang til informasjon om krigsutviklingen enn de fleste andre i NS-staten og innså tidlig at den tyske krigsmaskinen i all sin imponerende velde slett ikke var forutbestemt til å avgjøre krigen til nazismens fordel. Ikke noe i Norge var interessant hvis ikke Sovjetunionen ble knust. Det var ikke lett å finne gehør for slike synspunkter i NS, ikke en gang etter Stalingrad. Der satt fablene om NS' styrke uavhengig av tyskerne langt inne, nærmest til den siste dag, noe Riisnæs bare hadde forakt til overs for. For ham var det bare ett som telte: nødvendigheten av å prioritere de stadig knappere ressursene som var til rådighet. Og her var han villig til også å ofre AT.

I januar 1944 satte Riisnæs opp et notat til Gottlob Berger, som hans sekretær tok en ulovlig avskrift av og gjorde kjent for motstandsbevegelsen og norske myndigheter i Stockholm.¹⁰⁹³ Notatet ga en sjeldent klart innsyn i hvordan han tenkte. Det var et drakonisk forslag som vi skal se nærmere på i en annen sammenheng. Her skal vi begrense oss til konsekvensene for AT. Riisnæs ønsket i første omgang å mobilisere fem årsklasser, tilsammen 75 000 vernepliktige, for å sette dem inn på østfronten. Langt de fleste ville være pålitelige mot en slik fiende, mente han. For å sikre mobiliseringen måtte alle forberedelser gjøres med stor diskresjon, grensen mot Sverige avspærres fullstendig, kystoppsynet styrkes og tyske militære avdelinger varsles for medvirkning. Han så for seg at tiden fra mottatt innkallingsordre til oppmøtetidspunkt skulle settes til 24 timer i byene, og to til fem dager på landsbygden. Fra samlestedene skulle de vernepliktige umiddelbart eller snarest i løpet av 14 dager sendes til treningssteder i Tyskland. Men første skulle kommunister skilles ut og interneres.

I Tyskland skulle mannskapene trenes, væpnes og kles opp i uniformer fra Waffen-SS, og fordeles til SS-avdelinger på bataljonsnivå. Riisnæs trodde ikke at en slik mobilisering av unge menn ville berøre mange fagarbeidere i den krigsviktige industrien. Uansett måtte kvinnelig arbeidskraft

utskrives av Arbeidsformidlingen for å erstatte disse årsklassene. Det var underforstått at bare ATs utskrivningsvesen hadde leire, organisatorisk og teknisk apparat, forpleiningsmuligheter og registre over årsklassene til å kunne gjennomføre en slik masseutskrivning på kort sikt. Forslaget ville derfor av praktisk grunner bety full stopp i ATs virksomhet. Men siden forslaget også forutsatte mobilisering av AT-innkalte årsklasser, forutsatte realiseringen av det en fullstendig uttradering av AT.

Da dette notatet etter kort tid ble kjent i motstandskretser, kom motstanden mot AT på dagsorden igjen med fornyet styrke. Det var kjent at Quisling i de samme dagene i januar 1944 hadde besøkt Hitler. I februar 1944 kom det etterretninger om at hensikten hadde vært å tilby Hitler tre norske divisjoner.¹⁰⁹⁴ Det hjalp ikke at Quisling gjorde noe så drastisk som å sette inn en «Erklæring» i avisene med følgende tekst:

For å skade det nasjonale gjenreisningsarbeid hvori Norges Arbeidstjeneste er et viktig ledd, spres fra visse kilder rykter om at Arbeidstjenestens innkalte mannskaper ikke skal anvendes til arbeidstjeneste, men at innkallelsen er kamuffert krigsmobilisering. Innkallelsen skal – påstås det – omfatte tredve tusen (30 000) mann. Da norske ungdommer ved slik uansvarlig fiendepropaganda kan bli forledet til dumheter som kan få skjebnesvangre følger for dem selv og deres pårørende, finner jeg det riktig å gjøre oppmerksom på at de nevnte påstander er falske og sanner ethvert grunnlag.

Det foreligger i det hele tatt ikke noen som helst planer om gjennom Arbeidstjenesten å mobilisere den norske ungdom til krigstjeneste. Arbeidstjenesten skal i år som tidligere beskjeftige seg med rent arbeidstjenestelige oppgaver. Sommerkontingenten vil i år som i fjor dreie seg om ca. åtte tusen (8000) mann, og er langt fra tilstrekkelig til å imøtekomme det stadig stigende antall andragender om hjelp til løsning av viktige arbeidsoppaver som foreligger fra det hele land.¹⁰⁹⁵

Det hjalp ikke. Riisnæs notat ble den enkeltfaktoren som mer enn noen annen kom til å bli fødselshjelper for omformingen av motstandsbevegelsen til en massebevegelse. En viktig milepæl i denne overgangen var da regjeringen i London lot lese opp en parole fra Hjemmefronten om streik mot AT i London Radio 13. mars 1944. Dermed var den største enkeltkampanje i motstandshistorien innledet.¹⁰⁹⁶ Den kom til å vinne opinionen hjemme. AT hadde hittil vært sett på som en forholdsvis ufarlig affære, het det. Men nå «kan det være på tide å gjøre slutt på AT». AT-leirene kunne på kort frist omgjøres til fangeleirer, ble det hevdet, «og er det gjort, så kan mannskapene sendes ut av landet som slakterkveg». Mannskapene bør ikke melde seg til rodeforstanderne, ikke møte

til sesjon eller møte ved innkalling. «For landets og din egen skyld: Følg parolen.»

Den 19. april utarbeidet Hjemmefrontens ledelse et rundskriv til sine kontakter om hvordan kampen skulle organiseres, etterfulgt av en ny parole samme dag. Der ble det slått klart fast at AT-befalet var gått i fiendens tjeneste, handlet etter tyske direktiv og at hele organisasjonen var ledd i «en slu, intens nazipropaganda [...] AT er mer og mer blitt en skole i nazisme. Norsk ungdom tar gjerne sin tørn med kroppsarbeid. Men den kan ikke lystre et befal som direkte gjør seg skyldig i forræderi mot konge og folk».

Dette var paroler som var rettet mot alt befal i AT, ikke bare de som var medlem av NS.¹⁰⁹⁷ Sett i lys av mobiliseringsspøkelset var parolen utvilsomt klok og riktig. Det var også riktig som det ble hevdet, at AT ble brukt til å kaste glans over regimet, brukt til Wehrmacht-prosjekter og at det ble vervet til fronttjeneste i AT. Men enkelte AT-folk som leste den, følte nok at det var en overdrivelse, og at det ikke ble tatt nok hensyn til forsøkene på å balansere og holde organisasjonen utenfor SS kontroll. Det ble for eksempel hevdet at personellet ble utdannet i Tyskland. Det var ikke tilfellet, selv om enkelte grupper av AT-offiserer var der på studieturer gjennom alle krigsårene. NS-propaganda og verveappeller var heller ikke tillatt uten ved spesiell tillatelse fra sjefen. I alle fall var situasjonen innad ganske forskjellig fra distrikt til distrikt og sveit til sveit.

Hjemmefronten lagde også egne paroler til innkalte om ikke å møte, til bønder om ikke å ta i mot hjelp fra AT-avdelinger og til AT-befal om å komme seg ut av tjeneste. Befalet ble henstilt om å fratse senest 16. juni 1944: «Alt personell i AT mannlig som kvinnelig som ikke adlyder denne ordre vil bli betraktet som nazister og landsforrædere og må da ta følgene derav.»¹⁰⁹⁸

Mens denne sluttkampanjen mot AT ble satt i gang med alle tilgjengelige midler fra Hjemmefrontens side, hadde Reichskommissariat våren 1944 tatt initiativ til en ekstraordinær opptrapping av *Arbeitseinsatz*, med registrering av årsklassene 1921–23 ved arbeidskontorene. Registreringen skjedde ut fra ATs utskrivningslister. Hensikten var å øke arbeidsstyrken som kunne settes inn i tysk virksomhet med 25 000. Aksjonen, som i stor grad var planlagt og organisert i samarbeid med partiledelsen, fikk navnet *Arbeidsmobiliseringen*. Mangelen på arbeidskraft var nå blitt en alvorlig hemsko, og det er ingen tvil om at hensikten var et målrettet tiltak for å bøte på dette. Lanseringen av aksjonen ble imidlertid avslørt for motstandsbevegelsen, og kom midt oppe i avsløringen av Riisnæs notat

om krigsmobilisering og ryktene om Quislings tilbud til Hitler om flere divisjoner. Mistanken om at Arbeidsmobiliseringen var et kamouflert forsøk på militære tiltak var derfor ikke urimelig, og gjorde at tiltaket ble møtt med samme parole som AT. Den 13. mai ble det spredt paroler om at registreringen ville starte 19. mai: «Guttene i 21–23 års alderen – det beste soldatmateriellet – skal inn i krigen på tyskernes – fiendens – side. Det må aldri skje.»¹⁰⁹⁹

Det var altså en misforståelse. Arbeidsmobiliseringen var det den ga seg ut for, ingen kamouflert militærutskrivning. Men aksjonen fikk sterk gjennomslag. Statsråd Terje Wold kunne allerede 16. juni i en tale over London Radio gjøre kjent at den hadde «strandet», og at «alle måtte være klar over at kampen på hjemmefronten er gått inn i en ny fase» med denne aksjonen.¹¹⁰⁰ Det var utvilsomt riktig. I løpet av våren og sommeren var det så mange unge menn som unndro seg registrering eller ikke møtte opp, enten det nå var AT, den ordinære Arbeidsinnsatsen eller den ekstraordinære Arbeidsmobiliseringen, at okkupasjonsregimet ble rystet i sine grunnvoller. Nå var det virkelig ingen vei tilbake, verken for dem eller motstandsbevegelsen. Minimum to tusen unge menn, noe mer nøyaktig tall har vi ikke, forsøkte utover i 1944 å stikke seg unna på illegale adresser, i skog og mark, eller til Sverige.¹¹⁰¹

Hvis myndighetene skulle slå tilbake en så formidabel utfordring, ville situasjonen i Norge måtte forvandles mer i retning av forholdene i de okkuperte delene av Øst-Europa, med massiv innsetting av terror. Denne utfordringen kom Reichskommissar og Wehrmachtbefehlshaber Norwegen ikke til å ta. Gestapo kom til å opptre omtrent som før. Men Hirten gjorde visse forgjeves forsøk på å omorganisere for å møte utviklingen. Slik ble 1944 motstandsbevegelsens store gjennombruddsår.

I den samme radiotalen gikk Wold til frontalangrep på befalet i AT. Han slo fast at AT var bygget ut til å bli en nazistisk organisasjon siden våren 1941, og at de som fortsatte i sine stillinger var skyldige i landsforræderi, som ble ramme av regjeringens provisoriske anordning av 22. januar 1942.¹¹⁰² Men han gikk lenger: «I dag er Arbeidstjenesten en organisasjon som skal tvinge norsk ungdom til aktiv krigsinnsats for fienden». Offiserer og befal som fortsetter, «må være klar over at de ikke bare hører til en nazistisk organisasjon, men at de selv deltar i fiendens side av krigen». Han truet med straffelovens § 86 og med de militære krigsartiklene, med fengsel, tvangsarbeid og dødsstraff. Enten det nå var AT, Arbeidsinnsatsen eller Arbeidsmobiliseringen slo han an full kamp og boikott. Det samme gjaldt enhver opplysning som kunne hjelpe regimet med etter-

forskning eller opplysninger om motstandskampen. Han kommenterte også dødsdommen mot Moen, som vi allerede har vært inne på: «Det er betegnende» at [det ikke var] tyskernes bøddelepparat, SS- und Polizeigericht Nord eller tysk krigsrett, men NS-regimets egen særdomstol, som iverksatte denne «rakkertjenesten». Denne «bøddeltjeneste» ville han advare mot på det alvorligste, og varslet at «om ikke lenge» ville «lovens og rettferdighetens lange arm nå dem».

Slik kom det ikke til å bli. Dette var propaganda som skjulte at en omlegging av synet på AT var på gang i Stockholm og London. Fra midten av 1943 hadde det norske flyktningeapparatet i Sverige begynt å avvise AT-befal som rømte ut av Norge. De ble overlatt svenske myndigheter og internert, med den begrunnelse at de hadde tjent en nazistisk organisasjon.¹¹⁰³ Men på høsten 1944 var holdningen i forandring. Justismyndighetene i London var i ferd med å innstille på tilgivelse for AT-befalet, hvilket utvirket senere på året at Den norske legasjons rettskontor i Stockholm revurderte sine tidligere avgjørelser overfor AT-befal som hadde flyktet, og omgjorde en del avvisninger.¹¹⁰⁴ Legasjonen bestemte imidlertid at de fortsatt ikke kunne brukes til kursinstruksjon for polititroppene i Sverige.¹¹⁰⁵

Noen dager etter Wolds tale ble hullkortmaskinen til firmaet Watson Norsk A/S Oslo ødelagt ved sprengning og deretter en annen maskin av samme type i Norske Folk A/S. Det var disse som trykket hull- og innkallingskort for AT, der utkjøring av kortene for de tre årsklassene til Arbeidsmobiliseringen skulle foregå. Arbeidskontoret i Akersgt. 55 og ATs kontor i Wergelandsveien 3b ble også sprengt. Tatt ble også ATs innrulleringskontorer i Skien, Ulefoss, Hønefoss, Sarpsborg og i Kirkeveien 90 i Oslo i første uke av juni. Aksjonene ble utført av lokalgrupper av Milorg, som da hadde fått begrenset tillatelse til å aksjonere, og SOEs «Oslogjengen».¹¹⁰⁶ Samtidig ble AT-kontorer og lagre angrepet i Bergen, Tønsberg, Hønefoss og Drammen av Osvald-organisasjonen.

Alt i alt var disse aksjonene vellykkede og resultatet uteble ikke. Av en redegjørelse fra ATs organisasjonsavdeling sommeren 1944 framgikk det at 1506 mennskaper av 9028 innkalte hadde uteblitt uten gyldig grunn, mens 1656 hadde uteblitt med gyldig grunn og 1962 var syke eller tjenesteudyktige.¹¹⁰⁷ Resultatet ble bare 3904. Det var så lavt at man noen steder i landet måtte etterinnkalle for å få fungerende avdelinger. Det skyldtes sabotasjen mot Arbeidsinnsatsen, som også fikk virkning for AT, etter som folk blandet sammen de to, men også den «fiendtlige propagandaen og de utsprede rykter om ATs innsats i frontarbeid, forberedelse til mo-

bilisering m. v.», framgikk det av rapporten. Som følge av sprengningene av hullkortmaskinene hadde man måttet forlate systemet med hullkort og gå over til manuell, desentralisert utskrivning. Situasjonen var ytterligere vanskeliggjort som følge av rømninger fra leirene og sveitene. Et annet resultat var utsettelse av ytterligere innkallinger til sesjoner i 1944, og usikkerhet om innkallingene for 1945.

Rapporten understreket at regjeringen og Hjemmefrontens Ledelse, som da for første gang sto fram overfor opinionen hjemme med klare paroler og handlekraft, var blitt til en virkelig motstandsledelse.

Sommeren 1944 kom hjemmefrontsledelsen også med en egen parole direkte rettet til AT-befalet, utformet som et brev til hver enkelt.¹¹⁰⁸ Her ble det gjort helt klart: «AT skal stoppes.» Henvendelsen var utformet til ikke-medlemmer som var kommet i villrede fordi AT tidligere har fått være i fred. Men situasjonen var blitt slik at mens bare 2 % av befolkningen var medlemmer av NS, var 75% av det høyere befalet «åpenbare eller fordekte quislinger, som uten skrupler lokker ungdommen til å bli forrædere mot Konge og folk.» Brevet inneholdt overdrivelser som var egnet til å støtte vekk de man ønsket å nå. Men man passet på å markere at AT «bygger på en sunn tanke og har fremtiden for seg». Det var ledelsen det var noe i veien med. Man gjentok at provisorisk forordning fra 22. januar 1942 fastsatte straff for den som opprettholdt medlemskapet i NS eller «annen organisasjon som yter fienden bistand.

Ytterligere alvor var dessuten kommet til dette året, på grunn av «mobiliseringsfaren» som truet. Her ble det vist til at allerede ti millioner arbeidere var overført til det bombetherjede Tyskland, og at ungdom ble tvangsmobilisert over hele det okkuperte Europa, fra land som var i krig med Tyskland akkurat som Norge. Siviltjeneste kunne i en håndvending forandres til militærtjeneste. Når man befant seg i lasterommet på en båt på vei til Tyskland som soldat eller arbeider, var det for sent. Karakteristikken av AT-befalet var besk: «I virkeligheten finnes det ingen gruppe av nordmenn som er så kneblet og lydige under tukt av NS som AT-befalet i dag.» «Heimefronten kaller på AT-befalet [...] nå er turen kommet til dere [...]».

Den skarpe parolen ble opprettholdt helt til krigsslutt. I en egen kunngjøring til ATs befall 1. mai 1945 slo Hjemmefrontens ledelse fast at tjeneste i AT var «forbudt», og likestilt med Hirden og Germanske SS, «for den borgerkrig de forbereder».¹¹⁰⁹ De viste til sprengningen av kontoret for Kvinnelig Arbeidstjeneste 12. april og truet med flere. Det ville ikke bli gjort forskjell på de som bar AT-uniform eller uniformer fra Hirden og

frontkjemperformasjoner. Fortsatt tjeneste var «landsforræderi og vil bli rammet av lovens strengeste straff». Da krigen var slutt, var det oppsamlet stor misnøye i hjemmefrontsledelsen med befalet i AT, og mange antok at oppgjøret ville bli hardt.

Fraværet av motstand blant AT-befalet var bakgrunnen for at kampanjen mot AT ble drevet fram av det sivile motstandsnettverket «Koordinasjonskomiteen for yrkesgruppene», som det siste krigsåret inngikk i det nydannede Hjemmefrontens ledelse. Nettverket hadde oppstått etter 15. mars 1941, da 43 organisasjoner av lærere, prester, jurister, leger med flere protesterte mot nazifiseringen. Dette samarbeidet førte til at det ble dannet en samordningskomité fra januar 1942 for å formidle paroler nedover i rekkene i sine yrkesgrupper. En av dem som sto sentralt i denne Koordinasjonskomiteen var cand. real. Alf Sanengen. Det var ham som ledet propagandaen mot AT. I et vitneprov ved Oslo byrett i mai 1946 i saken mot AT-befalet ga han en inngående beskrivelse av kampanjen og de vanskelighetene man hadde fordi man ikke hadde en eneste kontakt blant AT-befalet.¹¹⁰ Det aksjonsutvalget som Hjemmefrontens ledelse fikk i gang fra våren 1944 klarte bare å oppnå tilfeldige kontakter, «det var en av våre største vanskeligheter at vi ikke hadde noen kontakt», forklarte han. Verken Hjemmefrontens sentralledelse, den illegale politiledelsen eller sikringstjenesten hadde slike kontakter. Derfor fantes ingen muligheter for å sette i gang en kampanje innenfra i AT.

Alternativet ble å forsøke å angripe organisasjonen utenfra. I det hele tatt var eksistensen av AT et stort problem for holdningskampen med sine permanente brudd på idrettsboikotten, med sin nazihilsen, parader og oppmarsjer og sin undervisning i naziorientert ideologi. Spørsmålet om det var noen fordel eller ulempe at enkeltbefal sluttet, mente Sanengen var irrelevant, all den tid organisasjonen ikke burde ha eksistert i det hele tatt, heller ikke slik den var i oberst Hagem's tid. Den eneste grunnen til at kampen ikke hadde kommet skikkelig i gang før 1944, var at motstandsbevegelsen fram til da hadde vært for svak til å mestre oppgaven. At AT-tjenestepliktige hadde fått unntak fra Arbeidsmobiliseringen spilte etter hans syn liten rolle, selv om det i noen grad hadde redusert omfanget av mobiliseringen, for «den samme fritagelse hadde Hirden, SS, Førergarden osv. Det ble vel undlatt på grunn av at de hadde registrert disse før og dermed hadde hele årsklassen».

Et annet vitne i samme sak var geolog Tore Gjelsvik, som sammen med Sandengen hadde stått sentralt i kampanjen mot AT. Han hadde vært sekretær for Koordinasjonskomiteen og hadde derfra steget i gradene til

generalsekretær for Hjemmefrontens ledelse. Etter en stor og vellykket opprivingen av Hjemmefronten med det såkalte «pressekrakket» ved årsskiftet 1943/44, da tysk sikkerhetspoliti arresterte en rekke framtrepende lederfigurer, måtte Koordinasjonskomiteen overta mange nye funksjoner. Komiteens sekretariat, hvor Gjelsvik sto sentralt, ble omskapt til et apparat for det som nå ble hetende Hjemmefrontens ledelse. Alt dette skjedde mens kampanjen mot AT pågikk. På mange måter var det kampanjen mot AT som skapte Hjemmefronten som en noenlunde sammentømret organisasjon. Den forklarer hvorfor Gjelsvik ble hentet inn som vitne i saken mot AT-befalet.¹¹¹¹

Gjelsvik ga en bred og dyster fremstilling av den vanskelige tiden etter at Quisling hadde fått makten 25. september 1940. «Det er i dag i hvert fall ikke noen grunn til å gjøre oss bedre enn vi var den gang,» fortsatte han. Det var viktig å vise at noen sto fast mot nazifiseringen, fordi NS «fikk et økende tilskudd, dels av svake mennesker og dels av opportuniste». Etter Gjelsviks syn hadde offiserene sviktet avgjørende den gang. Siden da hadde det vært «et jevnt sig nedover skråplanet» til 1944. AT brøt stadig motstandsfronten, med økende nazifisering av befalet, parader for NS og idrettsarrangementer. Befal som ikke var NS burde ha forlatt AT, for å skape klare linjer. Ungdommen kunne man forstå, de var jo blitt forvirret allerede av Administrasjonsrådet, men man «kan ikke unnskylde befalets holdning». Det var helhetsvirkningen av AT som var viktig.

Allerede i 1943 hadde Koordinasjonskomiteen sendt ut parole mot det kvinnelige AT. Men organisasjonen var fortsatt svak og det tok tid å bygge ut det tekniske apparatet som skulle til for å kunne reise kampen mot AT på bred front. Arbeidsmåten var å nå hver enkelt prest, lærer, lege, jurist med flere direkte. Fordi det ikke fantes noe slikt miljø i AT kunne man ikke nå hver enkelt offiser. Det var en situasjon som i kampen mot arbeidsinnsatsen og borgervakten i 1943 og 1944.

Da den store kampanjen startet i 1944, var det ikke nazifiseringsspørsmålet som var i fokus, men den militære situasjonen, forklarte Gjelsvik videre. Når det gjaldt den fysiske sabotasjen av AT-arkivene, som skulle foregå natten mellom 5. og 6. juni 1944, hadde hovedmålet vært å få sprengt ATs sentralarkiv i Hjeronymus Heyerdahls gate, samt de distriktskontorene man kunne makte. Dessverre mislyktes selve hovedangrepet. Vanskelighetene med å få hjelp var store fordi man ikke hadde medhjelpere innad i AT.¹¹¹² Og man måtte innskrenke seg til 10 sabotasjemål på Østlandet, men heller ikke det lyktes over alt. På spørsmål om det ikke var guttene i AT og ikke offiserene man henvendte seg til med parolene fra

mars og april 1944, svarte Gjelsvik at de hadde jo «ingen tiltro til offiserene, vi hadde avskrevet dem på den nasjonale forsvarskonto». Formålet var «å sprengre det som kunne sprenges ut av AT».

Samtidig som kampanjen mot AT nådde høydepunktet med iverksettingen av sabotasjeaksjoner natten mellom 5. og 6. juni 1944, pågikk arbeidene på Saltfjellet og i Korgen for fullt. Som svar på aksjonene ble det gitt et første grønt lys for utsending av våpen til sveitene. Ønsket om dette kom fra AT selv, og AT-sjefen fikk tillatelse fra Wehrmacht. I løpet av juni 1944 ble det sendt ut 3–6 geværer og et begrenset antall skudd pr. gevær til hver sveit. I en egen instruks ble det framholdt at våpnene bare skulle brukes til vakthold mot tyveri og bekjempelse av anslag mot AT. Etter krigen ble utsendelsen begrunnet med at hvis ikke AT selv tok ansvaret for slikt vakthold etter de sabotasjeaksjonene som hadde foregått, ville væpnede avdelinger fra Wehrmacht eller SS bli rekvirert.

Selv om dette neppe kunne beskrives som noen væpning av ATs mannskaper, betydde det likevel en endring. AT skulle være en sivil organisasjon, men ble av begivenhetenes utvikling tvunget til definere seg i den militære kampen som foregikk innad i Norge. Mange offiserer fikk problemer med sin offisersære. Det var selvfølgelig snublende nær å spørre hvilken stilling de ville komme i hvis disse våpnene ikke bare ble tatt i bruk mot maskekledd, anonyme «terrorister» nattetid, men også ble tatt i bruk mot angrep fra norske eller allierte soldater eller partisaner. Ville ikke da skillet mellom væpnede og ikke-væpnede formasjoner bli hvasket ut?

Samme type uro skapte det da ledende befal i AT på eget initiativ begynte å utstyre seg med personlige våpen. Det dreide seg gjerne om pistoler, som de bar utenpå uniformen ved enkelte anledninger. Da forholdet ble innrapportert til AT-ledelsen, ble det gitt retningslinjer om at våpnene skulle bære skjult, under uniformsjakken. Utviklingstrekkene skapte selvfølgelig bekymring. Bormann mente at så vel Enare-sveiten som innsatsen på andre Wehrmacht-prosjekter var et uttrykk for små, men systematiske endringer i retning av at SS fikk en hånd på rattet. De styrte ikke ennå. Men hvordan ville det gå?

Utviklingen innad i AT de siste krigsmånedene viste at det ble vanskeligere og vanskeligere å stå på sidelinjen for de blant befalet som definerte seg som tilskuere til krigen. Hjemmefrontens dom over dem ved krigsslutt var bitter. Det var selvfølgelig et paradoks at nettopp offiserer, hvis yrke jo nettopp var å forsvare landet, var så vanskelig å trekke med i motstandsarbeid. Denne harske dommen rammet også de sivilt ansatte i AT.

Det skulle imidlertid vise seg at dette var noe urettferdig. Oppklaringen skjedde under den omfattende prøvesaken mot AT-befalet i 1947. Det hadde også eksistert et illegalt arbeid innad, riktig nok ikke særlig omfattende og definitivt ikke blant befalet. Det var et sivilt etterretningsnettverk, organisert av en kvinne. Det var Dagny Egeberg Holmsen, som hadde vært personlig sekretær for både Hagem og Frølich Hanssen. Men nettverkets forbindelse gikk til 1000-gruppen og direkte ut av landet til den britiske etterretningstjenesten SIS.¹¹¹³ Informasjonene kom ikke til Hjemmefrontens ledelse og dens aksjonsutvalg mot AT.¹¹¹⁴

NS-medlemskap

Fra denne beskrivelsen av ATs nederlag og motstandens gjennombrudd, skal vi se nærmere på hvordan det faktisk var med forholdet mellom parti og bevegelse, mellom NS-medlemskap og ikke-medlemmer i AT. Hadde motstandsbevegelsen rett? Var det så massivt innslag av NS at det kunne rettferdiggjøre en betegnelse som «en nazistisk organisasjon»?

Det er ingen tvil om at NS-pressen i mer eller mindre åpne ordelag skrøt av hvor mange NS-medlemmer som var i AT, og hvor nær og viktig AT sto nyordningen. Det gjaldt også den tyske pressen. «I dag er 70 % av Arbeidstjenestens befalet medlemmer av NS», skrev den tyske *Nationalzeitung* 5. august 1942. Både den høye medlemskapsprosenten og ofisersinnslaget ble stadig påpekt i oppslag som dette: «Hvem er nå dette befalet i leirene og i distriktene? Blant de yngre er det for en stor del forhenværende offiserer og underoffiserer fra den tidligere Hæren, ivrige tilhengere av NS, og dessuten befalingsmenn som er utdannet i AT-skolene [...] Utvalget er glimrende, det er kraftige, selvbevisste personligheter som vil fylle enhver plass i livet», skrev *Deutsche Zeitung in Norwegen*.¹¹¹⁵

Vi har vært inne på hvordan NSPOTs ansettelseskontroll tok sikte på å favorisere søkere med NS-medlemskap. Det var en klar oppfatning i NS om at det var nødvendig med en pågående personalpolitikk for å sikre NS interesser. Det kom ikke av seg selv. Mannen som hadde overtatt som ATs personalsjef etter Munthe, kaptein Rolf Andresen, var utvilsomt en dyktig mann i denne funksjonen. Han saumfarte stadig personalarkivet for å holde NS-andelen oppe. Han overvåket at ikke for mange fikk anledning til å reise til fronten, at nyansatte og gamle ikke-medlemmer stadig ble presset til å melde seg inn og til å holde medlemskapet i orden.¹¹¹⁶

I oktober 1944 utarbeidet Andresen sin årlige befalsoversikt, som omfattet 1350 faktisk ansatte, mot 2075 budsjetterte.¹¹¹⁷ Av 57 offiserer i AT-

staben var 50 NS-medlemmer, en prosentandel på 88. Av disse var 9 av 10 distriktsjefer med grad brigadefører NS-medlemmer, en medlemsprosent på 90. Troppsbefalet, som besto av sveitførere, nestsveitførere og troppsførere, var til sammen på 372, med et NS-innslag på 289 som utgjorde 78 %. Blant lavere befal sank medlemsprosenten til 49, mens den blant administrativt befal steg til 67. I hele ATs organisasjon var det bare to grupper med vesentlig lavere medlemsandel.¹¹¹⁸ Blant samtlige 1305 ansatte utgjorde NS-medlemmene 806, som svarte til 60%. Til sammenlikning hadde 5. arbeidsdistrikt, hvor Nitter-Hauge hadde gjort flere forsøk på å holde NS-andelen nede, en medlemsprosent i 1941 på 42. Senere sank den noe.¹¹¹⁹

I landet var trenden motsatt. Neste oversikt fra personalavdelingen kom i februar 1945.¹¹²⁰ Da var medlemsprosenten blant stabsoffiserene steg til 91, mens troppsbefalets var om lag som før, 79. Blant lavere befal var den 51 og administrativt befal 69. Mens totaltallet var sunket til 766 var fortsatt medlemsprosenten i hele gruppen om lag 60. Det var blitt ansatt i alt 145 nye befalingsmenn i 1944, av disse var den største gruppen lagførere, som stort sett ble rekruttert til NS gjennom lagførerkursene på befalsskolene, samt helseassistenter. Blant de nyansatte i den siste gruppen var for første gang ingen medlemmer av NS. 424 befal hadde fått avskjed i 1944, av disse 106 som følge av at de trolig hadde forlatt landet. Den største gruppen rømlinger var lagførere, men også 4 fylkingsførere hadde rømt. De andre som hadde fått avskjed fordelte seg nokså likt til andre offentlige stillinger, sivile stillinger og til overtakelse av slektsgårder. 18 var falt ved fronten, 1 var skutt av «terrorister», 63 var «uskikket», 13 var fjernet av disiplinære grunner og 31 fordi de var utmeldte av NS eller av «negative grunner». Den største avgangen hadde skjedd august-oktober, hvilket stemmer bra med tidspunktet på kampanjen fra Hjemmefronten ovenfor AT-befalet.

Gjennomsnittlig hadde 156 befal vært permittert hver måned. Bak dette høye tallet finner vi svært interessante fakta. Ser vi bort fra de som var syke, som hadde studiepermisjon eller permisjon for private gjøremål, var den største gruppen 76 offiserer som var ved østfronten og 10 som utførte «partiarbeid». 21 av de som var ved fronten, hadde falt i løpet av året, hvilket utgjør en tapsprosent på 28. Det viser i et nøtteskall hvilken formidabel trussel frontvervingen utgjorde mot organisasjonen.

En siste personaloversikt fra mai 1945, utarbeidet av Avviklingsstyret for AT, viser at 1608 var ansatt, av disse inngår trolig 1433 i gruppen av befal.¹¹²¹ NS-andelen blant befalet var da 54%. Fortsatt var 21 av 26 sentrale

stabsoffiserer medlem. I alt om lag 4000 personer hadde vært ansatt i AT i løpet av krigen. Tallene viser altså en markert høyere NS-andel for høyere befal enn lavere, og høyere for militært ansatte enn sivilt. Dessuten sank ikke NS-andelen mot slutten av krigen, på tross av betydelig avgang til fronten. Trolig ble virkningen av frontvervingen oppveiet mot virkningen av Hjemmefrontens kampanje i 1944, som jo førte til at ikke-medlemmer i en viss utstrekning flyktet til Sverige og dermed økte NS-andelen blant de gjenværende.

Den nasjonale Arbeidsinnsatsen

Selv om AT på mange måter kan beskrives som NS' mest vellykkede prosjekt, er det liten tvil om at organisasjonens nasjonalsosialistiske visjon bleknet og dens praktiske tilstand forvitret det siste krigsåret. Forslaget om tvungen arbeidstjeneste hadde opprinnelig kommet fra høyreekstremerne offiserer som Bøckman, Hiorth og Dugstad i 1930-årene.¹¹²² Da ble en slik organisasjon sett som et ledd i å erstatte klasseorganisering av arbeidslivet og det frie arbeidsmarkedet med gradvis utvidet militært organisert arbeidsplikt. Den nye tid skulle være fri fra klasser og fri fra klassestrid. Det var nettopp dette som hadde gjort tanken så attraktivt for landets offiserskorps. Men AT kunne ikke innfri tyskernes voldsomme behov for arbeidskraft. Om det hadde vært spekulasjoner om dette i 1940-1, ble det i 1942 tindrende klart at det behovet bare kunne løses med helt andre og mer brutale virkemidler. Prosjekter som Arbeidstinget, Rikstinget og Norsk Arbeidsfront, alle lenge propagandert som nøkkelstadier i den korporative stat, ble parkert på sidelinjen av Reichskommissariat og Wehrmacht.

Med innføringen av den totale, nasjonale arbeidsinnsatsen i 1943 ble alt visjonært snakk skjøvet til side av tyskerne. Mer og mer av de frie krefte i arbeidsmarkedet ble erstattet av tvangsdirigering. Det som kom, var tvangsarbeid og krigsfangearbeid som resultat av akutte, kortsiktige krigsøkonomiske krav. «Idag kaller vårt fedreland oss til full innsats også her hjemme. Med full kraft befestes vår kyst og utbygges vårt vei- og jernbanenett», het det i en begeistret stillingsutlysning for leirførere i 1944, som ikke bare fristet med en lysende karriere, men også med god lønn.¹¹²³ Så demagogisk og så misforstått kunne det bli presentert. Det var slaveøkonomiens tilsynsmenn som skulle rekrutteres, noen fattige få måneder før slavestatens sluttstrid.

NS beskrev selvfølgelig ikke Arbeidsinnsatsen som tvangsarbeid, tvert

i mot. I partipropagandaen var dette planøkonomisk realisering av den fortsatt gjeldende partiposten om korporativisering fra 1934. Det var den sanne nasjonalsosialismen i praksis, i motsetning til det gamle spekulantsamfunnet høye arbeidsløshet, slik det fortsatt hadde vært tilfelle inn i det siste førkrigsåret. Det passet nok partiledelsen best å hylle dette svarte kapittelet av okkupasjonshistorien inn i slike formuleringer. For hva var realitetene?

Realitetene var at landet var i ferd med å fylles opp av fangeleirer, hvor russiske, serbiske og andre slavearbeidere gikk til grunne under umenneskelige forhold, mens de sammen med Arbeidssinnsatsens norske arbeidere bygde festninger, flyplasser, veier og jernbaner for den tyske krigsmaskinen. Med store avisoverskrifter og med henvisning til offentlig statistikk kunne NS skryte av at arbeidsledigheten var borte. Og det var sant. Enhver kvinne eller mann som oppsøkte et arbeidskontor etter januar 1943, var sendt på tvangsarbeid.

I etterkrigstidens historiefremstilling er situasjonen for disse tvangsarbeiderne blitt fortegnet. Selv om det nok også fantes lykkejegere blant dem, var langt de fleste familieforsørgere som ikke gjorde annet enn under trussel om straff å motta lønn langt under verdien av sin arbeidskraft. De er blitt framstilt som krigsprofitører som søkte seg fra anlegg til anlegg på jakt etter god betaling, på linje med spekulanter som høstet store fortjenester ved å flytte sin kapital til de mest lukrative tyske sektorene. De er også blitt framstilt som at de slett ikke var tvangsarbeidere. Hans Fredrik Dahl skriver at tvangsarbeid i Norge bare kjennes som straffereaksjon mot lærerne, fanger på Falstad som ble satt til veiarbeid og liknende. Tiltak under Arbeidssinnsatsen, som han i denne sammenhengen beskriver som «arbeidsmarkedstiltak», mener han at ikke kan betraktes som tvangsarbeid på grunn av de «sosialpolitiske respektive planøkonomiske siktemål ved disse tiltak».¹²⁴ Det er vanskelig å forstå en slik definisjon av tvangsarbeid.

Det var arbeidssøkende av begge kjønn og prioriterte grupper arbeidere som utgjorde hovedandelen av Arbeidssinnsatsen. De var i realiteten slaver for seks måneders varighet. Hvis de uteble etter permisjon ble de hentet av tysk politi eller av Statspolitiet. Forbrøt de seg under arbeid, ble de straffet etter tyske reglementer. Deres eneste mulighet til å komme unna var å rømme til Sverige, hvilket de også gjorde når mulighetene bød seg, i sær fra leire på Helgeland, der avstanden til grensen ikke var så store.

Bare i Organisasjon Todts 180 leire var det høsten 1943 15 000 norske arbeidere, hvorav 8000 var tvangsinnkallt gjennom den norske arbeids-

innsatsen. Det er beregnet at 39 000 var tvangsutskrevet til tyske bygg- og anlegg i løpet av det første året etter innføringen av loven. Det svaret til minst 10 % av arbeidsstyrken i bransjen.¹¹²⁵ Trolig har det virkelige antallet i tysk tjeneste vært større. Alt i alt var det på det tidspunktet omlag 100 000 norske arbeidere på tyskerarbeid, hvorav 50 000 fra Arbeidsinnsatsen.¹¹²⁶ Mot slutten av krigen sank antallet noe, men var fortsatt i samme størrelsesorden.

Tyske behov for arbeidskraft var umettelige. I et fritt markedssystem ville dette ha presset prisen på arbeidskraft skyhøyt i været. Men tvangssystemet gjorde at lønnene kunne holdes nede. Når tvangsarbeidet økte i omfang uten lønnskompensasjon, var det uunngåelig at produktiviteten sank. Effekten av dette viste seg allerede sommeren 1943, etter bare seks måneder med Arbeitseinsatz. Arbeidsmoral, sykdom og alle slags unndragelser økte i takt med elendigheten på anleggene:

De godt opplyste norske arbeidere er [...] idag ikke til å kjenne igjen. De er blitt likegyldige med seg selv, holder ikke barakkene i orden og er blitt uvillige og uvennelige. Arbeidsytelsen ligger derfor mange steder ca. 30% under de tyske arbeideres. Det er dårlig med arbeidsklær, og arbeiderne anstrenger seg heller ikke særlig for å holde dem i orden. Mange steder mangler servise. Således spiser de norske arbeidere ved firmaet Bauer i Larvik av gamle rustne hermetikkbokser. Sabotasje finner også ofte sted - også flukt til Sverige. Således flyktet på ganske kort tid 161 mann fra Nord-Reisa i Troms til Sverige, andre dro hjem uten lov og ble hentet av det tyske sikkerhetspoliti. Det er ikke å vente at de tyske leirførerne helt ut skal forstå situasjonen og mestre den [...] De har makta og griper til represalier overfor andre i leiren. Dermed blir stemningen enda dårligere og tempoet daler ytterligere. De to germanske folk fjerner seg fra hverandre [...] Leirorganisasjonen er maktesløs. En norsk frontledelse må stå under den tyske organisasjonen OT og utnytte denne organisasjonens autoritet for å avgrense vanskene og høyne arbeidsytelsen. Bagatellene må i denne alvorlige tid vike for det felles beste - seieren.¹¹²⁷

I denne nedadgående spiralen var det begrenset hvor mye de tyske myndighetene kunne svare med pisk før det hele brøt sammen. I den nazifiserte LO var man selvfølgelig klar over situasjonen, men kunne lite gjøre. Høsten 1943 var behovet for initiativ blitt akutt. Det måtte komme innenfra det korporative systemet, ettersom fagforeningsvirksomhet var forbudt.

I Tyskland hadde man støtt på liknende problemer langt tidligere og hadde utviklet organisasjonen «Kraft durch Freude» for å sikre livet i det korporatiserte arbeidslivet. Økonomisk interessekamp og rettighetskamp var selvfølgelig bannlyst. Det var gammeldags marxisme. Hovedsaken var å heve moral og motivasjon. Derfor het også Kraft durch

Freudes underavdeling for denne virksomheten «Schönheit der Arbeit». Denne modellen ønsket man å overføre for å møte problemene i Norge, særlig innen de leirene som sorterte under Organisation Todt. Resultatet ble organisasjonen «Sol i Arbeid», som Reichskommissariats Abteilung Arbeit und Sozialwesen besluttet å opprette i september 1943. Formålet med «Sol i Arbeid» var å sikre et minimum av arbeidsmotiverende velferdstiltak i leirene. Dette skulle ikke skje ved å tillate arbeiderne å drive interessekamp, men ved å rigge til et system med leirledere, et slags beordret tillitsmannsapparat med motsatt fortegn. Fra det NS-styrte LO ble stedfortredende leder Kåre Rein beordret av Sosialdepartementet til å lede nyskapningen fra Oslo, hjulpet av et distriktsapparat utover landet.

Fra Reichskommissariats side var man imidlertid opptatt av å sikre at «Sol i Arbeid» ikke skulle få utvikle seg til fagforeningsaktiviteter av gammelt merke. Også dette systemet måtte derfor kontrolleres, og i tråd med korporativ sedvane burde det skje ovenfra, det vil si gjennom Organisation Todt som drev leirene. I OT hadde man i noen måneder forsøkt seg med tyske såkalte «frontførere», et system som var direkte overført fra Tyskland. Det fungerte utilfredsstillende. De tyske frontførerne kjente ikke norsk arbeidsliv. Det var ønske om å erstatte dem med nordmenn.

Som hovedperson til å lede dette kontaktet man SS-Sturmbannführer Bakke. Bakke hadde rykte på seg som en effektiv og pålitelig SS-mann, som hadde konfrontert den grå NS-eminensen i Sivilforvaltningen, major Kjelstrup, i pangermanistisk ånd. Ja, i den grad hadde han gjort dette, at han var vanskelig å forsvare. Hans høye beskytter Leib hadde mang en gang vært tvunget til å utkjempe slag på hans vegne overfor NS-eliten. Ved en anledning skjedde det endog ved en høring i SS-und Polizeigericht Nord. Etter sine eskapader i Fallingbostel som Den norske Legions første bataljonssjef, var han en kontroversiell person innad i NS.

Det var her Bakke fant sitt siste arbeidsområde under okkupasjonen. Han ble utnevnt til sjef for en nyopprettet såkalt frontledelse under OTs Einsatzgruppe «Wiking». Stillingsmessig ble han overført fra SS-Kommandoamt i Berlin, som han fortsatt formelt sorterte under, til OT. Det nye organet, med det merkelige navnet Norsk Frontføring, hadde ikke noe å gjøre med den militære slagmarken. Men navnet uttrykker hvordan NS-regimets sivile funksjoner skritt for skritt ble militarisert. Norsk Frontføring fikk fastlagt sine retningslinjer 23. august 1943 og ble tildelt kontroll- og disiplinærmyndighet over alle Sol i Arbeids norske leirførere og driftingen av dem. Sosialminister Lippestad, som hadde knyttet prestisje til Sol i Arbeid, ble rasende da han ble orientert om at SS og OT på denne

måten tok grep også om velferdsarbeidet i leirene. Men han ble avfeid med at det uansett, av politiske grunner, også ville bli en norsk ledelse.¹¹²⁸

Bakke foreslo å tilsette 60 frontkjempere som frontførere. De skulle bære SS-uniformer og forhåpentligvis bevirke til at hele OT ble uniformert. I en henvendelse til politiminister Jonas Lie om å få frigjort en politioffiser i Ordenspolitiet for formålet, informerte Bakke om at han fortrinnsvis, etter avtale med Leib, ville rekruttere offiserer og underoffiserer fra Hæren som hadde vært frontkjempere.¹¹²⁹

Bakkes første innspill kom få dager senere. I et brev til Reichskommisariat forlangte han at man måtte slutte å kalle nordmenn «utlendinger» på anleggene. Det var nemlig slik at fordi OT var tysk og arbeidskortene var utfylt etter tysk mønster, ble nordmenn registrert som utlendinger. Dette var fornærmende mente Bakke: «Før krigen stod landet åpent for jøder, kommunister og andre slette elementer som kom hit for å drive statsfiendtlig virksomhet. Med ordet utlending mener folk det slettteste som i det hele tatt er til», klaget han.¹¹³⁰ Det var bare engelske agenter som gledet seg over slikt. Nå anbefalte han at Terboven måtte forby andre begrep enn «nordmenn» og «ikke-tysker».

Bakkes uredde og konfronterende stil ga resultat. OT ga seg og endret kortene. Det varte ikke lenge før det kom bekymringsmelding på Bakke. I et brev fra OT direkte til Terbovens stedfortreder og leder av Einsatzgruppe «Wiking», SS-Obersturmbannführer Hans-Hendrik Neumann, ble det advart om at det var absolutt nødvendig med en «intensiv bearbeidelse» av Bakke «[...] da Bakke etter mitt syn ellers kunne gå altfor ensidig inn for de norske interesser uten å kjenne de ubetinget nødvendige forutsetninger for en samlet vurdering av de sosialpolitiske problemer».¹¹³¹ På tross av at denne SS-interne bekymringen også kom til Abteilung Arbeit und Sozialwesen i Reichskommissariat, fastsatte dennes leder Johlitz at Bakke skulle ha overoppsyn med Sol i Arbeid i leirene. Sol i Arbeid skulle bare stå for innrulling og utdanning. Ellers var det Bakke og OT som styrte.

Bakkes neste utspill var å utarbeide en plan for Norsk Frontføring.¹¹³² Av denne framgår at han mente at det var helt nødvendig å utvide Arbeidsinnsatsen. Den måtte kunne brukes mot alle, ikke bare arbeidssøkende eller utvalgte faggrupper i bedriftene. Hvis ikke ville man ende opp med at den i det alminnelige omdømmet ble sett på som en «straff», preget av «provokatører, sabotører, tidligere straffede osv. Oppgaven må være hurtigst mulig å sjalte ut og anbringe de uforbederlige i tvangsarbeidsleire».

Militarisering var svaret. Det måtte starte med partiet selv: «Administrasjonen må jo stadig bli sterkere militært preget og derigjennom forenklet.» Man må få arbeidere med en annen innstilling, med dette som en æressak. Arbeidsinnsatsen måtte gjelde for alle arbeidstakere for at tvangsarbeidsperioden på seks måneder skulle kunne opprettholdes. Frontførerne og leirførerne måtte bli tatt i ed: «Jeg ser på hele saken som et militært anliggende. Ethvert medarbeidende sivilt tjenestested må derfor underordnes det militære tjenestested. Det må gjøres helt klart for de rette vedkommende», avsluttet han. Det var altså en gjennomført obligatorisk militarisert Arbeidsinnsats han så for seg, i tillegg til den obligatoriske arbeidsplikten som allerede gjaldt for de tidligere vernepliktige årskullene i AT-systemet.

Konflikten med Lippestad og Sol i Arbeid ble løst med tysk inngripen. Den 30. september ble han innkalt til møte med Reichskommissariat og Johlitz, hvor også OT var representert. Der ble det kort og godt bestemt at den norske frontledelsen i regi av Todt var kommet for å bli under ledelse av Bakke.¹³³ Han skulle være forbindelsesmannen til Sol i Arbeid. I praksis betydde det at Bakke fikk kontrollen over alt norsk velferdsarbeid på OTs anlegg, alle disiplinære tiltak og alle ansettelser og oppsigelser også av de omlag 300 norske leirførerne i Sol i Arbeid. Lippestad insisterte på sin side at Sol i Arbeid burde ansette og undervise frontførere. Det avviste Bakke kategorisk. Å bygge opp Sol i Arbeid til en organisasjon som «var dømt til døden» ville han ikke medvirke til, informerte han en av OTs ledere i Norge.¹³⁴ I stedet ville han samarbeide med den tyske arbeidsfront DAF som også hadde sine frontførere for tyske arbeidere i norske leire.

Etter møtet med Johlitz skulle Sol i Arbeid bare levere velferdstjenester i leirene som Bakke og hans folk måtte rekvirere og til å dra omsorg for arbeidernes pårørende. Til og med postgangen fra de tvangsutskrevne og leirførerne skulle gå gjennom Bakkens organisasjon. Også når det gjaldt uniformering tvang Bakke fram klare linjer. I første omgang skulle frontførerne uniformeres etter OT-standard, men med emblemer fra det kommende Norsk Arbeidssamband. Våpen skulle de ikke bære, men uniformene skulle ha sverdoppheng. Mot slutten av krigen satte Bakke igjennom at frontførerne skulle bære uniformer fra Germanske SS Norge, mens han selv bar Waffen-SS-uniform på sine mange inspeksjonsturer.

Bakgrunnen for denne satsingen høsten 1943 var som vi har vært inne på, den negative trend man observerte i leirene. Bakke selv mente, i tråd med visjonene fra 1930-årene, at utviklingen kunne snus med en kombinasjon av materielle tiltak og motiverende innsats på det kulturelle om-

rådet, med teater, foredrag, musikalsk underholdning og oppmanende ideologisk påvirkning om den nye tid, hvis man samtidig gjennomførte en sterkere militarisering av det øvrige arbeidslivet. I slike spørsmål var det ingen konflikt med Sol i Arbeid.

Slik sett ble han en av de fremste representanter for denne gamle visjonen på et tidspunkt da andre gamle militære talsmenn for en militarisering av arbeidslivet fra 1930-årene, som Dugstad, Hiorth og Böckman, forlenget var ute av spillet. Riktignok var OTs leire en mer ekstrem del av arbeidslivet enn Bakke noen gang kunne ha tenkt seg i 1930-årene. Her var krigsfanger, tvangsutskrevne østarbeidere og frivillige tyske arbeidere i en salig blanding.

Forholdene i leirene var virkelig ille, ja så akutte at Bakke i løpet av årsskiftet 1943/44 kom til å revurdere sitt anstrengte forhold til Sol i Arbeids leder, Kåre Rein. Bakke hadde innkalt frontførere fra mesteparten av landet til å avgi beretning om forholdene ved byggeplassene. Det kom fram så graverende informasjon at Bakke 3. januar 1944 innkalte LO, Næringsdepartementet, Arbeidsdirektoratet og Sol i Arbeid for å diskutere saken. En arbeidsgruppe bestående av Kåre Rein, NS-kaptein Odd Melsom som var i LO, kontorsjefen i Arbeidsformidlingen i Oslo, samt ham selv, satte opp et kravbrev til OTs ledelse i Norge.¹¹³⁵

Initiativet var utformet i beste Bakke-stil. Man måtte «rydde opp i de kaotiske forhold innen norsk arbeidsliv», skrev komiteen. For det første måtte man øke timefortjenesten umiddelbart, samt gi et familielønnstillegg pr. uke. For det andre var det «tvingende nødvendig at den sosiale rettssikkerhet gjenopprettes» ved at inngåtte avtaler overholdes. Særlig gjaldt det at de tvangsutskrevne fikk avløsning etter endt periode, men også at avtaler om lønn, akkorder, annen godtgjørelse og feriebestemmelser ble overholdt. For det tredje krevde man at det ble opprettet et prisråd for å kontrollere prismyndighetene. Hvis ikke dette ble gjennomført ba de komiteens medlemmer om å bli trukket fra sine tillitsverv, da «de ikke lenger kan ta ansvar for utviklingen». Påført besvergelses om nødvendigheten av disse tiltakene hvis «Norge skal fylle den plass som en nasjonal og sosialistisk stat som der Führer har anvist i det germanske fellesskap», fikk Bakke også med seg underskriften til kaptein Eilif Guldberg, leder av Arbeidsdirektoratet.

Deretter skrev Bakke til slottet med kopi til Lippestad og ba om audiens hos Quisling. Den 6. januar møttes de på slottet, hvor også Quisling stilte seg bak initiativet og underskrev brevet. Dermed var det gitt et signal om høy prioritet. Quisling foretok seg imidlertid ikke noe. Før man

rakk å fremme saken for OT, ble Terboven kjent med initiativet. Han innkalte alle til en konferanse i Stortinget. «Han brukte en forferdelig mund på oss, og vi var nærmest forberedt på arrestasjon», forklarte Reidar Ludvigsen fra Sol i Arbeid etter krigen.¹¹³⁶ Det endte imidlertid med at Terboven bøyde unna. Sjefen for OT i Norge, Henne, fikk ordre om å rette på forholdene.

Utviklingen i 1944 gikk derfor i gunstigere retning. For å få skikk på lappetuer, kles- og brakkevask samt helsearbeid i leirene, fikk Bakke engasjert KS kvinnebevegelse. Vis a vis Sol i Arbeid ble Norsk Frontføring mer opptatt av praktiske tiltak enn propaganda. Konfliktene i det etterhvert store organisasjonssamarbeidet mellom Bakkes og Kåre Reins folk, ble dempet. Bakke foreslo riktignok flere ganger å oppløse leirorganisasjonen til Sol i Arbeid, men senere på året godtok han til slutt at den ble uendret. Han oppsummerte i slutten av september 1944 at samtlige norske leire i OT hadde norske frontførere.¹¹³⁷ Man manglet bare Wehrmacht og Nordag. Etter hvert gikk også dette i orden. I løpet av høsten overtok OT også Kriegsmarines og Luftwaffes leire. Da var Bakke blitt en slags norsk overleirsjef fra sitt lille kontor på Blindern.

Bakke hadde imidlertid også en annen agenda i tillegg til å bedre forholdene i leirene. Han så på Norsk Frontføring som en mulighet til å organisere kampgrupper med utgangspunkt i leiradministrasjonene. Han hadde plassert en rekke av sine kolleger blant frontkjemperne som frontførere og offiserer. Disse var verdifulle som militære. Planen var å danne kampgrupper til bruk mot en alliert invasjon. Han tenkte seg at leiradministrasjonen og vaktpersonalet, kanskje også andre i leirene, kunne brukes til dette. Uansett var det logisk å anta at leirene selv kunne bli en sikkerhetsrisiko i en situasjon med opprør eller invasjon. Som SS-mann oppfattet han dette som av ytterste viktighet. Derfor innledet han et samarbeid med Leib og hans Germanische Leitstelle, som i første omgang dreide seg om skoleringskurs på Germanske SS Norges skoler på Kongsvinger og i Holmestrand for å oppgradere front- og leirførere i militære og ideologiske emner.

Alle frontførere og en del leirførere ble kjørt gjennom slike kurs. I annen omgang dreide dette seg om uniformering og bevæpning av front- og leirførerne. Mens frontførerne fikk opptre som Waffen-SS personell, tillot ikke OT bevæpning av leirførerne. Dette var i strid med hans målsetting. Hvis det kom til invasjon ville dette OT-personellet helt sikkert sloss sammen med SS. I en henvendelse til OTs Einsatzgruppe «Wiking» i mai 1944 hevdet han at nesten alle helst ville bære SS-uniform og våpen.¹¹³⁸

Samtlige er «nasjonalsosialister», opplyste han: «Stillingen i Norge blir stadig hardere. Den norske front- og leirledelse arbeider med å bygge opp små pålitelige grupper i leirene. Med tiden vil der på denne måten danne seg små forsvarsgrupper som står på vår side. Med uniformeringen av front- og leirledelsen er alt det første skritt gjort for å trekke de norske arbeidere inn i kampen om det hele.» Han ønsket nå å få foretatt en edsavleggelse også for de som ikke hadde gjort dette som frontkjempere. I utlysningstekster, annonsering og rundskriv om stillinger understreket Bakke det militære preget og kravet til NS-medlemskap.

Bakke regjerte som en småkonge over Norsk Frontføring helt til krigsslutt. Fra sitt kontor på Blindern holdt han styr på hele nettverket, avbrutt av inspeksjonsreiser og konferanser. Han ble heftig beskyldt for korrupsjon og andre misligheter, særlig fra konkurrentene i Sol i Arbeid, både før og etter kapitulasjonen, uten at det noen gang ble brakt klarhet i slike beskyldninger. Leib og Germanske SS Norge hadde han tett forbindelse med hele tiden. Men da SS-miljøet helt i krigens slutfase forsøkte å samle alle krefter i noen få sentraliserte militære formasjoner i en eventuell slutt-kamp ved å rekvirere også hans personell, satte han foten ned. Da hadde han fått en henvendelse fra Germanske SS Norge ved Hauptsturmführer Olaf Lindvik om å avgi folk. Alt hans personell var beskjeftiget i krigsviktig arbeid og kunne umulig avsees, svarte han.¹¹³⁹ Leirene ville da ganske enkelt stoppe opp, truet han. Han opplyste videre at samtlige front- og leirførere var i NS. Samtidig var de enten medlemmer av Germanske SS-Norge eller Hirden. Omtrent alle hadde vært igjennom kurs på SS-skolen. En navngitt frontfører, som Lindvik allerede hadde gitt marsjordre, ba Bakke umiddelbart måtte sendes tilbake til hans leir «hvor hans nærvær er absolutt nødvendig».

Bakke var nasjonalsosialist med vekt på det siste ledd i dette dobbelbegrepet. For ham var sosialismens idé hellig. I foredrag etter foredrag som ble referert i avisene uten sensur gjennom hele krigen, prediket han at først med NS hadde sosialismen kommet hjem, det vil si blitt nasjonal, etter år i internasjonal forvillelse. Hitlers Tyskland hadde ifølge ham et sosialistisk system med privat eiendomsrett. Det var den sanne sosialismen. Krigens egentlige innhold var det sosialistiske Tysklands oppgjør med den engelske kapitalismen og den sovjetiske bolsjevismen. Kommunismen var også bra, i følge Bakke, men ikke bolsjevismen, som bare lurte arbeiderne ved falsk kommunisme.

Bakke var en sjelden fugl blant offiserene. Han hadde med sin sosiale profil noe til felles med en annen kaptein, Odd Melsom, som i det siste

krigsåret hadde avansert fra LO-redaktør til redaktør av *Fritt Folk*. Men ingen av dem hørte til det egentlige offiserskorps. Begge så på seg selv som sosialister i nazistisk versjon, det vil si at de var tilhengere av større sosial rettferdighet og økonomisk framgang for norske, germanske arbeidere. Russerfangene som døde i tusentals i leirene rundt i landet, var ikke noe tema for dem. Bakke var imidlertid ingen rendyrket SS-mann. Han var frimurer, han forsvarte samene mot storsamfunnet og han godtok ikke at overordnede SS-visjoner kunne rettferdiggjøre de elendige forholdene i arbeidsleirene for nordmenn. Samtidig var han altså SS-mann og frontkjemper, en ytterst lojal NS-tilhenger, med maktposisjon i OT og han nølte ikke med å angi og forlange straff for personer som kom i hans vei.

I sine forklaringer under landsviksaken løy han glatt om sine frontførerers SS-tilhørighet, hans eget NS-medlemskap og den militære karakteren av hans virksomhet.¹¹⁴⁰ Han var omstridt til det siste. En av hans nærmeste administrative medarbeidere forklarte at Bakke hadde utviklet et unikt angiversystem, hvor han anga NS-folk og NS-organer til Terbovens berater, og folk i Sol i Arbeid til minister Fuglesang. Dermed var han en ekspert i å så splid.¹¹⁴¹ Bakke fikk en lang landssvikdom. Likevel ble han som så mange NS-offiserer benådet etter å ha sonet godt under halvparten av straffen.¹¹⁴²

Guldberg og arbeidsmobiliseringen

Resultatene ved omorganiseringen av Arbeidsformidlingsetaten og arbeidsinnsatsen var skuffende for tyskerne. En lang rekke utbyggingsprosjekter måtte vente på grunn av mangel på arbeidskraft. Det hadde ikke hjulpet vesentlig med nidkjær oppfølging fra Guldbergs side, selv om dette inkluderte anmeldelser til politiet, arrestasjoner og trusler om harde straffetiltak. Et slikt tiltak var et forslag om å gjennomføre en storstilt razzia mot kafeer og restauranter, fordi Guldberg hadde fått seg fore at en mengde arbeidsledige stakk seg unna på slike etablissementer.¹¹⁴³ Tyskerne stilte seg negativt til den typen aksjoner. Et annet forslag var å tvangsutskrive løslatte politiske fanger. Et tredje var å opprette tvangsarbeidsleire for «asosiale individer», som Guldberg foreslo for Lippestad i 1945. Han hadde til og med funnet et brukbart sted for formålet i Hedmark. Et fjerde var å stenge handelsskolene, som etter hans syn var blitt et gjemmested for «arbeidsskye ungdommer».¹¹⁴⁴

Men det aller mest dramatiske forslaget Guldberg kom opp med var å innkalle alle menn født i 1921, 1922 og 1923 til arbeidsinnsats først i et

halvt år, senere for et ubegrenset tidsrom. Det ser ut til at forslaget opprinnelig kom fra Quisling. Dette ble bekreftet av Regierungsrat Walter George som hadde ansvaret for arbeidsinnsatsen fra Reichskommissariats side.¹¹⁴⁵ Et slikt forslag lå i luften som en nødvendig fortsettelse av tankegangen rundt både AT og arbeidsinnsatsen og de problemene som hadde oppstått med den store mangelen på arbeidskraft ved tyske anlegg i 1943. AT var jo basert på innkalling av hele årsklasser slik verneplikten var, med en tjenestetid på to måneder.

Arbeidsinnsatsen var basert på tvang med flere straffemuligheter. Nå ble de to kombinert på en slik måte at hele arbeidsstyrken systematisk ble militarisert. Quisling kan ha tenkt at et forslag om dette ville imøtekomme ennå ikke uttalte tyske ønsker, og at NS på denne måten igjen kunne få markert seg som den beste ivaretaker av tyske behov. Uansett hvordan disse tankene ble formidlet, så ble de umiddelbart grepet av Terboven og Johlitz, som sammen med Regierungsrat Walter George innkalt Guldberg og Lippestad til et planleggingsmøte en gang på ettervinteren 1944. Her ble opplegget for innkalling av årsklassene bestemt.

Guldbergs utkast til kunngjøring, som var hjemlet i lov om nasjonal arbeidsinnsats fra 22. februar 1943 samt gjennomføringsloven fra 23. februar, var formet slik at oppmøtet på arbeidskontoret skulle skje etter forbokstaven i etternavnet. Den enkelte skulle bringe med legitimasjon, bevitnelse om beskjeftigelse og yrke fra arbeidsgiver, arbeidskort for de som var ledige samt arbeidstjenestebok. Unntatt var Førergarden, politiet, Hirdens bedriftsvern, ansatte i AT samt frivillige i Waffen-SS og SS-vaktbataljon. Det var straffbart ikke å møte.

Der var det kommet med et eget punkt om at de fremmøtte skulle samles i egne samlingsleire, før de skulle bli fraktet til arbeidsstedene i grupper. Det var et underlig forslag, som kunne skape mistanke om et militært formål. Fritaket var utvidet til å gjelde ansatte i skog- og jordbruk, NSB-personell og i annen offentlig transporttjeneste, tidligere frontkjempere og personell med andre tyske forbindelser. Den 16. mai ble rundskrivet sendt ut, men der var straffebestemmelsen tatt ut.¹¹⁴⁶ Johlitz foreslo at utdelingen av rasjoneringskort til personer i disse årsklassene kun skulle skje til de som faktisk kunne legitimere at de hadde møtt ved innkallingen eller var fritatte. Ministrene Lippestad og Blehr sa seg enig i dette utspekulerte pressmiddelet, som umiddelbart ble iverksatt.¹¹⁴⁷

Guldberg var skeptisk til hvordan registreringen ville gå. Han konsiperte derfor et utkast til rundskriv som bekjentgjorde at de som ikke hadde meldt seg innen 30. mai, ville bli straffet etter loven om den nasjonale

arbeidsinnsats eller stilt for særdomstol etter den militære straffelovs § 109 med strafferamme på livstidsstraff eller dødsstraff.¹¹⁴⁸ Dette drakoniske forslaget ble imidlertid ikke godkjent av tyskerne.

Svenske aviser fanget nyhetene om innkallingene 17. mai og derfra var veien kort til den illegale presse i Norge. *Dagens Nyheter* skrev denne dagen med kilde *Svensk-Norsk Pressebyrå* at innkalling etter alder representerte noe helt nytt. Med to hele årsklasser i egne leire var alt klart for neste skritt til militært bruk av de innkalte. Avisen gjorde oppmerksom på at i Nord-Norge var det flere tyske militære avdelinger hvor 25–30 % av soldatene var tidligere tvangsarbeidere fra Polen og Jugoslavia, som var tvunget til militærtjeneste.

To uker senere kunne *Svenska Dagbladet* informere den svenske offentligheten om at hele befolkningen i Norge sluttet opp om kampen mot arbeidsinnsatsen: «Stemningen i Norge mycket opphetsat», var overskriften. I Oslo pågikk det razziaer og arrestasjoner. Sabotører forsøkte å brenne ned arbeidskontorer for å ødelegge registreringsskjemaer, kunne man lese. Og inntrykket var riktig. Det var inntrådt krise for arbeidsmobiliseringen. For første gang hadde motstandsparoler blitt fulgt i virkelig masseomfang. På tysk hold ble Arbeidsdirektoratets ledelse av denne arbeidsmobiliseringen kritisert, på tross av at Guldberg gjorde sitt beste. Alvoret i situasjonen framgikk av at Lippestad ble bemyndiget til å forsterke ledelsen. Fylkesfører Christian Astrup ble tilkalt fra Bergen og 1. juni utnevnt til riksfullmektig for arbeidsinnsatsen, direkte underlagt Lippestad, men overordnet Guldberg.

Motstanden mot arbeidsinnsatsen hadde, som vi har vært inne på, da allerede pågått i over ett år. Den 21. april 1943, på Hitlers bursdag, hadde Osvald-organisasjonen startet sabotasjen mot registreringen med sprengning av arbeidskontoret på St. Olavs plass 5, i Pilestredet i Oslo. Det hadde vært sterkt strid innad i Milorg og den sivile motstandsledelsen om hvordan man skulle gripe saken an. Resultatet av sprengningen hadde vært svært vellykket. Store deler av skjemaene for Oslo var blitt ødelagt, blant annet var all registrering av kvinner gått tapt. I mai og juni 1944 var all uenighet avklart.

Arbeidskontor ble sprengt i flere byer, på tross av at Guldberg hadde sendt ut flere rundskriv om skjerping av vakthold. Noen av disse aksjonene var effektive, som den i Tønsberg 6. juni, mens sprengningen av kontoret i Akersgata 55 i Oslo 19. mai, dagen før kunngjøringen kom i avisene, var mindre vellykket.¹¹⁴⁹ I tillegg ble det sendt ut en boikottparole som i løpet av noen dager i mai førte til at mange tusen fra de aktuelle årsklas-

sene etablerte seg i skogområdene utenfor byene rundt i landet. Parolen lovet mat og underbringelse, kontakter med motstandsbevegelsen og antydning av bevæpning. Det ble ikke mulig med straffetiltak fordi fuglene rett og slett var føyet.

Konsekvensene ble store for alle berørte lokalsamfunn. NS-førere protesterte. En av dem, fylkesfører Olav Dalen i Telemark sendte brev til Quisling 12. juli hvor han beskrev det hele som en fullstendig fiasko.¹⁵⁰ En politibetjent ble sendt fra Oslo for å etterforske ham. Rapporten hans gir oss et illustrerende innblikk i den kritiske situasjonen som nå var oppstått, og som for ettertiden må ses på som en avgjørende endring i betingelsene for motstand. Vi skal derfor se litt nærmere på den.

Før avreisen hadde betjenten blitt instruert om at han ikke skulle arrestere noen. Han skulle bare registrere situasjonen for de meldepliktige som hadde unndratt seg, finne ut om de var i skogen eller i sine hjem, og særlig om hvordan de klarte å skaffe mat.¹⁵¹ Betjenten startet med å intervju Dalen. Denne opplyste at han hadde fått rapporter fra hele fylket om at registreringen «er aldeles falt i fisk». Partiet får skylden for alt «spetakkelet som oppstår i denne forbindelsen». Forordningen var skyld i at knapt 50 % av AT-pliktige ungdommer møtte. I mai hadde han fått telegram fra Næringsdepartementet om at rasjoneringskort kun skulle leveres ut til de som møtte, men dette var bare etterlevd av forsyningsnemndledere som var NS. Dalen forlangte nå at Statspolitiet ble satt inn «på rett måte» mot de som agiterte.

Betjenten opplyste videre at da forordningen ble avertert i Skienspressen 20. mai, startet masseflukten fra Skien og Brevik umiddelbart påfølgende natt. Mange av dem hadde da mottatt et anonymt varselsbrev, hvor det sto at de skulle sendes til å arbeide på tyske militære anlegg. De ble oppfordret til å begi seg ut i skogen hvor de ville bli sørget for på beste måte. I motsatt fall ble det truet med dødsstraff, opplyste betjenten. Rundt i skogtraktene befant det seg derfor omlag 450 ungdommer, hvorav 125 var AT-tjenestepliktige. Mat skaffet de seg i butikkene med rasjoneringskort som de fikk lovlig eller ved tyveri, eller ved understøttelse fra bønder. Varene ble kjørt ut til samleplasser hvor de ble hentet. Utrustningen for øvrig besto av soveposer, sportsutstyr, ryggsekker og koffert, fiskeutstyr. Endel hadde våpen og også skrivemaskin. Leirene ble flyttet ved jevne mellomrom, og var militært organisert under ledelse av befal fra den gamle Hæren som hadde vært i AT. Rykter gikk om våpenøvelser og instruksjon, rapporterte han.

Fra Skien reiste betjenten sammen med andre fra Statspolitiet til Sel-

jord hvor fortsatt etterforskning viste at en rekke ungdommer fra Skien og Porsgrunn lå på Lifell. Han fikk tak i tre av dem, som fortalte ham villig vekk hvordan de hadde det. De fisket med garn som de hadde stjålet fra omliggende hytter. Det hele var organisert med en skikkelig ledelse. De ville gjerne hjem, men var redde for konsekvensene. Mens han var i Seljord kom det tyske sikkerhetspolitiet opp fra Larvik. De hadde allerede aksjonert i traktene rundt Skien, og nå ville de aksjonere på Lifell, hvor de hadde hørt at det også befant seg russiske flyktninger sammen med ungdommene. Etter at betjenten hadde utvekslet informasjon med dem, gikk tyskerne 7. august til aksjon og samlet inn omlag 80 ungdommer og tre russere. Det ble skyting og tre ungdommer var såret eller drept. Samtidig aksjonerte Statspolitiet tre andre steder i fylket.

Den 9. august ble aksjonen avsluttet. Statspolitiet arresterte ingen ungdommer i Seljord. I stedet snakket de med dem og foreldrene, og fikk dem til å love at de skulle registrere seg innen 10. august, hvilket også skjedde, etter hva betjenten rapporterte.

I Brevik gikk det ikke så godt. Der oppholdt alle de meldepliktige seg fortsatt i skogen, med unntak av tre mann som hadde gått i dekning. Ordføreren og NS' lagfører var fortvilet. De mente at Statspolitiet måtte gripe inn overfor sementfabrikken på Dalen, hvor boikottparolen kom fra. Etter disse forstemmende nyhetene, reiste betjenten tilbake til Oslo, hvor han hadde et lengre intervju med Guldberg. Denne forklarte at loven var framkommet fra norsk hold, at den var bifalt av sosialministeren og ellers var klarert med Quisling, Terboven og den øverste tyske politisjef i Norge Fehlis.

Etter at loven var vedtatt, forklarte Guldberg, hadde han konferert med Statspolitiets sjef, oberst Søvik og det norske sikkerhetspolitiets sjef, general Marthinsen, om hvorvidt politiet skulle settes inn hvis det ble motaksjoner. Søvik hadde sagt at studentene, som følge av loven, ville rømme til Sverige. Marthinsen mente derimot at bare de dårlige ville rømme, mens de bra, særlig arbeiderne, ville gjøre sin plikt. Ingen av dem hadde hatt noen tro på at det ville bli spontane masseaksjoner. Det underlige var imidlertid, fortsatte Guldberg, at mye av dette ble omtalt i illegale aviser allerede 20. mai. Uansett forklaring på dette, anså han det som helt uråd å gjennomføre loven. Nå var det viktigste å få ro om den.

Guldberg trodde ikke egentlig på at ungdommene var villedet. Situasjonen var et resultat av det voldsomme kjøret i London Radio og i den illegale presse, som han satte i sammenheng med en påtenkt alliert invasjon i Norge. I og for seg var det formelle grunnlaget for straff tilstede, fortsatte

Guldberg, men det var vanskelig å avstraffe en så «kompakt masse». Her var det et problem med fylkesfører Dalen i Telemark, for han hadde i flere konferanser pukket på de strengeste straffereaksjoner. I og for seg var Guldberg enig i at Statspolitiet måtte finne bakmennene og «klemme hardt til» mot bedrifter som fortsatte å dele ut rasjoneringskort til de som hadde forlatt sitt arbeid. Men ikke overfor ungdommene, «da vi i første omgang har tapt får vi selvsagt finne midler, andre midler som kan gjennomføres effektivt».

Etter samtalen med Guldberg, satte betjenten opp et forslag som stort sett fulgte hans anbefalinger om å ta bakmennene i bedriftene som saboterte loven ved å fortsette å dele ut rasjoneringskort til de som hadde løpt til skogs. Særlig ville han ha en aksjon mot Dalen sementfabrikk.

I realiteten ble innkallingene av årsklassene 1921, 1922 og 1923 til arbeidsmobiliseringen en fiasko så stor at regimet ikke turte å arrestere noen av de mange som unndro seg registrering. Et stykke på vei var motstanden begrunnet med frykt for militære baktanker. Ingen kunne vite helt sikkert om frykten var begrunnet eller ikke, slik det er blitt hevdet etter krigen. Dette sto jo dessuten rett ut i det Riisnæs hadde foreslått. Mistanken om militær baktanke ble et stykke på vei bekreftet.

Den 9. mai 1944 kom det pålegg fra Førerens og Ministerpresidentens kanselli undertegnet Quisling personlig til NS Generalsekretariat, NS fylkesførere og til Arbeidsdirektoratet med ordre om utskrivning til tjeneste i Førergarden.¹⁵² Førergarden var en ren militæravdeling, en fortsettelse av den oppløste Garden. Formålet var å forsvare NS-anlegget Gimle på Bygdøy, Slottet og andre etablissementer rundt den sentrale partiledelsen. Soldatene var i hovedsak frontkjempere med lang krigserfaring. «I første omgang» sto det i brevet, var det behov for 280 mann, vel og merke med reserver i tillegg. Partimedlemskap var ikke ubetinget nødvendig, men en fordel. Derimot var det et krav at den lege som skulle godkjenne den utskrevne, var medlem. Tjenestetiden var åtte måneder. Det ble antydte ytterligere utskrivninger. På den treffende datoen 17. mai 1944 sendte Guldberg brev til distriktskontorene hvor utskrivningen ble pålagt med hjemmel i lov om den nasjonale arbeidsinnsatsen. Flere distriktskontor protesterte. Likevel ble utskrivningen satt igjennom. Den 31. mai ble arbeidskontorene informert fra Førergardens sjef, major og tidligere rittmester, partimedlem fra 1934 Sverre Henschien, om at legebedømmelsen skulle foregå henholdsvis 30. juni og 1. august på Ullevål skole i Oslo. I de påfølgende ukene ble tvangsutskrivningen gjennomført rundt i landet.¹⁵³

Siden tyskerne ikke vil ha oss

Kjære Ola. Mange tak for Dit brev [...]. Det er som jeg tenkte: Mug-
gent overalt, ikke minst i AT.

Stalingrad ja. Det er fælt å si det [...] La bare tyskerne re-
tirere, helst saa langt at det norske folk begynner å spalte sig i disse
to tydelige leire: Triumferende jøssinger og ynkelige N. S. folk som
dr... i buksa. Saa kommer chansen for Dig og mig. Den kommer
nok når den store allierte landgang i Norge starter ut på våren [...]

Den værste tid er igjen. Og nu må Norge ta sig sammen
og virkelig gjøre en innsats. For det har det hittil ikke gjort. Jeg
foreslaar derfor i dag overfor Q, at det innføres mobilisering av en
del aarsklasser til innsetting i organisasjon Todt, siden tyskerne
ikke vil ha oss som store enheter ved kampfronten.

SUNDLO TIL FIVE FEBRUAR 1943.¹¹⁴

Det gikk bare et halvt år mellom slaget ved Stalingrad, der den tyske stra-
tegiske offensiven ble stanset, og slaget ved Kursk, der det ubønnhørlige
tilbaketoget startet.¹¹⁵ Det ble et halvt år med mye håp og tvil blant NS-
offiserene. Seierstro og optimisme ble erstattet av nederlagsstemning og
fatalisme, særlig tydelig fra nyåret 1944. Håpet om landerobring i øst ble
erstattet med ulike overlevelsesstrategier. De minst motiverte, de som bare
hadde søkt karriere og de som var mest durkdrevne politiske spillere, søkte
fra da av etter muligheter til å flytte et bein over i motstandsleiren. Men
forbausende mange avviste de illevarslende signalene fra øst. De trodde i
det lengste på tyskernes forklaringer om frontforkortninger og taktiske
omgrupperinger, som om de var blitt vaksinert av propagandaen under

starten på offensiven. De satte sin lit til at hard-linerne i SS ville få rett med sine krav om total arbeidsinnsats, militær tvangsutskrivning og full støtte til fronten.

I dette klimaet falt major Jørgen Bakkes forslag fra 1942 til Quisling og justisminister Riisnæs om ny tvungen verneplikt og mobilisering av AT-årsklasser i god jord.

Offiserene interneres

Det var ikke til å unngå at de store tyske nederlagene på østfronten i 1943 stimulerte motstandsaktivitetene hjemme. Allerede de første månedene etter Stalingrad viste det. Den kommunistiske motstanden hadde fått et forsprang. Men Milorg begynte også å gjøre seg gjeldende etter en sped start i 1942. Regjeringen stilte seg bak det selvutnevnte «militære råd» i slutten av 1941 og begynte å kommandere enkelte offiserer til England. Det var i denne situasjonen at de tyske militære myndighetene i Norge bestemte at de norske offiserene måtte fornye sine æresord fra 1940. Selv om en god del sikkert ville gjøre dette, var det høyst usikkert om det store flertallet av yrkesbefalet kom til å gjøre det.

Sivilforvaltningen og dens sjef Kjelstrup furnerte kontinuerlig Wehrmacht og Reichskommissar med lister over offiserer som hadde forlatt landet, eller som sto i ferd med å gjøre det. Det var forvaltningen av fri-lønnsordningen, innført av Administrasjonsrådet, som ga denne oversikten fra dag til dag, men også pålegget til hver enkelt befalingsmann om å avgi sine dokumenter samt fektningsrapport fra felttoget. Kjelstrup hadde derfor meget god oversikt over hva hver enkelt offiser foretok seg. Det tok ikke mange måneder ut i 1941 før han kunne bringe på det rene at enkelte offiserer hadde forlatt landet. Etter hans syn var det idiotisk. De ble bare gående i Sverige.¹⁵⁶ Den norske regjering i London visste ikke hva den skulle gjøre med dem og ønsket dem ikke over dit. Den hadde jo beordret offiserer i Finland å reise hjem og samtykket i tilbakesendingen av de 5000 fra Sverige, noe som ifølge Haagkonvensjonens landkriksreglements § 20 bare kunne skje ved krigstilstandens opphør.

I midten av april 1941 varslet Kjelstrup politimesteren i Oslo og Akershus om gjentatte tilfeller av flukt til Sverige av offiserer og flygere, som han mente ville til England.¹⁵⁷ Det var nesten uoverkommelig å sikre seg mot ulovlig utreise, mente han, men det burde kunne være håp om å hindre reise videre til England fra Sverige. Han henstilte til politimesteren om å bevirke en henvendelse til svenske myndigheter fra «kompetent tysk

okkupasjonsmyndighet.» En utvidet meldeplikt for befal kom 9. april 1942.¹¹⁵⁸ Da var allerede 86 offiserer fraktet med «Donau» fra Grini til Schokken i februar. I midten av mars kom ytterligere 19 offiserer. Etter hvert kom det flere og flere, noen også som politiske fanger som var overført til Wehrmacht. Det største antallet i Schokken var 125 offiserer.¹¹⁵⁹ Den 16. august 1943 kom så den store aksjonen, da omlag 1500 befal av alle typer ble arrestert, helt uavhengig av om de var yrkesbefal eller vernepliktige, fenriker eller generaler. Arrestasjonene ble foretatt av Wehrmacht. I forbindelse med arrestasjonene hadde tysk sikkerhetspoliti og ordenspoliti samt det norske grensepolitiet iverksatt ekstraordinær grensevakt, som førte til at fire offiserer ble arrestert, mistenkt for flukt til Sverige.¹¹⁶⁰

Arrestasjonene omfattet de gjenværende ikke innmeldte offiserene. Noen tidligere NS-medlemmer var også blant dem. Hvor mange som ble tatt er uklart. Aksjonen var ventet. Mange var varslet på forhånd. Flere satt klare hjemme i full uniform med pakket koffert. Noen av disse ble endog glemt av tyskerne, og tok selv initiativ til å bli arrestert og internert, i første omgang på Hvalsmoen ved Hønefoss. Noen reiste selv til Hvalsmoen og meldte seg. Det gjaldt for eksempel oberst Hagem. De siste arresterte ankom leiren 6. september. De fleste kom i sivil.

Ryktene om de forestående arrestasjonene hadde gått på sensommeren. Hvor mange som hadde fått beskjed er uklart.¹¹⁶¹ Mange, kanskje de fleste, hadde fått ett eller annet varsel et par dager på forhånd, men foretok seg ikke noe. Det er mulig at varslet kom fra flere hold. Men ett av dem var iverksatt av generalmajor Carl Erichsen, den gamle sjefen for 1. divisjon. Erichsen fortalte etter krigen at han via en officerskollega om kvelden 13. august hadde mottatt tipset om den forestående arrestasjonen fra en politimann. For å kontrollere om det var alvor hadde han kontaktet Kjelstrup og bedt om en samtale. I samtalen hadde han brakt opp spørsmålet om befalets meldeplikt og tolket det svaret han fikk av Kjelstrup som en bekreftelse på de forestående arrestasjonene.¹¹⁶² Deretter varslet Erichsen 27 offiserer i Oslo og ba dem om å spre varselet videre.

I sin sentrale stilling som sjef for Siviltforvaltningen var det naturlig at mistanken om å ha medvirket til arrestasjonene eller endog å stå bak dem, falt på Kjelstrup. Det var jo Siviltforvaltningen som hadde den fullstendige oversikten over de ulike kategorier offiserer. Imidlertid fantes slike oversikter også i Reichskommissariat og i Arméoberkommando Norge, som hadde stått for arrestasjonene. Kjelstrup følte en tung skygge av skyld falle over seg og sine medarbeidere under resten av okkupasjonen. Han henvendte seg derfor til Wehrmacht og ba om en bekreftelse på de faktiske

forhold. Av en slik bekreftelse som var datert i februar 1945 framgår det at han ikke hadde noen innflytelse på det inntrufne og at han heller ikke hadde hatt noen informasjon om det på forhånd.¹¹⁶³ Han hadde heller ikke fått anledning til å ytre seg om det på forhånd, het det.

Det faktum at varselet om arrestasjonene 16. august 1943 ikke førte til vesentlige forsøk på unndragelser tvinger oss til å reflektere over Milorgs styrke, innflytelse og kontaktnett sensommeren 1943, og også de holdninger som gjorde seg gjeldende i offiserskorpset på dette tidspunktet.

Generalene Hvinden Haug og Liljedahl tok som eldste arresterte offiserer en slags kommando blant de i alt 1500 fangene, og fikk satt i gang advokat Leif S. Rode med å utrede overfor Rittmeister Ewers i Oberkommando Norwegen om hvem som burde fritas.¹¹⁶⁴ En slik gruppe var «reserveoffiserer uten krigsskoleutdannelse», andre var gamle, pensjonerte offiserer eller offiserer som hadde tatt avskjed og ikke minst sykmeldte. Frigivelsen av slike grupper startet nokså omgående. Den 25. august leverte Rode en redegjørelse som konkluderte med at bare få offiserer kunne beholdes i fangenskap. Tyskerne mottok over 700 søknader om fritak.¹¹⁶⁵ Dette førte til omlag 500 løslatelser.

Ved løslatelsene ble den enkelte bedt om å undertegne en ny æresordformulering. General Liljedahl stilte alle fritt, men i løpet av diskusjonen om hvorvidt dette var riktig, snudde stemningen. Ingen flere undertegnet. Resultatet ble at «nesten 1000» mann var klare for videre fangenskap. Den 7. september startet transportene til Schildberg i Polen. En gruppe med 612 ble først utskipet til Stettin og derfra med tog til Schildberg. En annen gruppe med 342 ble 12. september fraktet med «Donau» og videresendt til Grune ved Lissa, hvor de 125 som tidligere hadde sittet i Schokken også ble samlet.¹¹⁶⁶ Til sammen var da omlag 1100 befal samlet i Grune og Schildberg.¹¹⁶⁷ I desember 1943 ble alle overført til Schildberg, «Oflag XXI C». I januar 1945 ble alle evakuert til leiren Luckenwalde i nærheten av Berlin.¹¹⁶⁸ Innen Den røde armé hadde inntatt Luckenwalde og satt fangene fri, 22. april 1945, var seks av offisersfangene døde.¹¹⁶⁹

Lønnsmessig var frilønnsordningen svært gunstig for offisersfangene under fangenskapet.¹¹⁷⁰ De som hadde hatt frilønn, fortsatte å få den, de som hadde hatt distriktstjeneste eller hadde hatt andre avkortede arbeidsforhold, fikk lønn som om de var fastlønte garnisonerende offiserer. Det kunne bety en fordobling av lønnen. Syketrygdordningen for militært personell gjaldt fortsatt, men tilgodeså de pårørende hjemme. Offiserene selv hadde frie syketjenester i leirene.

Det synes klart at det ikke hadde vært tatt noen håndfaste mottiltak

fra London eller fra Stockholm for å hindre arrestasjonene. I realiteten hadde også Milorg overlatt til den enkelte offiser å avgjøre om han ville la seg internere på den ene eller annen måte, om han ville velge den ubehagelige og vanskelige illegaliteten, eller flukten til Sverige. Fra tysk side var arrestasjonene først og fremst et tiltak med tanke på framtiden. Sikkerhetspolitiet hadde gjennom infiltrasjon og avhør av arrestanter mer enn tilstrekkelig oversikt over Milorg, og visste at de nye planene gikk ut på å aktivisere organisasjonen i forbindelse med en britisk invasjon. Det var nok også grunnen til at offiserene ble sendt helt ut av landet, slik at de heller ikke kunne bli satt fri i en invasjonssituasjon.

Under sine opphold i Schokken, Schildberg, Grune og senere i Luckenwalde hadde offiserene det etter forholdende bra og Wehrmacht søkte at det hele skulle foregå slik Haagkonvensjonen forskrev. De kunne skrive brev, sende og motta pakker og ordne sine interne forhold. I forbindelse med sykdom eller velferdsgrunner ble noen av dem satt fri og sendt hjem. De hadde lønn. Forsvarsdepartementet i London sendte i begynnelsen av 1944 en forespørsel til militærattachéen i Stockholm om hvordan de ble behandlet økonomisk, hva som ble betalt ut til familiene i Norge og etter hvilket regulativ de ulike gruppene ble lønnet.¹¹⁷¹ Oberst Ole Berg meldte tilbake at familiene hjemme fikk utbetalt lønn som garnisonerende offiserer etter grad, felt tillegg og uniformsgodtgjørelse. Fangene selv fikk utbetalt leirpenger etter grad.¹¹⁷²

Bekymringen for offisersfangene var altså ikke begrunnet i frykt for at de gikk til grunne, slik som det faktisk skjedde med politiske fanger i Tyskland. Bekymringen dreide seg om hvilken virkning det kunne få for planene for utbygging av Milorg. Dette aspektet ble reist av Forsvarsdepartementet overfor Milorgs sentralledelse senere i 1944. Man var nå redd for at også underoffiserene skulle bli tatt. I advarsler over Milorgs radiostasjoner og i skriv til Milorg ga departementet «parole», det vil si ordre, om at alt befalsskoleutdannet personell som drev illegalt arbeid, måtte gå i dekning «ved fiendtlige handlinger mot dem», for å unngå «internering». Forberedelser måtte gjøres snarest.¹¹⁷³ Men ennå tok man ikke skrittet fullt ut. Det ble understreket at øvrig befal «stilles fritt».

Det var selvfølgelig mange ulike grupper blant de arresterte offiserene. Blant dem fantes også noen tidligere NS-offiserer, som enten hadde meldt seg ut midtveis under krigen, eller som på andre måter hadde lagt seg ut med regimet. En av dem var major Einar Tobiesen.¹¹⁷⁴ Hans familiebakgrunn var den vanlige, fra solid borgerlig vestkant. Han var med fra starten i 1933 og hadde som var vanlig i disse offisersfamiliene, fått

følge av andre familiemedlemmer. Han var dessuten frimurer. Tobiesen hadde vært på Gardermoen 9. april, hvor han ble utnevnt av oberst Oswald Nordlie til plassjef. Han var på vei til Oslo da han tilfeldigvis ble arrestert av en tysk patrulje. Men etter å ha avgitt æresord fikk han reise hjem til sitt sivile arbeid som disponent i Amerikansk Gummi Import AS. Majoren fortsatte i sin disponentstilling og utførte sitt partiarbeid som propagandaleder på Bestun, mens han i sitt yrkesliv ble en viktig person innen bilbransjen, med gode tyske kontakter. I annen halvdel av 1942 hadde skepsisen begynt å melde seg før han i desember hadde fått nok og meldte seg ut.

Tobiesen ble regnet som frafallen. Likevel var det helt uventet for ham da han ble arrestert av tyskerne sammen med de andre offiserene 16. august 1943 og ført til Schildberg. Der var det flere med liknende bakgrunn, så noe egentlig forklaringsbehov fikk han ikke før han kom hjem i 1945. Da hevdet han at han egentlig ikke hadde vært medlem. Hans forsvarer hevdet til og med at han hadde drevet dobbeltspill. I en forklaring fra 4. august 1945 omtaler han det som det «påståtte medlemskapet», nærmest for å «tilfredsstille en forretningsforbindelse». Aldri hadde han vært på et møte eller stemt på NS ved noe stortingsvalg.

At han fra høsten 1940 hadde vært propagandaleder for Bestun lag forklarte han som resultat av «nysgjerrighet», fordi han da «regnet med muligheten av at tyskerne ville vinne krigen». Noen innmelding hadde han aldri fylt ut og alt materiell han hadde mottatt, gikk rett i ovnen: «For å komme ut av denne stilling hadde jeg derfor lenge bestemt meg til å melde meg ut, selv om det derved skulde se ut som jeg anerkjente mitt medlemskap. Så kom Rogstad-affæren i Trondhjem, hvor partiet direkte opptrådte mot sine landsmenn og jødeforfølgelsen, og jeg orket ikke lenger at noen skulle tro at jeg støtte den slags. Jeg sendte derfor en klar utmeldelse i desember 1942. Siden har jeg intet hørt fra partiet, og våren etter fikk jeg i likhet med andre offiserer meldeplikt for politiet, og ble arrestert 16. august 1943 [...] I henhold til ovenstående kan det vel neppe påstås at jeg har vært reelt medlem av NS.»

Mot dette taler fakta som ble samlet sammen under landsviksaken mot ham, som at han selv signerte spørreskjema for NS' handelsavdeling, kartotekkortet til NS Befalsgruppe og «innkomstbilag» over frivillige bidrag til NS. Og ikke minst at han signerte daterte ukemeldingsblanketter over mottatt propagandamateriell, som han i følge opplysninger på samme fordelte videre til andre partimedlemmer eller sympatisører. Offisersoppøpet for den norske legion hadde han ikke ønsket å være med

på, skrev han, men navnet hans kom likevel med. Alt dette var trivielt og gjenganger i en rekke liknende offiserssaker.

Major Tobiesen foretok seg imidlertid noe under fangenskapet i Tyskland som gjorde hans sak ganske enestående. Han rømte. Det var det svært få av de arresterte offiserene som gjorde, på tross av at organiseringen av deres fangetilværelse ga dem muligheter til det. Sammen med løytnant Jan Vilster og kaptein Kristian Sundby var han 19. januar 1945 under transport fra Schildberg i Polen til Luckenwalde i Tyskland, da de plutselig så sitt snitt til å stikke seg vekk fra de tyske vaktene som ledsaget dem. Etter mange vidervedigheter klarte de å krysse over til de sovjetiske linjene og kom seg omsider til Odessa og derfra til England. Også Vilster og Sundby hadde vært partimedlemmer, Sundby endog i Hirdstaben. I 1940 hadde han vært kompanisjef i major Backers feltbataljon i Setesdalen, som endte i kapitulasjonen på Egge 13. april, etter et like bedrøvelig befalsråd som på Kongsberg.

Gjennom å rømme fullførte de på sett og vis sin politiske vandring gjennom krigen. Uansett hva de tidligere hadde vært med på, tok de til slutt konsekvensene med denne modige handlingen. I saken mot Tobiesen vitnet Rolf Rynning Eriksen til Vilsters fordel, og sa at han ikke trodde han kunne ha vært medlem. I hans kull hadde det bare vært ett medlem og det var Jonas Lie, forklarte han arrogant. Det var ikke sant.

Tobiesen fikk, tross flukten, forelegg, erstatning og rettighetstap i landsvikoppgjøret. Sundby fikk forelegg. Vilster fikk nåde og gjorde videre karriere i Forsvaret etter krigen.

Tvangsmobilisering

For NS innebar arrestasjonene av offiserene at den bekymring man hadde i 1940 og 1941 om at konkurrerende, fascist-inspirerte offisersgrupper kunne framstå som alternativer for tyskerne, eller infiltrere og påvirke partiets kontroll over organisasjoner som AT, forsvant for godt. Tyske myndigheter kunne ikke lengre argumentere like sterkt med faren fra upålitelige offiserer. Med de fleste av slike ute av veien slapp man dessuten å bekymre seg for plagsomme mellomledd hvis partiet fikk aksept for en ny hær fra tyske myndigheter. Dermed åpnet arrestasjonene for nye framstøt for en ny hær.

Etter at justisminister Riisnæs mottok Bakkes forslag om tvangsmobilisering i 1942, hadde han engasjert seg i ulike tiltak for å få flere nordmenn til fronten og også selv vært ut i flere omganger. Den 28. desember

kom en reiseskildring fra ham, nedtegnet som et brevkort fra fronten i Finland, på trykk i *Nyhetsoversikt fra Skandinavia*.¹⁷⁵ Det var fra en togreise i Finland, hvor Riisnæs og en «kamerat» kom i passiar med et ungt finsk par. Kvinnen var glad over «å se nordmennene komme», men skuffet over å se dem i tysk uniform. Hennes mann, en «staut finsk major» hadde imidlertid forklart henne at det slett ikke var tyske uniformer, men SS-uniformer. Hun hadde blitt riktig glad over å få vite om dette «nye Europas avantgarde» av elitedivisjoner som «samer og sveiser sammen de beste ungdommene ikke bare fra Tyskland, men også fra Norge, Danmark, Nederland, Belgia, randstatene, ja selv fra Sverige og Sveits» kom ungdom i store flokker over grensene for å kjempe sammen med finnene «under de gamle nordiske seiersrunenes merke». Men ved fronten i Finland hadde Riisnæs igjen erfart hvor få nordmenn som egentlig hadde fulgt parolen om frivillighet.

Tilbake i Norge tok han fram igjen den planen han hadde fått av Jørgen Bakke i 1942 om tvangsmobilisering. Den 17. januar 1944 hadde han ferdig et PM som var stilet til SS-Obergruppenführer Berger ved SS-Hauptamt i Berlin.¹⁷⁶ Her bekjente han at han hadde vært tilhenger av tvangsmobilisering helt siden nyttår 1942, altså fra den tiden han hadde fått Bakkes forslag. Den altoverveiende delen av soldatene ville være pålitelige når de ble satt inn på østfronten, ja de ville være mer pålitelige enn tidligere, fordi kampen mot Sovjetunionen var blitt hardere. Likevel måtte man utvise stor forsiktighet og iaktta alle sikkerhetsforanstaltninger, kombinert med stor energi, særlig for å forhindre rømning til Sverige. I elleve punkter forslo han deretter hvordan en slik mobilisering kunne gjennomføres.

I første omgang måtte man mobilisere alle mellom 18 og 23 år, til sammen fem årsklasser som ville utgjøre omlag 75 000 mann. Planen forutsatte et intimt samarbeid mellom tyske og norske sivile og militære myndigheter. I god tid på forhånd måtte grensen avsperras og oppsynet langs kysten skjerpes. Kunngjøringen måtte komme så overraskende som mulig. Derfor skulle man først og fremst bruke oppslag som skulle slås opp samtidig over hele landet, hvor det ble bekjentgjort oppmøteplikt på et angitt samlested. For byenes vedkommende måtte fristen være kun 24 timer. På bygdene kunne den settes noe romsligere, fra to til fem dager. De som ikke møtte, måtte omgående hentes med kommandoavdelinger fra politi og militære. På samlestedene, hvor NS-tillitsmenn hadde kommandoen, måtte kommunister skilles ut og interneres på Berg og Bredtvedt. I et kort opphold på samlestedene måtte det gjennomføres legeundersø-

kelse, oppkledning og begynnerøvelser, før de snarest mulig og innen 14 dager ble sendt til Tyskland.

Oppvæpningen burde først skje i Tyskland, hvor mannskapene skulle inndeles i SS-formasjoner med høyst 50% nordmenn pr. avdeling. Mannskaper fra de tre nordligste fylkene burde sendes direkte til russisk Karelen, hvor de umiddelbart måtte settes inn på Lapplands-fronten. Ingen unntak fra de aktuelle årsklassene måtte godtas, bortsett fra de arresterte kommunistene. Unntak for krigsviktig industri var ikke nødvendig, etter som det praktisk talt ikke var fagarbeidere blant så unge. Arbeidsformidlingen måtte skaffe erstatninger for krigsviktig industri gjennom tvangsutskrivning. Særlig gjaldt det kvinnelig arbeidskraft, som Riisnæs nå mente burde tas i bruk i langt større grad enn det som var tilfellet «for tiden».

Riisnæs' PM ble skrevet ut av hans sekretær Astrid Thommesen, som sørget for at et gjennomslag via omveier kom til Hjemmefronten og til Stockholm. Det ble innledningen til den siste store motstandskampanjen mot AT i 1944, som ble en suksess og ga, som vi har vært inne på, Milorg ny vind i seilene. Det er uklart om PM-et noen gang nådde Berger. Imidlertid nådde det Hans-Hendrik Neumann, som var stedfortreder for Terboven og leder av Einsatzstab etter Paul Wegener. Neumann hadde dermed et oppsynsansvar overfor NS. Hans reaksjon på forslaget var entydig negativ. Han fryktet at gjennomføringen ville føre til omfattende uro og ny bølge av flukt til Sverige. Han var dessuten vel innforstått med at verken SS-Hauptamt eller Wehrmacht av prinsipielle grunner ønsket slike avdelinger ved fronten. I 1943 hadde man allerede erfart hvilke problemer man kunne få på grunn av deserteringer av så vel individer som hele avdelinger.

Riisnæs ble likevel oppmuntret i sin tro på nytten av tvangsmobilisering etter henvendelser fra likesinnede. En av dem, redaktør Torstein Lange på Gjøvik, som trolig hadde lest PM fra januar, skrev at man burde mobilisere alle mellom 17 og 45 år.¹¹⁷⁷ For øvrig fikk man bare sende Nygaardsvolds bolsjevikiske tilhengere til fronten, «helt fram til forreste linje», foreslo han. De ville nok ikke våge å mukke hvis de bare ble tatt hardt nok:

Det er bedre å sende hundre tusen bolsjeviker til Østfronten, enn at henvend tre millioner mennesker skal gå til grunne, hvis krigen skulle ta en uanvendning. Men selv om krigen går som vi håper og tror så er det ingen skade skjedd om vi no kvitter oss med Nygårsvolds Moskvagjeng.

Lange mente det var på tide å «beskytte folket mot Moskvakommunistene som vi har gående mellom oss her heime». Den direkte foranledningen til brevet var likvideringen av Karsten Lorange på Gjøvik 5. mai, som Lange beskrev som «mord». ¹¹⁷⁸ Lorange var den beste mannen de hadde hatt, mente Lange. Og nå gikk det rykter om at politimesteren og Lange selv sto for tur.

Riisnæs sendte brevet videre til Wilhelm Rediess, den øverste sjef for SS og tysk politi i Norge. Fire dager senere holdt Riisnæs et foredrag i Fredrikstad der han kom med oppfordring om å melde seg til innsats mot bolsjevismen ved fronten. Foredraget fikk behørig oppslag i *Fritt Folk* dagen etter.

Siden tommelen definitivt pekte nedover for alle utskrivningsprosjekter fra de ordinære årsklassene, forsøkte Riisnæs å få aksept for en yrkesbetinget tvangskrivning i stedet. I et notat fra midten av mai 1944 skisserte han en målsetting på ni politibataljoner. Igjen var befalet nøkkelproblemet. Han anslo behovet til 222 offiserer og 810 underoffiserer. ¹¹⁷⁹ Antallet menige var satt så høyt som 5750, et hinsides alt urealistisk tall som ville utradert hele politikorpset hvis det hadde blitt fulgt. Hvor han fikk tallene fra framgår ikke, men trolig har det vært etter diskusjon med Jonas Lie. Han var realistisk nok til å innse at dette var umulig å anskaffe fra NS' rekker. Man måtte utskrive menige politifolk som var indifferente eller motstandere. Bare streng militær disiplin ville kunne holde slike avdelinger sammen. Altså avhang alt av befalet.

Befalet som kunne disponeres etter Sivilforvaltningens og befalsgruppens lister, utgjorde omlag 1100 personer av alle kategorier, grader og alder, inklusive pensjonister. Men langt de fleste av disse «er satt inn i viktige sivile stillinger», erkjente Riisnæs. Partiets, statens og kommunenes «livsviktige og grunnleggende organer» måtte fortsatt holdes effektive og kunne ikke «berøves det befalet som innehar viktige stillinger». Disse hadde heller ikke hatt med militære spørsmål å gjøre på over fire år. Bare de færreste av dem kunne brukes uten opptrening og repetisjonsøvelse. Ikke desto mindre var det eneste brukbare befalet man hadde innenfor partiet, offentlige institusjoner eller Hirdens Bedriftsvern.

Et ytterligere problem var planene for Hirden og Hirdens Bedriftsvern. Bedriftsvernet skulle settes opp og bygges videre ut, med stort personellbehov. Det skulle være partiets svar på den økende sabotasjetrusselen og var ikke til å komme forbi. Det kom ikke på tale å redusere Hirden sentralt eller dens distriktsorganisasjon. Personell herfra var altså uaktuelt. Konklusjonen var at det var «et forsvinnende antall politisk pålitelig befalet»

som kunne avsees. Den eneste løsningen var å basere seg frontkjemper og befal som kunne løsgjøres. Det første man derfor kunne gjøre var å få i gang en befalsskole med elever fra frontkjemper og yngre NS-befal, og deretter bruke de uteksaminerte til å bygge flere skoler. Det ville innen overskuelig tid kunne gi om lag 1000 befalingsmenn. Hvis man derimot sendte kullet fra den første befalsskolen direkte til fronten, ville man hurtigere få ut en avdeling, men det ville ta lengre tid å nå antallet.

For løse dette dilemma foreslo Riisnæs umiddelbart å få i gang første kurs ved politiets beredskapsavdeling i Halden. Dernest foreslo han å beordre 200 frontkjemper og yngre befal som ikke hadde viktige stillinger, som elever. Uniformene skulle komme fra Hirdens Bedriftsvern, Wehrmacht skulle stille våpen, ammunisjon, utrustning og forpleining. Menige skulle utskrives på samme måte som til Førergarden, det vil si gjennom Arbeidsformidlingen. Men selvfølgelig, han måtte medgi at Wehrmacht måtte avklare om man kunne få tillatelse til utskriving, siden det flere ganger «både fra tysk og norsk hold har vært kunngjort at det ikke skal være tvungen militærtjeneste i noen form».¹¹⁸⁰

Hvem som fikk forslaget er usikkert. Men det førte ikke til endret tysk politikk. Det var uaktuelt å tillate utskriving, uansett om det dreide seg om politifolk som etatsmessig var underordnet justisministeren, og som i stor utstrekning med ulike midler var blitt overbevist om medlemskap i NS.

I alle sine forslag la Riisnæs vekt på SS-solidaritet og germansk fellesskap når han argumenterte for tvangsutskriving, i motsetning til partiledelsen og partitopper blant NS-offiserene. For dem var utskriving etter hvert blitt mer av et lokkemiddel for å oppnå fredsslutning og statlig suverenitet, noe som kunne skape den NS-staten de fablet om i en stadig mer kritisk situasjon i storkrigen.

Parallelt med arbeidsmobiliseringen hadde Quisling ved bestemmelse fra Ministerpresidenten 7. og 13. januar 1944 nedsatt et utvalg for å komme med forslag om å etablere et nasjonalt utskrivningsvesen.¹¹⁸¹ Formålet var å erstatte alle de ulike tvangsutskrivninger som eksisterte, med et samlet system. Årsaken var utvilsomt de dårlige erfaringene fra 1943. Som formann ble oppnevnt Guldberg fra Sosialdepartementet og som medlemmer fylkingsfører major Ragnvald Balke i AT, major Sverre Henschien fra Politidepartementet og byråsjef Hjalmar L. Borge fra Sivilforvaltningen. Rittmester Hans Engdahl var sekretær. Utvalget avla innstilling 14. februar, så her hastet det svært.

Fram til dato kunne tvangsutskriving foretas for AT, Nasjonal Arbeids-

innsats, Det sivile luftvern, Borgervakt, TN og arbeidsplikt etter midlertidig lov av 21.12.42. Det var Departementet for arbeidstjeneste, Sosialdepartementet og Politidepartementet som kunne utskrive. Det var stadige kollisjoner mellom utskrivning til disse formål. En slags prioritet fantes i lov om arbeidsplikt, men ellers var det konkurranse om årsklassene. Nå foreslo man etablert et nasjonalt Riksutskrivningsvesen, som både førte ruller over samtlige utskrevne årsklasser og også førte kontroll med hver enkelt og fordelingen av vedkommende. Det innebar et langt mer omfattende system enn det gamle militære utskrivningsvesen, en omfattende organisasjon under en egen riksutskrivningssjef, direkte underlagt Innenriksdepartementet. Utvalget foreslo at utskrivningen skulle omfatte alle kvinner og menn mellom 18 og 60 år, til sammen omlag 1,65 millioner mennesker. Med et kalkulert frafall på 10% ville oppgaven bli å føre ruller over og kontrollere 1,35 millioner. Men utvalget la til grunn av Ministerpresidenten ved krig også kunne bestemme utskrivning ned til 15 år. Årlig beregnet man utgifter på 2,5 millioner kroner. Utvalget foreslo at et vedlagt utkast til lov om riksutskrivning ble vedtatt og iverksatt allerede fra samme vår.

Det framgikk ikke av det omfattende lovutkastet noe spesifikt om formålet med en slik kjempereform. Men lovutkastets kapittel 6 levnet ingen tvil om at formålet også var militært. Loven, som skulle tre i kraft straks, det vil si våren 1944, skulle oppheve lov om verneplikt og utskrivning av 21. juni 1929, samt hele rekken av lover om det sivile luftvern, borgervakt, arbeidsplikt, arbeidsinnsats, AT samt TN. Innstillingen og lovutkastet ble liggende hos Quisling utover vinteren og våren, inntil den, under den voldsomme kampanjen mot arbeidsmobiliseringen i 1944, ble skjøvet til side.

Prytz' siste innspill

Den militære motstandskampen med sabotasjen som sin viktigste uttryksform hadde plaget tyskerne i Norge lenge da de tyske hærene under Den Røde hærs sommeroffensiv i 1944 ble tvunget ut av Russland og for alltid måtte oppgi håpet om å erobre Leningrad. I løpet av 1944 hadde sabotasjen her hjemme nådd et nivå som stilte den plagsomme, men ufarlige holdningskampen fra 1942-43, som alltid lot seg hamle opp med, i skyggen. Den ytre trusselen gjorde at sabotasjen fikk ny betydning utover dens indrepolitiske og økonomiske enkeltresultater. Denne kombinasjonen av indre og ytre trusler, som inntrådte fra sensommeren 1944, stilte NS-regimet overfor sitt verste mareritt.

Samtidig som den sovjetstyrte Osvald-organisasjonen i begynnelsen av juni uhindret kunne angripe og sprengte hele fabrikkanlegg til grunnen, som tilfellet var med den krigsviktige transformatorfabrikken ASEA Per Kure på Hasle i Oslo 1. juni, og arbeidskontor gikk i luften over hele Sør-Norge, banket Den røde hær på Finnmarks dør. Og denne gangen var det ikke skremser, som utallige ganger tidligere i NS-propagandaen, det var alvor. Hele den nordlige karelske fronten var i ferd med å bryte sammen og de tyske toppene i Finland var avskåret da Leningrad-ringen måtte oppgis. Den tidligere så mektige tyske Lapplands-arméen var i ferd med å bli presset tilbake fra sine stillinger mellom Ladoga og Ishavet. Kvit-sjøen og Murmansk-banen var blitt fjerne uoppnåelige mål. Den røde hærs oppbygging i Litza-dalen vest for Murmansk truet med å avskjære Lapp-landsarméen og tvinge Finland i kne.

For NS-ledelsen, og særlig for Prytz, ga denne utviklingen signaler om begynnelsen til slutten. Det ble nå mer synlig enn noen gang for befolkningen at NS-regimet bare var et dukketeater, et spill for galleriet. Alt snakk om Norge som en nordisk stormakt i allianse med Stor-Tyskland ble mer og mer latterlig.

I denne situasjonen, som på alle måter var desperat og ble betraktet som det, bestemte Prytz seg for å gjøre et siste forsøk på å mobilisere det som var av politisk kraft for å redde NS-regimet. Han hadde tatt slike initiativ før. Som «far» til den nordistiske stormaktsdrømmen og hovedarkitekt for militærfascismen, med en framtoning som vellykket forretningsmann og smidig finansminister med tyske øre, hadde han forutsetninger for å bli lyttet til. Man måtte mobilisere regjeringen til å komme med en samlet henvendelse til Hitler. Europas evne til å snu den strategiske defensiven var avhengig av en nyordning av Europa. Den strenge militære okkupasjonen måtte erstattes av en allianse, et felleseuropeisk traktatområde.

Prytz hadde hatt slike tanker et år allerede. Som vi har vært inne på, hadde han endog selv forsøkt å nå fram til Hitler med sitt budskap, i forbindelse med en konferanse i det tyske finansdepartementet i april 1943. Men noe møte hadde ikke kommet i stand den gang. Etter at han kom tilbake hadde han i september 1943 satt opp et notat for NS-ledelsen hvor han skisserte opp nødvendigheten av en traktat for nyordning av de tysk-okkuperte områdene.¹¹⁸² Det var en bedre tilrettelegging av Europas samlede ressurser for krigens behov Prytz ville ha. Et slags EU-system, med samordnet økonomisk politikk, valuta- og tollunion og lik rett for alle borgere av traktatområdet til næringsvirksomhet «hvor som helst i storrummet», og selvfølgelig tysk-ledet, felles utenriks- og militærpolitikk.

Disse tankene fra høsten 1943 må forstås på bakgrunn av situasjonen etter Stalingrad og Kursk, en situasjon som bare eskalerte fram mot den forutsigbare tyske tilbaketrekningen i nord. Situasjonen på ishavsfronten var den direkte foranledningen til at Prytz 26. september 1944 holdt en tale på regjeringens ministermøte.¹¹⁸³

Prytz startet med å skissere opp scenariet i nord, der det var «overveiende sannsynlig» at tyskerne ville måtte trekke seg tilbake og at russiske eller andre allierte tropper ville okkupere området «i løpet av den nærmeste fremtid». En selvsagt konsekvens ville være at den norske eksilregjeringen ville etablere seg der eller regjere derfra. NS-regjeringens stilling ville da bli «uholdbar». Den ville bli utmanøvrert av London-regjeringen som med troverdighet ville kunne hevde at det var den som kjempet for Norges frihet og selvstendighet.

Deretter trakk Prytz linjene tilbake til Terbovens tale 25. september 1940, der denne hadde proklamert at «veien til Norges frihet og selvstendighet» gikk gjennom NS. Det var en forutsetning som NS hele tiden fra 1. februar 1942, med Quisling som ministerpresident, hadde bygget på. NS' medlemmer og «storparten av det norske folk» regnet da med at Norges statsrettslige stilling ville bli endret slik at «Führer-forordning» av 24. april 1940 ville bli satt ut av kraft, og at Reichskommissar ville bli trukket tilbake. Men slik hadde det ikke blitt, minnet Prytz ministrene om. Fortsatt hadde Reichskommissar den øverste regjeringsmyndighet, og fortsatt grep han, gjennom sitt kommissariat, inn i den nasjonale regjeringens utøvelse av forvaltningen. Den anti-tyske agitasjonen kunne derfor «med rette» hevde at NS-regimet ikke hadde oppnådd sitt mål, at den ikke representerte «noe norsk selvstendig styre, men bare er en administrasjonsform under tysk ledelse.» Det var beske, selverkjennende ord.

Men virkeligheten var om mulig ennå verre. «Eksilregjeringen», fortsatte Prytz, «hevder konsekvent i sin propaganda at det er krig mellom Norge og Tyskland». Og Tyskland hadde bekreftet det. Det var nemlig et faktum at priseretten i Hamburg brukte krigstilstanden som begrunnelse for å beslaglegge norske skip, hvilket den ikke kunne gjort uten godkjenning fra tysk UD. Arrestasjonen av norske offiserer høsten 1943 tolket han i samme retning. I lys av dette var det med «stor engstelse» han så utviklingen i nord: Den nasjonale regjering kan hevde hva den vil om frihet og selvstendighet, men argumentasjonen «blir nokså tynn» og vil «lett falle igjennom», så lenge det ikke uttrykkelig blir slått fast at det er fredstilstand mellom Norge og Tyskland, og så lenge Reichskommissariat blir opprettholdt. Ut fra dette ba Prytz innstendig Quisling om å reise til

Hitler i Berlin for å forhandle fram en bindende erklæring om at det var, og alltid hadde vært, fred mellom Tyskland og Norge, at ministerpresidenten skulle overta den fulle regjeringsmyndigheten i Norge, at Tyskland forpliktet seg til å respektere Norges frihet, selvstendighet, udelelighet og uavhendelighet, at Reichskommisariatet ble trukket tilbake og at Norge og Tyskland skulle la seg representere hos hverandre med vanlige ambassader.

En imøtekommelse av dette hadde Norge krav på, mente Prytz. NS hadde gjort en stor innsats hjemme for å ivareta befolkningen og tyskernes interesser, og norske frivillige hadde gjort en aktiv innsats ved fronten. Det var på høy tid at dette ble anerkjent. På den annen side ville det bli forstått at tyskerne fortsatt måtte ha store tropper i Norge. Men de praktiske forhold i den forbindelse vil lett kunne ordnes via en ambassade.

Dette var sannhetens øyeblikk. Prytz konkluderte nådeløst med at hvis de statsrettslige forholdene ikke ble ordnet, «og den nasjonale regjering i realiteten fortsetter som en administrasjon under tysk ledelse, vil vår stilling bli uholdbar». NS ville «ikke ha noen utsikt» til å få folk med seg overfor de nye vanskelighetene. Folk vil komme til å støtte eksilregjeringen og «følge instruksjoner og paroler fra denne». NS-regjeringens stilling vil bli «umuliggjort», det vil bli «kaos» og alvorlig fare for den tyske okkupasjonen, også militært.

Prytz ba om en formell behandling av «denne sak». Kanskje husket han forrige gang han foreslo en avstemning. Det var i 1931, da han fremmet Quisling som leder for Nordiske Folkereising og fikk ham valgt ved akklamasjon. Det var den eneste gang Quisling ble valgt til noe som helst i NS. Nå ble det skriftlig. Talen, som i realiteten innebar et kollektivt opprør mot Terboven, ble tatt ned ord for ord i statsrådsprotokollen og alle undertegnet. En hektisk planlegging for å oppnå en grundig samtale med Hitler om disse alvorlige spørsmålene begynte.

Sivilforvaltningens myndige sjef Kjelstrup var opptatt av det samme som Prytz. Hans perspektiv var selvfølgelig, som tidligere, først og fremst å sikre opprettingen av et nytt forsvar. Men nå, i slutten av 1944, var et nytt perspektiv kommet til: En fredstilstand med Tyskland ville kunne gi et slags folkerettslig vern for NS-befalet mot forfølgelse hvis krigen ble tap. Kjelstrup reiste disse spørsmålene overfor Wehrmachtbefehlhaber Norwegen, Generaloberst Lothar Rendulic, som nå var satt inn for å erstatte von Falkenhorst, først i en samtale 9. januar 1945 med rittmester Ewers som var tysk forbindelsesoffiser mellom Innenriksdepartementet og Wehrmachtbefehlhaber, deretter i et brev hvor han la ved nøkkeldoku-

menter hvor problematikken tidligere var behandlet av ham.¹¹⁸⁴ Innholdet i dokumentene var så alvorlig at påtalemyndigheten etter krigen fant å måtte utvide tiltalen mot Kjelstrup.

I brevet minnet Kjelstrup om at de offiserene som hadde gått inn i NS, hadde gjort det i tillit til at «vi» fra tysk side ville oppnå vilkår som kunne vinne et flertall for saken: «Dette kan bare tenkes oppnådd hvis krigstilstanden de jure bringes til opphør ved en fredsslutning som viser at Tyskland ikke har til hensikt å pålegge landet uverdige vilkår». Han viste til løftene om dette. Dette måtte løses «hvis Tyskland ikke vil utsette de samarbeidende tilhengerne i Norge for en forsmædelig behandling i tilfelle landet engang må rømmes, med lynchjog, henrettelser, stillingstap og formueskonfiskasjoner [som] da vil høre til dagens orden, hvis det ikke blir en vesentlig forandring i grunnvilkårene for bevegelsens samarbeide med Tyskland». En gjenoppretting av det norske forsvar ville ikke bare befri landet fra en langvarig ydmykelse, men også sette NS i stand til

å møte kommunistiske anslag og indre uroligheter med full kraft. Dette kan kun gjøres ved avdelinger med fullt utstyr av moderne kampfmidler og med tilsvarende utdannelse. Det er som bekjent ennå meget langt igjen før våre hittige gevær- og pistolbevåpnede formasjoner kan komme på høyde med tidens krav i så måte. Men stor tilslutning til sådanne avdelinger vil man [...] bare kunne oppnå ved at krigstilstanden de jure bringes til opphør.

Sammen med angiverier, en serie henvendelser til tyske myndigheter om å gripe inn mot militære motstandsaktører og andre tildels drakoniske forslag, hadde Kjelstrup store vansker med å forklare dette initiativet overfor etterforskerne etter krigen. Han valgte sine ord med omhu og påsto at det aldri hadde vært hans tanke å forberede deltakelse i motstand mot invasjon eller kamp mot organiserte styrker av egne landsmenn.¹¹⁸⁵ Med «organiserte» mente han Milorg. Kjelstrup hadde holdt seg godt orientert om striden mellom de kommunistiske delene av motstandsbevegelsen og den offisielle London-baserte Hjemmefronten. Her forsøkte han å si at det var kommunistene han hadde hatt i tankene. Og hadde det kommet til invasjon så «har det den hele tid vært min hensikt selv å delta i en eventuell invasjon, liksom jeg har regnet med som en selvfølge at alle frontkjempere da automatisk ville stille seg på rette side mot okkupanten.» Det var selvfølgelig rent tøv. Ingen trodde på slike påstander.

Nyoppsetting av 6. divisjon

Innen man var kommet særlig langt med forberedelsene, inntrådte den situasjonen Prytz hadde varslet om. Den ventede sovjetiske offensiven på Litza-fronten startet 7. oktober 1944, og i løpet av noen få dager var tyskerne kastet ut av Øst-Finnmark og over på vestsiden av Tanaelven. Den tyske tilbaketrekningen fra Finland til Finnmark og Troms hadde da allerede pågått siden september, da Finland inngikk fredsavtale med Sovjet. Tyskerne trakk seg tilbake til Skibotn og startet den store evakueringen av Lapplands-armeen til Tyskland.

Men så skjedde noe som Prytz ikke hadde forutsett. Sovjeterne stoppet framrykkingen ved Tana. Bare et kompani krysset Tanaelva og etablerte en observasjonspost i Ruos'tefiel'bma.¹¹⁸⁶ Den røde hær ville ikke engasjere sine tropper i kamper lengre vest. De ønsket at norske avdelinger skulle overta. Men på grunn av den norske regjeringens passivitet, ble Vest-Finnmark fram til Lyngen liggende som et ingenmannsland utenfor både tysk og sovjetisk militær kontroll praktisk talt fram til krigsslutt. Ingen norsk regjering ville etablere seg i det frigjorte Finnmark under Den røde hærs militære ledelse. Bare en liten militærmisjon ble sendt over med fly til Murmansk.¹¹⁸⁷ I mens lå den norske brigaden uvirksom i Skottland, tilsynelatende uten noen muligheter for skipstransport, og de norske politroppene i Sverige hadde verken ordre eller muligheter for å komme seg opp. Først senere ble de satt i bevegelse nordover, nærmest til fots. Men tross dette svarte Finnmarks befolkning på oppfordringen fra London om å unndra seg tvangsevakuering ved okkupasjonstidens største sivile ulydighetsaksjoner. Kanskje så mange som 25 000 lyktes med det. 45 000 ble drevet sørover med våpenmakt.

Også restene av den norske skijegerbataljonen ble trukket over til Finnmark fra Finland og derfra sørover til Harstad, hvor det 3. politikompani ble splittet opp og sendt inn i det etterhvert nokså folketomme Finnmark som jaktkommandoer. Og, for å foregripe begivenhetene, NS-myndighetene kom nå til å sende ut patetiske opprop om at alle våpenføre menn måtte melde seg til å forsvare landet mot den «røde fare».

En av dem som engasjerte seg for dette var SS-Sturmbannführer Bakke. Som hardbarket SS-aktivist hørte han ikke til den innerste kretsen rundt Quisling. I månedene siden han hadde kommet hjem fra SS-tjenesten i utlandet, hadde han, som vi har vært inne på, vært såkalt hovedfrontleder for Organisasjon Todt i Norge fra et kontor på Blindern i Oslo, hvor han ville styrke arbeidsmoralen til de over 100 000 tvangsutskrevne arbeidere

i OT-leire over hele landet. Som sine inspektører brukte han befal han hadde tatt med seg fra legionen og SS-Division «Wiking».

Bakke var ikke alene om å være sterkt bekymret for at russerne ville ta hele Norge. Som den handlekraftige mannen han var, sendte han ut opprop til våpenføre om å la seg verve til kampene i nord. I *Aftenposten* fikk han dratt i gang en tilsynelatende debatt med to innsendere som åpent skrev at de var skeptiske til om det nyttet, den ene til og med at han som konservativ Oslo-jøssing håpet at Tyskland, «som etter all sannsynlighet taper krigen», ville åpne den norske vestgrense for at britene kunne gå inn på tysk side mot russerne. Det er sannsynlig at motinnleggene var plantet av sensuren. Bakke hudflettet dem begge.¹¹⁸⁸

Han benyttet også anledningen til å ta nok et initiativ for å gjenreise den norske hæren. Dagen før den sovjetiske Litza-offensiven startet, samlet han nordlendinger i Oslo i et lukket møte for å diskutere «den situasjon som er oppstått ved at Sovjet-Samveldet har angrepet og utslettet flere nord-norske byer, myrdet blandt befolkningen og anrettet annen skade på land og sjøområdet i Finnmark».¹¹⁸⁹ I et brev til Quisling henstilte de om å opprette frivillige avdelinger til vern av landsdelen, og særlig å tillate gjenoppsetting av en ny 6. divisjon. Her spilte de på tradisjonen tilbake til 1898, da befolkningen i Nord-Norge for første gang ble inkludert i Hæren. Nå måtte parolen bli at etterkommerne av pionerene fra den gang kunne få bli med på å forsvare «landets og landsdelens enhet og udelelighet gjennom en nyoppsatt 6. divisjon».

I tillegg til denne propagandavinklingen som var viktig nok overfor publikum, hadde man en intern baktanke: «Slik som den militærpolitiske situasjonen er i dag, tør det være riktig og lettest å gjenreise Norges forsvar først i Nord-Norge.» Dette var myntet direkte på Quisling, for å få ham til nok en gang å reise et slikt spørsmål med Hitler. Innen det kunne skje ønsket Bakke og NS å få satt inn alle norske frontkjempere mot Den røde hær i Finnmark. Brevet var undertegnet av kaptein Arne Flekstad, tidligere LO-formann og sentralstyremedlem i AP, Halvard Olsen, advokat Sverre Setnæss og konsulent Aage Rødvik, samt selvfølgelig Bakke selv. Siden han ikke var nordlending undertegnet han som «tilkalt sakkynndig».¹¹⁹⁰

Quisling fulgte virkelig opp saken. Bakke ble innkalt til samtale på slottet hvor han la fram en revidert versjon av sitt forslag fra 1942 om nyoppsetting av Hæren, nå i første rekke 6. divisjon. Quisling ba ham igjen om en skriftlig plan og at han først drøftet den med kaptein Frode Halle. Den 18. januar 1945 leverte Bakke en ferdig plan.¹¹⁹¹ Den var delvis

basert på frivillighet, men i motsetning til planen fra 1942 foreslo han ikke lenger økonomiske eller andre sanksjoner mot uvillige. Noe annet mente han ikke lenger var mulig. Som stamme ville han hjemkalle til forsvar av Norge de vel 800 mannskapene og 20 offiserene som på dette tidspunkt gjorde fronttjeneste enten i Skiløperbataljonen eller var spredt på andre avdelinger. For å oppnå dette var det nødvendig å forhandle med Waffen-SS om en slik løsning. For å løse befalsbehovet ville Bakke utdanne frontsoldatene til underoffiserer og underoffiserene til offiserer. Kursene burde foregå i Norge under ledelse av norske SS-offiserer. Verving og propaganda for avdelingen måtte Germanske SS Norge stå for. Derfor måtte denne organisasjonen bygges kraftig ut. Hele partiapparatet måtte settes inn og frontkjempere måtte tilsettes hvert NS-fylkeskontor. Frivillige måtte verves på arbeidsplasser selv om det ville gå ut over produksjonen. Alle skoler over realskolen stenges og elevene søkes rekruttert. ATs virksomhet innstilles «foreløpig» for å legge press på rekruttering derfra. Tjenestedyktige i partiapparatet frigjøres for tjeneste og erstattes av kvinner og ikke-tjenestedyktige. Frivillige fra Hirdens bedriftsvern frigjøres av ikke-tjenestedyktige. Alle tidligere kommunister interneres.

Når det gjaldt selve oppsettingen, måtte den helst skje med ed til Quisling etter en forutgående «ordning med Tyskland (fredsslutning)», fortsatte Bakke. Hvis det ikke var mulig måtte i det minste Himmler eller Hitler gi en skriftlig garanti om at styrken ikke ville bli brukt utenfor Norge. Når det gjaldt forsyning og forpleining, måtte ATs forsyningsapparat omlegges og bygges videre ut for dette. Utrustning, uniformering og bevæpning burde fortsatt være tysk, liksom styrken fortsatt burde være i regi av SS. Styrken burde oppsettes som lette skiløperavdelinger i en første skiløperbrigade med betegnelsen 6. brigade. En tysk generalstabsoffiser måtte være rådgiver, likesom en norsk offiser måtte være liaison til Wehrmachtbefehlshaber Norwegen. De tidligere frontsoldatene burde av sikkerhetsmessige hensyn fordeles utover hele brigaden. Bakke mente at brigaden burde settes opp i Trøndelag. Denne gang undertegnet Bakke med «Norsk Front!»

Møtene i Berlin i januar 1945

Planen fra Bakke inngikk som forberedelse til Quislings siste samtaler med Hitler i Berlin i dagene 20. til 28. januar 1945, hvor også Terboven og andre tyske toppledere deltok. Quisling hadde med seg sin uoffisielle utenriksminister Finn Støren. Prytz kunne ikke være med. Han lå nå på

dødsleiet. Men hoveddokumentene som ble brakt med var, i følge Hans Fredrik Dahl, traktatforslaget og det protokollerte referatet av Prytz' tale 26. september.¹¹⁹² Siden det dramatiske ministermøtet i september hadde situasjonen utviklet seg fra vondt til verre, som Prytz hadde spådd.

Alliert bombing hadde tiltatt i styrke, særlig mot Kirkenes og kystbyene i Finnmark, men også to angrep mot Bergen og Oslo. I slutten av november ble fangeskippet «Rigel» bombet i senk med 2456 døde, langt de fleste russiske krigsfanger. Sabotasjen grep om seg, nå også i regi av en rekke milorggrupper, som endelig hadde fått grønt lys fra London om å delta i krigen med våpen i hånd. Den 22. november ble krigstidens største skipssabotasjeaksjon gjennomført ved Aker og Nyland mekaniske verksteder i Oslo, og seks skip og en flytekran ble ødelagt i regi av den kommunistledete Pellegruppa. Den tyske sikkerhetstjenesten SD rapporterte til Berlin om daglige sabotasjeaksjoner.

I Nord-Norge var situasjonen kommet ut av tysk kontroll. Terboven krevde tiltak for å tvinge befolkningen sørover, men befolkningen saboterte og unndro seg. Den var utenfor kontroll. For første gang under krigen trosset befolkningen helt åpent regimet. Wehrmacht ble 28. oktober beordret direkte fra Berlin om å brenne ned hele Finnmark, et drakonisk tiltak som fullendte kompromitteringen av NS-regimet i befolkningens øyne. Wehrmacht for sin del omorganiserte for sluttkamp. Falkenhorst ble erstattet, først med sjefen for Lapplands-arméen, general Rendulic, og deretter av general Franz Böhme, samtidig som den sentrale militære staben ble flyttet fra Oslo inn i landet til Lillehammer. Så, som ikke alt dette var nok, 13. januar, bare en uke før Quislings vanskeligste og kanskje viktigste avreise til Hitler fant sted, lyktes det et amerikanskledet team av norske sabotører å sprengte Jørstad bru på Nordlandsbanen i Nord-Trøndelag, et dristig og merkbart slag mot overføringen av Lapplands-arméen til Tyskland.

En dårligere start kunne Quisling og hans følge ikke hatt, da de 20. januar ble fraktet med Terbovens fly til Berlin. I følge Dahls framstilling av de påfølgende møtene med Hitler 20., 21. og 28. januar, ble det hele en gedigen fiasko.¹¹⁹³ Det startet med Hitler, som tidligere hadde uttalt forståelse for kravet om fred og selvstendighet. Det Hitler først og fremst var opptatt av, var hvordan man kunne få slutt på sabotasjen i Norge. Ja, hans raseri over at Terboven ikke klarte å rydde opp i dette var så sterk at Quisling måtte minne om at det tross alt var en halv million nordmenn som lojalt arbeidet for tyskerne. Dahl mener at Terboven må ha arbeidet i kulissene etter møtet, for dagen etter var Hitler som forandret, og kunne

overhode ikke gå med på noen ordning for Norge. Quisling og Støren forsøkte i de påfølgende dagene å pønse ut mellomløsninger i kontakt med Goebbels, SS-stabssjefen Berger og Rosenberg om en handelsavtale, slutt på standretter og gisselskyting og tilbakeføring av fanger til Norge.

Istedenfor å være imøtekommende når det gjaldt gisselskytinger, lanserte Terboven under en mottakelse for den norske delegasjonen, et krav om at Quisling måtte godta skyting av 10 000 gisler på grunn av sprengningen av Jørstad bru. Quisling betakket seg. Etter dette skal Terboven ha forlatt byen uten nye fullmakter, hvilket Dahl tolker som at Hitler mente at Terboven måtte ordne opp i dette med andre midler. Den 28. januar kom så det offisielle møtet med Hitler. Igjen markerte han interesse for traktatforslaget, men utsatte spørsmålet til etter at krigen var slutt. Om krigsutviklingen uttalte han på spørsmål fra Quisling at Tyskland nok skulle klare seg, takket være nye våpen som han skulle sette inn og som ville skyte England i grus på fire dager.

Quisling hadde ikke oppnådd noe som helst. Helt på tampen forsøkte han i det minste å oppnå forståelse for at Hirden og Førergarden hadde behov for våpen, som inntil da var nektet dem av Terboven og Wehrmacht. Men også i dette var Hitler steil. Det eneste han kunne love var 10 000 pistoler. I spørsmålet som Bakke hadde reist, om å la nordmennene opprette en ny brigade, var resultatet likeledes ytterst magert. Ingen tilsagn ble gitt.

De siste verneplanene

Disse hendingene i forbindelse med møtene i Berlin er nødvendig for å forstå karakteren av en bisarr militær nyetablering som ble til i kretsen av de mest betrodde militære og Quisling selv, helt på slutten av 1944. Da gjorde Quisling forberedelser til å opprette et hemmelig organ som fikk betegnelsen «Ministerpresidentens nemnd for vernespørsmål». Det skulle bli det siste forsøket på å ta initiativet på det militære feltet, ved å samle alle militære initiativ i en siste kraftanstrengelse for å skaffe partiet væpnede maktmidler i krigens slutfase. Hvor langt det kom er usikkert. Trolig var forberedelsene ledd i de omfattende forberedelsene til Quislings siste besøk hos Hitler i januar 1945. Da der Führer også denne siste gang avviste bønnene fra den norske ministerpresidenten om å slutte fred, måtte planene skrinlegges.

Medlemmer var de mest betrodde blant NS-offiserene, og de var ført opp med militær rang, stilling og siffer: Nummer 1 var major Kjelstrup og nummer 2 brigadefører Bjerkelund, som begge ledet Sivilforvaltningen;

nummer 3 var generaldirektør L'orange, som ledet landets indre trafikkvirksomhet; nummer 4 var generalmajor Marthinsen, som var sjef for Statspolitiet; nummer 5 var kaptein Kåre Vagn Knudsen, som på dette tidspunkt var primus motor i både Institutt for historisk forskning og Granskningskommisjonen av 1943; og nummer 6 var oberstløytnant Søvik, som fortsatt var leder av det norske sikkerhetspolitiet i Politidepartementet.¹¹⁹⁴ I et forslag til mandat beskriver Quisling nemnden som en militær stab av «godt skolerte offiserer», et «uoffisielt personlig råd for Ministerpresidenten».¹¹⁹⁵ Oppgaven skulle være å «drøfte, utrede og uttale seg om» militære forhold, som nå betegnes som «vernespørsmål», en direkte oversettelse fra tysk.

Kaptein Vagn Knudsen var hovedmannen i nemnden. Han skulle forberede sakene og levere innstilling. Quisling ville ha et ekstremt hemmelighold. Medlemmene skulle bare betegnes med siffer, de skulle bare korrespondere med siffer og alle dokumenter skulle være personlige og merkes med tilsvarende siffer. Telefon skulle ikke brukes. Dokumenter skulle ikke sendes i post, men overleveres med personlig ordoonnans. Etter møtene, som skulle holdes på slottet, skulle alle saksdokumenter leveres inn igjen. Prytz' svigersønn, kansellisjef Ørnulf Lundesgaard, det eneste sivile medlem, skulle stå for arkivering og utskrifter. Bare beslutninger på «rådsmøter» skulle refereres i protokoll fra møtene.

Hvorfor ville Quisling opprette et slikt militært råd senhøstes 1944? Det var da fire år siden tyskerne hadde oppløst Forsvaret, norske gradsbetegnelser, ja endog hele yrkesgruppen «offiserer», og fortsatt brukte han den gamle militære terminologien? Og enda viktigere: Det var nesten et år siden tyskerne hadde avvist Riisnæs' forslag om å sende vernepliktige til østfronten. Hvilke militære spørsmål hadde Quisling i tankene med dette forslaget? Kom noe ut av det? Det var relativt sent under landssviksaken mot Kjelstrup, at etterforskerne kom over dette dokumentet. De var naturlig nok opptatt av hva dette superhjemmelige rådet kunne være.

Lundesgaard ble først avhørt. Han innrømmet at han hadde sett forslaget, men hevdet at han hadde sagt til Quisling at det var usedvanlig dumt å oppnevne ham som sekretær. Han hadde nemlig aldri avtjent verneplikt og skjønte seg overhodet ikke på militære forhold. Siden hørte han ikke mer.¹¹⁹⁶ Søvik hadde noe mer å si om saken. Han fortalte at partiføreren hadde henvendt seg til ham om forsvarssaker gjennom Jonas Lie. Våren 1944 hadde han vært i et møte på slottet, hvor Quisling hadde tegnet opp hærordningen av 1911, som han ville gjeninnføre. Dette var på den tiden Quisling hadde vært tvunget til å gå ut offentlig og dementere

Riisnæs' forslag om tvangsinnkalling. Men så, etter Marthinsens død, ble han pålagt å ta en stilling på slottet for militære spørsmål, i samarbeid med den tyske vernemakt. Det hadde han avslått, fordi en «hvilken som helst militærorganisasjon» ville bli avhengig av tyskerne og brukt av dem, uansett hvilke løfter de ga. Han sa at han visste at Vagn Knudsen ut fra samme begrunnelse hadde avslått å ha med denne nemnden å gjøre.¹¹⁹⁷ L'orange derimot, var meget ordknapp. Han hevdet aldri å ha hatt noe med saken å gjøre og at dette var en plan som aldri kom ut over det forbedrende stadium.¹¹⁹⁸

Kjelstrup var mer meddelsom. Selv om han hevdet at han ikke kjente til nemnden, så hadde han kjennskap til ulike militære spørsmål, som lå innenfor dens mandat.¹¹⁹⁹ Han nevnte forslaget om å opprette en underoffisersskole for infanteriet. Det var utarbeidet av major Five og var bearbeidet videre med «nøyaktige direktiver». Forslaget om å gjenopprette Forsvarsdepartementet hadde samband med et tidligere forslag fra innenriksråd Thorleif Dahl. Dahl hadde visstnok et spesielt oppdrag i den forbindelse. Kjelstrup hadde underrettet Quisling «personlig» om at han ikke ønsket å være departementets sjef.

Så var det et forslag om oppretting av «Hjemmevernet». Selv om Kjelstrup ikke innrømmet det, kom dette fra ham selv. Quisling hadde bedt Kjelstrup om å få oppnevnt en militær rådgiver. Hvem dette var nektet han å oppgi. Men han ville gjøre etterforskerne oppmerksomme på at partiføreren «til enhver tid på det nøyeste» samarbeidet med Bjerkelund. Han hadde vært hans fortrolig venn, kullkamerat fra krigsskolen, tidligere sjef for Sivilforvaltningen og tidligere vært sjef for departementets personalkontor. Ytterligere var det et forslag om innføring av verneplikt og planene for Førergarden. Dette hadde Kjelstrup ikke hatt noe med, forklarte han, likeledes Hirdens mobiliseringsplan. I det hele tatt beklaget Kjelstrup at Quisling hadde vært «overmåte forbeholden overfor meg» etter oppløsningen av legionsstaben, og siden han ble syk i mars 1944 hadde han hatt bare et par konferanser med ham.

Kåre Vagn Knudsen hadde heller aldri «blitt gjort kjent» med at han var medlem av denne nemnden. Utsagnet kan forstås slik at han aldri hadde fått noe skriv om oppnevningen. Men han forklarte at han i samtaler med Søvik og L'orange, hadde snakket om det umulige ved å sette opp militære avdelinger «slik som situasjonen lå an». Tyskerne ville «misbruke» enhver oppsetning. Han mente at dette synet var «kjent» siden skandalen med Den norske Legion. Nemnden ville derfor aldri kunnet føre til noe i praksis.¹²⁰⁰

Hvilke oppgaver denne nemnden egentlig var tiltenkt ble således aldri klarlagt, takket være disse offiserenes usedvanlige ordknapphet.

Den militærpolitiske arven

Jeg har alltid sagt i aarene før krigen at dette folket vågner ikke før 10 000 er skutt i hjel. Og det samme mener jeg fremdeles. Det må bli en krise, en voldsom krise som tvinger det norske folk til å ta parti med våben i hånd. En krise som tvinger dem som vil noe frem i lederstilling slik at den store oprydning kan komme i gang.

SUNDLO TIL FIVE, FEBRUAR 1943.¹²⁰¹

Det kan i dag være vanskelig å forstå den utbredte misnøyen med offiserenes krigsinnsats etter avslutningen på Andre verdenskrig. Men den var uhyre sterk. I motstandsbevegelsen hjemme, både i den borgerlige Hjemmefronten, i de uavhengige og kommunistorienterte organisasjonene, og i eksilmiljøene i Sverige, pågikk en utbredt agitasjon for at det nye forsvaret måtte bli et demokratisk forsvar av og for folket, en «folkehær». Den skulle fylles opp av motstandsbevegelsen og fra de aktive i de militære styrkene ute. I den skulle det ikke være plass for de gamle offiserene som hadde avgitt æresord til fienden, sittet i uvirksomhet hjemme eller i lønnet æresfangenskap i Tyskland, og selvfølgelig ikke de mange som hadde gått fienden til hånd som frivillige, profesjonelle soldater på østfronten, i den hjemlige jakten på motstandsbevegelsen eller bemannet nøkkelstillingene i okkupasjonsstaten.

Det var altså duket for en ganske annen «oprydning» enn den oberst Sundlo skrev til oberstløytnant Five at han håpet på, i sitatet som innleder dette kapitlet. Det lå an til en storstilt utrensning av den norske militær-fascismen, dens talsmenn og utøvere. Hvordan gikk det?

Den militære utrenskningen

I regjeringskretsene i London hadde man ved krigsslutt forlenget fattet signalene hjemmefra og fra leirene i Sverige. Der hadde man hatt klart for seg at skulle det nye forsvaret bli en «folkehær» som hele nasjonen hadde tillit til, måtte befalet holde mål, skrev «Det centrale granskningsutvalg for militære befalingsmenn» i sin beretning til Forsvarsdepartementet av 30. desember 1947.¹²⁰² Ingen befalingsmann som hadde sviktet sin stilling, ikke gjort sin plikt eller vist unasjonal eller klanderverdig oppførsel, måtte inntas. Men vanlige «securityundersøkelser» kunne ikke gjøre dette grundig nok og domstolene ville ta for lang tid. Man hadde dårlig tid. Det hastet med å få et nytt forsvar på benene fordi regjeringen hadde lovet at Norge skulle delta med tropper i okkupasjonen av Tyskland, en oppgave som man ventet ville bli både stor og vanskelig. Man trengte store mengder befal.

Regjeringen kom derfor til at det måtte opprettes et offentlig, autoritativt utvalg som kunne foreta foreløpige administrative avgjørelser. Forsvarsdepartementet bestemte at hver enkelt befalingsmann skriftlig skulle besvare et spørreskjema som skulle danne grunnlag for behandlingen.

Til grunn for denne modellen lå en tanke om at hele befalskorpset skulle betraktes som frabeordnet, slik at man slapp å komme inn i uendelige avskjedssaker. I tråd med dette slo Forsvarsdepartementet fast at i prinsippet skulle alt befal granskes for å bli klargjort for sine stillinger. Det virket svært demokratisk.

Det var visse begrensninger. For det første bestemte departementet at utvalgets kjennelser bare skulle betraktes som råd til departementet. Formelt sett skulle departementet ta den endelige avgjørelsen. Departementet var i praksis forsvarsministeren, det vil si først Oscar Torp og etter ham Jens Christian Hauge. Utvalget var ledet av tidligere byrettsjustitiarius i Oslo, Otto Emil Wærness, og hadde derfor en juridisk forankring. De lokale utvalgene i alle forsvarsgrener og alle kommandodistrikter, fikk også en slik juridisk forankring. Men her ville man altså la politikken overstyre jussen, hvilket vi fikk mange eksempler på betydningen av.

Det viste seg også at Forsvarsdepartementet ønsket å skjerme visse grupper befal. I utgangspunktet ble det bestemt at det var de lokale utvalgene som skulle behandle de offiserene som hadde vært hjemme under hele krigen. Det var fornuftig og ville lette gjennomføringen i det sentrale utvalget. For at «utebefalet», de som hadde oppholdt seg i Sverige, Storbritannia, Canada eller USA, som altså ikke hadde noe lokalt utvalg fordi de ikke hadde vært hjemme, ikke skulle falle utenfor granskningen,

bestemte forsvarsministeren 7. august 1945 at disse skulle behandles av det sentrale utvalget. I praksis kom imidlertid mange av disse ikke til å bli gransket, fordi det ikke var noe lokalt utvalg som hadde ansvar for å sluse dem inn til det sentrale utvalget. Samtidig hadde nemlig departementet bestemt at det sentrale utvalget skulle være en overprøvningsinstans for avgjørelsene i de lokale utvalgene. Det var også slik det ble, selv om det altså ikke var noe forbud for det sentrale utvalget å behandle slike. Mange av uteoffiserene falt i praksis utenfor.

I kunngjøringer til befall var det også gitt følgende unntak:¹²⁰³

1. ulønt og utskrevet befall over 55 år,
2. forhenværende fastlønt befall som ved aldersgrense har fått avskjed av lovlige myndigheter,
3. personell som etter 7. mai 1945 er rykket opp i befallsstilling.

Her var det atskillig rom for at departementet kunne inngå minnelige løsninger om å avstå fra granskning med etterfølgende forkastelse eller påtale, med offiserer som «frivillig» søkte avskjed. Det var viktig at formuleringen «avskjed av lovlige myndigheter» ikke var begrenset til avskjed «med nåde». Avskjed uten denne halen innebar i realiteten en form for «frivillig tvang» eller i alle fall en form for negativ avskjed. Den siste gruppen innebar også unntak. Offiserer som selv hadde søkt avskjed til Sivilforvaltningen og gått over i sivil stilling, for så å bli tilsatt igjen etter 7. mai 1945, kunne etter bokstaven unntas. Departementet hadde her muligheter for å «redde» enkeltpersoner.

Redningsmekanismen for de som ikke skulle granskes, lå i at man ikke fylte ut skjema. Fra departementets side, det vil si Hauge, var forutsetningen nærmest et påbud om ikke å fylle ut skjema. De medførte derfor skarpe reaksjoner fra ham da det viste seg at befalingsmenn som ikke skulle granskes, likevel hadde fylt ut skjema.¹²⁰⁴ Det medførte nemlig at skjemaene «er blitt påført merknader om vedkommendes nasjonale holdning og deretter arkivert i vedkommende securitykontor [...] Departementet gjør herved oppmerksom på at dette ikke må finne sted». Han føyde til at slike skjemaer skulle henlegges uten granskning og uten at skjemaene påføres «noen som helst art om befalingsmannens nasjonale holdning». Denne usedvanlig skarpe korreksjonen ble avsluttet med et krav om at all granskning av slikt personell måtte opphøre og at eventuelle notater «må straks fjernes». Departementet ba om innmelding «snarest» om at saken «er forholdt i samsvar hermed.»

For de som skulle granskes, lå redningsaksjonen i måten skjemaene ble behandlet på. Den innarbeidete praksis for de lokale utvalgene, var at spørreskjemaene ferdig utfylt skulle sendes til de militære security-kontorene eller til politiet, hvor opplysningene skulle kontrolleres mot NS-medlemsregistre og mistenktelister. Det lot man være å gjøre for uteoffiserer. Dermed ble deres egenopplysninger ikke kontrollert. Konsekvensen var at de i realiteten ikke ble gransket. Det var en betydelig gruppe som ikke ble gransket. På det tidspunktet det sentrale utvalget skrev sin slutt-rapport, i 1947, var 1293 ikke gransket med ulike begrunnelser og 118 var under fortsatt behandling. I tillegg kom 17 som var behandlet i utvalget for Distriktkommando Viken, men som aldri ble behandlet av det sentrale utvalget.¹²⁰⁵ Departementet gransket og avgjorde i alt 375 saker etter at det sentrale utvalget var lagt ned.¹²⁰⁶ I tillegg omgjorde departementet omlag 400 granskningsavgjørelser fra forkastet til godkjent.¹²⁰⁷

Flertallet av de 1293 som ikke ble gransket hadde vært i Storbritannia under okkupasjonen. Bare noen få hadde vært der fra begynnelsen i juni 1940. Langt de fleste hadde kommet suksessivt gjennom de siste krigsårene. Mange av disse var innkalt av regjeringen. De fylte ut skjemaene som de andre og ble rutinemessig godkjent uten at skjemaene ble kontrollert.

En som ble reddet av dette var den første sjefen for brigaden i Skottland, major, og fra juni 1940, oberstløytnant Carl Stenersen. Han hadde vært bataljonssjef på Ulven 9. april og spilte en viktig rolle under det kaotiske forsvaret av Bergen og Voss. Han hadde vært med i NS fra 1933, hadde vært med i NS Spesialavdeling, hadde vært hirdsjef, vær sentral i Leidangen og Samfunsvernet, abonnert på *Fritt Folk* fram til krigsutbruddet og hadde meldt seg som finlandsfrivillig. Det kunne ha vært av interesse å vite hvordan han reagerte på Quislings statskupp 9. april, og om hans medlemskap i NS hadde hatt noen innvirkning på hans militære disposisjoner den gang. Når betraktet han seg som utmeldt? Vi vet ikke. Stenersen kom til England umiddelbart etter sammenbruddet på Vestlandet og var der under hele krigen. Men denne typen manglende kontroll gjaldt også en mann som Jens Henrik Nordlie, som kom til England våren 1943. Opplysninger om hva han hadde foretatt seg den første tiden etter felttoget ble ikke kvalitetssikret av politi og security.

Særlig uheldig ble skillet mellom ute- og hjemmeoffiserene på grunn av utformingen av enkelte av spørsmålene i spørreskjemaet. Det viktigste spørsmålet var utformet i punkt 7 og lød slik: «Har De vært medlem av NS etter 9.4.1940?». Det viser at forsvarsministeren ønsket at utrenskningen skulle følge det samme prinsippet som i det juridiske landssvik-

oppgjøret og bare interessere seg for tiden etter Quislings statskupp. Men var det nødvendig når han allerede hadde bestemt seg for en *administrativ* utrenskning? Det syntes offiserene var selvfølgelig. For hadde ikke NS vært et lovlig parti før 9. april 1940?

Imidlertid kan man spørre seg om det saklig sett var *klanderverdig* for offiserer å være medlem av et rasistisk parti som åpent tok til orde for statskupp og rasekrig i 1930-årene? Mange hadde jo advart mot dette helt siden 1933, ikke minst arbeiderpressen. *Ønsket* en etter krigen å ha offiserer som hadde latt seg lede av slike ideer? Slik grunnlaget for granskningen med dette ble lagt, syntes det helt irrelevant hva offiserene hadde foretatt seg i 1930-årene.

Det hadde vært fullt mulig ut fra en administrativ tankegang å gjøre skillet 9. april mindre absolutt, ved å formulere spørsmål 7 slik: «Har De vært medlem av NS etter 9.4.1940 eller tidligere?». Det ville ha gitt utvalget et bedre vurderingsgrunnlag, som mange tilfeller senere kom til å gi eksempler på. Det viste seg nemlig at mange som hadde vært medlemmer før og etter 9. april kun førte opp en dato for innmelding på høsten 1940. Det var da de ble tvunget av tyskerne til å signere en ny medlemssøknad. I virkeligheten kunne de ha vært medlemmer hele veien. De som i den situasjonen nektet å fylle ut ny søknad, framsto som om de aldri hadde vært medlemmer.

Det var ikke så mange som gjorde som Adolf Munthe, som meldte seg ut 20. august 1940.¹²⁰⁸ Han hadde betraktet seg som medlem under felttoget mens han gjorde tjeneste i Hærens Overkommando. Deretter hadde han vært brigadefører i AT fram til februar 1941, da han fikk stilling i AS Hafslund. I slutten av februar 1942 var han blitt arrestert som krigsfange og satt på Grini, før han ble sendt i en av de første krigsfangetransportene til Schokken. Landssviksaken mot ham ble henlagt som følge av at han ble godkjent med skarp dissens i granskningen. I 1945 var han blitt beordret til oberst i Hærens artilleri, med særstilling til rådighet for departementet, en stilling han ble utnevnt til i 1946. Det var en hittil ukjent, spesialsydd stilling.

Det synes rimelig klart at det ville vært av interesse å vite om offiserer av Munthes kategori ikke hadde meldt seg ut etter 9. april eller inn igjen senere. Slik punktet ble utformet, ble de altså ikke fanget opp. Mange offiserer ble reddet av denne formuleringen, blant andre Jens Henrik Nordlie og Halvor Hansson. *Befalsbladet* tok opp spørsmålet om Munthe i en artikkel i sitt januarnummer i 1947, riktignok uten å nevne navn:

En offiser som var leietjener for Quisling i 30-årene og sammen med Jonas Lie løste oppdrag etter Quislings «store» tale i Stortinget i 1933, og som senere streket under sitt nære hopehav med «føreren» i samband med det herostratisk beryktede «pepperoverfallet», - og som antagelig ikke meldte seg ut av Quislings flokk før henimot midten av august 1940 – denne offiseren er i 1945 tildelt avansement og sitter idag på fremskutt plass i Det kongelige forsvarsdepartement. Har denne offiseren tilfredsstilt kravet til nasjonal holdning?

Artikkelen svarte selv på det retoriske spørsmålet: Han måtte vel det, siden han ikke var satt utenfor, idet «vi vegrer oss bestemt for å anta at der måles lempligere når det gjelder syndere høyt på den militære rangstige». Artikkelen ble slått opp i *Dagbladet* 25. januar 1947 og avstedkom omgående en redegjørelse fra HOK til Hauge. I departementet vakte det imidlertid størst reaksjon at redegjørelsen fra HOK avslørte at man fortsatt oppbevarte opplysninger om offiserer som ikke skulle granskes. Opplysningene må straks slettes, skrev ekspedisjonssjef Olaf Kran med utropstegn og understrekning.¹²⁰⁹

Opprinnelig var det bestemt at man skulle begrense seg til å anføre «godkjent» eller «ikke godkjent» på granskningskjemaet. Det ble umiddelbart klart at det var behov for å nyansere med «G -», «til videre undersøkelse» og «godkjent med merknad om passivitet under okkupasjonen». Ved «til videre undersøkelse» kunne sakene bli sendt tilbake til politiet, mens «ikke godkjente» normalt gikk rett til påtalemyndigheten. Det kom til å bli stor strid om halen med merknad om passivitet. En lang rekke krevde at den måtte strykes. Ellers ville de begjære seg tiltalt. De kontaktet advokater og departementet måtte innse at man sto overfor en uendelighet av rettsaker om dette. Enden på det ble at forsvarsministeren strøk halen for de som hadde klagd, men behold den for de som hadde akseptert. Det var en svært prinsipplos og urettferdig beslutning.

Det kom til å vise seg at man slett ikke slapp avskjedssaker. Og selv om offentlighetens interesser ikke tilsa det, var det flere som begjærte seg tiltalt. Den videre saksgangen var da at de forkastede sakene som dreide seg om tradisjonelt landssvik etter straffelovens § 86 eller landssvikanordningen, skulle oversendes den sivile påtalemyndigheten med tanke på avskjed, og straff. Der hvor saksforholdet dreide seg om felttoget i 1940, skulle sakene oversendes til den militære påtalemyndigheten og fremmes for krigsrett. Hvor mange krigsrettsaker som ble fremmet og hvor mange som førte fram til dom har vært svært vanskelig å kartlegge. I et brev fra departementet til generaladvokaten i juni 1947 framgår det at 56 saker var under behandling ved den militære påtalemyndigheten med opphav

i befalsgranskningen. Hvor mange som førte til dom er uklart. I tillegg kommer de sakene som ble fremmet av Den militære undersøkelseskomisjonen av 1946, mot i alt 30 offiserer.¹²¹⁰ Av disse kom bare fire til domfellelse, alle med 60 dagers vaktarrest som resultat.¹²¹¹ Tilsammen utgjør dette 86 saker, hvorav trolig bare et mindretall endte med domfellelse.

Den påtroppende forsvarsminister Jens Christian Hauge i Gerhardssens andre regjering var ut på høsten 1945 kommet til at omfanget av militære granskningssaker måtte begrenses. Særlig gjaldt det offiserer som hadde vært medlem av NS i kortere tid, hvor sakene var henlagt av påtalemyndighetene. I november ba han Ruge om en muntlig vurdering av dette. Ruge, som allerede var på vakt mot den etter hans syn i overkant handlekraftige statsråden, svarte spontant at FD burde behandle dem mildest mulig. Dagen etter fant han det nødvendig å besvare spørsmålet skriftlig.¹²¹² Her presiserte han at det han mente var «borgerlig sett», altså rettslig. Dette synet mente han at også riksadvokaten delte:

Men det lar seg f. t. ikke gjøre å bruke slike offiserer i Forsvaret. De vil ikke nå bli akseptert av sine kolleger. Den ungdom som nå skal inn til tjeneste, vil heller ikke ha tvilsomme offiserer over seg. Og jeg forstår og respekterer et slikt syn.

Opinionen kan imidlertid snart snu seg vis-à-vis alle småsynderne i disse saker. Om 2–3 år er det kanskje ingen som spør etter slikt mere. Det er derfor liten grunn fra militært synspunkt å gå hardere frem enn nødvendig.

Det hadde ingen hensikt at FD forsøkte å reise saker som man kunne tape i retten. I stedet, fortsatte Ruge, kunne man la vedkommende få beholde en liten lønn som offiser i distriktstjeneste.¹²¹³ Men la være å innkalle ham. Ruge pekte videre på at hvis det var for mildt, kunne man ta fra ham all lønn ved å stille ham utenfor nummer. Først hvis ingen av disse alternativene ble godtatt burde FD eventuelt fremme avskjedssak. Selv foretrakk han et av de to første alternativene.

Ruges spådom om at opinionen snart kunne snu, indikerer hvor langt hans prinsipper rakk. Det samme gjaldt Hauge. I sin melding til Stortinget om granskningen fra 1947 tok han opp spørsmålet om hvordan departementet kunne bruke de 275 fastlønte offiserene som fram til da var forkastet.¹²¹⁴ Departementet fant det ikke økonomisk forsvarlig å lønne et så stort antall offiserer «uten å yte noe arbeid for lønnen», skrev han. «Selv om disse befalingsmenn for tiden ikke bør tjenestegjøre i militære stillinger må deres arbeidskraft kunne brukes til annet passende arbeid.»

Tiden var ennå ikke moden. Ennå så sent som i juni 1948 hadde påtale-

myndigheten liggende saker mot 68 offiserer som ikke var satt i gang i den juridiske prosessen og ytterligere 20 saker som lå i departementet.¹²¹⁵ De siste kom i 1949. Det ser ut som at alle da ble godkjent.

Disse tankene fra Ruge er merket av den samme slags pragmatisme som hans tilpasninger til tysk politikk i 1940, da han etter å ha ignorert regjeringens ordre om å reise med til England, beordret sine offiserer til å avgi æresord og å gå inn i AT. Det var Ruge som var AT-politikkens far i forhold til offiserene. Det var også han som hadde fått tyskerne til å godta eller å se gjennom fingrene med å opprettholde norske tropper i Øst-Finnmark sommeren 1940. Senere, etter krigen, beskyttet han enkelte av sine kolleger som hadde nektet å sloss i 1940, og han nektet å fortelle granskerne i Den militære undersøkelseskomisjonen av 1946 om enkelte hendinger og skjebner. Så, høsten 1945, var han altså ikke mot å ta NS-offiserer inn igjen i Forsvaret, men bare ikke akkurat da. Han forutså at det ville endre seg. Den samme innstillingen gjorde seg gjeldende i departementet. Etterhvert delte også Hauge denne oppfatningen. En ny kald krig sto for døren og begge innså betydningen av å forberede seg på den.

Godkjennelse i granskningen og frifinnelse i landssvikoppgjøret medførte ikke nødvendigvis at befalingsmannen fikk rett til reansettelse. Men i praksis ble det slik, når ikke høy alder i nærheten av aldersgrensene tilsa noe annet. Det store befalsbehovet ble viktigere enn de vakre prinsippene om en demokratisk folkehær i 1945. Det samme gjaldt ved henleggelse. Derfor fikk etterhvert også en del NS-offiserer tilbake stillinger, kanskje omlag 100. Dette skapte naturlig nok en vedvarende strid innad i Forsvaret og befalsorganisasjonene var misfornøyde.

Særlig gjaldt dette AT-befalet, som inntil siste dag før kapitulasjonen var blitt sidestilt med Hirden og frontkjemperformasjonene. Her var regjeringen i London blitt offer for sin egen krigspropaganda. I sin instruks for den militære granskningen slo forsvarsminister Oscar Torp fast at tjenesten var i en særstilling, fordi den hadde vært ikke-militær samtidig som den var blitt drevet av militært personell.¹²¹⁶ Torp viste til at det var fremmet et syn overfor departementet at tjeneste etter 1. januar 1942 burde anses som unasjonalt, og at befal som hadde stått lenger ikke burde godkjennes. Men han nevnte også at granskningsutvalget i hvert enkelt slikt tilfelle burde undersøke nærmere om den enkelte hadde gjort en verdifull, nasjonal innsats eller ikke, og så ville departementet ta den endelige avgjørelse om reansettelse eller ikke. Senere ble det gitt nye frister. Den siste ble satt til rundt 1. juni 1944, da kampen mot arbeidsmobiliseringen ikke var

til å misforstå. Dette med eksakte frister var imidlertid vanskelig og ble praktisert svært forskjellig innenfor granskningen i andre yrkesgrupper.

Hvor mange medlemmer hadde NS hatt blant offiserene? Gjennom granskningen ble 496 offiserer forkastet på grunn av medlemskap i NS, mens 72 ble godkjent tross det samme.¹²¹⁷ Ytterligere en gruppe på 21 ble godkjent tross medlemskap fordi de hadde hatt en eller annen form for godkjenning eller forståelse med Hjemmefronten. 56 ble forkastet for kombinasjonen AT og NS. Til sammen utgjorde disse 645 offiserene omlag halvparten av antallet i NS Befalsgruppe. Det er imidlertid ikke alle. De ovennevnte 496 ble forkastet på grunn av NS-medlemskap alene. I tillegg ble mange forkastet på grunn av «unasjonal holdning forøvrig», på grunn av passivitet, for tyskerarbeid og andre forhold. Til sammen ble 1072 forkastet av alle granskede. Trolig var de fleste av disse NS-medlemmer. I tillegg kom så 1293 som aldri ble gransket og 188 saker som ikke var avsluttet da granskningsberetningen ble satt opp. Granskningsutvalget regnet seg fram til en forkastelsesprosent på 10,09. Det totale antallet av alle kategorier befal som ble gransket utgjorde til slutt 12 631.¹²¹⁸

De fleste av de forkastede NS-medlemmene var å finne blant det fastlønte befalet, som pr. 9. april utgjorde 2960 mann, hvorav 1061 var krigsskoleutdannede og 1899 befalsskoleutdannede. Nøyaktig hvor mange har ikke latt seg beregne. En indikasjon får man ved å sammenlikne med tallene fra undersøkelsen av de 648 fastlønte offiserene over kapteins grad pr. 9. april 1940, som vi har gått gjennom i bind 1.¹²¹⁹ De viser at 88 var medlemmer før 9. april og 132 etter denne datoen, henholdsvis 14 og 20 %. I tillegg viste denne undersøkelsen at 142 andre offiserer, altså ikke medlemmer, hadde hatt sentrale stillinger under okkupasjonen. De utgjorde 22 %. Det er naturlig, men ikke helt korrekt, å regne dem som sympatisører. Det totale antallet medlemmer og sympatisører, her 42 %, synliggjør det vi kan beskrive som nedslagsfeltet for militærfasismen i det høyere officerskorpset.

Det finnes en interessant geografisk forskjell. I henhold til granskningsrapporten fra utvalget i Distriktskommando Nord-Norge, DKN, hadde man der fått inn skjemaer fra 852 offiserer, hvorav det forelå 815 kjennelser.¹²²⁰ 689 var godkjent mens 126 var forkastet. Forkastelsesprosenten var altså 15, en halv gang større enn i sør. Det sentrale granskningsutvalget var ikke villig til å gjennomføre muntlige avhør, som kanskje kunne finne mer ut av bakgrunnen for denne forskjellen. Grunnen var at det ville «ha forlenget granskningen utover alle grenser».¹²²¹ En mulig forklaring kan være at utvalget for DKN ønsket en mer konsekvent

gjennomført utrenskning enn det sentrale utvalget. DKN anførte nemlig følgende i sin sluttrapport:

For fullstendighets skyld bemerkes sluttlig at Granskningsutvalgets samtlige medlemmer i tiden januar – april 1946 midlertid nedla sitt arbeide på grunn av alvorlige uoverenstemmelser med de av Det sentrale granskningsutvalg trufne avgjørelser.¹²²²

Trolig hadde det å gjøre med at det sentrale utvalget hadde godkjent offiserer som DKN hadde forkastet. At utvalget faktisk hadde trukket seg, kan tyde på at de sto idéen om «folkehæren» nærmere enn granskerne sørpå.

Problemet med AT-offiserene

I spørsmålet om generelle retningslinjer for AT-sakene sendte riksadvokat Sven Arntzen ut en avklaring i et rundskriv til statsadvokatene i august 1945, som sa klart fra at stillinger i AT i seg selv ikke ga grunnlag for straffeforfølgning.¹²²³

I desember 1945 offentliggjorde Hjemmefrontens Aksjonsutvalg, som hadde organisert kampanjen mot AT, en inngående analyse av vanskene med å trekke befalet med i motstandsarbeidet.¹²²⁴ Arbeidet hadde støtt «på den hindring som hele tiden gjorde innsatsen mot AT ytterst vanskelig: det var ikke mulig å få kontakt med noen som helst motstandsgruppe innen etaten. Det viste seg at den helt og holdent måtte angripes utenfra».¹²²⁵

Utvalget stilte seg helt avvisende til påstander som hadde vært fremmet fra AT-befal, om at det hadde pågått et ganske omfattende illegalt arbeid i AT. Enkelte misforståelser og feilaktige opplysninger i kampanjen mot AT ble forklart med at man rett og slett ikke hadde fått rapporter derfra. Det gjaldt blant annet opplysninger om at AT skulle ha vært engasjert i arbeid med en flyplass på Haslemoen og sammenblanding av AT, Arbeidsinnsatsen og Arbeidsmobiliseringen.

Det fantes kort og godt ingen å henvende seg til: «Alt i alt vil de som stelte med disse tingene meget sterkt understreke at AT-kampen ble iverksatt og gjennomført uten noensomhelst organisert støtte fra AT-befalets side. Man merket overhodet aldri noe samlet illegalt initiativ eller noen aktiv vilje til opprydning fra det hold.»¹²²⁶ Tvert i mot hadde man så lite informasjon at HL trodde at aksjonen bare var delvis vellykket. Man fikk ikke noen informasjoner om at noen AT-offiserer ble fengslet eller straffet for sabotasje eller liknende. Mangelen på informasjon lå også bak at HL

våren 1945 hadde forberedt en ny, omfattende aksjon, som det aldri ble nødvendig å gjennomføre.

I folks bevissthet var kampen mot AT, Arbeidsinnsatsen og Arbeidsmobiliseringen ett og det samme, og når kampen mot den siste ble så vellykket, skyldtes det ikke minst den forutgående kampen mot AT, mente utvalget. I det hele tatt anså de at denne aksjonen kanskje var den mest vellykkede under hele okkupasjonen, med sine innslag av propaganda, paroler og sabotasje, med en voldsom spenning og aktivitet. At motstandsbevegelsen *måtte* ta denne kampen opp, hadde både militære og politiske årsaker. De militære lå i faren for hva AT kunne utvikle seg til i krigens slutfase, da tyskerne satte i gang en rekke tvangsmobiliseringstiltak i de okkuperte landene i Europa, med blant annet over 12 millioner tvangsarbeidere. Rent bortsett fra de følgene det kunne ha fått for de enkelte, var det jo dessuten de samme årsklassene som hjemmestyrkene rekrutterte fra, så HL var direkte truet. I forhold til andre statsetater og deres embets- og tjenestemenn, sto AT-befalet i den særstillingen at de hadde militært oppsatte avdelinger under seg og på alle måter ellers var organisert etter militære prinsipper.

Politisk hadde den viktigste faren fra AT vært at *den truet holdningskampen*. Det var, ifølge utvalget, et avgjørende skille før og etter 25. september 1940, som ble starten på nazifiseringen. Ytringer fra Ruge kunne man ikke legge vekt på i denne sammenhengen. Det var alle bitene i AT til sammen, som utgjorde denne trusselen; eksistensen av en stor organisme som liksom ikke hadde noe med krigen å gjøre, men som likevel, på tusen måter, sakte men sikkert bearbeidet befolkningen i ønsket retning. Den representerte en stadig utglidning. NS-ledelsen mente at den var populær fordi den var «nøytral» og utførte en god del nyttig arbeid. Under størstedelen av krigen hadde man måttet la den i fred, fordi «Hjemmefronten ikke våget seg til å ta oppgjøret enda. Den indre front måtte først bli tilstrekkelig kamptrene [...] og bygget ut».¹²²⁷ At organisasjonen ikke nådde sine mål mente utvalget skyldtes stor mangel på befal.

AT-befalets holdning hadde aksjonsutvalget altså ikke mye pent å si om. NS-medlemmenes forhold var lett å bedømme. Men også de som ikke hadde vært med i NS, var «åpenbare parolebrytere». Uten paroledisiplin var «hjemmefrontkamp» umulig å føre. Parolene var spredt på så mange måter og i så stort omfang at det ikke kunne være mulig å hevde at man ikke kjente til dem. Innvinginger fra offiserer som påberopte seg oberst Hagem's oppfordring til å bli stående i tjenesten, mente man ikke kunne tillegges vekt, fordi «referatene av hva oberst Hagem skal ha sagt er meget

svake og uklare». Utvalget mente å unnskyldte Hagem, fordi hjemmefronten bare var i sin spede vorden i 1940/41.

Når det gjaldt selve granskningsprosessen, mente utvalget at AT-befalet måtte granskes individuelt, og de anbefalte at man måtte gjøre en viss «forskjell etter grad». Konkret dreide det seg om omlag 200 offiserer fra troppsførers grad og oppover, som var i stillingene pr. 1. oktober 1944, og som ikke var NS-medlemmer. Men granskningen burde også omfatte befal som først søkte seg vekk sent eller først da parolene kom, mente utvalget. NS-medlemmene kom selvfølgelig i tillegg.

Riksadvokat Sven Arntzens avklaring fra august 1945 om ikke å reise tiltale mot AT-befal som ikke hadde vært medlem av NS, var neppe i tråd med den motstandshistoriske vurderingen som aksjonsutvalget her ga. Den manglet egentlig en nærmere begrunnelse. I forbindelse med straffesaken mot Nitter-Hauge med flere i 1946 følte han behov for å gi en nærmere begrunnelse. Den var prosaisk nok:

Når jeg i august 1945 bestemte at det ikke skulle innledes straff-forfølgning mot befalingsmenn i AT bare på grunn av denne deres stilling, må dette ses på bakgrunn av landsvikoppgjørets svære omfang. Jeg fant det av prosessøkonomiske grunner helt nødvendig å begrense oppgjøret og å sjalte ut visse grupper, for hvis vedkommende det iallfall kunne være tvil om straffbarheten.¹²²⁸

Han presiserte imidlertid klart og tydelig at dette ikke betydde at slike offiserer hadde krav på ny ansettelse. Det var opp til ansettelsesmyndigheten å avgjøre.¹²²⁹ En annen sak var at AT rent faktisk ikke lenger eksisterte. Den var lagt ned. Det fantes ingen etat å gå tilbake til. Ingen stillinger fantes.

Kombinert med at AT-sakene ble utsatt, ble virkningene av denne juridiske tilnærmingen at AT-offiserene slapp billig fra det. Vi kan se hvordan dette påvirket saken mot major Per Gunnar Løken, som etter sin deltakelse i Østbye-affæren på Grini og Terbovens tale 25. september, fant sin plass i det statsbærende partiet. Han fikk først en midlertidig stilling som fylkings sjef i AT i Bergen på våren 1941.¹²³⁰ Deretter ble han utnevnt til brigadefører og sjef for 4. AT-distrikt i Bergen. I september 1941 ble han utnevnt til sjef for organisasjonsavdelingen i departementet. I 1944 ble han utnevnt til dommer i den nye ATs landsrett. Hans navn figurerte på offisersopporet for Den norske Legion. Han var altså en høytstående AT-offiser, som med sin ære og sitt eksempel bidro til å forlede mange lavere ned på rangstigen.

Løken ble konfrontert med en omfattende siktelse. Så ble det hele

omgjort til et forelegg med bare to av de opprinnelige punktene: NS-medlemskap fra september 1941 til frigjøringen, samt AT-stillingene han hadde hatt. Løken stilte seg fullstendig uforstående til at han hadde gjort noe ulovlig, og påkjærte forgjeves varetektsfengslingen. Etter syv måneder slapp han ut. Saken kom først opp i november 1946. Før det hadde statsadvokaten gitt ordre om å stryke hele punktet om AT ut av forelegget, som han deretter vedtok. Tilbake sto ti års tap av stemmerett og stilling som offiser, samt inndragning av et beløp som han tidligere hadde mottatt som erstatning for sin beslaglagte tjenestehest. I praksis hadde han vært fri mann siden begynnelsen av desember 1945.

Løken-saken står i kontrast til saken mot oberstløytnant Sigurd Nitter-Hauge. Han hadde nektet å avlegge æresord i 1940 og ble anmodet av Administrasjonsrådet om å søke stilling i AT, en stilling han ikke kunne ta fordi han var engasjert i demobiliseringsarbeidet. I oktober 1940 søkte han stilling som distriktssjef og ble etter hvert brigadesjef for AT i Trøndelag og Nordland fra årsskiftet. I juni 1943 forsøkte han å trekke seg ut, hvilket Kjelstrup godtok, og han fikk avskjed med frilønn av helbreds-hensyn. På grunn av arrestasjonen av offiserene 16. august 1943 trakk han søknaden, for så å fremme den igjen i 1944. Fra september 1944 fikk han endelig avskjed.

Under granskningen ble han så forkastet, først av granskningsutvalget for Distriktskommando Trøndelag, og deretter den sentrale utvalget i slutten av november 1945. Så ble han fradømt sin stilling av Trondheim byrett 18. juli 1946. Høyesterett opprettholdt dommen. På den ene siden hadde Nitter-Hauge aldri vært medlem av NS. Han kunne vise til flere tilfeller av å hjelpe AT-flyktninger. Han hadde nektet å lede arbeid for Wehrmacht på riksveien og jernbanen over Saltfjellet og videre nordover. På den andre siden hadde han vært generalstabsoffiser og burde ha visst bedre når han kjente til at motstandsbevegelsen kjempet mot AT. Høyesterett mente at det siste veide tyngst.¹²³¹

Var det en rettferdig dom? Den vakte stor oppmerksomhet i avisene. Departementet mottok protestbrev og betenknninger av advokater. Det ble skrevet og snakket om politiske undertoner i AT-sakene. Likevel ser det ut til at utrenskningen av AT var temmelig mild, da sluttstrek var satt ved utgangen av 1947. Under granskningen ble bare 101 offiserer forkastet for tjeneste i AT alene. Ytterligere 56 ble forkastet for kombinasjonen av innmelding i NS og AT-tjeneste. Noen tall for hvordan det ble med de øvrige har vi ikke. Innpå 4000 hadde vært ansatt i AT, langt de fleste av dem som befal. De fordeler seg på andre kategorier av godkjente og

forkastede under oppgjøret. Den eneste kategorien vi har tall for var 49 som ble godkjent for tjeneste i AT etter forståelse med Hjemmefronten.

Forsvarsforskerne lite interesserte

Man kunne kanskje tenkt seg at det hadde vært mulig med et gjennomgripende oppgjør med militær fascismen i 1945. Kunne man ha forestilt seg en nasjonal forsoning, som vi har sett, la grunnlaget for oppgjøret med apartheid i Sør-Afrika? En nasjonal forsoning krever å legge alle kort på bordet. Noe slikt kunne kanskje ha skjedd hvis seierherrene i 1945 hadde startet med å legge et troverdig offentlig oppgjør med pasifismen og ødeleggelsen av Forsvaret før krigen i vektskålen. Så kunne offiserene ha bidratt med sin delaktighet i det indre hemmelige, militære ordensvernapparatet som var rettet mot arbeiderbevegelsen med tilhørende brevlig innkallingsmåte og ubrukeliggjorte våpenmagasiner, i Samfundsvernet, i statskupplanene fra 1932 og ikke minst sin delaktighet i det katastrofale feilaktige fiendebildet før 9. april 1940. Kunne en riksrettssak mot regjeringen Nygaardsvold for ansvaret for 9. april ha bidratt til en slik prosess? Det er vanskelig å forestille seg. Basert på en kritisk gjennomgang av materialet etter Stortingets parlamentariske undersøkelseskommissjon, kan det se ut som at kommisjonen systematisk søkte å unngå at det skulle bli noen slik riksrettssak. Snarere enn å være en sannhetskommissjon, ble den en slagmark for motstridende interesser blant krigens seierherre, grovt sortert etter partipolitiske skillelinjer. Kampen for utrenskningen i Forsvaret ble en del av denne større politiske kampen. I stedet fikk vi, som vi har sett, en bitter kamp mellom det nye forsvarets faglige og politiske ledelse, i og mellom befalsorganisasjoner, blant grupper av offiserer og enkeltpersoner.

Resultatet kjenner vi. Samtidig med at mediastøyen rundt oppgjøret begynte å legge seg mot slutten av 1947, kom fortielsen, med hemmeligstemplingen av granskningsrapportene fra Den militære undersøkelseskommissjonen og fra offisersgranskningen. Hadde en annen vei vært mulig? Kunne man tenkt seg en harmonisk utveksling av selvkritiske analyser og informasjon, som kunne ledet fram til en felles konsensus om hva som hadde foregått? Det er lite trolig. Til det var uenighetene for fundamentale. De handlet nemlig ikke bare om hva som hadde foregått i 1932, 1935 eller 1939–40. De handlet heller ikke bare om militær fascismen, men om dens plass i framveksten av den generelle politiske fascismen og nazismen i Norge, i Tyskland og andre land. Militær fascismen grodde fram i Norge i

1920-årene som en offisersideologi for å beskytte det bestående samfunns-system mot arbeiderbevegelsen. Den var limet i de stadige nye knopp-skuddene på den ekstreme høyresiden, alle med offiserer som deltakere og lederfigurer, fram mot etableringen av NS i 1933. I utgangspunktet var det sentrale budskapet enkelt: Å hindre med alle midler at arbeiderbevegelsen fikk makten.

Det var altså kampen mot arbeiderbevegelsen i seg selv som var årsaken til militærfascismen. Etter krigen har aktørene selv, støttet av mange historikere, hevdet at det bare var den revolusjonære arbeiderbevegelsen man ønsket å stoppe, ikke arbeiderbevegelsen i seg selv. Men kildene viser at dette ikke stemmer. Vi ser det tydelig i den omfattende statskuppet som daværende kaptein Adolf Munthe utarbeidet i 1930, som vi har vært inne på i bind 1. Det var faren for at Arbeiderpartiet ville kunne vinne stortingsvalget som var utgangspunktet for denne planen, ikke den «revolusjonære» trusselen som han riktignok malte i så dramatisk sterke farger. På samme måte hadde fiendebildet av den sovjetiske bolsjevismen skapt en knagg som den gamle, tradisjonsrike russerfrykten kunne henges på. Fenomenet som militærfascismen spilte på, var revolusjon og bolsjevisme, mens dens vesen, dens kjerne, var frykten for arbeiderbevegelsen i seg selv. Denne frykten dreide seg ikke om arbeiderbevegelsens syn på slike samfunnsspørsmål som det også fantes ulike oppfatninger av ellers i samfunnet. Nei, det dreide seg om selve eksistensen av bevegelsen. At bevegelsen var skapt av den økonomiske urettferdigheten i samfunnet, den ulike fordelingen av rikdom, som alle, også fascister kunne se, falt på stengrunn.

Vernet om det bestående betydde vern mot forandring av det kapitalistiske samfunnssystemet. Det var derfor ingen tilfeldighet at de toneangivende offiserene som adopterte militærfascismen var fra overklassen. Nesten alle offiserer med krigsskolebakgrunn var fra overklassen. De målbar kort og godt sine egne, sine familiers og sin samfunnsklasses økonomiske og derfor også politiske interesser. Det fantes nesten ingen med arbeiderbakgrunn blant dem.

Den norske militærfascismen var næringsbasert også på en annen måte. Det var ingen tilfeldighet at to av de sentrale fire partiskaperne, kapteinene Prytz og Quisling og flere andre i NS-bevegelsens ledersjikt, hadde sterk tilknytning til Russland. For Prytz del, dreide det seg om store økonomiske interesser. Gjenerobringen av det «nordiske Russland» sto sentralt og ga støtet til den nordistiske rasistiske ideologi som skulle bli så karakteristisk for militærfascismen.

Arbeiderpartiet fikk en gyllen mulighet til å rydde opp med fascismen

i de militære rekkene i 1935, men gjorde det ikke. Hvilke overlegninger som ble gjort om dette uhyre brennbare spørsmålet i partiledelsen vet vi fortsatt lite om. Regjeringen var en mindretallsregjering og måtte baute seg fram i Stortinget med en usikker politisk støtte fra Bondepartiet. Det er ingen tvil om at forsvarsminister Fredrik Monsen oppdaget det hemmelige og ulovlige militære ordensvernssystemet, som skulle innkalles med brev. Det bekreftet han i stortingsdebatten om undersøkelseskommissjonens innstilling i 1948.¹²³² Da fortalte han at han ved en tilfældighet i 1936 hadde oppdaget systemet, hadde tilkalt Laake og fått det avviklet. Problemet er at vi vet fra kildene at både OV-apparatet, den brevlige innkallingsmåten og de ubrukeliggjorte våpenmagasinene fortsatte å eksistere. Ikke bare det, vi vet at i kjølvannet av Monsens oppdagelse ble brevinnkalling fra 1938 gjort obligatorisk for delvis mobilisering. Dette var en viktig forutsetning for mobiliseringskaoset 9. april.

Slik grep de indre hemmelighetene fra 1930-årene over i de ytre hendingene under felttoget i 1940. Hvordan kunne man rydde opp i det andre uten å avsløre det ene? Rett nok var det sant at Venstre, Arbeiderpartiet og sparepolitikken hadde redusert Forsvaret nesten til eksistensgrensen i 1930-årene, i hovedsak av økonomiske grunner. Men det var også riktig at Arbeiderpartiets skepsis mot Forsvaret var basert på noe sant, nemlig at Forsvaret var rettet mot en indre fiende, arbeiderbevegelsen. Likeledes var det usant at Høyres forsvarsfrieri var basert på at de i større grad enn andre partier forsto trusselen fra Tyskland. Det var Sovjetunionen de fryktet mer.

Alt dette gjorde at militærfasismen fikk leve videre innen de militære hierarkier mer eller mindre uberørt av den sosialdemokratiske regjeringen fram mot Andre verdenskrig, da Quisling i fritt løp kunne regissere sin inntreden på den verdenspolitiske scene. Han var kommet i den fantastiske situasjonen at dette mikroskopiske militærfascistiske partiet som aldri hadde nådd over 2 % oppslutning i valg, kunne sitte med dominerende innflytelse over sentrale militære staber og militære avdelinger, hadde nærmere hver femte fastlønte offiser med krigsskolebakgrunn som medlemmer og hadde støtte fra verdens sterkeste militærstat om å gripe makten. Militærfasismen hadde gjennomsyret det norske Forsvaret langt ut over det man kunne frykte.

Når vi vet at dens allierte Tyskland også hadde oppnådd fullstendig å villede om sine hensikter, er det ikke merkelig at det gikk som det gikk 9. april. Det er snarere et under at det ble motstand.

Hendingene under felttoget skapte nye kvaser av konflikter, også innad i offiserskorpset, konflikter som vevde seg sammen med bitterheten mot

politikerne fra 1930-årene. Anklagene mot offiserene for å ha villet gi seg over var ikke uten grunnlag. Men den sosialdemokratiske heltefortellingen om regjeringen hadde også en svært dårlig sak. I virkeligheten hadde både regjering og forsvarsledelse gått inn for forhandlinger med tyskerne, og hadde det ikke vært for at tyskerne insisterte på at kongen måtte godta en regjering under Quisling, så hadde dette etter all sannsynlighet blitt resultatet. At utviklingen gikk en annen vei skyldtes ikke kongens motstand mot å godta realitetene. Hans «nei», utformet av Koht, var ikke rettet mot en løsning tilsvarende den som ble til i Danmark. Det var kun rettet mot kravet om Quisling.

At utviklingen tok en annen vei enn oppgivelse skyldes andre forhold. For det første at regjeringen, kjørt opp i et hjørne på Nybergsund 10. og 11. april, ble overbevist om at den kunne fortsette å oppholde seg i landet uten å flykte til Sverige, fordi den fikk militær støtte fra vanlige mennesker over hele landet. De følte seg så provosert over tyskerne og Quislings framferd at de meldte seg som frivillige i stort antall. Samtidig bekjentgjorde britene at de ville komme til unnsetning. For det andre skyldtes det særlig at statsråder, justisminister Terje Wold og handelsminister Trygve Lie, innså at denne muligheten åpnet seg og overtalte de andre regjeringsmedlemmene. For det tredje, skyldtes det at en framtreddende dyktig militær leder med stor troverdighet, nemlig oberst Otto Ruge, mente det samme og stilte seg til rådighet.

I det militærfascistiske miljøet hadde Ruge, som hans forgjenger Laake, vært nærmest et hatobjekt på grunn av hans saksbehandling i forbindelse med forsvarsordningen av 1933. Nå var det han som kom til makten. Mens regjeringen under resten av felttoget for det meste stelte med mindre viktige ting, som om tidene var nærmest normale, ble Ruge en reell militærdiktator. Han beholdt denne rollen helt inn i det absurde, etter kapitulasjonen i nord. Da nektet han å følge regjeringens ordre om å følge med til England, han beordret offiserskorpset om å avlegge æresord om ikke mer å kjempe mot tyskerne og han beordret dem inn i tyskernes Arbeidstjeneste. Han forsøkte også, men mislyktes, å legge grunnlaget for et nytt forsvar i nord i samarbeid med tyskerne. Alt i alt ble han det motsatte av hva han hadde vært etter 10. april. Hans forståelse av sin rolle ble en tragedie for den videre motstandskampen.

Ruge ble nærmest helgenforklart etter krigen. Han fortsatte som forsvarssjef og hentet inn en av Quislings nærmeste, oberst Halvor Hansson som sin stabssjef og etterfølger som forsvarssjef. Flere tidligere disipler av militærfascismen fant sin vei inn i det nye forsvaret. Noen hadde allerede

kommet til Storbritannia under krigen. Ruge så pragmatisk på dette. Han ønsket ingen vidtgående granskning eller utrenskning, selv om han forsto og tok hensyn til at dette var et folkekrav og et krav fra arbeiderbevegelsen. De NS-offiserene som hadde æreskjelt ham før krigen og som ikke hadde løftet en finger for ham under okkupasjonen, fikk da oppleve at han engasjerte seg for deres sak. En slags storhet lå det i dette, i alle fall rent menneskelig.

Mannen som ble Ruge og de gamle offiserenes hovedmotstander, var den som samtidig ble hovedarkitekten for det nye forsvaret, den tidligere milorgsjefen Jens Christian Hauge. Hauges strategi var å etterkomme folkekravet om utrenskning av militær fascismen for å skape enighet om det nye forsvaret, alliansepolitikken og atter nye forsvarsforberedelser mot Sovjetunionen. Ironisk nok var det siste det eneste han delte med Ruge. Ellers ble det konflikter om sentrale forsvarspolitiske temaer, fra spørsmålet om å sende tyskernes militærutrustning i Norge til Chiang-kai-Chek i Kina til prioritering av Tysklandsbrigaden og alliansepolitikken.

I løpet av en serie konflikter i 1945 og 1946 kvittet Hauge seg med både Ruge og Hansson. Han ønsket også å imøtekomme opinionens krav om vidtgående utrenskning av NS-offiserer, «naftalin-offiserer», AT-offiserer og andre som hadde dummet seg ut under krigen.¹²³³ Men en så stor utrenskning utgjorde en majoritet av offiserskorpset. Det var simpelthen umulig. Hauge sto overfor et formidabelt problem. Realiteten var jo at innpå halvparten av hele korpset hadde sviktet. Hadde han gitt etter for kravet om å fjerne alle, hvordan skulle han da kunne innfri de politiske forventningene til et nytt forsvar? Resultatet ble en snirklete manøvrering under granskningen. Der det ble stor motstand, ga Hauge etter. De som fant seg i sin skjebne valset han ned.

Ruges slavebinding av offiserskorpset i 1940 ble på mange måter et avgjørende hinder for utrenskningen. Det ble en uendelighet av bitre personfeider, som red korpset som en mare i årevis. Hauge hadde selv merket effekten av denne slavebindingen da han som milorgsjef søkte støtte fra offiserene i 1942 og 1943. Han klarte bare å få med seg to generalstabsoffiserer. Da han som eldre mann fikk vite at også disse to hadde bakgrunn som NS-offiserer, reagerte han med forferdelse og bitterhet.¹²³⁴ Han hadde ikke visst det, den gang, og følte seg ført bak lyset.

Ruge og Hansson hadde tilbrakt fangetid i Schildberg og Luckenwalde sammen med oberst Johannes Schiøtz, tidligere leder av Generalstabens krigshistoriske avdeling før 9. april, utnevnt av tyskerne som sjef for deres «Hærarkivet» sommeren 1940 og senere arrestert på grunn av artikler i

Morgenbladet. Med Ruge og Hansson som nye toppsjefer og ATs tidligere stabssjef, Ole Berg, som sjefen for Hæren, tok Schiøtz opp igjen arbeidet i det som altså opprinnelig het «Generalstabens krigshistoriske avdeling», som under Gudmund Schnitler ble hetende «Institutt for historisk forskning» og som etter en tid som «Krigshistorisk institutt», endelig, i 1958, kom til å få navnet «Forsvarets krigshistoriske avdeling».

Da Den militære undersøkelseskommissjonen av 1946 ble nedsatt av Hauge ble derfor obersten tilknyttet den som «landmilitær sakkyndig». Det er ikke sikkert at Hauge var så glad for det, men obersten var ikke til å komme forbi. Historikeren Olav Riste mener at han betraktet seg som medlem, nærmest uansett. Kommisjonen etablerte seg i instituttets lokaler hvor alle fektningsrapportene fra 1940, spørreskjemaene og andre kilder lå. Schiøtz ble en tung pådriver for å få dempet og etterhvert avvirket den kritiske granskningen av offiserenes krigsinnsats. I sak etter sak leverte han erklæringer og utredninger som pekte i samme retning. I saken mot oberst Steen gikk han endog så langt at han på vegne av undersøkelseskommissjonen i et brev til obersten antydte at prosessen ikke var alvorlig ment.¹²³⁵ Riste mente at obersten «søkte å påvirke kommisjonen i formildende retning», en påvirkning som etterhvert førte til et spent forhold til kommisjonsmedlemmene. Da kommisjonen fant at obersten var inhabil under behandlingen av Generalstaben og hendingene i Midt-Norge, kom det til brudd med han. Schiøtz søkte seg fritatt. Fra 1. juni 1948 avgikk han som sakkyndig. På tross av dette innhentet generaljurisdiksjonssjefen en erklæring fra ham vedrørende general Hvinden Haug og hans to stabssjefer i 1940, hvorav Schiøtz var den ene. Kommisjonen karakteriserte i et senere brev til Hauge erklæringen som «et partsinnlegg skrevet av en mann i så sterk affekt at han er ute av stand til en uhildet og saklig vurdering. Dette gjelder såvel form som innhold».¹²³⁶

Det var mye Schiøtz' fortjeneste at granskningen og utrenskningen av militærfascismen tok en ny vei enn det opprinnelig var tenkt i 1945, da man snakket om den nye «folkehæren». Slikt snakk ville den gamle obersten overhodet ikke høre på. Han definerte seg som målbærer for en linje om at man måtte se stort på deres mindre heldige valg under krigen, fordi offiserene da var ofre for uforstandige politikere. Men også at granskningen av dem rammet dem som ofre i et politisk spill. Det passet for så vidt godt inn i den nye patriotiske rammen som general Ole Berg skrev at han ønsket for den nye institusjonen, nemlig at alle krefter måtte settes inn for å opprettholde forsvarsviljen og selvoppholdelsesdriften levende, og å bevare friheten, selvstendigheten og nasjonens eksistens.¹²³⁷

Dette var, som vi har vært inne på, et kraftpatriotisk program som pekte framover mot den kalde krigen og kampen mot Sovjetunionen, som stilte oppgjøret for en forlengst avsluttet krig i skyggen. Det var også den kalde krigen som avsluttet utrenskningen, samtidig som et mindre antall NS-offiserer fikk reansettelse i Forsvaret, kanskje i størrelsesorden 100.

Krigshistorisk avdelings viktigste oppgave ble å utgi krigsberetninger 1940–45. Til sammen 23 bind ble ferdige innen 1974, alle skrevet av offiserer og praktisk talt alle i Schiøtz' ånd. For å sikre arbeidet hadde man opprettet et «krigshistorisk råd». Der satt foruten militære sjefer først professor Jacob Worm-Müller, deretter professor Sverre Steen og professor Magne Skodvin. Steens bakgrunn var hans innsats i Stortingets undersøkelseskommissjon av 1945, hvor han i 1947 førte delbindet om *Riksrådsforhandlingene* i pennen. Skodvins bakgrunn var hans doktoravhandling *Striden om okkupasjonsstyret fram til 25. september 1940* som kom i 1956. Etter at krigsberetningene var tatt grep om, kom tre bøker om tidligere kriger. Deretter kom den offisielle beretningen om hvordan man burde forstå mellomkrigstidens betydning for 9. april, ført i pennen av professor Nils Ørvik i *Norge i brennpunktet* og *Sikkerhetspolitikken 1920–39* i to bind. Fortsatt manglet en framstilling om regjeringen og de militære under utenlandsoppholdet under selve krigen. Den tok Olav Riste grep om med sine to bind om *London-regjeringa*. Så kom syv bøker om ulike militærhistoriske emner, samt seks mindre publikasjoner, fem av dem om krigen 1940–45. I tillegg kom arbeid med, i litt ulik grad i samarbeid med andre institusjoner som FKA samarbeidet med og over mange år, de store, nasjonale verkene, som Ruges *Krigens dagbok*,¹²³⁸ Steens *Norges krig*¹²³⁹ og senere Skodvins *Norge i krig*,¹²⁴⁰ deltakelse i prosjektet *Norsk utenrikspolitisk historie*¹²⁴¹ foruten det egne fembindsverket *Norsk forsvarshistorie*.¹²⁴² Alt i alt utgjør disse arbeidene, som på den ene eller annen måte ble utarbeidet og utgitt av eller ved Forsvaret, det vi kan kalle den offisielle grunnfortellingen om krigen. I store deler av dette arbeidet hadde professor Magne Skodvin overtatt Steens rolle, før Olav Riste kom inn i de siste årene.

Ingen av disse verkene fram til *Norsk forsvarshistorie* tok opp militær-fascismen som tema. En viss oppmykning skjedde da Tim Greve hadde fått anledning til å skrive om frontkjemperne i et kapittel i «Verdenskrig», bind tre i *Norge i krig*. Det åpnet for at temaet også kunne behandles i bind fem av *Norsk forsvarshistorie*, også der med et eget kapittel.¹²⁴³ Da var det 25 år siden Krigshistorisk avdeling hadde gjennomgått et nytt hamskifte, som indirekte hadde med dette spørsmålet å gjøre. Først i midten

av 1970-årene, etter nærmere 30 år under ledelse av Steen og Skodvin i samarbeid med vekslende militære sjef, følte institusjonen seg tvunget til å lytte til kritikken av den linjen som Berg og Schiøtz' hadde streket opp for de militærhistoriske studiene i 1945. Men det var likevel en ekstern begivenhet som utløste forandringen. I 1978 hadde nemlig det lille Oktober Forlag utgitt *Rapport fra den militære undersøkelseskommissjonen av 1946*, med forord av undertegnede.

For første gang kunne publikum selv lese hvilken kritikk offiserene var blitt utsatt for fra Den militære undersøkelseskommissjonens side, som var blitt hemmeligstempelt etter henstilling fra Schiøtz og hans kolleger ved instituttet. Som svar på det ubehaget som den påfølgende debatten om dette avstedkom, følte forsvarssjefen seg tvunget til å utgi rapporten også offisielt, med et forord av Olav Riste. På dette tidspunktet var fortsatt arkivmaterialet med fektningsrapportene etter felttoget oppbevart ved instituttet. Kritikken mot denne militære kontroll av kilder og forskningsmuligheter lå dessuten bak at forsvarssjefen også bestemte å omgjøre institusjonen til en egen forskningsseksjon under Forsvarets Høyskole, med navnet «Institutt for Forsvarsstudier» IFS.

Selv om man ønsket å videreføre arbeidsprogrammet for FKA, ønsket man større vekt på «forskning med et samtidshistorisk tyngdepunkt innenfor [...] sikkerhetspolitikk og Forsvaret i samfunnsmessig perspektiv». ¹²⁴⁴ Det var fortsatt ikke noe ønske om å gå inn i kritiske temaer som NS-offiserer, norsk militær bistand til fienden, deltakelse i Holocaust med mer som lå bak endringene. Typisk for den oppmerksomhet militær fascisismen fikk i forsvarsforskermiljøet var «Nyordning», bind to i *Norge i krig*, skrevet av Berit Nøkleby. Der ville vi ventet å finne offiserenes innsats i Arbeidstjenesten, Sivilforvaltningen for Hær og Marine, som jo var Forsvarsdepartementets fortsettelsesinstitusjon under krigen, Hirten, Den norske Legion og andre arbeidsfelt som ble dominert av offiserer, behandlet. Det skjedde imidlertid ikke. Personer som Kjelstrup, Bjerkelund, Hvoslef, Sundlo, Langlie er ikke nevnt i det hele tatt. Prytz er derimot nevnt, i en bildetekst.

Noe mer om offiserene er behandlet i «Hjemmefront», bind seks i samme verk, skrevet av Arnfinn Moland og Ivar Kraglund. Men der er, naturlig nok, fokus på de få offiserene som tross alt engasjerte seg i motstand, ikke de mange som samarbeidet. Holdningen til disse spørsmålene ved museet i 1990-årene ble illustrert da undertegnede publiserte studien *Militære veivalg 1940–1945*. ¹²⁴⁵ I en etter norske forhold helt enestående aksjon, henvendte man seg til Riksarkivet og krevde at undertegnede skulle

fratas alle tillatelser til dokumentinnsyn, hvorpå riksarkivaren gjennomførte dette, samt pluss på alle «framtidige adgangstillatelser». ¹²⁴⁶ Det viser hvor betent spørsmålet om NS-offiserene og militærfascismen fortsatt var. ¹²⁴⁷

Fasit er at forskerne i de institusjonene hvor militærfascismen mest naturlig skulle vært tematisert, nemlig Institutt for forsvarsstudier eller Norges Hjemmefrontmuseum, enten ikke har vært opptatt av slike spørsmål eller ikke har fått anledning til å arbeide med dem. Historikere som har engasjert seg i slike temaer, har ikke fått ansettelse.

Like gode nordmenn?

I bind 1 har vi sett hvordan NS-bevegelsen fra 1931 til 1940 på mange måter må sees som en militær bevegelse med en særegen norsk militærfascistisk ideologi. Det måtte bli veldig militært fordi nøkkelbudskapet fra den første start dreide seg om anvendelsen av militær makt for endringen av samfunnet fra et borgerlig parlamentarisk styresett til et fascistisk kommandosystem. Partiet NS og dets forløper Nordiske Folkereising var et politisk svar på den store økonomiske krisen i Norge fra 1930, et tilbud i det politiske krisemarkedet som makthaverne innen politikk og økonomi fram til 1935 interesserte seg for og smakte på, men i årene 1935–40 stilte seg avventende til etter at Nygaardsvold-regjeringen hadde fått anledning til å demonstrere sin politikk.

Det viktigste innholdet i dette militærfascistiske ideologiske tilbudet var, foruten selve antiparlamentarismen, løsning av arbeidsløshetsproblemene gjennom tvangsdirigering av arbeidskraft, arbeidstjeneste, og forbud mot den politiske fagbevegelse og arbeiderbevegelse gjennom korporatisering av næringslivet. I den politiske kjernegruppen bak bevegelsen var det naturlig og logisk at offiserer spille en sentral rolle, fordi innfrielsen av disse mål ville kreve militær maktanvendelse innad i samfunnet. Disse offiserene hadde bakgrunn i høyreekstremistiske grupper i 1920-årene, hvor de spilte sentrale roller. Bevegelsens første rekruttering skjedde nettopp fra disse miljøene. Av de sentrale kom Quisling, Prytz, Hvoslef, Lorange, Kjelstrup og Bjerkelund til å følges ved til den bitre slutt, mens Munthe og Hansson brøt ut.

Bevegelsen var ansvarlig for to statskuppetprosjekter. Det første, høsten 1932 mens Quisling var forsvarsminister, kom langt i sin militære planfase. Formålet skulle være å hindre en regjering fra Arbeiderpartiet ved neste stortingsvalg. En militær junta som skulle gripe makten, var uttatt. Det

hele sviktet imidlertid under gjennomføringen. Selve maktovertakelsen forutsatte en akutt og uløselig politisk krise innad i regjeringen. Denne krisen inntrådte, men gled så likevel over.

Det andre kuppprosjektet kom vinteren 1940 som resultat av Quislings overlegninger med Hitler i desember 1939. Det forutsatte en militær unntakstilstand under vinterkrigen, som skulle spre seg til hele landet som reaksjon mot at norske kommunister planla en «folkeregjering» støttet av Sovjetunionen. Kuppet skulle starte ved at tropper fra nøytralitetsvaktavdelinger i østlandsområdet under Hvoslefs ledelse skulle brukes til å besette Oslo, hvorpå tyske kommandosoldater og hjelpetropper, som i mellomtiden skulle være innløpt fra Tyskland, skulle komme til unnsetning mot russerne og britene. Quisling hadde utarbeidet en regjeringsliste som han hadde klar.

Heller ikke dette kuppet ble noe av før vinterkrigen sluttet 12. mars. Men det ble iverksatt 9. april, under litt andre forutsetninger enn planlagt. Utgangspunktet ble da ikke militær unntakstilstand, men at tyskerne vant kappløpet med britene om landgang i Norge. Grunnen til at kuppet kom noen timer etter angrepet og ikke noen timer før, var trolig at Quisling rent faktisk ikke visste det nøyaktige tidspunktet for angrepet og ikke lenger hadde tilgjengelige militære maktmidler. Men Hirten ble innkalt til Oslo 8. april. NS-offiserene var, på tross av tilbakegang for partiet i siste del av 1930-årene, fortsatt svært tallrike, langt flere enn partiets oppslutning skulle tilsi. Tre av 16 fungerende regimentsjefer i infanteriet, en av tre i artilleriet, en rekke bataljons- forts- og fartøysjefer var medlemmer.

Var disse NS-offiserene like gode nordmenn som andre offiserer under felttoget? Spørsmålet må besvares med et stort nei og et mindre ja. I den utstrekning de forsto situasjonen og hadde muligheter til å handle fritt, så fulgte de Quislings oppfordring om å oppgi motstanden, slik Kielland og Sundlo, eller de lot være å mobilisere, som Kjelstrup, Lynau og Kjendbø. Men situasjonen var uoversiktlig og få var i en slik stilling. Langt flere var bundet på ulikt vis og måtte handle innenfor de rammene som omga dem. Her gir kapteinene Hans Peter L'orange, Eilev Guldborg, oberstene Hans Hiorth, Carl Frølich Hanssen og major Adolf Munthe eksempler. Noen slike «hoppet av» så snart det ble mulig for dem, som Oliver Møystad, mens andre, som major Ragnvald Hvoslef og kaptein Jonas Lie måtte bevise sin offisersære under særlig vaksomme øyne. Andre fulgte Quisling åpent eller skjult og endte som arrestanter, som kapteinene Per Kjørstad og Thronsen. Andre ble arrestert direkte fordi de var medlem av NS, som Karl A. Marthinsen og Thor Bekeng. Noen hadde åpenbart forbindelser

til tyske militære eller med Quislings folk i Oslo, som Gran og Thronsen. Dette finner vi sjeldent godt bevist av korporal Bjørn Østring. At det også var noen som mer eller mindre selvforskyldt ble bundet opp av tyskerne, var kaptein Frederik Prytz eksempel på. Det er bare noen få som sto fritt til å gjøre hva de kunne for å delta i det militære forsvaret, og som gikk helt klar av enhver mistanke. En av disse «like gode nordmenn» var, overraskende nok, oberstløytnant Olaf Fivie, en annen kaptein Severin Søndena, en tredje løytnant Håkon Kyllingmark og en fjerde oberstløytnant Halvor Hansson. En generell oppsummering her må være at mens langt de fleste NS-offiserene fulgte Quisling i den utstrekning det var mulig for dem, så var det noen som byttet side temporært og også noen som definitivt la det bak seg for godt.

Under og umiddelbart etter avslutningen av felttoget hadde militær-fascismen tre store suksesser. Den ene kom direkte til uttrykk i begynnelsen av mai i et veritabelt officersopprør på Grini mot regjeringen og kongen, som anbefalte fred med tyskerne, et nytt, fascistpreget statsstyre og gikk inn for å lage en officerssammenslutning. Det var det første forsøket på å skape en «milorg». Det var Lorange, Guldberg og andre NS-offiserer som sto bak denne suksessen, som NS tolket som et politisk gjennombrudd i officerskorpset. Den andre suksessen, mer indirekte, var general Ruges bestemmelse om å opprettholde norske militære i Øst-Finnmark etter kapitulasjonen 10. juni som ledd i en gjenetablering av Forsvaret, og å beordre offiserene til å avgi æresord til tyskerne om ikke lenger å delta i kampen mot dem. Begge deler ble forstått som at storkrigen var slutt. Æresordet svinebandt de fleste offiserene for resten av okkupasjonen og bidro avgjørende til å rydde veien for militær-fascismen i store deler av korpset. Den tredje suksessen var at det lyktes å overbevise den svenske regjeringen om å tvangssende hjem til æresord de over 4000 norske militære i Sverige. Denne handlingen bidro til å forsterke illusjonen om karakteren til regimet og at krigen var slutt.

Den viktigste funksjonen til Administrasjonsrådet, som Berlin inn-satte for å få slutt på motstanden da Quisling ikke maktet å innfri, var å rydde vei for en myk overgang og tilrettelegger for NS-styret. Under NS-styret fra 1. oktober 1940 inngikk NS-offiserene som nøkkelpersonell i viktig institusjoner som Sivilforvaltningen for Hær og Marine, i Arbeidstjenesten, i Hirden, dens underavdelinger og Den norske Legion, tildels som «Tordenskiolds soldater». De ble flyttet fra felt til felt dit deres innsats var mest påkrevd. Militær-fascismen ble en statsbærende ideologi, hvor en aggressiv norsk-nordistisk rasisme, sammenvevd med imperialis-

tiske ambisjoner og militarisering av arbeidslivet anga retning for et uniformert regime.

Militærfascismens viktigste mål under resten av krigen var å få avsluttet krigstilstanden med Tyskland for å kunne bygge et nytt forsvar basert på utskrivning av mannskaper til innsats på østfronten. Til grunn lå NS-regimets ønske om å bryte ut av vasall-statusen vis à vis Tyskland, men også en blanding av offiserenes egeninteresser og imperialistiske ambisjoner. Dette målet ble aldri innfridd. Årsaken var først og fremst storpolitisk. Men det spilte også inn at bevegelsen aldri ble i stand til å mobilisere stor nok militær styrke til å overbevise Hitler. For selv om NS-offiserene og sympatiserende, samarbeidende offiserer utgjorde så mye som omlag 40 % av det øverste officerskorpset, så kom de i liten grad til nytte på østfronten. På den hjemlige fronten var de i absolutte tall heller ikke mange nok til å kunne dominere regimets ulike funksjoner. Her ser vi en viktig forskjell på militærfascismens innflytelse i partiet før og etter 9. april 1940. Antallet offiserer var konstant, mens medlemstallet i partiet mer enn femdoblet seg. Man kan derfor ikke si at NS var et militært parti i samme grad etter 9. april som før. Offiserenes krav om fred og utskrivning var selvfølgelig også hele partiets, men kravet fikk ikke tilstrekkelig gjennomslag hos tyskerne.

For det andre var årsaken knyttet til SS-bevegelsens inntog i Norge. Den startet med kraft ved årsskiftet 1940/41, med Himmlers 19-dagers lange besøk i Norge i januar og februar 1941. Det var et særlig behov for SS i Norge for å kunne styrke tysk sikkerhetspoliti, grensepoliti og ordenspoliti, som ved begynnelsen av okkupasjonen hadde vært fåtallig og helt avhengig av innsatsen til norske politiorganer. Dette sikkerhetsbehovet økte stadig under resten av okkupasjonen. For SS' del ble det viktig å underlegge seg ikke bare Statspolitiet, men også alle militære formasjoner med nordmenn enten de var ved fronten eller hjemme, Hirten og dens underavdelinger. Ambisjonene var også å underlegge seg Arbeidstjenesten.

SS' målsettinger for de erobrede områdene i øst var ikke forenelig med de nordistiske målsettingene i militærfascismen og NS. Dette hang sammen med at SS, med sitt strengt sentraliserte organisasjonsapparat som i ly av storkrigen iverksatte rasekrigen og den totale raseutslettelsen i alle okkuperte områder i øst, ikke ønsket separate koloniseringsprosjekter i de nord-russiske områdene. Den nordistiske retningens drøm om å «gjenerobre» områdene rundt Kvitsjøen for nordisk bosetting ble dermed ikke mulig å realisere. Dette var trolig også grunnen til at avdelinger i Waffen-SS av frivillige nordmenn ikke ble satt inn på den karelske fronten før i krigens slutfase, slik partiet ønsket, men ble dirigert praktisk talt

uten hensyn til norske ønsker. For Himmler var Norge av større interesse som leverandør av høyverdig genetisk arvestoff til berikelse for den tyske befolkning i et fremtidig stortysk rike, enn som leverandør av soldatmateriell til østfronten.¹²⁴⁸ Likevel ønsket SS så mange frontkjempere som mulig. Men de ønsket ingen norske avdelinger under egen norsk officerskommando. En konsekvens av dette var at NS-offiserene i liten grad var ønsket som frontoffiserer. Ingen over rittmester/majors grad ble godtatt og det totale antallet over kapteins grad som ble godtatt var få. SS sørget i stedet for å utdanne sitt eget norske befall.

I tillegg støtte NS på kompakt motstand fra Wehrmacht og Reichskommissar mot gjentatte forsøk på å bygge opp militære staber i Norge i ly av Arbeidstjenesten, Sivilforvaltningen for Hær og Marine, Hirden og Den norske Legion. Ansatser til det ble effektivt stoppet. Okkupasjonsmakten ønsket ingen militærprosjekter hjemme i regi av NS.

SS sto høsten 1942 bak en kuppartet kampanje mot frimurere, som trolig var ledd i en større plan om å endre ledelsen i NS. Forsøket ble stoppet etter inngripen av partiveteraner som partiets etterretningssjef Ragnvald Hvoslef, rådsmedlem og minister Frederik Prytz, kansellisekretær Carl Haakon Langlie, alle offiserer, samt partiminister Rolf Jørgen Fuglesang, som overbeviste Quisling om å avvise aksjonen. Aksjonen kan ha vært en prøveballong, men bar i seg utsikter for hva framtiden kunne by NS-regimet etter en eventuell seier i storkrigen. Foreløpig, selv om innflytelsen til SS var voksende, var likevel andre hensyn viktigere. Wehrmacht og Reichskommissariat var avhengig av ro og orden for å kunne sikre at den svært vellykkede økonomiske utnyttningen av det norske produksjonslivet kunne fortsette uforstyrret.

To dødsfall

Med Hvoslefs og Prytz' død henholdsvis 9. august 1944 og 19. februar 1945 forsvant to av strategene for den særegne norske militærfascismen. Munthe hadde forlenget brutt ut og befant seg i tysk æresfangenskap i Schildberg. Tilbake av de fire opprinnelige fra 1930 var bare Quisling. Prytz hadde på mange måter vært den indre eminense som gang på gang hadde pekt ut den rette vei for sin litt yngre kampfelle. Det var faktisk Prytz som i 1932 for første og eneste gang hadde fått ham valgt som leder i bevegelsen. Det var Prytz som hadde vært den indre organisator bak Hafrsfjordsgatekretsens kupplaner i 1932, som hadde tatt initiativet til de politiske utspillene som førte Quisling til Berlin i desember 1939, som

hadde streket opp behovet for en norsk legion som kunne erobre Kvitsjø-områdene i 1941 og som i september 1943 og senere, for siste gang i oktober 1944 hadde forelest for NS-ministrene betydningen av en fredsavtale med Tyskland, som et siste håp om å redde regimet inn i undergangens time. Quisling ble nok en gang overbevist om vennens tanker. I januar 1945 traff han igjen Hitler og la fram sine bønner om fred. Hitler avviste det nok en gang.

Både Hvoslef og Prytz gikk i graven på et for dem heldig tidspunkt. Det er uklart om alternativet hadde blitt peletonen på Akershus. Underlig nok var Prytz, frimurere, offiseren, forretningsmannen og finansministeren, som behendig hadde manøvrert seg unna deltakelse i Quislings statskupp i 1940 og hadde mobilisert mot SS-framstøtet i 1942, den eneste nordmannen som ble påkostet et personlig kondolansetelegram fra Hitler ved gravferden.

Onsdag 9. august 1944, samme dag som nyheten om henrettelsene av de sammensvorne bak 20. juli attentatet mot Hitler ble bekjentgjort i avisene, kom nyheten om Hvoslefs død. Tre dager tidligere var han blitt lagt inn på Rikshospitalet med akutt hjerneblødning.¹²⁴⁹ Den 7. døde han uten å ha kommet til bevissthet. Familien ønsket bisettelse i stillhet. Men det ble bestemt at den skulle skje på statens bekostning, med NS-prest og æreskompani fra Ordenspolitiet.

Aftenposten brakte 9. august både en redaksjonell omtale og en nekrolog av Jonas Lie. I den redaksjonelle omtalen ble det nevnt at Hvoslef hadde sluttet seg til Quisling allerede i 1929, at han var partiets første generalsekretær og at han var oppført i NS medlemsmatrikkel med nr. 1, sammen med Prytz og Quisling og at han var utnevnt til generalmajor fra 1. april i år. Han var en pioner i den Nordiske Folkereisning, framhevet avisen. Jonas Lie la vekt på at han fra første stund hadde stått oppe i kampen mot kommunismen som leder av «den landsomfattende, væpnede organisasjonen Samfundsvernet, at han som 69-åring hadde meldt seg til frivillig frontinnsats, uten å bli antatt på grunn av alder, men at han så hadde tatt på seg det viktige vervet som politipresident i Kirkenes, hvor han gjorde en «fortrinnselig» innsats. Hvoslef trengte ingen pauser i det fredelige Oslo. «Han vilde tilbake til luftangrepene, til polarmørket, til skipatroljene som han selv ledet mot kommunister, agenter og sabotører. Slik var han». Hans innsats i TN ble også referert.

Det merkelige var kanskje at dødsfallet ikke ble slått opp på forsiden av avisen, men på side to. Det var noe neddempet over omtalene. Kanskje var det fordi man visste at familien ønsket en begravelse i stillhet?

At partiet ikke helt kunne gjøre bisettelsen til en partibegivenhet? Eller fordi Hvoslef hadde hatt en omstridt rolle i partiets hemmelige liv, utenfor førerens kontroll? Hvordan det var med dette er ikke fullgodt forstått. Hvoslefs virksomhet under okkupasjonen er i det hele tatt blitt stående i et dunkelt lys for ettertiden. Kanskje det var et kompromiss at «generalmajor» var sløffet i dødsannonsen, tross opplysninger om tidspunkt og sted for bisettelsen? Det var i alle fall nyttig for SOEs sabotasjeleder Max Manus, hvis vi kan ta på alvor det han skrev om at han hadde hatt planer klare om å sprengte Hvoslefs «jordiske levninger pluss Quisling og Terboven og hele balletten» i luften. Etter sigende grep London inn og stoppet foretagende.¹²⁵⁰

Aftenposten brakte ingen omtale av begravelsen 11. august. Men det gjorde Fritt Folk. Marskalker var Hvoslefs nestsjef i NSKA og TN, major von Krogh og generalmajor Frølich Hanssen. Prost og ekspedisjonssjef i Kirke- og undervisningsdepartementet, Sigmund Feyling forrettet og omtalte Hvoslef som en stor strateg som ofret en strålende karriere som offiser. Og på tross av Feylings ord om at føreren her hadde mistet «en av sine trofaste rådgivere» og at tapet av Hvoslef var det viktigste siden Gulbrand Lundes død, var NS Riksledelse ikke representert. Quisling var ikke der, heller ikke Fuglesang eller Terboven. Men Reichskommisariats nestleder, SS-Obersturmbannführer Hans-Hendrik Neumann var tilstede, sammen med ministrene Jonas Lie, statsråd Ragnar Skancke, Befehlhaber der Sipo und des SD, Standartenführer Heinrich Fehlis og Oslo NS-ordfører Fritz Jensen. Blant kransene som avisen ramset opp, var heller ingen fra Quisling. Ellers var det kranser for Germanske SS Norge, fra Arbeidstjenesten ved major Henrik Bjerkelund og Førergarden ved major Sverre Henschien, kaptein Karl Johan Alme i TN og prominenser fra tysk side, SS og Sipo inkludert, også Søvik og Marthinsen. Men altså ingenting fra Quisling eller Fuglesang. Kranse fra NS Riksledelse var bare signert fylkesfører Holm. Det kunne vel neppe være fordi føreren respekterte at familien ville ha bisettelsen i stillhet?

Et år tidligere hadde Hvoslef skrevet bekymret til sin kone at Prytz var innlagt på Røde Kors «og skal vistnok opereres i nærmeste uke – noe med leveren eller galden. Han er ikke bra.»¹²⁵¹

Prytz' helse var skrantende, sant nok. Han hadde kreft, som til slutt tok livet av ham 19. februar 1945. Hans død var som Hvoslefs et stort tap for NS. Fordi begge døde før krigsslutt har vi ingen landssviksaker mot dem, ingen rettsdokumenter og derfor har deres betydning blitt sterkt undervurdert. Kanskje er også det grunnen til at NS for ettertiden har

blitt tegnet i sterke norsk-nasjonale farger i motsetning til den pangermanistiske og stortyske bevegelsen.

For både Hvoslef og Prytz var annerledes. De var først og fremst nordister, først dernest var de norsk-nasjonale og pangermanister. De var kompromissmakere mellom Lie/Riisnæs-fløyen og Quisling og Fuglesang, mellom Hagelin og Whist på den ene siden og Terboven og hans beraterer på den andre.

Ingen annen begravelse i okkupasjonstiden fikk større oppmerksomhet enn Prytz'. Her var ikke noe ønske om familiær stillhet. Tvert i mot. Prytz' familie, landets uten unntak mest prominente NS-familie, sto vakt ved hans politiske minne ved bisettelsen 24. februar, hvor to av hans svigersønner, kansellisjef Ørnulf Lundesgaard og riksfullmektig Christian Astrup tok i mot tyske og norske dignitærer i Det nye krematoriet. Her var det ingen prest, men NS-biskop Sigurd Haga som forrettet. Hele hans tale ble gjengitt i *Fritt Folk*. Det mest bemerkelsesverdige ved den var at Quisling ikke ble nevnt i det hele tatt, annet enn at «ministerpresidenten» hadde tatt plass ved siden av fru Caroline Prytz i krematoriet. Her var alle til stede som skulle være til stede ved en begravelse på statssjefs nivå. Her var ministre, medlemmer av Reichskommissariat, tyske militære, politi og SS. Regierungspräsident Hans-Reinhard Koch la ned en krans fra selveste Hitler. Hitler hadde også sendt et personlig kondolansetelegram til familien. Ellers var det kranser fra Terboven, Quisling og en lang rekke enkeltpersoner og institusjoner.

Da forfatteren og journalisten Benjamin Vogt skrev sin omtale over Prytz i *Norsk Biografisk Leksikon* i 1952 la han vekt på at Prytz var den som egentlig hadde skapt NS-bevegelsen.¹²⁵² Vogt hadde arbeidet for Prytz i Arkhangelsk og kjente ham personlig. Vogt mente at det var Prytz som hadde tilført Quisling de nordistiske raseteoriene, som hadde opphav i forretningskretser i Nord-Russland rundt 1918, de samme kretsene som tysk-balteren Alfred Rosenberg hentet Det tredje rikets raseteorier fra. Som finansminister hadde Prytz aktivt bidratt til nazifiseringen av forvaltningen. Samtidig som han holdt nær kontakt med tyskerne, forsøkte han, i følge Vogt, å begrense deres utbytting av landet ved å spille på ulike indre tyske motsetningsforhold.

Prytz var Quislings eneste fortrolige venn. Han var den som berømmet Quislings begavelse mest utad, samtidig som han innad kunne kritisere ham og trekke opp de store strategiske linjene ved de avgjørende korsveiene. Han kunne være skånselsløs i sin kritikk av forhold i partiet som burde rettes, som for eksempel å få fjernet problemskapere som Ha-

gelin og andre som skapte splittelser eller ikke holdt mål. Vogt mener at den usikre og stotrende Quisling fant fram til sine egne tanker «egget frem» av Prytz, at han mange ganger følte seg «utnyttet» av vennen, men alltid endte med forsoning. Prytz' «innflytelse på Quislings utvikling som politiker har vært stor og sannsynligvis bestemmende». Prytz hadde personlige egenskaper som Quisling manglet fullstendig, nemlig en avvæpnende, forretningsmessig sjarme, som gjorde det mulig for ham å oppnå de ønskede resultater, og samtidig, uten skrupler å bli oppfattet som elskverdigheten selv.

Prytz hadde vært et åpenbart alternativ til Quisling, hvis han hadde villet. Det var typisk for forholdet mellom de to, at Prytz ved de store politiske korsveier hadde grepet inn og rettet Quisling. Det eneste unntaket var statskuppet 9. april og forløpet til det, som Prytz ble holdt uvitende om. Det var på egen hånd at Quisling begikk sitt livs største politiske feil. Feilen var til gjengjeld av slike dimensjoner at den trakk partiets medlemsmasse med seg i landsforræderiet.

Hvoslef, Prytz og Quisling, og for så vidt også Munthe, hadde vært hovedmennene bak den ideologiske retningen som vi her har beskrevet som militærfascismen. Det var ideologien til offiserer som i sin iver etter å knuse arbeiderbevegelsen hadde ønsket å erstatte det parlamentariske Norge med en nordisk-rasistisk, korporativ, militær kommando-stat. Deres idealer var hentet fra det førborgerlige samfunnet og fra de imperialistiske norske kolonisatorene i Nord-Russland, og selvfølgelig fra den internasjonale fascistiske bevegelsen, særlig den tyske.

Døde denne offisersideologien ut med Prytz, Quisling, Hvoslef og deres kolleger? Vi vet ikke så mye om det. Etter krigsslutt kom riktignok oppgjørets time, som var motivert ut fra demokratiske målsettinger. Den militærfascistiske arven i offiserskorpset skulle renskes ut og fjernes sammen med hovedmennene selv, som etter stort sett kortvarige fengselsopphold måtte finne seg andre yrker. Det var likevel mer av personutskifting enn ideologisk oppgjør.

Den daglige virkeligheten og de krav den stilte til det nye forsvaret, gjorde at bremsene på denne idealistiske målsettingen etter relativt kort tid ble slått på. Det viste seg å være lite hensiktsmessig å gå for langt med utrenskningene. Forsvaret trengte befall i store mengder til Tysklandsbrigader og ny opprustning. En kald krig sto for døren. I den nye tid var det behov for krigshistorie av oppbyggelig type. Forsvaret fikk skrevet sine bindsterke verk om krigen uten å behøve å grave i ubehagelige minner om kolleger som hadde tråkket feil. Ideene deres forsvant fra overflaten

uten diskusjon, ja det var som om de aldri hadde eksistert. NS-offiserene, som hadde vært så tallrike og talentfulle, noen av dem hadde vært blant Generalstabens mest lovende, deres nordistiske rasisme, ambisjoner om landerobring i øst og støtte til masseutslettelsen, ble retusjert vekk som i et fotografi fra sovjettiden.

Forkortelser

AT	Arbeidstjenesten
DAF	Deutsche Arbeitsfront
FD	Forsvarsdepartementet
FKA	Forsvarets Krigshistoriske avdeling
IFS	Institutt for forsvarsstudier
JPD	Justis- og politidepartementet
NF	Nordiske Folkereisning
NS	Nasjonal Samling
NNSAP	Norges Nasjonalsocialistiske Arbeiderparti
NSDAP	Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei
NSK	NS Kvinneforbund
NSKA	Nasjonal Samlings kontrollavdeling
NSPOT	NS Personalkontor Offentlig Tjeneste
NSSA	NS Spesialavdeling
NSUF	Nasjonal Samlings Ungdomsforbund
NUF	Nasjonal Ungdomsfylking
OT	Organisation Todt
SA	Spesialavdelingen (NS)
TN	Teknisk Nødhjelp
UD	Utenriksdepartementet

Kilder og litteratur

Forkortelser som er brukt i noter, er angitt i parentes

Norges Riksarkiv (RA)

Administrasjonsrådet (AR), Statsrådssekretariatet (SS): Ac 1, 112, D 11

Justis- og politidepartementet (JPD):

M: 13, 16

Forsvarsdepartementet (FD):

Hærkontoret (FD/H): 21, 50, 1165, 1179, 1180, 2871, 2872, 4710.

Marinekontoret (FD/M): II, 20.

Kommisjoner og utvalg:

RAFA-1232. Det centrale granskningsutvalget for militære befalingsmenn
av 1945 (DSU-45): 52, 77, 79, 81, 82, 88, 89, 119

RAFA-1235. Den militære undersøkelseskommissjonen av 1946 (DMU-46):
100, 2504, 2512, 2514, 2520

Kommanderende general (KG IV): 114, 678

Generalstabens arkiv (GS),

Mobiliseringsavdelingen (II): 324, 442, 449, 472

Den operative avdeling (IV): 53, 282, 324, 328, 368, 1373

Sjøforsvaret 1940, journalsaker: 38

RAFA-2017. Forsvarets krigshistoriske avdeling (FKA): D 40, Ya 1, 23, 34,

Yb 65, 66, 75, 81, 92, 103, 123, 129, 130, 131, 138, 168, Yf 206

Oslo politikammer: B-sak nr. 856

Privatarkiver (PA):

317 Finnlandskommittéen

423 Steen, Sverre

628 Dugstad, Jon M.

671 Folkereisning mot krig
743 Hvoslef, Ragnvald
744 Lie, Jonas
749 Prytz, Anton Frederik Winther Jakhelln
750 Quisling, Vidkun Abraham Lauritz Jonsson
758 NS Hovedkontor 1932-40
758 NS Generalsekretariat 1933-45
760 NS Partiarkiv 1933-45
761 NS Riksøkonomiavdeling
765 NS Rikshirden
773 Den norske Legion
774 NS Hovedorganisasjon. Stor-Oslo
778 Fritt Folk
782 Oversiktsmateriale over Nasjonal Samlings organisasjon
1308 Ingebrigtsen, Rolf. Alfa bibliotek
1492 Norske samband for politiske fanger
1612 Haraldstad, Arne R.

Landssvikarkivet (LA)

Dunkelberg, Johann Martin Adolf. Trondheim og Strinda politikammer:
henlagt. a. nr. 3525 (JMAD)
Bakke, Jørgen Matheus Knutsen. Sarpsborg politikammer, Mysen: anm.
2/45 (JMKB)
Bekeng, Thor. Vadsø politikammer: arr. 163/45 (TB)
Brodersen, Knut Jørgen. Bergen politikammer: P 685 (KJB)
Eidsmo, Aleksander Johannes. Inntrøndelag politikammer: saker, nr. 1855
(AJE)
Eriksen, Harald Rynning. Trondheim og Strinda politikammer: henlagt
5743 (HRE)
Erichsrud, Helge Arnold. Oslo politikammer: dommer 4120 (HAE)
Five, Olaf Wergeland. Follo politikammer: dom 6/48 (OWF)
Glad, Tor. Oslo politikammer: henlagt bevisets stilling nr. 4653 (TG)
Grahm, Odd Brynjulf. Oslo politikammer: domsforelegg Fn. 767/49 og St.
F.-saker Anr. 1948 (OBG)
Gran, Jens Tryggve Herman. Arendal politikammer: anr. 502/45 (JTHG)
Guldberg, Eilif Alf. Oslo politikammer: dom 4047 (EAG)
Gulbrandsen, Rolv. Oslo politikammer: dom 515/46 (RG)
Hanssen, Carl Frølich. Oslo politikammer: dom 4136/49 (CFH)
Hektoen, Halvor. Hamar politikammer: betinget dom 49 (HH)
Irgens, Kjeld Stub. Oslo politikammer: dom 445 (KSI)

Kielland, Jan Theodor. Oslo politikammer: domsforelegg 781/1949 (JTK)
Kjelstrup, Finn Hannibal. Oslo politikammer: dom 3511/47 (FHK)
Kjørstad, Per Amund. Oslo politikammer: dom 3611/48 (PAK)
Klingenberg, Leif O. Trondheim og Strinda politikammer: dom 782
(LOK)
Knudsen, Kåre Vagn. Oslo politikammer: domsforelegg 860 (KVK)
Kvendbø, Lars. Nordmøre politikammer: dommer Anr. 35-36 (LK)
L'orange, Hans Peter. Oslo politikammer: dom 1907 (HPL)
Lundesgaard, Ørnulf. Oslo politikammer: dom 3326/48 (ØL)
Løken, Per Gunnar. Oslo politikammer: Nr. F. 259 (PGL)
Møystad, Oliver. Oslo politikammer: dom 3550 (OM)
Nesheim, Aslak Rønning. Oslo politikammer: dom 2057 (ARN)
Nitter-Hauge, Sigurd. Trondheim og Strinda politikammer: Henlagte
saker, Anr. 9011 (SNH)
Preuthun, Christian August Selmer. Oslo politikammer: dom 3930 (CASP)
Quisling, Vidkun Abraham Lauritz Jonsson. Oslo politikammer: dom
29/45 (VALJQ)
Riisnæs, Sverre Pærlus. Oslo politikammer: henl. til obs. anr. 1559 (SPR)
Stang, Axel Heiberg. Oslo politikammer: dommer, Dnr. 446, Anr. 351
(AHS)
Sundlo, Konrad Bertram Holm. Oslo politikammer: dom 4064 (KBHS)
Sundlo, Halfdan: Helgeland politikammer: avgjorte l-dommer anr. 191/45
Sørhus, Sverre. Østerdal politikammer: henlagt landssviksak 319 (SS)
Thronsen, Thorvald: Oslo politikammer: henlagt anm. 2826 (TT)
Tobiesen, Einar: Oslo politikammer: dommer, Dnr. 3892, Anr. 7246 (ET)
Willoughby, Georg. Oslo politikammer: Anr. 5933. Henlagt etter bevisets
stilling (GW)
Winsnes, Christian Hielm. Oslo politikammer: forelegg 6808 (CHW)
Wraal, Frithjof Sverre. Oslo politikammer: dom 3959/48 (FSW)
Østring, Bjørn. Oslo politikammer: dom 3997 (BØ)
Aagaard, Reidar Alfred Theodor. Oslo politikammer: dom 4388 (RATAA)
Aall, Hermann Harris. Oslo politikammer: dom 3089/47 (HHAA)
Aas, Mathias Widerø. Oslo politikammer: forelegg 5520 (MWAA)

Statsrådssekretariatet

S-1001. Statsrådssekretariatet 1814–1969: Ac, 122
S-4279. NS-administrasjonen 1940–1945: D, Db, 111
Undersøkelleskommisjonen av 1945 (UK-45): 5, 24, 26

Sosialdepartementet (SD)

Våre Falne-arkivet (skjemaer)

Rikspolitisjefens arkiv: Serie L: 3

Våre Falne-arkivet: diverse skjemaer

Statsarkivet i Oslo (SAO)

2. divisjon/IR 4, 5, rulledata, p-ark

Krigsrettssak: Sak 92, dom 17/1947, domsprotokoll 1

Nasjonalbiblioteket

Ræstad, Arnold, Ms. fol. 154

Quisling, Vidkun, Ms. fol. 4096

Sveriges Riksarkiv

Krigsarkivet, Generalstaben, Kommunikationsavdelningen, Serie F, BI Vol
27, Politiarkivene, Arninge, Stockholms krim.avd., 6. roteln, XV Norge,
Hd. 1484/40

The National Archives, Kew, London

War Cabinet Minutes 1940. CAB 65/6/28, WM (40) 83, 6 April 1940

Bundesarchiv Lichterfelde (BA/L)

NSDAP 43 28 (NS 43 28)

Auswärtiges Amt (AA), Politischen Archiv (PA): R 104656, R 27001, R
27577, R 27525

Trykte bøker

(Generelle oppslagsverk er ikke tatt med):

Agøy, Nils Ivar: *Militæretaten og 'den indre fiende' fra 1905 til 1940. Hemmelige sikkerhetsstyrker i Norge sett i et skandinavisk perspektiv*, doktoravhandling (1994), Universitetet i Oslo 1997; *For konge og fedreland? Offiserer, politikk, unionsstrid og nasjonalisme 1890–1905*, Oslo 2001

Albrigtsen, Roger: *Sepals. Hemmelige baser på svensk jord*, Forlaget Kristiansen 2008

- Andenæs, Mads: *Grunnloven vår. 1814 til 2001*. Tekstutgave, Oslo 2001
- Andersen, Roy: *Henrik Angell – en nordmann på tvers*, Oslo 2000
- Aukrust, Odd/Strand, Tor: *Arbeidstjeneste. Folk og framtid*, Oslo 1939
- Bakken, Sand, Munthe og Paus (redigert av Knut Lindboe Spenning): *I tysk fangenskap. Norske offiserers opplevelser i Polen og Tyskland*, Oslo 1950
- Barth, Bjarne Keyser: *Norges militære embetsmenn 1929*, Oslo 1930
- Berg, Roald: «Profesjon, union og nasjon», bd. 2 i *Norsk forsvarshistorie*, Institutt for Forsvarsstudier, Bergen 2001
- Bergh, Trond og Eriksen, Knut Einar: *Den hemmelige krigen*, bd. I og bd. II, Oslo 1998
- Borgersrud, Lars: *Den hemmelige hæren. Den hemmelige militære organisasjonen mot «indre uro» i Norge fra 1918 til 1940*, («Ottar Strømme») Oslo 1978, *Stille mobilisering. Hvorfor det blei stille og delvis mobilisering 9. april 1940, og hvorfor soldatene fikk ubrukelige våpen*, («Ottar Strømme») Oslo 1977, «Militære veivalg 1940–1945. En undersøkelse av de øverste militære sjefers valg mellom motstand og samarbeid under okkupasjonen», i Stein Ugelvik Larsen (red) *I krigens kjølvann*, Oslo 1999, *Konspirasjon og kapitulasjon. Nytt lys på forsvarshistorien fra 1814 til 1940*, Oslo 2000, *Vi er jo et militært parti*, Oslo 2010
- Bryne, Arvid: *Vi sloss for Norge. Frontkjemper og motstandsmann – fiender i krig, venner i fred*, Oslo 2007
- Dahl, Hans Fredrik: *Dette er London*, Oslo 1978, *En fører blir til*, Oslo 1991, *En fører foran undergangen*, Oslo 1992, (red. sammen med Guri Hjeltnes, Berit Nøkleby, Nils Johan Ringdal og Øistein Sørensen) *Norsk Krigsleksikon 1940–1945*, Oslo 1995
- de Figueiredo, Ivo: *Fri mann*, Oslo 2002
- Derry, Thomas K: *The Campaign in Norway*, London 1952
- Digernes, Ivar: *Quisling*, Stockholm 1942
- Eliasson, Ulf: «'Quislingaffären' i Sverige 1932», i *Samtidshistoria och politik. Vänbok til Karl Molin*, Stockholm 2004
- Emberland, Terje: *Religion og rase. Nyhedenskap og nazisme i Norge 1933–1945*, Oslo 2003
- Emberland, Terje og Roughtvedt, Bernt: *Det ariske idol. Forfatteren, eventyrene og nazisten Per Imerslund*, Oslo 2005
- Emberland, Terje og Pettersen, Arnfinn (red): *Fyrster i Tåkeland*, Oslo 2001
- Fjeld, Odd T: *Klar til strid. Kystartilleriet gjennom århundrene*, Oslo 1999
- Flyen, Simen: *Eidsvoll Bygds historie 1914–1940*, Eidsvoll 2002
- Fyrst (Fürst), Walter: *Min sti*, Oslo 1981
- Gemzell, Carl-Axel: *Raeder, Hitler und Skandinavien. Der Kampf für einen maritimen Operationsplan*, Lund 1965
- Getz, Ole B.: *Fra krigen i Nord-Trøndelag 1940*, Oslo 1940

- Gjems-Onstad, Erik: *LARK – Milorg i Trøndelag 1940–1945*, Trondheim 1990
- Godøy, Bjørn: *Solskinn og død. Nordmenn i kong Leopolds Kongo*, Oslo 2010
- Goebbels, Joseph: *Die Tagebücher von Joseph Goebbels. Samtliche Fragmente herausgegeben von Elke Fröhlich*, München 1987
- Gran, Tryggve: *Under Britisk Flagg*, Oslo 1920, *Slik var det. Fra kryp til flyger*, Oslo 1945
- Grieg, Nordahl: *Vidkun Quisling. Hvordan en fører blir til*, Oslo 1945
- Grieg-Smith, Sven-Erik: *De hvite englene. Historien om Bjørn West*, Bergen 2010
- Hartmann, Sverre: *Spillet om Norge*, Oslo 1958, *Fører uten folk*, Oslo 1959 og 1970
- Hambro, Carl Joachim: *De første måneder*, Oslo 1945, *Detta såg jag hända i Norge*, Stockholm 1941, *Historisk supplement*, Oslo 1947
- Hobson, Rolf og Kristiansen, Tom: «Total krig, nøytralitet og politisk splittelse», bd. 3 i *Norsk forsvarshistorie*, Institutt for Forsvarsstudier, Bergen 2001
- Hosar, Hans: *Krigsskolen 1750–2000*, Oslo 2000
- Hovland, Torkel: *General Carl Gustav Fleischer. Storhet og fall*, Oslo 2000
- Høidal, Oddvar K.: *Quisling. En studie i landssvik*, Oslo 1988
- Justisdepartementet: *Landsviksak mot Vidkun Abraham Lauritz Jonsson Quisling*, Oslo 1946 (Straffesak mot VALJQ)
- Johansen, Per Ole: «*Samfundets pansrede neve*»: *Statspoliti og ekstraordinær overvåkning 1918–1941*, Oslo 1989
- Kersaudy, Francois: *Kapløpet om Norge. Det allierte felttoget i 1940*, Oslo 1990
- Koht, Halvdan: *For fred og friedom i krigstid 1939–40*, Oslo 1957
- Kyllingmark, Haakon: *Lagspill – i krig og fred*, Oslo 1981
- Lange, Øivind: *Krigen som vekket Norge*, Oslo 1941
- Lie, Trygve: *Leve eller dø*, Oslo 1955
- Lilienthal, Georg: *Der «Lebensborn e. V.» – Ein Instrument nationalsozialistischer Rassenpolitik*, Frankfurt a. Main 1993
- Lindbäck-Larsen, Odd: *Veien til katastrofen*, Oslo 1973
- Lindbäck-Larsen, Odd: *Generalen og hans testamente*, Oslo 2009
- Loock, Hans-Dietrich: *Quisling, Rosenberg und Terboven*, Stuttgart 1970
- Lødrup, Hans Peter: *Vinjesvingen. Et lite blad av krigens historie i Norge*, Oslo 1945
- Norsk Arbeidstjeneste: *Årbok 1941*, Oslo 1941 (red. Adolf Egeberg), *Årbok 1942*, Oslo 1942 (red. Fred. E. Valeur), *Årbok 1943*, Oslo 1943 (AT Pressekontor)

- Nøkleby, Berit: Fra november til april – sendemann Bräuers personlige politikk, i Paulsen, Helge (red) «1940. Fra nøytral til okkupert», Oslo 1969, *Nyordning*, bd. 2 i «Norge i krig», Oslo 1985
- Manus, Max: *Det vil helst gå godt*, Oslo 1946
- Masterman, J.C.: *The Double-Cross System in the War of 1939 to 1945*, London 1972
- Mielke, Otto: *Der Heldenkampf um Narvik*, Berlin 1940
- Moen, Jan: *John Moe. Dobbeltagent*, Stockholm 1986
- Mogens, Victor: *Tyskerne, Quisling og vi andre*, Oslo 1945
- Mollgard, Reidar: *På fedres gamle veier. Gjøvik bys historie gjennom 100 år*, Gjøvik 1960
- Nordby, Trond (red): *Storting og regjering 1945–1985. Biografier* (Bd. 1) 1985
- Olsen, Kåre: *Krigens barn. De norske krigsbarna og deres mødre*, Oslo 1998
- Ottesen, Kristian (red): *Våre Falne 1939–1945* (utg. av Den norske stat), Oslo 1949
- Petersen, Alf: *Den norske hærs vernepliktige officerer 1864–1933*, Oslo 1936
- Pringle, Heather: *The Master Plan. Himmels Scholars and the Holocaust*, Montreal 2006
- Pryser, Tore: *Hitlers hemmelige agenter. Tysk etterretning i Norge 1939–1945*, Oslo 2001
- Quisling, Vidkun: *Russland og vi*, Oslo 1930
- Ratche, Arthur Johan: *Finsk fare for Finnmark*, Oslo 1936
- Ringdal, Nils Johan: *Mellom barken og veden*, Oslo 1985
- Riste, Olav: «London-regjeringa». *Norge i krigsalliansen 1940–1945* I og II, Oslo 1973, (red) i samarbeid m. fl.: *Norsk utenrikspolitikkens historie*, bd. 1–6, Oslo 1995–97, (red) i samarbeid m. fl.: *Norsk forsvarshistorie*, bd. 1–5, Bergen 2000–2004
- Rolfsen, Wilhelm Münter: *Fra Oscarsborg til Hegra*, Oslo 1945
- Roughtvedt, Bernt: *Med penn og pistol. En biografi om politiminister Jonas Lie*, Oslo 2010
- Ruge, Otto: (red) *Krigens dagbok. Andre verdenskrig i tekst og bilder*, bd. 1–5, Oslo 1946–47, *Felttoget*, Oslo 1989
- Rødder, Sverre: «Min ære er troskap». *Om politiminister Jonas Lie*, Oslo 1990
- Sandvik, Trygve: *Operasjonene til lands i Nord-Norge 1940*, bd. 2, Oslo 1965
- Schiøtz, Eli: *Offiser og krigsfange. Fra oberst Johannes Schiøtz' dagbok*, Oslo 2007
- Sejersted, Francis: «Veien mot øst», i Langholm, Sivert/Sejersted, Francis (red) *Vandring. Festskrift til Ingrid Semmingsen*, Oslo 1980
- Skarstein, Karl Jakob: *Under fremmed flagg. Nordmenn i utenlandsk krigstjeneste 1800–1900*, Forsvarsmuseets småskrift nr. 30, Oslo 2002

- Skodvin, Magne: *Striden om okkupasjonsstyret i Norge*, doktoravhandling, Universitetet i Oslo 1956,
- Skogrand, Kjetil: «Alliert i krig og fred», bd. 4 i *Norsk forsvarshistorie*, Institutt for Forsvarsstudier, Bergen 2004
- Smedal, Gustav: *Patriotisme og landssvik*, Oslo 1950
- Sogner, Knut: *Plankeadel. Kiær- og Solbergfamilien under den 2. industrielle revolusjon*, Oslo 2001
- Solhjell, Kåre Olav: *Bygdehistorie for Nore og Uvdal*, III 1940–1965, Nore og Uvdal kommune 2000
- Steen, Sverre (red) i samarbeid m. fl.: *Norges krig 1940–45*, bd. 1–3, Oslo 1947–50
- Strømsøe, Thorstein: *Frivilligbevegelsen. De finlandsfrivilliges organisering, kjennetegn og innsats under Vinterkrigen 1939–1940*, Historisk institutt, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim 2000 (Skriftserie fra Historisk institutt ; nr 33)
- Ugelvik Larsen, Stein (red): *I krigens kjølvann*, Oslo 1999
- Ursin, Rolf: *Et tilbakeblikk*, (eget forlag), Evje 2009
- Vogt, Benjamin: «Prytz, Anton Frederik Winter Jakhelln», *Norsk Biografisk Leksikon*, bd. 11, Oslo 1952; «Quisling, Vidkun Abraham Lauritz Jonnsøn», *Norsk Biografisk Leksikon*, bd. 11, Oslo 1952; *Mennesket Vidkun og forræderen Quisling*, Oslo 1965
- Winsnes, Erling: *Veien vi ikke går*, Oslo 1926; *Strandbugg*, Oslo 1928
- Ødegård, Einar: *En konge bombes. Nybergsund 11. april 1940*, Tretten 2007
- Ørvik, Nils: *Sikkerhetspolitikken 1920–39*, bd. 1 og 2, Oslo 1960
- Aall, Hermann Harris og Winter-Hjelm, Th.: *Sozial-individualismus. Eine Weltbewegung zur praktischen Lösung sozialer und internationaler Probleme*, Malmö 1940

Avhandlinger, rapporter og innstillinger:

- Auswärtiges Amt 1940: *Weissbuch* 4
- Borgersrud, Lars: *Nye momenter til forståelsen av moderne norsk militærhistorie*, hovedoppgave, Universitetet i Bergen, 1975
- Brattelid, Kristin: *Mikal Sylten. Et antisemittisk livsprosjekt*, hovedoppgave, Universitetet i Oslo 2004
- Eidsivating lagstols landssvikavdeling: *Straffesak mot V. A. L. J. Quisling*, Oslo 1946 (Straffesak mot VALJQ)
- Fagertun, Fredrik: *Den indre militære beredskapen i mellomkrigstida*, hovedoppgave, Universitetet i Tromsø 1983
- Forsvarsdepartementet: *St.prp. nr. 57 (1931) Om en ny forsvarsordning; St.prp. nr. 66 (1931) Om en ny forsvarsordning; St.prp. nr. 6 (1933), Rap-*

- port fra den militære undersøkelseskommisjonen av 1946 (NOU 1979: 47) med forord av Olav Riste (Rapport fra DMU-46)
- Gabrielsen, Bjørn Vidar: *Leidangen. En studie i frivillig norsk forsvar, hovedoppgave*, Universitetet i Oslo 1967
- Justis- og politidepartementet: *St. prp. nr. 1 (1952): Rettsoppjøret mot landssvikerne; Om landssvikoppjøret. Innstilling fra et utvalg nedsatt for å skaffe tilveie materiale fra en innberetning fra Justisdepartementet til Stortinget (oppnevnt 1955, avgitt 1962)*
- Nytrøen, Kaleb: *Politiets Overvåkingstjeneste før krigen*, deponert RA 1990
- Stortinget: *Stortingsforhandlingene 1932 7a; Stortingsforhandlingene 1931 7b; Stortingsforhandlingene 1932 7a Tidende; Innst. S. nr. 11; Stortingsforhandlinger 1932. 6a. Innstillinger; Stortingsforhandlingene 1932. 5. Dokumenter; S. inst. nr. 11 1932; Innst. S. nr. 2 1933; Stortingsforhandlingene 1933. Referater; Innstilling fra Undersøkelseskomiteen av 1945 (med bilag)*, Oslo 1947
- Tandberg, Elisa (ved): *Supplementsbind til Abel-boken*, Oslo oktober 1968 (finnes i RA)

Småskrifter og tidsskrifter

- (forkortelser: *Historisk Tidsskrift* (HT), *Norsk Militært Tidsskrift* (NMT), *Internasjonal Politikk* (IP), *Tidsskrift for Samfunnsforskning* (TFS)):
- Agøy, Nils Ivar: «Om å konstruere konspirasjoner. Lars Borgersrud og det norske forsvaret under den svensk-norske union», *HT* 2002; «Skjellsord og stråmenn, men ingen svar», *TfS* 2003/2; «Forsvarshistorie på gyngende grunn», *TfS* 2002/4;
- Borgersrud, Lars: «Et tilsvaret til Agøys og Fagertuns kritikk av *Konspirasjon og kapitulasjon*», *HT* 2002; «Nøytralitet i endring: Den profinske politikk 1939–40», *IP* 3/1996, «Når kilden ikke passer teorien», *HIFO-nytt* 2/2003.
- Bøckman, Nils: «Utdrag av rapport om arbeidstjeneste i Bulgaria» (etter Mil. Wochenblatt 4.11.32), (Hefte I), «Den tyske arbeidstjeneste» (etter Hellmut Stellrecht: «Der deutsche Arbeitsdienst» (Hefte II)
- Bøckman, Nils/ Hiorth, Hans: *Vårt land – vår plikt. Hvordan kan vi fjerne arbeidsledigheten. En arbeidsplan*, 1. hefte, F. Bruns bokhandel, Trondheim, 1933; *Vårt land – vår plikt. Selvstendig fremtid eller – et land i forsorg*, 2. hefte, F. Bruns bokhandel, Trondheim, 1934; *Vårt land – vår plikt. Redd Norges ungdom*, 3. hefte, F. Bruns bokhandel, Trondheim, 1935
- Dows, Chas: «Nazis soaring Washington?», *Prolouge* (am.), no. 3 2011.

- Dugstad, Jon M.: «Den civile vernepligt i Bulgarien», *Norges Vern* 7/1932; artikler (titler) *Norges Vern* 7, 8 og 9 1924; artikkel (tittel) *Norges Vern* 10/1932; artikkel (titler) *Norges Vern* 5, 6 og 7 1933
- Fagertun, Fredrik: «Mellom konspirasjoner, militæraksjoner og indre fiender», *HT* 2001/3 (s. 343)
- Gabrielsen, Bjørn Vidar: «Røde og hvite garder i Norge», *Norsk Militært Tidsskrift* 2/1964; «Tanker om offiserer og politikk», *Norsk Militært Tidsskrift* 6/1965
- Hartmann, Sverre: «Quislings konferanse med den tyske overkommando», *Samtiden*, 5/1956
- Holtsmark, Sven G.: «Gullet fra Moskva. Sovjetisk penge støtte til norske kommunister 1917–1990», *IFS Info*, 2/1999
- Hobson, Rolf/Kristiansen/Tom: «'Det lille hamskiftet' » i norsk militærhistorie», *Tidsskrift for Samfunnsforskning* 2003/2 (TFS)
- Johansen, Per Ole: «Arbeidervern og revolusjonsfrykt», *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie*, 1 1981, «Da Generalstaben var overvåkningspolit», *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie*, 2 1982
- Karsrud, Eivind: «Med pistol og Totenschläger. Den hemmelige organisasjonen 'Samfundsvernet' i mellomkrigstida», *Totn. Årbok 1985*
- Kolsrud, Ole: «Riksarkivet og okkupasjonsarkivene», i «Festskrift til Jørgen H. Marthinsen», *Norsk Arkivforum* nr. 16, 2001
- Oksvik, Olav: «Tvungen arbeidstjeneste – eller om man heller vil: civil verneplikt», *Samtiden* 5/1938
- Pruck, Erich: «Abwehraussenstelle Nortwegen. Ein Beitrag zur Besetzung Norwegens», *Marine Rundschau* 4/1956
- Tuveng, Morten: «Arbeidsløshet og beskjeftigelse i Norge før og under krigen», *Sak og Samfunn* 13/1945

Aviser, blader:

- Adresseavisen*: 11.4.40 (Prytz), 9.12.41 (Five), 17.4.44 (Bakke)
- Aftenposten*: 9.4.40 (Koht), 7.5.40 (Jonas Lie), 5.11.40 (Hagem), 17.4.44 (Bakke), 12.1.89 («Arbeidsfylkingen», av Walter Fürst), 17.4.44 (Bakke), 29.4.47 (Østbye), 17.7.87 (Aspheim), 12.1.89 (Fürst)
- Arbeiderbladet*: 22.4.47 (Hauge om Østbye)
- Arbeideren*: 1936 u. dato (Thue)
- Befalsbladet*: Januar 1947 (Munthe)
- Berliner Börsenzeitung*: 23.10.40 (Quisling)
- Dagbladet*: 25.1.47 (Munthe)
- Dagsposten*: 9.10.41 (Five)
- Deutsche Zeitung in Norwegen* (DZiN): 5.8.42 (AT)

- Folk og Land*: 29.5.56 «*Fablen om Quislings 'militære forræderi'*» (Melsom)
- Fritt Folk*: 12.6.40 (kapitulasjon), 10.7.40 (Kjelstrup), 31.12.40 (arbeidsløse),
22.7.41 (oppropet for DnL), 24.3.44 (Quisling om AT), 23.4.44 (Kiel-
land)
- Fronten*: september 1932
- Hirdmannen*: 7.3.42 (DnL), 26.11.42 (om Hirten 1936–39)
- Indre Smaalenenes avis* 19.3.43 (Bakke)
- Lofotposten* 10.6.40 (kapitulasjon)
- Morgenbladet*: 19.4.40 (Abel), 22.4.40 og 29.4.40 (krigstilstand), 2.7.41
(verving)
- Nationen*: 15 (Sahm)
- Ny Tid*: 11.3.31 (NKP)
- Porsgrunns Dagblad*: 6.5.41 (tale av Prytz)
- Stavangeren* 30.6.41 (tale av Terboven)
- Tidens Tegn*: 9.4.40 (Koht), 25.4.40 (opprop om AT)
- Tromsø*: 24.2.40 (kuppregjering i Finnmark)
- Trondhjems Adresseavis* 17.11.41 (Prytz)
- Norges Vern*: 171 (militær arbeidsplikt), 26 (Dugstad)

Annet uttrykt materiale:

- Astrup, Yngve: *Nordmenn i Kvitsjøens skogindustri fra 1880 til 1930*, Våler
2007
- Dunker, Carl: *Ragnvald Hvoslef*, Oslo 2010
- Prytz, Caroline: *Opptegnelser, I, II og III*, skrevet 1955 og 1956
- Lundesgaard, Jon: *Kronologisk ordnet oversikt over en del skriftlig materiale
vedrørende eller av Frederik Prytz (1878–1945)*, Rena 2007; *FPs bortgang
februar 1945*, (dokumentsamling) 2006
- Samtaler med Astrup, Yngve, 16.2.10; Borchgrevink, Nils, 13.3.04; Carson,
Kyrre, 14.01.08;
- Lundesgaard, Jon 16.2.10
- Wollweber, Ernst: *Lebenserinnerungen*, Berlin 1964 (red. Erika Wollweber)

Noter

- 1 Fra korrespondanse mellom Sundlo og Five, RA, LA OWF, 1.
- 2 Agøy 1997: 431–443
- 3 Sundlo til Five 27.7.40, LA OWF, 1.
- 4 Legasjonsråd Albert von Obersdorff rapporterte 10.2.15 til Reichskansler Theobald von Bethmann Hollweg at han tidligere hadde avvist norske offiserer som hadde henvendt deg for å gjøre tjeneste i den tyske armè, men at han kunne tenke seg å gjøre unntak for Kjelstrup og de han var talsmann for og ba om nærmere retningslinjer. Trolig var svaret negativt. Kjelstrup reiste ikke. RA, PA 1308, Gc 11.
- 5 «Erklæring» av Ruge 15.10.49, RA, PA 1308, 11.
- 6 «Erklæring» av Roscher Nielsen 15.9.49, RA, PA 1308, 11.
- 7 «Erklæring» av Tobiesen 21.11.49, RA, PA 1308, 11.
- 8 Riksadvokat Sven Arntzen hadde krevd dødsstraff, men Eidsivating lagmannsrett fastsatte 25.11.47 straffen til 18 års tvangsarbeid. Kjelstrup ble benådet ved kgl. res. 15.12.50 og løslatt dagen etter. Da hadde han 4588 dager gjenstående av straffen RA, LA FHK, 1.
- 9 Fra offisersutnevnelsen til Prytz i 1902, RA, PA 749, 4.
- 10 Som f. eks. i sakene mot løytnant Abraham J. Christensen, som i 1922 ble fradømt sitt embete fordi han hadde gått til avisene med at han var beordret til å spionere mot arbeiderbevegelsen, og kaptein Olaf Kullmann, som i 1933 lød samme skjebne fordi han hadde oppfordret til ikke å delta i krig mot Sovjet.
- 11 Kjelstrup til Lorange 3.1.41, RA, PA 1308, 11.
- 12 Quisling hadde nemlig tjenesteplikt til 1. desember 1940 og var mobdisponert til Hærens Overkommando for året 1940.
- 13 I *Fritt Folk* 10.7.40 skrev Kjelstrup i polemikk mot J. B. Hjort at føreren måtte lede ut fra sitt «objektive klarsyn», ikke ut fra det som rørte seg i «massen».

- 14 Han var i byen nettopp 2. 2.32 da Quisling hevdet at han på drama-
tisk vis var blitt overfalt i Forsvarsdepartementet.
- 15 Opplyst av Pflugk Harttung til Sverre Hartmann i brev 11.1.61, RA,
PA 1308, Gb 43.
- 16 Historikeren Sverre Hartmann gir en bred omtale av dette initiati-
vet fra Sahn i boken *Spillet om Norge*, Oslo 1958, men uten å nevne
Hvoslefs virkelige navn.
- 17 Andre som var i dette apparatet, var major Olaf Five, løytnant Tor-
mod Strand og partisekretær Bjarne Vold.
- 18 Erichsens utspill i pressen ble refset av generalstabssjef Otto Ruge.
«Kjære Erich [...] situasjonen er nokså delikat for politikerne», skrev
obersten i et privat brev til generalen. «Jeg har et bestemt inntrykk
av at Dine mange uttalelser [...] har vært nokså ubeleilige for de
politiske forhandlinger om disse ting. Du smører jo sterkt på når Du
uttaler Dig». Ruge ba om en samtale når generalen kom til Oslo:
«Du vilde gjøre saken en tjeneste – slik som stillingen er – ved å
vente til da med å uttale Dig og holde foredrag.» RA, KG IV, 678.
- 19 Om Hvoslefs reise, se Borgersrud 2010: 265–274
- 20 «Nord-Norwegen in militärpolitischer Hinsicht», Sahn 2.2.37,
Oslo til AA, Berlin, med «Bericht 1» og «Bericht 2» av «Nemo»,
samt artikler fra *Arbeideren* og *Nationen* 18.12.36, og kartutsnitt over
Nord-Norge. AA, PA, R 104656.
- 21 Hartmann 1958: 29
- 22 Hartmann 1958, Pryser 2001, 2010 og 2011.
- 23 «Bericht 2» fra «Nemo», Oslo 28.12.36, AA, PA, R 104656.
- 24 Undersøkelseskommisjonen av 1945 ble oppmerksom på Hvoslefs
spionrapporter og ba 26.10.45 kriminalsjef L. L'Abée-Lund under-
søke hva som hadde foregått. Kommisjonen, som feilaktig antok at
det var Bräuer som hadde formidlet rapportene, nevnte imidlertid
ingenting om saken i sin trykte innstilling eller i noen av bilagene.
UK-45, 5, «Bräuer».
- 25 Benecke brukte dekknavnet som «Dr. Altvater» i sine rapporter.
- 26 Et poeng i Skodvins doktoravhandling fra 1956 er at Bräuer som
representant for det profesjonelle tyske diplomatiet, ikke engasjerte
seg i spionasje.
- 27 Pruck 1956: 108
- 28 Pruck ble sendt til Norge som «Oberregierungsrat Ernst Pohl»
24.1.40. «Abwehraussenstelle Norwegen. Ein Beitrag zur Besetzung
Norwegens», *Marine Rundschau* 4/1956.
- 29 Hartmann fant flere slike rapporter i tyske arkiver, hvor av noen er
bevart i RA, PA 1308. Benecke nummererte sine rapporter og pr.

- 6.3.40 var han kommet til rapport nr. 106. Den totale mengden må derfor ha vært anseelig.
- 30 Hans navn var Erich Opitz.
- 31 For eksempel rapporterte Bräuer 22.2.40 til Berlin at en norsk redaktør som var innkalt til Luftvernregimentet i Oslo, hadde rapportert at det var gitt ordre om under ingen omstendigheter å skyte på fremmede fly. Mannen hørte til en nasjonal-sosialistisk gruppe og hadde ved flere anledninger vist seg å være pålitelig, forsikret Bräuer. RA, UK-45, 5, «Bräuer».
- 32 Flere av de frivillige ble senere agenter for Abwehr og tysk politi. Vi kan ikke se bort fra at enkelte av dem også var det tidligere og at Hvoslefs initiativ for å få dem hurtig hjem igjen skjedde på tysk oppfordring.
- 33 Omstendighetene rundt rekrutteringen av Aall er behandlet i Borgersrud 2010: 299–304
- 34 Utførlige dokumenter fra Hagelin og Scheidt om disse spørsmål foreligger i tyske arkiver. I arkivet etter Aussenpolitischen Amt der NSDAP, BA (Lichterfelde), NS 43, 25 og 28 (NSDAP). Særlig viktig er «Politischen Vorbereitungen der Norwegen-Aktion» med 30 vedlegg, utarbeidet av Scheidt 26.5.40.
- 35 Oberst Hans Piekenbrock, som hadde møtt Quisling på hotel d'Angleterre 3.4.40, skrev at han hadde fått inntrykk av at Quisling hadde ventet å bli informert.
- 36 Borgersrud 2010: 298
- 37 Nøyaktig tidsfastsettelse av hendinger om morgenen 9. 4.40 kan være vanskelig fordi vi i mange tilfeller ikke vet sikkert om tyske aktører oppga tysk sommertid eller norsk tid.
- 38 Av ukjente grunner omtalte Sverre Hartmann Kempf kun med hans dekknavn «Dr. Diedrich». Det var Tore Pryser som først identifiserte Kempf med hans virkelige navn, Pryser 2000.
- 39 Et såkalt A. Fu-apparat. Pruck 1956: 114
- 40 Kempf til Pruck 27.3.56. Pruck 1956: 114
- 41 Diesens forklaring til UK-45 25.4.46, RA, UK-45, 6, «Diesen, H., admiral».
- 42 Pruck opplyste at Abwehr fant britiske dokumentkister på kaien i Åndalsnes etter de alliertes evakuering fra Sør-Norge, som blant annet inneholdt operasjonsordre og forskrifter for britisk besettelse av de svenske malmområdene ved Kiruna. Man fant også det britiske Orientierungsheft Norwegen som var basert på spionasje i Norge. Underlig nok inneholdt kistene også en operativ studie av en britisk landgang i Belgia. Pruck 1956: 109

- 43 AA, Deutsche Weissbuch 4, 1940
- 44 CAB 65/6/28, War Cabinet Minutes, WM (40) 83, 6 April 1940, The National Archives, Kew, London.
- 45 Professor Magne Skodvins nærmest kategoriske avvisning av at det hadde eksistert noe allierte invasjonssprosjekt i 1940 er tema i LB: Unser Mittelsmann [...] ans Ruder (upublisert 2012).
- 46 Straffesak mot VALJQ: 194
- 47 Straffesak mot VALJQ: 195
- 48 Straffesak mot VALJQ: 82
- 49 Straffesak mot VALJQ: 82
- 50 Pohlman til Sverre Hartmann 21.11.52, RA, PA 1308, «Pohlman».
- 51 «Norwegen 1940. Meine Erinnerungen als 1. Generalstabs Offizier der Gruppe XXI», RA, PA 1308, «Pohlman».
- 52 Rapport fra DMU-46: 59
- 53 Kaptein Øivind Øi var tilknyttet adjutantstaben og hadde ankommet Eidsvoll med Generalstaben fra Slemdal bare et par timer tidligere. Derfra reiste han inn igjen til Oslo og skal ha kommet fra Majorstua da han på vei tilbake kjørte inn i køen foran den tyske posten og ble skutt. Formålet med denne mystiske reisen tilbake til Oslo er fortsatt uklar. Øi hadde meldt seg ut av NS i 1937 eller 1938 og ble strøket som NS-medlem i 1940.
- 54 Lappen ble senere funnet ved Hamar sykehus. Borgersrud 2000: 247
- 55 Pohlman til Hartmann 21.11.52, RA, PA 1308, «Pohlman».
- 56 I en note til denne formuleringen henviste Pruck til arbeider av orlogskaptein E. A. Steens Sjøforsvarets nøytralitetsvern 1939–1940, Oslo 1954, og Det tyske angrep i Oslofjorden og på Norges sørkyst, Oslo 1954, Brassey's Naval Annual 1948, NY 1948, Walther Hubatsch Weserübung, Berlin 1948 og samtale med Sverre Hartmann i 1953. Pruck 1956: 112 (oversatt av LB).
- 57 Skodvin 1956: 83
- 58 «Erinnerungen»: 32, RA, PA 1308, «Pohlman».
- 59 Bräuer i samtale med Skodvin, Skodvin 1956: 88
- 60 Falkenhorst ble avhørt 4.9.45 i Oslo. I henhold til referatet, som han personlig rettet og signerte, sa han at minister Bräuer hadde fått sine forseglete ordrer om å forelegge regjeringen det tyske ultimatum, og « [...] dessuten en personlig førerinstruks vedrørende Quislings maktovertakelse. Planen var at etter at regjeringen var arrestert, så skulle Bräuer henvende seg til kongen, for å få han til å anerkjenne en regjering Quisling». I referatet hadde Falkenhorst strøket ut «I denne instruksen var det tatt inn et tillegg som ikke forekom i den tilsvarende instruks fra Rente-Fink», altså fra tysk UD. Vi må da

anta at han faktisk hadde sagt dette, men ved nærmere ettertanke ikke kunne innestå for det. Falkenhorst, som aldri gikk tilbake på disse opplysningene i senere avhør og utredninger, oppga videre at det var Bräuer som 10. eller 11. april hadde informert ham om denne spesialinstruksen fra føreren. RA, UK-45, 6, «Falkenhorst». Heller ikke Skodvins elev Berit Nøkleby, som har skrevet om Bräuer, har kommentert dette avhøret. Nøkleby 1969.

- 61 Straffesak mot VALJQ: 82
- 62 Talen ved Trøndelagsstevnet 16.11.41 av fylkesmann Frederik Prytz, utgitt i 1942 etter at Prytz var blitt finansminister, ble også gjengitt i *Trondhjems Adresseavis* 17.11.41.
- 63 Prytz 1942: 17f, også gjengitt i Straffesak mot VALJQ: 70
- 64 Hans Fredrik Dahl har påpekt at det i det første referatet av talen hadde stått at anerkjennelsen de jure forelå «på forhånd», mens dette ble «øyeblikkelig trukket tilbake» og endret i det trykte heftet fra 1942 til «samme dag». Formuleringen i det trykte heftet er at «før regjeringen ble dannet, var det samme dag meddelt ham» osv. Dahl 1992: 90
- 65 Rosenberg til Hitler 20.5.40, BA (Lichterfelde), NS 43 28, A 27.
- 66 Pohlman til Hartmann 16.10.53, RA, PA 1308, 19c.
- 67 «Redegjørelse fra generalstabssjefen oberst Hatledal»: 10, RA, DMU-46, 2520.
- 68 Dahl 1992: 72
- 69 Straffesak mot VALJQ: 85f
- 70 Selv om budskapet i talene flere ganger ble referert til i dagene som fulgte, var dette de eneste 2 gangene han snakket direkte. Den 12.4. ble en ny melding fra ham lest opp i NRK kl. 17.00 og kl. 19.00. Knut Tvedt til DMU 27.5.47 samt eget notat, RA, DMU-46, 2520, NRK.
- 71 Hvoslef hevdet overfor stortingspresident C. J. Hambro i Stockholm rundt 10.4.40 at han var blitt spurt av Quisling «for mer enn et år siden [...] om han vilde være villig til å gå inn i en nasjonal regjering for å unngå kaos» og at han hadde svart at han «kanskje vilde», fordi han var ivrig anti-kommunist. Hambro 1947: 82
- 72 Dahl 1978: 365
- 73 Knut Tvedt til h.r.adv. Aage Storm 28.1.48, RA, DMU-46, 2520, NRK. En uklarhet om hva som kom på luften 10.4 skyldes at NRKs loggbok for denne dagen er borte. Dahl til LB 30.4.12.
- 74 Sitert fra brev fra DMU til NRK 10.5.47, RA, DMU-46, 2520, NRK.
- 75 Det var Tormod Hustad og Eivind Blehr. Hustad skulle være landbruksminister, mens Blehr ikke sto oppført på regjeringsproklamasjonen 9.4.40. Han ble senere næringsminister. Seksdagersregjerin-

- gen fattet kun to «anordninger». «Regjeringsanordning nr. 1» av 13.4. forbød med henvisning til Grunnlovens § 17 utgivelse, trykking og distribusjon av kommunistavisen Arbeideren og «Regjeringsanordning nr. 2» av samme dato med samme henvisning forbød salg og distribusjon av alle svenske aviser. RA, S-4279, D, Db, 111.
- 76 Oberstløytnant Harald Wrede Holm til Oslo kriminalpoliti 4.8.45, RA, LA VALJQ, 7. En liknende telefonhenvendelse kom fra admiral Carsten Tank-Nielsen til Kommanderende admiral Henry Diesen på Hamar om kvelden 10.4. Admiralen, som var sjef for Bergen sjøforsvarsavsnitt, spurte om hvem som var landets lovlige regjering. Da Diesen repliserte med hvordan han kunne være i tvil om det, svarte admiralen at både han og divisjonssjefen, general William Steffens, var i tvil om det. Diesens forklaring til UK-45 25.4.46, RA, UK-45, 6, «Diesen, H., admiral». Wrede Holm, som ledet Generalstabens etterretningsavdeling, hadde grunn til å bekymre seg for situasjonen i Bergen. I 4. brigade skulle NS-kaptein Hans Peter Lorange mobilisere som stabssjef i feltbrigaden, NS-major Carl Stenersen var bataljonssjef for nøytralitetsvaktbataljonen, og NS-kaptein Eilif Guldberg satt i brigadestaben, i tillegg til flere andre NS-offiserer i forsvarsavsnittet.
- 77 Laurantzson var venn av Prytz. Laurantzons sønn var aktivt NS-medlem og hadde vært leder av NS-fylkeskomité i Hedmark 1934–35. Selv hadde generalen vært en av de utplukkede til å sitte i Quislings såkalte «ND-komité», en militærjunta som skulle ta makten i Oslo i tilknytning til kupprosjektet i 1932. Han var blant de få som ble dømt for sin aktivitet under felttoget etter krigen. Laurantzson var født i 1878, ble offiser i 1898 og hadde altså som Prytz avlagt sin offisersed til vår påtvingne svenskekonge. Han var 62 år da krigen kom og skulle gått av i 1943. Tyskerne lot ham i fred under resten av krigen på grunn av hans høye alder. Eidsivating militære lagrett dømte han 5.3.48 til en symbolsk 60 dagers vaktarrest for overtredelse av den militære straffelovs § 78.
- 78 Rolf Wiberg til politimesteren i Kristiansund 2.6.45, RA, LA LK.
- 79 Kvendbø 18.6.45, LA LK.
- 80 Avhør av stud. med. Tønder 20.7.45, LA LK.
- 81 Kvendbø ble av Kristiansunds byrett 11.10.48 idømt tre år og fire måneders fengsel samt tap av offisersstilling for alltid.
- 82 Nagell til FO 13.12.45, RA, DMU-46, 2512.
- 83 Fritt Folk 13.4.40.
- 84 Borgersrud 1999: 149
- 85 «Fektningsrapport»: 19, RA, FKA, Yb, 103.

- 86 Straffesak mot VALJQ: 85
- 87 Straffeloven av 1902 §§ 83–97. Riktignok gjorde landssvikanordningen av 22.1.42, som bygde på straffeloven, en indirekte henvisning til folkeretten ved å definere begrepet landssvik som «bistand til fienden», hvilket igjen la til grunn at «fienden» i juridisk forstand forutsatte «krigstilstand». Strengt tatt var det unødvendig å innføre en egen landssviklovgivning, ettersom oppgjøret kunne blitt gjennomført etter straffelovens bestemmelser alene. Når myndighetene likevel valgte å gjøre det, så hang det sammen med et ønske om å begrense straffelengden. Straffeloven satte nemlig en minstestraft på 3 år, som virket urimelig strengt for medlemmer av NS som ikke på andre måter hadde gått fienden til hånd.
- 88 Et sammendrag av diskusjonen om krigstilstanden start, slutt og varighet er gitt i Om landssvikoppjøret 1962: 503–512
- 89 Den 5. feltbrigaden, fra 5. divisjon, ble plussset på av Hatledal. Den 6. feltbrigaden, fra 6. divisjon, var allerede mobilisert siden krigsutbruddet høsten 1939.
- 90 Borgersrud 2010: 334, 425. Hatledals forklaring i Straffesak mot VALJQ: 163
- 91 Statsrådssekretariatet, RA, S-1001, Ac, 122.
- 92 Kohts uttalelse til NTBs redaktør S. A. Friid ble gjengitt identisk i *Aftenposten* og *Tidens Tegn* 9.4.40.
- 93 Dahl 1978: 49
- 94 Forholdet mellom alminnelig mobilisering og delvis mobilisering er et hovedtema i min hovedoppgave ved Universitetet i Bergen 1975. Tematikken er senere behandlet av Fagertun 1983 og Agøy 1997. En oppdatert framstilling er gitt i Borgersrud 2000: 184–208. For en videre diskusjon, se HT 2001/3 og 2002/4.
- 95 Dahl i *Norsk krigsleksikon* 1940–1945: 15
- 96 Nyheten kom i norske aviser 20.4. Den 22. brakte *Morgenbladet* kunngjøringen i *Deutsche Diplomatische-Korrespondenz* fra 20.4. om bestrebelsene på «å unngå at Norge blir krigsskueplass», noe som tyske myndigheter hadde innsett var forgjeves.
- 97 Den tyske erklæringen ble først offentliggjort i avisene 29.4.40, kfr. *Morgenbladet* 29.4.40.
- 98 I *Morgenbladet* sto det at Terboven kom 26.4., men i realiteten var han kommet allerede 21.4.
- 99 Teksten på kapitulasjonsavtalen i Trondheim 10.6.40 ble strengt hemmeligholdt. Avisene brakte kun informasjon om at det var innledet forhandlinger, først *Lofotposten* 10.6. og deretter Oslo-avisene 12.6. Ruge måtte forplikte seg til ikke å informere regjeringen om

- den, hvilket han ikke overholdt. Men avtalen ble aldri offentliggjort av regjeringen. Svært få hjemme i Norge kjente til hva den inneholdt før 1945. Teksten ble først kjent gjennom avisene under landsviksaken mot Ragnar Skancke i 1947.
- 100 Terboven innsatte umiddelbart etter sin ankomst et system med rådgivere som ble tilordnet alle norske forvaltningsorgan. Det er vanlig blant historikerne å referere til disse «beratere» på tysk skrivemåte med stor B, også når begrepet bøyes etter norske rettskrivningsregler. For å unngå slike inkonsekvenser brukes her norsk skriveform med liten b.
- 101 Det gjaldt for øvrig også for de norske politiske flyktningene i England og USA at tidshorizonten var kort. Deres beretninger viser at de forbausende lenge trodde at krigen ville slutte om kort tid.
- 102 Bryne 2007: 146
- 103 «Beretning avgitt av 'Det centrale granskningsutvalg for militære befalingsmenn' om dets virksomhet» til FD 31.12.47, RA, DSU-45, 89.
- 104 Erik Solem opplyste dette tallet i et udatert manuskript til DMU-46. Det høyeste medlemstallet, 43 000, ble nådd i november 1943. RA, DMU-46, 2512.
- 105 Borgersrud 1999: 150
- 106 Borgersrud 2010: 365
- 107 Sundlo til Five 27.7.40, LA OWF, 1. Sundlo var utnevnt til oberst 10.5.33 av Quislings etterfølger som forsvarsminister, Jens Kobro (V).
- 108 Rapport fra Hirdens personalavdeling 1.2.43, RA, PA 765, 2, «Korrespondanse. Diverse 1943-44».
- 109 Fektningsrapportene var eksklusivt tilgjengelig for forskere med tillatelse fra Forsvaret inntil daværende Forsvarets krigshistoriske avdeling FKA i 1980 ble omgjort til Institutt for Forsvarsstudier (IFS) og rapportene i tiden fram til 1991 ble avlevert Riksarkivet.
- 110 Wrede Holm til Oslo kriminalpoliti 4.8.45, RA, LA VALJQ, 7.
- 111 Nordlie til Oslo kriminalpoliti 7.8.45, RA, LA VALJQ, 7.
- 112 Det øvrige rapportmaterialet viser at det korte oppholdet på Elverum var på Central Hotell, ikke Grand, som Wrede Holm skrev.
- 113 Håvie er innført i NS Yrkeskartotek, RA, PA 760, 36.
- 114 Forklaring av Ørnulf Lundesgaard 25.2.46, RA, LA ØL, dok. 22.
- 115 Forklaring av Erna Jemblie, RA, LA ØL, dok. 23.
- 116 Straffesak mot VALJQ: 84
- 117 Straffesak mot VALJQ: 77, 154
- 118 Dok 80, RA, LA OM.
- 119 NS tillitsmannskartotek, RA, PA 760, 37.
- 120 Elverum postkontor til Fritt Folk 15.5.40, RA, PA 788, 26, 1940.

- 121 «Forøvrig hadde kommandanten til den kongelige garde omgående stilt seg til rådighet for Quisling, slik at Garden var den første som stilte seg på den nye regjeringens side», noterte Rosenberg etter en samtale med Hagelin 13.5.40. BA/L, NS 43 28, A 27.
- 122 Scheidt i samtale med Hartmann januar 1950, RA, PA 1308, Gb, 4.
- 123 Dahl 1978: 366
- 124 Vi har bevart et kort svarbrev på spørsmål fra DMU-46, en forklaring for Sivilforvaltningens Historiske institutt i 1941, og et utdrag av en beretning om hans personlige opplevelser 5.4 til juli 1940, kfr. Munthe til DMU-46 22.5.47, RA, DMU-46 2520, «Rena-møtet 10/4».
- 125 Man sendte kun pausesignaler avbrutt av gramofonmusikk fram til kl. 24 den 10. april, da radiofolkene gikk og la seg.
- 126 Borgersrud 2000: 33
- 127 Wold til Ruge 9.4.40 etter stortingsmøtet på Elverum. Ruge 1989: 18
- 128 Pohlman hadde 8.4.40 med seg kortbiografier over Laake, generalmajor Jakob Hvinden Haug, oberst Otto Ruge, Kommanderende admiral H. E. Diesen, kong Haakon, kronprins Olav, Johan Nygaardsvold, Jonas Lie, Johan Ludwig Mowinckel, Halvdan Koht, Birger Ljungberg, Carl Joachim Hambro og Quisling. Kortbiografiene var utarbeidet av Benecke. RA, PA 1308, Gc 19.
- 129 Aldergrensen for generaler ble fastsatt til 65 år i lov av 19.5.33, som var en endring i lov om aldersgrenser for fastlønt militært personell av 6.6.30. I et skriv til KG av 5.10.33 fastsatte imidlertid daværende forsvarsminister Kobro at den gamle aldersgrensen på 67 år skulle gjelde for Laake og general Christian Fredrik Bruusgaard. RA, KG IV, 678.
- 130 Henrik Meyer til DMU-46 21.5.47, RA, DMU-46, 2520, «Rena-møtet 10/4».
- 131 Wolds ga et muntlig referat fra møtet for regjeringen på Nybergsund samme kveld. Et skriftelig referat ble avgitt i London og tatt inn i Nygaardsvolds: Beretning om regjeringens virksomhet fra 9. april til 7. juni 1940, Oslo 1945, og senere gjengitt i Rapport fra Den militære undersøkelseskommissjonen av 1946: 136 (NOU 1979: 47)
- 132 Wrede Holm til DMU-46 24.5.47, RA, DMU-46, 2520, «Rena-møtet 10/4».
- 133 Ifølge Wrede Holm sa Wold dette, «Beretning», RA, DMU-46, 2520, «Rena-møtet 10/4».
- 134 «Dagbok [...]»: 10, av Beichmann, RA, FKA, Ya 34.
- 135 Roscher Nielsen til DMU 25.5.47, RA, DMU-46 2520, «Rena-møtet 10/4».

- 136 Munthe til DMU 22.5.47, RA, DMU-46, 2520, «Rena-møtet 10/4».
- 137 «Utdrag av oberst A. F. Munthes beretning om endel opplevelser i tidsrummet 5/4-2/7 1940».
- 138 «Dagbok ...»: 9, av Beichmann, RA, Ya 34.
- 139 Rolstad opplyser at dagboken ble skrevet ut 2.5. ombord på HMS Diana, på vei til Tromsø. Da FKA skrev ut teksten på maskin i 1950, ble den senere tilføyelsen, som stiller Generalstaben i et penere lys, redigert inn i den opprinnelige teksten. RA, FKA, Ya 34, HOK.
- 140 Nordlie til DMU-46 1.6.47, RA, DMU-46, 2520, «Rena-møtet 10/4».
- 141 Rolstad var økonomileder i sin sone i Stor-Oslo NS i 1935, RA, PA 760.
- 142 Skjema, RA, DSU-45, 52, 77.
- 143 Manus 1946: 33-35
- 144 Straffesak mot VALJQ: 79
- 145 I 1942 skrev han at han som offiser måtte unnså seg utnevnelsen, kfr. Studentene 1890.
- 146 Hambro 1941: 89f
- 147 Hambro 1945: 81f
- 148 «Dagbok [...]»: 23, av Beichmann, RA, FKA, Ya 34.
- 149 Ruge 1989: 40
- 150 Lies dagboksnotater 8.4.-27.4.40, RA, PA 744.
- 151 Hvoslef ble først sendt til Otta i et ærend som viste seg ugjørlig fordi hans sekretær forsvant. Han reiste derfor tilbake til HOK og ble beordret til 2. divisjon ved Løten prestegård, hvor general Hvinden Haug hadde sin stab. I to dager arbeidet han med forsyninger i Hamar. Den 19. april ble han beordret som stasjonskommandant på Drevsjø, fram til 2. mai. Oppgaven var å framskaffe forsyninger fra Sverige.
- 152 Det framgår av Jonas Lies medlemsbok fra høsten 1940 at han hadde sammenhengende medlemskap tilbake til 1934. RA, PA 744.
- 153 Lindbäck-Larsen 2009: 179
- 154 Teksten lød: «På oförklarligt vis har mitt namn satts i förbindelse med Quislings ministerlista. Jag önskar upplysa om att jag icke har någon kännedom härom. Jonas Lie, Chef for utrykningspolitiet.» Lie tok dermed ikke avstand fra Quisling-regjeringen, bare at han selv ikke kjente til den. Hd. 1484/40 Jonas Lie, Sveriges riksarkiv (Arninge), Stockholms krim.avd, 6. roteln, XV Norge.
- 155 Roughtvedt 2010: 129
- 156 Rødder 1990: 78
- 157 PM fra landsfiskal Arthur Wallin, Hd. 1484/40 Jonas Lie, Sveriges riksarkiv (Arninge), Stockholms krim.avd, 6. roteln, XV Norge.

- 158 Lie forsøkte uten resultat å komme seg ut av klemmen med Fayes henvendelse. Denne og andre dokumenter om saken ble arkivert i det svenske overvåkingspolitiets arkiv, Hd. 1484/40, Sveriges riksarkiv (Arninge), Stockholms krim.avd., 6. roteln, XV Norge.
- 159 Hambro 1945: 83
- 160 Urbye var sønn av sendemannen i Moskva og hadde vært i Finland som frivillig i Svenska Frivillig Kåren (SFK).
- 161 Nesheim fortalte i 1945 at han på spøk hadde spurt Lie om han ikke skulle fly ham til Oslo, hvor man vel hadde god bruk for ham. Da hadde Lie svart at han ikke var noen forræder. RA, LA ARN, dok. 22.
- 162 Ruge 1989: 40
- 163 *Aftenposten* 7.5.40.
- 164 Hambro 1945: 83
- 165 Framgår av ulike dokumenter i RA, PA 743, 1. Hvoslef demobiliserte i Alta 13.6.
- 166 Else Astrup til Jon Lundesgaard, mars 2007, Jon Lundesgaards arkiv.
- 167 *Adresseavisen* 11.4.40.
- 168 Samtalen 13.4.40 ble avskrevet og er gjengitt i Straffesak mot VALQ: 508
- 169 Her «Sedlatzek», trolig Noldas dekknavn.
- 170 Ingo Kaul. Prytz til Nolda 3.6.40, RA, PA 749, serie I, 1.
- 171 Referert i Laurantzon til Prytz 12.1.41, RA, PA 749, serie I, 1, Korrespondanse.
- 172 Prytz til Innenriksdepartementet 7.11.40, Jon Lundesgaards arkiv.
- 173 Innkallingene og avslagene i RA, PA 760, 32, «Politisk ledelse II-1939».
- 174 Søndena er ikke gjenfunnet i granskningen etter krigen.
- 175 Olav Five til Follo politikammer 6.8.45 med tillegg til forklaring 3.8.45, RA, LA OWF.
- 176 Kanonene var ubrukeliggjort utfra beredskapsplanene mot indre uroligheter og opprør og tennstemplene var av sikkerhetsgrunner oppbevart på Agdenes festning, som ble erobret av tyskerne 9.4. Borgersrud 2000: 322
- 177 Oblt. Harald Lone, kapt. David Vogt, kapt. Severin Finne, ob. O. Munthe-Kaas, kapt. Chr. F. Grøner, kapt. R. Breien og maj. Fr. Sejersted. RA, LA OWF, 6.
- 178 Forklaring 8.5.45, RA, LA HPL, dok. 6.
- 179 Forklaring 8.5.45, RA, LA HPL, dok. 6.
- 180 «Krigsdagbok»: 2.4, av H. P. Lorange, RA, FKA, Yb, 103.
- 181 Op. cit.: 30

- 182 Østbye til Oslo politikammer 28.9.45, RA, LA HPL, dok. 27.
- 183 L'orange til politifullmektig Kielland 22.6.45, RA, LA HPL, dok. 7.
- 184 Statsarkivet i Oslo, 2. div/IR 4, 5, rulledata, p-ark.
- 185 Rapport fra Nils Houge 29.9.40, FKA, Yb 92, 330, 3.
- 186 DSU-45, 119, RA.
- 187 Borgersrud 2010: 342
- 188 LA KTF, LA RA og FKA, Yb 65 og 66.
- 189 Rapport fra kaptein Knut Forthun, mars 1947, RA, FKA, Yb 75.
- 190 J. P. Skogstad i *Akershus Arbeiderblad* 20.9.40.
- 191 De ca. 50 som møtte av kompaniet ble i stedet overtatt av kaptein Karl Schei, som ledet dem fram til kapitulasjonen i Gausdal 22.4.40. Schei mistet også en sønn under felttoget. Selv ble han skutt av tyskerne på Trandumskogen i 1943, sammen med sabotører fra Osvald-organisasjonen, som hadde utført et likvidasjonsoppdrag for ham. Schei var da milorgleder på Årnes.
- 192 Han fikk deretter råd av politimannen Asbjørn Bryhn, om i stedet å gå inn i reservepolitiet. Bernt S. Ruud til DKO 18.2.46, RA, DMU-1946, 2514.
- 193 J. P. Skogstad i *Akershus Arbeiderblad* 20.9.40, major S. Hermansen, RA, FKA, Yb 65 og 66.
- 194 Gran til Dräger 12.5.40, RA, LA JTHG, dok. 43/2
- 195 Borgersrud 2010: 286 f, 314, 419 f
- 196 Studentene fra 1899: 312
- 197 Borgersrud 2010: 62–68
- 198 Lindbäck-Larsen 1973: 98f
- 199 «Nr. 6. PM. Situasjonen nå og mulighetene for å verge Nord-Norge mot et russisk angrep», RA, FKA, Yb 131, 6.
- 200 Telegram til KG 14.12.39 og skriv til KG 22.12.39, RA, FKA, Yb 123.
- 201 6. divisjon til KG 24.1.40, RA, FKA, Yb 129, 3.
- 202 Stenografisk referat fra RA, LA KBHS, 4: 27
- 203 Fjeld 1999: 104
- 204 Det var strid om verdien av Forholten batteri i 1940. 6. divisjon krevde at batteriet skulle settes opp under nøytralitetsvaktet høsten 1939. Kommanderende admiral mente imidlertid at det hadde liten verdi. Batteriet var dessuten ikke overlevert til Sjøforsvaret av Ingeniørvåpenet, hvilket han brukte som begrunnelse til ikke å ta initiativ til oppsetting.
- 205 6. divisjon til KG 2.2.40, kopi i RA, LA KBHS: 198
- 206 KG til FD/H 17.2.40, kopi i RA, LA KBHS: 207
- 207 Ljungberg til FD/H 15.3.40, kopi i RA, LS KBHS: 231ff
- 208 Sandvik 1965 bd. 2: 41–42

- 209 «Redegjørelse for visse begivenheter i Nord-Norge sommeren og høsten 1940», nov. 1955, RA, FKA, Yb 131, 2.
- 210 Ruge 1989: 170
- 211 Bøssemaker Harald Langseth opplyste at IR 15 hadde 4000 geværer, 2000 karabiner, 3–400 pistoler, 200 revolvere, 154 Madsen maskingeværer, 60 Colt mitraljøser, 8 Hotkiss mitraljøser, 14 bombekastere, 1,5 mill geværpatroner mm. på Elvegårdsmoen 9.4.40. RA, LA KBHS, tilleggsutdrag VIII: 829
- 212 Op. cit.: 32
- 213 Mielke 1940, sitert i norsk oversettelse etter RA, LA KBHS, Tilleggsutdrag bd VIII.
- 214 Eidsivating militære lagmannsrett dømte Sundlo 13.5.47 til livsvarig fengsel, tap av almen tillit, embete og rang for alltid. Dommen ble anket til høyesterett, som reduserte fengselsstraffen til 10 års varighet.
- 215 Tilleggsutdrag VIII: 49
- 216 Hemmelig rapport fra ltn. R. Østgård 6.9.45 om avhør av Sundlo 5.9.45, RA, LA KBHS, tilleggsutdrag VIII: 111
- 217 Rapport fra kaptein Rytterholm og løytnant Basberg 9.9.45, RA, LA KBHS, tilleggsutdrag VIII: 115
- 218 Protokoll fra bevisopptak for Granskningskommisjonen av 1943 18.2.44. Ibid.
- 219 Peder Olai Larsen Langlo meldte seg inn 17.9.36, fikk ny innmeldingsdato 12.10.40 og ble registrert som utmeldt 25.11.44. Under granskningen ble han suspendert fra sin stilling, men på grunn av hans helsesituasjon ba FD ham i 1948 om å søke invalidepensjon. I 1950 ble han erklært tjenestedyktig. Formelt ble landsviksaken mot ham henlagt.
- 220 Sundlo tok med seg Eriksen til Ordenspolitiets skoleavdeling etter felttoget. Eriksen søkte seg videre til AT i august 1940, hvor han først ble beordret av Sivilforvaltningen, deretter tilsatt som fylkesfører fra 11.8.40. Fra 8.10.41 var han fylkesfører i Vestfold. Eriksen røk imidlertid klar med Frølich Hanssens fetter og mistet stillingen i AT. Sundlo hjalp ham deretter å bli rådmann i Asker. Under landsvikoppgjøret godtok Eriksen et forelegg på 1 års tvangsarbeid og tap av stillingen som kaptein.
- 221 Gemzell 1965: 324
- 222 Eyvind Floor Bjørnstad 9.9.46 i Narvik Forhørsrett, RA, LA KBHS: 828
- 223 Etter at major Oliver H. Langeland i avisartikler og i boken *Dømmer ikke* i 1948 dokumenterte daværende AP-ordfører Gundersens med-

- virkning til dette, ble Værnes-skandalen berørt i flere landssviksaker. Gundersen, som i 1948 var justisminister, beslagla boken og fikk Langeland dømt for injurier. Langeland hadde vært Milorg-sjef i Oslo og var den mest høytstående Milorg-leder som kritiserte denne typen dobbeltmoral under rettsoppjøret.
- 224 Øivind Lange: *Krigen som vekket Norge*, Oslo 1941 og Ole Getz: *Fra krigen i Nord-Trøndelag*, Oslo 1940.
- 225 Boken som ikke ble utstyrt med utgiver eller utgivelsesår, var en samleutgave av artikkelserien *Hvorfor jeg er med i NS*. Trolig kom den på høsten 1944 eller nyåret 1945.
- 226 Halfdan Sundlo ble ved dom i Hålogaland lagrett 17.3.47 idømt 6 års tvangsarbeid samt tap av rettigheter og stilling, RA, LA HS.
- 227 Eidsmo fikk en strålende tjenesteuttalelse fra Getz 5.6.40, og avanserte til sjef for 5. AT-distrikt, før han søkte avskjed og ble sendt til Tyskland som krigsfange. Han søkte medlemskap i NS 23.12.40 og sto oppført som medlem til 10.6.42, med medlemsnr. 31118. Etter krigen hevdet han at han hadde trukket søknaden tilbake, hvilket ble bekreftet på NS-hold. Han ble forkastet enstemmig under granskningen, men deretter «under tvil» tatt til nåde og idømt en «passende dom» på kr. 1000 til statskassen i Inderøy herredsrett 10.11.48 uten avskjed, med henvisning til at han hadde latt seg «lede av en stemning av depresjon». RA, LA AJE.
- 228 Han var sønn av oberstløytnant Harald Andreas Eriksen, som var bataljonssjef i IR 12. Broren var medlem av NS' ungdomsorganisasjon NSUF. 1939–40 gikk broren på 5. divisjons skole, og deltok under felttoget som sersjant og lagfører i Nord-Trøndelag. Etter krigsfangenskap søkte broren seg til AT, hvor han var til krigsslutt, den siste tiden som nestsveitfører. Sersjant Harald Rynning Eriksen ble først forkastet i den lokale granskningen. Saken ble stilt i bero i påvente av høyesteretts behandling av de sentrale AT-sakene, hvorav særlig saken mot Sigurd Nitter-Hauge. Da Nitter-Hauge ble frikjent, ble landssviksaken mot Eriksen henlagt. Tjenstlige uttalelser fra AT beskriver ham som «lojal» og «nøytral» i begynnelsen av krigen, men senere som «negativ». I en uttalelse fra 15.11.41 opplyses det at han hadde vært medlem av NSUF «i flere år». Han benektet å ha vært medlem av NS. RA, LA HRE.
- 229 Ralph Fossum, Medlemsskapskontoret, 23.10.43 til fylkeslederen i NS FO 2 (Stor-Oslo), RA, PA 761, 31, 1.
- 230 Arnfinn Moland og Ivar Kraglund Oslo 1987: 75
- 231 På Erstatningsdirektoratets registreringskort, RA, på anmeldelsesnr. O.P. 8252 er påtegnet at han ble utmeldt 13.11.40. På kortet er ellers

- anført: L'Abée-Lund. Videre er anført «Henlagt påtaleunntatelse. 17.9.» (ikke noe årstall) men trolig 1945.
- 232 I et svært åpenhjertig intervju med Jon Birkenes 10.11.77 forteller Eriksen og Nordlie om denne første fasen av motstandskampen og hvor puslete Milorg var før det siste krigsåret. Intervjuet ble gjort i forbindelse med Birkenes' hovedoppgave som senere ble utgitt under tittelen *Milorg i D-17 (Nedre Telemark) 1940-45*, Skien 1982. Intervjuet er deponert i Norges Hjemmefrontmuseum.
- 233 For øvrig det samme som generalmajor Einar Liljedahl, som hadde ansvaret for 3. divisjons kapitulasjon uten ansatser til kamp i traktene nord for Kristiansand mot Evje 15. april.
- 234 Alf Monsen til gen.adv. 16.1.48, RA, LA JTK.
- 235 I serien «Hvorfor jeg er medlem av NS», Norsk Artikkeltjeneste 18.2.44, for spredning 23.4.44, kfr. Fritt Folk s. d.
- 236 Krigsrettssak mot Steen 24.9.47, SAO, domsprotokoll 1, dom 17/1947, sak 92.
- 237 Berg til DMU-46 9.6.47, RA, FKA, Yb 130.
- 238 «Tilleggsutdrag til krigsretten for Østlandet mot oberst Einar Steen»: 24
- 239 Mogens 1945: 131
- 240 Opplyst av IR 3s intendant lt. Haug i rapport fra rittm. O Nesset 28.8.45, FKA, Yb, 55, 136,1.
- 241 Rapport fra T. P. Vike og Hj. G. Grosvold 23.4.40, RA, FKA, Yb 130, 1. Div./IR 3.
- 242 Major H. Alstad til Kongsberg politikammer 12.8.46, RA, FKA, Yb, 54.
- 243 «Rapport fra sec.løitnant Hannevig IR 3 til sjefen for 4. divisjon,» 22.4.40, RA, FKA, Yb, 54.
- 244 Politibetjent K. Jackwitz 15.11.45, RA, FKA, Yb 130, 1. Div./IR 3.
- 245 Beskrevet i Hans Peter Lødrup 1945, og i filmen Secondløytanten fra 2002.
- 246 Kielland ble dømt i Oslo byrett 27.12.48 til 1 års tvangsarbeid, forelegg og rettighetstap i 10 år.
- 247 Rapport fra fenrik Lars Øystein Os 26.1.45, RA, LA PAK.
- 248 Vaktavdelingen lå i det som ble kalt Almesvingen, på veien mellom Hønefoss og Hvalsmoen.
- 249 Avhør av Johnsen 31.1.46, dok 15, RA, LA PAK.
- 250 Avhør av Kjørstad 31.1.46, dok 16, RA, LA PAK.
- 251 Avhør av Os 25.3.46, dok 17, RA, LA PAK.
- 252 Kjørstad til Sivilforvaltningen 12.2.41, RA, LA PAK.
- 253 Kjørstad til JD 17.3.41, RA, LA PAK.

- 254 Kjørstad 17.4.41 til JD, RA, LA PAK.
- 255 KO var NS Kamporganisasjon, et nomenklatura som omfattet de mest aktive NS-medlemmene.
- 256 Rosenqvist ble senere en av Norges mest fremtredende etterretningsfolk og medlem av XUs sentralladelse.
- 257 Løytnant Alf Fredrik Bødtker Gysler var sjef for Hirdens etterretningstjeneste på dette tidspunktet.
- 258 Johnsen til JD 27.5.41, RA, LA PAK.
- 259 JD til Kjørstad 11.6.41, RA, LA PAK.
- 260 Ruge 1989: 48
- 261 L. W. Brinch til Generaljuridiksjonsjefen for Hæren 5.3.47, RA, LA PAK.
- 262 Dom 3611 Oslo byrett 19.1.48, RA, LA PAK.
- 263 Arne Aas til statsadvokaten, Vardø, Tromsø 5.3.47, RA, LA TB.
- 264 Erling Th. Heggelund til statsadv. i Finnmark, Vardø, 5.3.47, RA, LA TB.
- 265 Marthinsen til NS 14.11.42, RA, Oslo politikammer, B-sak nr. 856.
- 266 Bekeng til NS 6.9.40, RA, LA TB.
- 267 V-mann var betegnelsen på fortrolige agenter.
- 268 «Strengt hemmelig» utdrag hva angår Finnmark, avhør av Willy Laqua 30.1.46, RA, LA TB.
- 269 Ordrene ble til overmåte datert 13.4.40 kl. 1930 og 0845.
- 270 Han hadde hatt et Fritt Folk-abonnement, muligens som gratistilbud, men ba seg strøket i juli 1940, RA, PA 778, 24.
- 271 Avhør av kaptein Carl E. Stinessen 12.10.46, RA, LA CHW.
- 272 Det var Ljungberg som utnevnte Schnitler til bykommandant.
- 273 Oslo Statsadvokatembete til Riksadvokaten 6.9.48 og vica versa 8.9.48, RA, LA CHW.
- 274 Kjelstrup i «Tilbakeblikk», datert 4.7.40. RA, LA FHK, 1, dok. 34 A.
- 275 Kjelstrup: «Major Kjelstrups forklaring ...» 15.9.45, s. 3, RA, LA FHK, 2, dok 109/15.
- 276 Det har vært vanskelig å finne ut hva som skjedde med Abel. I følge Hans Peter Lorange opplyste Helgerud da han kom på Grini 12.5.40 at han hadde skutt seg 9.4, kfr. Hans Peter Lorange's «Krigsdagbok»: 246. I Abel-familiens slektsbok opplyses at han døde av «depresjon» 16.4.40, kfr. Tandberg 1968: 30. En tredje versjon kom i en kort omtale i *Morgenbladet* 19.4.40, hvor det står at han døde 17.4. av «hjertelammelse».
- 277 W. A. J. Coucheron-Aamot i rapport 15.3.44, RA, LA FHK, dok. 37.
- 278 «Omkring 9. april i Forsvarsdepartementet».

- 279 Kjelstrup i «Tilbakeblikk», datert 4.7.40. RA, LA FHK, 1, dok. 34 A, s. 4.
- 280 Min vei frem til NS bl. a. gjennom krisen omkring 9. april 1940, RA, LA FHK, dok. 34 B, s. 9.
- 281 Den 12. mai 1940, RA, LA FHK, dok. 34 A, s. 29, kfr. Kjelstrups artikkel «Krigen i Norge» i *Fritt Folk* 10.7.40.
- 282 W. A. J. Coucheron-Aamot i rapport 15.3.44, RA, LA FHK, dok. 37.
- 283 Medl.nr. 3017.
- 284 Kjelstrup til Torp 14.6.45, RA, LA FHK, dok 5.
- 285 Borgersrud 1996 (IP 3/96).
- 286 «Tiden omkring 9. april 1940», LA CFH, 3.
- 287 Rolfsen 1945: 66
- 288 Han ble ikke strøket eller utmeldt før 9.4.40. RA, PA 760, I, protokoll 11.
- 289 Kjelstrup til Abildgaard 21.5.41, referert av Abildgaard. Kjelstrup hadde selv sett hvor få de var. RA, LA FHK, 1, dok 23.
- 290 Borgersrud 1977: 89–125
- 291 For en framstilling av denne ordningen, se Borgersrud 2000: særlig 121–235
- 292 Borgersrud 1977: 95f
- 293 Om Jervells forbindelse med Foley og øvrige krigsvita, se Pryser 2001: 112–114
- 294 Til landssvikpolitiet 23.7.45, RA, LA CFH, 2.
- 295 Stangeland var amerikansk statsborger og hadde vært gift med den kjente danske forfatterinnen Karen Michaelis.
- 296 Mathias Widerø Aas (1886–1960) med klengenavnet «Macken», var kjent som rallykjører og fotballspiller i Oslo-klubben Mercantile. Han var med på Norges første fotballandslag som i 1908 tapte 3–11 mot Sverige, ifølge Tore Pryser til LB 6.5.09, for øvrig sammen med Norges senere flyveress, Tryggve Gran, som vi skal stifte bekjentskap med.
- 297 150 viktige nordmenn hadde svart ja på invitasjonen til visningen i den tyske legasjonen 5. april. Bräuer til AA 6.4.40, Odd Aspheims arkiv. Samme dag ble den vist i Berlin, kfr. Morgenbladet 8.4.40.
- 298 Det var Robsahm som forårsaket arrestasjon av Jervell åtte måneder senere. Jervell satt fengslet resten av krigen. Robsahm ble rekruttert av Abwehr i juni 1940. Pryser 2001: 112
- 299 Landssviksaken mot Aas endte med forelegg på tross av 4 års medlemskap. RA, LA MWAA.
- 300 «Bekreftelse», RA, LA JMKB, 1, dok. 18/9.
- 301 Hoff til Breien i JD 27.11.40, RA, LA JMKB, 3, dok. 71/3.

- 302 Bakke til politimesteren 15.4.40, RA, LA JMKB, 1, dok. 18/2844/43, nr. 8.
- 303 S. P. 2844/43. Dokumentlisten med 12 bilag ble lagt i landsviksaken, 1, merket dok 18.
- 304 Breien 31.1.41, RA, LA JKMB, 3, dok. 71/4.
- 305 Forklaring av Bakke 28.10.40, RA, LA JMKB, 1, dok. 18/2844/43, nr. 5.
- 306 Bakkens medlemskap framgår flere steder i partiarkivet, RA, PA 760, bl. a. i del I: protokoll 3 (1934), protokoll 16 (1939), 22 (1934), del II: 4 (1937).
- 307 Avhør i Oncham Camp 19.8.44, RA, LA JMKB, 1, legg dok 18/13. Hans andre store handikap var hans forhold til alkohol, som gjentatte ganger ble brukt mot ham.
- 308 NSPOT til Skancke 6.2.41, RA, LA JMKB, 1, dok. 21/5.
- 309 «Hvorfor jeg er medlem av NS», *Aftenposten* 17.4.44.
- 310 Protokoll over Krigsråd avholdt på Høitorp fort den 14.4.1940 kl. 1340, RA, LA HH, dok. 24 b.
- 311 Hassel til gen.maj Ole Berg, HOK, 22.4.46, RA, LA OBG.
- 312 Kapt. Andreas H. Stenerud, Hærens artilleri, 15.3.46 til HOK, RA, LA OBG.
- 313 Episoden skjedde i «Qvistbo», et privathus som lå inne på selve Gardermoen-området, eid av rittmester og NS-medlem Arthur Qvist.
- 314 Rapport fra Grahm 14.2.41, RA, LA OBG. Det stemte ikke at Klingenberg og Hassel var tatt til fange.
- 315 Grahms «Ad tiltalebeslutningens pkt. 3», udatert, RA, LA OBG.
- 316 Avhør av Helgerud 15.1.47, RA, LA OBG.
- 317 O. Grahm, bilag 302, 1948, RA, LA OBG.
- 318 Forklaring av Grahm 9.4.46, RA, LA OBG.
- 319 Oversendelsesdok., påskrift 4.10.48, RA, LA OBG.
- 320 Oversendelsesdok., påskrift 12.10.48, Op. cit..
- 321 Oversendelsesdok., påskrift 10.12.48, Op. cit.
- 322 Spørreskjema undertegnet 25.7.41, RA, LA OBG.
- 323 Gran brukte gjerne den uvanlige formen «Trygge» med dobbel «g», men av og til også den vanligere formen «Trygve».
- 324 Denne delen av sitt liv skildret Gran i Slik var det, en selvbiografi fra 1945.
- 325 «Tilleggserklæring» til spørreskjema for befal 18.5.46, LA JTHG, dok. 88 m/bilag.
- 326 «Tilleggserklæring» til spørreskjema for befal 18.5.46, LA JTHG, dok. 88 m/bilag. Gran har fortalt om sin britiske tjeneste i boken Under Britisk Flagg, Oslo 1920.

- 327 Gran var aldri ordinær norsk offiser, ble aldri ført opp i Marinekalenderen eller Militærkalenderen og hadde ingen tjenesteplikt. Hans honorære status («for kjekk flyvedåd») som forhenværende ulønt premierløytnant ble derimot ført inn i ridderlisten i Statskalenderen. Det er her vi finner den eneste dokumentasjonen på hans britiske majorsgrad.
- 328 Avhør 15.5.45, RA, LA JTHG, dok. 3.
- 329 Borgersrud 2010: 265–274
- 330 Gran var ikke mobiliseringsdisponert etter 1930.
- 331 En rekke spionasjeanklager framgår av RA, LA JTHG, dok. 42/26. Selv om noen av dem bærer ryktepreg, ser det også ut til at andre hadde reelt grunnlag.
- 332 Avhør av Østbye 24.2.47, RA, LA JTHG, dok. 42/31.
- 333 Gul notatbok, RA, LA JTHG, dok. 42/25.
- 334 Her referert fra vitneavhør av Reidar Andersen 15.10.45, RA, LA JTHG, dok. 42/14.
- 335 Avhør 20.2.47, RA, LA JTHG, dok. 42/31.
- 336 På tross av at Engelschjøn fortsatte som redaktør av Ragnarok fram til Terbovens tale 25.9.40, kfr. Studentene fra 1922 (1951), så fikk han deltakermedaljen med rosett for sin innsats under felttoget.
- 337 Gran 12.5.42, RA, LA JTHG, dok. 42/2.
- 338 «Jeg står under kommandoområdet til general Engelbrecht. Min gamle adresse er i orden.»
- 339 Gran til politifullmektig Svendsen november 1945, RA, LA JTHG, dok. 42/18.
- 340 Avhør 26.11.46, RA, LA JTHG, dok. 68. Dräger var «Präsident der Nordischen Verbindungsstelle», med adresse i Berlin W 35, Victoriast. 7. Hva hans arbeid egentlig besto i er ukjent. Trolig var dette en av mange tyske propaganda- og etterretningsfora med arbeidsområde i Norden. Da NS Utenriksorganisasjon arrangerte mottakelse i Humbolt-klubben i Berlin 13.11.42 for å gi 10 kjente nordmenn kontakt med «en del tyske personligheter», var Dräger en av disse inviterte «personligheter». RA, PA 782, 11, «NS utenriksorg».
- 341 Fram til krigen holdt Gran over 50 foredrag i Tyskland.
- 342 Lange til rikspolisjefen udatert, RA, LA JTHG, dok. 44/3.
- 343 Angrepet på skipsreder Carl August Smith Stephansen skjedde i Arendal 8.7.43. En dokumentasjon ligger i RA, LA JTHG, Arendal politikammer: anr. 502/45, dok. 43 med underbilag. Også disse dokumentene inneholder nyttige kilder til forståelsen av Grans krigsvita.
- 344 Påtegningsark, fengslingsbegjæring 26.4.46, RA, LA JTHG, dok. 1.

- 345 «German Espionage Activities, 1st August, 1941» referert i «Rapport nr. 1127. Tryggeve Gran», RA, LA JTHG, dok. 44/2. Dette påfølgende dokument er to av ytterst få dokumenter fra den britiske militære etterretningstjenesten MI 6 i norske landssviksaker.
- 346 Opplysningene om dette stammet fra Anders Lange, som han gjorde rede for til rikspolisjefen (udatert), RA, LA JTHG, dok. 44/3. Lange hevdet at han hadde gjort den finske sendemannen i Oslo oppmerksom på uttalelser fra Gran om at han bedrev spionasje for tyskerne i Finland.
- 347 Pryser 2001: 70
- 348 Masterman, London 1972, og Moen, Stockholm 1986.
- 349 Sundlo til Five 27.7.40, LA OWF, 1.
- 350 K. J. Frigaard 4.2.46, RA, LA OM, dok 47.
- 351 Norsk Lovtidend. 1. og 2. Avdeling («Londonutgaven»), utgitt 15.8.40: «Provisorisk anordning om særlige rådgjerd under krig».
- 352 Det var ekspedisjonssjef Carl Platou som avgjorde søknadene.
- 353 E. Håvie til Møystad 24.5.40, RA, LA OM, dok. 10.
- 354 Håvie ble såret under bombeangrepet på Elverum 11.4.
- 355 Fram til 10.5.40. Uttalelse fra Håvie 24.5.40, RA, LA OM.
- 356 Møystad 19.8.41, RA, LA OM, dok. 10.
- 357 Helseth til Hvinden Haug 21.6.45, RA, LA OM, dok 80/1b.
- 358 Helset til Hvinden Haug 21.6.45, RA, LA OM, dok. 80/1b
- 359 Gunnar Eggen til Oslo politikammer 2.11.46, RA, LA OM, dok. 80.
- 360 Barlinn til Oslo politikammer 16.11.46, RA, LA OM, dok 80.
- 361 Kaptein Mikael Gaalaas ble brigadefører i AT. Han ble forkastet etter krigen og dømt for langvarig NS-medlemskap. Han var trolig gammelt medlem, uten at dette har latt seg påvise.
- 362 Ruge 1989: 83f
- 363 Enkeltsakene, RA, JDP, M, 16, NS-folk.
- 364 Breien 20.5.41, RA, JDP, M, 13, Erstatningskrav.
- 365 Avhør 20.6.45, RA, LA TT, dok. 1-7, dok. 3.
- 366 Hagtvedt til riksadvokaten 17.12.45, RA, LA TT, dok. 1-7, dok. 5/5.
- 367 Avhør av Pål G. Sandbo 26.7.45, RA, LA TT, dok. 1-7, dok. 5/5.
- 368 Klingenberg til landssvikpolitiet 31.1.46, RA, LA TT, dok. 1-7, dok. 5/2.
- 369 Klingenberg til landssvikpolitiet 31.1.46, RA, LA TT, dok. 1-7, dok. 5/2.
- 370 Klingenberg til riksadvokaten 12.3.57, RA, LA TT, dok. 80.
- 371 Eggen 6.9.43, RA, LA TT, dok. 1-7, dok. 5/3.
- 372 Avhør 20.6.45, RA, LA TT, dok. 1-7, dok. 3.
- 373 Utdypet av Klingenberg 30.6.46, RA, LA LOK, dok. 137.

- 374 «Lebenslauf», Graz 24.2.41, Thronsen, Thorwals SS-Anwärter, 2. E./SS «Der Führer», RA, LA TT, dok. 55.
- 375 Sørensens omtale av Thronsen i *Norsk Krigsleksikon 1940–1945*: 420
- 376 Etter Militær rettergangslov av 23. mars 1900, kap. 33, kunne en militær særdomstol under krig (standrett) bare gi frikjennende eller fellende dom. Fellende dom medførte henrettelse innen 24 timer. De fleste stater har hatt liknende regler.
- 377 I en politirapport 23.6.56 ble det hevdet at Thronsen rømte til Argentina. Han ble etterlyst i Pt. 86 A-48. Tidl. statsadvokat Brynjulf Bull opplyste i et brev til statsadvokaten i Oslo 26.9.51 at han hadde fått brev fra Thronsen fra Argentina og at denne oppholdt seg der, RA, LA TT, dok. 49 A. H.r.adv. Finn Simonsen opplyste i et brev til statsadvokat Lous 2.7.53 at Thronsen oppholdt seg som løsarbeider i Brasil, RA, LA TT, dok. 51. Thronsen selv opplyste i brev til kriminalpolitiet 25.6.56 at han oppholdt seg «alle disse år» i Spania, dok. 63.
- 378 Statsadvokaten i Oslo til riksadvokaten 7.10.57, RA, LA TT, påtegnelsesdok.
- 379 Blant andre overlege Thorvald Kjølstad, professor Ørnulv Ødegaard og overlege Jon Leikvam.
- 380 Aulie 9.8.56, RA, LA TT, påtegnelsesdok.
- 381 Ruge 1989: 47
- 382 «Dagbok [...]»: 20, av Beichmann, RA, FKA, Ya, 34
- 383 Op. cit.: 27
- 384 Op. cit.: 29
- 385 Op. cit.: 31
- 386 St. Olavs orden, Svenska sverdorden, Danebrogsorden og Finske Skydkårs Fortjenstekors.
- 387 Det finnes kun følgende opplysning om ham i Erstatningsdirektoratets kartotek: «Bemerk. Kort over utmeldt, strøket, nektet opptatt eller ekskludert medlem av NS (mulig fra før 1940) som kanskje har meldt seg ut i tide, men hvor inn- eller utmeldingen ikke er tidfestet.» Videre er anført samme dato på inn- og utmelding, 30.6.34, hvilket er høyst usannsynlig.
- 388 Ruge opplyste også at ikke alle av flyskolens offiserer fulgte med over til Sverige, Ruge 1989: 48. Det han ikke nevnte var at kommandoen ble overlatt til NS-løytnant Aslak Rønning Nesheim, mannen som hadde fraktet Jonas Lie fra Drevsjø til HOK og som hadde fleipet med at han kanskje heller burde ha flydd ham til Quisling i Oslo.
- 389 Mollgard 1960: 398
- 390 Bryne 2009: 46–51
- 391 Avhør av Edvin Olsen 1.9.45, RA, LA STR, dok 17.

- 392 Rapport fra E. Rygh 5.10.45, RA, LA STR, dok 17.
- 393 Avhør av politifullmektig Erling Viken 2.10.45, RA, LA STR, dok 17.
- 394 Avhør av Henry Liljedahl 9.10.45, RA, LA STR, dok 17.
- 395 Avhør av A. Lundberg 5.10.45, RA, LA STR, dok 17.
- 396 Avhør av Reidar Wang 13.10.45, LA STR, RA, dok. 17 .
- 397 Begrepet ble særlig kjent fra den spanske borgerkrig. Etter Andre verdenskrig tok forfatteren Helge Krog utgangspunkt i dette begrepet for tittelen til boken «6. kolonne» om hvordan motstandskampen under okkupasjonen var blitt undergravd av industrielle og finansielle bakmenn i Norge.
- 398 Mollgard 1960: 400
- 399 Ruge 1989: 47
- 400 Politikontorist Karsten Tank Lorange. Han ble senere en av distriktets ivrigste og farligste politifolk og ble likvidert 5.5.44 av Osvaldorganisasjonen.
- 401 Avhør av Halvdan M. Skurdal 21.6.46, RA, LA BØ, dok. 3/11.
- 402 Rapport fra lensmannsfullmektig Per J. Hagen 20.3.47, RA, LA BØ, dok. 3.
- 403 Avhør av Olaf Albert Sanne 28.3.47, RA, LA BØ, dok. 3.
- 404 Østring til adm.off. P. Storsveen 19.7.40, RA, LA BØ, dok. 3/7.
- 405 Avhør av Østring 25.4.47, RA, LA BØ, dok. 3/15.
- 406 Opplysningen ble bekreftet av ytterligere et vitne. Avhør av løytnant E. Skogsrud 14.3.47, RA, LA BØ, dok. 3.
- 407 Dok 4.8/A i RA, LA BØ.
- 408 Avhør av Hvinden Haug 5.3.47, RA, LA BØ, dok 3/2.
- 409 Bryne 2007: 46–51
- 410 Østring til adm.off. P. Storsveen 19.7.40, RA, LA BØ, dok. 3/52/6.
- 411 Løken 7.8.40, RA, LA BØ, dok. 3/52.
- 412 Påskrift av Storsveen 2.8.40, RA, LA BØ, dok. 3/52.
- 413 Dahl 1992: 99
- 414 Avhør av Holtermann 29.5.46, RA, LA STR, dok. 25.
- 415 Avhør av Holtermann 29.5.46, RA, LA STR, dok. 25.
- 416 Etter hans kones navn, Wanda Preuthun.
- 417 Preuthuns vita er her beskrevet ut fra opplysninger i dommen i landsviksaken mot ham i Eidsivating Lagmannsrett 25.9.48, RA, LA CASP.
- 418 Flyene til Tromsø ble fløyet av flyoffiserene Hans Grøn Lund og Finn Karlsen.
- 419 Pryser 2001: 112
- 420 Preuthun ble i Eidsivating Lagmannsrett 25. september 1948 idømt 8 års tvangsarbeid, tap av rettigheter og samt for alltid stillingen som offiser.

- 421 «Redegjørelse fra generalstabssjefen oberst Hatledal», RA, DMU-46, 2520.
- 422 «Dagbok [...]»: 6, RA, FKA, II-C-11-51, 34.
- 423 Utgitt på privat forlag, Tretten 2007.
- 424 I. og II./Kampfgeschwader 26, X. Fliegerkorps. Ødegård: 91
- 425 Ordren foreligger i den rekonstruerte krigsdageboken til Gruppe XXI. En mikrofilmkopi finnes i RA. Ødegård 2007: 87
- 426 I./Kampfgeschwader 4, X. Fliegerkorps, stasjonert ved Perlberg, 105 kilometer sør for Lübeck. Ødegård 2007: 85
- 427 Ødegård 2007: 92
- 428 Ulike tyske rapporter gir forskjellige opplysninger om både antall fly, tidspunkter, varighet av angrepene samt resultatet av dem. Det har også de som var tilstede på Nybergsund gjort. En samlet vurdering tilsier at det er lite sannsynlig at angrepet startet ved 17-tiden og varte en time, slik Alf Jakobsen skriver, Jakobsen 2010: 149
- 429 Det var strålende flyvær og ingen fiendtlig flyaktivitet. Forklaringen kan også være at flyene valgte svingen om Rena for å kunne angripe Nybergsund med den lave vårsolen i ryggen.
- 430 Lie 1955: 147
- 431 de Figueiredo 2002: 206
- 432 Ruge må ha formulert seg slik at Hjort og Engelschjøn trodde at de hadde hans velsignelse til å vende tilbake til Oslo og motarbeide Quisling. Samme dag som de to kom tilbake skrev deres nære allierte Thomas Neumann i sin dagbok at de «vender tilbake til Oslo med beskjed om å arbeide med saken». Dagbok Neumann, RA, UK-45, 26, 6.
- 433 Rapport fra fenrik Erik Mytting 11.6.40, BA/L, NS 43 25: 246
- 434 Scheidt føyde til at Hjorts arbeid med demobiliseringskontoret til Administrasjonsrådet framsto svært eiendommelig i lys av ovennevnte opplysninger, som han forøvrig benyttet til en 3-siders rapport om betydningen av å motarbeide gruppen rundt Hjort. «Akttennotiz» Scheidt, udatert. BA/L, NS 43 25: 245 og 247-9
- 435 Thomas Neumann skriver i sin dagbok at de kom til Tangen. Dagbok Neumann, RA, UK-45, 26, 6.
- 436 Lie 1955: 139
- 437 Påtegning 14.4.47, LA SS, dok. 1.
- 438 Rapport fra Magne Sanaker 6.6.40, RA, LA SS, dok. 3.
- 439 Dok 4, RA, LA SS.
- 440 Rapport fra oberstløytnant Ilsaas, som vi kjenner igjen som medlem av Quislings såkalte «ND-komitee» i 1932.
- 441 Rapport nr. 336 til 681 fra AF 13.11.44, RA, LA SS, dok. 6.

- 442 Det sto egentlig «uengasjert», men det må være trykkfeil. Meningen var åpenbart «engasjert på begge hold», altså dobbeltagent.
- 443 Politidirektoratet mai 1945 (Liste nr. 1)
- 444 Avhør 24.5.45, RA, LA SS, dok. 10.
- 445 «Hjemmstyrkene» 2.6.45, RA, LA SS, dok. 12.
- 446 Bjørseth og Eckhoff til Aasen 6.6.45, RA, LA SS, dok. 14.
- 447 Fra politifullmektig Th. Rein, landssvikavdelingen, 11.6.45, og fra Rikspolisjefens kontor, kriminalkontoret, Knut Heber, 13.6.45, RA, LA SS, dok. 15.
- 448 Avhør av Sørhus 21.7.45, RA, LA SS, dok 2/6.
- 449 Reinskou 21.7.45, RA, LA SS, dok. 2/7
- 450 Andvord 13.9.45, RA, LA SS, dok. 2/26.
- 451 Bjørset 11.4.46, RA, LA SS, dok.2/31.
- 452 Datert San Fransisco april 1941, RA, LA SS, dok 5.
- 453 Det ser ikke ut til at Sørhus noen gang avla ingeniøreksamen eller er oppført i ingeniørmatrikler.
- 454 Udatert notat av Irgens skrevet sommeren 1940, RA, LA KSI (kjæremålssaken), dok 14.
- 455 Det er mulig at Irgens her blander sammen med reisen til J. B. Hjort og Otto Engelschjøn 10.4.
- 456 «PM», RA, LA GW, «Alliance Film A/S».
- 457 «Ad. George Willoughby», RA, LA GW, legg «Alliance Film A/S».
- 458 Påtegning av politifullmektig Thore Bråten 4.2.48, RA, LA GW, påtegningsdokument,
- 459 Heyerdahl, Frantz H. M. B., RA, SD, Våre Falne-arkivet (skjemaer).
- 460 Rapport fra Den militære undersøkelseskommissjonen av 1946: 145
- 461 «Redegjørelse fra generalstabssjefen oberst Hatledal», RA, DMU-46, 2520.
- 462 Borgersrud 2010: 61. Angell var sønn av venstremann og målmann oberst Henrik Angell, som hadde meldt seg som frivillig i det franske ekspedisjonskorpsset i Arkhangelsk under intervensjonen i Sovjetunionen etter Første verdenskrig.
- 463 Arve Wang Sandaas i *Fronten*, september 1932, kfr. Emberland 2003: 123, 419
- 464 Pryser 2000: 76
- 465 Forklaring av Johan Røken Ødegaard, RA, LA HAE, dok. 33.
- 466 Forklaring 20.3.46, RA, LA HAE, dok. 22.
- 467 Dette har ikke latt seg verifisere. I landssvikdommen mot Erichsrud opplyses at han hadde ledet 100–140 mann under kampene ved Roverud, men ikke noe dokument i hans landsviksak gir grunnlag for at han var fenrik.

- 468 Dom i Eidsivating lagmannsrett 22.4.49, RA, LA HAE, dok. 38.
- 469 Bergen politikammer: P 685, RA, LA KJB.
- 470 Betegnelsen «Ramar» er bare nevnt i en fotnote i bind 1 av *Det hemmelige Norge* fra 1994. Bergh/Eriksen 1994: 97
- 471 Avhør av Aagaard 7.11.46, RA, LA RATAA, 1, «Bok nr. 3».
- 472 Erklæring av Alf Due-Ødegaard 6.3.46, RA, LA RATAA, 1, «Bok nr. 3», dok. 19. Pryser er også kommet til at Aagaard kan ha deltatt på Francos side i Spania og for Chiang Kai-Shek i Kina, jfr. Pryser 2001: 126, 376, mens Sørensen hevder at han deltok på Folkefrontens side i Spania. Det er basert på hans lite troverdige forklaring etter krigen. Sørensen 1989: 96 f, 195–197, 280.
- 473 Rettsbok ved Oslo Byrett, RA, LA RATAA, 1.
- 474 Bryn var oppført som privatabonnet på *Fritt Folk*, men om dette var uttrykk for politisk sympati er uklart. RA, PA 778, 24.
- 475 Fehmers avhør av Bryn 29.8.40 og Höhlers avhør av Holst 27.8.40, RA, LA RATAA, 1, «Bok nr. 7», Ramar.
- 476 «Rapport» 16.7.40, RA, LA RATAA, 1, «Bok nr. 7», Ramar, dok 4.
- 477 Bondes 13 siders rapport med bilag førte til at Justisdepartementet ga ham erstatning og oppreisning. I landssvikoppgjøret ble Bonde dømt til 3,5 års tvangsarbeid for landssvik i en sak som ble påanket til høyesterett.
- 478 Aagaard ble dømt i Oslo Byrett 26.11.50 til 1 år og 10 måneders fengsel, som svarte til nøyaktig de 625 dagene han hadde sittet i varetekt.
- 479 For en bred beskrivelse av statskuppet i 1932, se Borgersrud 2010.
- 480 Sundlo til Five 27.7.40, LA OWF, 1.
- 481 Kolsrud 2004, med undertittel Regjeringskontorene 1940–1945.
- 482 Men rådet var vel så viktig ved å knytte opp norsk næringsliv med den tyske krigshusholdningen.
- 483 Oppslagsordet «statsakten», *Norsk Krigsleksikon 1940–1945*, Oslo 1999: 396
- 484 Oppslagsordet «barnetrygd», *Norsk Krigsleksikon 1940–1945*, Oslo 1999: 35
- 485 Deutsche Monatshefte in Norwegen 4/1942.
- 486 Mogens 1945: 276
- 487 Mogens 1945: 122
- 488 Administrasjonsrådets møteprotokoll, opprop av 15.4.40, RA, Administrasjonsrådet - Statsrådssekretariatet, 1.
- 489 Rapport over arbeidet ved Demobiliseringskontoret i tiden 18.4–30.11.1940, RA, FKA, 206, 3.

- 490 Kjelstrups Sivilforvaltningen. Dagboksopptegetninger: 5, RA, LA FHK, 1, dok. 34 A.
- 491 Begge hadde vært medlem fra 1933. Odd Graham fornyet medlemskapet 9.9.40 og var med hele krigen. Hvor lenge Lars Heyerdahl-Larsen var medlem vet vi ikke. Hans karriere ser ut til å ha vært nokså lik Jens Henrik Nordlie og Rolf Rynning Eriksens. PA 760, I, 39, NS-aviser. NS 1933. Fritt Folk 1933–1938, II, FO 3. Akershus.
- 492 Rapport, RA, AR, SS, D 11.
- 493 Undertegnelsen skjedde ikke samlet 10. mai, slik Nils Johan Ringdal skriver i Norsk krigsleksikon 1940–1945: 455, men suksessivt og gruppevis etter denne dato. Flere hadde også undertegnet tidligere.
- 494 Løken ble registrert av NS som medlem 15.9.41. Hans uklare opplysninger om når han meldte seg inn indikerer imidlertid at han var gammelt medlem.
- 495 «Krigsdagbok»: 241
- 496 «Utkast til retningslinjer», «Krigsdagbok» av L'orange: 242. Understrekingen foretatt av L'orange. RA, FKA, Yb 103.
- 497 «Krigsdagbok»: 244
- 498 «Forklaring» fra Haukeland 28.8.45, RA, DSU-45, 79, Ø.
- 499 Korporal Leif Jensen var blitt utnevnt av Østbye til utskrevet kaptein på Fagernes, og var helt ukjent for de fleste.
- 500 Backer til Generaladvokaten 11.3.46, RA, DSU-45, 79, Ø.
- 501 Bortsett fra at Backer mente at opptrinnet hadde foregått etter morgensoppstillingen, ikke før. Lorentz Brinchs vurdering framgår ikke av hans forklaring til Generaladvokaten 8.4.46, men av Ragnvald Graffs brev til samme av 11.4.46. RA, DSU-45, 79, Ø.
- 502 «Ærklæring» fra O. B. Skaathun 28.8.45, RA, DSU-45, 79, Ø.
- 503 Det kan ha vært kaptein Emil Nicolaysen.
- 504 Det har ikke lyktes å identifisere hvem han var.
- 505 Ifølge Backer sa han: «Dere er for sent ute. Det er kommet ordre om at dere skal frigis.»
- 506 Kjelstrup: «Major Kjelstrups forklaring [...]» 15.9.45, RA, LA FHK, 2, dok. 109/15: 10.
- 507 «Krigsdagbok»: 258, RA, FKA, II-C.11 (4. divisjon), 103.
- 508 Berg til Hauge 24.4.46, RA, DSU-45, 79, Ø.
- 509 Magnus Jensen: «Saken ad. oberst Østbye», 2.9.46, RA, DMU-46, 2519.
- 510 Faye: «Notat», udatert, RA, DMU-46, 2519.
- 511 Erik Solem til FD 55.9.46, RA, DMU-46, 2519.
- 512 Østbye til Ruge 29.8.45, RA, DSU-45, 79, Ø.
- 513 «PM» av Østbye 28.3.46, RA, DSU-45, 79, Ø.

- 514 Solem til Hauge 5.9.46, RA, DSU-45, 79, Ø.
 515 Den 29.4.47.
 516 *Arbeiderbladet* 22.4.47 og *Aftenposten* 29.4.47.
 517 Vogt til Hauge 29.4.47, RA, DSU-45, 79, Ø.
 518 Forfatterne Tor Bomann-Larsen og Alf R. Jacobsen bidrar i henholdsvis *Æresordet* (2011) og *Kongens nei* (2011) ikke overbevisende til å opprettholde denne forestillingen. Det kan imidlertid neppe være tvil om at kongens «nei» først og fremst var begrenset til hans ønske om å bevare monarkiet for seg og sin familie.
- 519 Forretningsmannen Johan Anker kom til Tromsø 2.6. med oppdrag fra kretsen rundt Administrasjonsrådet å overtale de kongelige til å vende tilbake til Oslo. Av en muntlig beretning fra Anker som Berggrav nedtegnet 20.6.40 framgår at Kongen ønsket å bli i landet og slutte fred, kfr. RA, PA 423, B. Dette standpunktet ble meddelt den britiske sendemannen Sir Cecil Dormer. Den 5.6. vedtok War Cabinet å presse kongen til å skifte mening. Men allerede om kvelden 5. 6. besluttet kongen at han «om nødvendig» ville følge regjeringen i eksil. Dr. philos Olav Riste påpekte i et notat i 1971 at kongen omgjorde sitt standpunkt før War Cabinets vedtak var kjent for ham, RA, FKA, Ya, 1, «Kongehuset».
- 520 Kronprinsen ble rasende da han forsto at han ikke fikk lov til å vende tilbake til Oslo, kfr. Anker, RA, PA 423, B.
 521 PM, udatrt, RA, LA FHK, 1, dok. 46/4.
 522 «Bilag til spørreskjema», RA, DSU-45, 81 (Aasnæs).
 523 Aasnæs' understrekning.
- 524 For en gjennomgang av debatten mellom Hartmann og Lindbäck-Larsen, se Lindbäck-Larsen 2009: 36–57
- 525 Width til DKN 4.6.47, RA, FKA, 138, «Søvik/ing. E. Width».
 526 Møteprotokoll: 154, RA.
 527 Fortrolig telegram til Norwegian Minister 24.6.40, RA, FKA, Ya, 2, «gen.maj. Erichsen».
- 528 Norwegian legation 323, ad Leg. Stockholm 366 mottatt 4.7.40, RA, FKA, Ya, 2, «gen.maj. Erichsen».
- 529 «Ad sak 128», samme. Notatet er udatert.
- 530 Regjeringen sendte Bull til Stockholm 16.4.40 for å overta alle krigssaker. Han overtok som reell legasjonssjef i august. Under tysk press nedgraderte svenske myndigheter legasjonen som fullverdig diplomatisk stasjon ved ikke å akkreditere ham som minister, men som chargé d'affaires, etter at Wollebæk døde 24.10. Bull ble først akkreditert som legasjonssjef 17.12.43.
- 531 Signert «T. K.» RA, FKA, Ya, 2, legg «gen.maj. Erichsen».

- 532 Berg som var i Stockholm ennå så sent som 30.8.45, ble midlertidig utnevnt til sjef for Forsvarsstaben 1.8.45 og generalmajor 4.9.45.
- 533 Rapporten fra Grahm er datert 15.8.40, mens utvalgets samlede rapport er datert 3.9.40.
- 534 Sundlo til Five 26.1.43, LAOWF, I.
- 535 Fürst var kontorsjef i Farmand. Fürst 1981: 142
- 536 Fürst 1981: 143. Forespørselen ble formidlet via skipsmegler Hans Jacobsen, skipsmegler og redaktør av Ragnarok.
- 537 Finansminister i Administrasjonsrådet, Gunnar Jahn, skrev i sin dagbok 14. mai at han forklarte for AUFs formann Trygve Bratteli hvorfor «Christensen hadde tatt opp denne organisasjonen igjen».
- 538 Sitert etter Kjeldstadli 1959: 439
- 539 Administrasjonsrådet (AR), protokoll: 94, RA.
- 540 AR, protokoll: 162 og vedtaksprotokoll: 66, RA.
- 541 Referatene fra komiteens møter gir et inngående bilde av de indre stridighetene. AR, 12, «Tvungen Arbeidstjeneste», RA.
- 542 «Til Administrasjonsrådet» 6.8.40, signert O. Kirkvaag og G.H. Paulsen, RA, AR, 11, «Tvungen Arbeidstjeneste».
- 543 «Til Administrasjonsrådet» (udatert), signert Sigrid Stray, Per Kjørstad og Odd Fladstad, RA, AR, 11, «Tvungen Arbeidstjeneste».
- 544 Norges Vern 31.7.40.
- 545 «Saken befinner seg ennå på et prøvestadium», skrev Kjørstad, Stray og Fladstad til Administrasjonsrådet i august.
- 546 Bormann meldte seg inn i NSDAP i 1932 og var plassert i SA-reserven. Senere var han ikke kjent for å være aktiv i parti eller i SS-organer. Skjema Bormann, H, CI-Q, 4, FO/Fst, RAFA.
- 547 Vitneavhør av Bormann 18.12.45, RA, LA CFH, 2.
- 548 Bormann stillingsbetegnelse var Beauftragter des Reichsarbeitsführers und Höherer RAD-Führer bei Wehrmachtsbefehlhaber Norwegen. Som «Höherer RAD Führer» var han befals- og innsattsmessig underlagt Wehrmachts ledelse i Oslo, senere Lillehammer. Sammen med Höherer SS- und Polizeiführer (HPF), SS Obergruppenführer u. general der Waffen SS u. Polizei Rediess, og Einsatzstab – Bereichsleiter Schnurbusch, var Bormann «dem Reichskommissar persöhnlich unterstanden».
- 549 Stang hørte til en av landets rikeste familier som hadde pleiet omgang med kongefamilien før krigen. Han var arving til Maarudgodset og andre eiendommer på Østlandet, hadde en proper og idealistisk framtoning, egenskaper som tiltalte tyskerne. Han var dessuten fotogen. Han kom tidlig i fokus for Terboven som en ideell samarbeidspartner og aktuell minister i det planlagte riksrådet. Han

kom også i fokus for Bormann da han sommeren 1940 tok initiativ til samtaler med O. F. Harbeck i Administrasjonsrådet om oppretting av en tvungen AT. Stang hadde selv deltatt i NS' frivillige AT på 1930-tallet.

- 550 Hagem 11.6.46 i LA SNH, bd. 10: 712, RA, LA CFH, 1.
551 Opptak og manus av Christensen 5.6.40, NRKs arkiv.
552 AR, Saksarkiv 11, legg «Tvungen Arbeidstjeneste».
553 ARH til AA/AT, planavdelingen, 6.6.40, Haraldstads arkiv, HFD.
554 Helgerud til Bormann 6.7.40, RA, AR, 11, legg «Tvungen arbeidstjeneste».
555 «Utkast til hovedretningslinjer for organisering av tvungen norsk arbeidstjeneste», RA, 11, «Tvungen arbeidstjeneste».
556 Et PM (eg. «Pro Memoria», for hukommelsen) er en type internt dokument som brukes bl. a. i offentlig forvaltning.
557 «PM Arbeidstjeneste» 23.7.40, RAFA, FD – 1940 II, 26 (4917).
558 Nilsen hadde funnet ut at dette kunne utføres hos servicebyrået Watson Norsk A/S. Interessen for hullkort hadde de to fra et utvalg som forberedte innføringen av lønnsutbetalinger i Hærens sivile administrasjon ved hjelp av hullkort. Utvalget avla innstilling til AR 24.8.40.
559 «PM II Ad Arbeidstjenesten» 26.7.40, RAFA, FD – 1940 II, 26 (4917).
560 Ruge skrev til NSB-direktør Poppe i Hamar senest 30.6. og til overingeniør F. Lyng i Veidirektoratet senest 1.7, begge trolig fra sin bolig i Fritznersgt. 19 i Oslo. RAFA, FD til 1940, 2 (4917).
561 Først 1981: 165
562 Holst-familien hadde et tungt NS-innslag, med blant andre Freidirektøren Johan Throne Holst, hans nevøer Johan, Peter og Anna Cathrine, den siste gift med advokat Johan Bernhard Hjort, hvis far Johan også hørte til partiveteranene.
563 Statsrådssekretariatet, resolusjoner 1940–42 (17. april 1940– 18. des. 1942), RA.
564 Hovland 2000: 228
565 Kaptein Aage Pran reiste sammen med Fleischer.
566 Kristiansen (*Biografisk leksikon*, bd. 3): 137 skriver at Fleischer ble utnevnt som sjef for Hærens overkommando 19. juni i London. Det korrekte er at han ble utnevnt til Sjef for Hæren av Ljungberg.
567 Desto merkeligere da at det var i statsråd 20.2.42 at han fikk avskjed som sjef for Hærens Overkommando.
568 Ruge skriver at han ble fløyet fra Fornebu til Dresden 15.10.40 og satt i fangenskap på festningen Königstein, hvor det også var samlet

omlag 120 franske generaler og admiraler. Ved nyttår 1943 ble han flyttet til «Sonderlager» i Thorn i Polen sammen med 26 franske generaler. I begynnelsen av juli 1944 ble han så overført til Schildberg sammen med de andre norske offisersfangene. Den 22.4.45 ble han sendt av sovjetiske militære til Schlesien og Moskva i 6 uker, før han returnerte til Norge. Bakken, Sand, Munthe og Paus, Oslo 1950: 21

- 569 Ruge skrev en rekke brev, henvendelser og ordrer i Luckenwalde som han undertegnet som norsk øverstkommanderende. Den 25.4.45 utnevnt han for eksempel oberst August Tobiesen, major Ragnvald Graff og kaptein Johs. Kjeve til repatrieringsoffiserer for norske sivile i Tyskland. Samme dato utnevnte han dessuten Graff til oberstløytnant og Kjeve til kommandørkaptein med henvisning til «Kgl. res. av mai 1940». RAFA 2017, FKA, Yf, 201.
- 570 Fürst, 1981: 165 f. Ruges brev foreligger i kopi i Haraldstads arkiv, HFD, og som dok 79 i LA CFH.
- 571 Dok 80 i RA, LA CFH, 3.
- 572 Fürst 1981: 174
- 573 Tobiesen avsto å forlate landet og gikk i tysk offisersfangenskap sammen med Hiorth i 1943. Hansson ble arrestert 20.1.41 som politisk fange og senere overført til Tyskland som offisersfange, mens Bøckman ble arrestert 2.3.43 og plassert på Grini.
- 574 Fürst ble konsulent i presseavdelingen.
- 575 Ruge i LA SNH, bd. 10: 708, RA, LA CFH, 1.
- 576 Tor Strand var fenrik.
- 577 Dok 22, RA, LA OBG.
- 578 Dagbok TN, RA, UK-45, 24, 6.
- 579 «Erklæring fra oberst Ebbe Astrup» 23.10.46, tilleggsutdrag, bd. 2: 95-96, LA SNH, RA, LA CFH, 1.
- 580 Redgjørelse 10.8.45, bd. 7: 504, LA SNH, RA, LA CFH, 2. Nitter-Hauge ble fradømt sin stilling som offiser i Trondheim byrett 18.7.46, en dom som senere ble stadfestet i Høyesterett.
- 581 De mente de hadde inntatt et tredjestandpunkt, som ikke burde føre til problemer i forhold til reansettelser i etterkrigsforsvaret.
- 582 Stenogram: 382, RA, LA AHS.
- 583 I referatet: 382, står «Lein», men det må være en misforståelse. Leib ble utnevnt til Obersturmbannführer i 1944.
- 584 Han var dessuten Gottlob Bergers svigersønn og hans kanskje viktigste «lyttepost» i Norge.
- 585 Carl Frølich Hanssen i foredraget «Arbeidstjenesten» i 1942. RA, LA CFH, 3.

- 586 I alt ble 12 631 befall av alle kategorier gransket etter krigen. «Statistikk», notat av Gunnar Åstad 12.10.48, RA, DSU-45, 88.
- 587 Ruge 11.6.46 i LA SNH, bd. 10: 709, RA, LA CFH, 1.
- 588 I samme referat viste Ruge imidlertid til samtalen med Hiorth, som fant sted etter 31.8. Trolig har Ruge blandet sammen tidspunktene for de mange samtaler med ulike offiserer på Grini.
- 589 «Der Beauftragte des Reichsarbeitsführers Norwegen», Bormann 30.1.45, RA, CI-Q, 4, FO/Fst.
- 590 Bormann husket i 1945 at det var 16 av Fürsts folk som ble fjernet.
- 591 «Vermerk» 15.6.40, RA, RK, HAVW, Abt. ASo, 75. På dok. er anført «Dr. Ki», som trolig var identisk med Dr. Kirst i Abt. Finanzen.
- 592 Hagem 22.9.45, RA, LA AHS, 1.
- 593 Sundlo til Five 27.7.40, RA, LA OWF, 1, 44, dok. 41-70.
- 594 Sundlo til Five 27.7.40, RA, LA OWF, 1, 44, dok. 41-70.
- 595 Dahl 1992: 98
- 596 Sundlo til Five 27.7.40, RA, LA OWF, 1, 44, dok. 41-70.
- 597 Dahl 1992: 183
- 598 «Rundskriv nr. 17/41» med «Retningslinjer for bestemmelse av opptagelsesdato for gamle medlemmer», RA, PA 765, 2, «Korr. Div. 1943-45».
- 599 Marthinsen til NS Riksøkonomiavdeling 14.11.42, RA, Oslo politikammer, B-sak nr. 856.
- 600 Dahl 1992: 188
- 601 Kjelstrup, Dagbokfortegnelser, s. 6. RA, LA FHK, 1, dok. 34A.
- 602 «Forsvarsdepartementet i Oslo» 1940-1945. Kort historikk, ved A. Helgerud 19.5.45, RA, DMU-45, BU.
- 603 AR, møteprotokoll 18.4.40: 13, RA.
- 604 Helgerud til Bormann 6.7.40, RA, Administrasjonsrådet, D, 11.
- 605 Etter bestemmelsene i forsvarsordningen av 1927 kunne «overtalige» offiserer fortsatt være organisasjonsmessig ansatt i Forsvaret uten kommando eller stilling. Hærens sivile administrasjon til forvaltningskontorene 19.8.40, RA, Administrasjonsrådet, D-saksarkiv, 11.
- 606 Carlson til advokat Caspari 1.5.46, LA COC, umerket dok.
- 607 Utnevnelsene ligger samlet i FD til 1940, 21, legg «Forfremmelser under krigen 1940».
- 608 Håndskrevet PM av Munthe, august 1940, RAFA, FD til 1940, 21.
- 609 KG til FD 25.5.40, PM av Munthe, RAFA, FD til 1940, 21. Bestemmelsene skulle avløse Krigsadministrasjonsreglementet, 21a, for besettelse av ledige stillinger under krig.

- 610 Fastlønnen, vernepliktig, ulønnet eller utskrevet.
- 611 «PM Forfremmelser under kampene i Norge», 10.10. H, kanskje Hagem, selv om det ikke er i hans stil.
- 612 Kanskje følte Østbye et spesielt ansvar for Sæter, fordi han hadde avsatt ham og innsatt ham igjen som bataljonssjef for II/IR 10 hele 3 ganger. Østbye, Forvaltningskontoret ved IR 10, 17.9.40, RAFA, FD til 1940, 21.
- 613 Og først i 2009 ble det mulig å lese dem i den sammenheng som militære hovedaktøren, major Odd Lindbäck-Larsen, selv satte dem i.
- 614 Lindbäck-Larsen 2009, s. 65.
- 615 Lindbäck-Larsen 2009, s. 239.
- 616 Lindbäck-Larsen 2009: 72
- 617 Lindbäck-Larsen 2009: 239–240
- 618 Lindbäck-Larsen 2009: 73
- 619 Møteprotokoll: 306–307, RA.
- 620 De ble ført som protokoller fra statsråd og regjeringskonferanser og ble fortløpende godkjent eller kommentert i påkommende møter.
- 621 Lindbäck-Larsen 2009: 243–247
- 622 Bendz meldte seg inn i NS 1940–41. Han hadde vært luftvernsjef i Kirkenes. Da landssviksaken kom opp mot ham etter krigen var han forlenget innbeordret DKN og Forsvaret ville nødvendigvis slipp på ham. Han ble til slutt frifunnet i 1948 og gikk inn i stilling som sjef for Garnisonen i Sør-Varanger fra 1950 til hans død i 1952. Trolig var det kombinasjonen av at saken kom sent opp og sterkt øket behov for befall etter 1947 som kan forklare det for ham heldige utfall av landsviksaken.
- 623 Lindbäck-Larsen 2009: 230–231, med følgeskriv: 232–234 og bilag: 235–251
- 624 Lindbäck-Larsen 2009: 90
- 625 Lindbäck-Larsen 2009: 92
- 626 Korff til Finans- og tolldepartementet 16.9.41, RA, LA FHK, 1, 4.
- 627 Lüthje til Innenriksdepartementet 7.7.42, RA, LA FHK, 1, 4.
- 628 «Erklæring» av H. K. Jahren av 19.11.45, RA, LA FHK, 1, 4.
- 629 Helgerud til JDP/Pi 17.9.40, RAFA, 1. Hktr/ Ba 158, 1786.
- 630 Meldungen[...] 2008: 885
- 631 Den første betegnelsen i 1935, «Forsvarets krigshistoriske arbeider» ble ved generalstabsordre 10.6.38 gitt status som avdeling i Generalstaben og en midlertidig overtallig stabsoffisersstilling ble opprettet for oblnt. Schiøtz, som ble fritatt for deltakelse i generalstabsøvelser m.m. Schiøtz ble deretter utnevnt til oberst, RA, FKA, D, 35. Under

- felttoget deltok han som stabssjef for 2. divisjons sjef generalmajor Hvinden Haug. Schiøtz undertegnet kapitulasjonsavtalen mellom divisjonen og Wehrmacht 3.5.40, og ble deretter plassert på Grini. Hvilken rolle han spilte i det påfølgende officersopprøret på Grini er uklart.
- 632 Von Künsbergs rapporter og telegrammer vedrørende Norge finnes i BA (Lichterfelde), AA, Politischen Archiv, R 27577, R 27525 og R 27001.
- 633 Sverre Hartmann har gitt en beskrivelse av von Künsberg og hans arkivkommando i *Aftenposten* 2. og 3.11.78.
- 634 «An de Gruppe XXI. Meldung» 17.4.40, Abt. I c, RA, PA 1308, 11.
- 635 Schiøtz til Wærness 4.10.46, RA, LA GDS, dok. 22.
- 636 Bl. a. Otto Ruges sønn Hermann Ruge, og kaptein Fritz Clodius Skaar.
- 637 Fra tysk side skulle institusjonen ledes av dr. Poll og dr. Liebers. Liebers hadde vært kommandant på Grini. Schiøtz kjente ham derfra og hadde hatt et godt forhold til ham. Schiøtz foreslo øvrig militært personell.
- 638 Avhør av Skancke 4.11.46 i l-saken mot Schnitler, RA, LA GDS, dok. 36.
- 639 Schnitler hadde 26.9. skrevet en panegyriske gratulasjon til Lie i anledning ministerutnevningen. Op. cit.
- 640 Skancke utnevnte Schnitler til professor sammen med dosent Adolf Hoel 15.10.40 og informerte det akademiske kollegium 16.10. Den 22.11. vedtok kollegiet henstilling til KUD om å gjøre Institutt for historisk forskning helt uavhengig av Universitetet. RA, LA GDS, dok. 32.
- 641 Schnitler, Gudmund: *Verdenskrigen 1914–1918*, Oslo 1936.
- 642 Alle datert i dagene 15. til 17.10.40, RA, LA GDS.
- 643 Utkast, RA, LA GDS, dok. 1. Arbeidet med den store nordiske krig i årene 1709–20 var også et ambisiøst prosjekt, som Schiøtz hadde startet med på midten av 1930-tallet. Bind 1 kom i 1936, det andre i 1949 og det siste i 1955, alle utgitt av FD.
- 644 Hvilken politietat som utførte aksjonen er uklart. Trolig var det det norske Utrykningspolitiet.
- 645 Schiøtz selv måtte, inntil han ble arrestert som «hoffgissel» på grunn av en artikkel i Morgenbladet 17.1.42 og senere ble sendt som officersfange til Tyskland i 1943, begrense sine aktiviteter til å skrive om 11-årskrigen. Schiøtz til Wærness 4.10.46, RA, LA GDS, dok. 22.
- 646 Kjelstrup til Wehrmachtsbefehlhaber 12.11.40, RA, LA GDS, dok. 23.

- 647 Dom i Oslo byrett mot GDS 22.6.48: 4
- 648 Schiøtz til FD 9.9.45, RA, FKA, Ec, 80 (grønt omslag).
- 649 Innenriksdepartementet (Kjelstrup) 14.3.41, RA, LA GDS dok 10 og 1.12.42, op. cit. dok. 9, og avhør av Kjelstrup 9.11.46, op. cit., dok 36.
- 650 Kåre Vagn Knudsen til distriktssjef ved NSB Poppe 17.12.41, RA, FKA, B, 3.
- 651 Kaptein og H.r.adv. Knut Esmarch til lagmannsrettssakfører Lundevall 27.9.45, RA, LA GDS, dok. 20.
- 652 Schnitler til Sivilforvaltningen 30.4.41, RA, FKA, B, 3.
- 653 Øgland til Telle 13.5.41, RA, FKA, B, 3.
- 654 Oppgitt av Schnitler i hans tilleggserklæring for spørreskjema for offisersgranskningen 8.11.45, RA, LA GDS, dok. 18.
- 655 Schiøtz til FD 9.9.45, RA, FKA, Ec, 80.
- 656 Ang. navneendringen, innplasseringen i forsvarsstrukturen og utnevnelsen, Ole Berg, HOK, til FD 29.10.45, RA, FKA, D, 40.
- 657 Ole Berg, HOK, til FD 29.10.45, RA, FKA, D, 40.
- 658 Berg hadde nettopp fått lykkeønskninger fra Schnitler i anledning sin 50-årsdag. Laake, Liljedahl og Roscher Nielsen var også blant gratulantene i anledning professorutnevnelsen, Roscher Nielsen særlig hjertelig. RA, LA GDS.
- 659 Utdrag og omtale av Getz' *Fra krigen i Nord-Trøndelag* – Fektningsrapport ble spredt over hele det tysk-dominerte Europa gjennom «Informationsdiemst Nord Pressediens» nr. 36 28.9.40.
- 660 Avhør av kaptein Rolf Scheen 8.11.46, RA, LA GDS, dok. 36.
- 661 Schnitler satte i gang omfattende avskrifter for Hærarkivets leder, dr. Liebers. Schnitler til S. Vagn Knudsen 9.8.43, RA, FKA, D, 35.
- 662 Etter krigen benektet han medlemskap og hevdet at han hadde spilt på å være NS-mann for å beskytte instituttet. Han er ikke gjenfunnet i det ordinære medlemsregisteret.
- 663 Forslaget om en «kansler» som skulle være et bindeledd mellom universitetet, Bergens Museum, NTH og departementet ble stoppet av Terboven 30.11.40
- 664 Bemerket av saksbehandler ved Riksarkivet, oberstløytnant Leiv P. Vadstein, i innledning til FKAs arkiver, Riksarkivet 2.4.6.02, katalog 1256.0/02: 8
- 665 Avhør av Øgland 8.11.46, RA, LA GDS, dok 36.
- 666 Kolsrud 2004: 361
- 667 Schnitler og instituttet ble angrepet i en sending fra London radio 1.5.41. Avhør av Rolf Scheen 8.11.46, RA, LA GDS, dok. 36.
- 668 Schiøtz til FD 9.9.45, RA, FKA, Ec, 80.
- 669 Helander til Oslo politikammer 13.12.46, RA, LA GDS, dok. 30.

Forlagssjef Helander kjente Schnitler fra arbeidet med ulike bokprosjekter under krigen.

- 670 Hvordan dette skjedde er uklart. Det ser ut til at endringen ikke medførte flytting eller andre praktiske endringer enn formaliteter. I en rapport opplyser Johansen at den skjedde med støtte av forlagssjef Helander og cand. philos Rolf R. Nygaard, som hadde vært tilfeldig medarbeider ved instituttet. Johansen til politimesteren i Oslo 28.5.46, RA, LA KEJ, dok. 24, umerket bilag.
- 671 «Rapport fra mitt virke i tiden 6.4.1940–7.5.1945», RA, LA KEJ, dok. 4.
- 672 PA 758, 2, «Riksting og laugsorg.».
- 673 Smith hadde nær etterretningskontakt med britiske tjenester før 9. 4.40. Han var en av få norske offiserer som ble bedt om å komme til Storbritannia av britene direkte, uten om norske myndigheter.
- 674 «PM fra oberst Oscar Klingenberg» 7.12.45, RA, LA KEJ, dok. 20.
- 675 Avhør av Ruge 15.7.46, RA, LA KEJ,
- 676 Avhør av Roscher Nielsen 26.6.46, RA, LA KEJ, dok. 26.
- 677 «I tro på seier [...]», avsluttet han en forespørsel til Hvoslef 3.8.33 om partimateriell for å bygge opp fylkespartiet. RA, PA 758, 2.
- 678 Johansen til politimesteren i Oslo 28.5.46, RA, LA KEJ, dok 24 (bilag uten nummer).
- 679 Borgersrud 2010: 96, 117
- 680 Hauglie ble forkastet fordi han hadde nektet å reise, nektet å hjelpe oberst Helset, fordi han hadde svart nei i granskningskjemaets punkt 14 om han hadde fått anmodning om å reise, samt for arbeidet i instituttet og for øvrig for passivitet under okkupasjonen. RA, DSU-45, 82.
- 681 Lokalene ble sprengt av «Osvald» 21.8.42. Ottesen, som hadde skaffet nøkler og skisser over lokalene, flyktet til Sverige i god tid før aksjonen. Mye tyder på at det var Hauglie som hadde hjulpet henne med dette. RA, DSU-45, 82, dok. 13.
- 682 Det finnes ingen registrert landssviksak mot ham, bare et kort i Erstatningsdirektoratet med henvisning til Oslo politikammer. Der finnes det imidlertid heller ikke registrert noen sak.
- 683 «I Norge følte jeg meg sikrere også av en annen grunn. Det skyldtes at det norske politiet var mindre godt organisert enn det svenske. Men særlig skyldtes det at en av våre kamerater hadde en veninde som var kontorsekretær for en høyere statsansatt. Over hans bord gikk alle viktige etterlysninger. Dermed fikk vi informasjon som var til stor nytte ikke bare for meg, men for alle våre kamerater. Hun arbeidet i enkelte tilfeller så pålitelig, at kamerater kunne

- bli brakt i sikkerhet rett før de skulle arresteres.» Wollweber 1964: 246
- 684 For et innblikk i Schiøtz rolle i striden om Den militære undersøkelseskommissjonen av 1946, se Riste, Olav, «Introduksjon» til Rapport fra den militære undersøkelseskommissjonen av 1946 (NOU 1979: 47).
- 685 Datteren Anne Margrete Prytz var gift med en høystående SS-leder i Breslau. Hun fortalte under besøket av sin far at hun hadde observert transporter av jøder fra Breslau. Prytz hadde da fortalt henne at jødene ble likvidert i leirene i øst. Dahl 1992: 383, basert på intervju med Anne Margrete Prytz i 1986, dessuten intervju LB med Bibi Huitfeldt (f. Prytz) 12.5.11. Det er forøvrig naturlig at han som finansminister må ha forstått dette allerede fra deportasjonene i slutten av 1942, fordi administrasjonen av jødeboene var lagt til Finansdepartementet, altså hans ansvarsområde.
- 686 Forslag, udatert, RA, LA HHAA, 3, 14, dok. 15.
- 687 Udatert, trolig høsten 1941 el. våren 1942, til ministerpresidenten, RA, LA HHAA, 3, 14, dok. 20.
- 688 «Justisdepartementets granskningskommissjon» 27.3.41, RA, LA HHAA, 3, 14, dok. 19.
- 689 Datert 21.9.42, RA, LA HHAA, 3, 14, dok. 18.
- 690 Udatert, trolig fra høsten 1941 eller våren 1942. RA, LA HHAA, 3, 14, dok. 22.
- 691 Utkast til forordning, RA, LA HHAA, 3, 14, dok. 2.
- 692 Forklart av Aall, her i utdrag fra sak nr. 528 Solveig Stang, RA, LA JR, dok. 9aD.
- 693 Ekspedisjonssjef Søren Georg Daniel de Fine von Krogh Hasle (f. 1910), cand. jur. 1932, var kst. i Innenriksdepartementet fra 1942.
- 694 Alle var NS-medlemmer. Quisling til Riisnæs 22.10.43, RA, LA HHAA, 3, 14, dok. 3.
- 695 Sammen med brødrene Wilhelm og Fritz Münter Rolfsen hadde han arvet aksjer i firmaet «Jens Rolfsen og Søn A/S» som hadde en rekke tyske agenturer, blant annet for Friedr. Krupp AG Essen. Fra 1929 var Rolfsen disponent i firmaet. Avhør av Rolfsen 8.3.48, RA, LA JR, dok. 3A.
- 696 Rolfsen hadde en rekke styreverv og engasjementer i ulike bedrifter i Norge. Etter at faren døde i 1917, giftet hans mor seg med skipsreder Stolt-Nielsen, som altså ble hans stefar. Jens Rolfsens bror, Wilhelm Münter Rolfsen, ble fra 1943 leder av Milorgs eksportorganisasjon «Edderkoppen», og hans fetter, Lorentz Brinch, ble fra 1944 leder av Milorg D-13 (Stor-Oslo).

- 697 Han var gift med en tysk kvinne som også var med i NS. Senere ble også hans to eldste barn med. Han var gjennom 12 år klassekamerat og nær venn av Axel Stang.
- 698 Ut gikk Ola Fritzner og Halvard Olsen. Rolfsen til Ministerpresidenten 18.12.43, RA, LA JR, dok. 9aA2.
- 699 Avh. av ekspedisjonssjef Georg de Fine von Krogh Hasle 8.8.46, RA, LA HHAA, dok.
- 700 Om A. Aalls samtale med Carstensen, avh. av A. Aall 8.8.46, RA, LA HHAA, dok. 1
- 701 Kopier av denne korrespondanse finnes i RA, LA JR.
- 702 Fiane ble likvidert med 7 skudd av 2 forskjellige kalibre 21.9.44 kl. 0815 utenfor Majorstueveien 18, Oslo av en ukjent mann i 35-årsalderen. RA, STAPO, MK, A. 1308 b. 6A.817/44.
- 703 Hans Fredrik Dahl 1995: 103
- 704 Njølstad 2008: 558, 834
- 705 Arkivet, som idag er oppbevart i Riksarkivet, er ennå ikke ordnet og er derfor i praksis ikke tilgjengelig for publikum.
- 706 FKA, 206, 11, RA.
- 707 «i en årrekke».
- 708 Offiserer som hadde stått i garnisonerende- og distriktstjeneste pr. 9.4.40, nå beordret til offentlige heltidsstillinger av Sivilforvaltningen. Notat til Innenriksdepartementets sentralavdeling fra Sivilforvaltningen 16.10.43, FKA, 206, 11, RA.
- 709 «Oppgave over personell i Sivilforvaltningen og distriktsforvaltningskontorene», FKA, 206, RA.
- 710 «Utdrag ...», Sem-Jacobsen 15.10.43, FKA, 206, 11, RA.
- 711 Sundlo til Five 26.1.43, l-sak OWF, 1.
- 712 Avhør av Stang 15.8.45, L-sak Stang, 1, legg 1-15, RA.
- 713 Fürst til Kobbe 30.9.40, AT, 17, legg U-utv., RA.
- 714 Rapport til sjefen for AT 12.12.40, RA, AT, 17, U-utv..
- 715 «Til lederen av Arbeidstjenesten» 7.10.40, RA, AT, 17, U-utv..
- 716 Med Hollerith hullkortmaskiner, som var tatt i bruk i organiseringen av Arbeidsdienst og andre etater i Tyskland.
- 717 Hagem til Kobbe 22.10.40, RA, AT, 17, legg U-utv..
- 718 Hagem til Kobbe 17.10.40, RA, AT, 17, legg U-utv..
- 719 ATs utskrivningsutvalg til sjefen for AT, 12.12.40, RA, AT, 17, U-utv..
- 720 «Til sjefen for Arbeidstjenesten. Kaptein Winsnes [...]» 26.10.40, RA, AT, 17, U-utv..
- 721 Aftenposten 5.11.40.
- 722 A. F. Munthe til sjefen for AT 6.1.41, RA, AT, 17, U-utv..

- 723 Fra firma Aug. P. Horn, Moss. Til AT/Staben 11.11.40, RA, AT, 53.
- 724 Han var sønn til sjefen for IR 12 i Trondheim, oberst Erland Frisvold.
- 725 Schnitler er oppført som utmeldt av NS i mars 1939, RA, PA 760, 41, NS KO 1934-38, Kontrolliste.
- 726 L. Heyerdahl-Larsen til staben 12.12.40 m/bilag, RA, AT, 37, 1.
- 727 O. A. Gausdal til 5. AT-distrikt 22.4.41, RA, AT, 37, 1, 431.
- 728 Uansett var den militære avlønningen rikelig sett med dagens øyne. Den gang var en ufaglært arbeiderlønn på 2000-2500 kroner.
- 729 E. T. Erichsen til Innenriksdepartementet 21.3.41, RA, AT, 37, 1, 426. Selve kalenderen derimot, kunne ikke trykkes etter 1940, etter at Terboven offisielt hadde oppløst Forsvaret.
- 730 E. T. Erichsen til Oberarbeitsführer Dr. von Maltitz, 13.11.40, RA, AT, 37, 1.
- 731 Abteilungsleiter Franck og Krogh, begge med kapteins grad. Hagtvedt 23.3.46, bd. 3, s. 241, LA SNH, RA, dessuten LA CFH, 2.
- 732 Bd. 12, s. 835, LA SNH, RA, dessuten LA CFH, 2.
- 733 Hagem 11.6.46 i LA SNH, bd. 10: 709, RA, dessuten LA CFH, 1.
- 734 I en artikkel om norsk AT i den tyske avisen Nationalzeitung 5.8.42 opplyses det at 6000 offiserer meldte seg «og en kunne derfor foreta et omhyggelig valg». Det er mulig at dette tallet også inkluderer alle tidligere sivile stillinger i Forsvaret.
- 735 Hagem 11.6.46, bd. 10, s. 716 i LA S N-H, RA, LA CFH, 1. Selve ordren, bd. 1, s. 4a, LA CFH, 2.
- 736 Av både Hagem og Bormann. Det er imidlertid ingen tvil om at Quisling var informert og inneforstått med dette framstøtet, som han også forsvarte.
- 737 En av elevene, løytnant Erling Jensen, oppga 350 i en politirapport til Den norske legasjon i Stockholm 2.11.42. Bd. 1, s. 53, LA S N-H, RA, LA CFH, 1.
- 738 Tallopplysningene er gitt av ham i forklaring 11.6.46, bd. 10, s. 725, i LA S N-H, RA, LA CFH, 1.
- 739 Brev fra Hagtvedt 23.3.46, bd. 3, s. 245, LA S N-H, RA, LA CFH, 2.
- 740 Omstendighetene rundt kompaniet på Skeikampen er beskrevet av Hagtvedt i hans brev 23.3.46, men ikke undersøkt nærmere i tyske arkiver.
- 741 Munthe 11.6.46, bd. 11: 761 i LA SNH, RA, dessuten LA CFH, 2.
- 742 Haraldstad 12.6.46, bd. 11: 784, LA SNH, RA, dessuten LA CFH, 1.
- 743 Bd.1: 5, RA, LA SNH, dessuten LA CFH, 2.
- 744 Forøvrig også signaturretten til J. Østgaard og D. Heyerdahl. Hagem til Postverket 22.4.41, RA, AT, 18, Kopier 1.3.-22.4.41.

- 745 AT, Forvaltningsavdelingen, 52.
- 746 L. A. Skaset 16.11.46, tilleggsutdrag bd. 3: 122–123, RA, LA SNH, dessuten LA CFH, 1.
- 747 Bd. 1: 10, RA, LA SNH, dessuten LA CFH, 2.
- 748 K t A nr. 1, s. 29, del 1.
- 749 Kaptein Torry Korperud til advokat Claussen 2.4.12.46, bd. 14: 122, RA, LA SNH, dessuten LA CFH.
- 750 I den norske hær besto troppen av fire lag (unntatt mitraljøsetropp), mens i Wehrmacht besto den av tre.
- 751 Marthinsen til Ola Rishovd 26.5.44, RA, PA 782, 11, Diverse særorganisasjoner.
- 752 Sp. anm. 593/43 og 774/43, RA, Statspolitiet, journaler, Dca, 58.
- 753 «Personalavdelingen pr. 1.2.1943», RA, PA 765, 2, «Korr. Div. 1943–45».
- 754 Dahl 1992: 404
- 755 «Direkriver for Rikshirden» nr. 6, av stabssjef Thorvald Thronsen 4.2.41, RA, PA 782, 1, 1.
- 756 «Hirdordre 12.9.41», RA, PA 782, 1, 1.
- 757 Regimentsbetegnelse var: HR 1 Viken, HR 2 Eidsivating, HR 3 Hafrsfjord, HR 4 Gulating, HR 5 Frostating, HR 6 Hålogaland og HR 7 Viking.
- 758 Betegnelsen 7. divisjon ble faktisk også tatt i bruk 1932–33, men ble avvirket i stillhet etter at den nye forsvarsministeren, Jens Kobro, overtok etter Quisling.
- 759 Einsatzstab-Hirdberatung holdt til i Rådhusgt. 8, 4. etg., rom 413. Identiteten til de 7 beraterne framgår av «Gebietliche Neugliederung des Rikshird» 1.11.41, RA, PA 782, 1, 1.
- 760 «Gebietliche Neugliederung des Rikshird» 1.11.41, RA, PA 765, «Forr. Div. 1943–45».
- 761 NS Årbok 1942, Oslo (Blix) 1943: 116
- 762 «Partiforordning ang. hirdplikt» 6.1.41, RA, PA 782, 1, 1.
- 763 «Partiforordning ang. hirdplikt» 23.1.41, RA, PA 782, 1, 1. Hvor mange fra Rikshirden som kom til å tjenestegjøre i «Nordland» våren 1941 er mer uklart. Adresselister fra regimentet over soldater som skulle ha Ideologisk Månedshefte tilsendt omfattet bare 40 mann, inklusive de løytnantene Thorvald Thronsen og kaptein Bertel Bruun, kfr. RA, PA 765, 2, «Korr. Div. 1943–44».
- 764 Sveitfører Bjørn Falchenberg til stabssjefen i Rikshirden 9.5.42, RA, PA 782, 1, 9.
- 765 Ved partiforordning 12.8.43, RA, PA 782, 1, 1.

- 766 «Oppgave over hirdregimentenes hvervekvote til Den norske Legion», RA, PA 782, 16, «Div. korr. 1943-45».
- 767 «Vedr. Våpenhirden», RA, PA 782, 1, «Våpenhirden».
- 768 Til Fører for HR 7 15.10.41, RA, PA 782, 1, 2.
- 769 Dahl 1995: 172
- 770 *NS Årbok* 1942, Oslo (Blix) 1943: 117
- 771 Kåre Martin til seniorsveiten i HR 7 20.10.41, RA, PA 782, 18.
- 772 De mer generelle instruksene, se RA, PA 765, 2, «Retningslinjer for eksersis, undervisning, sang», og for sommeropplegget 1941, se RA, PA 765, 2, «Ideologi».
- 773 Rikshirdsjefen til fylkings- og sveitførere 25.10.40, RA, PA 782, 1, 17.
- 774 Politidepartementet 21.11.40, RA, LA LOK, 1, dok. 101/6.
- 775 Rapport 29.11.40, RA, LA LOK, 1, dok. 101/4.
- 776 Holtermann til politimesteren 29.11.40, RA, LA LOK, 1, dok. 101/3.
- 777 I tillegg til Holtermann var anmeldelsen også signert Finn Lied, Finn-Nic. Knutzen og Ole Jacob Kleppa. RA, LA LOK, 1, dok. 101/2.
- 778 Rapport 28.11.40, RA, LA LOK, 2, dok. 123.
- 779 Affæren ble omtalt i Trondhjems Adresseavis 6.12.40. Nesheims versjon kom på trykk i Dagsposten 11.12.40.
- 780 Stabssjefen til Gunnar Lie, Per Dalen, Oliver Møystad og Aslak Nesheim 17.2.41, RA, PA 765, 2, «Korr. Div. 1943-44».
- 781 Riisnæs til Riksadvokaten 11.3.41, RA, LA LOK, 1 (unummerert).
- 782 «Regimentsordre nr. 20» fra HR 7 10.2.41, RA, PA 782, 1, 17.
- 783 «Hirdmannens alminnelige forhold», RA, PA 782, 2, «I Hirdmarinen».
- 784 «Rundskriv R 10/42» av 6.5.42, RA, PA 782, 1, 11.
- 785 Meddelselse fra Fuglesang 20.3.42, RA, PA 782, 1, 12.
- 786 Tidligere luftvernsjef for Østlandet, major og siv.ing. Arne Tellefsen, var f. eks. våpeninstruktør for HR 7 Viking 1942-43.
- 787 Partiforordning fra Quisling av 12.8.43, RA, PA 782, 1, «Våpenhirden».
- 788 Sæther til 3. Hirdfordeling 11.7.44, RA, PA 782, 10.
- 789 Hirdreglementsblad fra stabssjefen i *Rikshirden* nr. 6/44 (1.6.44).
- 790 Von Krog 27.4.45, RA, PA 765, 1, 3.
- 791 Skarphagen til Sæther 11.4.45, RA, PA 765, 1, 3.
- 792 «Fordelingsordre nr. 10/45» av Rolv Gulbrandsen, RA, PA 782, 1, 4 og 5.
- 793 Thronsen til hirdregimentene 26.3.42, RA, PA 765, 2, «Korr. Div. 1943-45».
- 794 «Direktiv for Hirdens arbeid i tidsrommet fra 1.7.1944 til 31.12.1944», 24.7.44, RA, PA 782, 1, 6 og 7.

- 795 Marthinsen til hirdfordelingene 20.12.44, RA, PA 782, 1, 6 og 7.
- 796 Kaptein Erling Søvik overtok stillingen som sjef for Sikkerhetspolitiet fram til kapitulasjonen.
- 797 Marthinsens målrettede beordringer, se RA, PA 765, 2, «Hird- og Førerordrer 1944-45».
- 798 Hirdordre fra Quisling 16.2.45, RA, PA 765, 2, «Hird- og Førerordrer 1944-45».
- 799 Hirdintendant J. Berentzen til ordfører Edvard Stenersen 13.4.42, RA, PA 765, 2, «Korr. Div. 1943-44».
- 800 PM om Hirdens våpenopplæring 1.10.43, RA, PA 765, 4, «Hirdstaben. Budsjettforslag for HVO».
- 801 Quisling til Guldberg 9.5.44, RA, PA 782, 2, «III Førergarden».
- 802 Partiforordning 19.9.44, RA, PA 782, 2, «III Førergarden».
- 803 Kahrs til Hirdstabslederen 3.2.45, RA, PA 765, 1, 3.
- 804 Notat fra VQ 19.2.45, RA, PA 765, 1, 3.
- 805 «Førergarden», Rikspolitsjefen 16.10.46, RA, PA 782, 2, «III Førergarden».
- 806 Med lavt medlems- og KO-nummer ble han tidlig på høsten organisasjonsleder i Stor-Oslo NS. Han vervet seg til Rikshirden i november og ble omgående sveitfører. Waffen-SS meldte han seg til allerede 2. februar 1941. To uker senere begynte han på opplæringen i Graz, hvor han ved endt kurs ble utnevnt til Obersturmführer. Fra 22. juni 1941 fram til januar 1942 var han ved fronten i Russland.
- 807 PM av 28.4.42, RA, PA 782, 2, «I Hirdmarinen».
- 808 Quisling til Rikshirdstaben 5.5.42
- 809 «Overføring fra Rikshirden til Hirdmarinen» 27.6.42, RA, PA 765, 2, «Korr. Div. 1943-45».
- 810 Førerens ordre av 17.10.42, RA, PA 782, 2, «I Hirdmarinen».
- 811 «Arbeidsplan for avdelingene» 8.5.44, RA, PA 782, «I Hirdmarinen».
- 812 Fjeldstad til Hirdstaben 20.2.45, RA, PA 765, 1, 3.
- 813 Kvistad 2011: 596
- 814 Blom var sønn av artilleridirektør og kommandørkaptein Ole Andreas Blom.
- 815 Kvistad 2011: 576-596
- 816 Kvistad oppgir begge disse tallene. Kvistad 2011: 576 og 579
- 817 Kvistad 2011: 810
- 818 Kvistad 2011: 583
- 819 Partiforordning 28.2.42, RA, PA 782, 2, «II Hirdens flykorps».
- 820 «Seilflysakens stilling høsten 1943» av Erling W. Eliassen 30.9.43, RA, PA 767, 13, «HFK».

- 821 Se Kvistad 2011: 576, 579
- 822 Kolsrud 2004: 188
- 823 Gran til Sivilforvaltningen 24.1.41, RA, PA 767, 13.
- 824 «Seilflysakens stilling høsten 1943» av Erling W. Eliassen 30.9.43, RA, PA 767, 13, «HFK».
- 825 For en innføring i litteraturen og kildene om Riedel og seilflyhistorien i USA og Tyskland, se «Nazis soaring over Washington», i det amerikanske arkivtidsskriftet *Prolouge*, no. 3 2011.
- 826 Kolsrud 2004: 354
- 827 Både Mjøllner og Bø ble først forkastet i offisersgranskningen etter krigen, men reddet av departementet. Bø ble mangeårig luftfartsdirektør og en av Norges mest kjente fagmenn innen sivil luftfart.
- 828 Årsberetning fra Alf W. Berggren 27.2.43, RA, PA 767, 13, «HFK».
- 829 De 4 flyvningene foregikk 31.11.41. Årsberetning fra Alf W. Berggren 27.2.43, RA, PA 767, 13, «HFK».
- 830 Kolsrud 2004: 188
- 831 Ibid.
- 832 Korpsfører Per Carlson 3.6.44, RA, PA 767, 13.
- 833 Kolsrud 2004: 189
- 834 Kolsrud 2004: 189
- 835 Lislegaard til SS-U.stuf. Hölzel, Einsatzstab-Hirdberatung, 22.1.45, RA, PA 765, 2, «Korr. Div. 1943-45».
- 836 «Hirdens Bedriftsvern (HBV)», RA, PA 765, 3, «Hirdstaben. Personell. Lønn. 1943-44».
- 837 *Norsk krigsleksikon 1940-1945*: 172
- 838 I NS-ledelsens planer var det fortsatt AT som utgjorde potensialet til en ny vernepliktshær.
- 839 Marthinsen til Statspolitiets avdelingsledere 8.8.44, RA, PA 765, 3, «Hirdstaben. Personell. Lønn. 1943-44»
- 840 «Regimentsordre nr. 13/41» for HR 1, 12.11.41, RA, PA 765, 2, «Korr. Div. 1943-45».
- 841 «Oppgave» 3.5.45, RA, PA 782, 1, 17.
- 842 «Fordelingsordre» 13.4.45, RA, PA 782, 1, 17.
- 843 Etter NS Førers ordre 10.3.45, RA, PA 765, 1, 3.
- 844 Ralph Fossum til finansråd Elstad 24.4.45, RA, PA 765, 1, 3.
- 845 Solhjell 2000: 237
- 846 Solhjell 2000: 239
- 847 Grieg-Smith 2010. Opplysningen om kjentmenn; til LB 2.8.12
- 848 Bakke til Skancke 5.3.42, RA, LA JMKB, 2, dok. 4.
- 849 Erik Arveschoug ga 20.7.45 en orientering om kontoret, RA, LA CFH, 2, dok. 25.

- 850 Arkivene ble fullstendig ødelagt umiddelbart før kapitulasjonen. Det foreligger derfor kun brokker av opplysninger om kontorets virksomhet.
- 851 Kolsrud 2004: 213
- 852 Avhør av SS-Obersturmführer Hans Prüss 20.10.45, RA, LA CFH, 2.
- 853 Avhør av NSPOT's leder Sverre Petersen 24.10.45, RA, LA CFH, 2.
- 854 Laudal ble henrettet i Trandumskogen 9.5.44.
- 855 Den 2.7.41 rapporterte for eksempel Frølich Hanssen til minister Skancke i KUD om illojale instruktører i Oslo Turnforening. Den 15.10.41 besørget han oversendt til Statspolitiet anmeldelse av to AT-gutter som hadde revet ned NS-plakater ved Fiane i Holt, Aust-Agder. Den 21.3.45 anmeldte han 17 navngitte AT-gutter fra Sem i Vestfold til det tyske sikkerhetspolitiet. De hadde unnlatt å møte i tråd med parole. Den 29.1.45 anmeldte han til Statspolitiet en AT-befalingsmann fra Bjørkelangen, som trolig hadde rømt til Sverige. RA, LA CFH, 2. Generalen fant seg heller ikke for god til å angi officerskolleger, som han demonstrerte da kapteinløytnant Harald Bjørnstad 21.7.41 ble anmeldt av sin kullkamerat Erling W. Eliassen fra Sjøkrigsskolen, for å ha unnlatt å hilse da denne passerte ham på gaten iført AT-nestbrigadeføreruniform. Eliassen ba Frølich Hanssen anmelde Bjørnstad, hvilket generalen gjorde. Det kostet Bjørnstad hans stilling i Forsyningsdepartementet, 40 dagers fangenskap hos Statspolitiet, før han 25.10.41 måtte flykte fra landet, RA, LA CFH, 3.
- 856 Opplyst av Kjelstrup i en samtale med oberstløytnant Th. Abildgaard 21.5.41. Abildgaard var innkalt av Kjelstrup etter at han hadde klaget på uhjemlet husransakning hos ham 17.2.41 og 2.5.41 og satte opp et referat av samtalen kort tid etterpå, som ble lagt fram i landssviksaken mot Kjelstrup. RA, LA FHK, 2, dok. 23. På et svarkort som ble sendt ut sammen med brosjyren til alle befalingsmenn opplyses det at den var «redigert av befalingsmenn».
- 857 Abildgaard, se forrige note.
- 858 FKA, 206, 1, RA.
- 859 I Cort Adelegrsgt. 12. Et referat av disse og etterfølgende forhandlinger ble gitt av Helgesen i brev til Quisling 1.7.41, RA, LA FHK, 1, dok. 81.
- 860 Det var foruten Helgesen, løytnant Arne Frithjof Kolderup som organisasjonsleder, løytnant Sigurd Odd Glattre som propagandaleder, kaptein Syvert Engene Sunde som økonomileder, løytnant Sverre Vagn Knudsen uten portefølje og løytnant Trygve John Johnsen som

sekretær og presseleder. Av de opprinnelige åtte var det bare kaptein Bjarne Gilhuus Moe, løytnant Ole Henrik Nymoen og fenrik Ole Henderson Blom som ikke var med. To av disse, Kåre Vagn Knudsen og Arne Kolderup hadde tjenestegjort i Admiralstaben 9. april, og flere hadde vært skipssjefer.

- 861 Avhør av Kjelstrup 2.2.46, RA, LA FHK, 2, dok. 107.
862 Udatert oktober 1942, RA, LA FHK, 2, dok. 127.
863 Erklæring undertegnet Løken 24.4.42, RA, LA PGL.
864 FD til politimesteren i Bergen 12.4.46, RA, LA PGL.
865 Det skrives ofte at selve edsavleggelsen også skjedde ved denne anledningen, men det stemmer ikke. Den skjedde først på tysk jord i tyske uniformer.
- 866 Lindbäck-Larsen 2009: 90
867 Dahl 1992: 200
868 Avhør av Thronsen 16.6.45, RA, LA JMKB, 1.
869 Stenografisk ref. s. 122, RA, LA AHS, 2.
870 Under Generalmajor und SS-Brigadeführer Karl Maria Demelhuber (1896–1980).
871 Det er således en forveksling av tidspunkt og sammenheng når John Mikal Kvistad skriver i sin doktoravhandling om NSUF, at Stang var fraværende under NSUFs landsmøte i 1942 fordi han «kjempet» ved fronten på finsk side som første nordmann i tysk uniform, jfr. Kvistad 2011: 70
- 872 Avhør av Dahl 4.10.46, RA, LA FHK, dok 91–105.
873 Stenografert rapport fra Thue 12.10.46, LA FHK, dok 91–105.
874 De som ble plukket ut, var: for Vestlandets del major Ingolf Hoel som formann med assistent kaptein Nils Olsen Øvsthus, for Voss og Ulvik med oberst Sverre Blom som formann og løytnant David Haugse som assistent, for Haugesund oberst Gunnar I. Willoch med kommandør Birger Gottwaldt som assistent, for Stavanger oberst Gunnar Spørck med oberst Østbye som assistent, for Farsund/Stavern oberstløytnant Kristian Notland, for Stavern oberst Carl Mork, generelt for Østlandet kaptein Øvsthus og for Kråkerøy kaptein Olaf Solum. Disse var alle offiserer med frilønn og arbeidsplikt. Ulike forklaringer angir ikke helt identiske opplysninger om den enkeltes ansvarsdistrikt og grensene mellom disse. Blom hadde vært plassjef på Voss pr. 9. april. Kun Solum var medlem av NS. Øvsthus hadde vært medlem fram til 1936. Ellers var alle veletablerte yrkesoffiserer med lang ansiennitet.
- 875 En inngående beskrivelse i skriv fra Bjerkelund til Hoel 30.6.41, RA, LA FHK, dok 99.
876 Egil Christophersen i *Norsk Krigsleksikon 1940–1945*, s. 161.

- 877 Avhør 3.10.46, RA, LA FHK, dok. 93.
- 878 Kjelstrup til Marthinsen 26.2.42, RA, LA FHK, dok. 91/11.
- 879 Avhør 23.2.42, RA, LA FHK, dok. 91/7.
- 880 Krim.ass. Scott Johnsen, avd. AB til Oslo politikammer 2.1.47, RA, LA OM.
- 881 Gysler kom fra en NS-familie. Faren, en rittmester, hadde vært medlem siden 1933. To av brødrene var sersjanter i bataljon «Vikens» 3. kompani.
- 882 Møystad 2.1.47, RA, LA OM.
- 883 Thronsen til rikssøkonomisjef Ralph Fossum 29.10.43, RA, PA 761, 5, «Pers. korr», H.
- 884 Quisling til Fossum 1.11.43, RA, PA 761, 5 «Pers. korr», H. I en påskrift opplyste Quisling at han hadde endret tidspunktet fra 1.12. til 31.12.
- 885 Forklaring 2.1.47, RA, LA OM.
- 886 Avhør av Odd Heian 15.4.47, RA, LA OM.
- 887 I «Etterretningstjeneste», RA, PA 743 Hvoslef.
- 888 Hvoslef til sjefen for Sikkerhetspolitiet 10.5.42, RA, LA OM, 1.
- 889 1. avdeling hadde en bemanning på atten mann, henholdsvis seks i Kirkenes, fem i Bjørnevatn og resten fordelt på tettstedene; 2. avdeling dekket Tana og Polmak med åtte mann; 3. avdeling Vadsø-distriktet fra Nyborg til Kiberg med tolv mann; 4. avdeling fra Vadsø by til Båtsfjord med seks mann; 5. avdeling fra Kongsfjord til Mehamn, samt ytre Tanafjord, med åtte mann; 6. avdeling fra Laksefjord til Honningsvåg og ytre Porsangerfjord med syv mann; 7. avdeling Indre Porsanger, Lakselv med tre mann; 8. avdeling områdene rundt Hammerfest til Komagerfjord med fjorten mann; 9. avdeling fra Komagerfjord til fylkesgrensen med åtte mann.
- 890 Øystein Sørensen bruker betegnelsen NSIA, NS' Informasjonsavdeling, Sørensen 1989: 282, og denne betegnelsen har Dahl overført til *Norsk Krigsleksikon 1940-1945*: 186 (biografien over Hvoslef).
- 891 Pryser 2001: 74 ff.
- 892 Pryser 2001: 188
- 893 «Fortrolig. Til distriktslederen i ...», RA, PA 743 RH, 1.
- 894 Ministerpresidenten til Prytz 27.10.42, RA, PA 743, 1.
- 895 «Notat» med påskrift «Forelagt før 24/6 44», RA, PA 743 RH, 1.
- 896 Ministerpresidenten ved Lundesgaard til Finansdepartementet 8.11.43. Lundesgaards sekretær hadde underlig nok ikke fått med seg at Hvoslefs fornavn var Ragnvald. RA, PA 743, 1.
- 897 F-/TD til Hvoslef tilbakedatert med hånd, uvisst av hvilken grunn til 7.12.43. Ibid.

- 898 Avhør av JTK 12.2.46, RA, LA JTK, dok 15.
- 899 Heian oppgir selv sommeren 1943, men det må bero på erindringsforskyving. Avhør av Heian 27.4.46, RA, LA ADØ, dok. 31.
- 900 Forklaring av Due-Ødegaard 29.5.46, RA, LA ADØ, dok. 26.
- 901 Avhør av Heian 27.4.46, RA, LA ADØ, dok. 31.
- 902 Due-Ødegaard fikk 7 års tvangsarbeid i Oslo byrett 10.1.47 samt inndragning og rettighetstap. Inndragningen ble opphevet av høyesterett. Han ble benådet ved kgl. res. 23.9.49. RA, LA ADØ, dok. 52.
- 903 I utmeldingsbrevet beskrev han hvordan hadde kjempet for å fjernet «de uhederlige elementer, de korruperte og de hvis moralske vandel bare var egnet til å skade partiet». Utmeldingskriv 30.9.44, RA, LA ADØ, dok. 8/3.
- 904 Se senere i forbindelse med Hirdens Flykorps.
- 905 Krogh var major og kjemiingeniør fra NTH, med bakgrunn som direktør ved Gullaug Sprengstoffabrik fram til slutten av 1942, da han startet å arbeide for Hvoslef.
- 906 RA, JPD, Min. ktr. M, D-sakarkiv, 13.
- 907 Arkiver etter TN er spredt utover flere arkivskapere, særlig Politidepartementet, Ordenspolitiets forvaltnings-avdeling, samt Justisdepartementets Luftvernkontor, i PA 743 (Hvoslef), PA 782 (Oversikt over NS), PA 1193 (Institutt for Norsk Okkupasjonshistorie), S 1055 (JDP, ministeren), S 1363 (Kommunikasjonsdirektoratet) og andre arkiver i RA.
- 908 «Avskrift PM okt. 42» (udatert), RA, S 3336 Direktoratet for sivilt beredskap, Da, 123.
- 909 Avskrift av Rundskriv 2.12.43, RA, S 3336, Da, 123.
- 910 «PM» av 4.10.42 av Hvoslef, RA, S 3336, Da, 123.
- 911 Etter avtale med Hvoslef signerte Rediess 8.7.44 en slik tillatelse til oppvæpning. Bilag 2, RA, S 3336, Da, 123.
- 912 Dahl i *Norsk krigsleksikon 1940-1945*: 186. Men Dahl bruker her betegnelsen «NSIA» («NS Inspeksjons Avdeling»), som ikke var den korrekte betegnelsen. En del bakgrunnsmateriale finnes i Hvoslefs privatarkiv, RA, PA 743, 2.
- 913 «Notat til herr Oberst Hvoslef», 14.4.43, RA, PA 743, 2.
- 914 Flere av Bøckmans underoffiserer fra IR 12 krevde krigsrett mot ham etter krigen. Dette ble avvist og etterlot mye bitterhet. Bøckman ble medlem av Strinda herredsstyre i 1945, på tross av at han da ennå ikke var godkjent i den militære granskningen. Han ble godkjent endelig av den militære granskningskommisjonen først så sent som 3.6.46.
- 915 Borgersrud 2010: 173-179

- 916 Erik Gjems-Onstad beskriver i LARK – Milorg i Trøndelag 1940–1945 ukklarhetene i ledelsesforholdene i Trøndelag mellom den britiske SOE-operasjonen «Lark» og de stedlige militære gruppene i tiden fram til arrestasjonen av Bøckman. Gjems-Onstad framhever SOE-agenten fenrik Odd Sørli som den ubestridte leder for det som senere ble Milorg. Gjems-Onstad 1990: 45
- 917 «Notat til herr Oberst Hvoslef» 14.4.43, RA, PA 743 Hvoslef, 2.
- 918 Lange til kriminalpolitiet i Trondheim 12.9.45, RA LA LOK, 1, dok. 46.
- 919 Ifølge Grinifangene: XVI, var IV E2 Sipos avdeling for bl. a. «Operation 4343. Norgesorg, opprettet etter sendersaken i Trondheim», dvs. arrestasjonen av SOE-telegrafisten Evald Hansen 16.12.42. Bøckman anførte i registreringskjemaet for politiske fanger, RA, PA 1492, at arrestårsaken var «Mil.org». I spørreskjemaet til Rikspolitiet, Rikspolitisjefens arkiv, 3, anførte han «Militær organisasjon».
- 920 Klingenberg 21.2.46, RA, LA LOK, 1, dok. 133/2.
- 921 Telegram fra Kjelstrup 20.3.41, RA, PA Finn Berg.
- 922 Berg fikk oppdraget om å gjøre dette av oberst Nils Sæbø våren 1941, kfr. brev fra Sæbø til fru kaptein Berg 4.3.47. Sæbø hadde igjen fått oppdraget av forsvarsminister Birger Ljungberg i London i november 1940. «Militært oppdrag fra London», kaptein Ove Førde til Sæbø 2.9.45. Begge dokumenter, RA, PA Finn Berg.
- 923 «Miliærorgasisasjonen av industriluftvernet» av Hans Finne, juli 1945. RA, PA Finn Berg.
- 924 Hensikten skulle ha vært å få Berg bortvist fra Trondheim. Tilleggsforklaring 21.2.46, LA LOK, dok. 133/3.
- 925 Klingenberg til Trondheim politikammer 30.11.45, RA, LA LOK, 1, dok. 133/1.
- 926 Klingenberg 30.11.46, RA, LA LOK, 1, dok. 133/2.
- 927 Krim. komm. Woesch, BdS u. d. SD/Oslo IV D3 til Sipo Drontheim 18.11.42, RA, LA LOK, 1, dok. 133/6.
- 928 Som «intellektueller Mittäter» i en kabelsabotasje mot spesialtoget «List». Kdr. d. Sipo u.d. SD Drontheim til BdS. u. d. SD Oslo 23.11.42, RA, LA LOK, 1, dok. 133/5.
- 929 Og at rapportene var «en medvirkende årsak» til at han ble skutt. Påtegningsdokument, RA, LA LOK, dok. 1/a.
- 930 Rettsbok, RA, LA LOK, 2, dok. 182.
- 931 «Partiforordning nr. 2 om forholdet mellom NS og frimureriet» av 11.6.42.
- 932 Bakke til Prytz 10.10.42, RA, LA JMKB, 1.
- 933 Prytz til Quisling 10.9.42, RA, LA JMKB, 1.

- 934 Dom i NS Partirett 10.7.43 mot Reidar Aagaard, RA, PA 764, NS Partirett.
- 935 Meldungen [...] 2008: 865–872
- 936 Meldungen [...] 2008: 870
- 937 «Erklæring» 6.3.46 av Due-Ødegaard, RA, LA RAA, dok. 19.
- 938 Kommunisten Hars Erik Rydmann fra Oslo infiltrerte denne kretsen på oppdrag fra den sovjetiske ambassaden i Stockholm, men holdt nesten på å bli landssvikdømt for det. Saken ble imidlertid henlagt. LA HER, dok. 1 og 47.
- 939 Understreket i domsdokumentet, RA, PA 764.
- 940 *Friheten* nr. 53 og *Stockholmsstidningen* 18.12.42. Begge oppslagene beskrev hovedtrekkene i aksjonen nesten korrekt. *Stockholmsstidningen* opplyste dessuten at både Fuglesang og Prytz var blitt «kroppslig bestraffades» og at utfallet av det hele var en seier for de «aggressive elementen inom hirden». Kilden var «privat» oppga avisen.
- 941 Meldungen [...] 2008: 1025
- 942 Sundlo til Five 7.12.41, LA OWF, 1.
- 943 «Foreløpige betraktninger over våre interesser i Kvitsjøen og Nordishavet», RA, PA 749, 1, legg «Bjarmland etc».
- 944 Major Wilhelm Hansteen var militærattaché i Finland fra 1936 til desember 1941, Riste 2001 (*Norsk biografisk leksikon* bd. 4): 105
- 945 Dahl 1992: 402f
- 946 «Finlands stilling etter den 22/6.41», RA, PA 749, 1, «Bjarmland etc».
- 947 «Vedrørende oppsetting av eventuelt frivillig korps», RA, PA 749, 1, «Bjarmland etc».
- 948 Støren til Prytz 18.6.41, RA, PA 749, 1, «Bjarmland [...]».
- 949 I PA 749, 1, «Bjarmland [...]».
- 950 Oversatt til tysk av Dr. Dannheim. Utkastene ligger i samme legg.
- 951 Aall til Prytz 23.10.41, RA, Pa 749, 1, «Bjarmland [...]».
- 952 Kolsrud, 1988: 246f
- 953 Iallfall fortalte han dette ifølge en forklaring av Kjelstrup. RA, LA JMB, dok. 26/2.
- 954 Avhør av Kjelstrup 10.6.45, «Etterforskning mot Quisling m.fl.», Div. saker fra Oslo politikammer, RA.
- 955 Avhør av Riisnæs 20.10.45, RA, LA JTK, dok. 23/2.
- 956 Blindheim oppgir LA JTK, «dok. 187/2», som kilde for disse opplysningene, i stedet for dok. 23/2. Rimeligvis er dette en forveksling med anmeldelsesnummeret på saken. Det er imidlertid ikke usannsynlig at disse navnene ble foreslått, men at de framgår av andre kilder. Blindheim 1977: 35, 55

- 957 Med tittel «En norsk legion i kampen mot Sovjet-samveldet», her sitert fra Stavangeren 30.6.41.
- 958 RA, LA JTK, dok. 10.
- 959 Statspolitisak OV jnr. 3522-41, RA, Rapport fra politifullmektig Knut Rød 12.7.41.
- 960 Sundlo til Brun 17.7.41, RA, LA FSW.
- 961 Fritt Folk 22.7.41.
- 962 Hirdmannen 7.3.42.
- 963 «Foreløpige bestemmelser vedrørende verving til Den norske Legion». Det framgikk videre at «på steder hvor tilgangen gjør det påkrevd», kunne det opprettes egne vervekontor etter forslag fra ATs utskrivningssjef. RA, PA 773, 3.
- 964 «Midlertidig instruks for Den norske Legions distriktsjefer» 9.9.41, utarbeidet av kaptein Hans L'orange, RA, PA 773, 12.
- 965 Plasskommandantsordre 4.9.41, RA, PA 773, 2.
- 966 Plakaten: RA, PA 773, 2.
- 967 «Ordre [...]», 1.8.41 til Klingenberg m. fl., PA 773, 3.
- 968 Utskrivningssjefen 23.8.41, RA, PA 773, 2.
- 969 Avhør av Kjelstrup 11.6.45 i RA, LA VALJQ, kopi i LA JMKB, 1, dok. 26/10-13.
- 970 Innmeldte til utskrivningssjefen i Oslo og Akershus pr. 30.9.41, RA, PA 773, 2. Totaltallet 895 framgår av egen liste i PA 773, 3. En av de innmeldte var Walter Fürst.
- 971 JK til DnL 18.10.41, RA, PA 773, 3.
- 972 Med unntak av den svært spesielle situasjonen som oppsto under vinterkrigen 1939-40.
- 973 I PA 773, 2, finnes detaljerte oversikter over rekrutteringen fra NS til DnL i Vestfold og Buskerud, et uvurderlig materiale for å kunne analysere de frivilliges bakgrunn.
- 974 Det var kapteinene Hans Peter L'orange, Kåre Vagn Knudsen, Eilif Guldberg og Erling Søvik, dernest majorene Halfdan Sundlo og Carl Oscar Carlson, oberst Sundlo, oberstløytnant Five, kommandørkapteinene Vagn Knudsen og Sem-Jacobsen, kapteinene Leif Klingenberg og Langlie og løytnantene Per Carlson, Ragnar Berg, Aslak Rønning Nesheim, Finn Finson, den siste kjent fra avisene som en av de norske skipssjefene under bataljen i Jøssingsfjord 16. februar 1940.
- 975 Referat fra møte mellom Bakke og Kjelstrup i SS- und Polizeigericht Nord 17.4.43, RA, LA JMKB, 1, dok 19-26/6.
- 976 Samtale med sjefen for SS-Führungshauptamt, generalløytnant (SS-Brigadeführer) Hans Jüttner, Kjelstrup, Orientering for betrodde, 1.1.42, RA, LA FHK, 34/4.

- 977 Veum 2009: 81
- 978 «Forslag til nyordning ved Den norske Legion», 10.10.41, RA, LA JMKB, I, 2-5 ad 26-6.
- 979 Sundlo til Five 7.12.41, RA, LA OWF.
- 980 Bakkes forklaring 17.4.43, RA, LA FHK, 2. Dokumentene i konflikten mellom Kjelstrup og Bakke ble funnet i arkivet til SS- und Polizeigericht Nord og oversendt statsadvokatene for landssviksaker 14.11.46. En kopi av dokumentene ligger i LA FHK, 2.
- 981 Beordringen gjaldt i første omgang for «et års tid». Diekmann til SS-Rgt. «Germania» 23.1.42, RA, LA JMKB, I, dok. 26/10.
- 982 Kjelstrup til SS- und Polizeigericht Nord 27.4.43, RA, LA FHK, 2.
- 983 Oslo 22.4.43, RA, LA FHK, 2.
- 984 Latza til Leib 9.6.43, RA, LA FHK, 2.
- 985 Kjelstrup til Quisling (udat. 1944), RA, LA FHK, 34 B.
- 986 Ordre fra Kjelstrup og L'orange, Hvervingskontoret 16.8.41, til major Qvist, oberst Sundlo, plasskommandanten på Bjølsen og DnLs sjefsintendant, RA, PA 773, 12.
- 987 Sundlo til Five 7.12.41, RA, LA OWF.
- 988 Kielland, Korrespondanse, RA, PA 773, 2.
- 989 Kielland til lensmennene av 18.8.41, RA, PA 773, 2.
- 990 Kielland til 7. Hirdregiment 6.8.41, RA, PA 773, 2.
- 991 Sundlo til Five 12.12.41, RA, LA OWF, I.
- 992 Bakke til Rishovd 5.3.42, RA, LA JMKB, I, 3-4 ad 26-5 (4).
- 993 Indre Smaalenenes avis 19.3.43
- 994 Avhør av Fuglesang 11.6.45, RA, LA JMKB, I, dok. 26/10-13.
- 995 «Bare det folk har krav på en stor fremtid som i en kamptid er villig til å ofre», het det der. «Partiforordning om hverving til Den norske Legion» 6.8.42, RA, PA 759.
- 996 «Herr Rikspresident» og «Kjære Minister», RA, LA JMKB, I, dok. 8-11, ad 26/13.
- 997 Kontoret som var startet etter oppløsningen av Frontkjemperstaben, var et rent velferdskontor, hadde formelt betegnelsen Frontkjemperkontoret, og var underlagt JDP.
- 998 Meddelelse 21.8.42, RA, LA JMKB, dok. 19-20 ad 26/13.
- 999 Episoden er gjengitt sterkt fortegnet i filmen «Max Manus» i 2010.
- 1000 Finson, som endret navn fra Halvorsen i 1940, hadde vært dux på SKSK 1935-kullet og var eldste offiser og fartøysjef under Altmark-episoden 17.2.40.
- 1001 Avhør av Finson 16.6.45, RA, LA JMKB, I, dok. 26/10-13.
- 1002 Avhør av Stang 16.6.45, RA, LA JMKB, I, dok. 26/10-13.
- 1003 Avhør av Othar Lislegaard 16.6.45, RA, I-sak JMKB, I, dok. 26/10-13.

- 1004 Avhør av Rustand 16.6.45, RA, l-sak JMKB, 1, dok. 26/10-13.
- 1005 Kasserer Rolf Pedersen 4.4.46, RA, LS LOK, dok. 128.
- 1006 Blom-Sørensen til SS-Ersatzkommando Norwegen, U.schaf. Strastadt, 2.5.44, RA, PA 782, 14, «Frontkjemperkontoret».
- 1007 Veum 2009: 10, oppgir 5500 i tysk tjeneste, hvilket er det antallet som er oppgitt i litteraturen siden 1945. Noen forfattere, som Fjørtoft i *Norsk krigsleksikon 1940-1945*, 1995: 124, oppgir 5000. Men ingen av disse oppgavene ser ut til å være basert på oppstilling eller samtidig kildeunderlag.
- 1008 Veum 2009: 10
- 1009 Five til Sundlo 29.1.43, LA OWF, 1.
- 1010 Partimannen Karolus Otto Wilhelm Max Friedrich Otte, f. 1908, opprinnelig kjøpmann i Hamburg, ble i 1943 Oberführer SS. Han hadde sluttet seg til NSDAP i 1930 og i 1939 blitt leder av partiets «Führungstabes Wirtschaft» i byen. Da var han 31 år gammel. Terboven overlot i stor grad styringen av næringslivet til Otte, selv om de to ikke alltid var enige. Bohn mener at Otte hadde større makt over norsk næringsliv enn noen annen enkeltperson har hatt i Norges historie. Bohn 2000: 163
- 1011 Sosialdepartementet til Jaqkbo 1.10.40, RA, RK, A/ASo/71 I/300a, 82.
- 1012 Bohn 2000: 227
- 1013 Fritt Folk 31.12.40.
- 1014 «Verordnungen zur Regelung des Arbeitseinsatzes und Bekämpfung der Arbeitslosigkeit» av 8.10.40 (RK pr. 8.10.40 og 2.12.40), RA, RK, ASo III.
- 1015 Tuveng 1945: 102
- 1016 Tuveng 1945: 106
- 1017 «Verordnung über Sicherstellung des Arbeitskräftebedarfs für Aufgaben von besonderer Bedeutung vom 9.7.41 und Durchführungsvorschriften», RA, RK, 79 A/ASo/71 (I 104 a 5).
- 1018 Kvinnene var redd for å bli presset til prostitusjon. Se 79 A/ASo/71 (I 104 a 5).
- 1019 Haager Konvensjonens art. 52, som forbyr tvangsdirigering til militære anlegg for besettelsesmakten i et okkupert land. Bohn 2000: 230
- 1020 «Arbeidskraftens regulering. Skjerpende foranstaltninger», 6.2.43, RA, LA EAG, dok. 18 b.
- 1021 Udatert notat med påskrift, RA, LA EAG, dok. 19 (703).
- 1022 II A. So I 611 a 25.2.43, RA, LA EAG, dok. 19 (bilag).
- 1023 «PM» 23.3.43, RA, LA EAG, dok. 19c.

- 1024 Guldberg til Førerens og Ministerpresidentens Kanselli 25.3.43, RA, LA EAG, dok. 19b.
- 1025 «Den nasjonale arbeidsinnsats. Behovet for arbeidskraft m.v.» (udatert) 19.3.43, RA, LA EAG, dok. 20a.
- 1026 Tradisjonelt har anslagene ligget på mellom 150 000 og 200 000. *Norsk Krigsleksikon 1940–1945* (Dag Ellingsen): 428
- 1027 Guldberg til Johlitz 17.6.43, RA, LA EAG, dok. 20b.
- 1028 1942 var det første året med tvungen arbeidsløshetsstrygd og arbeidsstyrken som «sysselsatte a-trygdede». De følgende tallene er hentet fra «Sysselsettingen 1942–1944» og «Effektive pålegg om arbeid 1942–44», RA, LA EAG.
- 1029 Rapport for AT 1941/42 av CFH 18.3.42, RA, dok. 51 i LA CFH, 3.
- 1030 Vi kan avlese det på utgivelsen av AT-bladet. Man hadde åpenbart overvurdert interessen for bladet nokså tidlig og allerede bestillingen fra april 1941 kom bare fra noen få kommisjonærer og omfattet kun om lag 4000 eksemplarer. Senere bare dalte det, på tross av kraftpatriotisk journalistikk, ikke minst om idrett. O. A. Gausdal til NS Rikstrykkeri 6.3.41, RA, AT, 37, 1.
- 1031 Årbok 1941, 1942 og 1943.
- 1032 *Stripete poteter og grumsete grøfter. En funksjonsanalytisk studie av den norske Arbeidstjenesten i perioden 1940–1945*, masteravhandling, Universitetet i Agder, 2011: 6, 32
- 1033 Hansen 2011: 88. Kalkylen omfatter ikke kvinnene i ATK og heller ikke 1945, hvor aktiviteten var svært liten, om noen i det hele tatt.
- 1034 Hansen 2011: 90f
- 1035 Avhør av NN, RA, LA CFH, 2.
- 1036 Trondheim byretts dom mot Sigurd Nitter-Hauge m. fl. 18.7.46.
- 1037 Fritt Folk 19.11.42.
- 1038 Fritt Folk 23.11.41.
- 1039 Oslo 30.11.43, RA, LA CFH, 2.
- 1040 CFH til 1.–5. Arbeidsdistrikt etc, 16.7.41, RA, LA CFH, 3.
- 1041 CFH til AHS 12.9.41, RA, LA CFH, 3.
- 1042 Bormann til Evang 4.2.45, RAFA, CI-Q, 4, FO/Fst.
- 1043 Avhør av Bormann 18.12.45, RA, LA CFH, 2.
- 1044 Avhør av Frølich Hanssen 25.6.45, RA, LA AHS, 1.
- 1045 Denne framstillingen av hva som skjedde 12. april 1943 bygger på både Bormanns og Frølich Hanssens forklaringer i 1945. Men den bekrefte også av en uavhengig kilde, Dagny Egeberg Holmsen, som rapporterte til etterretningstjenesten i Stockholm. Avhør av Dagny Egeberg Holmsen 23.6.45, RA, LA AHS, 1. Egeberg Holmsen hadde vært sivilt ansatt sekretær for både Hagem og Frølich Hanssen. Hun

hadde tilgang til alle dokumenter som gikk over sjefen for ATs bord og rapporterte via «1000-gruppens» nettverk og skaffet verdifullt materiale om AT til MI II, FO II og SIS. Men pga. av motstandsbevegelsens svake posisjon og manglende kontakter i AT, ser det ikke ut til at noe av hennes materiale nådde fram til den sivile hjemmefronten eller Hjemmefrontens Ledelse (HL). Egeberg Holmsens materiale spilte imidlertid en viktig rolle for å skaffe oversikt over AT under rettsoppjøret.

- 1046 Bormann til V. Evang 4.2.46, RAFA, CI-Q, 4.
- 1047 CFH til Stang 19.2.43, hvor han viser til muntlig konferanse om forholdet til G SS N, og ber om skriftlig hastemelding om hva man ville beslutte.
- 1048 «In ähnlicher Form wie die der Waffen-SS und der Legion angehörigen Männer werden auch die Arbeitsdienstführer als SS-Zugehörige geführt.»
- 1049 Blomfeldt 13.11.43, RA, LA CFH, 3.
- 1050 Lie, G SS N, til CFH 23.3.45, RA, LA CFH, 3.
- 1051 Lie til Quisling 7.3.45, RA, LA CFH, 3.
- 1052 I hht lov om Norges Arbeidstjeneste av 25.3.43 og Ministerpresidentens vedtak av 31.8.43. Lundesgaard til Lie 2.3.45, RA, LA CFH, 3.
- 1053 Bd. 1: 42–50, LA SNH, RA, LA CFH, 2.
- 1054 Bd. 1: 53, LA SNH, RA, LA CFH, 2.
- 1055 Vitneprov fra Dagny Egeberg Holmsen 27.6.46, bd. 12: 839, LA SNH, RA, LA CFH, 1.
- 1056 Erklæring fra Jarle Valle 2.1.47, tilleggsutdrag, bd. 3: 126–127, l-sak S N-H, RA, LA CFH, 1.
- 1057 Den lød: «Jøder kan ikke tjenestegjøre i AT».
- 1058 Forarbeidene og den endelige, trykte teksten, RA, LA CFH, 3.
- 1059 Fritt Folk 27.10.41.
- 1060 Fritt Folk 9.5.42.
- 1061 Fritt Folk 19.2.42.
- 1062 Forklaring av Nitter-Hauge 29.5.46, RA, LA SNH, RA.
- 1063 «Til Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD ved herr SS-Obersturmführer Sartor» (trolig) fra politiinspektør Landerud 2.6.44, RA, LA CFH, 3.
- 1064 Av 198 mann møtte kun 79. Av de fraværende hadde 35 fått utsettelse, mens 84 ikke møtte av ukjente grunner. AT-befalet meldte saken inn for Statspolitiet, som øyeblikkelig ble satt inn. De sjekket i løpet av dagen 50 hjemmeadresser og kunne konstatere at 45 hadde gyldig grunn. Men fem manglet. Den 15. mai møtte kun 49 av 150 innkalte i Lunde, Telemark. Statspolitiet ble også her øyeblikkelig satt inn.

- 1065 To mann ble arrestert på Lillehammer. Den 17. mai var det igjen innkalling i Lunde. Nå møtte kun fire av 27 og ved neste innkalling i Lunde.
- 1066 «Rapport til Oslo Politikammer » 2.10.45, RA, L-sak CFH, 3.
- 1067 Landerud ble 15.10.44 ansatt som politimester på Ringerike, hvor han fortsatt ble ansett som en farlig nazist. Den 19.4.45 ble han skutt ned på gaten i Hønefoss av en gruppe fra Sabotørenes Landsforbund. Han overlevde etter 3 måneders sykeleie og ble 29.8.48 idømt 20 års straffarbeid samt retten til å drive sakførervirksomhet for alltid. I 1952 ble han benådet for fengselsstraffen. Retten til å drive sakførervirksomhet ble avslått også i 1956.
- 1068 Forklaringene i saken foreligger i dok. 61 og 64 i RA, LA CFH, 3.
- 1069 Iflg. *Fritt Folk* 24.10.42 på henholdsvis Slang gård og Bisberg gård.
- 1070 Løvestad hadde løpt mot nord 13–14 km i luftlinje, og ble først observert ved husmannsplassen Skaen ved Isesjøen, under Sætre gård, og deretter angitt av eieren av Sætre, iflg. *Fritt Folk*.
- 1071 Løvestad hadde i flg. Nordmenn i fangenskap 1940–1945 vært arrestert hos tysk sikkerhetspoliti på Møllergata 19 en uke i januar 1942, før han 27.10.42 igjen ble satt på Møllergata, Grini og skutt på Trandum 3.9.43. Datoene for hva som skjedde med de to jødene er imidlertid uklart. I flg. Våre Falne ble Feldmann satt på Grini til han ble sendt til Tyskland 24.2.43 og skutt i Auschwitz 20.8.43, mens Schermann ble skutt på Trandum på ukjent dato. Nordmenn i norsk fangenskap oppgir derimot feilaktig at Feldmann ble tatt 26.10., satt på Møllergata til 15.1., sendt til Berlin 24.2. og derfra til Auschwitz 20.8.43. Schermann hadde i flg. samme allerede vært arrestert en måned i juni–juli 1941, før han igjen, åpenbart feilaktig, ble arrestert 15.1.43 og sendt via et opphold på Grini til Berlin 24.2. og deretter til Auschwitz 20.8.43. Ottosen 2004.
- 1072 Avhør av Gunnar Lie 19.8.46, RA, LA CFH, 3, dok 64.
- 1073 Avhør av politibetjent Hans Chr. Simonsen 2.7.46, RA, LA CFH, 3, dok 61. Simonsen var med i illegalt arbeid.
- 1074 Dok 83 og 83a i RA, LA CFH, 3.
- 1075 CFH til alle distrikter og avdelinger 16.2.42, RA, LA CFH, 3.
- 1076 K. t. A. nr. 8, 1943.
- 1077 Årbok 1943: 51
- 1078 Derimot hadde trolig en AT-sveit på Ystehede ved Halden også vært satt inn i jakten. Erik Grepperud 18.7.46, bd. 13, LA SNH, RA, LA CFH, 1. Sveitføreren i Ystehede var fra Eidsberg, hvilket kan forklare sammenblandingen med Hobbøl-sveiten.
- 1079 «Redegjørelse for Enare-innsatsen», RA, LA CFH, bd. 1: 72

- 1080 Sekretær i Forsyningsdepartementet Erling R. Solberg, bd. 14: 1030, RA, LA SNH m. fl., LA CFH.
- 1081 Brev fra S. Nitter-Hauge 3.11.45, bd. 7: 511, LA SNH, RA, LA CFH, 1.
- 1082 PM av CFH 21.10.43, RA, LA CFH, 3.
- 1083 Vegdirektør Andreas Baalsrud 11.6.46, i LA SNH, bd. 10: 710, RA, LA CFH.
- 1084 «Inntrykk av samtaler med ca. 60 flyktninger i registreringspliktig alder», Regjeringens informasjonskontor 2.9.44, bd. 2: 157, LA SNH, RA, LA CFH, 2.
- 1085 En betenkning som sterkt understreket dette ble utarbeidet av major P. Frisvold for Hærens Overkommando 19.11.46 og sendt som Rundskriv nr. 111 fra Riksadvokaten. Tilleggsutdrag III i høyesterettssak mot Sigurd Nitter-Hauge, Steinar Kristensen, Arne Basmo, Kolbjørn Knudsen, Edvard Sørflakne, Ingebrigt O. Tilseth, Petter Lyngaas, Frode Uthaug, Paul Braget, Tollef Paus, Odd Magne Buflod, Hans Dahlberg og Oscar Hatlen.
- 1086 Sekretær i Forsyningsdepartementet Erling R. Solberg i LA SNH, bd. 14: 1032, RA, LA CFH.
- 1087 Avhør av Helset 13.7.46, bd. 4: 293–295, LA SNH, RA, LA CFH, 2.
- 1088 «Det militære råd» var et militært nettverk som Helset og Hansson hadde knyttet sammen i 1941 basert på den tidligere militære divisjonsstrukturen. Den 20.11.41 anerkjente London-regjeringen «det militære råd» som leder av en militærorganisasjon i Norge, og denne datoen brukes ofte for oppstarten av Milorg.
- 1089 Sekretær i Forsyningsdepartementet Erling R. Solberg, LA SNH, bd. 14: 1037, RA, LA CFH.
- 1090 Erklæring fra løytnant Gaare 2.1.47 og brev fra kaptein O. E. Bergseth 16.1.47, tilleggsutdrag, bd. 3: 125, 147, LA SNH, RA, LA CFH, 1.
- 1091 Advokat Claussen til Frisvold 24.2.47 og Frisvold til Claussen 26.2.47, tilleggsutdrag, bd. 4: 212–212b, LA SNH, RA, LA CFH, 1.
- 1092 Den oppleste teksten er i helhet gjengitt i RA, LA CHF, «4136-1»: 6–8, og også referert i Rettsstidende 1947: 325
- 1093 Riisnæs til Berger 17.1.44, RA, LA SPR, 2: 58–61
- 1094 Senere vurderinger har konkludert med at dette trolig er korrekt, men noen referater fra samtale, som foregikk i Wolfsschanze i Rastenburg i Polen, foreligger ikke.
- 1095 Signert Oslo 23.3.44, inntatt i *Fritt Folk* og andre aviser dagen etter.
- 1096 Fullstendig tekst i bd. 1: 82–84, LA SNH, RA, LA CFH, 2.
- 1097 Tore Gjelsvik uttalte seg eksplisitt om dette i vitneavhør 19.7.46, bd. 14: 1070, LA SNH, RA, LA CFH, 1.

- 11098 «Opprop til alt AT-personell» mai 1944, bd. 2: 98, LA SNH, RA, LA CFH, 2.
- 11099 «Parole» 14.5.44, bd. 2: 102, LA SNH, RA, LA CFH, 2.
- 11100 Wolds tale 16.6.44 kl. 18.30 er gjengitt i helhet i bd. 2: 111–115, LA SNH, RA, LA CFH, 2.
- 11101 I tillegg til 1506 som ikke møtte opp sommeren 1944 ble 424 registrert som rømt fra leirene pr. 17.9.44, kfr. «Redegjørelse [...]» 15.9.44 fra Gaalaas til CFH, bd. 2: 164–169, LA SNH, RA, LA CFH, 2, samt *Rettstidende* 1947: 327
- 11102 Provisorisk forordning av 22.1.42, landssvikanordningen, fastsatte at medlemskap i NS etter 9.4.40 var straffbart. Den ble avløst av provisorisk forordning av 15.12.44.
- 11103 Bull til Sosialstyrelsen 30.10.43, bd. 1: 72a, LA SNH, RA, LA CFH, 2.
- 11104 I hht «Retningslinjer for avvisning av norske flyktninger», pkt. 2–5, sitert i «Notat til Rikspolisjefen» 9.7.46, se note 219 («Ad saker [...]»).
- 11105 «Ad saker mot befall som har stått tilsluttet Norges Arbeidstjeneste etter 1. januar 1942», 9.7.46, bd. 4: 287–288, LA SNH, RA, LA CFH, 2.
- 11106 Den britiske sabotasjeorganisasjonen «Special Operations Executive» SOE rekrutterte nordmenn til sin norske seksjon «Norwegian Independant Company no. 1», etter krigen betegnet som «Kompani Linge».
- 11107 «Redegjørelse [...]» 15.9.44 fra Gaalaas til CFH, bd. 2: 164–169, LA SNH, RA, LA CFH, 2.
- 11108 «Henvendelse fra den norske Hjemmefront til befall i AT sommeren 1944», bd. 2: 138, LA SNH, RA, LA CFH, 2.
- 11109 «Kunngjøring [...]», bd. 3: 187, LA SNH, RA, LA CFH, 2.
- 11110 Vitnereferat fra rettsmøte 23.5.46: 1–12, fra løytnant Paul Braget, kfr. RA, CFH, 1. Også *Rettstidende* 1947: 328
- 11111 Vitneforklaring av Gjelsvik, bd. 14: 1051–1084, LA SNH, RA, LA CFH, 1.
- 11112 Gjelsvik forklarte at han hadde satt en av sine dyktigste, Risting, på «inntak» i Hieronimus Heyerdahls gate, men at man ikke fant noen som kunne hjelpe. Derimot fikk Gjelsvik helt tilfeldig kontakt med en ansatt i Norsk Watson, som blant annet viste ham til major Ragnvald Balke, som kunne hjelpe «til en viss grad» med den aksjonen.
- 11113 «1000-gruppen» var et etterretningsnettverk i siste del av krigen som vokste ut av den illegale gruppen «2A» fra 1941–42, og som

- særlig opererte direkte til den britiske etterretningsorganisasjonen MI 6 («Secret Intelligence Service» SIS).
- 1114 Forbindelsene ble klarlagt gjennom Gjelsviks og Egeberg Holmsens vitnemål i saken mot AT-befalet.
- 1115 DZiN 5.8.42.
- 1116 «Av personalarkivet framgår at De ennå ikke har brakt medlemskapet i orden», skrev Andresen til et befal 3.12.43. Bd. 1: 73, LA SNH, RA, LA CFH, 2.
- 1117 «Befaloversikt 1.10.44», bd. 2: 173, LA SNH, RA, LA CFH, 2.
- 1118 Det var blant de 36 helseassistentene, med 11%, og de 101 i musikerbefalet, som svarte til 21%.
- 1119 I 1944 var den sunket til 35, kanskje takket være hans innsats. «Nøkkelstillinger [...] (1941 og 1944)», 28.2.47, tilleggsutdrag, bd. 4: 213, LA SNH, RA, LA CFH, 1.
- 1120 Barkbu til CFH 8.2.45, bd. 3: 175–180, LA SNH, RA, LA CFH, 2.
- 1121 Oversikten skiller ut en gruppe på 185 «uten spesiell oppgave», som gjør at sammenlikningen må tas med forbehold. Bd. 3: 209, LA SNH, RA, LA CFH, 2.
- 1122 Borgersrud 2010: 173–183
- 1123 Utformet av Bakke ca. 1.6.44. Rundskriv nr. 51, RA, LA JMKB, 2, dok. 41.
- 1124 *Norsk krigsleksikon 1940–1945*: 426. Dahl skriver også med henvisning til Om landssvikoppgjøret, 1962, at Lippestad stoppet tvangsutskrivning til OT i april 1943. Men det dreide seg bare om en liten gruppe uniformerte sjåfører i OT i NSKK Transportgruppe Todt, se d.: 240.
- 1125 Tuveng 1945: 128
- 1126 «Konklusjon» 6.1.44, RA, LA JMKB, 2, dok. 28/8.
- 1127 Major Jørgen Bakke til ministerialråd Henne 6.10.43, RA, LA JMKB, 2, dok. 28/5
- 1128 Wöhril til Johlitz og Neumann 13.9.43, RA, LA JMKB, 2, dok. 28/1.
- 1129 Bakke til Lie 2.9.43, RA, LA JMKB, 2, dok. 28/4-2.
- 1130 Bakke til Henne 19.9.43, RA, LA JMKB, 2, dok. 28/2.
- 1131 Engelhardt til Neumann 22.9.43, RA, LA JMKB, 2, dok. 28/3.
- 1132 Udatert trolig ca. 20.9.43, RA, LA JMKB, 2, dok. 78/1-6.
- 1133 Wöhril til Johlitz 30.9.43, RA, LA JMKB, 2, dok. 78/9.
- 1134 Bakke til Henne 6.10.43, RA, LA JMKB, 2, dok. 28/5.
- 1135 «Konklusjon» 6.1.44, RA, l-sak JMKB, 2, dok. 28/8.
- 1136 Avhør av Ludvigsen 13.8.47, RA, l-sak JMKB, 2, dok. 51.
- 1137 Bakke til Lambert udatert, RA, LA JMKB, 2, dok. 28/20.
- 1138 Bakke til Oelze 30.5.44, RA, LA JMKB, 2, dok. 28/24.

- 1139 Bakke til Lindvik 9.4.45, RA, LA JMKB, 2, dok. 37.
- 1140 Avhør av Bakke 2.4.46, RA, LA JMKB, 2, dok. 44.
- 1141 Forklaring på Kjesäter 7.2.45, RA, LA JMKB, 2, dok. 47.
- 1142 I Stockholm gikk ryktene om ham som svindler med ekstrem livsstil. Det ble imidlertid ikke bevist under landssviksaken. I dommen som falt 7. desember 1948 ble han også frifunnet for hendingene rundt 9. april og ellers flere andre punkter i en svært omfattende tiltale. Likevel fikk han 15 års tvangsarbeid, med rettighetstap og tap av stilling som offiser, lærer og skolebestyrer. Etter den kongelige benådningresolusjonen 8. juni 1951, kunne han imidlertid gå ut av fengselsporten 9. juni 1951 som fri mann.
- 1143 Guldberg foreslo dette for statspolitisjef Marthinsen i brev 11.8.43. Brevet ble aldri besvart. RA, LA EAG, dok. 24.
- 1144 Hovelsåsen kurssted, som ble brukt av NSUF. Guldberg foreslo at NSUF i stedet kunne få overta en gård etter en flykning. Guldberg til Lippestad 8.4.45, RA, LA EAG, dok. 23b.
- 1145 Avhør 5.2.46, RA, LA EAG, dok. 31.
- 1146 Begge i RA, LA EAG, dok. 24.
- 1147 Johlitz til Lippestad 22.5.44, RA, LA EAG, dok. 24.
- 1148 Med påskrift: «Ikke brukt». RA, LA EAG, dok. 24b.
- 1149 I motsetning til framstillingen i filmen «Max Manus» meldte SD til Berlin 11.6.44 bare om «uvesentlige skader. Kartoteket selv var i behold», Meldungen [...] 2008: 1283
- 1150 Rapport 4.8.44, RA, LA EAG, dok. 24e.
- 1151 Rapport 4.8.44, RA, LA EAG, dok. 24e.
- 1152 «Utskriving av mannskap til Førergarden (vaktjeneste)» 9.5.44, RA, LA EAG, dok. 24/58.
- 1153 Se f. eks. skriv fra H. Sæther m. fl. til fylkesmannen i Sogn og Fjordane 7.7.45, for å identifisere og å anmelde de som hadde pekt dem ut. RA, LA KBHS, 1, tilleggsutdrag bd. 8: 110
- 1154 Sundlo til Five 2.2.43, LA OWF, 1.
- 1155 Wehrmacht mistet initiativet i storkrigen etter at Arméegruppe sørs angrep på Stalingrad fra 20.8.42 endte med den 6. armés kapitulasjon 2.2.43. Forsøket på å gjenvinne offensiven med angrepet ved Kursk 5.7.43 ble mislykket etter 2 ukers kamp og påfølgende tysk tilbaketrekning.
- 1156 Avhør av Kjelstrup 24.10.47, RA, LA FHK, 2, dok., 137/6.
- 1157 Kjelstrup 18.4.41, RA, LA FHK, 2, dok. 137/3.
- 1158 Schiøtz 2007: 132
- 1159 Ole Berg til J. R. S. Walnum, Høyesterett, 12.6.61, RAFA 2017, FKA, Yf, 201.

- 1160 Meldungen [...] 2008: 1218
- 1161 Schiøtz 2007: 132 mener at det bare var «enkelte steder». Spørsmål-
let er ikke systematisk undersøkt.
- 1162 Erichsen til høyesterettsadvokat F.R. Schjødt 2.1.46, RA, LA FHK,
1, 4.
- 1163 Oberst Hess til Kjelstrup 13.2.45, RA, LA FHK, 1, 4.
- 1164 Schiøtz 2007: 136. Et kortarkiv samt andre registre over offisersfan-
ger i Tyskland finnes i RAFA 2017, FKA, Yf., 200.
- 1165 En rekke søknader ble oversendt Sosialdepartementet fra Innenriks-
departementet i slutten av august. RA, S-1282 Sosialdepartementet,
2. trygdekr. S, D-saksarkiv 131-2.
- 1166 Ole Berg til J. R. S. Walnum, Høyesterett, 12.6.61, RAFA 2017, FKA,
Yf, 201.
- 1167 Schiøtz 2007: 139
- 1168 Det ser ut til at det da var 1109 offiserer i Luckenwalde. RAFA 2017,
FKA, Yf., 201.
- 1169 Bakken, Hallvard Sand, Munthe, Adolf Fredrik og Paus, Bernhard,
Oslo 1950: «In memorian»
- 1170 Om lønns- og syketrygdforholdene for offisersfangene, RA, S-1282
Sosialdepartementet, 2. trygdekr. S, D-saksarkiv 131-2
- 1171 FD til Berg jnr. 26/44 (81/44), RA, Mil. PA og O, OB, 1:5
- 1172 Berg til FD 19.1.44, RA, Mil. PA og O, 1:5
- 1173 FO IV til Berg jnr. 105/44 (401/44), RA, Mil. PA og O, 1:5
- 1174 LA ET, RA.
- 1175 Riisnæs 17.12.43, RA, LA SPR, 2: 57.
- 1176 Riisnæs til Berger 17.1.44, RA, LA SPR, 2: 58.
- 1177 Lange til Riisnæs 21.5.44, RA, LA SPR, 2: 63-65
- 1178 Statspolitibetjent Karsten Tank Lorange hadde ledet søk etter mot-
standsbevegelsen i distriktet. Han ble skutt av Osvald-organisasjonen,
som på grunn av den økte politiaktiviteten, hadde måttet flyttet sin
hovedforlegning fra Eina-vannets vestside til Sollia i Nordre Land.
- 1179 «Foreløpig PM om oppsetting av Politiavdelinger», udatert, RA,
LA SPR, 2: 1
- 1180 Riisnæs understreking.
- 1181 «Innstilling» (udatert) trolig ca. 23.2.44, RA, LA FHK, 2, dok.
144.
- 1182 Prytz' PM «Tanker om Europas nyordning» av 13.9.43, Jon Lundes-
gaards arkiv.
- 1183 De som var tilstede var Quisling, Hagelin, Fretheim, Skancke, Riis-
næs, Lie, Stang, Lippestad, Fuglesang, Whist og Skarphagen, foruten

- Prytz, som var fysisk preget av alvorlig sykdom. Talen er gjengitt i helhet i Straffesak mot VALJQ: 563, 564
- 1184 «An Rittmeister Ewers» 10.1.45, RA, LA FHK, dok. 137/2.
- 1185 Avhør av Kjelstrup 24.10.47, RA, LA FHK, 2, dok. 137/6.
- 1186 Tidl. skrivemåte Rustefjelbma.
- 1187 Militærmisjonen under generalmajor Arne D. Dahl med kommunisten Just Lippe som liaisonoffiser.
- 1188 Aftenposten 15.11.44.
- 1189 Bakke til Quisling 7.10.44, RA, LA JMKB, 2, dok. 34/1.
- 1190 Olsen hevdet i et avhør 18.3.47 at det var Rødvik som sto bak brevet. Det bærer imidlertid et umiskjennelig preg av Bakke. RA, LA JMKB, 2, dok. 34/2.
- 1191 Bakke til Quisling 18.1.45, RA, LA JMKB, 2, dok. 35/1.
- 1192 Dahl 1992: 532
- 1193 Dahl 1992: 533
- 1194 «Sammensetning», udatert, RA, LA KVK, dok. 36/1.
- 1195 «Ministerpresidentens nemnd for vernespørsmål», RA, LA KVK, dok. 36/2.
- 1196 Avh. av Lundesgaard 8.8.46, RA, LA KVK, dok. 36/3.
- 1197 Avh. av Søvik 8.8.46, RA, LA KVK, dok. 36/4.
- 1198 Avh. av Lorange 25.11.46, LA KVK, dok. 36/4.
- 1199 Avh. av Kjelstrup 25.11.46, LA KVK, dok. 36/5.
- 1200 Avh. av Knudsen 6.12.46, LA KVK, dok. 36/6.
- 1201 Sundlo til Five 2.2.43, RA, LA OWF, 1.
- 1202 «Beretning avgitt av «Det centrale granskningsutvalg for militære befalingsmenn» om dets virksomhet»: 1, avgitt 30.12.47.
- 1203 FD til etater og granskningsutvalg 17.6.46, RAFA 1232, 89.
- 1204 Hauge til HOK, SOK og LOK 6.2.47, RA, DSU-45, 88.
- 1205 Det ble anført at sakene hadde vært på «vandring». Fra HOK til FD 3.2.48, RA, DSU-45, 88.
- 1206 «Statistikk», v/Gunnar Åset, RA, DSU-45, 88.
- 1207 Adv. Frøstrup til FD 22.2.49, RA, DSU-45, 88.
- 1208 Landsviksaken mot Munthe ble henlagt 19.12.45. Deretter, i 1946, ble han utnevnt til oberst. Han fortsatte i Forsvaret, ble forbigått ved flere ansettelse og ble aldri general. Han endte som militærattaché i Paris og Brussel 1954–57.
- 1209 Påskrift på notat av Arne Barstad 27.1.47 og på redegjørelse fra Erling Staff s. d., RA, DSU-45, 88.
- 1210 Rapport fra DMU-46 (1979), Riste: 18
- 1211 Mot generalene Laurantzson og Liljedahl og oberstene Steen og Sundlo.

- 1212 Ruge til Hauge 10.11.45, RA, FD, D 50, 160.
- 1213 Tilsvarende det som het overgangsetat i Sjøforsvaret.
- 1214 St. meld. nr. 2 (1947). Om granskningen av befalet: 3
- 1215 FD ved Gunnar Åset til generaladvokat L. W. Brinch 14.6.48, RA, DSU-45, 88.
- 1216 «Retningslinjer for granskning av befalet», 30.6.45, bd. 3: 188–193, LA SNH, RA, LA CFH, 2.
- 1217 «Beretning [...]», RA, DSU-45, 89.
- 1218 «Statistikk», notat av Gunnar Åstad 12.10.48, RA, DSU-45, 88.
- 1219 Borgersrud 2010: 350–372
- 1220 Avgitt fra DKN 11.8.47, RA, DSU-45, 89.
- 1221 «Beretning [...]», RA, DSU-45, 89.
- 1222 Avgitt fra DKN 11.8.47, RA, DSU-45, 89.
- 1223 Rundskriv nr. 21 fra Riksadvokatembetet 11.8.45, bd. 3: 198, LA SNH, RA, LA CFH, 2. Rundskrivet fritok også medlemskap i Tysk-norsk handelskammer og medlemmer i NSKK.
- 1224 Aksjonsutvalget startet sitt arbeid i begynnelsen av april 1944.
- 1225 «PM fra Hjemmefrontens Aksjonsutvalg» 21.12.45, bd. 3: 214–234, LA SNH, RA, LA CFH, 2.
- 1226 Understreket i originalen, «PM [...]»: 217
- 1227 Understreket i originalen, «PM [...]»: 227
- 1228 Riksadvokaten til overrettssakfører Knut Blom 12.7.46, bd. 4: 292, LA SNH, RA, LA CFH, 2.
- 1229 Med henvisning til tjenestemannsordningens § 1.
- 1230 Avhør av Løken 19.10.45, RA, LA PGL, dok. 13.
- 1231 Høyesteretts dom, RA, DSU-45, 89.
- 1232 Borgersrud 2000: 184–188
- 1233 Begrepet «naftalin-offiserer» ble mye brukt i avisspaltene om of-fisersfangene i Polen og Tyskland og henspeler på møllkulene som luktet da uniformen ble tatt ut igjen av klesskapet i 1945.
- 1234 Daværende løytnant Rolf Rynning Eriksen og kaptein Jens Henrik Nordlie. Njølstad 2000: 700f
- 1235 Rapport DMU-46 (1979), Riste: 15
- 1236 Brev til Hauge 22.10.48, Rapport DMU-46 (1979), Riste: 17
- 1237 Ole Berg, HOK, til FD 29.10.45, RA, FKA, D, 40.
- 1238 Ruge, Otto (red): *Krigens dagbok. Andre verdenskrig i tekst og bilder*, bd. 1–5, Oslo 1946–47.
- 1239 Steen, Sverre (red) i samarbeide med Paal Berg, Elias Corneliussen, Einar Gerhardsen, Gunnar Jahn, Øyvind Lorentzen, Didrik Arup Seip: *Norges krig 1940–45*, bd. 1–3, Oslo 1947–50.
- 1240 Skodvin, Magne (red) i samarbeid med Tim Greve, Guri Hjeltnes,

- Ivar Kraglund, Arnfinn Moland, Olav Riste, Berit Nøkleby, Ole Kristian Grimnes, Knut Einar Eriksen og Terje Halvorsen: *Norge i krig*, bd. 1–8, Oslo 1984–87.
- 12.41 Riste, Olav (red) i samarbeid med Narve Bjørge, Øystein Rian, Alf Kaartvedt, Roald Berg, Odd-Bjørn Fure og Jakob Sverdrup: *Norsk utenrikspolitikk historie*, bd. 1–6, Oslo 1995–97.
- 12.42 Riste, Olav (red) i samarbeid med Geir Atle Ersland, Terje H. Holm, Roald Berg, Rolf Hobson, Tom Kristiansen, Kjetil Skogrand, Jacob Børresen, Gullow Gjeseth og Rolf Tamnes: *Norsk forsvarshistorie*, bd. 1–5, Bergen 2000–04.
- 12.43 *Alliert i krig og fred. 1940–1970*, Bergen 2004.
- 12.44 FO til FD 27.11.79, sign. FO-sjefen Sven Hauge, «Forsvarets Krigshistoriske Avdeling», RA, FKA, 81.
- 12.45 Først i en forelesning på Universitetet i Bergen 1998, deretter som hovedbidrag i Stein Ugelvik Larsen (red): *I krigens kjølvann*, Oslo 1999.
- 12.46 Ved forvaltningsvedtak 11.6.98, kfr. Borgersrud i Ugelvik Larsen 1999: 151
- 12.47 Kulturdepartementet opphevet imidlertid vedtaket etter belæring fra Justisdepartementet senere samme år, og gjorde det klart at personvernshensyn ikke kan begrunne avslag om innsyn i offentlige arkiver vedrørende militært personell som gikk fienden til hånd under Andre verdenskrig.
- 12.48 SS bygde ut fødsels- og barnehjemsinstitusjon «Lebenborn e. V.» bedre i Norge enn i noe annet okkupert land. Formålet var å ta vare på barn av tyske fedre og norske mødre. Det har ikke latt seg påvise at SS drev med målbevisst avl av barn, på tross av at dette har vært hevdet i litteraturen. Forskingen om krigsbarn i Tyskland og Norge har konkludert med at dette er en konstruerte myte, kfr. Olsen 1998 og Lilienthal 1993.
- 12.49 Ifølge Carl Dunker var dødsårsaken hjernehinnebetennelse, Dunker 2010: 24
- 12.50 Dunker mener at det kan ha vært fyllerør. Men Manus nevnte planene i intervju med NRK 9.12.89 og tok det med i sin første memoarbok fra 1946, Manus 1946: 35
- 12.51 Hvoslef til Ingeborg Hvoslef 18.9.43, RA, PA 743.
- 12.52 *Norsk Biografisk Leksikon*, bd. XI: 198

Personregister

- Abel, Fredrik 140, 212, 284
Abildgaard, Olaf Theodor Colbjørnsen
591, 617
Agøy, Nils Ivar 10, 566, 571, 575, 581
Akselson, Eiulf 309
Alme, Karl Johan 394, 558
Alstad, Halfdan 129f, 589
Amundsen, Willy bildelegg
Andersen, Felix 405
Andresen, Rolf 104-107, 132, 318f, 323, 490,
631, samt bildelegg
Andvord, Richard 190, 598
Angell, Atle Ragnvald Sigmund 196f
Angell, Henrik 598
Angemeyer, Fritz 385
Anker, Bernt bildelegg
Anker, Johan 28, 601
Arff, Eilif 136, 137
Arntzen, Sven 151, 540, 575
Arveschoug, Erik 418, 617
Askim, Per 120
Aspheim, Odd Vidar 572, 591
Astrup, Christian 503, 559
Astrup, Ebbe 254, 604
Astrup, Yngve 7, 573
Aulie, Andreas 170, 595
Axmann, Arthur 373, 376
Backer, Finn 218f, 222, 513, 600
Backer, Lars Zacharias 335
Bakke, Jørgen Matheus Knutsen 125,
146-149, 353, 359, 401, 404, 407, 418,
429-437, 439-444, 495-501, 514, 523ff,
527, 564, 572f, 592, 617, 622, 624, 631ff,
samt bildelegg
Bakken, Hallvard Sand 633
Balke, Ragnvald 323, 517, 631
Bang, Hugo 394
Bang, Oscar 89
Bang, Thorleif 394
Barlinn, Kristian 161, 594
Barth-Heyerdahl, Stein 196
Barth-Larsen, Kaare 196, 200, 390, 405,
406
Basberg, Anton 587
Basmo, Arne 629
Baumann, Hans Petter 426
Beggerud, Anders 424
Beichmann, Johan 78, 81, 83f, 89, 128,
171-174, 177, 179, 184, 252f, 290, 318,
379, 381, 583f, 595
Bekeng, Thor 99, 136f, 149, 162, 553, 564,
590
Bendz, Alf 279, 606
Benecke, Bertold 20ff, 158, 183, 576, 583
Berentzen, Jens Lund 615
Berg, Finn 395, 397ff, 621
Berg, Ole 81, 115, 123, 221, 238, 252, 273, 288,
290ff, 308f, 317f, 321-323, 469, 480, 511,
549, 551, 592, 602, 608, 633, 635
Berg, Paal 163, 202f, 206f, 209ff, 366, 636
Berg, Ragnar 433, 444, samt bildelegg
Berg, Roald 567, 636, 623
Berg, Åge Henry 446
Berger, Gottlob 256, 375, 464, 481, 514f,
527, 605
Berggrav, Eivind 163, 189f, 202, 210, 213,
601
Berggren, Alf Morris 350, 352f, 616
Bergseth, Ole Edvardsen 629
Bervik, Smirnov Alexander 347
Bethmann Hollweg, Theobald von 575
Birkenes, Jon 589
Bjerkelund, Henrik 85, 125, 267-270, 285,

- 300f, 361, 365, 368, 369, 379f, 382, 418,
421, 444, 527, 529, 551f, 558, 619, samt
bildelegg
- Bjørge, Narve 636
- Bjørnløw, Kristian 394
- Bjørneby, Willy 333
- Bjørnson, Arnodd Sverdrup 120
- Bjørnson, Erling 300
- Bjørnstad, Eivind Floor 587
- Bjørnstad, Harald 617
- Bjørset, Brynjolf 598
- Bjørshol, Gunnar 335
- Blehr, Eivind 300, 408, 502, 579
- Blindheim, Svein 418, 623
- Blom-Sørensen 447, 625
- Blom, Ole Andreas 615, samt bildelegg
- Blom, Ole Henderson 347f, 615, 618, samt
bildelegg
- Blomfeldt, Karl Gustav 627
- Bohn, Robert 625
- Bomann-Larsen, Tor 601
- Bonde, Gustav 198f, 599
- Borchgrevink, Nils 573
- Borge, Hjalmar L. 517
- Bormann, Herbert 245f, 248-251, 254f,
257ff, 268ff, 318-321, 324, 359, 363, 459,
462ff, 475, 476, 489, 602f, 605, 612,
626f, samt bildelegg
- Bradley, Per 384
- Braget, Paul 629-630
- Brandt, Fredrik 99
- Brandt, Halfdan 425
- Bratteli, Trygve 240, 242f, 602
- Breien, Roald 165, 585, 592, 594
- Breilid, Arne 141
- Breivik, Jon Bell 137
- Brenden, Geir 7, 446, samt bildelegg
- Brenna, Steinar bildelegg
- Brinch, Lorentz Wilhelm 218, 590, 611, 635
- Brodersen, Knut Jørgen 196, 564
- Brun, Henrik Natvig 295, 424, 444, 623
- Brunæs, Ole bildelegg
- Bruun, Bertel 344-347, 613, samt bildelegg
- Bruusgaard, Christian Fredrik 583
- Bryhn, Lauritz 317, 586
- Bryn, Alf Bonnevie 198, 599
- Bryn, Dag 240
- Bryne, Arvid 567, 582, 596
- Brynestad, Kåre bildelegg
- Bräuer, Curt 21, 25ff, 29, 31, 34, 36ff, 40, 41,
46, 52, 54ff, 60ff, 80, 81, 85, 96f, 155, 163,
188, 192, 202, 203, 209ff, 576ff, 591, samt
bildelegg
- Brønstad, Ingolf 120
- Bråten, Thore 598
- Buflod, Odd Magne 629
- Bull, Jens 194, 237f, 595, 601, 630
- Buschenhagen, Erich Otto Ludwig 31, 37,
230, 232, 276
- Bylterud, Hilmar 91
- Böckman 498
- Bøckman, Nils Christoffer 127, 251-254,
319, 380, 395-399, 492, 571, 604, 620f
- Bøe, Einar 351, 616
- Böhme, Franz 526
- Bølling, Fredrik 379, 380, 381
- Børresen, Jacob 636
- Baalsrud, Andreas 629
- Baalsrud, Andreas 629
- Canaris, Wilhelm 20f, samt bildelegg
- Carlén, Bjarne 402
- Carlson, Carl Oscar 265, 272, 444, 605,
623, samt bildelegg
- Carlson, Per Bernhard 343, 353f, 616, 623,
samt bildelegg
- Caspari, Bernhard 605
- Chang Hsueh-Liang 197, 350
- Chiang Kai-Shek 196f, 405, 548, 599
- Christensen, Abraham Johan 424, 575
- Christensen, Ingolf Elster 206, 209f, 212,
236, 240f, 243f, 246f, 250, 252, 254, 258,
266f, 277, 279, 295, 377, 602f
- Christoffersen, Egil 619
- Claussen, Andreas 613, 629
- Cordsen, Arnfinn 394
- Corneliussen, Elias 636
- Coucheron-Aamot, Wilhelm Antony Jacob
212, 591
- Dahl, Arne Dagfin 634
- Dahl, Hans Fredrik 7, 45, 56, 180, 205, 208,
261, 265, 333, 355, 375, 493, 526f, 567,
579, 581, 583, 596, 605, 610f, 613f, 618,
622, 631, 634
- Dahl, Thor Alexander 43, 80, 105-107,
268f, 380f
- Dahl, Thorleif 395, 529
- Dahlberg, Hans 629
- Dalen, Olav 504-506

- Dalen, Per 614
 Dannheim, ty. Dr. 622
 Demelhuber, Karl Maria 618
 Dieckmann, August 437, 439
 Diesen, Henry Edvard 27, 577f, 580, 583
 Dietl, Eduard 118, 121, 279
 Dormer, Cecil 601
 Dräger, Dr. 108, 155f, 158, 586, 593
 Due-Ødegaard, Alf 599, 622
 Due, Wilhelm 356, 390f, 404f, 599, 620, 622
 Dugstad, Jon 127, 242-244, 252, 312, 315, 319, 323, 417, 492, 498, 563, 572
 Dunkelberg, Johann Martin Adolf 20, 564
 Dunker, Carl 7, 636
 Eckhoff, Rolf 598
 Egeberg jr., Adolf 196, 202
 Eggan, Nils 100, 167f, 444, 595
 Eidsmo, Aleksander Johannes 124f, 564, 588
 Eidsvaag, Int. 120
 Eliassen, Erling Windingland 319, 344, 350, 352f, 405, 616f
 Emberland, Terje 567, 598
 Engdahl, Hans 517
 Engelbrecht, Erwin 37, 156, 593, samt bildelegg
 Engelhardt, ty. off. i OT 631
 Engelschiøn, Otto Sverdrup 155, 188, 202, 593, 597f
 Erhardt (ty. oblnt.) 402
 Erichsen, Carl 20, 110, 143f, 147, 236-238, 509, 602
 Erichsen, Einar Trygve 309, 316, 479, 612
 Erichsrud, Helge Arnold 196, 388, 564, 599
 Eriksen, Harald Andreas 588
 Eriksen, Harald Rynning 564, 588
 Eriksen, Hjalmar 119ff
 Eriksen, Knut Einar 636
 Eriksen, Rolf Rynning 124ff, 170, 290, 323, 513, 587, 600, 635
 Ersland, Geir Atle 636
 Esmarch, Knut 608
 Espaa, Ole G. 426
 Evang, Vilhelm 234f, 626f
 Evans, Edward Ratcliffe Garth Russel 190
 Evjen, Bjarne Margido Bell 136f, 234, 275
 Ewers, ty. off. 510, 521, 634
 Fagertun, Fredrik 570, 572, 581
 Falchenberg, Bjørn 614
 Falck-Muus, Rolf bildelegg
 Falkenhorst, Nicolaus von 31, 38, 46, 183, 258, 338, 521, 526, 578
 Faye, Wilhelm 90f, 137, 221, 231, 234, 275, 601
 Fehlis, Heinrich 300, 505, 558
 Fehmer, Siegfried 158
 Feiring, Leif 317
 Feldmann, Hermann 473-474, 628
 Fermann, Olaf Willy 241, 408
 Feyling, Sigmund 558
 Fiane, Knut Knuttson 611
 Figueiredo, Ivo de 188, 567, 597
 Finne, Hans 621
 Finne, Severin 585
 Finson, Finn Gunnar (Halvorsen) 433, 444-445, 623, 625
 Five, Olaf 7, 9, 13, 71, 99, 100f, 119, 121, 159, 201, 240, 261f, 308, 353, 404, 407, 416, 420, 428, 431, 436, 449, 467, 507, 529, 531, 554, 564, 572, 575f, 582, 585, 594, 599, 602, 605, 611, 622-625, 632, 634
 Fjeld, August 444
 Fjeld, Odd 567, 586
 Fjeldstad, Thorleif Thorgeir 344, 346f, 615
 Fladstad, Odd 602
 Fleischer, Carl Gustav 48, 90, 111, 114ff, 118, 121-124, 231, 233, 251, 568, 603
 Flekstad, Arne 524
 Florentz, Erling 444
 Foley, Francis Edward 591
 Forthun, Knut 586
 Foss, Klaus Nesse 444
 Fossum, Ralph 143f, 384, 452, 588, 616, 619
 Franck, ty. off. fra DAF 319, 612
 Fretheim, Thorstein 634
 Frigaard, Knut Johannes 160, 594
 Friid, Sigvard Andreas 581
 Frisvold, Erland 125, 612
 Frisvold, Paal 102, 316, 480, 629
 Fritzner, Ola 282, 301, 611
 Frøstrup, Christopher Kløcker 634
 Frøysland, Arve 301
 Fuglesang, Rolf Jørgen 48, 318f, 321, 349, 353, 361, 391, 402ff, 438f, 443, 501, 556, 558f, 614, 622, 624, 634, samt bildelegg
 Fure, Eli 636
 Fure, Odd-Bjørn 636

- Fyhn, Yngvar 158, 196, 350
 Fürst, Walter 240ff, 246, 250–253, 258f,
 309, 377, 423f, 567, 572, 602ff, 622f
 Førde, Ove 621
 Gabrielsen, Hans 115, 136f, 230, 232, 269,
 275, 277f, 374, 423, 571f
 Gemzell, Carl-Axel 567, 587
 George, Walter 502
 Gerhardsen, Einar 206, 636
 Getz, Ole Berg 115, 123ff, 280, 292, 418, 567,
 588, 608
 Gjelsvik, Eystein 242
 Gjelsvik, Tore 487ff, 630f
 Gjems-Onstad, Erik 397, 568, 621
 Gjeseth, Gullow 636
 Glad, Tor 158, 564
 Gladstad, Lars Anton 215
 Glattre, Sigurd Odd 618
 Goebbels, Joseph 24, 31, 371ff, 375, 455,
 527, 568
 Goertz, ty. off. 270–271
 Gottenborg, Brynjulf Hermann 353, samt
 bildelegg
 Gottwaldt, Birger 618
 Graff-Wang, Trygve Frivold 32, 78, 138f
 Graff, Ragnvald 218, 600, 604
 Graff, Rolf 145
 Graham, Odd Brynjulf 149ff, 213, 238f, 253,
 471, 474, 564, 592, 600, 602, samt
 bildelegg
 Gran, Tryggve 19, 108, 152–158, 349, 350,
 351, 354, 554, 564, 568, 586, 591–594,
 616, samt bildelegg
 Grepperud, Erik 629
 Greve, Tim 550, 636
 Grieg-Smith, Sven Erik 358, 568, 617
 Grimnes, Ole Kristian 636
 Grosvold, Hjalmar G. 589
 Grøner, Christian Fredrik 585
 Grønnerød, Jens bildelegg
 Gulbrandsen, Rolv 284, 564, 614
 Guldberg, Eilif Alf 102, 170, 212, 214f,
 224f, 371, 428, 452, 455ff, 498, 501–506,
 517, 553f, 564, 580, 615, 623, 626, 632,
 samt bildelegg
 Gundersen, Oscar Christian 124, 588
 Gysler, Alf Fredrik Bødtker 135, 383, 590,
 619
 Göring, Hermann 352
 Gaalaas, Mikael 161f, 323, 594, 630, samt
 bildelegg
 Gaare, Jan Nikolai 629
 Habicht, Theodor 203
 Haga, Sigurd 559
 Hagelin, Albert 22f, 28, 30, 34, 40, 42, 44,
 98, 192f, 263, 269ff, 279, 287, 306f, 329,
 340, 361f, 374, 380, 395, 410, 433, 559,
 560, 577, 583, 634
 Hagem, Magnus 246, 254, 308f, 311f, 314f,
 316, 318f, 320ff, 359f, 363, 440, 469, 479,
 490, 509, 541, 572, 603, 605f, 611ff, 627
 Hagen, Per J. 198, 357, 596
 Hagtvedt, Arne 76f, 166ff, 212, 309,
 317–323, 479, 480, 594, 612
 Halle, Frode 342, 445, 524
 Halvorsen, Terje 636
 Hambro, Carl Joachim 34, 88f, 91ff, 568,
 579, 583ff
 Hammersen, Fridthjof 183
 Hamsun, Knut 300f
 Hannevig, Thor Olaf 130f, 589
 Hansen, Arne bildelegg
 Hansen, Evald 621
 Hansen, Hans 341
 Hansen, Harald 235
 Hansen, Jan Egil 460, 461
 Hansen, Karl 444
 Hansen, Svein 7
 Hanssen, Carl Frølich 142f, 145f, 257, 323f,
 342, 362f, 408, 418f, 421, 426, 436, 449,
 459–468, 470f, 475ff, 481, 490, 553, 558,
 564, 605, 617, 626f, samt bildelegg
 Hansson, Halvor 19, 225, 249–254, 269,
 271, 274, 276, 279, 290, 364, 535, 547,
 548, 552, 554, 604, 629
 Hansteen, Wilhelm 151, 279, 423, 622
 Haraldstad, Arne Ragnvald 247, 321, 564,
 603f, 613
 Harbeck, Ole Fingalf 603
 Hartmann, Felix 431
 Hartmann, Sverre 20, 232, 431, 568, 572,
 576–579, 583, 601, 607
 Hasle, Søren Georg Daniel de fine Von
 Krogh 301, 304, 519, 610f
 Hassel, Wilhelm 150, 213, 592
 Hatledal, Rasmus 43, 50, 53, 72ff, 77,
 81–86, 102, 184, 186, 194, 274, 366, 579,
 581, 597f
 Hatlen, Oscar 629

- Haug, Ole Fredrik Hvinden 589
- Hauge, Jens Kristian 126, 169, 221–224, 254, 258, 305, 317, 322, 468, 472, 478, 480, 491, 532f, 536ff, 542f, 548f, 565, 572, 588, 600f, 604, 626f, 629, 634ff
- Hauge, Sven 636
- Hauglie, Aksel Trygve 290, 297ff, 609
- Haugse, David 618
- Haukeland, Mons Olai Johannesen 218f, 600
- Heber, Knut 598
- Heggelund, Erling Thorleif 137, 590
- Heian, Odd 385–391, 619f
- Hektoen, Halvor 146, 148f, 564
- Helander, Colbjørn 295, 609
- Helgerud, Arvid 140, 150, 213, 248f, 267, 268f, 282, 287, 590, 592, 603, 605f
- Helgesen, Sven Olaf 365, 617f
- Helliksen, Sverre 406
- Helset, Olaf 76, 134f, 161, 171, 192, 225, 297, 299, 479, 594, 609, 629
- Henne, Willi 499, 631–632
- Henschien, Sverre 342, 343, 506, 517, 558
- Hermansen, Sverre Fernann 105f, 119, 586
- Hervik, Harald bildelegg
- Hess, Thomas 633
- Hessen, Prinz zu 380
- Heum, Alf Meyer 351
- Heyerdahl-Larsen, Lars Trygve 151, 212f, 238, 239, 316, 600, 612
- Heyerdahl, D. 613
- Heyerdahl, Frantz Henrik Meidell Bull 194, 598, 613
- Hierl, Konstantin 245f, 464
- Hildebrand-Myhrvold, Gøsta bildelegg
- Himmler, Heinrich 331, 373, 376, 432, 443, 464, 525, 556
- Hiorth, Hans Sommerfeldt 30, 74–77, 86f, 89, 92, 160f, 162, 171–174, 180, 252, 253f, 319, 396, 492, 498, 553, 571, 604, 605, samt bildelegg
- Hitler, Adolf 18f, 21–30, 35–40, 42–47, 55, 60–66, 94, 96ff, 109, 121, 150, 193, 202f, 208, 210, 214, 225, 227, 256, 263, 300f, 347, 360, 368, 373, 403, 410, 430ff, 441, 463, 469, 472, 475, 482, 484, 519, 521, 524–527, 553, 555, 557, 559, 567, 579
- Hjeltnes, Guri 636
- Hjort, Anna Cathrine 567, 636
- Hjort, Harald 93
- Hjort, Johan, 603
- Hjort, Johan Bernhard 155, 163, 188, 202, 210, 212, 227, 236, 241, 251, 283, 575, 597f, 603
- Hobson, Rolf 568, 572, 636
- Hoel, Ingolf 618f, samt bildelegg
- Hoel, Reidar Egil Haakon 445, samt bildelegg
- Hoff, Arne 254, 312
- Hoff, Nicolai 131
- Hofmo, Rolf 479
- Holm, Harald Wrede 72–74, 80f, 83f, 92, 102, 174, 580, 582, 583
- Holm, Paul 444
- Holm, Rolf 321, 342, 356
- Holm, Terje H 636
- Holmen, Otto 445
- Holmsen, Dagny Egeberg 490, 627, 631
- Holst, Johan 250–252
- Holst, Johan Throne 603
- Holst, Olav Trygvesøn 198, 599
- Holter, Hans Georg 445, samt bildelegg
- Holtermann, Hugo 335–336, 596, 614
- Holtermann, Reidar 181, 251
- Holth, Egil 341
- Horgen, John Peder 349
- Horn, Aug. P 612
- Houge, Nils Holby 104f, 586
- Hovland, Torkel 568, 603
- How, Cornelius 137
- Huitfeldt, Antonette «Bibi» 7, 610
- Hustad, Tormod 44, 579
- Hvinden Haug, Jacob 32f, 49, 51, 138f, 150f, 179, 510, 549, 583f, 594, 596, 607
- Hvoslef, Ingeborg 636
- Hvoslef, Ragnvald 7, 10, 17–20, 22f, 42, 44, 77f, 87–94, 98, 101, 140, 171f, 264, 283, 339, 379, 385–394, 397, 399, 404, 551ff, 556–560, 564, 573, 579, 584f, 609, 619ff, 636, samt bildelegg
- Höhlers, Walter 599
- Håvie, Erik 74, 160, 171, 173, 191f, 582, 594
- Ilsaas, Olaf Peter 598
- Imerslund, Per 405, 407, 567
- Irgens, Kjeld Stub 75, 188, 191–194, 564, 598
- Jackwitz, K. 589
- Jacobsen, Alf Reidar 7, 601
- Jacobsen, Hans Solgard 241, 251, 403, 408, 443, 602

- Jahn, Gunnar 602, 636
 Jahre, Anders 198
 Jemblie, Erna 582
 Jensen, Erling 612
 Jensen, Fritz 558
 Jensen, Leif 218, 600
 Jensen, Magnus 221, 600
 Jervell, Jacob 145, 591
 Jodl, Alfred 185
 Johannessen, Johan bildelegg
 Johansen, Gustav 445
 Johansen, Karl Einar 290, 293-297, 302, 609
 Johansen, Per Ole 7, 568, 572, 589
 Johlitz, Fritz 453, 455-457, 496-497, 502, 626, 631-632
 Johnsen, John 132-136
 Johnsen, Scott 619
 Johnsen, Trygve John 348, 618
 Jüttner, Hans 430-431, 433, 624
 Jøntvedt, Einar 444
 Kahrs, Kristoffer Budde bildelegg
 Kahrs, Sophus Buch 343, 445, 615
 Kamfjord, Reidar Øyvind 316
 Karlson, Finn 596
 Kaul, Ingo 585
 Keilhau, Wilhelm 156
 Keim, Einar 444
 Keitel, Wilhelm 185
 Kempf, Wilhelm 21, 25, 577
 Kersaudy, Francois 568
 Kielland, Jakob de Rytter 394
 Kielland, Jan Theodor 126-132, 197, 389, 419, 426-428, 435, 436, 444, 452, 553, 565, 586, 589, 624, samt bildelegg
 Kirkvaag, Ole 242, 602
 Kjeldstadli, Sverre 602
 Kjelstrup, Finn Hannibal 14ff, 49, 50, 101, 110, 126f, 140ff, 157, 212, 220, 226, 248f, 254, 264, 266-274, 280-287, 289f, 295, 297, 300, 306, 341, 344, 349, 350f, 361, 364f, 368-371, 379-383, 398f, 407, 418-421, 423, 426-437, 444, 452, 495, 508f, 521f, 527ff, 543, 551ff, 565, 573, 575, 590f, 600, 605, 608, 617ff, 621, 622ff, 633f, samt bildelegg
 Kjelstrup, Reidar bildelegg
 Kjeve, Johannes 604
 Kjølner, Per bildelegg
 Kjølstad, Thorvald 595
 Kjørstad, Per Anund 99, 132-136, 152, 162, 168, 187, 243f, 283f, 328, 383, 553, 565, 589, 590, 602, samt bildelegg
 Kleppa, Ole Jacob 614
 Klevenberg, Wilhelm Tyrholm 175f, 178
 Klingenberg, Leif Oddsonn 167, 335, 398f, 426, 429, 433f, 565, 623
 Klingenberg, Oscar Trygvesson 149f, 213, 609
 Knudsen, Harald Franklin 29, 138
 Knudsen, Kolbjørn 444, 629
 Knudsen, Kåre Vagn 50, 72ff, 78, 120, 125, 128, 139, 170, 261, 290, 294-297, 301, 304, 365, 528-529, 565, 608, 623
 Knudsen, Sverre Vagn 290, 296-297, 365, 618
 Knutzen, Finn-Nic 614
 Kobbe, Arne 309, 611
 Kobro, Jens 582f, 613
 Koch, Hans-Reinhard 559
 Kofoed, Yngvar 341
 Koht, Halvdan 25, 29, 31, 34, 36, 47, 52ff, 56, 61, 81, 547, 568, 572f, 583
 Kolderup, Arne Frithjof 618
 Kolsrud, Ole 8, 204, 349, 355, 572, 599, 608, 616f, 622
 kong Haakon 304, 583
 Korff, Hans Clausen 606
 Korperud, Torry 613
 Kraglund, Ivar 551, 588, 636
 Kran, Olaf 536
 Kravik, Olaf 394
 Kristensen, Steinar 394
 Kristiansen, Tom 568, 572, 603, 636
 Krog, Helge 596, 614
 Krogh, Georg Fredrik von 337, 339, 355, 391f, 394-397, 399, 558
 Krogh, Sverre 302, 319
 Krogh, ty. off. fra DAF
 Krohn, Andreas 341
 Krohn, Eivind 92
 Kronhaug, Sverre 394
 Kuland, Anders 394
 Kullmann, Olaf Bryn 575
 Kvalø, Kjell 388
 Kvam, Trygve 238
 Kvendbø, Lars 48f, 179, 565, 580
 Kvissel, Nils 316

- Kvistad, John Mikal 347, 615f, 618
 Kvaal, Magnus Thorfred 365
 Kyllingmark, Håkon 110, 554, 568
 Künsberg, Eberhard Max Paul von 285, 607
 Kaartvedt, Alf 636
 L'orange, Hans Peter 101–105, 170, 173f,
 193, 214–218, 220, 224f, 282, 354, 365,
 371, 423f, 428, 444, 452, 528f, 552, 553f,
 565, 580, 586, 590, 600, 623, 634, samt
 bildelegg
 L'orange, Johan 16, 51, 75, 99, 364, 575, 624
 Lambert, ty. off. i OT 632
 Lambrechts, Finn 198
 Landerud, Ole Olsen 472, 627f
 Landsem, Miguel 394
 Lange, Alexander 397, 621
 Lange, Anders 156, 593, 594
 Lange, Torstein 515–516, 633
 Lange, Øivind 124f, 165, 292, 568, 588
 Lange, Åse 8
 Langlie, Carl Haakon 352f, 361, 400, 402,
 418, 551, 556, 623, samt bildelegg
 Langlo, Peder Olai Larsen 116, 120f, 587
 Langseth, Harald 587
 Laporte, Walther de 22f, 29, 34, 145
 Larsen, Oscar 77, 138
 Larssen, Borger Dahl bildelegg
 Latza, Hans Paul Helmut 433–434, 624
 Laudal, Arne 317f, 320, 322, 362, 479, 617
 Laurantzou, Jacob Ager 48, 94, 97, 100,
 123–126, 398, 580, 585, 635
 Leib, Karl 256, 434, 438f, 447, 459, 464,
 495f, 499f, 604, 624
 Leikvam, Jon 595
 Lexow, Ditlef 212
 Lie, Gunnar 614, 628
 Lie, Jonas 7, 44, 90–95, 98, 125, 136f, 171,
 174, 250, 255f, 262, 283, 287f, 335, 340,
 346, 374f, 379, 401, 403, 420, 436,
 444f, 459, 464ff, 473, 481, 496, 513, 516,
 528, 536, 547, 553, 557ff, 564, 569, 572,
 583ff, 595, 597, 607, 627, samt bildelegg
 Lie, Trygve 81, 85, 187–190, 192f, 631, 634
 Liebers, ty. off. i Hærarkivet 608
 Lilienthal, Georg 636
 Liljedahl, Einar 218, 288, 510, 589, 635
 Liljedahl, Henry 596
 Lindblom, Gunnar 446
 Lindbäck-Larsen, Odd 90, 112–116, 231ff,
 236, 269, 275–280, 306, 370, 374, 423,
 440, 568, 584, 586, 601, 606, 618
 Linde, Sverre bildelegg
 Lindvig, Olaf 444–445
 Lindvik, Olaf 500, 632
 Lionæs, Aase 240
 Lippe, Just 634
 Lippestad, Johan Andreas 452, 495,
 497–498, 501–503, 631–632, 634
 Lislegaard, Othar 341, 356, 445, 616, 625
 Ljungberg, Birger 43, 49, 72, 81f, 114, 138ff,
 251, 273, 583, 587, 590, 603, 621
 Lone, Harald 585
 Loock, Hans Dietrich 568
 Lorange, Georg Otto 104
 Lorange, Johan Christian 176–177
 Lorange, Karsten Tank 516, 596, 633
 Lorentzen, Øyvind 636
 Ludvigsen, Reidar 499, 632
 Lund, Alfred Roscher 198
 Lund, Georg 408
 Lund, Hans Grøn 596
 Lundberg, Anders 176, 181, 596
 Lunde, Gulbrand 44, 287, 410, 628, samt
 bildelegg
 Lundesgaard, Jon 7, 573, 585
 Lundesgaard, Ørnulf 75, 187, 391, 528, 559,
 565, 582, 620, 627, 634, samt bildelegg
 Lundevall, Tarald Andreas 608
 Lynau, Thorvald 106, 553
 Lyngaas, Petter 629
 Lysne, Olaf Wendelbo 444
 Lühje, Jesper Eilert Hesselberg 32, 606
 Løchen, Arnold 444
 Lødrup, Hans Peter 568, 589
 Løken, Hans 178, 180, 214
 Løken, Per Gunnar 214, 323, 370f, 418,
 542f, 565, 596, 600, 618, 635
 Løvestad, Karsten 473–474, 476, 628
 Løvland, Helge 242f
 Laake, Kristian 17, 48, 53, 55, 57ff, 77,
 81–86, 110ff, 114, 146, 194, 251, 273, 288,
 297, 303, 546f, 583, 608
 Maltitz, Heinz-Emil von 259, 612
 Manus, Maximo 87ff, 558, 569, 584, 624,
 632, 636
 Marstrander, Tor 437, 445
 Martens, Harald Winsnes 212
 Martens, Ragnhild 198

- Marthinsen, Karl 136f, 162, 264, 282, 284,
326f, 330, 337, 339, 340ff, 355, 379, 381f,
391, 423, 505, 528, 553, 558, 572, 590, 605,
613, 615f, 619, 632, samt bildelegg
- Martin, Kåre 564, 614
- Masterman, John Cecil 569, 594
- Meidell, Birger 44, 300
- Melsom, Odd 170, 498, 500, 573
- Meyer, Alf 351, 583
- Meyer, Harald 81, 83
- Meyer, Henrik 583
- Mielke, Otto 117, 569, 587
- Minsaas, Fredrik 400, 402, 404-406
- Mjøllner, Petter Mauritz 140, 150f, 213, 267,
351, 352, 364, 400, 402, 405f, 616
- Moe, Bjarne Gilhus 618
- Moe, Helge John Neal 158
- Moen, Olaf Hansen 472-473, 485
- Mogens, Viktor 130, 188, 208, 210, 262, 569,
589, 599
- Moland, Arnfinn 551, 558, 636
- Mollgard, Reidar 569, 596
- Monsen, Alf 589
- Monsen, Fredrik 546
- Mork, Carl 103, 128, 171, 618
- Mork, Johannes 242
- Mowinckel, Johan Ludvig 583
- Munch, Peter Andreas 293
- Munthe-Kaas, Otto Hjersing 585
- Munthe, Adolf Fredrik 10, 19, 42, 50f, 78,
81, 84, 86f, 101, 126, 131, 170, 174, 232,
261, 273ff, 321, 322f, 363, 490, 535, 545,
552f, 556, 560, 567, 572, 583, 585, 604,
606, 612, 633f
- Munthe, Gert 234
- Munthe, Malcolm 191
- Mytting, Erik 445, 597
- Møystad, Oliver 74, 99, 101, 147, 159, 160ff,
164, 165f, 283, 284, 328f, 335, 339ff, 356,
379, 384f, 390, 553, 565, 594, 614, 619,
samt bildelegg
- Nagell, Finn 580
- Natedal, Tommy 7, 446
- Necker, Hans-Horst von 182f
- Nesheim, Aslak Rønning 92, 335f, 565, 585,
595, 614, 623, samt bildelegg
- Nesset, Ole 100, 589
- Neumann, Hans-Hendrik 496, 515, 558
- Neumann, Thomas 155, 163, 202, 254, 597,
631, samt bildelegg
- Nickelmann, Helmuth 30, 32
- Nicolaysen, Emil 217, 220, 225, 600
- Nilsen, Anthon Bernhard Elias 85, 128, 171,
249, 250, 309, 379, 406, 603
- Nilsen, Eugen 406
- Nitter-Hauge, Sigurd Ludvig 468, 478, 588
- Njølstad, Olav 305, 611, 635
- Nolda, Mark August 95ff, 585
- Noot, Herberth 405
- Nordlie, Jens Henrik Throne 50, 72ff, 78,
84, 104, 126, 139, 150, 171, 261, 283, 288,
290, 296, 299, 316, 323, 357, 534, 582,
584, 600, 635
- Nordlie, Oswald Fredrik Wilhelm 173ff,
512, 589
- Noreger, Bjørn 439
- Normann, Harald 171-174, 341
- Notland, Kristian 618
- Nummedal, Thoralf 444
- Nygaard, John bildelegg
- Nygaard, Rolf R. 609
- Nygaardsvold, Johan 37, 39, 40, 42, 45, 59,
62, 71, 73, 79, 138f, 165, 235, 262, 365f,
544, 552, 583
- Nymoen, Ole Henrik 618
- Nøkleby, Berit 551, 567, 569, 579, 636
- Obersdorff, Albert von 575
- Odda, Johan 243
- Oelze, ty. off. i OT 632
- Oksvik, Olav 240, 572
- Olsen, Edvin 596
- Olsen, Halvard 301, 524, 611
- Olsen, Kåre 8, 569
- Omdal, Sigurd 90, 115, 118, 119f
- Opitz, Erich 577
- Opshaug, Jens Peter 119
- Os, Edvard 137
- Os, Lars Øystein 133, 589
- Otte, Karolus (Carlo) Otto Wilhelm Max
451, 462, 625
- Ottesen, Asvor 298f, 569, 609
- Palmstrøm, Rolf Tendrup 249, 250, 309,
417
- Paulsen, Gudbrand Hartmann 569, 602
- Paulsen, Helge 569
- Paus, Bernhard 633
- Paus, Ole Otto 170, 567, 604, 633
- Paus, Tollef 629

- Pedersen, Rolf 625
 Petersen, ty. off. 402
 Petersen, Sverre 617
 Pflugk Harttung, Horst von 576
 Piekenbrock, Hans 23f, 29, 577
 Platou, Carl 81, 147, 594
 Pohlman, Hartwig 25f, 30–38, 40f, 51, 60, 138, 195, 578f, 583, samt bildelegg
 Poppe, Harald 603, 608
 Pran, Aage 48, 83, 603
 Preuthun, Christian August Selmer 182ff, 186, 565, 596
 Preuthun, Wanda 596
 Pruck, Erich 21, 25, 35, 572, 576ff
 Pryser, Tore 20, 158, 195f, 388, 569, 576f, 591, 594, 597ff, 619
 Prüss, Hans 617
 Prytz, Anne Margrete 610
 Prytz, Caroline 559, 573
 Prytz, Frederik Anton Frederik Winther Jakhelln 7f, 10, 17, 19, 23, 38ff, 44, 64, 87, 93–99, 101, 110, 124, 126f, 140, 165, 167f, 170, 234, 264, 266, 272, 281, 300f, 329, 353, 364, 368, 375, 379, 385, 388f, 397, 399ff, 403f, 408, 410f, 413ff, 436, 439, 440, 445, 518–521, 523, 525f, 528, 545, 551f, 554, 556–560, 564, 570, 572f, 575, 579f, 585, 619, 622, 634, samt bildelegg
 Prytz, Kristian 445
 Quisling, Vidkun Abraham Lauritz Jons-son 7, 10f, 13–55, 59–66, 69, 70, 72–99, 101ff, 105, 107, 109f, 119ff, 126f, 129, 132–136, 138–141, 145–150, 155, 163, 165, 167f, 170, 173, 175–180, 184f, 188, 192ff, 196, 200ff, 207–212, 217, 223, 225ff, 241, 246, 251, 255f, 261–265, 267–270, 282f, 285ff, 289, 293, 296, 300–303, 318, 319, 320, 324, 329, 330f, 333, 336, 338, 339f, 342, 343, 344, 346, 348f, 351–354, 359ff, 364, 365–369, 372f, 375, 379, 383ff, 387ff, 390f, 399–406, 408, 410f, 414, 417f, 420f, 425ff, 429, 431, 433, 438, 439–444, 450, 452, 462, 464, 466, 469, 471, 475, 476f, 482, 488, 498, 502, 504ff, 508, 517f, 520f, 523, 524–529, 536, 545ff, 552–560, 564–570, 572f, 575, 577ff, 583f, 595, 597, 610, 612–615, 617, 619, 622, 624, 627, 634, samt bildelegg
 Qvist, Arthur 433f, 444, 592, 624, samt bildelegg
 Raeder, Erich 21, 567
 Ramstad, Ole 113, 219, 426, 444
 Rediess, Wilhelm 339f, 343, 431, 433, 438, 440, 516, 602, 620
 Refsum, Sverre 143f, samt bildelegg
 Rein, Kåre 495, 498f
 Rein, Th. 598
 Reinskou, Astrid 598
 Rendulic, Lothar 521, 526
 Rian, Øistein 636
 Riise-Hansen, Nils Anton 85, 171, 212
 Riiser-Larsen, Hjalmar 182
 Riisnæs, Sverre 165f, 255, 300f, 324, 335, 340, 374f, 403, 418, 420, 436, 438, 440, 442f, 459, 463f, 481ff, 506, 508, 513, 515ff, 528f, 559, 565, 610, 614, 623, 629, 633f
 Ringe, Hans Christian 290
 Rishovd, Ola 613, 624
 Riste, Olav 549ff, 569, 571, 601, 610, 622, 635f
 Robsahm, Otto 146, 183, 591
 Rode, Leif S. 510
 Rognerud, Hans 301
 Rognerud, Johan A. 444
 Rognes, John 161, 188, 192
 Rognlien, Eivind 92, 174f
 Rogstad, Henrik 341, 395, 398f, 468, 512
 Rolfsen, Jens 301f, 305, 610
 Rolfsen, Wilhelm Münter 143, 569, 591, 610f
 Rolstad, Leif Crawford 82, 84f, 171, 212, 584
 Roscher Nielsen, Ragnvald 15, 50f, 81, 84f, 194, 230, 232, 252, 269, 288, 290, 296, 575, 583, 608f, samt bildelegg
 Rosenberg, Alfred 23, 35, 37f, 40, 41, 375, 527, 559, 568, 579, 583
 Rosenqvist, Ivan Thoralf 135, 590
 Roughtvedt, Bernt 7, 90, 567, 569, 584
 Ruge, Hermann 607
 Ruge, Otto 11, 15f, 55, 59f, 64, 70, 75, 77, 83, 86, 89f, 92, 99, 115, 128, 133ff, 160, 162ff, 167–174, 177, 179, 187f, 192, 194, 212, 214, 220ff, 225, 227, 228–236, 238, 249–254, 258, 269f, 272–276, 279, 295ff, 303, 309, 314f, 363, 370f, 374, 379, 423,

- 440, 537f, 541, 547-550, 554, 569, 575,
576, 581, 583-585, 587, 590, 594-597,
601, 603ff, 607, 609, 635, samt bildelegg
- Rustad, Finn 445, samt bildelegg
- Rustand, Oscar O. 341, 446, 625
- Ruud, Bernt Sigvard 586
- Ruud, Sverre Tidemann 149, 175f, 180ff,
330, 334, 421, samt bildelegg
- Rye, Ragnar bildelegg
- Rygh, Erland 176, 596
- Rynning, Roald Rye 275, 280
- Rytterholm, kapt. 587
- Rød, Knut 623
- Rødder, Sverre 90f, 569, 584
- Rødvik, Aage 524
- Sahm, Heinrich 19, 20, 21, 153, 576
- Sanaker, Magne 597
- Sandbo, Pål 594
- Sandborg, Peter Thomas 445
- Sandvik, Trygve 171, 569, 587
- Sandaas, Arve Wang 598
- Sanengen, Alf 487
- Sanne, Olaf Albert 596
- Sartor, SS-Ostuf. 627
- Scheen, Rolf 290, 294, 297, 608, 609
- Scheer, Reinhard 21
- Schei, Karl 586
- Scheidt, Hans-Wilhelm 21ff, 25f, 28, 29, 30,
34-45, 55, 60f, 121, 188, 193, 284, 577,
583, 597
- Schermann, Willy 473-474, 628
- Schiøtz, Johannes 285f-289, 291, 294f, 297,
299, 548-551, 569, 607-610, 633
- Schjødt, Finn Joakim Rømcke 633
- Schmundt, Rudolf 35
- Schnitler, Gudmund 607
- Schnitler, Gudmund Didrik 288-295, 299,
301, 323, 549, 590, 607ff, 612
- Schnitler, Hans Peter 288
- Schnitler, Hans Peter Krag 33, 50ff, 72f, 77,
138f, 141, 182, 288, 316
- Schnurbusch, Heinrich 602
- Schreiber, Richard 21, 30, 34, 35, 38, 41f,
44, 60, 345
- Scott, Robert Falcon 153
- Seier, Sverre 426
- Seip, Didrik Arup 287, 636
- Seip, Jens Arup 202
- Seip, Jesper Eilert Hesselberg 32
- Sejersted, Francis 569, 585
- Sejersted, Fredrik Kristian 585
- Selnes, Ole bildelegg
- Sem-Jacobsen, Jens Helge 301, 306f, 344f,
421, 611, 623
- Sem-Jacobsen, Richard 348
- Sesseng-Fjeseth, Ola bildelegg
- Setnæss, Sverre 524
- Simonsen, Finn 595, 628
- Simonsen, Hans Chr. 628
- Six, Franz 404
- Skancke, Ragnar 44, 95f, 100, 167, 170,
288f, 359, 558, 582, 592, 607, 617, 634,
samt bildelegg
- Skarphagen, Hans 337, 614, 634
- Skaset, Lars Arnold 613
- Skodvin, Magne 21, 28, 36f, 38, 40, 55of,
570, 576, 578f, 636
- Skogrand, Kjetil 570, 636
- Skogsrud, Einar 596
- Skogstad, Johannes Pettersen 586
- Skurdal, Halvdan Martiniussen 596
- Skaar, Fritz Clodius 19, 607
- Skaathun, Olav Bertin Larsson 219, 224,
600
- Smith, Gabriel 609
- Solberg, Erling R 629
- Solem, Erik 582, 601
- Solhjell, Kåre Olav 357f, 570, 616
- Solum, Olaf 618
- Spiller, Eberhard 31-34, 138, 161
- Spjeldnes, Sverre 116, 118, 120
- Spørck, Gunnar 104, 215, 618
- Staff, Erling 635
- Stang, Axel Heiberg 107, 197, 246, 254ff,
259, 309, 318, 320, 322, 324, 342, 347,
360, 376ff, 424, 445, 461ff, 465, 469,
471, 478, 565, 602f, 611, 618, 625, 627,
634, samt bildelegg
- Stang, Solveig 301, 610
- Stangeland, Charles 145, 591
- Steen, Axel 445
- Steen, Einar 126-131, 197, 227, 444, 589,
594, 635
- Steen, Erik Anker 28, 578
- Steen, Sverre 207, 288, 550f, 563, 570, 636
- Steffens, Hjalmar 102, 580
- Steiner, Felix 440-441, 443
- Steinum, Karl Peter 132

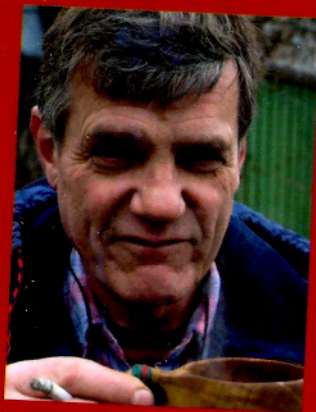
- Stenberg, Henrik bildelegg
 Stenersen, Carl Johan Eriksborg 53, 283,
 534, 580
 Stenersen, Edvard 402, 615
 Stenersen, Gunnar 39
 Stenerud, Andreas Hansen 150f, 592
 Stephansen, Carl August Smith 593
 Stinessen, Carl Edvard 590
 Stolt-Nielsen, skipsreder 611
 Storeng, Johan A. 426
 Storm, Aage 579
 Storsveen, Paudor Eriksen 596
 Storvand, Albert 91
 Strand, Tor 244, 246, 253, 319, 604
 Strand, Tormod 283, 576
 Stray, Sigrid 243, 602
 Strugstad, Oscar 77, 279
 Strømmen, Ole 341
 Strømsnes, Karl Theodor Berg 120
 Støren, Finn Sofus 407-415, 436, 440, 525,
 527, 622
 Sund, Rolf Arthur 316
 Sunde, Arne Tonning bildelegg
 Sunde, Arthur 298, 321
 Sundet, Iver Madsen 335
 Sundlo, Halfdan 124f, 127, 565, 588
 Sundlo, Konrad Bertrand Holm 7, 9 13,
 71, 90, 99, 101, 109ff, 113, 115-123, 149,
 159, 201, 240, 261ff, 283, 304, 308, 328f,
 334, 341, 383, 407f, 411, 420f, 424,
 428, 431ff, 435ff, 444, 449, 466f, 507,
 531, 551, 553, 565, 575, 582, 587, 594, 599,
 602, 605, 611, 622-625, 632, 634f, samt
 bildelegg
 Sveen, Karsten 444
 Svelle, Hallvard bildelegg
 Sverdrup, Jakob 636
 Sæbbø, Nils 621
 Sæter, Leonard Mauritz 274, 606
 Sæther, H. 632
 Sæther, Orvar 49, 283f, 328ff, 332, 336f,
 340, 341, 372, 374, 382f, 399, 614, samt
 bildelegg
 Søberg, John 341
 Sødahl, Harald Normann 341
 Søndena, Severin Olai Gundersen 99,
 554, 585
 Sørensen, Øystein 169, 205, 447, 567, 599,
 619, 625
 Sørfalakne, Edvard 629
- Sørhus, Sverre 189ff, 193, 565, 598
 Sørli, Odd 621
 Søvik, Erling Arnljot 136f, 170, 234, 282,
 341, 356, 365, 379, 505, 528f, 558, 601,
 615, 623, 634
 Tank-Nielsen, Carsten 580
 Telle, Knut 291, 608
 Tellefsen, Arne 290, 361, 365, 444, 614
 Terboven, Josef 62f, 87, 97, 124, 139, 142,
 167, 202, 207-210, 225, 235f, 242, 245f,
 253, 256f, 261ff, 268, 276, 280, 282, 301,
 305f, 315, 327, 331, 340, 344, 349, 352f,
 360, 368, 373ff, 389, 418f, 425, 428, 433,
 435, 453, 456, 464, 471, 496, 499, 502,
 505, 515, 521, 525ff, 558f, 568, 573, 581,
 582, 603, 608, 612, 625
 Thommesen, Astrid 515
 Thoresen, Felix bildelegg
 Thronsen, John 330, 338, 340f, 342, 345,
 356, 435, 466f, 553f
 Thronsen, Thorvald 71, 166f, 187, 328f, 372,
 374f, 383f, 387, 399, 420, 565, 595, 613,
 615, 618f, samt bildelegg
 Thue, Andreas Vincent 140, 150, 213, 268,
 273, 287, 309, 379, 380f, 469, 480, 572,
 618
 Thue, David 317, 320f, 323
 Thunald, Oscar Lauritz bildelegg
 Tilsteth, Ingebrigt O. 629
 Tobiesen, August Emil Dessen 15, 166, 211f,
 252, 253, 267, 271, 318, 321ff, 418, 479,
 575, 604
 Tobiesen, Einar 511-513, 565
 Torp, Oscar 142, 532, 538, 591
 Tuveng, Morten 572, 625, 631
 Tvedt, Knut 579
 Tønder, Olav 580
 Tønder, Sigurd T. 444
 Ueland, Harald 119
 Ugelvik Larsen, Stein 567, 570, 636
 Urbye, Kim 92, 585
 Uthaug, Frode 629
 Vadstein, Leiv P. 608
 Vestgren, Håkon 341
 Veum, Eirik 624-625
 Vike, Tollef Pedersen 589
 Viken, Erling 148, 374, 407, 418, 420,
 424-427, 430ff, 434-437, 441, 534,
 596, 613

- Vilster, Jan 513
 Vinger, Per 341, 384
 Vogt, Benjamin 559f, 570
 Vogt, David 224, 585, 601
 Vold, Bjarne 576
 Waksvik, Erling 445
 Waldemarsen, Oscar bildelegg
 Wallin, Arthur 585
 Walnum, Jacob Rosted Suhr 633
 Walther, Erich 33f, 73, 161, 178f, 185, 578
 Wang, Reidar 596
 Weber, Walter 140, 268
 Wefald, Sigurd 218, 219
 Wegener, Paul 182, 263, 345, 376ff, 515
 Welhaven, Johan 33, 49, 51, 81, 138, 139, 235
 Wesenberg, Brynjolf 418, 444
 Westgård, Trygve 137
 Whist, Alf Larsen 346, 353, 400, 559, 634
 Wiberg, Rolf 580
 Width, Eyvind 234, 601
 Wille, Sverre Albert 348
 Willoch, Gunnar Isachsen 618
 Willoughby, Georg 193, 565, 598
 Winsnes, Erling 32, 75, 77, 138f, 195, 309, 313f, 319, 565, 612
 Wirum, Rolf Ravn bildelegg
 Wold, Terje 33, 49, 51, 60, 78, 81, 83ff, 139, 160, 174, 194, 484, 547, 583
 Wolff, Georg 388
 Wollebæk, Johan Herman 89, 235, 237, 602
 Wollweber, Ernst 298, 573, 610
 Worm-Müller, Jacob Stenersen 550
 Wraal, Frithjof 424f, 565, samt bildelegg
 Wussow, Fritz 110, 119
 Wærness, Otto Emil 532, 607, 608
 Wöhrl, ty. off. i OT 631
 Ziegler, Karl 20
 Ødegaard, Johan Røken 598
 Ødegård, Einar 185f, 570, 597
 Ødegaard, Ørnulv 595
 Øgland, John Peter 212, 290, 294, 297, 608
 Øi, Øyvinn 33, 578
 Øiberg, Kolbjørn Arnulv 174f
 Ørvik, Nils 550, 570
 Østbye, Gudbrand 102f, 154, 215f, 218, 274f, 323, 371, 440, 452, 542, 572, 587, 593, 600f, 606, 618, samt bildelegg
 Østbye, Halldis Neegård 301
 Østerdahl, Sverre Andersen 445
 Østgaard, J. 613
 Østgård, R. 587
 Østring, Bjørn 66, 149, 175-183, 186, 404, 554, 565, 596, samt bildelegg
 Øvsthus, Nils Olsen 618
 Aagaard, Reidar 119, 195-200, 350-354, 390, 400-406, 565, 599, 622, samt bildelegg
 Aall, Achton 302-304
 Aall, Hermann Harris 22f, 121, 145f, 293, 300-304, 405, 415
 Aalvik Pedersen, Olav Bjarne 402
 Aas, Arne Gunnerius 136f
 Aas, Mathias Widerø 146
 Åset, Gunnar 634
 Aasnæs, Hans 227-229, 601
 Åstad, Gunnar 605, 635
 Aavatsmark, Ivar 87, 423

LARS BORGERSRUD
er dr.philos i historie og stats-
stipendiat. Han har skrevet flere
militærhistoriske arbeider.

De norske offiserene bak NS og bevegelsen Nordiske Folkereisning preget den norske krigshistorien som statsbærende parti.

De ønsket et endelig oppgjør med arbeiderbevegelsen og det parlamentariske styresettet i Norge, og ville innføre en korporativ kommandostat for den nordiske rase.

Denne kretsen av lovende norske offiserer stilte seg til rådighet for tyskerne under angrepet på Norge i 1940. Mens kampene pågikk gjorde de stor suksess med offisersopprør mot regjeringen, og deltok i den militære forvaltningen fra Oslo. Etter felttoget ble deres store sak innføring av tvungen arbeidstjeneste og fredsslutning med Tyskland. I tillegg stod gjenoppbyggingen av et norsk forsvar under nazistytret og norsk kolonisering av det sovjetiske Kvitsjø-området sentralt. Boken bringer nye og overraskende opplysninger fra kilder som ikke tidligere er brukt av norske krigshistorikere, og setter spørsmål ved om NS-offiserene var Like gode nordmenn?

Denne boken er andre del av Den norske militærfascismens historie 1930-45 og tar for seg selve krigsårene fra statskuppet 9. april 1940 til frigjøringen i 1945.

ISBN 978-82-304-0096-8

9 788230 400968

sap

SCANDINAVIAN
ACADEMIC
PRESS